

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY

NO. 00255

DI GESHIKHTÉ FUN DER
LITERATUR BAY YIDN

Israel Zinberg

*Permanent preservation of this book was made possible by
Stuart, Carol, Shana, Jonathan & Jordan Mest
in memory of
Joel & Toby Mest*

FUNDING FOR THE CORE COLLECTION OF YIDDISH LITERATURE
WAS MADE POSSIBLE IN PART BY A GRANT FROM THE
DAVID AND BARBARA B. HIRSCHHORN FOUNDATION

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified.

If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

ד"ר ישראל צינבערג

די געשיכטע פון דער
ליטעראַטור ביי יידן

פינפטער פאנד

פאבלישער משה שמואל שקלארסקי.

ניו יארק, נ. י., 1943

Dr. I. ZINBERG

THE HISTORY OF THE
JEWISH LITERATURE

Dr. I. Zinberg, „Di Geszichte
fun der Literatur bej idn“

FIFTH VOLUME

PRINTED IN U.S.A.

FARLAG MORRIS S. SKLARSKY
'10 MONROE ST., G. D. 4
NEW YCRK 2, N. Y.
1943

סיין געשרייען פריינד און חבד -
סיין פרוי - א טתנה
פון סחבר

זיבעטער טייל

ערשטער בוך

דער דייטש-פּוילישער
קולטור צענטער

Handwritten text in a cursive script, likely a historical document or manuscript. The text is densely packed and spans most of the page, though it is significantly obscured by dark ink smudges and blotches, particularly in the upper and middle sections. The legible portions appear to be organized into several paragraphs, with some lines starting with capital letters. The script is characteristic of early modern European handwriting.

א זייטל פון משה קיעווערס אייגנהענטליקן מאנוסקריפט „אוצר נחמד“

ערשטער קאפיטל

די עקזאָנאַמישע ראָלע פֿון די יידן אין מורח־אייראָפּע: שׂן מיטלאַלמער. — די קיעזער קהילה אַלס קולטור־צענטער. — די ייִדישע קאָלאָניע אין קרים. — די איסאַליענישע השפּעה. — אַברהם אויס קרים און זיין „שפת אמת“. — משה קיעזער, זיין נג־נד־לעבן און זיין ליטעראַריש־געוועלשאַפּטלעכע סע־טיקייט. — די ירידה פֿונם קיעזער צענטער.

ווי אין מערב־אייראָפּע, אזוי אויך אין מורח־אייראָפּע, בפרט אין דעם ברייטן לאַנד־שטח, אויס וועלכן עס זיינען אין די שפּעטערדיקע צייטן באַשטאַנען די דרוםדיקע פּראָווינצן פֿון דער ריוזיקער רוסלענדישער מלוכה, באַמערקט זיך שוין אין טיפּן מיטלאַלטער אַ שטאַרקע ייִדישע אימיגראַציע. אין דעם טעטיקן האַנדל און נאָענטע געשעפטלעכע באַ־ציִנגען צווישן דעם צפֿונדיקן מורח־אייראָפּע און די באַלטישע ברעג־גענטן מיט פּאַרעראַזיע און מיט די לענדער, וואָס ליגן ביים שוואַרצן און קאַספּישן ים — האָבן אַ גאַנץ באַדייטנדיקע ראָלע געשפּילט די יידן אויס דעם פּוזרים־לאַנד. ווי באַקאַנט, איז די ראָזיקע מדינה געווען אין יענע צייטן דער זיכערער מקום־מקלט פאַר אַלע בני־דת משה, וואָס האָבן געהאַט אויסצושטיין פּיל ריפּות אין די שכנישע לענדער. פֿון אַראַביע, פּערסיע און זוויטן מצרים האָבן זיך צום פּוזרים־לאַנד גע־צויגן ייִדישע געזונדניקעס. באַזונדערס גרויס איז געווען די ייִדישע אימיגראַציע אין דעם קרימער האַלב־אינזל, וואָס האָט אין יענע צייטן זיך געפֿונען אונטער דער ממשלה פֿון דעם פּוזרישן כאַנאַ¹. דאָרט האָבן זיך באַזעצט די יידן, וואָס זיינען מאַסנווייז אַנטלאָפּן פֿון „מלכות יון“ — אויס דער ביזאַנטישער מלוכה, וואָס האָט אָן רחמנות גערודפּט די ייִדישע באַפֿעלקערונג². צום סוף פֿונם 10טן י"ה געפינען זיך שוין

1 הענן ייִדישע אימיגראַנטן אין קרים אויס פֿרם און בכל, זע דוד לעבנסן פּאַררעדע צום סידור פּטנהג פּפּא (הפּרמל, II, 344).

2 דער ביזאַנטישער מלך לעו האָט אין יאָר 872 אַרויסגעגעבן אַ באַסעל, מען זאָל מים גוואַלד אָפּשמרן אַלע יידן, האָט וווינגען אין זיין לאַנד. דער אַראַבישער שריפּטשטעלער עלי בן חסין בן עלי אַבואַלחסן אַלכטעדי דערציילט אין זיין „כרוג אַל־הב“ (אין

נאָנץ צאָלרייכע ייִדישע קהילות אויף די קרימער ברעגעס פונם שוואַרצן ים (קאַסאָ, קערטש, טשופוט-קאַלע א"א"ש) און אין דער דנעפער-נינגנט מיט איר הויפט-צענטער קיעוו, וואָס האָט צו יענער צייט, נאָכרעם ווי ס'איז געפאלן דער האַנדלס-באַטייט פון דער כוורישער רעזידענץ איטעל, דער-גרייכט זיין בלייב-קופה צום וויכטיגן זאַמלפונקט פאַרן גרויסן מאַראַניט-האַנדל צווישן מערב-אייראָפּע און די מזרח-לענדער פון פּאָדער-אַזיע. דערמיט איז אויך שטאַרק אויסגעוואַקסן דער באַטייט פון דער ייִדישער קיעווער קהילה, ווייל אין דעם עקאָנאָמישן און ווירטשאַפֿטלעכן אויפבלי פון דער דנעפער-שטאַט האָבן דאָך די גרעסטע ראָלע געשפּילט די ייִדישע גרויסהענדלער, די וועלטרייזער און „וועגוויסנדיקע" ראַדאַניטן,⁸ וואָס האָבן אין דער פּרעזעדיקער תקופה געפירט זייער האַנדל מיטן ווייטן מזרח דורך די ברייטע ים-וועגן. אויף אייגענע שיפן פלעגן זיי מיט זייער מחורה ארויספאַרן פון די מערב-אייראָפּעישע האַפנס וואָס ביים מיטל-ים און זיך דערלאַנגען ביז אינדיע, כינע און יאַפּאַן. שפעטער אָבער האָבן די אָקאָרשט-אויפגעבליטע איטאַליענישע צענטערס פונם לעוואַנטינישן האַנדל, ווענעדיק, גענואַ, פּיאַצ, באַרי און אנדערע, ארויסגעשטופט זייערע קאָנקורענטן, די ראַדאַניטן, פון זייערע ים-וועגן, האָבן יענע קיין אנדער ברירה ניט געהאַט און ווייטער געפירט זייער האַנדל מיטן ווייטן מזרח איבער דעם מער צפונדיקן וועג, דורך די דייטשע און סלאַווישע לענדער. דעם אויסגאַנגס-פונקט פונם ראַדאַניטן-האַנדל בילדן דאָן די ייִדישע קהילות פון די ריין-שטעט מיינץ און רעגענסבורג, און איינער פון די וויכטיקסטע אויסלאָדערטער איז די דנעפער-שטאַט קיעוו.⁹ צוזאַמען מיטן עקאָנאָמיש-ווירטשאַפֿטלעכן באַטייט פון דער ייִדישער קהילה אין קיעוו וואַקסט אויך איר קולטורעלע ראָלע, און זי ווערט אויף אַ לאַנגער צייט דער וויכטיקסטער קולטור-צענטער פון דעם מזרח-אייראָפּעישן ייִדנטום. אינטערעסאַנט איז אין דער הינזיכט די באַקאַנטע שטעלע אין נעסטאָרס

פּראָנציווישער איבערזעצונג הייסט דאָס ווערק "Les prairies D'or", אַז דער בייזאַנ-טישער קיסר אַרבאַנוס (919-944), האָט געצווונגען די יידן פון זיין לאַנד, זיי זאָלן אָננעמען די קריסטלעכע אמונה, און ער האָט זיי זייער גערופּט... ווינקן דערפאַר אַ סך יידן פון דער בייזאַנץ אַנטלאָפּן פון די כּווריס" (צ.י.ס. וו. אין פּראָנציווישער אַיבערז. II, 8-9).

8 דער שורש פון דעם דאָזיקן נאָמען איז נישט אינגאַנצן פּעסנעשטעל. השגות וועגן דעם זע ביי סיבאָנסען אין "Revue des Etudes Juives", 1907, 54 f.
9 מער פּאַריכות וועגן דעם ראַדאַניטן-האַנדל און פּאַרקער מוט די סלאַווישע לענדער, זע: שופּער, ווירטשאַפֿטס-געשיכטע פון די יידן אין פּוילן, קאַפ' 1, 2, 4. אין אויך „קולטור-געשיכטע", קאַפ' 1; י. ברוצקיס, אין „שריפּטן פאַר עקאָנאָמיק אין טאַסיסיק", I, 69-75.

לעבנסבאשרייבונג פון דעם רוסישן נייסטלעכן טעאָדאָסי פעטשערסקי, וווּ עס ווערט דערציילט, ווי דער באַרימטער קריסטלעכער נזיר פֿלעגט אָפט אין דער נאַכט באַזוכן די יידן און מיט זיי פירן לאַנגע רעליגיעזע וויכוחים. בעת אַבער אין דער פּריערדיקער, פּוזרישער תקופה, האָבן זיך די אָרטיקע יידן געפונען הויפטזעכלעך אונטער דער קולטורעלער השפעה פון די ביזאַנטישע יידן, באַקומט איצט די אייבערהאַנט די השפעה פון די יידישע קיבוצים אין מערבֿ-אײראָפּע. ניט נאָר פאַר מאַטעריעלע סחורות, וואָס די ראַדאָניטן פלעגן פירן פון די אויסגאַנס־צענטערס ביים ריין, איז די דעפּער־שטאַט געוואָרן דער וויכטיקער אויסלאָד־פּלאַץ, נייערט אויך פאַר די פון דאָרט אימפּאַרטירטע קולטורעלע אוצרות. אַלין פעסטער ווערן די קולטורעלע פּעדעס, וואָס האָבן פאַרבונדן די יידן פון דער דעפּער־געגנט מיט די „חכמי לותר“, מיט די קולטורעלע ריין־צענ־טערס, מיט די ישיבות פון רעגענסבורג, מיינץ און חכמי צרפת.⁵ מיר האָבן אַנב אַ באַגלויבטן עדות אויס יענער צייט, דעם תּושב פון דער ריין־געגנט, משה פֿקו, און יענער דערציילט אונז אין זיין „כתב תּמים“, זוי אַזוי די באַרימטע ישיבה, וואָס ר' יהודה חסיד האָט גע־גרינדעט אין רעגענסבורג, פֿלעגט באַקומען ספרים פון בכל דורך רוס־לאַנד. מיט וויכטיקע רעליגיעזע פּראַגן פלעגן זיך די יידן פון דער דעפּער־געגנט ווענדן צו די ראשי־ישיבות פון די דייטשע און פּראַנצויזישע ריין־פּראָווינצן.

„אונזערע נאונים און רבנים, וואָס אין מיינץ, זואַרמס און שפּייער — ערקלערט מיט התפעלות דער בעל „אור זרוע“ — פון זיי האָט זיך די תורה פאַרשפּרייט איבער דעם גאַנצן פּאָלק ישראל און לויט זייערע פּאַרשפּרייטן איז מען זיך נוהג זינט ס'האַבן זיך געגרינדעט די קהילות אין די ריין־פּראָווינצן און איבער גאַנץ דייטשלאַנד, און אויך אין „מלכות שלנו“ (ד'ה אין די סלאַווישע לענדער).⁶ אַהין, אין די באַרימטע אַכסניות של תורה פון די „קהילות שברינוס“, פלעגן אויך וואַנדערן וויסנבאַגריקע יונגעלייט פון די סלאַ-

⁵ מען דאַרף נאָך דערביי נעמען אין באַטראַכט, אַז נאָך די שרעקלעכע רדיפות, אין דער גהלה־צייט פון די ערשטע קרייצצוגן, האָט זיך אויך פאַרשפּאַרקט די אידיש־בראַציע פון די דייטשע יידן אין די סלאַווישע לענדער.

⁶ זע: „אוצר נחמד“, III, 77.

⁷ „אור זרוע“, I, „תשובה תטנ"ב“, 9: „הלא ידעת כמה נאונים נאונים וקדושי עליון רבותינו שבפּננצא, ישבורטשא ובשפירא, הלא משם יצאה תורה לכל ישראל הלא נהנו כיום שגורו כל הקהילות שברינוס ושכלל ארץ אשכנז ומלכות שלנו נהנו אבותינו ואבות אבותינו צדיקים קדושים חכמים מחוכמים

ווישע לענדער. אלס זכר וועגן דער דאָזיקער גייסטיקער השפעה זיינען אונז פארבליבן אויס יענער צייט א געוויסע צאל האנטשריפטלעכע קאָפיעס פון פירושים און אנדערע חיבורים פון די דייטש־פראַנצויזישע חכמים און רבנים. אין די דאָזיקע כתב־ידן געפינען זיך גאנץ אָפט אויף די ראַנדן פון די בלעטער דערקלערונגען פון האַרבע ווערטער אויף סלאַוויש. עס איז קלאַר, אז די אָפּשרייבערס, וואָס האָבן געשטאַמט אויס סלאַווישע לענדער, בעת זיי האָבן קאָפירט חשובע און פּאָפּולערע ווערק, פלעגן אַרויסוואַרפן די אַלע „בלע״ן״, ר״ה די אַלע דערקלערונגען און פאַרטייטשונגען פון שווערע ווערטער אויף דייטש און פראַנצויזיש, און פאַרבייטן זיי אויף סלאַווישע, וואָס זיינען געווען בעסער פאַרשטענד־לעך זייערע לאַגרס־פּרידער.⁸

ס'איז אָן א שום ספק, אז די דאָזיקע האנטשריפטלעכע קאָפיעס האָבן מיר צו פאַרדאַנקען טאַקע די אויבנדערמאָנטע וויסנדראָרטיקע יונגעלייט, וואָס פלעגן פון די סלאַווישע מדינות זיך לאָזן אין מערב־אײראָפּע לערנען תורה אין די דאָרטיקע ישיבות. וועגן די דאָזיקע תלמידים אויס דעם „ארץ נבוען״ זיינען אַפילו אויפגעהיט וועלכע ס'איז ידיעות אין די מיטל־אַלטערלעכע קוועלן. דעם „בעל רוקח״ א תלמיד, וואָס האָט געשריבן א פירוש אויף תורה, ציטירט דאָרט אָפט זיין רבין, און אין אייניקע שטעלן פאַררופט ער זיך דערביי אויף איינעם „ר' יצחק טרוסיא״⁹, וועלכער איז משמעות אויך געווען ר' אלעזר אויס וואַרמס א תלמיד. א תלמיד־חכם פון דער צווייטער העלפט 12טן י״ה, משה אויס קיעוו, וואָס פלעגט זיך ווענדן מיט שו״ת צום באַנדאָדער ראשי־ישיבה שמואל בן עלי¹⁰, איז געווען פערזענלעך פאַקאָנט מיטן באַרימטן בעל התוספות רבנו תם¹¹. משה קיעווער איז בכן געווען א פאַרטיילונגס־דינג צווישן די חכמי צרפת און חכמי בבל. עס זיינען אַפילו אויפגעהיט גע־וואָרן וועלכע ס'איז רעשטן אויס דער ליטעראַרישער טעטיקייט פון די דאָזיקע תלמידים חכמים אויס די סלאַווישע מדינות, וואָס פלעגן וואַנדערן קיין מערב־אײראָפּע לערנען תורה אין די דאָרטיקע ישיבות. אין דער באַרימטער וואַטיקאַנער ביבליאָטעס געפינען זיך „חידושים על התורה״,

⁸ זע ס. בערלין, „איסאָריטשעסקיע סרבו יעחריסק. נאַרדאַ״, 170. עס איז אָבער גאַנץ מעגלעך, אז אַ טייל פון די דאָזיקע קאָפיעסן האָבן געשטאַמט פון די מערב־דיקע סלאַווישע פראַווינצן (בעכען א״ש).

⁹ זע „פרס חסד״, VII, 68: „כך הניד לי ר' יצחק טרוסיא משם מורי אבי... הניד לי ר' יצחק טרוסיא שכך אמר מורי אבי״.

¹⁰ זע „מאָנאַסטריש״, ב' 39, 511.

¹¹ זע „ספר הישר״, סי' 522.

וואָס זיינען געשריבן געוואָרן אין רוסלאַנד אין 1094²²; אין דער באַד-
לעאָנער ביבליאָטעק איז אויפגעהיט אַ פירוש אויף תורה, און אין דעם
כתב־יד איז אָנגעוויזן, אז ס'איז געשריבן געוואָרן אין רוסלאַנד אין
1124²³.

דאָך איז די צאָל פון תלמיד־יחכמים אין דער דנעפער־געגנט געווען
גאָנץ קליין, און זייער ליטעראַריש שאַפן איז געווען פון גאָנץ קנאַפן
ווערט. מען דאַרף זיך דאָך דערביי רעכענען מיט דעם זייער נידעריקן
קולטורעלן מצב פון דער סביבה; אויך איז די עקאָנאָמישע לאַגע געווען
אַ זייער ווייניק געזיכערטע: אַלץ עפּטער זיינען געוואָרן די אָנפאַלן פון
די נאָמאַדישע שבטים, וואָס פלעגן פּלוצלונג זיך באַווייזן אין גרויסע מחנות
אויס די ברייטע סטעפּעס, און באַראַבעווען די אַיינגעזעסענע באַ-
פעלקערונג. דאָס זיינען געווען זייער ווייניק פּאַסיקע באַדינגונגען פאַר
אַ רוין קולטורעל שאַפן. און מיר האָבן טאַקע גאָנץ באַגלויבטע עדות
אויס יענער צייט, וואָס דערציילן, ווי גרויס ס'איז געווען דער מאַנגל אין
לומדים און תלמיד־יחכמים אין די קהילות פון די סלאַווישע מדינות. אין
פילע קהילות פלעגט דאָס גאַנצע „פּליקודש״ באַשטיין אויס איין־אַייני-
ציקן מוֹנאַשן. איין און די זעלבע פּערוואָן איז געווען אי רב, אי מלמד.
אי שליה ציבור אַז״ו²⁴, און דערביי פלעגט ניט זעלטן טרעפן, אַז
דער דאָזיקער „בל־בו״ איז געווען אַ גאָנץ קנאַפּער יודע ספר. ביי וויכ-
טיקע רעליגיעזע פּראַגן פלעגן זיך דערפאַר די קהילות ווענדן צו אָנער-
קענטע רבנים אין מערב־אַייראָפּע.²⁵

ניט העכער איז געווען דער מצב פון די לאַנג־אַיינגעזעסענע קהילות
אין קרים. אין זייערע רעליגיעז־קולטורעלע באַדערפענישן האָבן זיי
זיך געפונען אונטער דער דירעקטער השפּעה פון בבל, וואָס פון דאָרט
האָבן געשטאַמט די ערשטע אויסוואַנדערער, וועלכע האָבן אין קרים גע-

12. זע הרבני, „היהודים ושפת הסלטים“, 10, נומ' 25.

13. זע שפינסנידער, העבר. ביבל., III, X, 116; והיום בכוונתינו אני עומדים
בח' מאות ס"ד ליצירת (1124), וזה היה בעת שחובר ספר זה ברוסיה״.

14. אינטערעסאַנט איז אין דער הינזיכט פּאָלנדיקע שטעלע ביי רבנו חסם
תלמיד, אליעזר אויס בעמען: „הנה ברוב המקומות שבפולין ורוסיה ואונגאריא אין שם
לומדי תורה כהוך דוחקם, והם שוכרים להם אדם מבין מאשר ימצאו והיה להם לשליח
צבור ולמורה צדק וגם למלמד לבניהם״... (זע צונק, געזאַם. שריסאן, III; שו"ת ר' באיר
מראַסענבורג, III, סימ' 112).

15. זע, למשל, מחזור וישרי, II, 243; ואני נשאלתי ברוסיה... כשבאתי
אצל הרב ר' יצחק בר' יעקב הלבן בבחם בעיר פּראַג, ועניתה לי שכן שאלוני ברוסיה
יכן השבתי״.

גרינדעט די עלטסטע קהילות ¹⁶. בכל און ארץ-ישראל פלעגן אויך, ווי עס שיינט, פארזאָרן די קרימער קהילות מיט „בלי-סודש“, מיט רבנים, דינים און לומדי תורה. וועגן זעלבשטענדיקן ליטעראַרישן שאַפן זיינען ניט פאַרבליבן קיין שום ידיעות אויסער אייניקע רעשטן פון אַ דאָרטיקן האַנטשריפטלעכן סידור ¹⁷. אַ געוויסן פאַרשריט אין דעם קולטורעלן מצב פונם אָרטיקן יידישן ישוב מאַכט זיך ערשט באַמערקבאַר אין דער בלי-תקופה פון די גענוועזער קאָלאָניעס אויף די ברעגעס פונם שוואַרצן ים, בפרט נאָך 1260, ווען די גענוועזער האָבן באַקומען ביים טאַטערישן כאַן אָראַן-טימור דעם אַלטן פאַרט קאַפּאַ (פּעאַראַסיע), וואָס איז באַלד געוואָרן דער וויכטיקסטער צענטער פון די גענוועזער-קאָלאָניעס ביים שוואַרצן ים. אמת, די פאַרשער ד. כוואַלסאָן און ש. י. פּין האָבן אַפילו געפרווט דער-ווויזן, אַז די השפעה פון די איטאַליענישע יידן אויף די יידישע קהילות אין דער קליינ-געגנט האָט זיך שוין געלאָזט שפּירן אינם 10טן י"ה. זייער השערה שטיצט זיך אָבער בלויז אויף איין-איינציקער און גאַנץ אומבאַגרינדעטער ראַיה: זיי רעכענען, אַז אונטער דער מצבה, וואָס מען האָט געפונען אין טשופוט-סאַלע, אויף וועלכער עס איז אויסגעקריצט דאָס יאָר 959 און דער נאָמען שבתי דונלו, איז געווען באַגראָבן דער באַקאַנטער פאַרפאַסער פונם „חכמוני“ ¹⁸. עס איז אָבער קיין שום ספק ניט, אַז דער בעל „חכמוני“, וואָס איז געשטאַרבן באַדייטנד שפעטער פון 959, האָט קיין שום שייכות ניט צו דער טשופוט-סאַלע-ער מצבה, און דער קולטורעלער פאַרקער צווישן די איטאַליענישע יידן און זייערע ברי-דער אין טאַורען-לאַנד האָט זיך ערשט אָנגעהויבן מיט דריי הונדערט יאָר שפעטער, נאָכדעם ווי די גענוועזער האָבן פאַרנומען קאַפּאַ. מיר ווייסן שוין ¹⁹, אַז גראַד אין דער צווייטער העלפט פונם 13טן י"ה הייבט ציך אָן דער קולטורעלער אויפבלייבן ביים יידישן קיבוץ אין איטאַליע, און די יידישע סוחרים, וואָס האָבן זיך געלאָזט צו די ברעגעס פונם שוואַרצן ים, האָבן מיט זיך מיטגעבראַכט ניט נאָר מאַטעריעלע סחורות, נייערט

16 זע דוד לעבנס הקדמה צום מחזור סנהן פסא: „סדר התפילות והבקשות סנהונות פה כוסן אבותינו אשר היה עקר דירתם בק"ק כפא ובטור קרום הנקרא סולבאח אשר באו ברנליהם רגל ישרה סבל ומארץ פרום טפני חמת הסציק (ההרמל)". II, 344.

17 איינער צוז פראַנסענס איז אויפגעהיס אין דער ערשטער פּירקאָמיס-ש-קאָלעקציע. אין דער דאָזיקער האַנטשריפּט זיינען פאַרן אייניקע פּיוטים, האָס זייערע פאַרפאַסער זיינען אויס אַנדערע קוועלן ניט באַקאַנט. למשל: יצחק בן ישראל סאַנגאַרי ראש ישיבה, שלכה (אויך סליכן) אלסיוגרי. ווי עס שיינט, זיינען די דאָזיקע סחברים געווען דאָרטיקע תושבים (זע, ההרמל, II, 384).

18 זע באַנד צוויי, ז' 180-184.

19 זע באַנד צוויי, ז' 241-242.

אויך גייסטיקע קולטורעלע אוצרות. די קונציקע יידישע קאָפיסטן און אַפּשרייבערס אויס איטאַליע האָבן מיט אַ ברייטער האַנט משפיע געווען זייערע ברודער אין קרים מיט דער בעסטער סחורה — מיט ביכער. די יידן פון סאַטמאַ און סולכאַט האָבן באַקומען די מעגלעכקייט זיך צו באַקער נען מיט די אידעישע שטרעמונגען, וואָס האָבן געוועלטיקט אין די יידיש-איטאַליענישע קרייזן. און עס איז בלל ניט קיין צופאַל, וואָס שוין אויס דעם יאָר 1281 איז אויפגעהייט געוואָרן אַ האַנטשריפטלעכע קאָפּיע פון אַברהם אבן עזראַס פּירוש אויף תורה, וועלכער איז פאַרפאַסט געוואָרן אין איטאַליע, און קאָפּירט אין קאַפּאַ "אָט אַדאַנק דער קולטורעלער השפּעה פון די איטאַליענישע קהילות, האָט שוין אין דער ערשטער העלפּט פונם 14טן י"ה געקאָנט אויסוואַסן אַזאַ אינטערעסאַנטע פּערזענלעכ-קייט זוי אַברהם קרימי.

וועגן אַברהם קרימיס לעבן ווייסן מיר, ליידער, אַזוי גוט ווי גאָר-ניט. פאַרגעסן איז זיין נאָמען געוואָרן אינם משך פון לאַנגע דורות, און ערשט אינם 19טן י"ה איז ער אַדאַנק אַברהם פּירקאָוויטש תּחית-המתים אויפגעשטאַנען און אויסגעלייזט געוואָרן פונם ים של שכחה.

פּירקאָוויטש האָט געמלעך געפונען אין קרים אַברהם קרימיס אַ גאַנץ ווערק — אַ פּירוש אויף תורה אונטער דעם נאָמען „שפת אמת" ²⁰. אויס דער פאַררעדע ²¹ ווערן מיר געוואָר, אַז דער מחבר איז געבאָרן אין דער שטאָט אַלטקרים (סולכאַט) און דאָס ווערק האָט ער פאַרפאַסט אין 1858 ²² אויפן ווונטש פון זיין תלמיד, דער קאַראַים חזמיהו בן הנשיא אַלחנן. אויס דער פאַררעדע ווערן מיר אויך געוואָר, אַז דער פאַר-פאַסער האָט געפירט אַ געזונדלעבן און געלעבט אין דחקות און נויט ²³. ניט קוקנדיק אויף די שווערע צושטאַנדן, איז דאָך אַברהם קרימי גע-

²⁰ זע ערשטער באַנד, 224-225.

²¹ זע ביילאָגע נומ' 1.

²² די פאַררעדע האָט פּירקאָוויטש פאַרעפנטלעכט אין „הנרמל", III, 53-54. דאָס ווערק גיבט איז ער-חיים ניט געדרוקט, אין דער פּת-ביד געפּינט זיך אין דער פּירקאָוויטש-קאָלעקציע. זע ביילאָגע נומ' 1, און אויך אונזער אַרבעט אין „יעוורעסקאַצ" ספּאַרינאַ", ג' XI, אַוואַרעס קריטסקי אי מאַיסי קיעחסקי.

²³ ולשוואַל בער שם הַחֲבֵר — עֲנֵה: אַברהם אשר גולד בקרים פּרשו בחמשת האַלפים — וגם יקח למנין היצורים.

²⁴ „כל שכן איש כמוני אשר מנעורי אפסוני תלאות ומקרי חוסן, ועמדו עלי כהסן, מאז ועד הלום, וישוכו דמי מלחכה בשלום, עד אשר עוללו לנפשי ויהפכו ללענה דבשי, ונחמו עלי ככפירים ושאונו כלביא, והוסיפו מכאוב על מכאובי, ועל כן יעתי באנחתי ומנוחה לא מצאתי."

לונגען צו דערווערבן א פילזייטיקע און פאר יענער צייט גרינטלעכע בילדונג. אויפן יסוד פון אייניקע רמזים אין „שפת אמת“ קאָן מען מאַכן די השערה, אז זיין רבי איז געווען דער אין יענער צייט גוט באַד קאַנטער געלערנטער און דענקער שמריהו בן אליהו איקריטי אויס נעגרי פאַנטאַ, וואָס איז ווי קלנימוס בן קלנימוס געווען א צייט לאַנג אַ מקורב ביי דעם קיניג ראָבערט דעם געאַפּאָליטאַנער, וועלכער האָט זיך שטאַרק אינטערעסירט מיט איקריטיס עקזענטישע אַרבעטן. אַ געבאַרענער אין רוים, איז שמריהו איקריטי נאָך אַלס קינד אַריבערגעפאַרן מיט זיין פאָר טער אויפן אינזל קריט, וווּ זיין פאַטער איז געווען א צייט לאַנג רב און פּרנס. זיינע לערניאַרן האָט דער יונגער שמריהו פאַרבראַכט אין איטאַליע, דאָרט זיין בילדונג באַקומען און אויך אין שפּעטערדיקע יאָרן געפונען זיך אין פריינדלעכן בריוו־פאַרקער מיט דער יידישער קהילה אין רוים²⁵. וועגן דער גרויסער השפעה, וואָס דער דאָזיקער אין איטאַליע אויסגעצויג גענער געלערנטער האָט געהאַט אויף אַברהם קרימי, זאָגט עדות שוין דאָס אַליין, וואָס קרימי ציטירט אַם גערנסטן איקריטיס פירושים און ברענגט אים אַלס בר סמכא אין די וויכטיקע פּראָגן.

דער „שפת אמת“ גיט אונז זייער ווייניק ידיעות וועגן דעם לעבן פון זיין מחבר, דערפאַר אָבער טרעט דאָרט פאַר אונז גאַנץ בולט אַרויס זיין פערזענלעכקייט, זיין וועלטבאַנעם. דאָס איז געווען אַ מענטש פון פילזייטיקן וויסן, מיט אַ שאַרפן, ניכטערן שכל. פון „השתכחות הנפש“, פון פּאַעטישער דאָמאַנטיס האַלט אַברהם קרימי גאַנץ ווייניק. אמת, יעדע פרשה און ספר פונם חומש הייבט זיך אָן און ווערט אויך פאַרענדיקט אין קרימים פירוש מיט צווייצניליקע און פירצניליקע שירים²⁶, דאָס איז אָבער בלויז מאַדע־זאָך, עס געהער צום נוסח, וועלכן ס'האָט איינגע־פירט דער „ראש המפרשים“, אַברהם אבן עזרא. זוכט ניט ביי קרימין קיין שטורמישן פאַמאָס, קיין אויסברוך פון ליידנשאַפטלעכער התלהבות—ער איז שטענדיק רויק, געלאַסן, ער אָנערקענט בלויז דאָס לאַגישע, דעם קאַלט־קלאָרן אַנאַליטישן געדאַנק. אין משך פון זיין גאַנץ ווערט וועט איר ניט געפינען קיין איין־איינציקן רמז אויף פאַלקס־לעגענדעס און

²⁵ אַ שטריהו איקריטי האָט אויס שווערע סאַטיליג־ציששאַנדן איבערגעריסן אינ־דערמיט זיין גרויסן פירוש אויף תנ"ך, האָט די רוימישע קהילה זיך נאָכגעטרענט אין אַ ספּעציעלן בריוו, הי עס האַלט מיט זיין חערק און ווען גר האָט בדעה עס צו שאַרענדיקן (שמריהו'ס ענטפער האָט אַברהם גייגער פאַרעסנטלעכט אין „אוצר נחמד“, וו, 90-98). אין דער ערשטער פירקאָויטיש־קאַלעקציע געציגט זיך אונטערן נומ' 518 שטריהו איקריטיס אַפּתאָנדלונג „תבור איש ואשתו“.

²⁶ זע בילאָגע נומ' 1.

מיסטישער סימבאָליק. אים אינטערעסירט קודם־כל דער פּשט, דער פּירוש פון יעדן וואָרט באַזונדער, זיין גראַמאַטישער בוי, און ווי אזוי לאַגיש פאַרטייטשן און מסביר זיין דעם נאַנצן זאַץ און פּסק. אים אינטערעסירט, אַ שטייגער, נאַנץ ווייניק, וואָס פּילע תּורה־מפרשים זעען אין דעם אָנהייב־וואָרט „בראשית“ די טיפּסטע סודות פון נאַנץ „מעשה בראשית“, אים איז זויכטיק בלויז מסביר זיין די פּילאָלאָגישע אייגנאַרטיקייט פון דעם באַמערעפּנדיקן וואָרט. אין די פּיר טייכן, וועלכע פּליסן אַרום דעם נאַרטן, וואָס איז געווען די וויג פון דעם מענטשלעכן געשלעכט, זוכט קרימי ניט קיין שום אַלעגאָריעס און סודותדיקע רמזים, ער זעט אין זיי פּשוטע טייכן און וויל אַרויסגעפינען זייער געאָגראַפּישע לאַגע. אפילו דעם באַ־רימטן „פרשנדתא“, ר' שלמה בר יצחק, קאָן דער בעל „שפת אמת“ ניט מוחל זיין, וואָס יענער איז זיך צו פּיל סומך אויף מדרשים און אַגדות. „ואל תפן לדרבי רש"י“ — פּאַרלאָן זיך ניט אויף רש"ים רייד, ער־קלערט אַברהם קרימי, זיינע אויספירן זיינען בלל ניט „מדרך הפשט“²⁷. פון אַלע מפרשים געפּעלן אים אַמבעסטן דער אבן עזרא און דער אויבנ־דערמאָנטער שמריהו איקריטי²⁸; דער גרעסטער אויטאָריטעט איז אָבער ביי אַברהם קרימי דער „חכם האמת“, דער אמתער געלערנטער „רבנו משה ז"ל מיימון“²⁹, און טאַקע דער ראַציאָנאַליסטישער גייסט פון „מורה נבוכים“ שוועבט איבער קרימים ווערק. אויך דער בעל „שפת אמת“ איז געווען פעסט איבערצייגט, אַז די העכסטע מדרגה פון דעם מענטשנס שלימות קאָן דערנרייכט ווערן בלויז אויפן געביט פון פּילאָ־זאָפּישן פּאַרשן, און ווי מיימוני בשעתו, אזוי איז אויך אַברהם קרימי גע־ווען איבערצייגט, אַז „ואהבת את ד'“ קאָן זיין בלויז אַ פּועל־יוצא פון „וידעת את ד'“, און די ליבע צו נאָט קאָן זיך אַנטפּלעקן נאָר אינם פּאַרשן און באַגרייפן די גרויסע חכמה פון זיין שאַפּן³⁰. זיין ראַציאָנאַ־ליסטישן שטאַנדפּונקט פירט קרימי ערטערווייז דורך מיט אַ נאָך שטרענגער־דער קאָנסעקווענץ, ווי דער בעל „מורה נבוכים“. ער פּאַנוצט זיך מהאי טעמא זייער זעלטן אין זיין פּירוש אויף תּורה מיט דער אַלעגאָרישער

27 פ"י, שפת אמת, דף 78: „ואל תפן לדרבי רש"י... כי אין לנו לרעת זה בדרך הפשט“.

28 אברהם קרימי ציטירט נאָנץ אָפּס „חכם רבנו שמריה בנו פרנס האי קריטי“ זג, שפת אמת, דף 9, 10, 11, 13, 14, 68, 79, 82 א"ו).

29 דאָרשן, דף 65.

30 זג בילאָגע נוס' 1, כ'.

מעטאָדע ⁸¹. אפילו אין דער מעשה מיטן שלאַנג, וואָס האָט פאַרפירט די מוטער פון דעם מענטשן-געשלעכט, זוכט ער ניט קיין שום רמזים און אַלעגאָריעס; ער האַלט בלויז פאַר נייטיק אַרויסזאָגן זיינע ספיקות, צי זאָל עס מעגלעך זיין, אז אַ שלאַנג זאָל קאָנען ריידן: מיטן לעבעדיקן זואָרט איז דאָך פירדע באַשאַנקען בלויז דער מענטש ⁸². עס איז אויך פאַר אים אויסער ספס, אז ווער עס מיינט אין דער אמת, אז בלעמס אייזל האָט מיטאַמאָל באַקומען לשון — דער „בלאָנדזשעט אין דער פינסטער" ⁸³. דאָס אויסערגעוויינלעכע און ווונדערבאַרע, די ניסים ונפלאות, וואָס ווערן דערציילט אין דער תורה. אַלץ פלייסט זיך דער דאָזיקער שטרענגער ראַציאָנאַליסט צו דערקלערן על-פי דרך הטבע, מסביר זיין לויט דעם פשוטן שכל. אַברהם קרימין אינטערעסירט פלל ניט די דערקלערונג. אז דער פיל פאַרביקער רעגנבוין איז דער גרויסער ווונדער-צייכן, וואָס נאָט האָט די מענטשן-קינדער צום אַנדענק געגעבן, אז מער וועט די זיניקע וועלט שוין ניט געמשפט ווערן מיט די אַלץ חרוב־מאַכנדיקע געוויסערס פון אומרחמנותדיקן מבול. אים איז בלויז וויכטיק צו באַסענען דעם לייענער דערמיט, וואָס די „חכמי המחקר". די נאַטורפֿאַרשער, זאָגן וועגן דעם רעגנבוין; לויט וואָסערע נאַטורגעזעצן באַווייזט זיך אין דער הויך דער פילפאַרביקער בוין בעת די זונשטראַלן שלאַנגן זיך אָן אָן די מיט וואַסער באַלאָדענע וואָלסנס ⁸⁴. דאָס אייגענע חזרט זיך אויך איבער בעת אַברהם קרימי סומט צו די „מבות", מיט וועלכע נאָט האָט געשטראַפֿט דעם פאַרעקשנטן פּרעה און זיין לאַנד. ער דערציילט אין זיין פירוש, ווי אזוי די „חוקרים" ערקלערן על-פי דרך הטבע דעם האַנגל. וואָס פאַלט אויף דער ערד און די דונערן און בליצן ⁸⁵. די מעשה מיט אַברהם אָבינו

⁸¹ בלויז הונדע צו יעקבס חלום וועגן דעם לייסער מיט די מלאכים אין קרימי ספסים מיטן רמז"ס, אי עס דאָרף אויפגעפאַסט ווערן אלס אַלעגאָרישער משל; ולדיעת החכם האמתי הרב טורה צדק כפי מה שכתב בפרק ט"ו מהחלק הראשון שהסלם הוא משל לשעש השופע מהשב יתברך שראש השפע הראשון בשמים וראשו האחרון בארץ" (דאָרסן, דף 40).

⁸² כ"י, שפה אבה", בל. 9.

⁸³ דאָרסן, בל. 223: „ויפתח ד' את פי האתון, אין הדברים כמשמעם, והתחזיקים בפשט הדברים בכל מקום לא ידעו איהו דרך ישכון ארץ."

⁸⁴ הייל די דאָזיקע שטעלע איז אינטערעסאַנט פאַר דער נאַטור-געשיכטע פון יענער צייט, ברענגען מיר זי בשלמות אין די ביילאָגעס, נימ' 1, ג'.

⁸⁵ אין דרך הנביאים הנשלחים אל ההמון ללמד דבריהם בדרך חסין והמופתים השכליים כ"לא יקבלום ולא יספיקו להסות לבנם אל דבריהם כי ההמון לא יסבירו מופתים מושכלים ולא יעינים רק מרגשים ונראים ואפ"כ שאסתר לחיות בין ההמון יחידים מושכלים ילחם יועילו המופתים המושכלים. הלא אין התאמתות הנביא הלוי באנשים יחידים רק בהמון חכם ופך ונשים".

און די דריי מלאכים, וואָס קומען צו אים צו גאָסס, דערקלערט קרימי אַלס פשוטן חלום און ער פאַררופט זיך דערביי אויף דעם „חכב האמתי“ רבנו משה בן מיימון⁸⁶. אַלס חלום דערקלערט ער אויך די מעשה מיטן סנה, וואָס ברענט און ווערט ניט פאַרברענט (וכל זה במראה, כי כן נראה לו כל מה שספר). און נאָנץ אינם נייסט פון דעם בעל „המורה“ דערקלערט קרימי די פראַגע וועגן רוח נבואה: „די נביאים, בעת זיי ווערן געשיקט צום המון, ריידן זיי ניט צו אים מיט אַ פּילאָזאָפּישער שפראַך. ברענגען ניט קיין אַבסטראַקטע ראַיות, וואָס זיינען געבויט אויפן יסוד פון שכלדיקן ספעקולאַטיוון דענקען, וואָרעם דער המון וועט דאָס ניט פאַרשטיין און זייערע רייד וועלן אויף אים קיין שום פעולה ניט האָבן. דער המון באַגרייבט בלויז דאָס, וואָס ער טאַפט אָן מיט די הענט. וואָס ער שפּירט מיט זיינע חושים. בלויז יחידים זיינען אימשטאַנד משיג זיין אַבסטראַקטע באַגריפן, פּלאָזאָפּישע מסקנות; דער נביא, ער רעדט אָבזר ניט בלויז צו די אויסגעוויילטע יחידים, ער מוז אָנערקענט ווערן פונם נאַנצן פּאָל, פון גרויס ביז קליין“⁸⁷. אַכרהם קרימי באַפּרידיקן ניט די אַלע דערקלערונגען, וואָס געפינען זיך אין די אַלטע קוועלן וועגן דעם באַסייט און אָפּשטאַמונג פונם וואָרט „פּסח“, און אויך וועגן דער סעודה מיטן „קרבן פּסח“ — דעם צענטראַל־פּונקט פון דעם גרויסן באַפּריינגנס־יומ־טוב אין די קדמונישע צייטן. קרימי געפינט, אַז די אַלע דערקלע־רונגען זיינען סותר איינע די אַנדערע; און ער גופא ניט זיין אייגענע און טאַקע וויסנשאַפטלעך באַגרינדעטע דערקלערונג: ער ברענגט דעם יידישן יום־טוב אין ענגער פאַרבינדונג מיטן גרויסן פּרילינג־יום־טוב, וואָס פּלעגט געפּייערט ווערן אין מצרים, בעת די זון איז אין חודש ניסן אַריינגעטראָטן אין „מזל טלה“. און דער סימבאָל פון דעם באַטרעפּנדיקן „מזל“ איז דאָס לעמעלע, דער „קרבן פּסח“⁸⁸.

קרימי האַלט אויך פאַר אַ „נאַרישקייט“ דעם ביי יידן אַזוי אָנגע־נומענעם נעדראַנק, אַז גאָט האָט אין זעקס טעג די וועלט באַשאַפּן, וכיום השביעי שבת וינפש — און אויפן זיבעטן טאָג האָט ער געשלאָפּן און גערוט. ווי יצחק אַלבאָלאַנג⁸⁹. אַזוי באַטראַכט אויך קרימי די „מעשה

⁸⁶ זע ביילאַגע נומ' 1, ד'.

⁸⁷ דאָרסן, ה'.

⁸⁸ דאָרסן, בל, 83: „וטפני שהיו עובדים הצאן... אמנם הסלה היה האלוה הנדול שלהם (פון די מצריים)... דברו אל כל עדה בני ישראל לאמר: מפני שהוא (רצה שיטהרו כלם בגלולי מצרים וצוה להם את המצוה הזאת לעשות כחודש ניסן שאז הוא סמן סלה בכח הנדול כי השמש ביה... ונראה שהמצריים היו חוננים חג גדול ביום שתכנס החמה בראש מול סלה ילכן צוה שיכפרו בו ביום ההוא“.

⁸⁹ זע באַנד דריי, ז' 134—135.

בראשית" אלס אומענדלעכן, אייביק און שטענדיק דויערנדיקן שאפונגס-אקט. ווי דער שפאניער אלבאלאג, אזוי האָט אויך דער געלערנטער אויס דעם אלטן קרים געהאט דעם זוט ארויסצוטערטן קעגן איינעם פון די דורך דער מסורה ביי יידן געהייליקטע גרונט-געדאנקען, און ער טייטשט אויס דעם באקאנטן זאץ, „אשר ברא אלהים לעשות" אויף אזא אופן, אז נאָט האָט עס באשאפן די אור-קרעפטן, וואָס טראָגן אין דער תורה דעם נאָמען „אלהים" און זיי אונטערהאלטן עס דעם אומענדלעכן פראָצעס פון שאַפן און ווערן.⁴⁰

און דאָס אינטערעסאנטסטע איז דערביי, וואָס אַ מענטש מיט אזעלכע פרייע אָנשווינגען האָט אין זיין סביבה פלל ניט גענאָלט אַס אפיקורס. ער, דער ראציאָנאליסט און פריידענקער, איז געווען רב אין זיין קהילה און איז דאָרט געווען אזוי געאכפערט און געליבט, אז זיין קהילה האָט אין משך פון נאָנצע דורות מיט גרויס יראת-הכבוד געהיט זיין אָנרעכט און געבענטשט זיין נאָמען. אין די פירקאָוויטש-קאָלעקציעס האָבן מיר געפונען אויפגעהיט אַן אינטערעסאנטן דאָקומענט⁴¹ אויס דעם 15טן י"ה, אויס וועלכן מיר ווערן געוואָר, אז העכער הונדערט יאָר נאָך אַברהם קרייטס טויט פלעגן די קריימער קהילות צו „הזכרת נשמות" דערמאָנען צוזאמען מיטן „הרב הגדול רבנו משה בן מיימון" און „ההבט הרב רבנו אברהם בן עזרא" אויך „כבוד מעלת גדולת אדוננו החכם הרב מורנו ורבינו כה"ר אברהם קריימי לברכה". די קריימער יידן, ווי מיר זעען, זיינען נאָך אין 15טן י"ה געבליבן אזוי נעטריי דעם אידעען-גייסט פון זייער אַמאָליקן „מורנו ורבינו", אז פון אלע יידישע גדולים און גאונים אויס דעם מיטל-אלטער, האָבן זיי זיך באַצויגן מיט אַ באַזונדער דערן יראת-הכבוד צו די צוויי גרויסע קעמפער פאר דעם פרייען קרייטישן פאָרשער-געדאָנק, וואָס זיינען געווען די אמתע מורי דרך פאר דעם בעל „שפת אמת".

גראָד אין יענער צייט, צום סוף פונם 15טן י"ה, טרעט אַרויס אויפן פאָדערגרונד פונם יידישן קולטור-לעבן אין קרים אַ תלמיד-חכם, וואָס איז געקומען אויס דער פרעמד, אויס דעם וויכטיקסטן צענטער פונם יידישן ישוב אין דער דעפערעגענט — אויס קיעוו. משה קיעווער, אויך משה הגולה האָט דער תלמיד-חכם געהייסן.

⁴⁰ דאָרטן, בל' 7: ויכל אלהים ביום השביעי, י"א כי בברואת יום השביעי עצמו כלה השם כל מלאכתו וזח הבל, כי גם היום חיים נבראים... אשר ברא אלהים לעשות, י"א לעשות כמו ויחללו לבנות ותשעם סלשות; ואין צורך, רק פעם שנתן כח לכל נמצא להסציא סיגו, ולפי דעהי כי האלהים פעול, והבן זה...
⁴¹ זע ביילאָגע נומ' 2.

דער באטייט פונם קיעווער צענטער איז אויף אַ משך צייט שטאַרק געפאַלן, נאָך דעם חורבן, וואָס ער איז אויסגעשטאַנען פון די נצחונדיקע טאַטערישע קריגעריי. וועגן דעם יידישן ישוב פאַר דער ירידה־צייט האָבן מיר גאַנץ ווייניק ידיעות. מיר ווייסן בלויז, אַז אין אָנהייב פונם 14טן י"ה פלעגט די קיעווער קהילה באַקומען רבנים אויס דעם ווייטן בבל⁴². ביסלעכווייז הייבט ערשט אָן קיעו ווידער אויפצולעבן, ווען זי ווערט פאַרבונדן מיט ליטע און פּוילן. דעמאָלט צעוואַקסט זיך דאָרט אויך די יידישע קהילה, קיעו ווערט אַן עיר ואם בישראל, און אין די נעלערנטע קרייזן איז געווען רגיל דער אויסדרוק: „כי מכיוב תצא תורה ואור ד' מסטארדוב“⁴³. אין אַן אויפגעהיטן בריוו, וואָס אַ קאַראַים, שלמה בן אַברהם, האָט געשיקט פון קאַפּאָ קיין קיעו אין יאָר 1481⁴⁴, ווייזט דער קאַרעספּאַנדענט אָן: „מיר האָט מען שוין לאַנג דערציילט, אַז אין אייערע קהילות, הן אין דער קאַראַימישער, הן אין דער רבנישער, זיינען דאָ פילע, וואָס גיבן זיך אָפּ מיט וויסנשאַפט“⁴⁵. אָט גראָד אין יענער צייט איז אין דער קיעווער קהילה בראש פון די „שדורשים הלמוד והידיעה“ גע- שטאַנען דער אויבן־דערמאָנטער ר' משה בן יעקב בן משה הנולה, וואָס האָט זיך קונה'שם געווען אויף די פאַרשיידנסטע ליטעראַרישע געביטן: אַלס ביבליאָמענטאַטאָר, אַלס תלמודישער געלערנטער, אַלס פּייטן⁴⁶, פּילאָלאָג און מקובל.

42 „ח:רמל“, II, 407: „בשנת ה"א ע' (1310) באו רבנים מכלל לכיוב“.

43 „עיר גדולה לאלקים של חכמים ושל סופרים הנקראה כיוב אשר עלית יאברו המושלים כי מכיוב תצא תורה... ואור ד' מסטארדוב“.

44 דער דאָזיקער בריוו געפינט זיך אין דער פּירקאָמיש-קאַלעקציע (נומ' 46) צוואַמען מיט אַ גאַנצן פּאַק בריוו און דאָקומענטן פון די קאַראַימישע קהילות אין די פּויליש-ליטווישע פרעזידענטן. דער באַטרעפּנדיקער בריוו איז אַפילו דאָסירט מיטן יאָר קמ"א (1381), דאָ איז אָבער „יר פּירקוביץ באמצע“. מיר האָבן דאָ צו סאָן מיט איינער פון פּירקאָמישעם פּילאָזאָפּיקע פּעלשונגען. און דאָס סאָל איז גראָד די פּעלשונג דורכ- געפירט גאַנץ אומגעשיקט: צו דער „ריש“ פון דער דאָסער רמ"א האָט פּירקאָמיש צו- געשריבן אַ פּאַסיקל און פון דעם „ריש“ איז אויף אַזאָ אופן געוואָרן אַ „קוף“. דער פּאַסיקאָמישער האָט אָבער נישט גענומען אין באַטראַכט איין קלייניקייט: דער דאָקומענט איז געשריבן מיט אַ גוטן נוסח, איבערגעמאַכט דעם ריש האָט ער מיט שטופּער גאַלס- סונט, האָט מיט דער צייט אָפּגעבליאָקעוועט, און די פּעלשונג איז לייכט צו דערקענען.

45 „וכבר סופר לי בעד הקהלות הנמצאות שם הן מעדת בני סקרא הן סאחיני

חרבנים בני משה שדורשים הלמוד והידיעה“.

46 זע צונאָך, „ליטעראַטורגעשיכטע“, 388. אין דעם האַנטשריפטלעכן דריי- בענדיקן סחור כּטנתה פּאַא, וואָס האָט זיך געפונען אין לענינגראַד אין דער „אַפּע- ביבליאָטעק, איז אויך פּאַראַן אַ ליטורגיש ליר מיט דעם אַקראַסטיק: אני כשה הנולה.

אדאנק זיינע הערות צום שלום פון פילע סדרות אין זיין פירוש אויף תורה, ווייסן מיר באשטימט די דאטע, ווען משה קיעווער איז גע- באָרן. צום סוף פון פרשה „אמור“ געפינט זיך פאָלגנדיקע צושריפט פונם מפרש: „ופס נשלם פירוש סתומות פרשת אקור ליל ב' י"ז לכסליו שנת האלהים הרעה אותי מעדתי עד היום הזה. והיה זה יבום שגולדתי בו, כי היה יום מולדתי ג', ט"ו לכסליו שנת ר"ט (דעצעמבער 1448) לפרט, ועתה החייני אלהים ואני בשנת ס"ו בשנת רעה ישראל האזינה“.

דערפאר איז אָבער ניט פעסטגעשטעלט זיין געבורטסאָרט. די קאראַימישע געלערנטע באַשיצן און אַפונדופולו, וואָס האָבן געפירט אַ פאַלעמיק מיט משה הגולה, רָגפן אים אַשכנזי און אַלעמאַנז; דאָס איז אָבער בלויז אַן אַנווייז, אַז ער שטאַמט פון די אַשכנזישע יידן. אמת, פירקאָוויטש דער- ציילט („הפרמל“, II, 39), אַז ביי איינעם אַ קאראַים מיטן נאָמען יצחק אוכסוז האָט ער געזען אַ פ"י פון משה הגולהס אויבן-דערמאָנטן פירוש, ווו דער פארפאַסער ווייזט דאָרט בפירוש אָן: „ואני יליד עיר שאדוב“. די דאָזיקע מיטטיילונג רופט אָבער אַרויס שטאַרקע ספיקות. קודם-בֿל איז נאָך אַ גרויסע פראַגע, צי האָט שוין אין דער ערשטער העלפט פונם 15טן י"ה בכלל עקסיסטרירט די „עיר שאדוב“, וואָרעם אין די געשיכטלעכע סוועלן ווערט די שטאָט שאַדאָוו צום ערשטן דערמאָנט אינם יאָר 1539. אויסער דעם בלייבט אומבאַגרייפֿלעך, ווי קומט עס אַ געבירטיקער אין אַ פאַרוואָרפן שטעטל פון דעם ווייטן זאַמוט. זאָל נאָך פאַרברענגען זיינע לערניאַרן אין דער רעזידענץ-שטאָט פון דער אַטאַמאַנישער מלוכה. מיר זאָגן דערפאַר אַרויס די השערה, אַז אין דער פון פירקאָוויטשן ציטירטער שטעלע רעדט זיך נישט וועגן שאַדאָוו, נייערט וועגן דעם אַלטן טאָרוב פון קיעווער געגנט. פירקאָוויטשעס טעות איז ניט שווער צו דערקלערן דערמיט, וואָס אין די אַלטע כתב-ידן איז לייכט אָנצונעמען אַ „סית“ פאַר אַ „שין“ און אַ „ריש“ פאַר אַ „דלית“.

אַ טרענקלעכער, אויסגעדאַרטער, מיט געשווירן אויפן לייב⁴⁷, נאָר

47 אויך צום סוף פון זיין פירוש חיים אָן משה קיעווער :

שנת שבע וששים משנת - שנת רצון חורת העבודה

שנת שלום שנת רעה מבשר - לישב את שכולה נלמדת.

מיר צימירן לויס דעם פ"י פון דעם דאָזיקן פירוש, האָס געפינט זיך אין דער צוויי-טער פירקאָוויטש-קאָלעקציע.

48 אליהו באַשיצן שרייבט אין זיין בריוו צו משה הגולה: „בחינת האיש ההוא רע חיצירה, הבורח תחת הבורח, ועניו לבנות ושערותיו למראת הצהיכות פונות, ואיש כזה אמרו החכמים שהוא מכוער הצורה“ (דער בריוו געפינט זיך צווישן די אויבנדער-מאָנעט דאָקומענטן, האָס זיינען אויפגעהיים אין דער ערשטער פירקאָוויטש-קאָלעקציע נוס' 44).

מיט א שטארקן כאראקטער און מיט א גרויסן דורשט נאך וויסן, לאזט זיך דער יונגער משה בן יעקב צום גרויסן קולטורציענטער, צו דער רעזי-דענץ-שטאט פון די אטאמאנען — קאנסטאנטינאפאל. אויסער תלמודישער ליטעראטור שטודירט ער אויך פלייסיק אלגעמיינע לימודים ביי יודישע געלערנטע, ווי אברהם צרפתי⁴⁹, און אויך ביים באקאנטן קאראמישן געלערנטן אליהו באשיצי⁵⁰. צו פיר-און-צוואנציק יאָר שטמט ער שוין מיט זיין פילזייטיק וויסן, ער האָט שוין אייגענע תלמידים, און פון איינעם פון זיי איז אפילו אויפגעהיט געוואָרן א האנטשריפטלעכע קאָפיע פון א קאָסמאָגראַפיש ווערק, וואָס ער האָט אָפגעשריבן, ווי ער אליין ווייזט אָן, פאַר זיין רבין „ר' משה בן יעקב אויס רושין“⁵¹. פאַר פאַרלאָזט משה הגולה קאָנסטאנטינאָפאל און באַזעצט זיך אין קיעוו⁵², וווּ די אָרטיקע קהילה נעמט אים אָן מיט גרויס כבוד. משה קיעווער איז אָבער ניט באַשערט געווען אַ רוזק לעבן צו פירן. אין 1482 באַפאלן די טאַטערן קיעוו, משה בן יעקב פאַרלירט דערבײַ זיין גאַנץ פאַרמעגן, און זיינע קינדער ווערן צוזאַמען מיט פילע אַנדערע איינוווינער אוועקגעפירט אַלס געפאַנגענע קיין קרים⁵³. ער אליין, וואָס איז מיט ניסים ניצול געוואָרן, לאָזט זיך קיין ליטע צונויפנעמען די נייטיקע סומע פאַר „פדיון שבויים“,

49 ווי עס שיינט, האָט משה בן יעקב התונת געהאַט פאַר אַברהם צרפתיס סאַכטער. אין זיין ניט-פאַרענסלעכטן „אוצר נחמד“ (צווייטע פירקאָזיס-קאָלעקציע, נומ' 3, דף 196) לייגען מיר: „ומורי חמי מהר אברהם הצרפתי ז"ל הקבילני“.

50 דערויף ווייזט אָן באַשיצי אין זיין בריוו צו דער קאַראַימער קהילה אין לויצק: „אולי זה האיש שכת הזמן שחיה נכנע לפני כשהיה לומר עמי חכמת התכונה“ (ערשטע פירקאָזיס-קאָלעקציע נומ' 42). אין זיין בריוו צו משה קיעווער גיט האָלפ פאַשיצי פאַר נייטיק צו דערמאָנען: „כי חסעיו ברבו בקרבו ישים ארבו ולשונו תהלך בארץ“.

51 די באַטרעפנדיקע האַנטשריפט איז אויסגעפירט אין דער היינער ביבליאָטעק, און דאָרט געפינט זיך סאָלנגדיקע צושריפט: „תם ונשלם על ידי יוסף בכ"ר משה הכהן והשלבתיו ביום ד' כ"ו לחודש סיון בשנת הרל"ב (1472) ליצירה וכתבתיו לסורי ורבי ההכ"ר משה בן יעקב הרושי הנצב"ה, השם יוכחו לתנות בו הוא וזרעו וזרעו זרעו“.

אַברהם ערשטיין („האשכול“, v, 149) וויל נישט גלויבן, אָז דאָ זאָל עס זיין די רייד הענגן משה הגולה, ווייל ער איז דאָך דעמאָלט אַלס געווען בסך-חשול 24 יאָר. עס-שטיינט ספיקות וייגען אָבער אומבאַגרינדעט, האָרעט משה הגולהס בן-דור און בר פלוגתא, דער קאַראַימישער געלערנטער גלב אַסנדרופול, האָט אויך שוין געהאַט צו 24 יאָר דער-וועקסנע תלמידים.

52 גערלינגס השערה (צ.ט. ווערק, 193), אָז משה הגולה, איידער ער האָט זיך באַזעצט אין קיעוו, האָט פאַרברענט אַ שטיק צייט אין אַרץ-ישראל — אין זייער שחאָך באַגרינדעט.

53 זע אַסנדרופולוס בריוו, פאַרענסלעכט אין „העבר. ביבלי“, xx, 122—124.

אויסצולייזן זיינע געפאנגענע קינדער. משה קיעווער באנונגט זיך אָפּער ניט מיט „פּדיון שבּוים“ אַליין; אַ קאַמפּלוסטיקע נאַטור, לאָזט ער ניט פּאַרביי די פּאַסנדיקע געלעגנהייט, און ווען ער באַזוכט אונטערוועגס טראַק און לויצק, לאָזט ער זיך אַריין אין וויבוחים מיט די אַרטיקע קאַ-ראַימען. ער האָט זיי אויך מודיע געווען, אַז ביי אים איז גרייט אַ פּאַלע-מיש זוערק קעגן דעם ספר המצוות „גן-עדן“ פון זייער חשובסטן אויטאָ-ריטעט, דעם קאַראַימישן געלערנטן אַברהם בן אליהו. אין בולטע שטריכן גיט אַפונדופולו איבער אין זיין אויבן-דערמאָנטן פּריוו, וואָס פאַר אַ גוואַלטיקן רושם ס'האָט געמאַכט משה קיעווערס פּאַלעמיק אין די קאַראַימישע קרייזן. „אַז די צוויי באַרימטע קאַראַימישע קהילות (פון לויצק און טראַק) האָבן דאָס דערהערט, שרייבט אַפונדופולו, זיינען זיי דערציטערט געוואָרן, און געהאַט גרויס עגמת-נפש. זיי האָבן ווי אמתע תלמידי חכמים מיט גרויס היץ געוואָלט דערפילן אַלץ, וואָס אויף זיי איז חל געווען. קודם-כל האָבן זיי געוואָלט באַקומען דאָס דאָזיקע פּאַלעמישע זוערק, עס איז אָבער ניט מעגלעך געווען, ווייל גאָט האָט אזוי געפירט, אַז מ'האָט דעם פּת-בירד אוועקגערויבט און אים פאַרפירט קיין קאַפּאַ“⁵⁴.

די לויצקער קאַראַימער האָבן פּאַקטיש איינגעזען, אַז מיט אייגענע קרעפטן זיינען זיי ניט ביכולת אָפּצווענדן די טענות פון דעם קונציקן „רבנישן“ פּאַלעמיקער, האָבן זיי זיך דערפאַר געווענדט נאָך הילף צו זייערע קאָנסטאַנטינאָפּאָלער ברידער. דער ערשטער איז זיי געקומען צו הילף דער באַוואוסטער אליהו באַשיצי. דער שאַרפּער פּאַלעמישער טאָן, אין וועלכן עס ענטפערן אָפּ דעם „רבנישן“ קעגנער באַשיצי און זיין תלמיד פּלב אַפונדופולו⁵⁵, זאָגט עדות, וואָס פאַר אַ גרויסע אויפּרענונג עס האָט אַרויסגערופּן משה קיעווערס פּאַלעמיק⁵⁶.

נאָך דעם ווי משה קיעווער איז געלונגען צונויפּזאַמלען די נייטיקע סומע אויף „פּדיון שבּוים“, האָט ער זיך צוריקגעקערט קיין קיעווער און דאַרט מיט גרויס פּלויס געזעסן, „על התורה ועל העבודה“. ער שרייבט

54 משה קיעווער האָט זיינע פּאַלעמישע „השנות“ אָנגעשריבן אויף די בלעטער-זייכן פון זיין עקזעמפּלאַר „גן-עדן“, וועלכן די סאַטערן האָבן גערעכענט צוזאַמען סײַ זיין נאַצער ביבליאָטעק, און פאַרקויפּט דערנאָך אין קאַפּאַ די אַרטיקע יידן.

55 קאַפּיעס פּין די דאָזיקע דאָקומענטן געפינען זיך אין דער ערשטער פּירקאַ-וויטשי-קאָלעקציע, נומ' 42, 44, 45. זע ביילאָגע נומ' 3.

56 אויף דער עלטער, בעת משה קיעווער שרייבט די הקדמה צו זיין פּירוש „אוצר נחמד“, לאָזט ער זיך ווידער אַריין אין אַ פּאַלעמיק סײַס די קאַראַימען, און רושם זיי „די אוטוויסנדיקע בענטשן“ (אלה חסרי הדעת).

ווערק וועגן העברעישער גראמאטיק („ספר הדקדוק“) און וועגן יידישער צייטרעכענונג („יסוד העיבור“).⁵⁷

די יארן פון רום האָבן אָבער לאַנג ניט געדויערט; פּולצלונג, גאַנץ אומדערוואַרט, האָט די קיעווער קהילה און דעם גאַנצן יידישן קיבוץ אין ליטע געטראַפן די גרויסע קאַטאַסטראָפּע. דער גרויספירשט אלפסנדר יאַגעלאָ האָט אין יאָר 1495 אַרויסגעגעבן אַ שטרענגן באַפֿעל, אַז אַלע יידן דאַרפן פאַרטריבן ווערן פון גאַנץ ליטע און אויך פון דער שטאַט קיעוו. משה בן יעקב נעמט צוזאַמען מיט דער גאַנצער קהילה דעם וואַנדער־שטעקן אין האַנט און עס הייבן זיך פאַר אים אָן אויפּסניי די יאָרן פון שווערן וואַגל. און דאָך, ניט קוקנדיק אויף די אַלע צרות און גזירות, וואָס דער דאָזיקער שלאַבעריקער און קרענקלעכער תלמיד־חכם האָט געהאַט אויסצושטיין, האָט ער דאָך זיך ניט צעשיידט מיט זיינע געליבטע ספרים און אויך אין די וואַגל־יאָרן ניט איבערגעריסן זיין ליטעראַרישע סעטיקייט. אין דעם זעלבן יאָר 1495, אין דעם יאָר פון גירוש, ווען משה קיעווער איז מגולגל געוואָרן אין משה הגולה, איז ער, דער גע־זונדניק, צוגעטראַטן צו אַ ווערק פון בריווטן פאַרנעם, וואָס כאַראַקטעריזירט אַמ־בולטסטן די שטימונג פון דעם פאַרפאַסער אין דער דאָזיקער שווערער גזירות־צייט. מיר האָבן שוין אויבן אָנגעוויזן, אַז אין די יונגע יאָרן, וואָס ער האָט פאַרבראַכט אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל, האָט משה בן יעקב זיך פיל אָפּגעגעבן מיט מאַטעמאַטיק און אַנדערע וויסנשאַפטן. עס איז דאָך געווען די פּלִי־צייט פון דער קאָנסטאַנטינאָפּאָלער קהילה, ווען עס האָט זיך באַזונדערס שטאַרק געשפּירט די השפּעה פון אַזעלכע מענער, ווי מרדכי כומטינו און זיינע תלמידים. ווי ביי אַלע קאָנסטאַנטינאָפּאָלער „אויפקלערער“, האָט אויך ביי משה קיעווער, ווי מיר וועלן ווייטער זען, אַברהם אבן עזרא גענאָלטן אַלס דער גרעסטער אויטאָריטעט, און צום אַנדערנק פון דעם, „ראש המפרשים“ האָט ער זיך פאַרהאַלטן מיטן גרעסטן יראַת הַכבוד. דער יונגער משה קיעווער האָט אָבער אין זיינע לערניאָרן געהאַט די געלעגנהייט נאָענט זיך צונויפקומען אויך מיט די טרעגער פון דער „חכמת האמת“, מיט די „גדולי ישראל“, ווי ער גופא דריקט זיך אויס, וואָס גיבן איבער די זיי אַנפאַרטרוימע סודות הקבלה פון דור צו דור, פון די נביאים אָן און פון דעם אבי הנביאים — משה רבנו. די שפּעטערדיקע שווערע איבערלעבונגען האָבן, ווי עס שיינט, נאָך באַדייטני־דיק געשטאַרקט אין אים די מיסטישע שטימונגען, און דאָס האָט אים

57 די דאָזיקע ווערק זיינע דערפֿאַנגט דער מחבר אין זיין „אוצר הנסד“ פרשה בראשית, יף 3, פרשה בלק און פרשה האזינו, דף 216.

באווזיגן, ער זאל ענדלעך צוטערען צו א לאנג פארטראכטן ווערק. אלס גרעסטער אויטאָריטעט אויפן געביט פון חכמת הקבלה, האָט ביי משה קיעווער געגאַלטן דער באַרימטער תורה-קאָמענטאַטאָר משה בן נחמן. ער איז געווען פעסט איבערצייגט, אז אָט פאַר דעם מאָן אויס דעם 13טן יאָרהונדערט זיינען אָפן געווען אלע סודות הקבלה, און אין זיינע ווערק זיינען אויפגעהיט אלע ווונדערבאַרע דערגרײכונגען, צו וועלכע די קדמונים, די מקובלים פון די אַמאָליקע דורות, האָבן זוכה געווען אויפן געביט פון חכמת הנסתר. אין דעם רמב"ם אַ מינדסטן רמז, אַ צופעליקן וואָרט אָדער וועלכער ס'איז מימרא האָט משה קיעווער געזוכט און גע'פונען גאַנצע אוצרות פון טיפע אמתן. מַגלה זיין און דערקלערן די דאָזיקע וועלט־וויכטיקע אמתן, אויפהיטן זיי פאַר די קומענדיקע דורות, אין דעם האָט ער געווען די וויכטיקסטע אויפגאַבע פון זיין לעבן, און צו דעם צוועק האָט ער באַשלאָסן אַ ספעציעל ווערק צו שרייבן⁵⁸. דערפילט האָט ער אָבער דעם דאָזיקן ווונטש ערשט נאָכן גירוש פון 1495, אין דער „גת צרה אל צאן אוברות", ווי דער פאַרפאַסער ווייזט אָן אין דעם לויבליך, וווּ ער באַזינגט רבנו משה בן נחמן — דעם מאָן, „וואָס אים זיינען איר בערענגעבן געוואָרן די סודות פון די עשר ספירות"⁵⁹. „שושן סודות" הייסט דאָס ווערק, ווייל עס ווערט דאָרט באַהאַנדלט גענוי די צאָל סודות, וויפיל עס באַטרעפט בנימטריא דאָס וואָרט שושן — 656⁶⁰. פאַרענדיקט האָט אָבער דער פאַרפאַסער זיין ווערק ערשט מיט פיל יאָרן שפּעטער, ווייל אין איין אָרט („שושן סודות", דף 73) ווערט אָנגעוויזן די דאַטע 1509 (והנה אנחנו כהיום הזה רס"ט מאלף הששי) און צום סוף פון

58 זע „שושן סודות", דף 43, עכ"א' (קאָרעצער אויסגאַבע): „סוד שכתב תרכב"ן ז"ל בפירושו לתורה... עכ"ז גרבה רוחנו לבאר כל סודותיו בחבורנו זה ואלהים עמנו בראש, יבשר ויסלח כל נלווי כי כונתנו לשם שמים שלא יאבדו אלה הדברים כאבדנו. משה מת מי לא ימות".

59 דאָס ליר איז געדרוקט אין אָנהייב „שושן סודות":
 עשר קבין ירד שכל — על כל חוקר מבין חידות
 רבינו משה בן נחמן — נסל מהם תשע ירות
 כי הוא השלישי בתשבי — קבל סתרי עשר סודות
 משה בַּכְרִי (בן כבוד ר' יקב) * ארה מריו — עס נשמי סודות נכבדות
 בשנת רנה תרש ניסן — היא עת צרה אל צאן אוברות
 וילקום בהם קב נקי — קרא לשמו שושן סודות.

* לויט אַן אַנדער נוסח דאָרף מען ליענען: נכרו.

60 די לעצטע 193 סיבנים ווינען פאַקטיש אַ פירוש אויף „ספר יצירה", און זיינען דערפאַר געדרוקט אונטער אַ פאַונדער שער-בלאָג „אוצר הישב" (קאָרעקט, 1779) ערשט מיט פינף יאָר שפּעטער איז דער איבעריקער טייל פאַרעפנטלעכט געוואָרן.

א האנטשריפטלעכן עקזעמפלאר, וואָס האָט זיך געמוענען ביי יעקב רייפֿ-
 מאַן, ווערט אָנגעווויזן, אז דאָס ווערט איז פאַרענדקט אין 1511.⁶¹
 עס איז בראַי צו באַמערקן, אז צווישן די קבלה־ספרים, וואָס זײַן
 פאַרפאַסער ציטירט אין זײַן ווערק, געפינט זיך אויך דער „הקנה“.⁶²
 און דער מחבר פון דעם דאָזיקן ספר (וועלכן מען רעכנט אלס משה קיער
 ווערט אַ בן־דור) ווערט אין „שושן סודות“ אויף איין אָרט אָנגערופן
 מיטן נאָמען „אביגדור“⁶³ און אַ צווייט מאָל „בעל הגדור“.⁶⁴ אַ באַ-
 זונדערן ווערט פאַר דער געשיכטע פון דער יידישער מיסטיק האָט אַן
 אַנדער ציטאַט, וואָס ווערט געבראַכט אין „שושן סודות“.⁶⁵ אין דעם
 דריטן באַנד⁶⁶ האָבן מיר זיך אָפּגעשטעלט אויף דער אין דעם זוהר
 באַהאַנדלטער לערע וועגן דער געשטאַלט פונם מענטשן, וואָס דורך איר
 ווערט דער מענטש געשאַפן (בההוא צלמא אתברי כרנש). „אין דעם
 באַמענט — לערנט דער זוהר — ווען עס באַהעפט זיך די נשמה מיטן
 גוף, שיקט דער הייליקער (הקב"ה) אַראָפּ אויף דער ערד אַ געשטאַלט
 (דיוקנא), וואָס איז געשטעמלט מיטן חותם פון הקב"ה. די דאָזיקע נע-
 שטאַלט געפינט זיך בעת דעם באַהעפטן פון טאָן און פרוי. און ווען דעם
 מענטשנס אויג זאָל זײַן אימשטאַנד, וואָלט עס געזען די דאָזיקע נע-
 שטאַלט ביי זייער צוקאָפּנט. אַ מענטשלעך פנים האָט די געשטאַלט, און
 זײַן עבנבילד וועט פראָגן דער מענטש, וואָס וועט געבאָרן ווערן אויס
 דעם באַפּרוכפערטן זויעמן... אָט די געשטאַלט קומט אונז אַנטקעגן, בעת
 מיר ווערן אויף דער וועלט געבאָרן, זי וואַקסט מיט אונז צוזאַמען, און
 באַגלייט אונז, ווען מיר פאַרלאָזן די דאָזיקע וועלט“.⁶⁷ „והאי צלם —
 איז דער זוהר מוסף — די דאָזיקע געשטאַלט — איהו מלעילא, זי איז
 אַ הימלשע דערשיינונג.“ לויט דעם זוהר איז דעם מענטשנס אויג ניט אײַם
 שטאַנד צו זען די דאָזיקע געשטאַלט. אויס אַ גרעסערער ציטאַט אין דעם
 „שושן סודות“ ווערן מיר אָבער געוואָר, ווי אין די קרייזן פון אַברהם
 אַבולפיהם תלמידים איז אויסגעוואַקסן די מיסטישע אידעע, אז אויס-

61 „הגדמל“, III, 206: „ובזה נשלם הספר בכלל וצלו סודותיו כמנין שושן, וחייתה השלכתו יום ג' ב' לאלול שנת לשמוע אנקת אסיר“ וועגן אַ צווייטער האַנט-
 שריפט מיט דער זעלבער ציטירוס, זע ביי בערלינען, ציפ. ה. 195.

62 זע דריטן באַנד, ו' 344.

63 „שושן סודות“, דף 28, עמ' ב': „הנה כתב אביגדור בחבורו“.

64 דאָרפן, דף 24, עמ' ב': „ראיתי לחביא ספר בעל הגדור“.

65 דאָרפן, דף 69, עמ' ב'. אויף דעם באַסיים פון דער דאָזיקער ציטאַט האָט

דער ערשטער אָנגעווויזן דער קבלה־פאַרשער נ. שלים (סאָנאַטשריפט, 1930, 286—288).

66 ו' 71.

67 זוהר, III, 104, פרשת אכור.

דערזיילטע מענטשן, מענטשן פון רוח הקודש, האָבן די זכיה, וואָס אין מאַמענטן פון עקסטאז אנטפלעקט זיך פאַר זייערע אויגן זייער אייגן איד, זייער הימלשע געשטאַלט, און אין דער דאָזיקער געשטאַלט דערזען זיי דאָס געטלעכע, דאָס פאַרבאַרגענע און פאַרהוילענע. דעמאָלט ווען דער מענטש טוט זיין אייגן איד אַלס פאַזונדערע געשטאַלט באַגעגענען און דרינגט אַרײַן אין דער דאָזיקער געשטאַלט מיטן ליכט פון זיינע אויגן, דערגרייכט ער די מדרגה פון א נביא, און אין זיין געשטאַלט, אין זיין עבנבילד דערזעט ער די גאָטהייט גופא.

„עס ליגט אַ גרויסער סוד — ליינענען מיר אין „שושן סודות“ — אין דעם אויסשפּרוך: גרויס איז די מאַכט פון די נביאים המדמים צורה ליוצרה, — וואָס גלייכן די פאַרם צו איר באַשעפּער. מיר האָבן שוין פריער געפרוווט ערקלערן דעם דאָזיקן סוד לויט אונזער פאַרשטאַנד, איד האָב אָבער דערנאָך געפונען אַ ספּעציעלן מאַמר וועגן דעם דאָזיקן ענין, האָב איד באַשלאָסן אים דאָ צו ברענגען... וזה לשון הספור ההוא — אָט וואָס עס ווערט דאָרט דערציילט: דער חכם המשביל ר' נתן ז"ל האָט מיר אַזוי דערקלערט: זיי וויסן, אַז דער טיפּער סוד פון דעם נביאס נבואה אנטפלעקונג באַשטייט אין דעם, וואָס ער דערזעט פּלוצלונג זיין אייגענע געשטאַלט שטויט פאַר אים. ער פאַרגעסט דאָן אַן זיין אייגן איד, אָפּגע-זונדערט ווערט ער פון זיך גופא, און ער זעט פאַר זיך די געשטאַלט פון זיין איד, און זי רערט צו אים, ומגדת לו את העתידות — און זי דער-ציילט אים, וואָס עס וועט אין דער צוקונפּט געשען. אָט וועגן דעם סוד האָבן עס די ח"ו געזאָגט: גדול כוחן של נביאים שמדמים צורה ליוצרה; און דער חכם ר' אברהם בן עזרא האָט געזאָגט וועגן דער נבואה: השומע אדם והמכבד אדם, דער וואָס הערט איז אַ מענטש און דער וואָס רערט איז אַ מענטש. אַן אנדער חכם האָט געשריבן וועגן דעם דאָזיקן ענין: איד, בעת איד האָב מיך פאַרטיפּט אין התבודדות, פלעגט זיך מרעפן, אַז דורכן כוח פון די „צדופים“ פלעגט דאָס ליכט, וואָס איד האָב דערזען, וואַנדערן מיט מיר צוזאַמען, ווי איד האָב שוין וועגן דעם דערמאָנט אינם ספר „שערי צדק“; אָבער אַז איד זאָל זען פאַר זיך שטיין מיין אייגענע געשטאַלט — דערצו האָב איד גיט זוכה געווען, דאָס בין איד גיט געווען אימשטאַנד. נאָך אַן אנדער חכם שרייבט וועגן דעם אָט וואָס: איד ווייס גאַנץ באַשטימט (ידיעה וודאית), אַז איד בין גיט קיין נביא און גיט קיין בן נביא, דער רוח הקודש רוט גיט אויף מיר — איד האָב דערצו גיט זוכה געווען, איד בין גיט גענוג ריין און געלייטערט דערצו, ווי אין פּסוק שטייט: לא פשטתי את כתנתי ולא רחצתי את רגלי; און דאָך זיינען הימל און ערד טיינע ערות, און די וואָס רוען דאָרט אויבן וועלן

עס באשטעטיקן, אז איינמאל, בעת איך האָב אויפגעשריבן א טיפן מיט טישן סוד — האָב איך פּרופּצילונג דערוען מיין אייגענע געשטאַלט שטייט פאַר מיר, דערווייטערט האָט זיך פון מיר מיין אייגן איך⁶⁸, האָב איך געמוזט און גענייטיקט בין איך געווען אויפהערן צו שרייבן... און איך מיר (ד'ה דער בעל „שושן סודות“), בעת מיר האָבן דעם דאָזיקן ספר געשריבן און אנטער דעם שם המפורש די נקודות געשטעלט, האָבן זיך פאַר אונזערע אויגן באַוויזן שטערנדיקע געשטאַלטן אין פאַרם פון רויטער שיין ביי דעם זון־אונטערנאנג, זיי האָבן אונז מבבל געווען און מיר האָבן געמוזט איבעררייסן. דאָס האָט אונז אייניקע מאל פאַסירט ביים שרייבן דעם דאָזיקן חיבור⁶⁹.

אין „שושן סודות“ זיינען אויך פאַראן א סך פרטים, וואָס זיינען זייער אינטערעסאַנט פונם עטנאָגראַפישן שטאַנדפונקט. דער פאַרפאַסער ניט א שטייגער איבער ווי א דבר ידוע, אז די גליקלעכסטע צאָל — איז די צאָל ניין. דער ניינטער חודש איז דער מזלדיקסטער חודש, דער בעסערער טאָג איז דער ניינטער אין חודש, די ניינטע שעה איז שעת ברכה ששון ושמחה, און ווער ס'איז געבאָרן אינם ניינטן יאָר פונם יובל, אינם ניינטן חודש, אין דעם ניינטן טאָג פונם חודש און אין דער ניינטער שעה — דער וועט בלייבן עולה למלוכה זיין⁷⁰. ווער עס זעט אין הלום א נאָדל — דער מעג זיין זיכער, אז זיין ווייב וועט אים געבאָרן לויטער מיידלעך, און וועמען עס חלומט זיך א טשוואַקס — דעם וועט דאָס ווייב געבאָרן לויטער יינגלעך⁷¹.

אויסער „שושן סודות“ האָט משה הגולה פאַרפאַסט נאָך א נאַנצע צאָל מיסטישע זויערס, וואָס זיינען צו אונז ניט דערנאָנגען, צווישן זיי א פירוש אויף תורה⁷², דאָן „אוצר השם“⁷³, „שערי צדק“⁷⁴ און „ספירות עליונות“⁷⁵.

68, ובתאום ראייתי צורת עצמי עומדת לפני ואת עצמי נעלם ממני.

69 דאָרסן, דף 24, ע"ב ב': „דע כי השעה ס' שעת ברכה וששון ושמחה... וקבלה תהיה בידך ששנת ה' ליובל היא השנה המובחרת וחודש התשיעי הוא חודש הסוב וחודש הרצון. יום התשיעי לחודש הוא יום המבחר שבכל החודש ושעת ה' שביום היא השעה המובחרת שבכל היום; וע"כ כל איש שנולד בשנה ס' ליובל בחודש ה' ביום ה' ובשעה ה' הרי זה עולה למלוכה בלי ספק.“

70 דאָרסן, דף 84, ע"ב ב': „קבלנו מחכמי קדם כי הרואה בחלומו מחם הוא סמן שתלך אשתו נקבות ואם רואה מספורים הוא סימן שתלך אשתו זכרים.“

71 דער פאַרפאַסער דערמאָנט צום דאָס ווערק און זיין „שושן סודות“ (דף 30,

43, 53 אא"וו) און אויך אין „אוצר נחמד“.

72 ווערס דערמאָנט אין „שושן סודות“, דף 30, און אין „אוצר נחמד“ פרשה אחרי ט"ח.

73 זע א. נפשיות אין „האשכול“, IV, 150.

74 זע „שושן סודות“, דף 44, ע"ב א.

משה הגולה איז אָבער, ווי עס שיינט, ניט געבאָרן געוואָרן אין דער גליקלעכער ניינטער שעה, אים איז ניט באַשערט געווען אַפילו אויף דער עלטער האָבן מנוחה. אין 1506, בעת משה הגולה האָט זיך געפונען אין ליטע אין דער שטאָט לידע, זיינען טאָטערן באַפאַלן די שטאָט, אַלץ צעראַבעוועט און פיל אַיינוווינער געפאַנגען גענומען, צווישן זיי אייך דעם בעל „שושן סודות“. משה קיעווער האָבן די טאָטערן געבראַכט קיין אַלט־קרים (סולכאָט). די אַרטיקע יידן און סאַראַזמען האָבן גלייך מקיים געווען די מצווה פון „פריון שבּוים“ און אויסגעלייזט דעם גע־פאַנגענעם תלמיד־חכם.⁷⁵

אַט אַזוי האָבן עס די טאָטערישע קרינער גורם געווען, אַז משה הגולה זאָל אויף דער עלטער פאַרוואַרפן ווערן אין דער געבורט־שטאָט פון אַברהם קרימי, אַראַנק דער ענגער פאַרבינדונג פון דער דאָזיקער שטאָט מיט די איטאַליענישע קהילות, האָט משה הגולה דאָרט געפונען פיל ספרים, וואָס אים איז אין אַנדערע ערטער געווען שווער צו באַקומען. ערשט איצט האָט ער גערעכנט פאַר אַ שעת הכּושר צו פאַרווירקלעכן דעם ווונטש, וואָס ער האָט מיט זיך געטראָגן נאָך פון די יוגנט־יאָרן: פאַר פאַסן אַ ווערק, וואָס זאָל מאַכן צוגענגלעך און פאַרשטענדלעך פאַר אַלע מען אַברהם אבן עזראַס פירוש אויף תּורה. דער באַרימטער געלערנטער אויס טאַלעדאָ איז ביי משה הגולה געווען ניט ווייניקער געאַכפערט, ווי משה בן נחמן, און ער גופא ערקלערט וועגן זיך, אַז ער איז „אַברהם קנעכט און משהס דינער“ (קראַ עצמו עבד אברהם אני ומשרת משה). ער, דער מיסטיקער און מקובל, האָט קודם־בּל געהאַלטן פאַר זיין חוב צו דערווייזן, ווי שטאַרק עס זיינען זיך טועה די אַלע, וואָס האָבן זיך ניט ווי געהעריק פאַרטימט אין אבן עזראַס רעות און ווילן דערפאַר פאַרזיכערן, אַז ער לייקנט אין די סודות הקבלה.⁷⁶ ביי אים אין די אויגן איז אַברהם אבן עזראַס איינער פון די גרונטזיילן, וואָס שטיצן דעם גאַנצן בנין פון „חכמת האמת“. „וקבלה תנצח בפיהו“ — די קבלה טוט ריידן מיט זיינע לעפּצן, דערקלערט משה הגולה וועגן אבן עזראַס. אין 1515 האָט ער פאַרענדיקט זיין באַקאַנטן פירוש אויף אבן עזראַס („אוצר נחמד“), וואָס איז אָבער עדהיום ניט געדרוקט, און דער פתבּייד געפינט זיך אין דער פירקאָוויטש־קאַלעסציע.⁷⁷

באַלד נאָכדעם האָט משה גולה זיך באַזעצט אין קאַפּא, וווּ עס איז

⁷⁵ זע פירקאָוויטשעס מיסטיילונג אין „הפּרכל“, 11, 39.

⁷⁶ „יבּסני שנמצאו בעטנו אנשים אשר לא חשבו ברבריו ודברו עליו תועה לכּבּר כי הוא מן הכּוסרים בדברי קבלה“.

⁷⁷ העגן „אוצר נחמד“ זע ביילאָג 4 נומ' 4.

אום אלס מנהיג פון דער קהילה באשערט געווען צו שפילן אַ באַדייטנדיקע קולטורעלע ראָלע. די דאָרטיקע קהילה איז נעמלעך באַשטאַנען פון גאַנץ פאַרשיידענע גרופעס, עס זיינען אַהין אָנגעפאַרן יידן פון פאַרשיידענע קאָנטן און מדינות, יעדער האָט זיך געצויגן צו זיינע לאַנדסלייט, עס האָבן זיך אויך אַזא אומן געבילדעט באַזונדערע לאַנדסמאַנשאַפטן, יעדע פון זיי האָט זיך געהאַט איר מנין, געדאַוונט לויט דעם אָנגענומענעם נוסח: מנהג אַשכּנז, מנהג רמזיה, מנהג בבל אַז"וו. עס פֿלעגן אויך אָמט פאַרקומען צווישן די באַזונדערע מנינים סיכסוכים און קריגערייען. משה תּגולה איז אַדאַנק זיין גרויסן אויטאָריטעט געלונגען צו פאַרייניקן די אַלע לאַנדסמאַנשאַפטן אין איין אייגהייטלעכער קהילה, פאַר וועלכער ער האָט צונויפגעשטעלט אַ ספּעציעלן סדר התּפילות, וואָס איז באַקאַנט אונטערן נאָמען „מנהג פּאָא" און איז אָנגענומען געוואָרן פון אַלע קרייזער יידן. בכדי אַיינצופירן אַ פעסטגעזעצטן סדר אין דעם קהלשן לעבן, האָט דער 70-יאָריקער משה תּגולה פאַרמאַסט אין 1518 ספּעציעלע תקנות " . בערך אין צוויי יאָר אַרום האָט די פאַרייניקטע קהילה אין קאַמאַ געבראַכט איר אַלטן רב און מנהיג, דעם שטענדיקן גולה און נעגונדיק, צו זיין אייביקער רון.

צווייטער קאפיטל

די ירדה פונם קיעווער צענטער. — די דאלע פון לעמבערג (לואוואו) — די רעזידענץ-שאַס פון מורח-גאליציע. — די ערשטע אַכסניות של תורה אין פוילן. — די עקאָנאָמישע לאַגע פון די יידן אין פוילן. — די נייע מעשראַפּאָליע פאַר יידישער קולטור. — יעקב פּאָלאַק דער נרינדער פון ישיבות אין פוילן. — זיין סדר הלימוד; „חילוק“ און „פילפול“ אַלס איינגארטיקער רעציאָנאַליזם. — שלום-שכנא און זיין ישיבה. — משה איסערליס (רמ"א) און זיין ליטע-ראַריש שאַסן. — איסערליס און מיימוני. — דעם רמ"אס סעקלאַגניש-פּי-לאַזאַפּיש ווערק „תורת העולה“. — דער רמ"א אַלס פּוסק. — שלמה לוריא (רש"ל) און זיין שאַסן.

דער „גלות קיעוו“, די גזירה פון 1495, איז טאַקע באַלד בטול גע-
וואָרן, און די קיעווער פאַרטריבענע האָבן אינגיכן באַקומען די מעגלעכ-
קייט צוריקקערן זיך אין זייערע איינגעזעסענע ערטער; דאָך איז דער
אַלטער קולטור-צענטער שוין מער ניט געקומען צו זיינע אַמאָליקע פּוּחות,
און עס הייבט זיך פון דעם מאַמענט אָן די גייסטיקע ירדה פונם יידישן
קיבוץ אין קיעוו. דעם אָרט פון דער קיעווער קהילה פאַרנעמט ביסלעכווייז
אין דעם יידישן קולטור-לעבן פון דרום-רוסלאַנד דער הויפּט-צענטער פון
מורח-גאליציע, די רעזידענץ פון „רויטרוסלאַנד“—לעמבערג (לואוואו). דעם
אויפבליען פון דער דאָזיקער שטאַט האָט פיל מיטגעאָלפן איר גינסטיקע
לאַגע אויפן ברייטן האַנדלס-וועג, וואָס האָט פאַרבונדן די אַטאַמאַנישע
מלוכה מיט דרום-רוסלאַנד און פוילן; דאָן די אַלע שווי-פּריווילעגיעס און
אַנדערע וויכטיקע הנחות, וועלכע זי האָט באַקומען פון די פוילישע
מלכים.¹ לעמבערג ווערט אינגיכן איינער פון די וויכטיקסטע יידישע
קולטור-צענטערס אין פוילן, אַן „עיר ואם בישראל“, אַן „עיר גדולה
לאַלקים“, וואָס איר קהילה איז פול „מיט חכמים וסופרים“, אַן אַמתער
„מסוד החכמים ומעין התבונה, אבן פינה יסוד אמונה“ (שו"ת ב"ח,
נומ' 72).

1 זע: אי. בערלין, „איסאָרישעסקיע סודבי יעוו. נאַרדאַ“, 195-196.

נאך אין סוף פונם פופצנטן י"ה איז שוין דאָרט געווען אַ גרויסע ישיבה, וואָס האָט געשמט איבער דער גאַנצער מדינה. בראש פון דער ישיבה איז געשטאַנען לוי בן יצחק קיסיניש. ניט אָבער די לעמבערגער ישיבה האָט זוכה געווען צו ווערן די וויכטיקסטע אַכסניה של תורה, דער מוסטער און פּראָטאָטיפּ פאַר אַלע אַנדערע ישיבות פון גאַנץ מדינת פּוילן, נייערט די ישיבה פון דעם מערבדיקן צענטער אין גאַליציע — די קראָקער ישיבה מיט איר באַרימטן ראש און מנהיג — יעקב פּאַלאַק.

די ערשטע ישיבות אין פּוילן האָבן געגרינדעט די אימיגראַנטן פון דייטשלאַנד, טשעכיע און מערן, וואָס זייער צאָל האָט באַזונדערס אָנגע-הויבן צו וואַקסן נאָך די שרעקלעכע יאָרן פון דער „שוואַרצער מגפה“ און די אָפטע גירושים פון די דייטשע און טשעכישע שטעט.² מיר האָבן שוין אין איינעם פון די פריערדיקע בענד אָנגעוויזן,³ ווי אזוי דאָס ליטעראַרישע שאַפן פון די דייטשע רבנים אין יענער תקופה איז באַ-שטאַנען אויסשליסלעך אין פאַרגרעסערן די חומראס פון דינים און נע-זעצן, אַלץ שטאַרקער מאַכן די סייגים און גרענעצן, וואָס מער אָפצוימען די יידישע קהילה פון דער פיינדלעכער אויסנוועלט. די מנהיגי הדור האָבן דעמאָלט געווען פאַר זיך בלויז איין-איינציקע אויפגאַבע: זיין טרייע שומרים איבער דער מסורה פון די אַבות, אָפהיטן אין אַלע פרטים דעם מינדסטן מנהג פון די פריערדיקע דורות. די דאָזיקע טענדענצן האָבן די אויס דייטשלאַנד און בעמען אַיינגעוואַנדערטע רבנים מיטגעבראַכט מיט זיך אין דער נייער אַכסניה של תורה; אָבער אין דער נייער סביבה, ביי אַנדערע סאָציאַלע צושטאַנדן, האָבן זיי דאָך אָנגענומען אַנדערע פאַרמען, און „מנהג פּוילן“ האָט אין אַ געוויסער מאָס באַקומען אַן אַנדער נוסח, ווי „מנהג אַשכּנז“. אַדאַנק דער ספּעציעלער עקאָנאָמיש-סאָציאַלער סטרוקטור און אייגנאַרטיקער געשיכטלעכער אַנטוויקלונג פון דער פּויל-לישער מלוכה, האָט די יידישע באַפעלקערונג אין משך פון דורות נע-שפּילט אין דעם ווירטשאַפּטלעכן לעבן פון פּוילן און ליטע אַ ניטרווייני-קער וויכטיקע ראָלע, ווי זייערע עלטער-זיידעס אין דער ריינישער געגנט פאַר די קרייצצוגן. ווי בשעתם די דייטש-פּראַנצויזישע יידן, אזוי האָבן איצט די יידן אין פּוילן געשפּילט אַן ערשט-דאַנגיקע ראָלע אין דעם אויפ-בלי פון די שטעט, און האָבן אַנטייל גענומען אין אַלע צווייגן פון האַנדל, אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען און געווערקשאַפּטן. די פּוילישע מלכים

² סטאַטיסטישע ציפערן העגן דעם חוסס פון דער יידישער באַפֿעלקערונג אין פּוילן אין סוף מיטלאַטער, זע: שיער, קולטור-געשיכטע, 1926, 146-150; id. אימפּעריע יעזר. גאָר, S XI, 106-110.

³ זע באַנד דריי, ז' 190-193.

האָבן גערן געלאָזט זיך באַדינען דורך ייִדישע פינאַנסיעלע אַגענטן און באַנקירן, דורך ענערגישע ייִדישע „מיטניקעס“ און מוכסים, וואָס דורך זייערע פלינקע הענט פלעגן אויפגעזאַמלט ווערן כל המיני מלוכישע שטייערן און הכנסות. ווי בשעתם די ביסקופן אין זייערע ריינלענדישע שטעט, אזוי האָבן אין פּוילן די רייכע אַדעליקע נוסבאַזיצער זייער גערן צו זיך צוגעצויגן ייִדישע אַרענדאַטאָרס און אונטערנעמערס. זיי, די אַדעליקע שררות, זיינען געווען צו פּויל און לייכטזיניג זיי זאָלן אליין באַלעך באַטעווען אין זייערע מאַיאָנטקעס און פאַרנעמען זיך מיט לאַנדווירטשאַפּטלעכער אינדוסטריע — פיל בעסער און מיט מער פּראָפּיט איז דאָס געמאָן געוואָרן דורך ייִדישע הענט. אַדאַנט דעם איז די יודן אין פּוילן און ליטע, ניט קאָנדיק אויף דעם עקשנותדיקן קאָנפּורענד־קאַמף מצד די ניס־ייִדישע סוחרים און האַנטווערקער, געלונגען ביז סוף אין 16טן יאָרהונדערט צוזאַמלען אין זייער פּולער קראַפט די גענעראַל־פּרווילעניעס און באַניגט־קאָנסאַמטאָנס פונם גרויס־פּירשט וויטאָווס און קיניג קאָזימיר דעם מערסטן. דער קיניג זיגמונט דער צווייטער האָט נאָך מער פאַרנעסערט די רעכט פון דער ייִדישער זעלבסטפאַרוואַלטונג. די רבנים און ראשי הקהל האָבן באַקומען די פּולע אַדמיניסטראַטיווע און יורדישע באַפּולמעכטיגונג צו משפּטן ציווילע ייִדישע ענינים אין אַ רייִן־ייִדישן געריכט לויטן „ייִדישן מנהג“ און תּלמודישן רעכט. אַפּילו אין דעם אַלגעמיינעם וואַיעוואָדישן געריכט, ווען עס פלעגן דאָרט באַטראַכט ווערן סיכסוכים צווישן יודן מיט קריסטן, האָבן זיך אין דער באַראַטונג באַטייליקט אויך ייִדישע „עלטערע“ (Seniores) און פאַרשטייער פון קהל. לויט דער פּרווילעניע פונם קיניג זיגמונט (1561) האָט די ייִדישע באַפּעלקערונג ניט נאָר געהאַט דאָס רעכט צו קלויבן רבנים און געזעצ־לעכע ריכטער, וואָס האָבן געפירט די גייסטלעכע און וועלטלעכע ענינים — דעם ייִדישן בית־דין פּראַש מיט די „ייִדישע דאָקטוירים“, ד'ה רבנים, איז אויך געגעבן געוואָרן די באַפּולמעכטיגונג צווינגען יעדן מיטגליד פון דער קהילה ער זאָל פּאַלן און דערפילן אַלע זייערע החלטות, און אַרייַנוואַרפן די שולדיקע אין חרם און אָנווענדן קעגן זיי אַלע אַנדערע שטראַף־מיטלען לויטן „דעם ייִדישן געזעץ“.

„א היסטאָרישע גאַזעטע — זאָגט וועגן דעם דער געשיכטע־פאַרשער דובנאָוו — מיט אַ נאַנץ איינגארטיקן לעבנסשטייגער, האָט די פּוילישע מלוכה אויסגעטיילט אַלס אַ סאָציאַלן קלאַס, אַלס אַ באַשטימטע

4 דאָס רוב פון די ניס־ייִדישע סוחרים און האַנטווערקער האָבן דער עיקר גע־שפּאַמט פון דייַטשע איינזאָנדערער.

געזעלשאפטלעכע גרופע. בעת יידן זיינען געווען א טייל פון דער שטאָטי־שער באפעלקערונג, האָבן זיי דאָך אָפּיציעל ניט געהערט צו קיינער פון די אלגעמיינע שטאָטישע גרופירונגען... זיי האָבן געבילדעט אַ גאַנץ זעלבשטענדיקן בירגער־קלאַס מיט אַ גאַנץ באַזונדערער זעלבסטפאַרוואַל־טונג און אייגענעם געריכט. די יידישע קהילה האָט געבילדעט אַ באַזונ־דערן קיבוץ ניט בלויז אין גאַנצאַנאַל־נייסטלעכן זין, נאָר אויך אין אַרמיניסטראַטיו־געזעלשאַפטלעכן; דאָס איז געווען אַ באַזונדערע יידישע שטאָט אין די גרענעצן פון דער טריסטלעכער שטאָט, מיט איר אייגענעם לעבנסשטייגער, מיט אייגענע רעליגיעזע, אַרמיניסטראַטיווע, געריכטלעכע און סאָציאַלע אַנשטאַלטן."

בכן, אין דער זעלבער צייט, ווען עס איז חרוב געוואָרן דער ספרדישער קולטור־צענטער, און די שפּאַנישע און די פּאָרטוגעזישע פּאַר־טריבענע האָבן געזוכט אַ מקום מנוחה ביי די ברעגעס פון אַפריקע און אין די גאַספּריינדלעכע שטעט פון דער אַטאַמאַנישער מלוכה — האָבן די אַשכּנזים, די אויס דייטשע לענדער אויסגעוואַנדערטע, געשאַפן אַ נייעם באַדייטנדיקן צענטער. ס'איז ביסלעכווייז אויסגעוואַקסן אַ נייע מעטראָ־פּאָליע פאַרן יידישן גייסט, פאַר גאַנצאַנאַלער איינגאַרטיקער קולטור.

מיט דער געזעלשאַפטלעכער זעלבסטפאַרוואַלטונג און סאָציאַל־רעכטלעכער לאַגע פון דער יידישער קהילה אין פּוילן איז ענג פאַרבונדן די ריכטונג, אין וועלכער עס האָט זיך אַנטוויקלט דאָס גייסטיקע שאַפן פון דעם פּוילישן יידנטום. די בערך גינסטיקע עקאָנאָמישע לאַגע האָט גע־שאַפן די אַטמאָספּער פון רחבות הדעת, וואָס איז אַזוי וויכטיק פאַר גייסטיק־קולטור־עלער אַנטוויקלונג. די דאָזיקע קולטור־עלע עליה איז אָבער געווען אַ גאַנץ איינזייטיקע: זי איז באַשטאַנען במעט אויסשליסלעך אין דעם אויפבלי פון דער תּלמודיש־רבנישער ליטעראַטור. מען דאַרף אָבער דערפּיי געדענקען, אַז דער תּלמוד איז פאַר די יידישע קהילות אין פּוילן געווען ניט בלויז אַ הייליק ספר, וואָס ס'איז אַ מצווה אים צו „לערנען" לשם שמים — גייערט אויך זייער *corpus jure*, זייער פּראַקטיש האַנט־בוך אין רעאַלן געזעלשאַפטלעכן לעבן.

מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, אַז לויט די גענעראַל־פּריווילעגיעס מצד דער מלוכה־מאַכט אין פּוילן, האָט די יידישע באַפעלקערונג געהאַט איר אייגענעם בית־דין, וואָס האָט געמשפּט „לויט דעם יידישן געזעץ", ד'ה — לויט דעם תּלמודישן רעכט מיט אַלע זיינע סייגים און תקנות, וואָס נעמט אַרום דאָס גאַנצע רעליגיעזע, געזעלשאַפטלעכע און פּאַמיליע־לעבן. דער תּלמודישער *corpus jure* האָט פאַרשפּרייט זיין שליטה איבער דעם גאַנצן שטייגער־לעבן פונעם פּויליש־ליטווישן יידנטום נאָך

אפשר אין א גרעסערער מאָס, ווי איבער די דייטש־פראַנצויזישע קהילות אין רבנו גרשם און רש"ים צייטן. מען מוז נאָך דערביי געדענקען, אַז זינט יענע צייטן, נאָך רש"ין און די בעלי־התוספות, האָט זיך דאָך די רבנישע ליטעראַטור געוואַלטיק צעוואַקסן אין איר פאַרנעם.

אָט די דאָזיקע, דורך לאַנגע דורות אָנגעזאַמלטע, רעליגיעז־רעכט־לעכע ליטעראַטור האָט אומבאַגרענעצט געוועלטיקט איבער די מוחות פונם ייִדישן קיבוץ אין פּוילן. מען האָט אין איר געזוכט ניט קיין פּילאָזאָפּישע פּראָבלעמען — „מה למעלה מה למטה“, ניט קיין ענטפער אויף די סודות און רעטענישן פונם לעבן, ניערט פּללים און אָנווייזונגען אויפן געביט פון דייִן־פּראַקטישע פּראַגן און אויפגאַבן. נאָך דער למודן, דער פּסי אין ים התלמוד האָט געקאָנט שפּילן אַ ראָלע אין געזעלשאַפּטלעכן לעבן, געהאַט די מעגלעכקייט צו ווערן אַ מרי דאַתראַ, אַ ראשי־גיבה, אַ מיט־גליר פונם בית־דין. בקיאות אין די אַלע פאַרפּלאַנטערטע און קאָמפּלי־צירטע פּראַגן פון תלמודישן רעכט איז אויך נייטיק געווען פאַר יעדן קהילה־מיטגליד, וואָס האָט זיך פאַרנומען מיט קהלשע זאַכן און גענומען אַ וועלכן ס'איז אָנטייל אין דער זעלבסטפאַרוואַלטונג. קאָנען „לערנען“, זיין אַ מתמיד און זיצן יום וליילה איבער תלמוד און פּוסקים — דאָס איז געווען דער זיכערסטער וועג, וואָס האָט געפירט צו מאַכט און פּבור, גע־געבן די מעגלעכקייט צו פאַרנעמען די אָנגעזענסטע ערטער אין דער זעלבסטפאַרוואַלטונג מיט איר העכסטן אינסטיטוט — דעם וועד, אָט דעם נייעם גילגול פון דעם אַמאָליקן סנהדרין, וואָס איז אויסגעוואַקסן אויסן פּוילישן באָרן. עס איז דערפאַר קיין חידוש ניט, וואָס אין פּוילן, ווי אין די ימי הגאונים אין בבל, האָט דאָס תלמודישע וויסן פאַרנומען דעם גאַנצן פּאָדערנונט פונם ייִדישן לעבן; דער תלמוד און די „נושאי פּלוֹי“ האָבן אומבאַגרענעצט געוועלטיקט אין די שולן און בתי־מדרשים, אויף די אַסופות און אין קהלי־שטיבל, אויסן גאַנצן שטח פון דעם געזעל־שאַפּטלעכן און פּרוואַטן לעבן. אויף די הויזות פון אביי ורבא האָט זיך געשטיצט דער דייִן, דער אַדמיניסטראַטאָר, דער קהלסמאַן; זיי זייגען דער פּרעפּונקט, דער תּמצית פונם גאַנצן ליטעראַרישן שאַפּן פון דעם פּויליש־ליטווישן יידנטום...

דער אמתער באַגרינדער פון תלמודישן וויסן און רבנישער לומדות אין פּוילן איז דער שוין פריער דערמאָנטער יעקב בן יוסף פּאָלאַק, דער „בעל החילוקים“⁵. אין דער בייגראַפיע פון דעם דאָזיקן באַרימטן

⁵ געבאָרן בערך אין 1460, געשטאָרבן נאָך 1532 אין העלכער שטאָם פּאָלאַק האָט פאַרבאָכט זיינע לעצטע יאָרן, איז אויכצוקאָנען (זע וועגן דעם: העששׂין, חאשזול", VI, 8, 222).

פילפוליסט זיינען פאראן פילע טונקעלע, נאך ניט אויסגעקלערטע בלוזן און סתירות. עס איז אפילו ניט מעסטגעשטעלט, פון וואסער לאנד ער שטאמט, און בלוז אויס זיין פאמיליע-נאמען איז מען זיך משער, אז ער איז געבארן אין פוילן. די יונגע יארן האָט פאָלאַק פארבראכט אין דער באַרימטער נירנבערגער ישיבה, וואָס איר מנהיג און ראש איז דעמאָלט געווען דער רב יעקב מרגליות. אויס אייניקע אַנצוהערענישן אין זיין פאָלעמישן פּתב⁶ קעגן דעם פאָדוואַנער רב אַברהם מיניץ קאָן מען זיך משער זיין, אז יעקב פאָלאַק האָט אַ שטיק צייט פארבראכט אין צפון־איטאַליע, וווּ עס האָבן אין יענער צייט געשפילט אַ נאַנץ אָנגעזעענע ראָלע די רבנים פון מדינות אַשכּנז. אין אָנהייב די 90ער יאָרן פונם 15טן י"ה איז ער רב אין פראַג. ער האָט אָבער באַלד (אין 1492) געמוזט די דאָזיקע שטאָט פאָרלאָזן. גרעץ⁷ און נאָך אים א. ה. ווייס און אַנדערע ווייזן אָן, אז אז דאָס איז געשען אויס פאָלגנדיקער סיבה: צוליב אַ גט־פראַגע בנוגע פאָלאַקס יונגע שוועגערין האָט אויסגעפראַכן אַ גרויסער סיכסוך צווישן יעקב פאָלאַק און פילע אָנגעזעענע רבנים. פאָלאַקס קעגנער פראש מיט יהודה מיניץ און פאָלאַקס געוועזענעם רבין, יעקב מרגליות, האָבן אים אַריינגעוואָרפן אין חרם, און ער האָט דערפאר געמוזט פאָרלאָזן פראַג. מאיר באַלאַבאָן פרוווט אָבער דערווייזן אויפן סמך פון אַרכיוו דאָסומענטן, אז דער גט־סיכסוך איז פאָרגעקומען ניט אין פראַג, נאָר אין קראַקע, און ניט אין 1492, נאָר מיט אַ יאָר צען שפּעטער⁸. די לעצטע באַהויפטונג געפינט זיך אָבער אין באַשטימטער סתירה מיט יהודה מיניץ דערקלערונג וועגן דעם פסק החרם (שו"ת נומ' 18), וווּ עס איז במירוש אָנגעוויזן די דאַטע 1492. אויסער דעם איז דאָך מעסטגעשטעלט, אז איינער פון די רבנים, וואָס האָבן פאָלאַקן מחרים געווען, זיין געוועזענער רבי יעקב מרגליות, איז געשטאָרבן ניט שפּעטער פון 1493. מען מוז דערפאר קומען צו דער החלטה, אז בעת דעם גט־סיכסוך האָט פאָלאַק טאַקע געלעבט אין פראַג, נאָר אַן איידעם איז ער געווען אויס קראַקע און זיין יונגע שוועגערין און אויך זיין שוויגער, די רייכע הויף־פינאַנסיסטין רחל, האָבן געלעבט אין קראַקע. אויסער ספק איז אָבער, אז אין 1496 געפינט זיך שוין יעקב פאָלאַק אין קראַקע, און אין דעם יאָר 1503 ווערט ער פונם קיניג באַשטימט פאר דעם „הויכמיסטער“ אָדער פרימאַס איבער אַלע יידן פון דער פוילישער מלוכה. ווייל די רעגירונג האָט דערפיי

6 זע ש. הינער, „פסק החרם“, 12—16.

7 זע זיין געשיכטע, ב' VIII, 58.

8 זע: „יחודים קאָיא ספּאָרינאַ“, 237.

געהאט אירע ריין פיסקאלישע צוועקן⁹, און אין דעם, וואָס דער רב הכולל איז באַשטימט געוואָרן מצד דער מלוכה און ניט געוויילט געוואָרן דורך דער יידישער באַמפלעקערונג האָבן די יידן דערנען אַ געפאַר פאַר זייער זעלבסטבאַשטימנונג — האָבן זיי דערפאַר זייער פינדלעך אויפֿגעגעבן גענומען זייער נייעם „הויכמיסטער“. בכדי צו קאָמפּראָמיטירן יעקב פּאָלאַק, איז דורך די אומצופרידענע קראַקער יידן אויפּסניי אויפגעמישט געוואָרן די מעשה מיטן נט און מיט דעם חרם, און פּאָלאַק האָט געטוהט מחמת דער אויסגעבראַכענער מחלוקת פּאַרלאָזן אַ שטיק צייט קראַקע. אין עטלעכע יאָר אַרום (אין 1509) קערט זיך פּאָלאַק, אויפן סטך פון אַ ספעציעלן קינגלעכן „שוידבריוו“, צוריק אום קיין קראַקע. די קראַקער קהילה האָט דאָך אירס אויסגעפירט: יעקב פּאָלאַק פאַרנעמט שוין מער ניט די שטעלע פון רב הכולל, נאָר זיין רייכע שוויגער ניט אים די מעגלעכקייט צו גרינדן אַ גרויסע ישיבה. אַדאָנט דער ענערגיע און גרויסער חריפות פון איר ראש און מנהיג, האָט די דאָזיקע ישיבה זוכה געווען צו וערן אין אַ קורצער צייט אַן אמתע אַכסניה של תורה ניט נאָר פאַר פוילן אַליין. יעקב פּאָלאַק, דער „בעל החילוקים“ און גרויסער חריף, האָט עס גורם געווען, וואָס נאָך ביי זיין לעבן האָט זיך געלאָזט באַמערקן פּאַלנדיקע, אין קולטור־היסטאָרישער הינזיכט גאַנץ אינטערעסאַנטע דער־שיינונג: פריער פלעגן וויסנבאַגיריקע ישיבה־פּחורים זיך לאָזן פון פוילן קיין דייטשלאַנד שעפן תורה אין די דאָרטיקע ישיבות, זינט יעקב פּאָלאַק האָט אָבער זיין באַרימטע ישיבה געגרינדעט¹⁰, האָט זיך דער וואַנדערונג־שטאַם אומגעפירט פון מערב קיין מזרח און דער גלאַנץ פון די פוילישע מרביצי תורה בישראל האָט פאַרטונקלט דעם שם פון די ראשי־ישיבות אין דייטשלאַנד. יעקב פּאָלאַקס באַטייט באַשטייט אָבער ניט פלוין אין דעם, וואָס ער האָט זיין גרויסע ישיבה געגרינדעט, נאָר דער עיקר אין זיין נייעם דרך פון לימוד. מיטן נאָמען פון יעקב פּאָלאַק, דעם „בעל החילוקים“, איז ענג פאַרבונדן די איינגאַרטיקע מעטאָדע פון שטודירן דעם תלמודישן טעקסט — דעם חריפותדיקן פילפול, וואָס אין זיין לבוש האָט עס די רבנישע לומדות דערגרייכט אַזאָ הויכע מדרגה אין די פוילישע מדינות. פּאָלאַקן זיינען געווען לחלוטין פרעמד וועלכע ס'איז מיסטישע שטרעמונגען, די אינטימע איבערלעבונגען פון השתפכות הנפש; אַ מענטש

⁹ וע שופער, „די קולטור־געשיכטע“, 1926, 138-139.

¹⁰ בראש פון דער דאָזיקער ישיבה איז פּאָלאַק געשטאַנען ביי 1522. כחמת אַ שאַרפן סיכסוך, האָט ס'האָט אויסגעבראַכן צווישן אים און דעם הויף־כירורג שטואל, האָט פּאָלאַק געמוזט פאַרלאָזן קראַקע און זיך באַזעצן אין ארץ־ישראל. וע: העטשטיין אין „השלח“, V, 542-543, און באַלאַבאַן, יעורעיקאַיע ססאַרינאַ, 1912, 2:9.

מיט א ניכטערן, ווונדערבאר שארפן אנאליטישן שכל, האָט פּאָלאַק אלע זיינע רייכע גייסטיקע כוחות אָפּגעגעבן דעם תלמודישן שקלא-וטריא, דער חריפותדיקער דיאלעקטיק, וואָס ער האָט געירשנט ביי די בעלי התוספות און די שפעטערדיקע דייטשע רבנים, נאָר זי באשאַנקען מיט נייע איינגארטיקע פּאַרמען. דאָס כאַראַקטעריסטישע אין פּאָלאַקס דיאַ- לעקטיק איז דער „חילוק“, דאָס אנאליטישע צעגלידערן; דורך חריפות-דיקע, לאַגיש-צוגעשפיצטע פּשטלעך צונויפפאַרן און ברענגען אין נאָענטער קרובהשאַפט די פאַרשיידנסטע, אָפט אפילו די גאַנץ אַנטקעגנגעזעצטע ענינים. ניט דער דין גופא, דאָס פעסטשטעלן דעם אמתן מהות פון דער און דער הלכה איז געווען דער עיקר — נאָר דער שכלדיקער אויפטר, דער שפיץ, די חריפותדיקע המצאה ביים אויסטייטשן דעם באַטרעפנדיקן טעקסט. אמת, מען האָט דערבוי מעורר געווען, אז אָט די חריפותדיקע און געשפיצט-שכלדיקע המצאות פאַרגרינגערן באַדייטנד אַרויסצוגאַסן-מען דעם ריכטיקן דין און מאַכן לייכט און קלאָר די האַרבסטע פאַרפלאַג-טערמע סוגיות. דער סדר פון דעם פּילפּאָליסטישן לימוד גייט אויף אַזא מין אופן: מען נעמט פאַרשיידענע שטעלן אויס דער גמרא אָדער אויס דעם מדרש, מען פאַרט צונויף צוויי הלכות, וואָס האָבן אויפן ערשטן קוק קיין שום שייכות ניט איינס צום אַנדערן. מיט קונציקע איינפאַלן און פאַרדרייטע תירוצים און פּשטלעך ווערט אָבער דערווייזן, אז די צוויי הלכות זיינען אין גרויס קרובהשאַפט, און אלע סתירות ווערן פאַרענטפּערט. ערשט איצט הייבט זיך אָן אַ נייע סדרה: מען הייבט אָן אַרויסצוגעפינען לאַגישע סתירות אין די אלע תירוצים און פּשטלעך, און בכדי די דאָזיקע סתירות צו פאַרענטפּערן, מוז מען זוכן נייע תירוצים, צוטראַכטן נייע המצאות. אָדער מען נעמט אַ פּשוטע סוגיא פון דער גמרא, וואָס איז אזוי קלאָר און פאַרשטענדלעך, אז זי רופט ניט אַרויס קיין שום ספיקות; דער בעל הפּילפּאָל הייבט אָבער אָן אַרויסצוגעפינען אין אָט דעם פּשוטן ענין די גוואַלדיקסטע סתירות, פרזוט דאָס דערווייזן מיט פּילע ציטאַטן אויס פאַרשיידענע מסכתות, ברענגט גלייך צו די ציטאַטן די באַטרעפנדיקע דערקלערונגען און סברות פון די מפרשים, גאונים און פוסקים, דעקט דערבוי אויף מיט גרויס חריפות די גוואַלטיקע סתירות צווישן די מפרשים גופא. און אז די פּראַגע איז שוין אזוי פאַרפלאַנטערט, אז עס איז שוין ממש אוממעגלעך אָן אויסוועג צו געפינען — באַווייזט דער בעל הפּילפּאָל אַ נייעם קונץ: פּלוצלונג, מיטאַמאָל דעקט ער אויף, אז די סתירות זיינען נאָר קיין סתירות ניט און דער פּלאַנטער איז קיין פּלאַנטער ניט; ווי פּשוטן שפינוועכס צעשטערט ער דעם גאַנצן קונציקן טורעם, וואָס ער גופא האָט אָקאַרשט אויפגעבויט, און הפּל שריר וקיים...

ווידער אמאל ווערט ארויסגעשטעלט דער דעוויוז: שלטון השכל!
 דער דאָזיקער ראַציאָנאַליזם איז אָבער געווען פון אַ גאַנץ ספּעציעלישן מין, און מיט אַ באַזונדערן בייגעשמאַק. עס ווערט טאַקע אָנערקענט בלויז דאָס שכלדיקע, דאָס איבערגעשפיצטע, אָבער אָן דעם געהעריקן וועלט-באַנעם, אָן דער פּילאָזאָפּישער אידעע, וואָס זאָל די ראַציאָנאַליסטישע עלעמענטן צוזאַמען באַהעפטן אין אַן אָרגאַניש גאַנצן בנין. ס'איז דער-פאַר קיין חידוש ניט, וואָס אָט דער איינגאַרטיקער, געשלעכטלאָזער ראַציאָנאַליזם, וואָס איז ניט געווען באַפּרוכפּערט מיטן זוימען און זאַפט פון שאַפּנדיקע כּוחות, האָט באַלד אָנגענומען די קרענקלעכע פּאַרמען פון פּרוכטלאָזער סאָפיסטיק. פון אַ מיטל, וואָס זאָל פּאַרגרינגערן אַרויסצור-באַקומען דעם ריכטיקן פּשט פון דעם טעקסט — איז עס אויסגעוואַסן אין אַ ציל פאַר זיך. מען האָט זיך אָפּגעגעבן מיט לייב און לעבן דעם פּילאָפּ ניט בכרי דעם אמת צו דערגיין, אַרויסבאַקומען דעם ריכטיקן תּמצית פון דעם און דעם דין און באַרייכערן דעם געדאַנק מיט אמתן וויסן; די שקלאַזטריא גופא, דער קונץ פון שכלדיקע דריידלעך, פון דיאָלעקטישער אַקראַבאַטיק — דאָס אַליין האָט צו זיך צוגעצויגן די יונגע מוחות, אין דעם האַבן זיי געזען דעם גאַנצן מהות פון פּאַרשן און וויסן, דעם גאַנצן תּמצית פון „לימוד התורה“.

אמת, ביי יעקב פּאַלאַקס לעבן האָט דער דורך אים אויסגעפּאַרמטער סדר הלימוד נאָך ניט געהאַט אָנגענומען די דאָזיקע קרענקלעכע פּאַרמען. די נרויסע בקיאות פון דעם קראַקער ראשי-שיבה, זיין גוואַלטיקע חריפות האָבן אים געשאַפּן אַ נאָמען פון איינעם פון די גרעסטע גאונים, און מען האָט אים געגרויסט מיטן טיטול „צבי ישראל ראש גולת ישראל“¹¹, וואָס זיין „לויב קלינגט פון איין עק וועלט ביז דעם אנדערן“¹².

און עס איז זייער כאַראַקטעריסטיש פאַר דעם באַרימטן „בעל החילוקים“, וואָס ער האָט נאָך זיך ניט איבערגעלאָזן קיין שום ליטעראַרישע ירושה אַרם מורא. מען זאָל אויס אים קיין „פּוסק“ ניט מאַכן: ביי זיינע תּלמידים און נאָכפּאָלגער קאַנען דאָך זיינע געשריבענע דערטלערונגען און שו"ת באַקומען דעם כּוח פון פעסטגעזעצטע פּסקים, און דאָס קאָן ביי זיי אָפּשאַצן דעם השק אַליין, מיט אייגענע כּוחות, זוכן און דערפּאַרשן דעם ריכטיקן פּשט פון יעדן דין און הלכה. יעדער דאַרף זוכן אויף זיין אייגענעם חשבון, און פּסקענען יעדן דין, אזוי ווי ער גופא געפינט פאַר

11. פּסק החרם, 26.

12. ד. גאַנץ, „צמח דוד“, 11: „אשר שמעו יצא מסוף העולם ועד סופו“.

ריכטיק—דאָס איז געווען דער דעוויוז פון דעם באַרימטן „בעל החילוקים“, דעם גרויסן חריף און קונציקן דיאלעקטיקער.

אין דעם פלל האָט זיך אויך געהאַלטן פּאָלאַקס תלמיד, שלום-שכנא בן יוסף, דער לובלינער רב און ראשישיבה, וואָס איז פון דער קיניגלעכער מאַכט באַשטימט געוואָרן אין 1541 אַלס דער אייבערראַבינער פון גאַנץ קליין-פּוילן. אויך ער האָט ווי זיין רבי קיין חיבורים ניט געדרוקט³³, און דאָך האָט ער געשטאַמט איבער אַלע פּוילישע און דייטשע קהילות³⁴. זיין ישיבה האָט צו זיך צוגעצויגן תלמידים „מסוף העולם ועד סופו“³⁵, און פון איר זיינען עס אַרויסגעגאַנגען די גרעסטע רבנים פון פּוילן און ליטע. אין דער דאָזיקער ישיבה האָט זיך אויך אויפגעצויגן שלום-שכנאס איידעם, דער באַרימטער ר' משה בן ישראל איסערליס, מער באַקאַנט אונטער די ראשי תיבות רמ"א. דער רמ"א, צוזאַמען מיט זיין קרוב און חבר, ר' שלמה לוריא — זיי זיינען עס די אמתע באַגרינדער פון דער רבנישער ליטעראַטור אין פּוילן. אָט די דאָזיקע צוויי „גאוני התורה“, דער שיינדל און שטאַלץ פון דעם אַלטן פּוילישן יידנטום, זיינען אויך זייער אינטערעסאַנט אַלס פּערזענלעכקייטן; און טאַקע אויף די צוויי אַזוי דייך באַקאַנטע מענער זעט מען אַמבולטסטן די סימנים פון ירידה און קולטורעלער הינטערשטעליקייט, וואָס לאָזן זיך באַמערקן אין דעם נייט-טיקן לעבן פון דעם פּוילישן יידנטום, אַפילו אין דער תקופה פון זיין ערשטן אויפבלי.

דער רמ"א איז געבאָרן געוואָרן אין קראַקע בערך אין 1520³⁶. זיין פאָטער איז געווען פּרנס און ראש הקהל³⁷, און ער האָט געגעבן זיין זון די מאַטעריעלע מעגלעכקייטן צו גרינדן נאָך אין די יונגע יאָרן אַ גרויסע ישיבה, וואָס האָט באַלד שטאַרק קונה-שם געווען און עס האָבן זיך צו איר געצויגן תלמידים פון ווייטע שטעט און מדינות. דעם רמ"א זיינען געווען ניט אינגאַנצן פּרעמד אויך די „חכמות חיצוניות“ — וועלטלעך וויסן. די דאָזיקע ידיעות האָט אָבער דער רמ"א געשעפּט ניט פון דער

18 שלום-שכנאס זון, ישראל, זאָגט עדות, אַז זיין פאָטער האָט פאַרבאָטן צו דרוקן זיינע שו"ת און אַנדערע כתבים (זע דעם רמ"אס שו"ת, נומ' 25). זע אויך די מיטטיילונג פון שלום-שכנאס תלמיד חיים בן בצלאל אין דער הקדמה צו זיין „ויכוח סים חיים“.

14 זע „צטח דוד“: „רבי שכנא הוא הרב הגדול ראש גולת אריאל סופלן על אנשי דורו, ושטתו יצא מכורת שטת עד כבואו“.

15 שו"ת הרמ"א, נומ' 25.

16 העמטשטין הייל אַפילו דערווייזן, אַז דער רמ"א איז געבאָרן ערשט אַרום 1530.

17 דער יונגער רמ"א פלעגט זיך תּחבננען: „כשה בן כבוד אבא כרי הפרנס

והמנהיג ישראל שלום.

ארויסקער סביבה, נאָר „ממרחקים“ — פון די ווייטע איטאליענישע מדינות. מען מוז דערביי געדענקען, אז דאָס פּוילישע יידנטום איז אין קולטורעלער הינזיכט געווען אַן „עם לבדר ישבון“. דער הויכער פּוילישער אַדל, וואָס האָט דעמאָלט געהערט צו די געבילדעטסטע שיכטן פון דער אייראָ-פעישער געזעלשאַפט, האָט מיט די אָרטיקע יידן געהאַט ריין געשעפטלעכע באַרירונגען. ביי דער גרויסער ראַלע, וואָס עס האָבן אין פּוילישן גייסטיקן לעבן געשפּילט די דאָמיניקאַנער און יעזווטן, האָט די קולטור אין פּוילן געטראָגן אַ בולטע קאַטוילישע פאַרבונג, און דאָס רבנישע יידנטום האָט דערפאַר אין דער פּוילישער קולטור געזען קודם-כּל די איר פּינדלעכע קריסטלעכע קולטור. די שטאָטישע קריסטלעכע באַפעלקערונג, וואָס האָט געזען אין די יידן די זייער ניט געוונטשענע קאָנטורענטן, האָט מיט איר גיפטיקער שנאה גאַנץ ווייניק געקאָנט דערוועקן ביי די יידן דעם חשק דערנענטערן זיך צו זייערע שכנים אויפן קולטורעלן געביט. דערפאַר אָבער האָבן די פּוילישע יידן, בפרט די קראָקער קהילה, זיך געפונען אין גאַנץ נאָענטע פאַרביןדונגען מיט איטאליע. די ערשטע פּראַכטפולע יידישע דרוקערייען האָבן זיך געגרינדעט אין איטאליע און זיי האָבן משפיע געווען דעם פּוילישן ישוב מיט ספרים אַפילו אין די שפּעטערדיקע יאָרן, ווען פּוילן האָט שוין געהאַט אייגענע דרוקערייען.¹⁸ די פּוילישע רבנים פלעגן באַזונדערס אָפט זיך ווענדן מיט שו"ת צו די איטאליענישע רבנים און פילע יידישע יונגעלייט פלעגן זיך לאָזן פון פּוילן און מערן אין דעם לאַנד פון דעם רענעסאַנס לערנען תורה ביי די דאָרטיקע גרויסע רבנים, וואָס האָבן על-פי רוב געשטאַמט פון דייטשלאַנד.¹⁹ אָבער ניט נאָר יידיש וויסן אַליין האָט די יידישע יונגט געזוכט אין איטאליע. פילע ישיבה-בחורים, וואָס האָבן אין די פּוילישע ישיבות דערוואָרפן גרויס בסיאות אין ים התלמוד, פלעגן ערשט דערנאָך זיך לאָזן קיין איטאליע (באַזונדערס קיין פאַדואַ, וואָס איר אוניווערסיטעט האָט געשטאַמט איבער דער גאָרער וועלט) שטודירן מעריצין. דורך איטאליע האָט אויך איינגע-וואַנדערט קיין פּוילן אַ געוויסע צאָל ספרדישע יידן, על-פי רוב דאָקטוירים און אַפטייקערס. אייניקע פון די דאָזיקע געבילדעטע „גירשי ספרד“ זיינען געווען לייב-מעדיקערס ביים פּוילישן קיניגלעכן הויף.²⁰ מיט דעם

18 די ערשטע יידישע דרוקערייען אין פּוילן: אין קראָקע אין 1530, אין בריסק — אין 1546 און אין לובלין — אין 1550.

19 זע דעם פּערטן באַנד פון אונזער חזק, ז' 69 א"ח העגן דעם נ: נפן קולטור-רעלן פאַרקער צווישן די פּוילישע און איטאליענישע קהילות קאָן אַנב ערות וואָגן פּאָלנדיקער פּאַקט: אין קראָקע אין 1590 ערשינען אַ לערנבוך „דבר טוב“ און דאָרס יערן די ווערטער פון חומש דערקלערט אי אויף יידיש אי אויף איטאליעניש.
20 זע פּאָלאָגאָנס ציפּירטע ארבעט, יערוזשקאָיאַ ספּאַרינאַ, 1912, 38.

אויס איטאליע קיין קראָקע עמיגרירטן לייב־דאָקטאָר שלמה אַשפּנזוי, וואָס האָט שפּעטער געשפּילט אַזאַ באַדייטנדיקע פּאָליטישע ראָלע ביים הויף פונם טערקישן סולטאַן, איז דער רמ"א געווען באַפריינדעט. דער רמ"א האָט אויך געהאַט נאָענטע פאַרבינדונגען מיט אייניקע איטאליענישע קהילות; וועגן דעם זאָגט ערות ניט נאָר זיין אָפּטער בריוו־וועקסל מיט דעם באַרימטן רב מהר"ם מפּאַדואַ, ווי אויך דער אינטערעסאַנטער פּרט, וואָס ער האָט זיין פירוש אויף מגילת אסתר, „מחיר יין" געדרוקט (1559) אין דער איטאליענישער שטאָט סרעמאַנאַ.²¹ די קראָקער קהילה און אויך איר באַרימטער רב און ראש ישיבה האָבן זיך בלייבן געפונען אונטער אַ נעוויסער איטאליענישער השפּעה. די דאָזיקע השפּעה איז אָבער געווען אַ גאַנץ איינזייטיקע. דער גייסט און די שטימונגען פון דער רענעסאַנס־תּקופּה האָט ווייניק געקאָנט אימפּאַנירן דעם באַרימטן תּלמיד פון דעם שאַרפּן „עוקר הרים" שלום שכנא. דאָ, אין דער סמשלה פון פּילפּול און דיאַלעקטישער חריפות, האָט געפונען אַ שטאַרקן אָפּפּלאַנג בלוזי איין, אמת זייער וויכטיקער און ווערטפּולער, עלעמענט פון דער איטאליענישער רענעסאַנס־באַוועגונג: דער דורשט נאָך וויסן. אָבער אויך דער עלעמענט האָט דאָ אָנגענומען גאַנץ איינגארטיקע און איינזייטיקע פאַרמען. מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן אויף די ראַציאָנאַליסטישע טענדענצן, וואָס האָבן זיך געלאָזט פילן אין די ישיבות פון יעקב פּאַלאַק און זיינע תּלמידים. עס דאַרף דערפאַר ניט חידושן, וואָס דעם וויסנבאַגריקן רמ"א, וועלכער האָט געהאַט אַ באַשטימטע נטיה צו חכמות חיצוניות,²² האָט מער פון אַלץ אימפּאַנירט אַריסטוס ראַציאָנאַליסטישע שיטה, מיט וועל־כער ער האָט זיך באַקענט אויס מיימונים ווערק. דער רמב"ם גופא האָט ביי אים געהייסן „התיר הנדול" — דער גרויסער מייסטער, וואָס איז פּולל בל החכמות"²³. דער „מורה" איז ביי אים אין די אויגן געווען דער טיפּסטער קוואַל פון פּילאָזאָפּישן וויסן, און אים ציטירט ער צומ־מיסטן אין זיין טעאָלאָגיש־פּילאָזאָפּישן ווערק „תורת העולה". לויט דעם סוסטער פון דעם „מורה נבוכים", איז אויך דער „תורת העולה" איינ־

21 אייניקע פּאַרשער פּאַרויכערן אפילו, און דער רמ"א האָט אַ שטיק צייט גע־לערנט אין איטאליענישע ישיבות. דאָס איז אָבער נישט ריכטיק, דער רמ"א איז קיין־פּאַל אין איטאליע נישט געווען.

22 דער רמ"א האָט געהאַט סאָלידע ידיעות אויסן געביט פון אַסטרעָנאָמיע, און ער האָט אפילו געשריבן אַ פירוש אויף פייערבאַכס Theorica. אויך האָט ער אַרויס־געוויזן אַ געוויסן אינטערעס צו היסטאָריאָגראַפּיע און האָט געשריבן הערות צו זנותאס „יוחסין".

23 „תורת העולה", ה' 84, ע"ב ב' (מיר ציטירן נאָך דער ערשטער אויפ־גאַבט פון 1570).

געטיילט אין דריי חלקים, און פילע פון זיינע פרקים הויבן זיך אָן מיט דער אַנטווייזונג: „אמר הרב המורה“ — אזוי האָט געזאָגט דער בעל „המורה“. דער „תורת העולה“ — דאָס איינציקע טעאָלאָגיש-פּילאָזאָפּישע ווערק, וואָס ס'איז געשאַפן געוואָרן אין דער פּויליש-דעבנישער ליטעראַטור אין משך פון 16טן און 17טן י"ה, האָט בשעתו געמאַכט אַ נאוואַליסקין רושם. מען האָט אים אין לויבלידער באַזונגען²⁴, און דעם רמ"אס פאַ-רימטער בן-דור, דער רש"ל, האָט מיט התפעלות אויסגערופן: „ממשה (בן מיימון) עד משה (איסערליס) לאַ קם כמשה!“ אפילו אין דער נייערער צייט האָט זיך געפונען אַ פאַרשער, וואָס פאַרגלייכט דעם בעל „תורת העולה“ מיטן בעל „המורה“ און פאַרזיכערט, „אז דער גייסט פונם רמב"ם האָט אויפסניי אויפגעלעבט אין משה איסערליס“²⁵. עס איז איבעריק צו זאָגן אויף זוי ווייט דער באַטרעפנדיקער פאַרפאַסער האָט דאָ „איבערגעכאַפט די קאַס“. עס איז אָבער דאָך זייער באַלערנדיק, פּעט מען פרוּווט אַנטקעגנשטעלן און פאַרגלייכן אָט די צוויי „גדולי ישראל“. ערשט דעמאָלט זעט מען אַמבולטסטן, וואָס פאַר אַ גרויסער מהלך ס'איז אויפן געביט פון פרייען פּילאָזאָפּישוויסנשאַפּטלעכן געדאַנק צווישן דעם שפּאַ-נישן יודנטום אויס דעם רמב"ם צייטן און דעם פּוילישן קיבוץ פון דעם רמ"אס דור. דער „מורה“, אין וועלכן מיימני פאַקענט מיט זיין רעלי-גיעז-פּילאָזאָפּישער סיסטעם, איז אַ האַרמאָניש גאַנצער בנין; יעדער חלק, יעדער פרט, איז שכלדיק צוגעפאַסט צום צווייטן. סלאָך און ליכטיק איז אין דעם דאָזיקן בנין²⁶. פונקט דעם היפך זעען מיר אין דעם „תורת העולה“: אַלץ איז דאָ מטושטש און צעשווומען. ניט קיין בנין איז דאָס, נאָר אַ לאַבירינט, וווּ אַלץ איז פאַרפלאַנטערט אין ווילדן תוהו-ובוהו. דער אָרעמער לעזער ווערט געפירט איבער שמאַלע, פאַרדרייטע הינטערוועגן, וווּ עס פלאַנדזשען אין דער פינסטער גרויע, געפלאַמטע שאַטנס. אָט באַווייזן זיך געזיכטער, וואָס ס'קאָן זיך דאַכטן—דאָס זיינען שלוחים פון דער מלוכה, וווּ עס געוועלטיקט פלוז דער קאַלטער קלאָרער שכל; זיי פאַרשווינדן אָבער גליך, און עס שווימען אַרויס משונהדיקע פאַנטאַס-טישע געשטאַלטן, וואָס דרייען זיך אין ווילדן פּישור-טאַנץ...

אין דער הקדמה זוערט אָנגעוויזן, אז דער ערשטער טייל וועט זיך פאַרנעמען מיט דער אַרכיטעקטור פון דעם בית-המקדש, ווי אזוי דער גאַנצער בנין, דער מזבח און די פליים האָבן אויסגעזען. די ווייטערדיקע

24 זע דאָס לויבליד, האָט ס'איז געדרוקט אין אָפּפאַנג פון דער ערשטער

אויסגאַבע.

25 זע ש. א. האַרדעצקי, „לקורות הרבנות“, 1910, 85-87.

26 זע אונזער געשיכטע, ב' 1, ז' 204.

צוויי — וועלן באהאנדלען דעם ענין קרבנות. די דאזיקע גרונט-טעמעס זיינען אָבער צונויפגעפלאַכטן מיט אַן אימהדיקן געמיש פון די פאַרשיידנ־אַרטיקסטע פראַגן. ביים אויסטייטשן דעם ביבלישן טעקסט פרוווט דער רמ"א זיך פאנוצן מיט דעם רמב"ם אַלעגאָרישער מעטאָדע. זי פאקומט אָבער ביים רמ"א די אייגענע נאָוירפאַרקריפלטע פאַרמען, ווי אין דעם באַקאַנטן אַפאָקריפישן בריוו, וואָס דער רמב"ם זאָל האָבן געשיקט זיין זון אַברהם²⁷. ביים רמ"א, ווי ביי אַלע אַנדערע פון יענער צייט, איז, נאַטירלעך, קיין מינדסטער ספּק ניט געווען, אַז דער דאָזיקער בריוו איז אַן עכטער, און דער בעל „המורה" איז זיין פאַרפאַסער. דער רמ"א איז פעקט איבערצייגט, אַז אין דעם בית-המקדש און אין זיינע פּלים זיינען געווען פאַרבאָרגן רמזים אויף אַלע וועלטן און אויף אַלע סודות, וואָס אין דער תורה (כי כל התורה והעולמים כולם היו רמזים במקדש וכליו), וואָרעם דער בנין פונם בית-המקדש איז דאָך דער שפיגלפילד פונם אונז-ווערסאַלן וועלט-בנין, פונם גאַנצן קאָסמאָס²⁸. „זיי וויסן, דערקלערט דער רמ"א, אַז יעדעס ווינקעלע, יעדער חדר אין בית-המקדש איז אַ רמז אויף טיפע השגות; יעדער שער איז אַ סימבאָל פון אַ פאַשטימטער חכמה"²⁹. אין יעדער פלי, אין יעדן חפץ זיינען פאַרקערפערט הויכע ענינים און זייער וויכטיקע סודות. די מגורה — דאָס איז אַ רמז אויף דער תורה, דער שמן-זית — זיינען די תלמידי חכמים³⁰, די בלימעלעך (פרחים), וואָס אין די קנייה-מגורה — זיינען גאָר אַ טיפער ענין³¹. די שמונה בנדי פּהן גרול זיינען אַנטקעגן די אַכט מצוות, וואָס זיינען דעם מענטשן געבאָטן „קודם שחטא"³², דער ביור איז דער סימבאָל פון נביאות, די קטורת — אַ רמז אויף מעשים טובים³³; דער פרוכת — דאָס איז די שיידוואנט צווישן דעם מענטשלעכן שכל און דעם „שכל הפועל" אַזו"ו אַזו"ו³⁴.

און די אַלע איבערגעשפיצטע סברות און איינפאַלן זיינען געשריבן מיט אַ הילצערנער, שווער-וואָניקער שפראַך, וואָס זינדיקט גאַנץ אָפּט

27 זע באַנד II, ז' 146.

28 תורת העולה, I, קאפ' 2, 4.

29 דאָרסן, I, קאפ' 7, דף 12.

30 דאָרסן, קאפ' 16.

31 דאָרסן, קאפ' 19.

32 דאָרסן, II, קאפ' 42.

33 דאָרסן, קאפ' 6, דף 42.

34 דאָרסן, II, קאפ' 26, דף 56: „הפרוכת היא הסך המבדיל בין שכל

האנושי לשכל הפועל".

קעגן די פשוטע פללים פון גראמאטיק⁵⁵. דער בעל „תורת העולה“ וויל ווייטער דערווייזן, אז אלע מעשיות, וואָס ווערן דערציילט אין דער תורה, דאָס רוב מצוות און געזעצן — אלץ האָט איין באַשטימטן ציל: דערווייזן דעם „חידוש העולם“, באַשטעטיקן אַלס זיכערע עדות, אז די וועלט איז אין דער צייט באַשאַפן. דער גלויבן אין „חידוש העולם“, פאַרזיכערט דער רמ"א, דאָס איז „דער גרונטשטיין פון אונזער תורה“. און וועגן דעם דאָזיקן „גרונטשטיין“ זאָגן עדות דער קרבן פסח און אלע אַנדערע קרבנות; אפילו דער ענין אכילת מצה אין די טעג פון פסח, — אלץ, אלץ מוז באַשטעטיקן דעם „חידוש העולם“, בכרי צו דערווייזן, אז גערעכט זיינען ניט „הפוקרים הנמשכים אחר הקרמות“ — ניט די אַפיקורסים, וואָס טענהן, אז די וועלט איז אַ קדמון, נאָך די תורה, וואָס דערציילט וועגן בריאת און חידוש העולם⁵⁶. בעת די צפתער מקובלים מיט יצחק לוריא בראש האָבן די מצוות שבת פאַרוואַנדלט אין אַ ווונדערלעכער מיסטעריע, פול מיט רזין רזין, און שלמה אַלקאפיץ האָט געזונגען זיין לויב־געזאַנג דער געטלעכער פלה „שבת מלכתא“ — זוכט דער בעל „תורת העולה“ דעם שכלדיקן „וואָס לאָזט ער מיך הערן“, און טוכט צום אויספיר „כי עיקר כוונת השבת היא להורות לנו הידושו של עולם“⁵⁷. אפילו אין מנהג „תשליך“ זעט דער רמ"א אויך אַ רמז אויף חידוש העולם.

גאַנץ אינם גייסט פונם רמב"ם ברענגט דער רמ"א די ווערטער פון אַ געלערנטן, „אז ווער עס האָט ניט גענאָסן פונם פאַרגעניגן, וואָס דער מענטש געניסט בשעת עס געלינגט אים צו געפינען אַן ענטפער אויף די ספיקות, וועלכע זיין שכל האָט געבאַרן — דעו האָט אין זיין לעבן פון קיין אמהער פרייד ניט געוואָסט“⁵⁸. דער מענטשלעכער שכל ווערט ביים רמ"א געגליבן צו אַ „פיערדיקן פאַקל“, וואָס באַלייכט די פינטטערניש; ער געפינט, אז דעם מענטשנס אייגנשאַפט איז — זוכן און נאָכפאַרשן וועגן דעם ציל און דעם צוועק פונם זיין, און זיין וויכטיקסטע אויפגאַבע איז זייטן לאָגישן שכל אויפקלערן דעם מהות פון יעדער זאַך⁵⁹. דער

85 דער רמ"א נוצט איז טורה אַגהאָרציק (שו"ת נוס' 7), אז זיין סטיל איז זייער גוט קיין געשליסענער אין אין דיקרוק האָט ער אַ קנאַצע ידיעה.

86 דאָרסן, III, קאָפּ' 51, 53, 73.

87 דאָרסן, קאָפּ' 48; דאָרסן, קאָפּ' 60.

88 דאָרסן, I, קאָפּ' 6: „וכבר כתב חכם אחד: שלא טעם טעם שמחה מי שלא טעם חזרת הספיקות השכליות“.

89 דאָרסן, III, קאָפּ' 7, דף 79: „ותנה מכל מקום עדיף ספי לחקור על הדברים ולדע איתן במצותים ובמשכלים על ידי חקירה והנה תכלית האדם“.

רמ"א איז מסכים מיטן רמב"ם, אז אן אמתער מושלם איז בלויז דער, ווער ס'האָט מיט דער הילף פון זיין פארשטאַנד דערקאָנט דעם אמת⁴⁰, און אז די מאָראַלישע שלימות איז ערשט אַ שטאַפּל פאַר דער העכסטער שלימות — דער שלימות פונם שכל, וואָס אַדאַנק אים באַקומט דער מענטש ריכטיקע באַגריפן וועגן דער גאָטהייט און וועגן אַלץ, וואָס עק-סיסטירט (הוא ההשגה וההתבוננות בשם יתעלה ושאר נמצאות והוא שכל העיוני)⁴¹.

דער דאָזיקער מיימונים אָנהענגער און פאַרערער האָט אָבער געהאַט נאָנץ איינגארטיקע באַגריפן וועגן פאַרשן און וויסן, וועגן „השגה והתבוננות בשם יתעלה“. אויפגעוואַקסן אין דער טרוקן-איבערנעשפיצטער אַטמאָספּער פון „פּילפּול“, האָט דער רמ"א אין דיאלעקטישער אַקראָאָ-באַטיק און סכאַלאַסטישע המצאות געזען דעם זיכערסטן וועג, וואָס פירט צו דער העכסטער גייסטיקער שלימות. עס איז אין דער הינוכיכט פראי צו באַקענען זיך מיט די קאַפיטלעך אינם דריטן טייל „תורת העולה“⁴², וווּ עס ווערן מיט חריפותדיקן פּילפּול אויפגעדעקט די מאַטיוון, פאַר-וואָס משה רבנו האָט אזוי לאַנג זיך געמווענקלט און ניט געוואָלט דער-פּילן גאָטס שליחות צו פרעהן. דאָס האָבן עס דעם אבי הנביאים אַרייני-געוואָרפן אין גרויס ספיקות די זיבן טענות, וואָס ס'האָבן אַרויסגעשטעלט די „כופרים“ קעגן חידוש העולם. דאָ לאָזט זיך הסב"ה בכבודו ובעצמו אַריין אין אַ לאַנגן וויכוח מיט משה רבנו, „להכחיש מופתי אריסטוטלוס“, בכדי אָפּצווענדן אַריסטוס באַווייזן, אז די וועלט איז אַ קרמון; און הסב"ה, שטרייכט אונטער דער רמ"א, האָט זיך דערביי פאַנוצט מיט דעם רמב"ם אַייזערנע טענות⁴³. בשעת הדחק, דאָרט וווּ הסב"ה איז דאָך ניט געלונגען אָפּצווענדן איינעם פון אַריסטוס באַווייזן, האָט ער אים מבטל געווען ניט מיט לאַגישע ראַיות, נאָר מיט אַ באַוויזענעם ווונדער⁴⁴. רעדט ער וועגן די קללות, מיט וועלכע די תורה טרעט אַרויס וועגן די, וואָס זיינען עובר געווען קעגן געשלעכטלעכער מאָראַל, האָט אויך דאָ דער רמ"א אַ שעת הכושר צו דערווייזן מיט שפיציקן פּילפּול, אז די „אשת אביו“ דאָס מיינט מען דאָך די תורה מן השמים, די „אחותו בת אביו“ דאָס איז די נבואה⁴⁵ אַאז"וו אַאז"וו.

40 דאָרפן, קאפ' 73, דף 173: „כי מי שהשיג האמת הוא מבני תעליה ומי שלא השיגו הוא ככלל היורדים לבאר שהת“.

41 דאָרפן, דף 79.

42 דאָרפן, 104-108.

43 דאָרפן 108: „והנה השיב לו השם יתעלה בסענה שסען הרמב"ם“.

44 דאָרפן, קאפ' 46, דף 107, עמ' ב'.

45 דאָרפן, דף 106.

אינטערעטאנט איז אויך אין דער הינזיכט דעם רמ"אס אלעגארי-
שער פירוש אויף מגילת אסתר, „מחיר יין“. בעת אין קראַקע האָט אין
1556 אויסגעבראַכן די כאַלערע, איז דער רמ"א אָפּגעפּאַרן קיין שידלאָוו,
און דאָרט, בכדי די צייט צו פּאַרטרייבן, האָט ער זיין פירוש געשריבן,
ווי די גאַנצע מגילת אסתר ווערט מגולגל אין אַ סימבאָלישן משל אויף
דעם מענטשנס לעבן: אַחשוּרושם מלוכה, „מהורו ועד פּושׁ״ — דאָס איז
דעם מענטשנס לעבן פון געבאַרן-טאָג ביזן יום המיתה, די גאַלדענע גע-
מעס — אַ רמז אויף די תּאוות פון פּרויען, די זיבן סריסים — דאָס זיי-
גען דעם מענטשנס גרונט-קרעפטן, דעם קיניגס צוויי דינער — די צוויי
ברוכים ביי די טויערן פונם גן-עדן, המנס ווייב — דאָס איז דעם
מענטשנס פּאַנטאַזיע, מרדכי היהודי — דעם מענטשנס שכל אאז"וו. אין
צום סוף איז דער מחבר אַליין מודה, אַז אָט די גאַנצע אלעגאָריע, וואָס
איז איינגעהילט אין אַ קונציק פּילפּול-געוועב, איז בלויז אַ שכלדיק שפּיל
און איז בלל ניט ערנסט געמיינט.

דער רמ"א ציטירט טאַקע אין „תורת העולה“ אויף יעדן טריט און
שריט דעם „מורה נבוכים“ — נאָר וואָס פאַר אַ ווייטער מהלך ליגט
צווישן די צוויי ווערק. און דער רמ"א האָט אַפּילו ניט באַמערקט דעם
דאָזיקן מהלך; דער אמתער גייסט פונם „מורה“ איז אים אַזוי ווייט
און פּרעמד געווען, אַז ער האָט נאָו געגלויבט, אַז ער איז דעם רמב"ם
אַ טרייער תלמיד, און זיין ווערק איז דעם „מורה“ אַ גייסטיקער ברודער.
מען מוז דערביי נאָך נעמען אין פּאַטראַכט, אַז אין דעם רמ"אס דור האָט
די קבלה שוין געוועלטיקט איבער די יידישע מוחות, זי האָט דורכגעדרונג
גען מיט איר גייסט דאָס גאַנצע רבנישע שאַפּן, דעם גאַנצן יידישן לעבנס-
שטייגער. אויך דער נאון אויס קראַקע, דער רמ"א, האָט זיך פאַרהאַלטן
מיטן גרעסטן רעספעקט צו דער „חכמת הקבלה“. קבלה באַטייט דאָך
ניט בלויז מיסטיק, נאָר אויך טראַדיציע, מסורת אַבות. די בעלי קבלה
זיינען דאָך די היטער פון גרויסע אמתן, וואָס זיינען איבערגעגעבן פון
מויל צו מויל, פון דור צו דור דורך דער לאַנגער קייט, וואָס ציט זיך
דירעקט פון משה רבנו. דערפאַר איז אויך דער ניקטערער בעל הפּילפּול,
רמ"א, וואָס אים זיינען אַזוי פּרעמד געווען די מיסטישע התלהבות און
די עמאָציאָנעלע באַגייסטערונג—פעסט איבערצייגט געווען, אַז „כל דברי
המקובלים הם אמת“⁴⁶ — אַלץ, וואָס די מקובלים זאָגן, איז לויטער אמת,
און די חכמת הקבלה איז „דער אמתער פּוים פון לעבן“⁴⁷. דעם רמ"א
איז אַפּילו אויף דער מחשבה ניט געקומען, אַז די מיסטישע קבלה און

⁴⁶ דאָרסן, III, קאָפּ 4.

⁴⁷ דאָרסן, דף 77.

דער אַרױטאַטעלישער ראַציאָנאַליזם זײַנען צוויי פאַרשידענע וועלטן, צוויי אַנטקעגנזעצטע וועלטפאַנעמען. אים האָט אויך אין דער קבלה דער עיקר אינטערעסירט דאָס שכלדיקע, דאָס טעאָרעטיש לאַגישע, און ער איז געקומען צום אויכפיר, אז „כל החכמים לדברים אחת (2) כווננו“⁴⁸. ניט צופעליק ציטירט דער רמ"א אזוי גערן דעם מקובל משה באַטאַרעלס ווערטער, אז די „חכמת הקבלה און די חכמת הפילוסופיה ריידן וועגן איין און דעם זעלבן, נאָר מיט אַנדערע ווערטער“ (דאָרטן, 75), — דער רמ"א נומא געפינט אויך, אז „אַלעמען איז באַשאַנט, אז די וועגן פון קבלה זײַנען אויך די וועגן פון די אמתע פילאָזאָפֿן“⁴⁹.

עס איז דערפאַר נאָנץ פאַרשטענדלעך דעם רמ"א'ס גרימזאַרן, בעת ער האָט דערזען, אז אַראַנק דעם, וואָס מען האָט גראָד אין יענער צייט צום ערשטן געדרוקט דעם „זוהר“ און אייניקע אַנדערע קבלה־ספרים, האָבן אַפילו אַ סך פונם פשוטן פּאָלק אָנגעהויבן צו לערנען קבלה (ורבים מהמון העם כל אחר קומץ ללמוד ענין הקבלה). אויך אין דער קבלה האָט דער רמ"א געזען קודם־בֿל „מושכלות“ — טעאָרעטישע פּראָבלעמען, אַ ברייט מעלד פאַר פילאָזאָפֿ און שכלדיקע אויפטוען. און אַלץ ווערט ביי אים צוניפגעוואָרפֿן אין איין מעכאַניש געמיש: מיימוני און ר' לוי בן גרשון לעבן ביי אים נאָנץ בשלום מיט ריקאַנאַטי, חיוט און אַנדערע מקובלים. אָט גייט ער אַרויס פון אבן־רשדס און מיימוניס דעות וועגן די אינטעלעקטן (שכלים נבדלים)⁵⁰, און יעדט באַריכות וועגן דער ראַלע אין דעם אוניווערסאַלן באַטייט פונם „שכל הפועל“, און גלייך דערביי פאַרנעמט ער זיך מיט גימטריאות⁵¹, און גלויבט באַמונה שלמה, אז מיט „צירופי אותיות“, דורך קאָמבינירן די געמלעכע „שמות“ קאָן דער מענטש ווינדער באַווייזן און צווינגען די מזלות, זיי זאָלן זיין ווילן דער־פילן⁵². אָט איז ער איין דעה מיט דעם רמב"ם, אז דער, וואָס פלייסט זיך מקיים זיין דאָס געבאָט „וידעת את ד'“ — זאָלסט נאָט באַגרייפֿן, דער איז גענמער צו נאָט פון די, וואָס טוען בלויז פאַסטן און בעטן; נאָר טאַקע דערביי זאָגט ער אַרויס זיין גרויס פאַרווונדערונג, וואָס דער רמב"ם גלויבט ניט אין דער מאַכט פון „צירופי אותיות“, בעת די

48 דאָרטן, דף 72. אזוינע גראַמאַטיקאליש אונטערזאָלענע זאַצן באַזעננט מען ניט זעלבן ביים רמ"א.

49 דאָרטן, דף 75: „ידוע כי דרכי הקבלה חן בעצמן דרכי הפילוסופים האמיתיים.

50 דאָרטן, ג, קאפ' 14.

51 דאָרטן, ו, קאפ' 13, וו, קאפ' 6 א"ו.

52 דאָרטן, וו, קאפ' 77, דף 163.

מקובלים האָבן דאָך די זיכערסטע ידיעות וועגן דער ווונדערבארער און אומפאָרגענעצטער מאַכט, וואָס זיינען באַהאַלטן אין די „שמות“ און אין זייערע סודותדיקע אותיות⁵³.

דער רמ"א איז זיך אזוי אָפט סומך אויף די מקובלים, גלויבט גלייך מיט זיי אין גילגול הנפש, אין דער ווונדערבארער קראַפט, וואָס איז באַ האַלטן אין „שמות“ און צאָלן, ער האָט אויך געשריבן אַ פירוש אויף „זוהר“⁵⁴. ער האָט אָבער דאָך דערביי פאַרזען דעם וויכטיקסטן פרט — דעם זוהר'ס עטישן וועלטבאַנעם, זיין לערע וועגן דער אוניווערסאַלער ראַלע פון דער מענטשלעכער פערזענלעכקייט. מיימונים ראַציאָנאַליסטישע לערע האָט זיך איר פאַטאָס — דעם פאַטאָס פון דער איבערצייגטער זענע טראַלער אידעע, פון דעם קעמפנדיקן געדאַנק. דער „מורה“, ווי אויך זיין אַנטיפּאָד און צד שפּנדרו, די מיסטישע זוהרוועלט — ביידע האָבן זיי, יעדער אויף זיין שטייגער, זייער אימפּאַנירנדיקע קראַפט, זייער גוואַלטיקן אימפעט, וואָס רייסט מיט, וואָס איבערצייגט און באַזיגט. אין דעם קאַלט ניכטערן „תורת העולה“ איז אָבער ניטאָ קיין פונק פון פאַטאָס: אַלץ איז דאָרט לאַנגווייליג-טויט און איינטאָניק-גראַ. עס שטעקט דאָרט פיל לומדות, ריגאָריסטישע נאָטספּאַרכטיקייט, אַ שלל מיט חרופותדיקע אייני-פאַלן און שכלדיקן פילפול, עס פעלט אָבער דאָס וויכטיקסטע: ניטאָ קיין פעסטער וועלטבאַנעם, קיין שמאַלצער מעור פונם קאַמפּלוטטיקן געדאַנק; ניטאָ אויך דאָס פּייער פונם הייסגלויבנדיקן האַרצן, דער ציטער פון דער בענקענדיקער און זוכנדיקער נשמה... און ווען אזא טיפּישער עקלעקטיקער און עפיגאַן, וואָס האָט ניט אַרויסגעזאָגט קיין איין-אייני-ציקן זעלבשטענדיקן פילאָזאָפּישן געדאַנק, איז געווען ביכולת צו גילטן פאַר זיין דור אַלס אַריגינעלער דענקער און גרויסער בקי אין „חכמות היצוניות“ — איז דאָס דער בעסטער באַווייז, ווי אַרעם די פּויליש-דייטשישע קהילות פון יענער צייט זיינען געווען אויפן געביט פון וועלטלעכן וויסן... דער היסטאָרישער באַטייט פון דעם רמ"א באַשטייט אָבער ניט אין זיין טעאָלאָגישן חסירה-ספר. באַרימט איז ער געוואָרן אַלס פוסק, אַלס פאַרפאַסער פון חרופותדיקע שו"ת. מיר האָבן שוין אין פּאַריקן באַנד⁵⁵ אָנגעוויזן, אַז דער ספרדי יוסף קאַרו איז געווען דער קלאַבישער פאַרטרעטער פון דער שטרעמונג, וואָס האָט זיך אזוי בולט געלאָזט באַ-מערקן ביי דעם ערשטן דור פון די „גולי ספרד“: ניט פאַרמעסטן זיך

53 דאָרטן, III, קאָפּ' 4, דף 74: „אני תמה על הרב המורה... שהרחיק עיני

השכיח שכתבו כלי הקבלה בשלא ידע להם פירוש וכו' וכו'“.

54 געבליבן אין פּה-ב-יד.

55 זע זייט 275-276.

אויף שאַפן נייע קולטורעלע ווערטן, נאָך אלע כוחות אָנווענדן אויף צו זאַמלען און אויפהייסן מיט ליבע און גרויס התמדה די נאַנצע גייסטיקע רעליגיעזע ירושה פון די פּרוערדיקע דורות; סיסטעמאַטטיזירן אינם שטרענגסטן סדר אלע דינים און געזעצן מיט זייערע ווייטערדיקע פּאַר צווייגונגען און פירושים. נאַנצע צוואַנציק יאָר האָט קאָרו געאַרבעט איבער זיין ריזן-ווערק „בית-יוסף“, דעם קאָמפּענדיום פון אלע דינים און רעלי- גיעזע געזעצן, געזאַמלט און געאַרדנט לויט דעם מוסטער פון ר' יעקב בן אשר, „ארבע טורים“. און בכדי דער דאָזיקער „פל-בו“ זאָל זיין אַ שוה לכל נפש — צוגעגלעך פאַר ברייטערע שיכטן, האָט קאָרו פאַר- פאַסט זיין „קיצור בית יוסף“, דעם באַרימטן „שולחן ערוך“, וווּ עס ווערן געגעבן אין קלאָרע איינפאַכע זאַצן, אָן וועלכע ס'איז שקלאַ-ומטריאָם, אין ענדגילטיקער פּאַרם אלע דינים און מנהגים לויט דעם זעלבן סדר ווי אין „בית יוסף“. נאָך איידער דער „שולחן ערוך“ האָט זיך אויף דער וועלט באַוווּזן, איז אויך דער רמ"א געקומען צום באַשלוס, אַז עס איז גייטיק צו פאַרפאַסן אַ פּאַפּולער זאַמלבוך פון אלע יידישע געזעצן. דער „בית יוסף“ מיט זיין גוואַלטיק גרויסן פאַרנעם האָט אים ניט באַפּריי- דיקט, און ער האָט דערפאַר אַליין אָנגעשריבן אַ פּירוש אויף „ארבע טורים“ און אים אַ נאָמען געגעבן „דרכי משה“⁵⁶. באַלד איז אָבער דערשינען דער „שולחן ערוך“, וואָס איז גלייך זייער באַליבט געוואָרן אין די ספרדישע קהילות. אמת, די אַשכּנזישע רבנים האָט דער „שולחן ערוך“ ניט אינגאַנצן באַפּרידיקט⁵⁷, ווייל דער ספרדי קאָרו האָט זיך מער גערעכנט מיט דעם אויטאָריטעט פון די ספרדישע פּוסקים, ווי מיט די אַשכּנזישע רבנים, און ביי זיינע פּוסקים האָט ער זיך זייער ווייניק סומך געווען אַפּילו אויף אַזוינע גאָנני התורה, ווי די פּראַנצויזישע בעלי התוספות. אויך האָט זיך קאָרו גערעכנט אין זיין זאַמלונג דער עיקר מיט די מנהגים און לעבנסשטייגער פון די ספרדישע קהילות און בלל ניט גענומען אין באַטראַכט די מנהגים און דעם סדר פון די אַשכּנזישע יידן. בכדי דער „שולחן ערוך“ זאָל קאָנען ווירקלעך ווערן אַ „שוה לכל נפש“, און אויך די פּוילישע קהילות זאָלן זיך קאָנען מיט אים באַנוצן

56 געדרוקט זיינען בלויז די ערשטע צוויי טייל, און דאָס אויך אַ סך יאָרן נאָך דעם רמ"א סייב; דער ערשטער טייל אין פּירודא אין 1760, דער צווייטער אין ווילנאַ אין 1692.

57 תּרעכט אויפן „שולחן ערוך“ זע ביי דעם רמ"אס חבר, חיים בן בצלאל, אין דער הקדמה צו זיין „יובח מים חיים“ (אַסטטערדאַם, 1712), ביים טהר"ל אויס פּראָג אין זיין „דרך חיים“ און „דרוש על התורה“, און ביי פּילע אַנדערע רבנים פון יענער צייט.

אין זייער רעליגיעזער פראקטיק, האָט דער רמ"א געמאַכט זיינע הערות און הנהגות, צוגעגעבן פילע נייע סעיפים, ווו עס ווערן פאָהאַנדלט די אַלע מנהגים און דינים, וואָס האָבן זיך איינגעפירט ביי די פּוילישע יידן אויפן יסוד פון די אָרטקע לעבנספּאַדינגונגען. אָט די דאָזיקע רמ"אס „מפה" — דער „טישטוך", מיט וועלכן דער רמ"א האָט באַדעקט קאָרום „גענרייטן טיש" (שולחן ערוך), האָט געשפּילט אַ נאַנץ גרויסע ראָלע אין דער ווייטערדיקער אַנטוויקלונג פון דער רבנישער ליטעראַטור אין פּוילן. ערשט אַדאַנס דעם רמ"אס „מפה" איז דער „שולחן ערוך" אויך אין די פּויליש-דייטשע קהילות אָנגענומען געוואָרן אַלס דער פּוסק און וועגוויר זער אין אַלע רעליגיעזע און געזעלשאַפּטלעכע פּראַגן. דעם אויבנאָן האָט אָבער דאָרט פּאַרטמען דער אַשכּנזי ניט דער ספרדי. און דאָרט וווּ דער רמ"א איז ניט מסכים מיטן בעל „שולחן ערוך", איז — „הלכה כהרמ"א". דערפאַר האָט מען אין פּוילן געדרוקט דעם „שולחן ערוך" בלויז צוזאַמען מיט דעם רמ"אס „מפה". און דאָרט וווּ עס איז פּאַראַן אַ חלוקי דעות צווישן די צוויי פּוסקים, פּלעגן די פּאַרלענער ניט מאַכן קיין גרויסע שחיות און אַרויסוואַרפן די באַטרעפּנדיקע שטעלע ביי קאָרון, אַזוי, אַ שטיינער, האָט מען אַרויסגעוואַרפן דעם זאַץ, וווּ קאָרו דער-קלערט, אַז דער מנהג פּון פּפּורת-שלאַגן איז אַ „מנהג שמואל".

אָט האָס שותפות-זווערק פון די צוויי נאַנים, דעם ספרדי און דעם אַשכּנזי, איז מיט דער צייט געוואָרן דער סימבאָל, די פּאַרקערפּערונג פון דעם רבנישן יידנטום אין זיינע פּאַרשטאַרטע און פּאַרגליווערטע פּאַר-מען. דער „בל"בו" פון דינים און געזעצן האָט ווי אַ געריכטע נעץ אַרומגענומען דאָס גאַנצע לעבן פון דעם נאַטספּאַרקטיקן יידן, האָט שמרענג השגחה געגעבן אויף זיין יעדן טריט און שריט. דערפּיי מוז מען נאָך נעמען אין באַטראַכט, אַז דער רמ"א איז אין פּאַרגלויך מיט קאָרון געווען אַ שטאַרקער מחמיר; זיין נסיה איז על-פּי רוב גיכער האָר בער מאַכן דעם דין איירער אים מקיל זיין. דאָס איז ענג פּאַרפּונדן מיט דעם דרך, אין וועלכן דער רמ"א האַלט זיך ביי זיינע „הנהגות" צום „שולחן ערוך". ווי די באַדויטנדסטע דייטשע רבנים, אַזוי נילטן אויך ביים רמ"א דער אָנגענומענער מנהג אַלס דער נרעסמער אויטאָריטעט, מיט זעלכן מען מוז זיך רעכענען. „קיינער טאָר ניט ברעכן קיין מנהג",

58. דאָרט וווּ עס איז פּאַראַן אַ חלוקי דעות צווישן ביידע נאַנים די בעלי השולחן ערוך — שרייבס צברהם הורוימש, וועגן וועלכן מיר וועלן נאָך הייפּער ריידן — דאָרף מען זיך אָבער פּער רעכענען בים דעם רמ"אס דעה. „אין אַלע קהילות פון אַשכּנז אין פּוילן — שרייבס דער בעל השליה", ישעיה הורוימש — איז שוין אַזוי אָנגענומען, אַז מען פּאַקט ליים דעם רמ"א" (שני לוחות הברית, שער האתיכות).

„א מנהג איז מען ניט עובר“, חזרט ער מערערע מאל איבער. „וכך נהגים“ — אזוי איז מען זיך נוהג — דאס איז ביים רמ"א געווען דער שאַרפסטער באווייז. ווייל די אשכנזישע קהילות, וואָס האָבן איבער געלעבט אין משך פון דורות זייער פיל רדיפות און גירושים, האָבן, ווי מיר האָבן שוין מערערע מאל אָנגעוויזן, שטאַרק מספיד געווען אויף דעם מינדסטן מנהג און רעליגיעזן דין, — איז גאָנץ פאַרשטענדלעך, אז דער אשכנזישער פוסק און קאָרפיקאַטאָר, דער רמ"א, איז אויך געווען אַ מחמיר ביים אויסטייטשן די רעליגיעזע געבאָטן און פאַרבאָטן. און די קעמפער פאַר רעליגיעזע רעפּאַרמען, וואָס זיינען אין דער השכלה-תּסופּה אזוי שאַרף אַרויסגעטראָטן קעגן דעם שווערן עול, וואָס דער „שולחן ערוך“ האָט אַרויפגעלייגט אויפן יידישן סיבוי, זיינען פּלייטסס געווען היסטאָריש אומגעזעכט, בעת זיי האָבן זייער גאַנצן צאָרן אויס-גענאָסן אויף דעם בעל „הכּפּה“, און אין אים געזען דעם סימבאָל פון אָפּסקוראַנטיזם, דעם ווילדן קנאי, וואָס האָט מיט זיינע חומרות אזוי שווער און טרויעריק געמאַכט דאָס יידישע לעבן. דער רמ"א איז פאַקטיש געווען בלוז דער אויסדרוק פון די שטימונגען, וואָס האָבן דעמאָלט גע-וועלטיקט אין זיין סביבה. ניט ער האָט געשאַפן די סייגים און צוימען, די אַלע שטרענגע מנהגים, וואָס האָבן ווי צוואַנגען צוויפּגעפּרעסט דאָס יידישע געטאָלעבן. און מיר זעען טאַקע, אז ווי דער מנהג, דער אויס-דרוק פון דעם פּאָלקס-ווילן, איז נוטה צו פאַרגרינגערן דעם דין, ווערט אויך דער רמ"א דער מקיל און שטיצט זיך טאַקע דערביי אויף דעם אָנ-גענומענעם מנהג. „נוהגין להכשיר“ — ווייזט ער דערביי אָן, אָרער — „המנהג להקל“.

אַראַנק דעם גרויסן שם, וואָס דער רמ"א האָט זיך דערוואָרבן נאָך אין די יונגע יאָרן, פּלעגן די אָנגעזעענסטע רבנים זיך ווערן צו אים ווי צום גרעסטן אויטאָריטעט ביי אַלע וויכטיקע אָנגעלעגנהייטן, און דעם רמ"אס תּשובות אויף די אַלע האַרבע שאַלות פאַרנעמען אַ גאַנצן חשובן אָרט אין דער רייכער שו"ת-ליטעראַטור.⁵⁹

פון אַ גאַנצן אַנדער שניט איז געווען דער שוין פריער דערמאָנטער רמ"אס בן-דוד און נאָענטער פריינד, דער באַרימטער ר' שלמה לוריא, מער באַקאַנט אונטער די ראשי תיבות רש"ל. לוריא איז געבאָרן אין 1510 אין אַ זייער חשובער פאַמיליע, וואָס פירט איר שלשלת הויחוסין ביז צום בעל „הקונטרס“ ר' שלמה יצחקי (רש"י). רש"לס געבורטס-

⁵⁹ צום ערשטן גערדוקט אין 1640. מיר האָבן זיך באַנוצט מיט דער צחיפּער, אָפּסקערדאָטער, אויסגאַבע פון 1711.

קאָרט אין ניט אויף זיכער פעסטגעשטעלט; א טייל ביאָגראַפן ווױן אָן. אז דער רש"ל איז געבאָרן אין פּוילנע, אנדערע ווידער — אז אין פּריסק. מען ווייס בלוין, אז זיין רבי און מדריך איז געווען זיין פעטער יצחק קלויבער; אין די יונגע יאָרן האָט דער רש"ל געלעבט אין פּריסק און אין אנדערע ליטווישע שטעט, און בערך אין 1554 האָט מען אים אויסגעקליבן פאַר דב אין אָסטראָ, ווו ער האָט אויך גענינדעט זיין באַרימטע ישיבה. אין אַ קורצער צייט אַרום איז ער לויט דעם קיניגלעכן באַפעל באַשטימט געוואָרן פאַרן רב הכולל איבער גאַנץ וואָלין. אַ מענטש מיט אַ האַרמון ווילן און שטאַרקן כאַראַקטער און נאָך אַ שטיקל קפּדן דערצו, האָט דער רש"ל זיך דערוואָהבן אַ סך קעגנער און ניט קוטנדיק אויף זיין גרויסן שם אַלס גאון בישראל האָט ער געמוזט פירן אַ געוונדלעכן. זיינע לעצטע יאָרן האָט ער פאַרבראַכט אין לובלין, און דאָרט איז ער געשטאַרבן אין 1573.

אָט דער פּוילישער רב איז געווען באַשאַנקען מיט אַ חריפּיש־שאַרפן קריטישן פאַרשטאַנד פון אַן ערשטקלאַסיקן פּאַרשער. ווײל ער האָט געלעבט אין אַן ענגער אָפּגעזונדערטער סביבה, האָט ער זיינע גאנטישע פעקייטן אויסגענוצט בלוין אויף דעם געביט פון „איסור און היתר“ און פון רעליגיעז־תלמודישע פראַגן.⁶⁰ דערפאַר אָבער טרעט ער אַרויס אויף דעם באַגרענעצטן געביט אַלס מחדש און זעלבשטענדיג קער פּאַרשער. ער איז געווען איינער פון די ערשטע און אפשר טאָקע דער ערשטער, וואָס האָט געשאַפן דעם קריטישן, ריין וויסנשאַפטלעכן דרך, ווי אַזוי אויסצופאַרשן דעם טעקסט פונם תלמוד און זיינע ספּרשים. ער, דער גרויסער עמקן און חריף, האָט דורכגעלייגט דעם וועג פון פּשטות, פון מעטאָדישן אויספאַרשן דעם קאָמפּליצירטן תלמוד־טעסט. דערפּווי באַוווינט דער רש"ל אַ פאַר יענער צייט ממש אויסערגעוויינלעכע דרייסט־קייט, בעת ער ווערט בלל ניט נתפעל פאַר די מיינונגען און החלטות פון די „ראשונים“, פון די רבנישע אויטאָריטעטן אויס די פּריערדיקע דורות. „אפילו אַנטקעגן נאָר די גרויסע אויטאָריטעטן — באַמערקט מיט גרויס התפעלות איינער פון די שפּעטערדיקע רבנים, דער בעל „נודע ביהודה“ — האָט דער רש"ל געהאַט דעם מוט אַרויסצוטערעטן, וואָרעם ער האָט גע־האַט אַ האַרץ פון אַ לייב“ (בי לבו כלב הארי). „צוריק צום תלמוד“ איז געווען רש"ל'ס דעוויז; נאָר מיטן תלמוד (בבלי און ירושלמי) האָט ער

60 דער רש"ל איז אויך געווען אַ שטיקל פּיימן, זיינע פּיוטים (אמירות טרש"ל). 1602) האָבן אָבער אַ גאַנץ קנאַפּן פּאַרעמישן ווערט.

זיך גערעכנט ווי מיטן איינציקן אויטאָריטעטן מקור פאר עניני הלכה. צו אלע שפעטערדיקע מפרשים און פוסקים האָט ער זיך פארהאלטן נאָנץ אומאָפּהענגיק, און פלעגט ניט זעלטן אַרויסטרעטן קעגן זיי מיט זייער שאַרפע קריטישע באַמערקונגען. ער רעדט דערפאַר מיט גרויס שפּאַט און ביטול וועגן די, וואָס פּאָלגן פלינד יעדן מחבר פון פּריערדיקע דורות און, „קאָנען ניט באַגרייפן מיט זייער שוואַכן שכל, אז אויך די אַמאָליקע גדולים האָבן געקאָנט אַ טעות האָבן; זיי שיינען, אז אלץ, וואָס ס'שטייט אין אַן אַלטן כתב־יד, איז גאַלע אמת" (וסבורים מה שכתוב בכתב ישן אין להרהר אחריו) ⁶¹. „אמת — איז דער רש"ל ווייטער מוסיף מיט אַ סאַרקאָסטישן שמיכל — זיי, די פוסקים, זיינען טאַקע לויטער הימלאַמענטשן (בני עליון כולהו), אָבער דרשענען טוען זיי ווי פשוטע מענטשן, גלויב איך דערפאַר קיינעם ניט מער ווי דעם צווייטן... בלויז דער תלמוד — הוא המכריע" ⁶².

נאָך שאַרפער טרעט ער אַרויס קעגן די רבנים און לומדים פון זיין דור. אין זיין צייט האָבן זיך אין פּוילן שטאַרק פאַרמערט די צאָל ישיבות, און בראש פון זיי זיינען געשטאַנען על־פי רוב דעם בעל הפּילפּול ר' שלום שכנאס תלמידים ⁶³. דער רש"ל, וואָס האָט זיך פּינדלעך פאַרהאַלטן צום דרך הפּילפּול, וועלכער האָט געוועלטיקט אין די דאָזיקע ישיבות, שטרייכט באַזונדערס אונטער די טונקעלע זייטן פון דער רבנישער קולטור אין איר ערשטער בלי־תּקופה אין פּוילן. „בענוותינו הרבים — קלאָגט זיך דער רש"ל — זיינען ביי אונז זייער פיל, וואָס האָבן „סמיכה", אָבער גאַנץ ווייניק ווילקענעוודיקע; עס וואַקסט די צאָל פון נזוהי הדעת (אומוויסנדיקע), וואָס ווי נאָר יענער באַקומט „סמיכה", גלייך מאַכט ער זיך גרויס און זאַמלט אַרום זיך לערן־בַּחורים, זוי די פּריצים, וואָס רינגלען זיך אַרום מיט אַ גאַנצער סוויטע באַדינטע... עס זיינען פאַראַן אַזעלכע, וואָס זיינען אפילו ניט ביכולת צו פאַרשטיין אַ וועלכע ס'איז סוגיא אָדער מסביר זיין ווי עס געהער צו זיין אַ הלכה... און אויך זיי טוען געוועלטיקן איבערן ציבור און איבער תלמידי חכמים, „מחרימים ומתירים", גיבן „סמיכה" אַזוינע תלמידים, וואָס האָבן אפילו ניט געלערנט ביי זיי, נאָר וואָס זיי האָבן זיי באַשאַנקען מיט „תּשלומים וגמולים" ⁶⁴. „עס זיינען פאַראַן אַזוינע רבנים — דערציילט

⁶¹ ים של שלמה, די ערשטע הקדמה צו סוכת חולין.

⁶² דאָרטן.

⁶³ די נעמען פון די דעמאָליקע ראשי ישיבות אין כּדינת פּוילן ווייסן זיינען

אויסגערעכנט אין דור גאַנז „צמח דוד".

⁶⁴ ים של שלמה, בבא קבא, פרק ח', סי' 58.

דער רש"ל אויף אן אנדער אָרט, — וואָס זיינען דערפאַר גרויסע מחמירים, ווייל פון די דאָזיקע חומרות האָבן זיי אין זייערע סופרים „שכר הנאה" און זייערע קעשענעס ווערן אָנגעפילט מיט געלט" ⁶⁵.

נאָך שאַרפער ווי דער בעל „וכוח מים חיים" איז דער רש"ל אַרויסגעטראָטן קעגן דעם באַרימטן פּוסק פון זיין דור, קעגן יוסף קאַרו ⁶⁶. ער האָט ניט געקאָנט מוחל זיין יענעם התבטלות פאַרן אויטאָריטעט פון די „ראשונים", די פּוסקים און גאונים פון די פּריערדיקע דורות. דער רש"ל איז דערפאַר געקומען צום באַשלוס צו פאַרפאַסן אַן אוניווערסאַלן, אויסשעפּנדיקן קיבוץ פון אַלע הלכות, ניט שטיצנדיק זיך דערביי אויף קיינעם פון די פּוסקים, נאָר אויסשליסלעך אויף דער איינציקער פון אים אָנערקענטער קוועלע — אויפן תלמוד. דער רש"ל האָט אָבער געפונען, אַז בכדי זיך קאָנען באַנוצן אַט מיט דער דאָזיקער איינציקער זיכערער קוועלע, מוז קודם־כל דורכגעמאַכט ווערן אַ ריזיק שווערע אַרבעט: קריטיש אויספאַרשן די ריכטיקייט פונם תלמודישן טעקסט. ביז די ערשטע יאָרן צענדליקער פונם 16טן י"ה איז דער תלמוד געווען פאַרשפּרייט אין פאַרשיידענע האַנטשריפטלעכע קאָפּיעס. די ערשטע געדרוקטע תלמוד־אויסגאַבן, וואָס זיינען ערשט דערשינען אין רש"ל'ס יונגט־יאָרן, זיינען אויסגעפירט געוואָרן דורך מענטשן, וועלכע זיינען ווייניק ראוי געווען צו אַזאַ אַחריותדיקער אַרבעט. זיי האָבן אפילו ניט געפונען פאַר נייטיק מניח צו זיין דעם טעקסט לויט פאַרשיידענע אָפּשריפטן. דער רש"ל האָט דערפאַר געהאַלטן פאַר נייטיק קודם־כל צוטערען צו דער שווערער און פיל צייט רויבנדיקער אַרבעט: קריטיש אויספאַרשן און אויסבעסערן דעם פאַרגרייזטן טעקסט, ווייל ער איז נאָך אין די יונגע יאָרן געקומען צו דער מסקנא, אַז פילע סתירות און פּלאַנטערנישן אין די אַלטע מקורים דערקלערן זיך דערמיט, וואָס דער תלמודישער טעקסט איז פאַרגרייזט דורך ווייניק געניטע און ניט גאַנץ אויפּמערקזאַמע אָפּשרייבערס, און די גרייזן האָבן נאָך אָקאַרשט פאַרמערט די דרוקער און זעצער. עס איז קיין ספק ניט, אַז אַדאַנק דעם דערביי אַרויסגעוויזענעם פיינעם קריטישן חוש, טרעט דאָ פאַר אונז אַרויס אַט דער פאַרפּרומטער אָרטאָאָקסישער פּוילישער רב. אַלס פאַרגייער פון דעם „פּאַטער פון היסטאָרישער קריטיק", דעם פרייען דענקער און פאַרשער עזריה דיר־אַסי. אַרויסבאַקומען דעם אורשפּרינגלעכן ניט פאַרגרייזטן טעקסט, בעת עס זיינען אפילו ניט

65 דאָרטן, ס'קידושין, פרק ב', סי' 19.

66 זענען רש"ל אָנפאַלן אויף יוסף קאַרו, זע: האָרדאָעצקי, לקורות הרבנות, 137; רב צעיר אין „השלוח", V, 135. זע אויך די צווייטע הקדמה צו „ים של שלמה", ס'תולין.

געווען צו דער האַנט אין אַ געניגנדיקער צאָל אַלטע תלמוד־אַפּשריפטן, איז געווען אַן אימהדיק שווערע עובדה; און דעם רש"לס, „הכמת שלמה" איז אַ ווונדערבאַרער מאָנומענט פון מיזאַמער שאַרפּזיניק־קריטישער אַרבעט און גוואַלטיקער בקיאות. מען דאַרף נאָך דערביי נעמען אין באַ־טראַכט, מיט וואָסער יראַת־הכבוד דער רש"ל האָט זיך פאַרהאַלטן צו יעדן וואָרט, וואָס געפינט זיך אין תלמוד, בכדי זיך קלאַר צו מאַכן, מיט וואָס פאַר אַ גרויסער פּאַרזיכט ער האָט זיין קריטישע אַרבעט דורכגע־פירט, און וויפיל מי עס האָט געקאָסט דעם רש"ל די מינדסטע טעקסט־פאַרענדערונג און אויסבעסערונג.

און אָט די דאָזיקע מיפּולע אַרבעט, וואָס דער רש"ל האָט דורכ־געמאַכט אין זיין „הכמת שלמה", איז ערשט געווען אַ פּאַראַרבעט צו זיין הויפּטווערק „ים של שלמה", דעם אויפן־דערמאָנטן קאָמפּענדיום פון אַלע הלכות־התלמוד, געזאַמלט אין שטרענג סיסטעמאַטישער פּאַרס, אויסגעפאַרשט און קריטיש באַלויכטן אויפן יסוד פון די ערשטע מקורים. מיט וואָס פאַר אַ גרינטלעכקייט און עמקות דער רש"ל האָט די דאָזיקע אַרבעט דורכגעפירט, וועגן דעם דערציילט ער אונז גופא אין זיינע הקדמות צו יעדער מסכת באַזונדער. צוויי גאַנצע יאָר האָט ער געפּטרט אויף צו סיסטעמאַטיזירן און דערקלערן די הלכות, וואָס געפינען זיך בלויז אין דער ערשטער העלפט פון מסכת יבמות, אַ יאָר נאָכאַנאַנד — אויף די ערשטע צוויי פרקים אין מסכת כתובות; און אַ האַלב יאָר בלויז אויף איין פרק וועגן מצוות חליצה⁶⁷. עס איז דערפאַר קיין הידוש ניט, וואָס דעם רש"ל איז ניט געלונגען צו פאַרענדיקן זיין ריזן־ווערק, און ער האָט בלויז באַוויזן צו סיסטעמאַטיזירן און דערקלערן די הלכות פון זיבן מסכתות⁶⁸.

די סביבה, דער קיבוץ איז אָבער געווען אין אַ געוויסער מאָס שטאַר־קער פונם יחיד, אפילו פונם גאוניש באַגאַבטן יחיד. דער רש"ל באַווייזט טאַקע אין זיינע ווערק דעם מוט און די חריפות פון אַ זעלבשטענדיקן קריטישן פּאַרשער, ער איז אָבער דאָך ניט ביכולת זיך אַרויסרייסן אויס דעם ענג־באַגרענעצטן וועלטבאַנעם פון זיין סביבה. די „הכמות חיצוניות" — דאָס וועלטלעך וויסן איז ביי אים פאַררעכנט פאַרן קוואַל פון אַפיקורסות און געפערלעכער צעשטערונג. „ואין לך מינות והריכות כחכמתם", שרייבט ער מיט ירגזון זיין חבר, דעם רמ"א. דער רמ"א, דער פּשרן און עקלעקטיקער, איז געווען פעסט איבערצייגט, אז אַלע

67 ים של שלמה, הקדמה צו מסכת יבמות.

68 באַ קמא, יבמות, ביצה, קידושין, נסין, כתובות און חולין.

חכמות און די גאנצע פילאָזאָפֿיע, וואָס די אייראָפּעאַנער פּאַרד מאַגן, דאָס האָבן זיי גענאָשט ביי אונז יידן און געשעפּט אויס דער היי-ליקער תּורה (כי כל חכמת הפּילאָסאָפּים והתּוקרים באה להגּוים מישראל וכל חכמתם כלולה בתּורה). דער רש"ל האָט אָבער אויך אויף דער פּשרה ניט געוואָלט גיין. עס איז ניטאָ קיין אַנדער חכמה אויסער אונזער תּורה, אַלץ וואָס אויסער איר איז מינות ואפּיקורסות — אָט דאָס איז געווען זיין דעוויז און „אני מאמין“. ער קאָן ניט מוחל זיין דעם רמ"א, וואָס יענער, באַהאַנדלענדיק אַ געוויסן ענין אין איינעם פון זיינע שו"ת, האָט זיך דערפּיי סומך געווען אויף אַריסטאָס אַ ראַיה. „ווי אַ מעכער — שרייבט ער אין זיין בייזן ענטפּער — אין לעבעדיקן פּלייש, אַזוי האָבן מיך דיינע ווערטער געשניטן. דו האָסט מיך אַרומגערינגלט מיט גאַנצע פּעק חכמות, אָבער דער עיקר מיט חכמות חיצוניות... דעם ערל אַריסטאָ טוסטו אַלע מאָל דערמאָנען, און די אמתע חכמה, אונזער תּורה, איז אין טרויערזאָס אַיינגעהילט; זי טוט קלאַגן דערויף, וואָס אירע קינדער טוען זי פאַרלאָזן... בעת איך האָב דערזען, ווי דו האַלטסט זיך אָן דער חכמה פון דעם ערל אַריסטאָ, האָב איך אויסגעשריען: וויי איז מיר, וואָס מיינע אויגן זעען און מיינע אויערן הערן, אַז דאָס בעסטע און דאָס שענסטע איז באַהאַלטן אין די רייד פון דעם דאָזיקן אומציינעם (שעיקר המחמד והבושם הוא דברי הטמא), און די חכמי ישראל פּלויסן זיך רחמנא ליצילן צו באַשיינען מיט די דאָזיקע רייד אונזער הייליקע תּורה“⁶⁹.

דער רש"ל האָט זיך דערפאַר פאַרהאַלטן גאַנץ קאַלט און מיט אַ פאַרבאָרגענעם ירגזון צום רמב"ם און זיינע נאָכפּאָלגער⁷⁰ דערפאַר, וואָס זיי האָבן זיך פּיל אָפּגעגעבן מיט אַריסטאָס פּילאָזאָפּיע און חכמות חיצוניות; ער שטעלט זיי אַנטקעגן אַלס אידעאַל די אָרטאָדאָקס־פרומע חכמי צרפת — רש"י און רבנו תּם.

ווי דער רמ"א אַזוי פאַרהאַלט זיך **אויך יעדן** רש"ל מיטן גרעסטן רעספּעקט צו די פּאָלקס־מנהיגים. „אין לשנות המנהג, אלא כמו שנהגו“, חזרט ער אָפּט איבער, און ווייזט אפּילו אָן, אַז צייטנווייז איז „מנהג מבטל הלכה“; דאָך האָט דער פּדן רש"ל ניט געקאָנט זיך באַפּרודיקן מיט די מנהגים, וואָס זיינען לויט זיין מיינונג עובר די גרענעצן פון שטרענג־פרומקייט, און קאָנען גורם זיין „הריסות הגדר“, צעשטערן די צוימען פון צניעות. ער איז דערפאַר געווען אַן אַנטשיידענער קעגנער פון

69 דעם רמ"אס שו"ת, נומ' 6.

70 זע די ערשטע הקדמה אין „ים של שלמה“ צו מסכת „חולין“. דער רש"ל

פּרעס אויך שאַרף אַרויס קעגן דעם פּריירענקער אבן עזרא.

די פריילעכע שפילן און פארוויילונגען, מיט וועלכע די יוגנט פלעגט די פרייע צייט פארברענגען. באזונדערס האָט ער זיך מתרעם געווען אייף די טעניץ, אין וועלכע עס באַטייליקן זיך מיידלעך און בחורים צוזאַמען. ווען אויף אַ חתונה — דערקלערט דער רש"ל — זיצן מענער צוזאַמען מיט פרויען, טאָר מען ניט מאַכן די ברכה: שהשמחה במעוננו, „לפי שאין ישמחה לפני הקב"ה במעוננו כאותה שעה" — ווייל נאָטס שמחה קאָן דאָרט ניט רוען אין דער דאָזיקער שעה!

דריטער קאפיטל

גאָקלאַנגען פון דער רענעסאַנס-תּקופּה. — דער אַפּאָקריפּישער אַריסטו-
בריה. — בין-השכּחות. — דוד נאַנז אין זיין „צמח דוד“. — אַברהם
הורויסש אַלס ראַציאָנאַליסט. — דער ראַציאָנאַליסט אַ בעל-תּשובּה. —
אַברהם הורויסש אַלס פּאַרפּאַסער פון „ברית אַברהם“ און „יש נחלין“. —
מרדכי יפה אַלס עקלעקטיקער. — די רעאַקציאָנערע שמימונגען און זייערע
סיבות. — דער כּהרש"א און דער סהר"ם פון לובלין. — די ספרשים פון
„שולחן ערוך“: יואל סירקיס (דער ב"ה), יהושע פּאַלק (דער פּט"ע) און
שכנא פּהן (דער ש"ך). — די שאַסן-זויסן פון דער רבנישער ליטעראַטור
אין פּוילן. — דער איבערגעשפּיצטער פּילפּול.

מיר האָבן אין פּאַריקן קאפיטל געזען, ווי אין דער צווייטער העלפט
פּונם 16טן י"ה האָט אין פּוילן, פּערט אין דער קראַקער ישיבה, וווּ דער
רמ"א איז געשטאַנען בראש, זיך נאָך געפילט אַ וועלכע ס'איז השפּעה
פון דער מיטלאַלטערלעכער רעליגיעזער פּילאָזאָפּיע. דער קפּדן רש"ל
איז זיך דערפאַר שטאַרק מתרעם אויפן רמ"א אין זיין אויבן-ציטירטן
בריוו: „איך האָב דאָך אַליין געזען, ווי אין די סידורים פון די ישיבה"¹
בחורים איז פאַרשריבן די תּפילה פון אַריסטו, און אין דעם איז שולדיק
די נאַכלעסיקייט פון אזא גרויסן מאַן ווי דו, וואָרעם דו טפּאַ טוסט דאָך
צונויפמישן אַריסטוס רייד מיט די לעבעדיקע ווערטער פון גאָט"².
אַט דער „חטא" פון די ישיבה-בחורים, וואָס האַלטן פאַרשריבן
אין זייערע סידורים אַריסטוס בריוו, באַווייזט אַמפּולטסטן, וואָס פאַר
אַ שוואַכן אַפּקלאַנג די פּילאָזאָפּישע אירעען האָבן געפונען אין דעם
רמ"א'ס ישיבה, און אין וואָסערע נאַיווע, אַרמען זיי האָבן דאָרט זייער
אויסדרוק געפונען. אַריסטוס תּפילה, וואָס דער רש"ל דערמאָנט, איז בלוי-
ספּע דער באַקאַנטער לעגענדאַרער בריוו, וואָס אַריסטו זאָל פּלומרשט
האָבן געשיקט זיין תּלמיד אַלכסנדר מוקדן³. אין דעם דאָזיקן בריוו
ווערט דער באַרימטער גריכישער דענקער אַ מחזיד בתּשובּה: ער האָט

¹ שו"ת הרמ"א, סימ' 6.

² זע יונגער געשיכטע, ב' ח"ל, ו' 417.

חרטה אויף די דעות, וואָס ער האָט פריער אַרויסגעזאָגט אין זײַנע ווערק, ווײל איינער אַ „חכם מחכמי ישראל“ האָט מיט אים געהאַט אַ וויפּלוצ און יענער האָט אים, אַריסטון, איבערצייגט, אַז די דעות, וואָס ער האָט אַרויסגעזאָגט, זײנען פאַלש. דער הויפּט־טעות זײנער באַשטייט אין דעם, וואָס ער האָט געמיינט, אַז דעם אמת קאָן מען דערפאַרשן נאָר אויפן רײן ראַציאָנאַליסטישן דרך, דורך שכלדיקער חקירה; איצט אָבער, אַדאַנק דעם „חכם מחכמי ישראל“, ווייס ער, אַז דעם אמת דערנרײכן איז דער מענטש אימשטאַנד נאָר מיט דער הילף פון דער געטלעכער התגלות... „ווען איך — איז זיך אַריסטו ווייטער מתוודה — זאָל זײן בכוח צור נויפנעמען אַלע מײנע ווערק, וואָס זײנען פאַרשפּרייט איבער נאָר דער וועלט, וואָלט איך זיי אַלע פאַרברענט, קײן איינעם פון זיי ניט איבער־געלאָזט, זיי זאָלן אַנדערע ניט פאַרפירן“.

דער דאָזיקער „תשובה־בריוו האָט כּשר געמאַכט אַריסטון אין די אויגן פון די פרומע ישיבּה־בחורים; זיי האָבן אים מוחל געווען זײן „אפיקורסישע“ תורה, אַז די וועלט איז אַ קדמון, ווײל ער האָט דאָך אַדאַנק דעם „חכם מחכמי ישראל“ אויף דער עלטער מחזיר בתשובה געווען.

יעדנפאַלס איז טאַקע דעם רמ"אס ישיבה די איינציקע, וועלכע האָט געגעבן אַ געוויסע צאָל תלמידי חכמים, וואָס זײנען מער־ווײניקער געווען באַהאוונט אין „חכמות חיצוניות“. אָט די דאָזיקע געציילטע מע־נער, וואָס האָבן זיך ניט געוואָלט אינגאַנצן פאַרשליסן אין די „ד' אמות של הלכה“, זײנען זײער אינטערעסאַנט פאַר דער באַטרעפּנדיקער תקופה, ווײל אין זיי שפּיגלען זיך אַמבולטסטן אָפּ די דעמאָלטיקע בײַהשמשות־שטימונגען אינם שײן פון די לעצטע רענעסאַנס־שטראַלן, וואָס האַלטן שוין בײ דער שקיעה, און באַלד וועלן זיי פאַדעקן די טונקעלע שאַטנס פון דער וואַסנדיקער רעאַקציע.

מיר וועלן זיך דאָ אָפּשטעלן בלוז אויף דריי פון די דאָזיקע אינ־טערעסאַנטע פּערזענלעכקייטן, אַלע דריי — דעם רמ"אס תלמידים. אַ באַזונדער אָרט פאַרנעמט צווישן זיי דוד בן שלמה גאַנז — דער איינ־ציקער פאַטרעטער פון וועלטלעכן וויסן אין זײן סביבה, דער איינציקער, וואָס האָט געהאַט דעם מוט זיך פאַרנעמען ניט מיט רבנישע שו"ת און רעליגיעזע דינים, נאָר מיט וויסנשאַפטלעכע פּראָבלעמען. געבאָרן אין אַ קליינער וועסטפּאַלישער קהילה (אין ליפּשטאַדט, 1541), האָט גאַנז זיך אויפגעצויגן אין דײטשע ישיבות (אין באָן און פּראַנקפורט), דערנאָך איז ער געקומען קײך קראַקע לערנען תורה ביים רמ"א. גאַנז גופא דער־צײלט שפּעטער, וואָס פאַר אַ גרויסע השפּעה דער רמ"א האָט אויף אים

געהאט ⁶. דער רמ"א פלעגט אין זיינע פארטרעגן און דערפלערונגען אָפט זיך סומך זיין אויף ראיות פון פארשיידענע וויסנשאפטן, ווי אסטראָנאָמיע, מאטעמאטיק, פילאָזאָפיע. דאָס האָט אין דעם וויסנשאַפֿטליכן גאָנז דערוועקט גרויס חשק צו די דאָזיקע „חכמות היצונית“.

ניט וועגן די בעלי „החלוקים“, וועגן די גרויסע מייסטער אויפן געביט פון פילפול, האָט געחלומט דער יונגער נאָנז, נאָר וועגן עווקלירוס, פּטאָלאָמעס און קאָפּערניק. אַ לענגערע צייט, בעת ער האָט געווינט אין דער זאָקסישער שטאָט נאָרדהיים, האָט ער זיך פאַרנומען ספּעציעל מיט עווקלידס מאטעמאטיק ⁷. נאָכדעם ווי ער האָט זיך באַזעצט (אין 1564) אין פּראָג, האָט ער זיך פיל אָפּגעגעבן מיט אסטראָנאָמיע, געארבעט אין דער דאָרטיקער אָבסערוואַטאָריע, און אויף אזא אופן האָט ער געהאט די געלעגנהייט זיך צו באַקענען מיט די באַרימטע געלערנטע קעפלער און טיקאָדע־בראַהע. ספּעציעל פאַר טיקאָדע־בראַהע האָט ער געמאַכט אויסצוגן אויס דער העברעישער באַארבעטונג פון די באַרימטע אַלפּאַנד טאַפּעלן ⁸. ער האָט זיך אויך געפונען אין בריוולעכן פאַרקער מיטן באַ־וויסטן אסטראָנאָם רעריאָ מאַנטאַנוס. אַלס צייטיקע פּרוכט פון זיינע וויסנשאַפֿטלעכע באַשעפֿטיקונגען איז גאַנז ווערק „נחמד ונעים“ — וועגן אסטראָנאָמיע און מאטעמאטישער געאָגראַפיע ⁹. אין דעם אַרײַנפיר גיט דער פאַרפאַסער אַ היסטאָרישן איבערבלײַס וועגן דער אַנטוויקלונג פון די דאָזיקע וויסנשאַפטן. ניט אָבער אַדאַנק דעם דאָזיקן וויסנשאַפֿטלעכן ווערק איז ער געוואָרן אַ מפורסם בכל תפוצות ישראל; באַרימט האָט אים געמאַכט זיין היסטאָרישע כראָניק, דער אַלעמען באַקאַנטער „צמח דוד“ ¹⁰. משה איסערליס, וואָס האָט אַליין פאַרזאָרגט זאָקוטאַס „יוחסין“ מיט נייטיקע הערות און הוספות, האָט אויך אין זיין וויסנשאַפֿטליכן תלמיד געשטאַרקט דעם חשק צו פאַרנעמען זיך מיט געשיכטע. בכדי צו דער־וועקן דעם אינטערעס צו געשיכטלעכע געשעענישן אין די ברייטע שיכטן פונם פּאָלק, האָט גאַנז באַשלאָסן צו שאַפן אַ פּאָפּולער געשריבענע כראָניק פון יידישער און אַלגעמיינער געשיכטע. „איך בין דאָ ניט אויסן—שרייבט

8 זע די פאַררעדע צו „נחמד ונעים“, וווּ גאַנז דערמאָנט מיט גרויס דאַנק־באַקייט זיין קראַקער רבין: „חסידי סורי ורבי אשר אסנני ונדלני הרמ"א“.

4 זע „צמח דוד“, 1, 52 (ביר צימירן לויט דער האַרשטער אויסגאַבע, 1878).

5 זע פאַררעדע צו „נחמד ונעים“.

6 פאַרענטפלעכט אין יעסניץ, 1743, דורך יואל בן יקותיאל אויס גלאַנז. גאַנז איבערקוקט באַשעפֿטישע הערק, „באור הקמן“, „סנדל דוד“ און אַנדערע, וײַנען מיט דער צײַט פאַרלאָרן געגאַנגען.

7 פאַרענדיקט אין 1592.

ער אין דער פּאָררעדע — צו ווערן אַ מפורסם און דערווערבן דערמיט גרויס כבוד — אזא ריין קאָמפּילאַטיוו ווערק קאָן דאָך יעדער אָנשרייבן. ניט פאַר חכמים און לומדים, וואָס זיינען פול מיט תורה, האָב איך מיין ווערק פאַרפאַסט, נאָר פאַר פשוטע באַלעבאַטים און יונגע תלמידים". „איך האָב מיין בוך — זוייזט אָן דער מחבר אין דער הקדמה צום צווייטן טייל — געשריבן פאַר אַ דור, וואָס איז אויסגעמאַטערט פונם שווערן גלות; מיין ווונטש איז צו דערפרייען די פאַראומערטע נשמות פון די פשוטע באַלעבאַטים, וואָס דערווערבן מיט גרויס מי און מאַטער־ניש זייער שטיקל ברויט. זאָלן זיי נאָך זייערע שווערע דאגות און פראַצע פאַרגעסן אין זייערע זאָרגן, ליינענדיק די אינטערעסאַנטע געשעענישן פון אַמאָליקע און שפּעטערדיקע צייטן".

אין דעם ערשטן טייל פון זיין ווערק ניט גאַנצ אין סודצע, לויטן כראָנאָלאָגישן סדר געשריבענע נאָטיצן, אַן איבערבליק איבער די וויכ־טיקסטע געשעענישן און באַדייטנדיקע פּערזענלעכקייטן אין דער ייִדי־שער געשיכטע זינט דער ביבלישער תקופה ביז 1592.⁸ אין דעם צווייטן טייל ניט דער פאַרפאַסער אַן אַלגעמיינעם איבערבליק וועגן דער וועלט־געשיכטע זינט די סדמונישע מלכים פון בבל ביז דעם סיסר לעאָפּאָלד, וואָס האָט געקיינט אין דעם מחברס צייטן. ביים צונויפשטעלן דעם צווייטן טייל האָט גאַנצ זיך באַנוצט מיט די כראָניקעס פון שפּאַנאַנע־בערג, לאָרענציוס פּאַוסט, געאָרג קאַסיוס, מאַרטין באַריק און אַנדערע. דער פאַרפאַסער נופא, בעת ער ווייזט דערויף אָן אין דער פּאָררעדע צום צווייטן טייל, האַלט פאַר נייטיק זיך צו פאַרענטפּערן, וואָס ער האָט זיך דערלויבט צו באַנוצן מיט פּרעמדע סוועלן, וואָס שטאַמען פון די אומית העולם. „איך זע פאַרויס, אַז פילע וועלן זיך אויף מיר מתרעם זיין פאַר וואָס איך באַנוץ מיך מיט פּרעמדע, ניט ייִדישע שריפטשטעלער און דערצייל דאָ אינם צווייטן טייל פון מיין ווערק וועגן מלחמות און אַנדערע ענינים, וואָס זיינען ביי זיי אין די אויגן דברי חול, און רעכענען, אַז אזוינע דברים בטלים איז יעדנפאַלס אסור צו ליינען אינם הייליקן טאַג פון שבת. איך וויל מיך דאָ ניט לאַנג פאַרענטפּערן, זאָלן פאַר מיר זיין אַ שוין און שטיצע די גדולי ישראל, די ייִדישע רעליגיעזע דענקער, וואָס פלעגן ביי אַריסטון און אַנדערע פּילאָזאָפּן אַרויסנעמען אַלץ, וואָס ס'האָט געהאַט אַ ריכטיקן סערן, און די שאַלעכץ אַוועקוואַרפן".

ער ווייזט דערביי אָן, אַז אויך די פּריערדיקע ייִדישע געשיכטע־

⁸ דוד גאַנצ האָט אויך געשריבן אַ ספּעציעלע אָפּהאַנדלונג וועגן די עשרת השבטים („צמח דוד", א, 19), די דאָזיקע אַרבעט איז אָבער ניט אויפגעחית געוואָרן.

שרייבער, ווי אברהם זאקוטא, יוסף הכהן און אנדערע, האָבן אויך זיך באַנוצט מיט פרעמדע קוועלן, און ער איז זיכער, אז דאָס אַלץ איז דאָך לשם שמים, וואָרעם אזא היסטאָרישע כראָניק קאָן דאָך פיל נוצן ברענגען, ווייל פון די אַלע מעשיות און געשעענישן, וואָס ווערן דאָרט באַשריבן, זעט מען דאָך קלאָר אַרויס, „ווי גרויס ס'איז גאָטס השגחה איבער זיינע טרייע שאַף: בעת גרויסע און שטאַרקע מלכים און מדינות זיינען חרוב געוואָרן און פאַרלאָרן געגאַנגען, אז עס איז פון זיי אַפילו קיין געדעכעניש ניט געבליבן, האָט גאָט פרוך־הוא געשיצט אונטער זיינע פיטיכן דאָס פאָלק ישראל און ניט דערלאָזט עס זאָל פאַרצוקט ווערן“.

ס'איז כאַראַקטעריסטיש פאַר אונזער פאַרפאַסער, וואָס צווישן פאַר־שיידענע פאָליטישע געשעענישן און מלחמה־באַשרייבונגען האַלט ער פאַר נייטיק באַזונדערס אונטערצושטרייבן די גוואַלטיקע וויכטיקייט פון גוטנבערגס גאונישער המצאה — דעם דרוק־וואַרשטאַט. „די דאָזיקע המצאה — רופט ער אויס מיט התפעלות — איז פון דער גרעסטער וויכטי־קייט פאַר דער גאַנצער וועלט, און עס איז צו איר קיין גלייכן ניכאָ צווישן אַלע חכמות און אַנטדעקונגען זינט גאָט האָט דעם מענטשן אויף דער וועלט באַשאַפן“⁹. דער הייסער פאַררער פון דעם דרוק־וואַרשטאַט איז אָבער אויך אַ זייער פרומער און גאָטספאַרבטיקער ייד. ער האַלט דערפאַר פאַר נייטיק צו פאַרנאָטירן אַלע עפירעמעס, פורעניותן און אָנשיקענישן, ווי פאַרמלייצונגען, ערדציטערנישן און באַזונדערע צייכנס, וואָס האָבן זיך אויפן הימל באַוויזן; ווייל די דאָזיקע צייכנס, פאַרזיכערט דער בעל „צמח דוד“, זיינען אָנאָגערס פון קומענדיקע גזירות און גרויסע נסיונות. דאָ טרעטן אַמבולטסטן אַרויס די סתירות־פולע שטימונגען און טענדענצן, וואָס זיינען אזוי כאַראַקטעריסטיש פאַר דער בינ־השמשות־תקופה, פאַר דער צייט פון פרשת דרכים און גייסטיקן איבערברוך. אַן אויסגעצייכנטער אַסטראָנאָם, ווייס גאַנז זייער גוט, ביי וואָסערע אומשטענדן עס קומען פאַר ליקווידחמה און ליקווידלכנה, און ער דערציילט וועגן דעם גאַנץ באַריכות אין זיין „נחמד ונעים“. דאָך האַלט ער פאַר נייטיק גלייך דערפיי מוסיף צו זיין: „עס קאָן אָבער בשום אופן ניט אָפגעלייקנט ווערן, אז די ליקוי המאורות (זון־און) לכנה־מינסטער

⁹ „יראיתי בספורי הספר הזה תועלות רבות; האחד שנתפרסם בסיפורי שמועות של הספר הזה השגחה השמי על צאן מרעהו, כי עם היות שמלכים גדולים ועצומים עלו על מדינות וממלכות האבידו וחכריתו אותם והשרישו אחריהם והכחידום מני עד אבד זכרם חסה, עם כל זה האל ית' וית' הצילנו תחת כנפיו ולא נתנונו לפרה“...

¹⁰ „תחבולת רבה כזו לתועלת כל יושבי תבל אין עוד מלבדה ולא נמצא ערך לה בכל החכמות והתחבולות למן היום אשר ברא ד' אדם על הארץ“.

ניש) זאָגן אָן די בשורה פון שלעכטע גזירות, ווי עס האָבן שוין דערויף פון לאַנג אָנגעוויזן די חז"ל" 21. דאָס זעלבע חזרט זיך אויך איבער בנוגע צו ערדציטערנישן; ער ווייס זייער גוט, אז עס זיינען פאַרפאַן „אזוינע“, וואָס דערקלערן די ערדציטערניש אויף אַ גאַנצן נאַטירלעכן אומן; „מיר אָבער — איז גאַנז מוסיף — ווייסן דאָך משי הנביאים, אז ערד ציטערניש איז אַן אַנטפלעקונג פון גאָטס צאָרן“.

בעת גאַנז דערמאָנט די „יש אומרים“, וואָס דערקלערן ערדציטערנישן ערליי דרך הטבע, ווייזט ער דערפֿי אָן אויף עזריה מן האַדומים 22, וועמעס ווערק עס ווערט אַממייסטן ציטירט אין „צמח דוד“. גאַנז נע- פינט זיך דאָ אין אַ געוויסער פאַרלעגנהייט. ער פירט די כראָנאָלאָגיע אין זיין ווערק, ווי עס איז ביי יידן אָנגענומען — פון בריאת העולם. גאַנז האָט אָבער פלייסיק שטודירט דירוסים „מאור עינים“, ווו עס ווערט אזוי גרינטלעך דערוויזן, אז די יודישע צייטרעכענונג איז געבויט אויף גאַנצן שוואַכע יסודות 23. גאַנז, דער וויסנשאַפֿטסמאַן, פאַרשטייט ווי אַפּצושאַצן די וואַגיקע ראיות פון דעם בעל „מאור עינים“, און ער טוז מודה זיין, אז דירוסים האָט זיין טעזיס באַגרינדעט „בסברא וטוב טעם“, און זיינע ראיות איז זייער שווער אַפּצווענדן. דירוסים טעזיס געפינט זיך אָבער אין סתירה מיט מסורת אַבות — מוז ער אַפּגעווענדט ווערן, מוז דערוויזן ווערן, אז דירוסים ראיות זיינען קיין ראיות ניט. און דער פרוּמער גאַנז נעמט זיך פאַר דער דאָזיקער אומדאַנקפאַרער אויס- גאַבע און ווייזט טאַקע דערפֿי גלייך אָן, וואָס ער איז דערמיט אויסן: „תכלית דברי — פירט אויס דוד גאַנז — מעורר צו זיין, אז מיר דאַרפן זיך ניט יאָגן נאָך נייע סברות, נאָר האַלטן זיך פּעסט אין דעם, וואָס אונזערע אַבות האָבן אונז איבערגעלאָזט בירושה. די סבלה און די סנהנים פון אונזערע אַבות איז פאַר אונז אַ תורה, און טריי וועלן מיר אַלע בלייבן לדורי דורות, אויף אייביקע צייטן (ולא ימוש מפינו ומפי זרענו ומפי זרע זרענו עד עולם) 24.

„לא נבקש חדשות“ — וואָס ווייטער פונם נייעם, אָט צוליב דעם דאָזיקן דעוויז, וואָס האָט אין משך פון לאַנגע דורות געוועלטיקט איבער דעם גאַנצן דייטש-פּוילישן קיבוץ — האָט עס דוד גאַנז, דער געניטער קענער פון קופּערניקס נייער אַסטראָנאָמישער סיסטעם און נומער פאַ-

11 „נחמד ונעים“, שער 9, סימ' 297.

12 „צמח דוד“, II, 187.

13 זע אונזער נעשיכטע, באַנד VII, ז' 147.

14 דאַרסן, I, 25-26; II, 77.

קאנטער פונם גרויסן קעפלער — זיך דאך געהאלטן שטאל און אייון אָן דער ספאלאמענישער אסטראנאָמיע, וואָס קאָפּערניק האָט אַקארשט אומ־ברחמנותדיק צעשטערט; און נאָנו פאַרזיכערט אויך זיינע לייענער, אַז די פּטאָלאָמענישע סיסטעם וועט בלייבן גילטיק, „עד היום הזה ועד סוף כל הדורות“...

אַט אזוי האָט עס די מאַכט פון „קבלת אַכות“, די מסורה פון די פּריערדיקע דורות, ביי דער צום סוף 16טן י"ה אלץ מער פאַרשטאַרקט־טער רעאַקציע¹⁵, נעמויט און צעטראַטן די קלענסטע שפּראַצונגען פון דעם פּרייען פאַרשער־געדאַנק. אין דער הינזיכט איז באַזונדערס אינטער־רעסאַנט די גילגול מחילות, וואָס ס'האָט דורכגעמאַכט אין משך פון זיין ליטעראַרישער טעטיקייט דעם רמ"א אַ צווייטער תּלמיד, אַברהם שעפּטלס¹⁶. אָדער אַברהם הלוי הורוויטש¹⁷.

וועגן הורוויטשעם לעבן איז אונז גאַנץ ווייניק באַקאַנט. מיר ווייסן בלויז, אַז זיין פּאַטער שעפּטל (שבתי) בן ישעיה, איז געווען דיין אין פּראָג, ווי אַברהם האָט פאַרבראַכט זיינע יונגע יאָרן. אויס אייניקע באַמערקונגען אין זיין „יש נוחלין“, וואָס ער האָט געשריבן אויף דער עלטער, קאָן מען זיך משער זיין, אַז אַברהם שעפּטלס האָט אין די יונגע יאָרן ליב געהאַט פּלאַט צו לעבן, און ניט פיינט געהאַט דעם ביטערן טראַגן. „את הטאי אני מזכיר היום — שרייבט דער אַלטער הורוויטש, — אַז איך פלעג צייטנווייז נכשל ווערן אין דעם ענין פון שיפורת, און ווייל איך פלעג אין דער יונגט אָפט זיין שיפור, בין איך באַטרונקענערהייט ניט שטענדיק זהיר געווען פון זינד“. פון פּראָג האָט זיך דער יונגער הורוויטש געלאָזט אין דעם נייעם יידישן קולטור־צענטער — קראַקע, לערנען תורה אין דער באַרימטער רמ"א ישיבה. דער רמ"א, דעם רמב"מ אַזאָ הייטער חסיד, האָט אין זיין וויסנשאַפּט־ליקן תּלמיד דער־וועקט גרויס חשק צו חקירה־ספרים; דער תּלמיד איז אָבער געגאַנגען באַדייטנדיק ווייטער פון זיין רבין. מיט גרויס התלהבות האָט ער זיך פאַרטיפּט אין דער יידישער מיטלאַלטערלעכער רעליגיעזער פּילאָזאָפּיע, און זיין ערשט ווערק „חסד לאַברהם“¹⁸ איז געווען אַ פירוש אויף דעם

15 זע אינוכר געשיכטע, ב' ע, ו' 165.

16 אונסער דעם דאָזיקן נאָמען דערמאָנט אים נאָנץ אָפּס זיין זונס אַ בן־דוד און נוסער באַקאַנטער, דער בעל „יוסף אומק“, יוסף יוזפא פון נירלינגן.

17 די דאָזיקע אינסערעסאַנטע פּערזענלעכקייט האָט צום ערשטן קרימיש באַ־לויכטן דער היסטאָריקער שפּ"ר (שאול פּנחס ראַבינאָוויטש) אין „יעווערסקאָיאַ ספּאַרינאַ“, 1911. זע אויך ש. א. האַראַדעצקיס אַרטיקל אין דער זעלבער צייטשריפט, 1913, 146—158. 18 געשריבן אינדערמיט פּוסציקער יאָרן פונם 16טן י"ה, צום ערשטן געדרוקט אין 1577.

רמב"ם, „שמונה פרקים“ און אויף שמואל אבן תיבונם הקדמה צו די „שמונה פרקים“. אין דעם דאָזיקן פירוש, וואָס הורוויטש האָט געשריבן, ווי ער אליין ווייזט אָן אין דער הקדמה, אין אַ קלאָרער פּאָפּולערער פּאַרם „לתועלת הנברים, כת הבחורים, אשר לא נסו לכת בדרכי החטירה“, חזרט דער פּאַרפּאַסער גאַנץ אָפּט איבער דעם טיפּיש מיימוניסטישן גע-דאַנק, אַז אפילו די מסורה פון די ספרי הקודש דאַרף זיך שטיצן אויף די יסודות פון פּילאָזאָפּישער חקירה. באלד נאָכדעם פּאַרלאָזט הורוויטש קראָקע און באַזעצט זיך אין פּויוזע. דאָ טרעט ער אַרויס אין 1559 מיט אַ פּאַמפּלעט¹⁹, וואָס האָט בלייבט אַ קולטור־היסטאָרישן באַטייט, ווייל ער באַקענט אונז מיט די אידעישע שטימונגען, וואָס האָבן נאָך אין יענער צייט געהאַט אָנהענגער צווישן געוויסע שיכטן פון דער יידישער יוגנט.

פון דעם דאָזיקן פּאַמפּלעט ווערן מיר קודם־כּל געוואָר, אַז נאָך איידער דער יונגער הורוויטש איז אַוועקגעפּאַרן לערנען אין קראָקער ישיבה, האָט זיך אין פּראָג צווישן די תּלמידים פון דער אַרטיקער ישיבה געפּירט אַן עקשנותדיקער קאַמף צווישן די „אַרטאָדאָקסן“ און די „פּריי-דענקער“. בראש פון דער אַרטאָדאָקסישער גרופּע איז געשטאַנען אַ יונגער קנאי מיטן נאָמען יוסף. אַ גרויסער פּסי אין ים התּלמוד, איז ער דערצו געווען אַ פייערדיקער מקובל, און האָט געגלויבט באַמונה שלמה, אַז ביינאַכט קומט צו אים מיט אַ באַזוך אליהו הנביא בכבודו ובעצמו. ער איז געווען אַ פּאַרביסענער קעגנער פון „חכמות חיצוניות“, דעם רמב"ם האָט ער דערקלערט פּאַר אַ „מין גמור“ און געוואָרנט די תּלמידי הישיבה, זיי זאָלן למען השם ניט דערוועגן זיך צו לייענען דעם „מורה נבוכים“, ווייל ער איז פול מיט אפיקורסות. ניט אָבער בלויז אויף דעם בעל „מורה נבוכים“, אפילו אויף אַזוינע אַרטאָדאָקס־פרומע גדולי ישראל ווי דער רשב"א, ר' יצחק עראמה און ר' יצחק אַברבנאל האָט זיך דער יונגער קנאי שטאַרק מתרעם געווען דערפּאַר, וואָס זיי האָבן געפונען, אַז אייניקע פון די תּלמודישע אַנדחאס דאַרף מען פּאַטראַכטן בלויז אַלס אַלעגאָרישע משלים, ניט זיי אויסטייטשן פשוטו כמשמעו²⁰.

¹⁹ דאָס ווערק איז בשלימות ניט אויפגעהויבן געוואָרן. דער געלערנסער פ. בלאַך האָט בלויז געטונען אַ טייל פון דעם דאָזיקן פּאַמפּלעט אין גאַסערס באַנוסקריפּטן-קאָ-לעקציע, און האָט אים פּאַרפּנסלעכט אַלס אַנאָנימען פּראָגמענט (ווייל עס האָט גע-פעלט דער אָנהייב און דער סוף) אין „טאָגאַטשעריפּט“, 1903. ערשט שפּאַרן איז אין זיין ציפּירסער אַרבעט געלונגען צו דערחיין, אַז דאָס איז אַ פּראָגמענט פון הורוויטש'ס פּאַלעמיש ווערק.

²⁰ דער דאָזיקער פרובּער מקובל איז דערנאָך אַזעק קיין ארץ-ישראל, זיך באַ-זעצט אין צפת, ווי ער איז געווען איינער פונם אַר"ם סקורבים. אין ארץ-ישראל איז

בראש פון די „פריידענקער“ אין דער פראַנגער ישיבה איז געשטאַ-
 נען אברהם שעפטלס, וואָס פלעגט פירן שטענדיקע וויכוחים מיט דעם
 קעגנער פון „חכמות חיצוניות“, יוסף. אין אייניקע יאָר אַרום האָבן
 זיך די בעלי מחלוקת ווידער באַגעגנט אין פּויונע, ווהיין עס איז כמעט אין
 איין צייט מיט אברהם שעפטלס צוריקגעקומען (אין 1557) אויך דער
 מקובל יוסף צוזאַמען מיט זיין שווער אַהרן, וואָס איז אַקאַרשט באַ-
 שטימט געוואָרן פאַר קרייזראַבינער פון גרויס-פּוילן און געוואָרן ראש-
 ישיבה אין פּויונע²¹. דער מקובל יוסף האָט אויך אין דער רעזידענץ-
 שטאָט פון גרויס-פּוילן געהאַלטן פאַר נייטיק צו פירן זיין קאַמף קעגן
 פּילאָזאָפיע און חקירה-ספרים, ער האָט אויך געווירקט אויף זיין שווער,
 דעם ראשי-ישיבה, יענער זאָל אויך אָנגורטן זיינע לערנן און מיטהעלפן
 אין דער מלחמת מצווה. דער ראשי-ישיבה ר' אַהרן איז געווען אַ שטאַק-
 פּרוּמער און מיט אַ גאַנץ אייגנאַרטיקן וועלטבאַנעם. ס'איז פּראַי צו דער-
 מאַנען, אז אין איינע פון זיינע דרשות, וואָס ער האָט געדרשנט אין שול
 פאַרן עולם, האָט דער דאָזיקער רב הפּולל אָנגעזאָגט די בשורה, אז אין
 היינטיקן דור האָבן די מכשפים אָנגעוואָרן זייער גאַנצע שליטה, ווייל
 דער אַשמדאי, דער מלך פון די שדים, איז ניט לאַנג געשטאַרבן, זיין אָרט
 האָט פאַרנומען אַ נייער מלך, און די מכשפים זיינען נאָך ניט דערגאַנגען
 „מה טיבו“, מיט וואָסערע שפּרוכן מען קאָן צו אים צוטרעטן²². אונ-
 טער דער השפּעה פון זיין איידעם, דעם קנאי, איז ר' אַהרן אַרויסגע-
 טראָטן שבת הגדול 1559 מיט אַ פייערדיקער דרשה קעגן „חכמות
 חיצוניות“; ער האָט מעורר געווען זיין עדה, אז מען דאַרף זיך פאַרנע-
 מען יומם ולילה נאָר מיטן תּלמוד און נושאי פּליו, אַלע אַנדערע ספרים
 געהערן צו די „סברי הומירס“, וואָס וועגן זיי זאָגט די נמרא, אז זיי
 זיינען „אסור במקרא“, און מען דאַרף זיי וואַרפן אין פייער. אפילו אויף
 „עשרים וארבע“ דאַרף מען ניט פּטרן צו פיל צייט²³. ער, ר' אַהרן, זעט
 אפילו נאָטס גערעכטע שטראַף אין דעם, וואָס מען האָט אין 1554 אויפן
 באַפעל פונם פּויפּסט פּוילוס דעם פּערטן פאַרברענט די ספרי התּלמוד

ער פּאַקאַנט געווען אינעם זעלבען יאָר אַשכּנזי, און ער האָט זיך שטאַק קונה-שם
 געהען ניס נאָר אַלס מקובל, נאָר אויך אַלס אויסגעצייכנטער משנה-דערקלערער, און מען
 האָט אים מיט גרויס יראת-הפּבוד גערופן דער גרויסער תּנא (התּנא הגדול). זע
 קאַנפאַרטי, קירא הדורות, דף 36, זמ' ב' (מיר ציטרירן לויט דער ווענעציאַנער אויס-
 גאַבע); קויפּטאַן, „באַנאַטש-שריפּס“, 1898, 38.

²¹ וע „צמח דוד“, ו, 56 (וואַרשעווער אויסגאַבע, 1878).

²² „באַנאַטש-שריפּס“, 1903, 278.

²³ דאָרפן, 167.

אין דעם רוב איטאליענישע שטעט: דאָס איז אַן עונש דערפאַר, וואָס מיט דריי יאָר צוריק (1551) האָט מען אין ווענעדיק אָפגעדרוקט אַזאַ אַפיקורסיש ספר ווי דעם רמב"ם „מורה נבוכים“²⁴.

די דאָזיקע דרשה האָט אַריינגעבראַכט אין גרויס צאָרן די „פריידענ-קער“ פון פּויונע. זיי האָבן ניט געוואָלט מוחל זיין דעם אַלטן רב, וואָס ער האָט זיך אונטערגעשטאַנען פונע בּכבוד זיין אין זייער לערער און ווענווייזער — דעם בעל „מורה נבוכים“. אַלס ענטפער אויף ר' אהרנס דרשה איז אַרויסגעטראָטן אַברהם שעפּטלס מיט זיין פאַמפלעט. דער פאַמפלעט איז געשריבן אין אַ זייער שאַרפן, ערטערווייז גאַנץ גראָבן טאָן. דער רב און זיין איידעם ווערן גאַנץ אָפט באַקרוינט מיט אַזוינע עפיר טעטן, ווי „סכל“, „אויל“, „חמור“, „מוח מזוהם“ אאַז״וו. די דאָזיקע זידלערייען קאָנען אָבער ניט פאַרקלענערן דעם ליטעראַרישן ווערט פון דער דאָזיקער קאַמפּזיפּט. עס פילט זיך דער קאַמפּלוסטיקער טעמפּעראַ-מענט, דער צאָרנדיקער אימפעט און דער ליידנשאַפטלעכער טאָן; דער גאַליקער סאַרקאַזם און גלענצנדיקער סטיל פונם ווערק דערמאַנען ער טערווייז דעם טאַלענטפולן סאַטיריקער, דעם בעל „עליזת דברים“²⁵. ווי יענער, אַזוי האָט אויך אַברהם שעפּטלס פיינט רמוזים און האַלבע ווערטער, און ער זאָגט אָפן און פריי אַרויס אַזוינע „אַפיקורסישע“ גע-דאַנקען, וואָס מען האָט פּלל ניט געקאָנט דערוואַרטן ביי אַ תלמיד פון אַ פרומער פּוילישער ישיבה. דער פּויונער רב האָט ווידער אַמאָל אויפ-געמישט די אַלטע שאלה: צי מעג מען זיך פאַרנעמען אויסער דעם תלמוד אויך מיט וועלטלעכן וויסן. ר' אהרן, ווי מיר האָבן געזען, ענטפערט אויף דער דאָזיקער פּראַגע גאַנץ באַשטימט: „אַסור במקרא“. מיט דער זעלבער באַשטימטקייט טרעט אַרויס אַברהם שעפּטלס מיט זיין ענטפער: מיט איין תלמוד קאָן מען זיך ניט באַנוגענען. עס שטייט אין דער תורה: „כי היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים“; מיט בלוזי בקיאות „בכל חדרי התלמוד“, דערקלערט ער מיט סאַרקאַזם, וועלן מיר אָפער ניט גילטן אין די אויגן פון די אומות העולם פאַר חכמים ונבונים; אַרדבה, דער תלמוד מיט זיינע סברות און דרשות — הם לעג והיתל בעיני העמים, איז צו שפּאַט און געלעכטער אין די אויגן פון אַנדערע אומות²⁶. און מיר ווייסן טאַקע זייער גוט פונם נסיון, אַז אַפילו אין דעליגייעזע וויפּוּחיים זיינען מנצח בלוזי די „בעלי החכמות“, די וואָס זיינען

24 דאָרטי, 346.

25 זע אונזער נעשיכטע, באַנד III, ז' 256.

26 סאַנאַסשעריפּט, 1903, 263.

בקי אין פארשיידענע וויסנשאפטן.²⁷ הורוויטש וויל זיך כלל ניט באגור-
נענען מיט די פרומע פשרה-מאכערס, וואָס זוכן אַ הכשר, אז מען מען
זיך פאַרנעמען מיט „חכמות היצוניות“ אין דער צייט פון בין-השמשות,
אין די פרייע מינוטן פון צווישן טאָג און נאַכט. ער רעדט אָפּן וועגן
גלויב פאַר עכטיקונג, אַז די וועלטלעכע לימודים פאַרדינען ניט
קיין קלענערע אויפּמערקזאַמקייט ווי דער לימוד התלמוד. „יערער לימוד,
יעדע וויסן-בראַנזשע — דערקלערט אַברהם הורוויטש — פאַדערט זייער
פיל מי און טירחה, הן תנך און תלמוד, הן אַלע אַנדערע וויסנשאפטן.
יערער מענטש איז מחוייב זיך אין זיי פאַרפולקומען ווי ווייט ס'איז נאָר
מעגלעך, און ווער ס'איז דאָס ניט ממיים, דער איז עתיד ליתן את
הדין“²⁸.

זיין העכסטער אידעאַל איז דער בעל „מורה נבוכים“; ער זעט אין
אים דעם שטאַלצן קעמפער פאַרן פילאָזאָפּישן פאַרשער-געדאַנק: ער
ניסט דערפאַר אויס זיין גאַנצן גרימצאָרן אויף דעם פּויונער רב און זיין
איידעם, וואָס האָבן זיך דערלויבט באַשולדיקן דעם רמב"ם אין
אַפיקורסות. „ווי סאָוועס און פלעדערמייז — רופט הורוויטש אויס מיט
בעס, — וואָס קאָנען ניט פאַרטראָגן דעם שיין פון די ליכטיקע זונ-
שטראַלן, אַזוי קאָנט איר, בלינדע נאַראָנים, יואָס גלויבן בכל דבר שטות
ושנוון, דאָס ליכט פון דעם רמב"ם חכמה ניט פאַרטראָגן. איר האָט
די העזה צו דערקלערן פאַר אַ ספר פון לויטער מינות און אַפיקורסות
זיין „מורה נבוכים“, אַט דעם טרייען וועגווייזער, דעם ווונדערבאַרן
טעריאַק, וואָס היילט אויס אַלע גיפטיקע זונגן און לייזט אויס פון אַלע
נייסטיקע ספיקות! אַן אומפאַרגלייכלעכע סגולה האָט דאָס בוך צו דער-
פרישן דעם מענטשנס פאַרחלשטע נשמה, דערלייכטן זיין מוח, און דער-
הויבן אים איבער די נישטיקייטן פון דעם לעבן; עס באַפרייט אים פון
אַבערגלויבן און ניט אים דעם מוט ער זאָל צעשטערן די אַלע אָפּגעטער
און פאַלשע נעצן, און דערהויבן זיך צו דער מדרגה פון אמתער שלימות.
און אַזא ספר אונטערשטייען זיי זיך צו דערקלערן פאַר שעדלעך? איר,
פינסטערע מענטשן, קאָנט ניט מוחל זיין דעם רמב"ם דעם ביטערן אמת,
וואָס ער האָט בשעתו אַרויסגעזאָגט וועגן אַזעלכע נאַרישע און אומוויסנ-
דיקע רבנים ווי איר! ²⁹ קעגן דעם גאון בישראל, קעגן דעם געטלעכן
מאן (האיש האלהי), רבנו משה בן מיימון, אונטערשטייען זיך

27 דאָרסן.

28 דאָרסן, 268.

29 דאָרסן, 268-270.

ארויסטרעטן אזוינע קליינע אומזיסנדיקע מענטשעלעך, וואָס דערצײלן דעם המון פון דער בימה אַראָפּ ווילדע נאַרישע מעשיות, אַז דער אַשמדאי, דער מלך השדים, איז געשטאַרבן און ווײל די מכשפים זײנען נאָך ניט באַקאַנט מיטן ממלא מקומו, דערפאַר קאַנען זײ אײצט קײן שום שליטה ניט האָבן! לאַכט אים אױס, אײד אַלע מענטשן פון פאַרשטאַנד (בעלי העיון)! מאַכט אים צו שפּאַט און צו געלעכטער, דערקלערט אָפּ: צי איז ראוי אַזאַ מענטש, ער זאָל זײן אַן אַב־בית־דין אײבער אַ נאַנצער מדינה? צי איז דאָס ניט דער גרעסטער בזיון פאַר דער גאַנצער מדינה? ⁸⁰

„און אָט דער עני בדעת — זאָגט אַברהם הורוויטש ווײטער — האָט נאָך די העזה צו דערקלערן פאַר זײן עדה, אַז די „גזירה“ וועגן שריפת התלמוד, וואָס איז ניט לאַנג פאַרגעקומען אין אײטאַליע, איז אַן עונש דערפאַר, וואָס מען האָט צוריק מיט עטלעכע יאָר אין ווענעדיק דעם „מורה נבוכים“ געהוקט. צי ווײס אָט דער דאָזיקער נאַרישער רב, אַז צוריק מיט צוויי הונדערט ⁸¹ יאָר האָט מען אויך מאַסנווייז געברענגט דעם תלמוד? דאָס איז געווען אין פראַנקרײך באלד נאָכדעם, ווי מען האָט דאָרט אַדאַנק דער מסירה פון אזוינע פאַנאַטישע אומזיסנדיקע רבנים, ווי דער פּוּזנער רב, דעם „מורה נבוכים“ געברענגט אויפן שײטערהויפּן. און טאַקע אין פּערציק טעג אַרום און אויף דעם זעלבן אָרט, ווי מען האָט דעם „מורה נבוכים“ פאַרברענט, האָט מען אויך געברענגט די ספרי התלמוד, און אויסגעמישט האָט זיך דער אַש פון די „מורה נבוכים“־בלעטער מיטן אַש פונם תלמוד...“ ⁸²

דער פּרײער דערמאָנטער סאַטיריקער, דער בעל „עלילת דברים“ און זײנע חברים האָבן געקעמפט פאַר אַ פאַרלאָרענער זאַך ⁸³; אָבער זײ האָבן מוטיק געקעמפט ביזן סוף אין פעסטן גלויבן, אַז זײ קעמפּן פאַרן אמת און אַז זײער אידעאַל איז דער אײנציג ריכטיקער. אַן אַנדער גורל איז באַשערט געווען זײער נאָכפּאָלנער, וואָס האָט געפירט דעם קאַמף אונטער מײמונים פאַן מיט הונדערט יאָר שפּעטער. דער ספרדישער קיבוץ איז שוין געווען חרוב, אין אײטאַליע האָבן די רענעסאַנס־שטראַלן פאַרדעקט די געדיכטע וואַלקנס פון דער קאַטוילישער רעאַקציע, וואָס האָט אויך אין פּוילן דערשטיקט די רעפּאַרמאַטאָרישע שטימונגען. אונטער דעם קאַלטן אָטעם פון דער פאַרשטאַרקטער רעאַקציע איז אויך

⁸⁰ דאָרטן, 278.

⁸¹ פּאַקטיש צוריק מיט דריי הונדערט יאָר.

⁸² דאָרטן, 346-347.

⁸³ זע אונזער ווערק, ב' III, 355.

אברהם הורוויטש מיט דער צייט א בעל-תשובה געוואָרן. ער האָט אַליין צעשטערט, וואָס ער האָט פריער געבויט; א שטורמישער קעמפער פאַרן פרייען געדאַנק אין דער יוגנט, ווערט ער אויף דער עלטער א פרומער מוסר-זאָגער, וואָס פּרעדיקט וועגן תשובה און מיסטישער אַסקעטיק. אין דער יוגנט שרייבט ער זיין פריער דערמאָנטן ראַציאָנאַליסטישן פירוש „חסד לאברהם“, אויף דער עלטער (1602) האָט ער שוין חרטה דערויף, און האַלט פאַר נייטיק צו שרייבן זיין פירוש אין א גאַנץ נייעם נוסח. אין דער הקדמה איז ער גלייך מכריז ומודיע, אַז אין דעם ערשטן נוסח, וואָס ער האָט געשריבן אין די יתנגע יאָרן, זיינען פאַראַן פיל זאַכן „שהם אינם לפי האמת, כי אם לפי הדמיון“, און אין דעם פירוש נופא שלאַגט ער זיך יעדעס מאָל „על חטא“ און ווייזט אָן דעם לייענער, אַז אין דעם ערשטן נוסח „האָב איך גאַנץ אַנדערש געטייטשט“, דאָס איז אָבער פאַלש: „הראשון עוקר וכאשר כתבתי כאן הוא עיקר“⁸⁴. דער קאַמפּ-לוסטיקער פאַמפּלעטיסט ווערט מיט דער צייט אַן עניו ונכנע. „אני עפר ואפר“ — איך בין אַזוי און שטויב! מיט די דאָזיקע ווערטער הייבט ער אָן זיין סקעטיש-פרום מוסר-ספר „ברית אברהם“. „איך ווייס דאָך דעם אמת, — שרייבט הורוויטש ווייטער אין זיין פאַררעדע, — אַז יעדער מענטש איז עתיד ליתן דין וחשבון פאַרן שם יתברך; האָב איך אין מיין האַרצן געטראַכט: וואָס וועל איך טאָן און וואָס וועל איך ענטפערן, ווען עס וועט קומען דער טאָג און איך וועל מוזן שטיין פאַרן דין אמת? האָב איך אין די טיפענישן פון מיין נשמה דערהערט די וואָרענענדיקע ווערטער: בן אדם! גענוג שוין שלאַפן! שטיי אויף, און טרעט אַריין אין גאַטס הויז!“

דאָס גאַנצע ווערק, וואָס באַשטייט אויס 13 קאַפיטלען, איז דורכ-געדונגען מיט איין-איינציגן גרונט-געדאַנק: תשובה טאָן! „בתשובה נזכה ונחיה ונירש חיי עולם הבא!“ — רופט אויס דער פאַרפאַסער, תשובה איז דער ענדציל פון אַלע מענטשלעכע צילן, זי איז די העכסטע שטאַפל פון מעגלעכער שלימות (היא תכלית האחרון אשר בכל התכליות ושלימות האחרון אשר בכל השלימות). דאָס ווערק פאַרענדיקט זיך מיט אַ גאַנצן פאַק תפילות און תחינות („חדשות גם ישנות“) און מיט אַ ריזיק גרויסן אַשמנו (אַשמנו הארוך). די אַלע תפילות און תחינות, ווי אויך די פירושים צו זיי, וואָס ווערן געגעבן אינם „ברית אברהם“, זאָגן ערות וועגן די טיפע תשובה און חרטה-שטימונגען, וואָס ידער אַמאָליקער

⁸⁴ דער צווייטער נוסח פון „חסד לאברהם“ דרוקט זיך אין אַלע תלמוד-אויס-גאַבן צוזאַמען מיט די „שמינה פרקים“.

רעציאָנאַליסט און פריידענקער האָט איבערגעלעבט. מיט די זעלבע תשובה-שטימונגען זיינען דורכגעדרונגען הורוויטשעס ווייטערדיקע ווערק „עמק ברכה“ (וועגן די ברכת הנהנין וברכות התפלות) ⁸⁵ און זיין „יש נוחלין“ ⁸⁶, וואָס איז געווען אזוי פאָפולער און באַליבט אין משך פון דורות. „יש נוחלין“ — דאָס איז אַ מין צוואה, וואָס דער אַלטער הורר וויטש האָט געלאָזט פאַר זיינע קינדער, ווו ער זאָגט זיי דברי מוסר און באַלערנט זיי ווי אזוי צו גיין בדרך הישר און הלילה גיט געשטרויכלט ווערן. עס איז זייער שווער צו דערקענען אין דעם דאָזיקן מוסר-ספר, וואָס איז געשריבן אין אזא הכנהדיק-אסקעטישן טאָן, דעם אַמאָליקן קאַמפ-לוסטיקן פאַמפּלעטיסט. דעם מענטשנס נאַנץ טראַכטן און טאָן, זאָגט אָן דער אַלטער הורוויטש זיינע קינדער, דאַרף זיין דורכגעדרונגען מיט איין-איינציקן געדאַנק — נאָט דינען; שטרעבן צו איין ציל — הייליקן דאָס לעבן. „די נאַנצע וועלט — דערקלערט הורוויטש — מיט איר נאַנץ געפילדער, מיט אַלע אירע מעשים, איר גלאַנץ און גרויסקייט — אַלץ איז נאַריש און נישטיק אויסער עבודת השם יתברך.“ יעדער אבר אינם מענטשן דאַרף ווערן אַ שליח אויף נאָט צו דינען: „די אויערן דאַרפן פאַרנעמען די ווערטער פון דער הייליקער תורה, די אויגן דאַרפן זיך צו די הימלען ווענדן, ריין דאַרפן זיין דעם מענטשנס לעפּצן, בכדי זיי זאלן אומוויסנדיקע באַלערנען, שטראַפן די זינדיקע, טרייסטן נידערגעשלאָגן גענען; די פּיס דאַרפן טרעטן אין גאַטס וועגן, גיין שאַפן שטיצע גוים באַדערפטיקע, אַיילן אין שול אַרײַן דריי מאָל אין טאָג, קומען פון די ערשטע און אוועקגיין פון די לעצטע.“

און נאָט דינען — שטרייכט הורוויטש מערערע מאָל אינגאנצן — דאַרף מען גיט אויס מורא פאַר עונש און שטראַף; „אַל תעסקו במצוה כרי שתקבלו פרס — גיט צוליב שכר דאַרפט איר מצוות טאָן, גיט אויס מורא פאַרן עונש דאַרפט איר פון עבירות זיך דערווייטערן — רס עבדו את ד' מאהבה, נאָט דינען דאַרפט איר אויס ליבע. הייליקן און רייניקן דאַרף דער מענטש דאָס לעבן, ווי עס שטייט אין דער תורה: קדושים תהיו! דער מענטש דאַרף וואָס מער צייט פאַרברענגען ביחודות; למען השם גיט ריידן קיין דברים בטלים, וואָרעם דאָס איז די „מדה המגונה מכל המדות“; אַנטלופן דאַרף דער מענטש פון מחלוקת און אויף קיינעם גיט טראַגן קיין שנאה, וואָרעם האָט שמערט דאָך גוטס צו טאָן“ (אל

⁸⁵ צום ערשטן געדרוקט אין 1597 כיס הנהות פון זיין זון, דעם בעל השל"ה.

⁸⁶ צום ערשטן פאַרעגאַבליכט אין 1615 אין פראַנק, דערנאָך מערערע מאָל אי-

תשנאו שום אדם כי האיבה מונעת מכל הטוב לעשותה). „היט אייך א נכרי אין פעס ניט צו ברענגען — וואָרעם ער איז א נוקם ונוטר, און אייביק ברענט אין אים דער צאָרן“ (אל תכעיסו לשום נכרי שהוא נותר איבה לעולם ועברתו שמרה נצח). „זייט פון די זַנוים, וואָרעם ענוה איז די גרעסטע מידה, זי איז אפילו חשובער פון חכמה“. „ליבט איינער דעם אנדערן — דערמיט פאַרענדיקט הורוויטש זיין צוואה — און זאָל פרידן רוען צווישן אייך“...

ניט ווייניקער טיפיש איז דער דריטער און, אַנב, דער באַדייטנדיגסטער פּוין די אויבן-דערמאָנטע רמ"אס דריי תלמידים — ר' מרדכי בן אברהם יפה. בעת ביי הורוויטשן האָט זיך זיין וועלטבאַנעם געענדערט אין משך פון יאָרן, קאָן מען ביי יפהן אין איין און דער זעלבער צייט באַמערקן א געמיש פון די פאַרשיידנאַרטיקסטע אָנשווינגען און שטיי מונגען.

מרדכי יפה איז געבאָרן אין 1530 אין פּראָג אין א זייער חשובער פאַמיליע. זיין פאָטער, אברהם, איז געווען א גרויסער למדן און אָנגעדענער פּלל־טוער. אייניקע פאַרשער געפינען, אז ער איז אידענטיש מיט דעם הויף־יידן Abraham Bohemus, וועלכן פילע היסטאָרישע קוועלן דערמאָנען אַלס „פרעפעקט“ און מוכסן איבער אַלע יידישע קהילות אין פוילן³⁷. שוין ינגלויזיג האָט מרדכי יפה אַרויסגעוויזן זיינע הריפות־דיקע פעיקייטן, און דער פאָטער האָט אים אַוועקגעשיקט אין דער דע־מאַלטיקער אַכסנייה של תורה — קיין פוילן, און דאָרט האָט דער יונגער יפה פאַרבראַכט אייניקע יאָר אין די ישיבות פון די גאוני התורה, רש"ל און רמ"א. א באַזונדערס גרויסע השפעה האָט אויף יפהן געהאַט דער רמ"א, וועלכער האָט דערוועקט אין זיין וויסנשאַפֿטליכן תלמיד דעם אינדיקטערעם צו פילאָזאָפישע פּראָבלעמען. באַלד נאָכדעם ווי יפה האָט זיך צוריקגעקערט אין זיין היים און דאָרט א גרויסע ישיבה געגרינדעט, האָט גראַד אָנגעהויבן זיך אן עת צרה פאַר די יידן אין בעמען. לויט דעם דעקלערט פון 1561 האָבן אַלע יידן געמוזט פאַרלאָזן פּראָג; יפה איז דעמאָלט אַוועק קיין איטאַליע, ווו ער האָט זיך פיל אָפּגעגעבן ניט נאָר מיט דער רבנישער ליטעראַטור, נאָר אויך מיט „הכמות חיצונית“ — מיט פילאָזאָפיע און מאַטעמאַטיק. פון איטאַליע האָט זיך יפה געלאָזט קיין ליטע, אין 1572 איז ער רב אין גראַדנע, און פון דאָרט פאָרט ער אַריבער קיין לובלין. זיין נאָמען קלינגט שוין דעמאָלט בכל תפוצות ישראל, און ער ווערט אָנערקענט אַלס גאון התורה און גייסטיקער פירער פונם גאַנצן

87 וע יעוורעסקאָיא סאַרינאַ, 1912, 355.

פּוילישן יידנטום. אין לובלין האָבן זיך אויך אַנטפלעקט אין זייער גאַנצן גלאַנץ יפהם אָרגאַניזאַטאָרישע פעיקייטן. אַדאַנק זיין ענערגישער טעטי־ קייט איז שטאַרק אויסגעוואַקסן די נאַציאָנאַל־געזעלשאַפטלעכע ראָלע פון דעם „וועד אַרבע אַרצות“, וואָס זיינע צוזאַמענפאַרן פלעגן פאַרקומען אין לובלין בשעת די גרויסע ירידן (יריד גראַמניץ). מרדכי יפהם חתימה געפינט זיך בראש פון אַלע דרייסיק רבנים, וואָס זיינען געחתמעט אויף דער באַקאַנטער תקנה פון 1590, „דו קיין רב זאל דש רבנות ביקומין על ידי כּמון מוקדם או מאוחר, אדר דורך אגדרה ענינים דיא דא ברענגין הנאת כּמון“⁸⁶. מרדכי יפה האָט דערנאָך אַ קורצע צייט פאַרנומען די רבנות־שטעלע אין קרעמעניץ (וואָלין) און אין 1592 האָט מען אים אײַנגעלאָרן אַלס רב אין זיין געבורטשטאָט פּראָג. אַלס 70־יאָריקער זען פאַרט ער איבער קיין פּוילזנע, וווּ ער איז געשטאַרבן אין 1612 אויפן 82סטן יאָר פון זיין לעבן.

אין דער רבנישער ליטעראטור האָט מרדכי יפה זיך דערוואָרבן אַ גרויסן שם מיט זיין פינאָפּענדיקן „לכּוש מלכות“⁸⁷, אַ זאַמלונגערק, וואָס נעמט אַרום דאָס גאַנצע רבנישע רעכט, מיט אַלע זיינע דינים און פּסקים. דאָס דאָזיקע ווערק, וואָס איז ביי יפהם לעבן דערשינען אין דריי אויסגאַבן, האָט אין משך פון צענדליקער יאָרן געקעמפט מיטן „שולחן ערוך“ פאַר דער אייבערהאַנט אין דער רבנישער פּראַקטיק, און עס איז אַלץ שווער געווען צו באַשליסן, ווער פון זיי וועט גובר זיין און בלייבן אַלס דאָס פון אַלעמען אָנערקענטע געזעצבוך און דער וועגווייזער אינם ריטועל־עליגיזען לעבן; דער „שולחן ערוך“ האָט אָבער סוף־כל־סוף גובר געווען, ניט קוקנדיק דערויף, וואָס יפהם „לבוש“ איז געשריבן אין אַ קלאַרערער שפּראַך, און דער מאַטעריאַל איז אײַנגעטיילט אין אַ בעד סערן סדר⁸⁸.

מרדכי יפהם ליטעראַרישע טעטיקייט באַגרענעצט זיך אָבער ניט בלויז מיט הלכות און רעליגיעזע דינים. ווי זיין רבי, דער רמ"א, וואָס שרייבט הערות צום „מורה נבוכים“ און אַ ספּעציעל חקירה־ווערק „תורת

⁸⁸ זע דעם יער־סלאָוונער כּרוז פון 1640, פאַרעפּנסלעכט אין הרפּיבוס, חרשים נב ישנים, נוס' 3, 17.

⁸⁹ דער נאָמען איז באַראַקטערויסטיש פאַרן סטיל פון יענער צייט. ווייל זיין נאָמען איז מרדכי, און אין כּנילת אמת שפּייט דאָך געשריבן „מרדכי יצא בלבוש סלכות“, האָט יפה אַלע זיינע צען ווערק, חוץ ער האָט פאַרפּאַסט. באַקליידט מיטן כּיי־נאָמען „לבוש“. ער איז דערפאַר באַקאַנט אין דער רבנישער ליטעראַטור אונטער דעם נאָמען „דער בעל הלבושים“.

⁴⁰ זע זייען דעם די אַרבעט פון רבי־צפּיר אין „השלח“, VI, 129—136.

העולה", האָט אויך מרדכי יפה פאַרפאַסט אַ פירוש אויפן „מורה נבוכים" און דעם רמב"מס הלכות קדוש החודש („לבוש אור יקרות"). ער שרייבט אויך אַ ספּעציעל ווערק „לבוש אדר יקר", וועגן אַסטראָנאָמישע השבנות און יידישער צייטרעכענונג. די נייטיקע ירידה פון יעדער נער צייט לאָזט זיך אָבער דייטלעך באַמערקן אין דעם ליטעראַרישן שאַפן פון דעם דאָזיקן גדול בישראל. ער פאַרהאַלט זיך גאַנץ טאַלעראַנט צו „חכמות היצוניות" און צו פילאָזאָפישער חקירה, אונטער וועלכער ער האָט פאַרשטאַנען אויסשליסלעך אַריסטוס לערע, און דאָס אין דעם לבוש, וואָס זי האָט באַקומען אין דעם רמב"מס „מורה נבוכים". יפה האַלט אָבער דערביי פאַר נייטיק אַרויסצושטעלן פּאָלגנדיקע צוויי תנאים: ערשטנס מעג מען בלויז אַריינקוקן אין אַזוינע חקירה־ספרים, וואָס זיינען אינגאַנצן פריי פון אַפיקורסישע געדאַנקען, והשנית איז ערלויבט צו פאַרנעמען זיך מיט „חכמות היצוניות" בלויז די, וואָס זיינען שוין גוט בקי אין ים־התלמוד און זיינען קלאָר אין אַלע דינים און מצוות. דערביי האַלט דער בעל „הלבושים" נייטיק אונטערצושטרייכן, וואָס פאַר אַ טיפּער תהום עס טיילט אָפּ די „חכמות היצוניות" פון דער הייליקער תורה, ווייל דער פאַרנעם פון די אַלע וויסנשאַפטן איז דאָך אַ גאַנץ באַגרענעצטער און קיין ניים קאָן מען שוין אויף דעם געביט ניט צוטראַכטן, בעת די תורה איז דאָך טיף ווי דער ים, און האָט ניט קיין גרענעץ און האָט ניט קיין ברעג. באַזונדערס כאַראַקטעריסטיש איז פּאָלגנדיקע שטעלע: „די חכמי ישראל — זיי פאַרנעמען זיך דאָך מיט דער חכמת התורה והנבואה, וואָס איז ברייטער פון דער וועלט און טיפּער פונם ים; ס'איז אוממעגלעך משיג זיין אירע סודות, דערנרונטעווען איר טיפיקייט, וואָרעם אויף יעדן אות און פינטעלע (על כל קוץ וקוץ) קאָן מען דאָך דרשענען תילי תילין של הלכות. ווי עס שטייט טאַקע אין פסוק: לא ידע אנוש ערכה — קיין בן־אדם איז ניט אימסטאַנד אַפּצושאַצן איר ווערט. אַפילו די גרעסטע חכמים זיינען ניט אימסטאַנד דערוויסן זיך אַלע אירע סודות, און ווען זיי וואָלטן אַפילו געלעבט אָן אַ סוף, וואָלט אַוודאי מיט יעדן טאַג געדוואַקסן זייער חכמה, אָבער צום סוף פון די סודות התורה וואָלטן זיי אַלץ ניט דערנאַנגען, ווייל די חכמת התורה האָט ניט קיין גרענעץ (כי היא בלתי בעל תכלית). אָבער די חכמי אומות העולם — זיי ווייסן בלויז די זיבן חכמות — די באַשאַפונג פונם באַגרענעצטן מענטשלעכן מוח; די דאָזיקע חכמות האָבן אויסגעטראַכט די גריכישע חכמים און

41 זי, „לבוש עפרת והב", פרק 246, סימ' 4: „כותר ללמוד באקראי גם בשאר חכמות ובלבד שלא יהיו ספרי סינין... ואין לאדם לסויל בפרדם רק לאחר שסלא כריסו בשר ויין והוא שידע איסר והיתר ודינים ומצות".

זייערע חברים (חכמת אנשים מלומדה בדויה מלכות חכמי היונים וחבריהם), ס'איז דערפאר ניט שווער אויסצונאָרשן דאָס דאָזיקע געביט אין דער לענג און אין דער ברייט, און וויפיל דער געלערנטער וועט שוין דערנאָך ניט נישטערן און הקירהן — ער וועט שוין דאָרט מער קיין ניס ניט קאָנען געפינען" (לבוש תכלת", קאפ' 224, סימ' 7).

אין די דאָזיקע שורות טרעט שוין גאנץ בולט ארויס אָט דער ביטול צום אייראָפּעיִשן וויסן, וואָס איז אזוי כאַראַקטעריסטיש פאַר דער אַמ־מייסטן אָפּגעשטאַנענער תקופה אין דער ייִדישער געטאָ — פון סוף 16טן י"ה ביז מיט'ן 18טן י"ה. מדדכי יפה איז געשטאַנען אויפן שייִדוועג, אויף דער גרענעץ פון צוויי תקופות; איז קיין הידוש ניט, וואָס ער איז געווען אַ טיפּישער עקלעקטיקער, אָן אַ קלאָרן און פעסט באַשטימטן וועלטבאַנעם. אַ געניטער מאַטעמאַטיקער, אַ פאַרערער פון מיימוני, האָט יפה אויך געגלויבט אין פּישוף, אין שדים און אין השבעות; און יעדן שבת־צונאַכט נאָך הבדלה האָט ער געהאַלטן פאַר נייטיק צו זאָגן אַ ספּע ציעלן שפּראַך פּול מיט „שמות" און השבעות. ווי זיין רבי, דער רמ"א, האָט אויך דער בעל „הלבושים" געפרוווט דאַציאָנאַליסטיש דערקלערן דעם מהות פון רוח נבואה, ער איז אָבער דערביי אויך אַ הייסער אָנ־גענגער פון „חכמת הנסתר"⁴², שרייבט אַ ספּעציעלן פּירוש אויף די ווערק פון דעם מקובל ריקאַנאַטי, באַהאַנדלט אין זיינע לבושים פּילע טעאָסאָפּישיסטישע פּראָבלעמען, ווי די עשר ספירות, גילגול הנפש און פיל אַנדערע.⁴³

מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, אז דער באַרימטער „חוט המשולש", די דריי גרויסע רבנים, שלום שכנא, דער רש"ל און דער רמ"א, האָבן געלייגט די פעסטע יסודות פון רבנישער לומדות אין דעם נייעם ייִדישן קולטור־צענטער — אין מדינת פּוילן. ביי דעם רמ"אס דריי תלמידים האָבן מיר שוין געזען, ווי אזוי וויסנדרושטיקע בחורים פלעגן זיך לאָזן אויס בעמען, דייטשלאַנד און אַנדערע מדינות אין די פּוילישע ישיבות, וואָס זיינען איבעראַל געווען אָנערקענט אַלס די וויכ־טיקסטע אַכסניות של תורה. פון די ווייטסטע מדינות פלעגט מען ביי די וויכטיקסטע אָנגעלעגנהייטן און בנוגע די האַרבסטע רעליגיעזערעכט־לעכע פּראָבלעמען זיך ווענדן ווי צו דער העכסטער אינסטאַנץ קיין פּוילן.

⁴² מיט די סודות הקבלה האָט אים באַקאַנט דער מקובל כתתיהו בן שלמה

דלוקראַט.

⁴³ באַריכות וועגן מרדכי יפה זי: רב־צעירס ציסירטע אַרבעטן; ש אוריאָן

אין „יעודיקסקאַיאַ סאַרינאַ", 1912, 353-369, און האַראָדעצקי, לקורות הרבנות", 1911, 145-174.

בארלאַזנדיק זיך אויף דעם גרויסן אויטאָריטעט פון די דאָרטיקע רבנים און גדולי התורה. און ווי די רבנים האָבן געפסקנט, אזוי איז געבליבן, זייער וואָרט האָט געהאט די באַשטימענדיקע קראַפט פון אַ געזעצגעבער. רישן בית-דין. " גאַנץ פּוילן איז געווען פול און פיל מיט ישיבות, " יעדער פאָטער האָט געהאַפּט און געחלומט, אז זיין זון וועט זיין אַ „גדול בישראל", אַ רב און ראשי-ישיבה.

„בכל תפוצות ישראל — דערצוילט דער כראָניקער נתן האַנאווער וועגן דער תקופה, וואָס פאַר גזירות ת"ח — איז ניט געווען אזוי פאַר-שפּרייט דער לימוד התורה, ווי אין פּוילן. יעדע קהילה האָט געהאַט אירע ישיבות, דעם ראשי-ישיבה פלעגט מען צאָלן מיט דער ברייטער האַנט, בכדי ער זאָל זיך קאָנען אָן שום זייטיקע דאַנות איבערנעבן אינגאַנצן מיט לייב און לעבן דער ישיבה. דאָס גאַנצע יאָר פלעגט ער ניט אַרויס-טרעטן איבער דער שוועל פון דער ישיבה, סידן אין בית הכנסת, און פלעגט יומם ולילה זיצן און לערנען תורה. אויך די בחורים פון דער ישיבה פלעגט די קהילה אויסהאַלטן, און יעדער פון זיי פלעגט באַקומען אַלע וואָך אַ באַשטימטע סומע. יעדן ישיבה-בחור פלעגט מען געבן מינדסטנס צוויי יינגלעך ער זאָל מיט זיי לערנען, בכדי ער זאָל זיך געוויינען איבער געבן אַנדערע, וואָס ער אליין האָט געלערנט, און געניט זיין אין פילפול (ויהי רגיל כלפול). עסן פלעגט מען די יינגלעך געבן מקופה של צרקה, אָדער פון דער קהלשער גאָרקיד. אַ קהילה פון פּופּציע באַלעבאַטיס פלעגט אויסהאַלטן ניט ווייניקער פון דרייסיק ישיבה-בחורים; יעדער בחור מיט זיינע צוויי לערניינגלעך פלעגן וווינען ביי איין באַלעבאַס; אַפילו ווען דער ישיבה-בחור פלעגט באַקומען זיין הצטרכות פון דער קהילה, פלעגט אים דאָך דער באַלעבאַס שפּייזן ביי זיין טיש ווי אַן אייגענעם זון... עס איז כמעט אין גאַנץ מדינת פּוילן ניט געווען קיין איין הויז, וווּ מען זאָל דאָרט קיין תורה ניט לערנען; אָדער דער באַלעבאַס נופא איז נע-ווען אַ למדן, אָדער דער זון צי דער איידעם זיינער, אָדער אַ בחור, וואָס פלעגט ביי אים עסן טעג; אָפּט פלעגן זיי אַלע צוזאַמען זיין לומדים און צורבא מרבנן... אַט דערפאַר איז יעדע קהילה געווען אזוי רייך מיט לומדים; זיינען, למשל, אין אַ קהילה געווען פּופּציע באַלעבאַטיס, האָבן זיך דאָרט געפונען בערך צוואַנציק חכמים, וואָס זיינען געווען געפרוינט מיטן ערדנאָמען „מורנו" אָדער „חבר". העכער פּון אַלע איז געשטאַנען

44 זע: שו"ת רש"ל, סי' 33; שו"ת רמ"א, סי' 11, 15, 55, 65.

45 דער באַקאַנטער כראָניקער נתן האַנאווער אויס זאַסלאַוו דערצוילט, אַז אייף די ירידים פלעגן זיך צונויפקומען אין די הונדערטער (כמה מאות) ראשי ישיבות.

דער ראשישיבה, אלע חכמים זיינען געווען נכנע פאר אים און פלעגן קומען צו אים אין דער ישיבה אים אָפגעבן כבוד".⁴⁶

מען דאַרף דערביי נעמען אין באַטראַכט, אז נאָך אין דער צווייטער העלפט פונם 16טן י"ה איז די זעלבסטפאַרוואַלטונג פון די יידישע קהילות, געזעצלעך באַשטעטיקט געוואָרן דורך אַ גאַנצער צאָל קיניגלעכע דעקרטן און סייס־באַשלוסן. די רבנישע ליטעראַטור און דאָס תלמודישע רעכט האָט דערפאַר באַקומען אַ נאַנץ וויכטיקן, ריין פראַקטישן באַטייט. דעם יידישן, פון דער רעגירונג אָנערקענטן און מיט ברייטע רעכט באַשענקטן בית־דין, איז אויסגעקומען אַרויסצוטראַגן זיינע ענדגילטיקע החלטות און פסקים ניט נאָר אין רעליגיעזע פראַגן, נאָר אויך אין דיני ממונות, אין פאַרשיידענע געזעלשאַפטלעכע און פאַמיליע־אָנגעלעגנהייטן.⁴⁷ לערנען יומם ולילה תורה, זיין בקי אין תלמוד און אין פוסקים, איז ניט נאָר געווען אַ באַווייזן פון פּרוּמקייט, פון גרויס התלהבות צו מצוות, וואָס מען קויפט זיך מיט זיי עולם־הבא — דאָס איז אויך געווען דער זיכער־סטער וועג, וואָס האָט געפירט צו שליטה אין דעם קהלשן לעבן, געגעבן די מעגלעכקייט צו דערגרייכן די העכסטע שטאַפּלען פון מאַכט אין כבוד אין דער קהילה: ווערן רב, ראשישיבה, ראש בית־דין אָדער פּרנס. אין דער זעלבער צייט (בערך אין דער התחלה פונם 17טן י"ה) זיינען ביים פּוילישן יידנטום פאַרשווונדן די לעצטע רעשטן פון פרייען פאַרשער־געראַנק און ס'איז אינגאַנצן אויסגעלאָשן דער אינטערעס צו פּילאָזאָפיע און „חכמות חיצוניות". דערצו האָבן נאָך מיטגעווירקט אויסערלעכע סיבות. נאָך אין יענער צייט, ווען ס'איז אַראָפּ פון דער היסטאָרישער אַרענע די קיניגלעכע יאָגעלאָנען־דינאַסטיע, האָט זיך אין פּוילן געשטאַרקט די קאַטוילישע רעאַקציע און מיט איר צוזאַמען האָט זיך פאַרשטאַרקט די שְנאַה צו יידן מצד דער אויסגעוואַקסענער שטאַט־שער קרויסטלעכער באַפעלקערונג, וואָס האָט אין דעם יידן געזען דעם געפערלעכסטן קאָנסורענט אויפן עקאָנאָמישן געביט. דאָס האָט אויך ניט ווייניק מיטגעהאַלפן, וואָס אויך אין די יידישע געזעלשאַפטלעכע קרייזן האָט זיך אַלץ מער געשטאַרקט די רעאַקציאָנערע שטרעמונגען. וואָס ברייטער ס'איז זיך צעוואַקסן די פיינדלעכע אָפּשייד־וואַנט, וואָס האָט אָפּגעגרויזעט דאָס יידישע געטאָ פון דער אויסערלעכער וועלט, אַלץ

46. י"ן מצולה", 60-61 (מיר ציטירן לויט דער קראַקער אויסגאַבע, 1895).

47. י"ן מצולה", 47: „עמור הרין היה בכדינת פולין כמו שהיה בפני חורבן הבית בירושלים, שהיו מושיבין בתי דינין בכל עיר ועיר... והפרנסים דארבע הארצות היו כמו סנהדרין בלשכת הגזית והיה להם כח לשפוט כל ישראל שבמלכות פולין ולגזור דבר ולחקן תקנות ולענוש אדם לפי ראות עיניהם וכל הרבר הקשה יביאו אליהם ושפחהם".

ענגער און אָפגעשטאַנענער איז געוואָרן די נייטיקע אַטמאָספּער, וואָס האָט געוועלטיקט אין דעם יידיש־פוילישן קיבוץ. די יידישע אינטעליגענץ, אירע שאַרפּסטע קעפּ, זיינען געווען פאַרנומען אויסשליסלעך מיט הלכות התלמוד, באַוווּזן זייער גאַנץ חריפות און קונציקן פּילפּול. די איבערגע־שפיצטע מוה־אַרבעט, די אויסשליסלעכע ליבע צום שכל־דיקן און גע־פערט־חדיפות־דיקן, וואָס האָט אומבאַגרענעצט געוועלטיקט אין די פּויר־לישע ישיבות פון יענער צייט, האָבן געשאַפן דעם גינסטיקן באַדן פאַר דעם ענגאָטיליטאַריסטישן פּראַקטיציזם. דער ביטול צו וועלטלעכן וויסן איז דאָרט געוואַקסן ניט בלויז אויס רעליגיעזע מאַטיוון, אויס מרא פאַר אַפּיקורסות — די יידישע יוגנט האָט אין די „חכמות היצוניות“ געווען בלויז נאַרישן צייט־פאַרטרויב, וואָס קאָן אין דעם פּראַקטישן לעבן ביי די דעמאָליטיקע צושטאַנדן צו גאָרניט נוצן. דאָס אַלץ האָט גורם געווען, וואָס אין דער ערשטער העלפט פונם 17טן י"ה האָבן אין פּוילן די יידישע ישיבה־בחורים און לומדים שוין ניט פאַרמאָגט די מינדסטע ידיעות אין די „חכמות אומות העולם“, און ווען ס'איז אין דעם צווייטן יאָרצענדליק פונם באַטרעפנדיקן יאָרהונדערט געקומען קיין פּוילן דער שאַרבּוויקער יו"ד מקאַנדיאָ,⁴⁹ איז ער געווען ניט ווייניק איבערדאַשט, בעת ער האָט דערזען מיט וואָס פאַר אַ שנאה און ביטול די אָרטיקע יידן פאַר האַלטן זיך צו פּילאָזאָפּיע און וועלטלעכן וויסן בכלל. בעת דער אַלטער מרדכי יפה (דער בעל „הלבושים“), וואָס איז אויסגעוואַקסן אין דער פּריערדיקער תקופה און זיך אויפגעצויגן אין דעם רמ"א'ס ישיבה, האָט נאָך אַרויסגעוויזן אַ געוויסן אינטערעס צו רעליגיעזער פּילאָזאָפּיע און וועלטלעכן וויסן, האָבן שוין די יונגערע לומדים און גדולי התורה פּוין זיין דור זיך איבערגעגעבן מיט לייב און לעבן אויסשליסלעך די ריין תלמודישע לימודים. צווישן די גאוני התורה, וואָס האָבן פאַרנומען דעם אויבנאָן צווישן די פּוילישע רבנים אויף דער שוועל פונם 17טן י"ה, האָט בלויז דער באַרימטער מהרש"א⁵⁰ געהאַט אַ וועלכע ס'איז ידיעה אין רעליגיעזער פּילאָזאָפּיע און אַרויסגעזאָגט דעם געדאַנק, אַז מאַטעמאַטיק און אַסטראָנאָמיע קאָן נוצלעך זיין פאַרן לימוד התורה (התכונה והפּמת המספר הנן הקדמה לתורתנו). ער האָט אויך געהאַלטן פאַר נייטיק אָנ־צווייזן אויף דער געפאַר, וואָס עס קאָן מיט זיך ברענגען דער דרך

48 זע אונזער געשיכטע, באַנד IV, ז' 208-209.

49 שטאָל אליעזר איידלש. געבאָרן אין קראָקע אין 1565. צו צוזאַציק יאָר איז ער שוין געווען ראשי־ישיבה (די באַסטריעלע סיסלען אויף צו גרינדן די ישיבת האָס אים געגעבן זיין שוויגער איידל). דערנאָך איז ער געווען רב אין כּלעס און לובלין. סוף ימיו האָט ער פאַרבּראַכט אין אַסטראַ, וווּ ער איז געשטאָרבן אין 1631.

הפילפול, וואָס האָט געוועלטיקט אין די דעמאָלטיקע פּוילישע ישיבות, און ער האָט אָפּן דערקלערט, אז די „חילוקים“ מיט זייער „פלפול של הכל“ „דערווייטערן דעם מענטשן פון דעם אמת און פּרענגען ניט צום נעווינטשטן ציל“⁵⁰. דער מהרש"א גופא האָט אָבער אויך אויסגענוצט זיינע רייכע פּעיקייטן דער עיקר אויף צו שאַרפּן די מוחות פון די ישיבה-לערנער דורך חריפותדיקע ווידעראַנאָדן, וואָס ווערן געשאַפּן דורך צונויפּפאַרן פון פאַרשיידענע טעקסטן און שאַרפּזיניקע אַיינפאַלן און המצאות, בכדי צו פאַרענטפּערן די אויסגעפונענע סתירות. א מענטש מיט אַן אומגעהייער חריפותדיקן מוח, האָט דער מהרש"א זיך קונה-שם געווען אַלס אויסגעצייכנטער דיאַלעקטיקער מיט זיינע „חידושי הלכות“— שאַרפּשפיציקע דערקלערונגען אויף הלכות התלמוד. דער דאָזיקער פּירוש, וואָס איז באַלד געוואָרן איינער פון די וויכטיקע לימודים אין די ישיבות, איז געשריבן זייער טיף און לאַקאָניש קורץ, און דערצו נאָך מיט אַ האַר-בער שפּראַך; עס איז דערפאַר קיין חידוש ניט, וואָס אַ „שטיפל מהרש"א“ איז געוואָרן אַ שם-דבר פאַר אַ גאַנצן האַרבן ענין און חריפות-דיקער דיאַלעקטיק. זויניקער קונה-שם געווען האָט דעם מהרש"א פּירוש אויף דעם אַנדישן טייל פון דער אַגדה „חידושי אַגדה“, וווּ גאַנץ ווייניק אַריגינעלע רעליגיעז-פּילאָזאָפּישע אָנשויונגען זיינען ביי אים צונויפּגעפלאַכטן מיט מיסטישע אידעען אויס דער קבלה.

אין דעם מהרש"אס ווערק מוז אָבער נאָך אָנגעוויזן ווערן אויף איין אינטערעסאַנטן פּרט — אויף דעם סאַציאַלן מאָמענט. דער מהרש"א קלאַנגט זיך גאַנץ אָפט אויף די סאַציאַלע אומגערעכטיקייטן און מאַראַ-לישער פאַרדאַרבנקייט פון זיין צייט. ער זאָרפּט פאַר זיין סביבה, אַז עס ווערן אויס ליבע צו לוקסוס און גיריקייט נאָך רייכטימער אָפּגעטאָן מילע עוולות און אומגערעכטיקייטן. מענטשן, וואָס זיינען רייך געוואָרן אויף אַ זייער ניט אָרנטלעכן אופן, ווערן קהלשע רעדלפירער, עס ווערן באַשטימט אַלס רבנים די, וועלכע זיי ווילן, און רבנישע שמעלעס ווערן פאַרשאַכערט פאַר געלט...

זייער טיפּיש פאַר יענער צייט איז דעם מהרש"אס אַ בן-דוד — דער מהר"ם מלובלין⁵¹. זיין סטיכע, זיין גאַנצער „יש בפּאן“ איז גע-

50 „חידושי אַגדות“, ב"מ דף 85: „הונכת חלוקים שבדור הזה אשר כל מי אשר ידע לכיין על צד היותר בפלפול של הכל הרי זה משובח וכל אחד מכיין לפחות דברי חבונ... פלפול כזה הוא מסריד את האדם מן האמת ואין מגיעו לתכליתו המבוקשת.“
51 געבאָרן אין לובלין אין 1558. אין 1582—1586 געהען ראשי-ישיבה אין זיין געבורטשטאָט, דערנאָך געהען ראשי-ישיבה אין קראָקע. אין 1595 האָט מען אים אַינגעלאָרן אַלס רב הפּולל קיין לעמבירג. כחמת אַ מחלוקת, וואָס ס'האָט אויסגעבראַכן

ווען תלמודישער פילפול. דאָ איז ער געווען דער נואַלטיקער חרית, און אַלץ, וואָס אויסער דעם געביט, האָט ער מבטל געווען כּעפּרא דארעא. זיינע שאַרפּשפיציקע „חילוקים“ פּלעגט ער לייענען פאַר אַ גרויסער מחנה תּלמידים, האָט געשריבן חריפותדיקע חידושים אויף די האַרפּסטע מסכתות און זיי פאַרעפּנטלעכט אונטער דעם נאָמען „מאיר עיני חכמים“⁵⁰. זיינע שו"ת האָבן געשטאַט אין דער רבנישער וועלט. וועגן דעם וועלטבאַנעם פון דעם דאָזיקן גדול בישראל קאָן ערות זאָגן פּאָלנדיקער פרט: אין איינער פון זיינע שו"ת ווערט ביי אים באַריכות באַ- האַנדלט די האַרבע שאלה, ווי איז דער דין מיט אַן אשת איש, וואָס האָט געהאַט געשלעכטלעכן פאַרקער מיט אַ שד, וועלכער האָט זיך אין דער התחלה באַוווּזן צו איר אין דער געשטאַלט פון איר אייגענעם מאַן, און דאָס צווייטע מאָל זיך פאַרשטעלט פאַר אַ פּוילישן פּריץ⁵¹. זיין אַ קונציקער שווימער איבערן ים התלמוד, באַוווּזן גרויס חריפות אין שכלדיקע המצאות און שאַרפּשפיציקע איינפאַלן — דאָס איז געווען דער גרעסטער אידעאַל, דער שענסטער תּמצית פון לעבן פאַר אַט דעם זייער נאוועהריקן און מיט זיך שטאַרק צופּרידענעם תּלמיד-חכם. ער האָט דערפאַר זיך פאַרהאַלטן מיט ביטול צו די בעלי „שולחן ערוך“, יוסף קאַרו און משה איסערליס, ער וויל זיך אויף די דאָזיקע פּוסקים ניט סומך זיין, זיי האָבן דאָך אַרויסגעוויזן בערך ווייניק חריפותדיקן פּילפּול⁵². דער „שולחן ערוך“ האָט אָבער אויך אויסער דעם מהר"ם געהאַט נאָך עננוג קעגנער צווישן די דעמאָלטיקע גדולי הדור. אַ טייל רבנים האָבן געפונען, אַז דער „שולחן ערוך“ איז ניט קיין אמתער „פּליבו“, באַשר עס פּעלן דאָרט אַ סך נייטיקע דינים; אַנדערע ווידער האָבן גע- האַלטן פאַר אַ גרויסן חיסרון, וואָס אין „שולחן ערוך“ ווערט בלוז גע- געבן דער ענדרילטיקער דין, עס איז אָבער ניט אָנגעוויזן די געהעריקע ליטעראַטור. איינער פון דעם „שולחן ערוכס“ שאַרפּסטע קריטיקער איז געווען דעם מהר"ם בן-עיר, דער באַרימטער יואל בן שמואל סגל-יפה- סירקיס, מער באַקאַנט אונטער די ראשי תיבות פון זיין הויפטווערק

צווישן אים און דעם דאָרטיקן ראש-ישיבה, יהושע פּאָלק, האָט דער מהר"ם גענום פּאַרלאָן לעטנבערג. אין 1613 ווערט ער אַיינגעלאָרן אין זיין געבורטשטאָט אַלס רב און ראש-ישיבה, און איז דאָרט געשטאַרבן אין 1616.

⁵² אַן אָנצוהערגעניש אויף זיין נאָמען כאיר.

⁵⁸ שו"ת כּהר"ם, נומ' 116: על המעשה זר ותמוה... באשת שנבעלה לרוח או לשד שקורין סרכ"ם, ובא אליה בתחלה כדמית בעלה ובשניה בדמות פּריץ והיא אשה נבעלה בעל. אם היא נאסרה לבעלה⁵⁴.

⁵⁴ דאָרטן, נומ' 11: ובר סן דין אין סנהגני ומדרכי להיות עסקי דברך בעלי השולחן; ערוך וקל וחומר לבנות יסוד באיזה תראה על דקדוק סודות דבריהם⁵⁵.

„בית חדש“ — דער ב"ח⁵⁵. אָט דער גאון בישראל, איינער פון די גרעסטע רבנים, וואָס פוילן האָט פארמאָגט אין 17טן י"ה, האָט געזען אין פילקאָזאָפיע דעם מקור פון אַפיקורסות, און אין געווען איבערצייגט, אז דאָס איז זי, די „פארפירערישע פרעמדע ברוי“, פאר וועלכער שלמה המלך האָט אין ספר „משלי“ אזוי שטארק געוואָרנט, און פאָרויסגעזיגט, אז „כל באיה לא ישובו“ — ווער עס קומט צו איר, דער איז שוין פארפאלן און וועט זיך שוין צוריק ניט אומקערן⁵⁶. ער האָט ניט געזיגט קאָנט מוחל זיין דעם איטאליענישן רב יהודה מיניץ, פאָרוואָס יענער האָט מתיר געווען, צוליב שמחת ההג, מאַכן מאַסקאָראָדן אין די טעג פון פורים. דער גאָסטפאָרכטיקער יואל סירקיס איז זיך שטארק מתרעם אויף דעם שטארק אָנגענומענעם מנהג, וואָס אין די טעג פון פורים פאָרשטעלט מען זיך אין פרעמדע קליידער: מאַנספילן אין ווייבערשע מלבושים און ווייבער אין מענערשע, ואין מוחין — און קיינער פראָטעסטירט ניט קעגן דעם. „נאָך ערגער — קלאָגט זיך דער ב"ח — איז דאָס, וואָס מענטשן טוען אָן מאַסקעס אויף די פנימער, בכדי מען זאָל זיי ניט דערקענען... דאָס טאָר ניט דערלאָזן ווערן ניט אין פורים ניט אויף חתונות“⁵⁷.

מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, אז אויך סירקיס איז געווען אַ קעגנער פון דעם „שולחן ערוך“. ער האָט איינגעפונען, אז ניט דער ספר איז ראוי צו ווערן דער ענדגילטיקער פוסק ביי יידן; האָט ער דערפאר אַ נייעם פירוש אויף יעקב בן הרא"ש „טורים“ געשריבן אונטערן נאָמען „בית חדש“, האָפנדיק, אז אָט דאָס פון אים געשאַפענע „נייע געבייט“ וועט זיין דער נייטיקער און פאָסיקער בנין, וואָס וועט דעם „שולחן ערוך“ פאָרדרענגען. סירקיסעס ווערק האָט טאָקע גרויסע מעלות⁵⁸ און האָט שטארק אויסגענומען אין דער רבניש-לומדישער וועלט, דאָך האָט עס זיין הויפטציל ניט דערנרייכט — פאָרדרענגען קאָרואַיסערליס זאָמלווערק איז אים ניט געלונגען. ניט קוקנדיק אויף דעם עקשנותדיקן קאָמפּ פון פילע אָנגעזעענע רבנים און לומדים, האָט דאָך דער אויטאָריטעט פון „שולחן ערוך“ געהאַלטן אין איין וואַקסן און איז ביסלעכווייז אָנערקענט געוואָרן אַלס דאָס וויכטיקסטע פראַקט-

55 געבאָרן אין לובלין אין 1561. געווען רב אין פרושאָנג, לובלין, מערושי-באָזש, שידלאָוו, קראָקע און בריסק. געשטאָרבן אין קראָקע אין 1640.

56 זע שו"ת הב"ח, ב' ו' נומ' 4: „הפילוסופיה היא הבינות בעצמה ואשה וזה שהזהיר עליה שלמה“. דעם ב"ח צוויי-בענדיקע שו"ת זיינען ריזן סיס וייער ווערספולן באַסערנאל פאר דעם יידישן שטוינגער-לעבן אין פוילן און ליטע.

57 „בית חדש“ אויף יורה דעה, סימן קפ"ח.

58 באַריכות וועגן דעם זע רב צעירס ציטירטע אַרבעט, „השלה“, VI, 319—321.

טישע האַנטבוך פאַר רעליגיעז-בירגערלעכן רעכט אין אַלע יידישע נַעַד דיכטלעכע אַנשטאַלטן, מיט וועלכן עס האָבן זיך געמוזט רעכענען די רבנים, דיינים און קהלשע פרנסים. שוין דעם מהר"ם א' תלמיד, דער שאַרפּזיניקער קראַקער ראשישיבה ר' יהושע העשל בן יוסף⁵⁹, ווייזט אָן אין זיינע באַקאַנטע שו"ת, „פני יהושע“, אז ביי די „חכמי מדינות פּוילן“ איז שוין אזוי דער מנהג, אז אַלץ, וואָס ס'שטייט געשריבן אין „שולחן ערוך“, טאָר מען ניט ענדערן גלייך ווי אין דער תורה גופא⁶⁰. קאַרויאַסערליסעס געזעצבוך האָט מען געפאַרשט און געלערנט מיט ניט קיין קלענערער התמדה, ווי דעם תלמוד גופא, און די גרעכטע רבנים פון דער ערשטער העלפט 17טן י"ה האָבן זיך קונה'שם געווען מיט זייערע פירושים אויפן „שולחן ערוך“. דער באַוואָוסטער לובלינער רב, יהושע פאַלקיבהן, וואָס איז געווען נאָך מרדכי יפה דער פאַרזייער אין „וועד ארבע ארצות“, איז באַרימט אין דער רבנישער ליטעראַטור אונטערן נאָמען „דער סמ"ע“, די ראשי תיבות פון זיין גלענצנדיקן פירוש אויפן „שולחן ערוך“, וואָס טראַגט דעם נאָמען „ספר מאירת עינים“⁶¹. דער אַסטערע רב, ר' דוד הלוי⁶², וואָס איז בשעת „נזירות ת"ח“ אַנטלאָפּן קיין מערן און דערנאָך זיך באַזעצט אין לעמבערג, איז אויך באַרימט געוואָרן אונטער דעם נאָמען „דער ט"ז“ — ראשי-תיבות פון זיין ווערק „טורי זהב“, א פירוש אויפן „שולחן ערוך“⁶³. דער „סמ"ע“ און דער „ט"ז“ האָבן אויסגעפילט די אַלע פלויון און חיסרונות, וואָס די קריטיקער האָבן אויפגעוויזן אין „שולחן ערוך“: די גאַנצע שקלאַזטריא וועגן

59 געבאָרן אין ווילנע אין 1578, געשטאָרבן אין קראַקע אין 1648. יהושע העשל האָט זיך קונה'שם געחען מיט זיין ווערק „מניני שלמה“, אין וועלכער ער פרוווש אָפּ-ווענדן אַלע סתירות, וואָס די בעלי התוספות האָבן געשאַנען ביי רש"י.

60 „פני יהושע“, II, גומ' 50: „לפי סנהג חכמי מדינתנו יצ"ו בדבר שגדשם בשולחן ערוך אין לשנות ח"ו כחורת משה“.

61 בער באַריכות וועגן פאַלקס ווערק זע: רב צעיר אין „השלח“, VI, 233—238. א קולמור-חיסטאָרישן אינסערעס האָט אויך פאַלקס „קונטרס“, וואָס אַנטהאַלט די תקנות, העלכע ער האָט דורכגעפירט אויפן „ועד ג' ארצות“ אין 1607 וועגן איסור פון פראַצענט נעמען און וועגן אַנדערע איסורים. צום ערשטן געדרוקט אין 1692.

62 געבאָרן אין לודמער (וואַרשיינליך וואַלינסק) אין 1586 געשטאָרבן אין לעמבערג אין 1667.

63 דער פירוש אויף „ורה דעה“ געדרוקט אין 1646. די איבעריקע טיילן גע-דרוקט נאָך הלויס פּוּס, אַז די ירושה וועגן דעם כשיח שפתי-צבי האָט דערגרייכט קיין לעמבערג, האָט דער אַלבער הלוי געשיקט אַלס שלוחים קיין מערקוי ווין זון און שפיט-זון, אין יענע האָבן אים געבראַכט פּונם „שפתי-צבי“ אַן איינגעהענטיקן בריוו פון שפתי-צבי מיט אַ כּתבה — אַ ווידן העמה.

יעדן דין באַזונדער, אַלע דערצו נייטיקע מקורים און מראי מסוכות — עלץ האָבן מיט ברייטער האַנט באַזאָרנט פאַלק און הלוי אין זייערע פירושים.

ווי גרויס ס'איז ניט געווען אין דער רבנישער ליטעראַטור דער אוי־טאָריטעט פונם „סמ"ע" און דעם „ט"ז", דאָך האָט זיי ווייט אַריבער־געשטיגן אַ יונגערער „שולחן־ערוך"־דערקלערער — דער באַרימטער שכנא פהן⁶⁴. דאָס איז געווען אַ גאוניש־פאַנאַטער מאַן מיט אַ ווונד־דערבאַר שאַרפן אַנאַליטישן שכל און ממש ריזיקער אַרבעטס־קראַפט. שוין גאָר אין די יונגע יאָרן האָט ער מיט גוואַלטיקער התמדה סיטעמע־אַ טיש אויסגעפאַרשט די גאַנצע תלמודישע און רבנישע ליטעראַטור⁶⁵, און צו 24 יאָר פאַרעפנטלעכט ער זיין באַדימטן פירוש אויפן ריטואַל טייל פון „שולחן ערוך" (יורה דעה), „שפתי פהן"⁶⁶, וואָס אין אים האָט די רבנישע ליטעראַטור פונם פוילישן יידנטום דערגרייכט איר העכסטן גלאַנץ. ביי יעדער פראַגע, וואָס ווערט דורך אים באַהאַנדלט, ברענגט דער ש"ך מיט ווונדערבאַרער חריפות און בקיאות אַלע דעות, וואָס עס האָבן וועגן דער באַטרעפנדיקער הלכה ביז אים אַרויסגעזאָגט די פריער־דיקע פוסקים און גאונר התורה, פאַרגלייכט אַלע ווידעראַנאַנדן, סתירות און פלוגתות מיט די דערביי אַרויסגעזאָגטע סברות און ראיות, און צום שלום גייט דער „היוצא מזה", דער סך־הכל, דער מיט דיאַלעקטישער מייסטערשאַפט און אייזערנער לאַגיק געשאַפענער פועל־יוצא—דעם ש"כס ענדגילטיקער פסק און החלטה. מיט קיין קלענערער חריפות און מייסטערשאַפט

⁶⁴ געבאָרן אין 1621 אין ווילנע. זיין פאָטער, באיר פהן אשכנזי, האָט זיך קונה־יש געווען ביים זינגע שו"ת „גבורת אנשים". בשעת „גבורת ת"ח" איז שכנא פהן אַנטלאָפן קיין פראַנק, אַ צייט געווען רב אין דרעזין (בערן), דערנאָך אין האַלעשוו, ווו ער איז געשטאָרבן 42 יאָר אַלט (1663). מער באַריכות זע: ש. י. פינ, „קריה נאמנה", 74—78, ווו עס ווערט אָנג געבראַכט פהנס בריוו צו דעם קריסטלעכן העברעאָסט ווצ־לעבניני ווידריך אויס לייפציג, ביים וועלכן ער איז געווען באַשריינדעסן גרעק־שפ"ה, ב' VIII, 114—115.

⁶⁵ ער נשאַ דערציילט וועגן דעם אין דער פאַררעדע צו זיין „שפתי פהן": „סרתתי סרחות הרבה וכמה יגיעות יגעתי לא עסקתי כישום עסק אחר לא נתתי שונה לעיני ותנומה לעצמי שנים רבות עד אשר היוצאתי טבח אל הצועל מחשבותי ובררתי ושקלתי הכל בכף סאזנים וחורתי על כל צדדים וצדי צדדים לא פעם אחת ושמים כי אם טאה פעמים ואחר עם חברים אהובים הבובים וצדדים המקשיבים לקולי זמי שלא היה אתי עמי כבהינתי לא יאמין כי יבוצר לו סגודל התלאה שהיתה עלי בחפוש בים התלמוד והפוסקים עד כי התמדתי הכל על בוריו" (פיר ציסירן לויס דער אַטעסערדראַבער אויס־גאַבע פון 1756).

⁶⁶ פאַקאָנס אונטער די ראשי תיבות „דער ש"ך".

איז געשריבן דעם ש"כס פירוש אויפן צווייטן טייל פונם שולחן ערוך — אויפן „חושן משפט". דער יונגער גאון התורה האָט מיט זיין ריזן-געשטאַלט פאַר-דעקט אַלע זיינע פּאַרנייער, און פאַר די קומענדיקע דורות האָט ער גע-נאַלטן אַלס גרעסטער אויטאָריטעט אויף דעם ברייטן הלכה-געביט. נאָך איין מעלה האָט דעם ש"כס ווערק געהאַט, וואָס דאָס איז געווען אַ גרויסע זעלטנהייט אין דער דעמאָליסקער רבנישער ליטעראַטור. דאָס רוב גאָנצן התורה אין פּוילן האָבן געשריבן מיט אַ שווערער ניט געשליפענער און אָפּט, ווי מיר האָבן שוין אָנגעוויזן ביים בעל „תורת העולה", אַפילו מיט אַ פאַרגרייזטער און גראַמאַטיקאַל פעלערהאַפּטער שפּראַך. אויך אין דעם פרט איז דער ש"ך אַן אויסנאַם. ער איז געווען אַן אויסגעצייכנטער סטיליסט, און עס וועט אונז נאָך שפּעטער אויסקומען, ווען עס וועט זיין די רייד וועגן דער מעמואַרן און קינות-ליטעראַטור, וואָס די שרעקן פון „גזירות ת"ח" האָבן אַרויסגערופן, זיך אָפּשטעלן אויף די סטיליס-טיש-שיינע עלענישע ווערק פון דעם גרויסן תלמוד-פּאַרשער.

ס'איז אָבער העכסט באַראַקטעריסטיש פאַר יענער צייט, וואָס אַפילו אַט דער אויך ליטעראַריש רייך באַגאַבטער מאַן. האָט ניט געוואָלט אָנערקענען קיין שום אַנדערע גייסטיקע באַשעפּטיקונג אויסער פּילפּול און חידושי הלכה, און פּלייסט זיך צו דערווייזן, אַז דער פּאַטער איז מחוייב צו לערנען מיט זיין זון בלויז תורה, אָבער ניט די איבעריקע ביבלישע ווערק, ווייל — אַזוי איז דער מנהג ביי יידן און „מנהגו של ישראל תורה היא" ...".

נאָך אין דער גלאַנצ-תּקופּה פון דער רבנישער ליטעראַטור אין מדינת פּוילן האָבן זיך שוין גאַנץ בולט אַרויסגעוויזן די שאַטן-זייטן פון דער דאָזיקער ליטעראַטור. דער אויסשליסלעכער אינטערעס צום איי-בערגעשפּיצט-שכלדיקן, דאָס לומדישע קלינגן זיך אויפן ריין-רעליגיעזן געביט, דאָס אַלץ האָט געשאַפן די גינסטיקע אַטמאָספּער, עס זאָל זיך באַטן — דאָס איינוואַרצלען דער פעסטער פּרינציפּ, אַז דאָס וויכטיקסטע און גייסטיקסטע אין אַמונה-זאַכן איז דאָס לערנען גופא, דאָס אויספּאַרשן און דערקלערן אין אַלע זייערע פּרטים די דינים און געבאָטן. וואָס מער פאַרגליווערט און פאַרשטאַרט עס זיינען געוואָרן די פּאַרמען און דער לבוש פון דער רבנישער ליטעראַטור, אַלץ מער און מער האָט דער פּילפּול און די איבערגעשפּיצטע מוח-אַרבעט אויסגעוויגן און דערשטיקט די זאַפּטן

67 ש"ך, "יורה דעה", הלכות סלמדים, סימ' 245: „ואני אומר: סנהגו של

ישראל תורה היא... ואינו חייב ללמד עם בנו מקרא כיון שלמדו ש"ס".

פונם אַרנאניש לעבעדיקן. אומבאוואוסט, אליין ניט ווילנדיק, האָט דער שטאַק־פרומער פוילישער ראַביניזם גורם געווען און געבראַכט דערצו, אַז אויף דעם מאַראַליש־עטישן געביט זאָל די אינטימ־אינעווייניקסטע געפילן־וועלט פאַרדרענגט ווערן דורך דעם ריין־מעכאַנישן מנהג־שטייגער, און דאָס פּרישע זאַפטיקע פעלד פון „חובות הַלכות“, ווי עס הייסט ביים רבנו בחיי, זאָל מגולגל ווערן אין דעם טרוקענעם פּרוכטלאָזן מדבר פון מעכאַנישע, ריין־פאַרמעלע „חובות האברים“. שאַרפּשפיציקע, מוהד־שפּאַלטנדיקע סכּאַלאַסטיק, פּרוכטלאָזע אָבער אויגנבלענדנדיקע זייל־טענצעריי — אַלץ פּועל־יוצאס פון דער אין פּוילן אויפגעבליטער „חילוקים“־מעטאָדע — דאָס איז געוואָרן אַ זעלבסטצוועק, אַן אייגנאַר־טיקער מין „קונסט לשם קונסט“. ווי אַמאָל ביי די עקסטרלינקע ראַציאָ־נאַליסטן פון מיימונים חדר זיינען די ביבל־פּסוקים און די מעשיות פון דער תּורה מגולגל געוואָרן אין פּירושים צו אַריסטוס טעזיסן און פּלללים, אזוי האָבן די בעלי הפּילפּול והחילוקים אין די פּוילישע ישיבות אויס־גענוצט דעם טעקסט פון די פּתבי הקודש אַלס גינסטיק פּלי־זיין ביי זיין־ערע קונציקע געפּעכטן, בכדי צו שליופּן דעם מוה, שאַרפּן דעם לאַגנישן געדאַנק, באַווייזן אַלץ גרעסערע שלימות אויפן געביט פון חריפות־דיקער לומדות. עס איז דערפאַר קיין חידוש ניט, וואָס טאַקע אין דער רבנישער וועלט גופא, אמת — דער עיקר אין די דייטש־מערישע מדינות, האָבן פּילע איינגעזען, וואָס פאַר אַ געפאַר עס ברענגט מיט זיך אָט די נאָר־וואָס אָנגעוויזענע טענדענץ, און זיי האָבן איר גלייך אַ פאַרביטערטן קאַמף דערקלערט. וועגן דעם אין ווייטערדיקן קאַפיטל.

פערטער קאפיטל

„מנהגים-ביכער, — יוסף יוסף פון גירלינגן און זיין „יוסף אויבך. — יוסף שמש און זיין „מנהגים דק"ק ורבייש". — דער מהר"ל מסראג אלס העלר פון פאלקס-לעגענדעס; דער מהר"ל אלס געלערנטער; זיינע אָנפאלן אויף עזריה דירוס, — דעם מהר"לס וועלכפאָנעם. — די תורה אלס יסוד פון דער וועלט. — די מיסערע פון גאציאָנאלן קיבוץ; „בני בכורי ישראל". — די מיסע פונם איינציקן אויסדערווילטן פאלק. — דעם מהר"לס קאמף קעגן פילפול; זיין פאָרשלאָג ווי אזוי צו רעפארמירן די דערציִונג פון קינדער. — דעם מהר"לס מיסקעסער — דער בעל דרשן אפרים אויס לענטשיק. — דעם מהר"לס תלמיד און נאָכפאלגער ר' יום-טוב העלער. — „אָנצייטמעסיקע" פיגור — יוסף בן יצחק הלוי; אַ מייכונסם אלס טייכונג-קריטיקער. — יום-טוב העלער אלס געלערנטער און טשנה-דערקלערער. — זיינע סעמיארן „מגלת איכה".

מיר האָבן אין פאָריקן קאפיטל געזען, ווי אין די פוילישע ישיבות האָט יעדער דין אָדער מנהג געדינט קודם-כל אלס געהעריקער מאַטעריאַל, וואָס קען אויסגענוצט ווערן פאַר חרופותדיקע לומדות און סונציקער דיאַלעקטיק. אַן אַנדער דערשיינונג זעען מיר אָבער אין יענער צייט אין דייטשלאַנד. די דאָרטיקע קהילות האָבן ניט געפירט אזא רויס און אייני געפונדעוועט לעבן, ווי די פוילישע: די אָפטע רדיפות און גירושים האָבן געשטראַקט דעם ווונטש, וואָס טרייער און זיכערער אָפהיטן די מנהגים פון זייערע אָבות, זיי ליב מאַכן פאַר זייער דור און זייערע קינדער דורך האַרציקן מוסר. דערפאַר זעען מיר טאַקע, אַז ווי פריער אין 15טן י"ה¹, אזוי ווערט אויך אין 16טן און 17טן י"ה געשאַפן אַן איינגאַרטיקע לר טעראַטור פון „מנהגים-ביכער, ווו עס ווערן על-פי רוב פאַשריבן די מנהגים פון עלטערע קהילות, ווי שפייער, וואָרמס, רעגנסבורג, פראַנק-פורט דמיין א"א. די דאָזיקע „מנהגים-ביכער האָבן אַ באַדייטנדיקן קולטור-היסטאָרישן ווערט, ווייל אין זיי זיינען אויפגעהיט אַ סך פרטים פון דעמאָלטיקן לעבנסשטייגער. מיר וועלן זיך דאָ אָפּשטעלן אויף צוויי

¹ זע דריטן באַנד פון אונזער געשיכטע.

פון זיי, וואָס באַשרייבן די מנהגים אין די אַלטע צוויי קהילות פון פראַנק-פורט דמיין און פון וואָרמס.

יוסף יוזפא בן פנחס זעליג נוירלינגן, דער הויפטדיין אין פראַנק-פורט דמיין, האָט אין 1630 פאַרענדיקט זיין מנהגים-בוך, „יוסף אומץ“², וווּ ער באַשרייבט אַלע דינים און מנהגים, „הנהגים בכל השנה“, פון ר"ח ניסן ביז סוף אָדר, „ובפרטות כל מנהגי פה ק"ק פראַנקפורט דמיין“. דעם ספר האָט ער געשריבן אין משך פון צענדליקער יאָרן און אָנגעד-הויבן האָט ער אים אויפן שוועל פונם 17טן י"ה. דער מחבר שטרייבט אַליין אונטער אין דער הקדמה, אַז ער שרייבט זיין חיבור ניט פאַר למדנים, נאָר פאַרן פשוטן פּאָלק (שלא כתבתי בחברי זה רק להמוניים). דערפאַר איז טאַקע דאָס ווערק געשריבן גאַנץ פשוט, אָן לומדות, אין דעם הצרציקן טאַן פון אַ מוסר-ספר. „כל מנהג אבותינו תורה“, חזרט דער פרומער מחבר איבער³; און באַקענענדיק זיך מיט די „מנהגי פה ק"ק פראַנקפורט דמיין“ ווערן מיר געוואָר אינטערעסאַנטע פרטים פונם דאָר-סיקן לעבנסשטייגער. דער פאַרפאַסער דערציילט אונז ניט נאָר וועגן אַזוינע פרטים, ווי אַ סך „אנשי מעשה“ פלעגן פאַרן שלאָפן אָנטאַן „האַנטשיך“, בכדי זיי זאָלן אין דער נאַכט ניט אָנרירן מיט די הענט דעם נאַקעטן גוף (ז' 27), אָדער אַז דעם שבתדיקן אייבערשטן מאַנטל פלעגט מען פון דער רעכטער זייט נייען מיט אַ געשלאָסענעם אַרבל, בכדי, אַז מען גייט אַרויס אויף דער גאַס זאָל מען זיך ניט פאַרנעסן און עהר זיין אויף דעם פאַרבאַט פון טראָגן אום שבת (דאָרטן, 72); ער באַקענט אונז אויך אויכפירלעך מיט אַלע מיני משקאות און געקעכצן, וואָס אונזערע זיידעס און באַפּעס פלעגן געניסן (דאָרטן, 51—52). דער פּעל „יוסף אומץ“ דערציילט אונז ווייטער, ווי אַזוי עס איז דעמאָלט געד-ווען דער מנהג, אַז פאַר דער חתונה פלעגט מען משמח זיין חתן-בלה צוויי שבתים נאָכאַנאַנד; דער ערשטער שבת האָט געהייסן „קליינער שפיני-האַלץ“ און דער לעצטער שבת „דער גרויסער שפינהאַלץ“ (ז' 83); פאַר הכנסת שבת פלעגט מען באַשפּריצן די שול מיט בשמים, און בכדי „להוסיף מן ההול אל הקודש“, פלעגט מען מקבל שבת זיין ביי גרויסן טאַג. אויף צו פאַרציען די שבתדיקע סעודה ביז אין דער נאַכט אַריין אָדער לפחות עד שקיעת החמה (דאָרטן, 74) און דערביי ניט ריידן קיין דברים בטלים, האָט דער מחבר, יוסף יוזפא נוירלינגן, פאַרפאַסט אַ גאַנץ לאַנגן „שיר

² צום ערשטן פאַרעפנטלעכט אין פראַנקפורט דמיין אין 1722. מיר דאַגן זיך באַזונדער מיט דער דאָזיקער ערשטער אויסגאַבע.

³ דאָרטן, 72.

חדש ליל שבת", ווו ער באזינגט דעם גרויסן באטייט פון „גירות של שבת"; און ווייל די דאָזיקע מצווה איז דאָך נונע דער יידישער פרוי, האָט זיך דער מחבר ניט געפּוילט און יעדע העברעיִשע סטראַפּע איבערזעצט, און טאַקע אין געגראַמטע פּערזן אויף יידישדייטש⁴. מיר געפינען אויך אין „יוסף אומיז" אינטערעסאַנטע שמריכן וועגן דער רעכטלאָזער לאַגע פון יידן אין דייטשלאַנד: „גייט אַ ייד — קלאַנגט זיך דער פּאַרפּאַסער — איבער די גויישע גאַסן (ברחובות קריה של נכרים), שרייט מען אים נאָך: פּלב און נאָך אזוינע זידלווערטער, און מען באַוואַרפט אים מיט שמוץ און מיט שטיינער" (דאָרטן, 109). דעם ערשטן טאַג ראַשהשנה, — דערציילט ווייטער דער פּאַרפּאַסער — איז געווען דער מנהג גיין צום „תּשליך" צום טייך מיין. איז אָבער, מעשה שטן, ביים שטאַט־טויער, וואָס פירט צום טייך, געשטעלט געוואָרן אַ וואַך פון זעלנער, און זיי זיינען „בעלי מלחמות", לאָזן ניט דורך קיין יידן; האָבן די פּראַנקפורטער טער יידן געמוזט נעבעך פּראַווען תּשליך ניט ביים מיין, נאָר ביים וואַל פון דער שטאַט, וווּ עס פּליסט דורך אַ שמאַלן גראַבן די אָפּפּאַל־וואַסער מיטן גאַנצן שמוץ פון דער שטאַט. האָט דאָס דער פּאַרפּאַסער ניט גע־קענט צוזען און זיך צונויפגערעדט מיט די „גבאי הקהל" מען זאָל „איבערבעטן" די „שומרי השער" מיט פיל וויין, און אז מען וועט אזוי טאַן אין משך פון אייניקע יאָר, איז צו האָפּן, אז דורך דעם יחזור המנהג ליושנו" (דאָרטן, 121). פּילע וויכטיקע פרטים גיט אויך דער פּאַרפּאַסער איבער⁵ וועגן דעם אויפּשטאַנד פון דעם פּראַנקפורטער קריסטלעכן המון קעגן די אָרטיקע יידן איז 1614, וואָס איז באַשריבן אין דער באַ־קאַנטער „מגילת ווינץ". רירנד זיינען די באַמערקונגען פונם בעל „יוסף אומיז", ווי נייטיק עס איז פאַר יעדן יידן ער זאָל זיך איינחזרן די דינים און תּפילות פון קידוש השם, וואָרעם יעדער בן־ישראל דאַרף דאָך זיין מוכן ומזומן צו ווערן אַ קדוש; און ליותר תּוקף פּאַרצייכנט ער אין זיין מנהגים־בוך די „דיני ברכות המקדש השם", וואָס ער האָט אָפּגעשריבן „מכתיבת יד" פום באַרימטן שתדלן יוזלמאַן רושהיים (דאָרטן, 58 — 59). מיט אמתן פּאַטאָס רעדט דערביי דער פּאַרפּאַסער וועגן דער חשיבות פון ביטחון. מען דאַרף און מען מוז, הורט איין דער בעל „יוסף אומיז", לעבן מיט ביטחון, גלויבן אין גאָטס גרויסע ניסים, וואָרעם אָן ווינדער קאָן נאָר קיין בן־ישראל ניט ביישטיין די אַלע געפאַרן, וואָס רינגלען אים אַרום אויף יעדן טריט און שריט. און יוסף נורלינגן ברענגט אינ־

4 דאָס ליד האָט יוסף נורלינגן פּאַרפּאַסירט אין „פּרם חרו כּוֹאֵבִי עֲרֵבִי, דִּיה

אין 1596.

5 דאָרטן, 85, 119, 135—136.

טערעסאנטע פרטים אויס. דעם לעבן פון די אַרטיקע יידן אין דער מלחמה-צייט (דער דרייסיק-יאָריקער קריג); וואָסערע ניסים עס זיינען יעדן באַזונדער בייגעשטאַנען, וואָס אין זייער זכות זיינען זיי לעבן געד בליבן (דאָרטן, 166—167).

נאָך אינטערעסאַנטער איז דאָס מנהגים-בוך פון וואָרמס, וואָס ס'האָט פאַרפאַסט דער דאָרטיקער שמש און נאמן פון דער קהילה, יפתח יוסף יוזפא בן נפתלי הערץ לעווי אויס דער פאַמיליע מנצפך. מיר ווייבן; לידער גאַנץ ווייניק פרטים וועגן דעם לעבן פון דער דאָזיקער אייגנאַר-טיקער פערזענלעכקייט. געבאָרן אין 1604 אין פּוּרדאָ, איז ער, ווי ער נופא דערציילט⁶, געקומען אין 1623 קיין וואָרמס, בכדי צו לערנען אין דער ישיבה פון ר' אליהו לאַזאַנץ, און אין וואָרמס שוין זיין גאַנץ לעבן פאַרבראַכט. אין 1648 ווערט ער באַשטימט אלס שמש און נאמן אין דער אָרטיקער קהילה, און די דאָזיקע שטעלע פאַרנעמט ער ביזן טויט (1678). אָט אין דעם פרומען און גאָטספאַרכטיקן שמש האָט אָבער געד לעבט אַ פּאָעטישע נאַטור. די אַלטע פאַרמרה-שחורהטע שטאָט וואָרמס מיט אירע מיטלאַלטערלעכע סודות און ווונדערלעכע מעשיות ציען אים צו מיט זייער פּאָעטישן בישוף, און ער פילט זיך באַרופן צו פאַרשרייבן פאַר די קומענדיקע דורות די אַלע אַגדות און מיסטישע לעגענדעס, וואָס לויערן אין די שאַטנעס פון די וואָרמסער מויערן און אין די ענגע קרומע גאַסן פונם יידישן געטאָ. אָט אזוי איז געשאַפן געוואָרן יוזפא שמש לעגענדעס-זאַמלונג „מעשה ניסים“, פון וועלכער מיר וועלן ערשט רייך באַריכות אינם ווייטערדיקן באַנד, ווייל דער העברעישער אַריגינאַל-טעקסט פון דער דאָזיקער זאַמלונג איז, ווי עס שיינט, ניט אויפגעהיט געוואָרן⁷, און באַקאַנט און פּאָפּולער איז געוואָרן בלויז די יידישע איר-פערזעצונג, וואָס דעם מחברס זון, אליעזר, האָט פאַרעפנטלעכט אין 1696. אָבער ניט בלויז די לעגענדעס פון אַמאָליקע צייטן זיינען ליב און טייער דעם שמש פון וואָרמס, נאָר אויך דאָס רעאַלע, ממשותדיקע לעבן, וואָס שפּינט זיך פאַר זיינע פרומע אויגן; די מנהגים, דער לעבנסשטייגער פון זיין קהילה, אויך זיי באַקומען דורך אים תיקון און ער באַשרייבט זיי אין 1648, אין זיין צווייטן בוך „מנהגים דק"ק ווירמשיא" ⁸. ניט דער

⁶ זג „מעשה ניסים“, נומ' 2.

⁷ בן-יעקב פאַרזיכערט אַפילו, אַז דער העברעישער טעקסט איז געדרוקט גע-וואָרן נאָך ביים מחברס לעבן (אין 1662); קיין ביבליאָגראַפֿ האָט אָבער דאָס חערק אין די אויגן ניס געזען און בן-יעקבס טעלדונג ווערט פון קיינעם ניס באַשטעטיקט.

⁸ לידער איז דאָס דאָזיקע ווערק עדי-היום ניס געדרוקט. גרעסערע אויסצוגן האָבן געגעבן: גירעמאַן, אין זיין באַקאַנט ווערק, און א. עשמיין אין קויפּטאַן-געדענק-בוך, 1900, 288—317. דאָס גאַנצע ווערק פאַרנעמט אין פּת-ביר 165 בל. אין ⁴⁰.

דין, די רעליגיעזע-עזעלעכע זייט פון די דאזיקע מנהגים אינטערעסירט דער עיקר דעם שמש יופא, ניט דאָס האַלט ער פאַר וויכטיק צו פאַר-צייכענען פאַר די קומענדיקע דורות, נאָר טאַקע דעם לעבנסשטייגער גופא, ווייל אין אים פילט ער דעם ציטער, דעם אָטעם פון דעם לעבן, דעם תמימות-פאָעטישן חן פון קאָלעקטיוון אימפעט און לעבנס-פרייד... בעת דער בעל „יוסף אומץ“, א שטייגער, שטעלט זיך אָפּ אויף „דיני פורים“, האַלט ער פאַר וויכטיק קודם-כּל צו וואָרענען, אַז די מגילה זאָל זיין גע-שריבן „בהכשר בכל דינה“ (דאָרט, 133) און ביים מנהג פון „שינוי בנדים“ זאָל מען למען השם ניט עובר זיין קעגן דעם האַרבן פאַרבאָט זון שעטנן, וואָרעם דאָס איז דאָך א „איסור דאורייתא“ (דאָרטן, 135). נאָנץ אַנדערש איז זיך דאָ נוהג יופא שמש. אים אינטערעסירט קודם-כל ניט דער דין, נאָר דער „פורים-שפיל“, דער אַרט און שטייגער, ווי אַזוי די יידישע יוגנט איז זיך עס משמח אין די פּריילעכע פורים-טעג, און ער ניט אונז אין זיין „מנהגים-בוך“ פאַלגנדיק, פילפאַרביק קולטיר-בילד:

„דעם שבת נאָך פורים, באַלד אינדערפרי, גייען די בחורים אין אַ הויז, וואָס ס'איז ווייט פון דער שול, און ציען דאָרט אָן די שבתדיקע אייבער-מאַנטלען, וואָס הייסן „זויטי מנטיל“⁹; יעדער פון זיי טראָגט אויפן קאָפּ אַ מיטרע (אַ שפיציקע הויטל), ווי דער שטייגער איז, אָבער ניט לשם טרויער. אַרויסגייענדיק פונם הויז, מאַרשרין זיי פאַרווייזן איינער לעפּן צווייטן, און בראַשם שפּאַנט אַ ינגל, זייער אַ משרת, וואָס ווערט גערופן „קנעל-גבאי“. דער דאָזיקער „קנעל-גבאי“ איז אָנגעטאָן אין נאָרן-קליידער, טאַנצט און מאַכט פלערכיי נאַרישע שטיק. פאַר די בחורים גייען די „גבאים“, און יעדער פון זיי טראָגט אין דער האַנט אַ שטעקן מיט נעמעלעכצן (מקל מצויד); נאָך די גבאים גייט דער גאַנ-צער פּאָק בחורים. אַזוי שפּאַנט עס דער גאַנצער קאַראַהאַד מיט גרויס יוכל ביז זיי קומען צו דער שול; אין שול זעצן זיי זיך אַזים אויף דער בימה: הנם אַ גאַנץ יאָר זיצן אויף דער בימה די באַלעבאַטים, אָבער אַז עס קומט דער דאָזיקער שבת גייען די באַלעבאַטים אַראָפּ פון דער בימה, בכדי פּלאַץ צו מאַכן פאַר די בחורים. און ווען דער חזן הייבט אָן די ברכה „מגן אַבֹּת“, גייען די בחורים אַראָפּ פון דער בימה און קומען צו צו דער „שטאָט“, וווּ עס זיצט דער אַב-בית-דין; און דער אַב-בית-

⁹ דאָס איז דאָס דער מאַנטל מיטן פאַרנייטן רעכטן אַרבל, וועלכן עס באַ-שרייבט, ווי טיר האָבן פריער אָנגעוויזן, דער בעל „יוסף אומץ“: „מה יקר בעיני מנהג חירטשאַ טבל הליכתם בשבת חוץ לבתיכם חן לסעודה, או לילך לזכר או לשביתתהולץ יובשים הסרבל הכיורד לשבת וכו'“ (דאָרטן, דף 72).

דין לייגט ארויף די הענט אויפן קאפ פון יעדן בחור און בענטש אים, פונקט אזוי ווי מען בענטשט די סינדער צום פניסת שבת... דערנאך גייען די בחורים אין דער ווייבערשער שול. אויב זיי ווילן, גייען זיי אהין דורך דער אזוינערופענער „ידיש-טיר“¹⁰ און גייען צו צו דער „שטאָט“ פון דער רביצין, דעם אב־פית־דינס ווייב. און די רביצין לייגט ארויף איר האנט אויפן קאפ פון יעדן בחור, בענטשט אים. דערנאך גייען זיי ארום צווישן די רייען בענק פון דער ווייבערשער שול, און גייען ארויס. דערביי גייען תמיד די „גבאים“ פארויס, און ערשט נאך זיי גייען אריין און ארויס די בחורים.

שבת צו שחרית וויקלען זיך די „גבאים“ איין אין טליתים, אזוי ווי די באַלעבאַטים, און בעת מען זינגט די פסוקי דומרא, גייען צו די „גבאים“ צו יעדן באַלעבאַס, וואָס דאַרף באַקומען אַ מצווה, למשל, צו דעם באַלעבאַס, וואָס איז אין דעם שבת זוכה צו „גלילה“ אָדער צו „הגפה“ אאז״וו, און זיי בעטן אים ער זאָל דאָס מאָל מוחל זיין אויף זיין מצווה. ווייל אזוי איז שוין פעסטגעשטעלט, אז יעדעס יאָר זאָלן אין דעם דאָזיקן טאָג אַלע מצוות פאַרטײלט ווערן צווישן די בחורים. און אזוי גייען זיי אויך צו צום גבאי צדקה, און בעטן אים ער זאָל מוחל זיין אויף די מצוות, וואָס דאַרפן דעם טאָג פאַרקויפט ווערן. דאָס גלייכן קומען זיי אויך צום פרנס חודש און בעטן אים, ער זאָל מוחל זיין אויפן „סגן“, ווייל אויך דער „סגן“ קומט אין יענעם שבת די בחורים. און זאָל אַפילו איינער אָדער אַ צווייטער (פון די באַלעבאַטים) זיך אַנטקעגנשטעלן און ניט וועלן מוחל זיין (אויף די מצוות), מאַכן זיך די בחורים נישט דערפון און נעמען זיך קעגן יענעם ווילן אַלע מצוות, אַפילו דעם „סגן“. און ווען אַפילו ס'איז עמעצן אַ חיוב דעם דאָזיקן שבת אויפרופן צו דער תורה, אַ שטייגער אַזעלכע, ביי וועמען דאָס ווייב איז אַקאַרשט פון קימפעט אויפגעשטאַנען און דאָס ערשטע מאָל געקומען אין שול, אָדער ווער ס'האָט דעם טאָג יאַרצייט, — זיינען די בחורים דאָך ניט מחוייב אים צו דער תורה אויפרופן, סיידן ער ניט זיי ווייב ניקסטנס אַ מאָס וויין. ניט ער זיי יאָ (אַ מאָס וויין), זיינען זיי מחוייב אים אויפצורופן. אָבער דעם, וואָס דאַרף נומל בענטשן, זיינען די בחורים אין קיין פאַל ניט מחוייב אויפצורופן, וואָרעם ער קאָן דאָך נומל בענטשן אַן אַנדערש מאָל. כלל של דבר — דעם שבת זיינען די בחורים דער עיקר! דער מנהג איז שטאַרקער פון דער הלכה און די בחורים זיינען

¹⁰ די סיר, דורך וועלכע די קוואַטערין סרעָנס אַריין דאָס קינד אויף דעם ברית-טילה צום „ידישן“.

אויבנאָן. „סנן“ נעמט איינער פון די בחורים „גבאים“ און ער רופט אויף די איבעריקע בחורים; בלויז „שביעי“ באקומט דער רב. אויך אלע אנדערע מצוות ווערן דורך די „גבאים“ פארטיילט צווישן די בחורים. „גליחה“ פון דער ערשטער כפורתורה קומט דעם רב „פאראן נאך איין מנהג, וואָס פארשאפט אַ גרויסע פריווילעגיע פאר די בחורים: די פרנסים זיינען מחוייב צו געבן די בחורים אַ צעטל, וווּ ס'איז פארשריבן וויפיל וויין עס וועט זיי געבן יעדער ראש־בית באַזונדער: ווער אַ האַלבע מאָס, ווער אַ גאַנצע, און ווער צוויי אָדער דריי, אַלץ לויטן פארמעגן פון יעדן ראש־בית און לויט דער צאָל בחורים. און יעדער באַלעבאָס איז מחוייב צו געבן אַזויפיל וויפיל ס'איז אויף אים פארשריבן אין צעטל. גיט ער גיט מיטן גוטן ווילן, צווינגט מען אים, ביז ער טוט אַיגנוויליקן די בחורים. ס'איז אויך דערלויבט צו נעמען אַ משכון אויף דעם, וואָס זיי קומט, אָן אַ ספעציעלן היתר פונם רב און פון קהל. דעם דאָזיקן צעטל שטעלן צונויף דעם הגמפרנס (יודנבישאַף), און דער פרנס־הודש און ביידע חתמענען זיך אויפן צעטל אַלס באַווייזן.

נאָך פורים ווערן די בחורים פארבעטן צו אייניקע חשובע באַלע-באַטים אהיים. דאָרט באַקומען זיי צו עסן די סעודת פורים. די בחורים ברענגען מיט זיך אַ סך פון דעם וויין, וואָס זיי האָבן באַקומען אויפן צעטל, און טרינקען און זיינען זיך משמח איין טאָג ביי איין באַלעבאָס און צומאָרגנס ביי אַ צווייטן. די דאָזיקע סעודות זיינען אַ רשות־זאָך: מען צווינגט קיינעם גיט פון די באַלעבאַטים, אַז ער זאָל פארבעטן די בחורים צו זיך אהיים און מאַכן פאר זיי אַ סעודה, נאָר ווער עס וויל דערפילן די דאָזיקע מצווה און זיך משמח זיין מיט די בחורים, וואָס לערנען תורה — ווויל איז צו אים. אויף פורים נייען די בחורים אַרום זייערע היטלען, וואָס זיי טראָגן אויף די קעפּ, אַ קליינעם קראַנץ, וואָס זיי רופן „קרענצען מיט ולינדערליך (פלידערלעך)“. די דאָזיקע קרענצעלעך נעמען די בחורים אַזוי לאַנג גיט אַראָפּ פון די היטלען, בלויז זיי האָבן נאָך פון דעם וויין, וואָס זיי האָבן באַקומען אויפן צעטל.“

גיט קיין ווייניקער אינטערעסאַנטן באַריכט גיט אונז יוזפא שמש וועגן דער סעודה, וואָס עס מאַכן אום שמחת תורה די צוויי „חתנים“ — דער חתן־תורה און דער חתן־בראשית. אין דעם דאָזיקן באַריכט גיט אונז דער ליבער יוזפא שמש אַזאַ לעבעדיק און זאַמטיק בילד אויס דעם יידישן לעבנס־שטייגער אינם 17טן יאָרה, אַז עס איז פראי צו ברענגען די באַטרעפנדיקע שטעלע בשלימות:

11 עס איז דאָ גיט גאַנץ קלאָר, צי דעם זיך דאָ וועגן שפּאַס־רב אָדער

„אום הושענא-רבא מאכט מען שוין פארויס גרייט די טישן און דעב „ברויטהויוז“¹² פון דער סעודה וועגן, וואָס דער חתן-תורה און דער חתן-בראשית וועלן מאַכן אום שמחת-תורה... אום שמחת-תורה נאָך סעודת שחרית רופט אויס דעם שמש אַ יונגל איבער די גאסן בזה הלשון: „חתן ופלה אונטר דו ברויטהויוז וירן (פירן)!“ דעמאָלט גייט דער חתן-תורה מיט זיינע גוטע פריינד און קרובים און אזוי אויך דער חתן-בראשית צום ברויטהויוז, און זיי טראָגן מיט זיך אַ סך טייערע פירות אויסצושטעלן זיי אויפן טיש און אויך אויף צו וואַרפן זיי דורך די פענסטער די קינדער, וואָס שטייען אַרום דעם הויז און כאַפן די פרוכטן מיט גרויס שמחה — אויך צוויי גבאי-צדקה ברענגען צו טראָגן זייער שיינע פירות און שטעלן זיי אויס אויף די טישן. איינער אַ קריסטל לעכער פרוי, וואָס האָט צוגעזען די דאָזיקע שמחה, איז דאָס אזוי שטאַרק געפעלן געוואָרן, אז זי האָט פאַר איר טויט אָנגעזאָגט אין איר צוואה, אז דעם נאָרטן, וואָס זי האָט ניט ווייט פונם יידישן בית-הכבוד, שענקט זי אַוועק דער יידישער קהילה מיטן תנאי, אז יעדעס יאָר זאָל מען מיט די פרוכטן פון דעם דאָזיקן נאָרטן באַצירן די טישן אויף דער סעודה אום שמחת-תורה און וואַרפן זיי אַלס מתנה די קינדער, וואָס זיינען זיך משמח אונטער דעם ברויטהויוז. איר, וואָס שרייב די דאָזיקע שורות, האָב אַליין מיט מיינע אויגן דאָס צוגעזען און גענאָסן פון די דאָזיקע פירות, און ערשט ניט לאַנג איז אין דער מלחמה-צייט חרוב געוואָרן דער דאָזיקער נאָרטן. אַט פון דאָרטן זיינען עס געווען די פרוכטן, וואָס די צוויי גבאי-צדקה פלעגן מיט זיך אין דעם ברויטהויוז ברענגען. זינט אָבער דער נאָרטן איז חרוב געוואָרן, ברענגען די גבאי-צדקה זייערע אייגענע פרוכטן, און אזוי איז דער מנהג ביז היינטיקן טאָג. די „חתנים“ און זייערע באַגלייטער זעצן זיך אויס אַרום דעם טיש, עס קומען אויך אַלע רבנים לכבוד התורה, און אויך כמעט אַלע באַלעבאָטיים פון שטאָט, אַ טייל יוצן, אַ טייל שטייען אַרום טיש. ווער ס'האָט נאָר אַ פעסל וויין אין קעלער, דער ברענגט מיט זיך אַ פולן קרוג וויין; די „חתנים“ ברענגען אויך מיט זיך אַ סך וויין, עס זאָל אין געטראַנק קיין מאַנגל ניט זיין; אַלע עסן פרוכטן, טרינקען וויין און זיינען זיך משמח. אויפן הויף וואָס פאַרן ברויטהויוז צעלייגט מען אַ גרויס פייער, און אין אַ האַלבער שעה אַרום, ווען דאָס פייער צעברענט זיך גוט, גייען אַרויס דער אב-בית-דין מיט די רבנים מיט די „חתנים“ און די איבעריקע באַלעבאָטיים, אַלע זעען זיי צו די דאָזיקע שמחה. די באַלעבאָטיים טאַנצן אַרום דעם פייער

12 ברויטהויוז — דאָס קהלשע הויז, ווי עס פלעגן פאַרקומען די חתונות.

און שפילן אלערליי שפילן. אָפּט טרעט צו זיי צו אויך דער אַכפּית־דיין און אויך ער נעמט אָנטייל אין די שפּילן אַרום דעם פּויער לכבוד התורה. אזוי פאַרברענגט מען ביז מנחה, און מען טרינקט וויין אויך ביים פּויער. די „חתנים“ זיי זיינען עס מכבד מיטן וויין, דאָס האַלץ פאַר דעם שייטערהויפּן באַזאָרגט דער שמש, און די „חתנים“ באַצאָלן אים דער־פאַר”⁵

אזוינע, פאַר דער קולטור־געשיכטע אינטערעסאַנטע מנהגים, זיינען אָבער אויפגעהיט געוואָרן בלויז אין די דייטשע מדינות, ניט אין פּוילן. און דאָס ניט בלויז דערפאַר, וואָס די דייטשע קהילות, בפרט אין די רייך־פּראָווינצן, זיינען געווען באַדייטנדיק עלטער ווי די פּוילישע; אַ פּיל גרעסערע ראָלע האָט דאָ געשפּילט די איינזייטיקע פּילפּוליסטיש־ראַציאָנאַל־ליסטישע טענדענץ, אויף וועלכער מיר האָבן אָנגעוויזן אינם פּאַריקן קאַפיטל.

די תלמידים פון די פּוילישע ישיבות האָט אינטערעסירט בלויז דאָס שכל־דיק־חריפותדיקע, דאָס שאַרפּזיניק־סכּאַלאַסטישע. אמת, אויך צווישן די יידישע לומדים אין פּוילן האָבן זיך געפונען אזוינע געפּיל־מענטשן ווי דער שמש און נאמן פון וואָרמס, וואָס האָבן זיך ניט געוואָלט באַגריי נענען מיט חריפותדיקע „חילוקים“, ווייל זיי האָט געצויגן צום פּאַלקס־טימלעכן און עס האָבן זיי דער עיקר אינטערעסירט די גייכטיקע באַדער־פענישן פונם פשוטן פּאַלק, פון די „המוניים“, ווי עס דריקט זיך אויס דער בעל „יוסף אומץ“. זיי זיינען דערפאַר געקומען צום לאַגנישן אויכ־פיר: גיין צום פּאַלק, שאַפן אויף דער אים פאַרשטענדלעכער שפּראַך. מיר וועלן דערפאַר ערשט ריידן וועגן זיי אין דעם ווייטערדיקן טייל פון אונזער געשיכטע. אָבער אויך אין דער רבנישער ליטעראַטור פון יענער צייט האָבן זיך געלאָזט הערן וואָרענענדיקע שטימען, וואָס האָבן אָפּן אָנגעוויזן אויף דער געפאַר, וואָס קאָן מיט זיך ברענגען דער סדר הלימוד, וואָס האָט געוועלטיקט אין די פּויליש־דייטשע ישיבות אינם סוף פונם 16טן י"ה. אמת, דער קאַמף־קעגן פּילפּול האָט זיך אָנגעהויבן „מחוז לארץ“, ניט אין פּוילן נופא, נאָר אין די דייטש־מערישע מדינות. און דער „ראש המדברים“, די הויפט־ראַלע אין דער דאָזיקער „מלחמת מצווה“ האָט געשפּילט דער גדול הדור, דער באַרימטער פּראָגנער רב ר' יהודה ליוואַ בן בצלאל, מער באַקאַנט אונטערן נאָמען דער „מהר"ל מפּראָג“.

דער מהר"ל איז בלייבט די אינטערעסאַנטסטע און אָריגינעלסטע

18 ציטירט ווערן 312-313. דעם אָריגינאַל זע ביליאַנגע נומ' 5.

פערזענלעכקייט צווישן די אשכנזישע רבנים פונם 16טן און 17טן י"ה²⁴, און ניט אומזיסט איז, "דער הויכער ר' לייב", ווי דער מהר"ל האָט ביי זיין דור געהייסן, געוואָרן דער באַליבטסטער העלד פון דער פּאָלקס־פּאַנז־טאַזיע, און זי האָט אַרום זיין נאָמען העם פילפאַרביקן קראַנץ פון די ווונדערפאַרסטע לעגענדעס געשאַפן. נאָך עדרהיום לעבט אינם פּאָלק די אַנדה, אַז אויפן בוידעם פון דער אַלטער פּראָגער שול ליגט דער „גולם", וואָס דער מהר"ל האָט אויס ליים געקנאַטן און מיט דער הילף פונם שם המפורש אויס אים אַ לעבעדיק באַשעפעניש געמאַכט, וואָס האָט דעם מהר"ל געדינט אַלס טרייער שליח און דערפילער פון זיין ווילן אין יעדן קריטישן מאָמענט, ווען די קהילה אָדער פּלל ישראל זיינען געווען אין גרויס נעפּאַר. און אָקאַרשט פאַר אונזערע אויגן איז דעם מהר"ל'ס גולם תּהיית־המתים אויפגעשטאַנען, און דער מאָדערנער טאַלענטפּולער דיכ־טער ה. לייבוויק האָט אים צוזאַמען מיט זיין באַשעפּער דעם „הויכן ר' לייב" אויכדערוויילט אַלס צענטראַלע פיגורן פאַר זיין מייסטערווערק „דער גולם". אין דעם „הויכן ר' לייב" האָט דאָס פּאָלק געווען ניט בלויז דעם גאון הדור, דעם גדול בישראל, נאָר אויך דעם טרייען פּאַטראָן און באַשיצער. אַלבאַקאַנט איז די פּאָלקס־לעגענדע, ווי אַזוי דער גרויסער קיסר רודאַלף האָט עקסטערע אַרויסגערופּן צו זיך קיין ווין דעם פּראָגער רב ר' ליווא, האָט זיך מיט אים אין אַ חדר מיוחד פאַרשפּאַרט און שעהך לאַנג מיט אים אַ שמועס געפירט. וועגן וואָס זיי האָבן גערעדט איז אומ־באַקאַנט געבליבן, מען האָט זיך נאָר משער געווען, אַז דער רב מיטן קיסר האָבן געפירט אַ וויסנשאַפטלעכן וויכוח אויפן געביט פון אַסטראָ־נאַמיע און אַלכעמיע.²⁵

דער באַרימטער פּראָגער רב איז טאַקע מער־ווייניק געווען באַהאַוונט אין די „חכמות חיזונית"; ער האָט געהאַט געוויסע ידיעות אין מאַטע־מאַטיק און אַסטראָנאָמיע, איז געווען באַקאַנט מיט דער מיטאַלאַטעריע־כער רעליגיעזער פּילאָזאָפּיע, און וועגן דעם רמב"ם דערציילט ער מיט התפּעלוּת, אַז יענער איז געווען פּול, ווי דער ים מיט חכמה (הרב הרמב"ם הכּהא חכמה כים)²⁶. אין זיינע פּילצאָליקע ווערק ווייזט ער אָפּטער אָן, אַז מען דאַרף זיין בקי אין אַסטראָנאָמיע, מאַטעמאַטיק און אין די איבע־

²⁴ דער מהר"ל איז געבאָרן אין די 20ער יאָרן פונם 16טן י"ה און געשטאָרבן אין 1609.

²⁵ אַ טייכטערהאַפּטע סצענע וועגן דער באַגעגעניש צווישן דעם קיסר רודאַלף און דעם מהר"ל גיט דער סאַלענטפּולער באַקס ברערי אין זיין האַסאַן „סיכּה בראַהעם וועג צו נאָם".

²⁶ „באר הגולה", 31.

ריקע נאטורוויסנשאפטן, ווייל זיי זיינען עם די שטאפלען, וואָס פירן צו די שפיצן פון „חכמת התורה“¹⁷. „מען דאַרף — זאָגט ווייטער דער מהר"ם¹⁸ — לערנען אויך די חכמות פון די אומות העולם, וואָרעם אויך יענע חכמות זיינען דאָך פונם השם יתברך... בפרט די חכמות, וואָס דער קלערן דעם מהות און דעם סדר פון דער וועלט, זיי איז אַוודאי אַ חיוב צו לערנען, וואָרעם דורך זיי לערנט מען דאָך צו באַגרייפן דעם באַשע־פער“¹⁹. אָבער אויך דער נאון בישראל, וואָס איז מער פון אַלע אַנדערע דייטשע רבנים אויס יענער צייט געווען בקי אין וועלטלעכן וויסן — אויך ער איז געבליבן טריי דעם וועלטבאַנעם פון יענער תקופה, אויך ער האָט געהאַט דעם גרעסטן פּחד פאַרן פרייען קריטישן געדאַנק, וואָס וויל זיך ניט בלינד פאַרלאָזן אויף מסורת אָבות; ער האָט אין דעם געזען די גע־פערלעכסטע אַפיקורסות און דעם חוצפהדיקן חילול השם. למען השם און למען השם — וואָרנט דער נאַטס־פאַרקטיקער מהר"ם²⁰ — דאַרף מען זיך היטן צו פאַרלאָזן זיך אויף די דעות פון די חכמי אומות העולם דאַרט, ווי זיי זיינען מיט עפעס וואָס סותר אונזער אמונה אָדער די רייד פון אונזערע חכמי התלמוד! דערווייטערן דאַרף מען זיך פון די דאָזיקע דעות, ווי פון דער געפערלעכסטער אַפיקורסות, וואָרעם די חכמי ישראל האָבן דאָך געשעפּט זייערע ידיעות פון דעם איינציק זיכערן קוואַל — „מפי הנבואה ומפי משה“; זיי זיינען די טרייע טרעגער פון דער הייליקער מסורה און יעדער וואָרט זייערס איז אַ לעבעדיקער קוואַל פון חכמה²¹. דער מהר"ם²², אַלס באַהאוונטער אין אַסטראָנאָמיע, איז שוין געווען באַקאַנט מיט די עפּאָכע־מאַכנדיקע אַנטרעקונגען פון דעם גרויסן קאָפּערניק²³, עס איז אָבער פאַר אים קיין שום ספק ניט, אַז די איינציק ריכטיקע ידיעות וועגן די באַוועגונגען פון דער זון און דער לַבְנָה קאָנען זיין נאָר ביי יידן, ווייל, ווייזט דער מהר"ם²⁴ אַן מיט תמימות־דע־פּשטות, „חכמי ישראל שהיה

17 זע: „נתיבות עולם“, נתיב התורה, פרק 14: „החכמה הזאת היא כמו סולם לעלות בה אל חכמת התורה“.

18 דאָרטן: „יש ללמוד חכמת האומות, כי למה לא ילמוד החכמה שהיא מן השם יתברך שהרי נתן להם מחכמתו יתברך... החכמות לעמוד על כציאות וסדר העולם בודאי מותר ללמוד... כל דבר שהוא לעמוד על מהות העולם יש לאדם ללמוד ומחויב הוא בזה כי הכל כעשה השם הוא ויש לעמוד עליהם ולהכיר את בוראו“.

19 דאָרטן; זע אויך: „באר הגולה“, 13, 90, 100 (ביר ציסירן לויס דער וואָרשעווער אויסגאַבע פון 1873).

20 זע „נתיבות עולם“, נתיב התורה, פרק 14, ז' 24: „וכמו שבא אחר שהיה נקרא בעל תכונה חדשה אשר נתן ציור אחר, וכל אשר הבינו הראשונים אשר לשניהם ונתנו הראשונים ציור ומהלך לכוכבים ומזלות ולגרמים השמים — סהר את כלם ונתן ציור חכמה חדשה“.

הדבר מקובל בידם מפי משה מסיני שמסר לו הש"י הוא בלכר אפשר לו לדעת האמת" ²¹.

איצט קאן מען זיך משער זיין, וואָס פאַר אַ גרויסער צאָרן געמישט מיט אמתן שרעק ס'האָט אָנגעפילט דעם פרומען מהר"ל, בעת ער האָט זיך באַקאנט מיט דעם אָקאָרשט אין איטאַליע דערשינענעם עזריה די רוסים, „מאור עינים". ס'טייטש? האָבן די העזה אָפּן קבל עם ועדה דער-קלערן, אז אונזערע חכמים זיינען ניט געווען קיין מומחים אין געוויסע וויסנשאַפטלעכע בראַנזשעס, און אַ סך זייערע מימרות קאָן מען ניט נעמען ערנסט, נאָר מען דאַרף זיי אויפפאַסן ווי פּאָעטישע מליצות? די יידישע צייטרעכענונג, וואָס איז זיך דאָך סומך אויף דער מסורה פון אונזערע קדמונים — דערקלערן אַלס פאַלש און אומבאַגרינדעט? און אזא אַפיקורסות דערלויבט זיך ניט איינער פון די אומות העולם, נאָר אַ בן־ישראל, איינער „מורע אברהם"? איינער פון די אַחרוני־אַחרונים, אַ זון „פון אונזער מיט וויסן אזוי אָרעמען דור", בייזערט זיך דער מהר"ל, זאָל עס האָבן די העזה אַרויסצומדעטן קעגן אונזערע אַלטע אוי־טאָריטעטן, „קעגן אונזערע הייליקע מענער, וואָס האָבן געלעבט מיט טויזנט יאָר פריער"; און ער אונטערשטייט זיך נאָך דערביי צו פאַררופן אויף פרעמדע אויטאָריטעטן? און אזוינע אַפיקורסישע דעות, וואָס פאַר־דינען „מען זאָל זיי אויפן פּייער ברעננען", ווערן נאָך געדרוקט אָפּן און אומגעשמערט ²². פאַרן מהר"ל איז געווען קלאָר, אז אַ מענטש, וואָס קאָן זיך דערלויבן אַרויסטרעטן מיט אזא מין ווערק, איז ניט נאָר אַ „מין ואפיקורס", נאָר טאַקע אויך אַ „כסיל ומוציא דבה". ווי זשע, חידושט זיך דער מהר"ל, האָבן עס די רועי ישראל געקאָנט דערלאָזן, אז דיררוסים אַפיקורסיש בוך זאָל די ליכטיקע וועלט דערזען? ²³ ער וויל אָבער האָפּן, אז דאָס פּאָלק ישראל, „וואָס האַלט טריי מיט גאָט און מיט זיין תורה", וועט אַרויסטראָגן זיין שטרענגן גזר איבער דעם זינדיקן בוך און וועט אויסמעקן זיין געדעכעניש. „זאָלן אַלע וויסן, — רופט ער אויס מיט פּאַטאָס, — זאָל דאָס זיין באַקאנט צווישן אַלע קינדער פונם פּאָלק ישראל, אז דאָס דאָזיקע ווערק איז פול מיט אַפיקורסות, און יעדער גאָטספּאַרכ־טיקער ייד דאַרף זיך היטן ניט נאָר ליינען דעם „מאור עינים", גייערט אַפילו אין די הענט אים צו האַלטן" ²⁴.

²¹ דאָרטן.

²² „באר הנולה", 91: „לפרסם דברים כאלו אשר הם ראויים להשרף כמו כפרו מינים וספרי קוסבים, והם יותר גרועים מהם ונתנו בהסוד".

²³ דעם מהר"ל איז ווי עס שיינט אומבאַקאַנט געבליבן דער קאַכּה, וואָס די איסליינישע רבנים האָבן געפירט קעגן דירוסים ווערק.

²⁴ זע „באר הנולה", ז' 90—101.

עם איז אינטערעסאנט, וואָס דער מהר"ל, בעת ער טרעט אַרויס מיט אַזא גרימצאָרן קעגן דעם „מאור עינים“, רופט אין ערגעץ ניט אָן דעם מחבר ביי זיין נאָמען; ער ווערט בלויז דערמאָנט אַלס „איינער אויס אונזער פּאָלס“ (אחד מבני עמנו). ער רעכנט אויך, אַז אַריסטו פּאַרדינט ניט זיין נאָמען זאָל דערמאָנט ווערן²⁵, וואָרעם יענער לערנט דאָך, אַז די וועלט איז אַ קדמון, און אַז אַלץ געשעט לויט די אַיזערנע אומפאַרמיר־לעכע געזעצן, און לייקנט דערמיט אָפּ די ניסים פון דער תּורה.

און דאָך האָט דעם מהר"ל'ס ליטעראַרישע ירושה אַ באַדייטנדיקן אינטערעס פאַר יעדן אָביעקטיוון קולטור־היסטאָריקער. בעת איר לייענט אויפּמערקזאַם דעם אַלטן מהר"ל'ס ווערק, אַנטפלעקט זיך פאַר אַיך אין איר פּוֹלן פּאַרנעם אַ גאַנץ אייגנאַרטיקע וועלט. ענג און באַגרענעצט איז די דאָזיקע וועלט; חיהשע אַכזריות און גיפּטיקע שנאה פון אויסן האָבן אָפּגעצוימט מיט אַ הויכער פעסטער וואַנט דאָס דייַטשע יידנטום פון דער אַרומיקער סביבה. אין דער דאָזיקער געמאַוועלט מיט די פּאַרמאַכטע דיגל־טויערן איז אַלץ געווען אַזוי אָפּגעשטאַנען, אַלטמאָדיש. טיר און פּענסטער האָט מען דאָרט פּאַרשפּאַרט, עס זאָל אַהין ניט אַרײַנדינגען קיין איינציקער שטראַל פונם פּרייען פּאַרשער־געדאַנק; דאָרט איז געווען די אומבאַגרענעצטע ממשלה פון מסורת אַבות, פון דעם פּעסטגעזעצטן מנהג, וואָס די „קדמונים“, די פּריערדיקע דורות האָבן געלאָזט בירושה... און דאָך ליגט אַן אייגנאַרטיקער פּישוּף אין דעם דאָזיקן אַלטמאָדישן וועלטבאַנעם, וואָס טרעט אַזוי בולט אַרויס אין דער ליטעראַרישער ירושה פון דעם „הויכן רבי לײב“. ער אימפּאָנירט ניט ווילנדיק מיט זיין מאָד־ראַלישער קראַפט, מיט זיין ערנסטן פּאַטאָס און האַרמאָנישער גאַנצקייט. אָט די ענגבאַגרענעצטע, פּאַרמרהשחורטע און פּאַרהושכטע וועלט איז פּול און פּיל דורכגעדרונגען מיט איין ווונטש, מיט איין־איינציקן פּאַר־לאַנג — אַהין, אין די הויכן! צום ליכטיקן אמת, דעם איינציגן אונז־ווערסאַלן אמת...

דער מהר"ל רעדט מיט גרימצאָרן וועגן „אַלּו האנשים המתפלספים“, וועגן די, וואָס זיינען איבערגעגעבן דער אידעע־וועלט פון די גריכישע דענקער²⁶ און פּלייסן זיך אין הספּם דערמיט אויסטייטשן דעם ביבלישן מעססט, און די אַלע ניסים, וועגן וועלכע עס ווערט דאָרט דערציילט, פּרוּוון זיי דערקלערן ע־ל־פּי שכל און מיט דרך הטבע. „בלויז אונזערע חכמים—

²⁵ זע פּאַררעדע צו „נכורות ד'": „אשר לא יאות וכוונו“.

²⁶ בעת דער מהר"ל רעדט וועגן די יידישע „סתפּלספּים“, שטעלט ער זיך באַ־וונדערס אָפּ אויף דעם רלב"ג (זע די לאַנגע פּאַררעדע צו „נכורות ד'“).

עטרייכט דער מהר"ל אונטער, — בלויז זיי האָבן באַגריפן דעם טיפן אמת, אז די ווונדער קאָן מען ניט דערקלערן מיטן מענטשנס געוויינלעכן שכל, ווייל די ניסים זיינען אַ פּוּעל־יוצא פון אַ נאַנץ אַנדער טין געזעצמעסיקייט, ווי די אַלטעגלעכע נאַטור־דערשיינונגען. מען דאַרף וויסן און געדענקען, דערמאָנט יעדעס מאָל דער מהר"ל — אז עס זיינען פאַראַן צוויי מינים געזעצמעסיקייטן, און מען טאָר זיי ניט צונויפמישן אויב מען וויל ניט פּלאַנמערן אין דעם לאַבירינט פון סתירות. אויסער דער נאַטירלעכער גע־זעצמעסיקייט, וואָס געוועלטיקט איבער די אַלטעגלעכע און געוויינלעכע נאַטור־דערשיינונגען, עקסיסטירט נאָך אַ צווייטע — די אוניווערסאַלע און איבערערדישע; און אָט צו דעם לעצטן סדר פון געזעצמעסיקייט גע־הערן די דערשיינונגען, וואָס הייסן ביי אונז ווונדער.²⁷ עס איז קלאָר — פירט אויס דער מהר"ל — אז די ניסים קאָן מען ניט דערקלערן און מסביר זיין מיטן פשוטן פראַקטישן שכל, וואָס זיין אַרט דענקען איז צו געפאַסט צו דערקלערן די אַלטעגלעכע נאַטור־דערשיינונגען. ניט אין פראַקטישן וויסן, ניט אין דעם פאַרפולקומען פון דעם מענטשלעכן פאַר־שטאַנד ליגט דערפאַר דאָס העכסטע גליק. — דאָס לעצטע דאַרף מען זוכן אויף אַן אַנדער געביט, אויפן געביט פון אמונה. ניט מיטן באַגרע־געצטן מענטשלעכן שכל, נאָר מיט דער הילף פון דער אמונה, קאָן דער מענטש זיך דערנענטערן צו גאָט: „כי האמונה היא הרבקות בו יתברך“, חזרט מערערע מאָל איבער דער מהר"ל.²⁸ אָבער אַפילו די „רבקות“, דער זיס־האַרציקער צאַפּל, מיט וועלכן די אמונה פילט אָן דעם מענטשנס האַרץ — אָט די דאָזיקע געטלעכע מתנה ווערט דאָך אויך דעם מענטשן ניט געגעבן. בתכלית השלמות. דאָס איז ערשט בלויז די הכנה, די מעגלעכקייט פון שלימות, און ערשט ווען זי ווערט פאַרקערפערט אין דער מעשה, אין דעם טאָן און אין דעם מענטשלעכן ווילן מקיים זיין די געטלעכע געבאָטן, ערשט דעמאָלט אַנטפלעקט זיך די הכנה בפועל און

27 וע די הקדמה צו „נבורות ד'": „אנו מודים כי מצד הסבע — הנפלאות אינם נמצאים, אבל מצד פעולת הנבדל כל הנפלאות הם נמצאים... כמו שיש לעולם הסבע סדר מסודר נוהג על פי סבעו כך יש לנסים סדר נבדל... כמו שיש לסבע פיל הסבני כך יש לבלתי סבע פעל הנבדל“. דער מהר"ל באַרירט דאָ אַז די פראַגע וועגן די „שכלים נבדלים“, אין רעדס ביים אַ שמייכל וועגן דער דעה פון די „חוקרים“ און „מתפלספים“, וואָס פאַרויכערן, אָז די זון און די לבנה זיינען לעבעדיקע אינטעלעקטן. בלויבס ניס אין דעם, — וואָרנט ער דעם ליינער — דאָס איז לויפער נאַרשיקויסן“ (ולא השגחה כדברי החילוסופים שאכרו כי השמש והירח חיים משכילים, שכל דבר זה הבאי).

28 „הפארת ישראל“, 108: „אין עצם האמונה רק הרבקות בו יתברך שהיא מאבין בו וכתדבק בו יתברך באמונתו“. זע אויך „נבורות ד'“, ערך 9 און 11.

דער מענטש דערגרייכט די העכסטע שטאפל פון שלימות⁸⁰. אָט דאָס איז דער איינציקער וועג, וואָס פירט דעם מענטשן צום אמתן גליק. מסיים זיין די מצוות התורה — חזרט פיל מאל איבער דער מהר"ל⁸¹ — אָט דאָס זיינען די גאלדענע שטאפלען, וואָס דערהויבן דעם מענטשן צום העכסטן גליק⁸². מיט ביטול און מיט סארקאזם רעדט דער מהר"ל⁸³ וועגן די ראציאָנאליסטן, וואָס זעען די העכסטע מדרגה פון שלימות אין שאַרפן דעם שכל, אין דעם פארטיפן זיך אין דער געדאַנקען־וועלט פון חסידה. זיי מיינען, אַז דורך דעם פארטיפן זיך אין די „מושפלות“ ווערט אין דעם שטארבלעכן און צופעליקן געבאָרן דער אומשטארבלעכער מהות, און אויף דעם סמך קומען זיי צו דער מסקנא, אַז אומשטארבלעך איז בלויז דער אינטעלעקט פונם דענקער און געלערנטן, וואָס באהעפט זיך דורך זיין פאָרשן אין דער אידעען־וועלט מיטן „שכל הפועל“⁸⁴. „דאָס אלץ — רופט אויס דער מהר"ל⁸⁵ — איז לויטער נאַרישקייטן“⁸⁶. „זיי, די ראציאָנאליסטן — זאָגט ווייטער דער מהר"ל⁸⁷ — וואָס גייען אין די וועגן פון די „פילוסופים“, קאָנען עס גאָרניט באַגרייפן, ווי אזוי קאָן עס דער מענטש דורך מצוות מעשיות, דורך פראַקטישע קערפערלעכע מעשים דערגרייבן די שטאפלען פון אייביקן גליק און העכסטער שלימות⁸⁸. זיי מיט זייער ענגבאַגרענעצטן שכל הישר „לא עמדו בסוד ד'“, קאָנען ניט באַגרייפן דעם געטלעכן סוד, און זיינען ניט משיג, אַז די מצוות פון דער תורה זיינען געבויט ניט לויט די געזעצן פונם מענטשלעכן שכל, נייערט פונם שכל האלהי, און זיי שטיצן זיך ניט אויף די יסודות פון די נאַטור־געזעצן, נאָר אויף אַ געזעצמעסיקייט פון אַ פיל העכערער מדרגה. זיי, די ראציאָנאליסטן, ווילן דערקלערן די מצוות פון דער תורה אויפן ריין אוטרי ליטאָרן אופן, מעסטן זיי מיט דער מאָס פון נוצן און שעדלעך; זיי פלייסן זיך על־פי שכל און על־פי דרך הטבע צו דערווייזן דעם טעם פון יעדן געבאָט באַזונדער, „גלייך ווי די תורה איז אַ ספר ווי אַנדערע ספרי רפואות אָדער ספרי הטבע“. זיי קאָנען ניט פאַרשטיין, אַז אויפן ריין אוטיליטאַרן אופן, מיטן שטאַנדפונקט פון נוצלעך און שעדלעך, קאָן מען די טעמי המצוות ניט דערקלערן; וואָרעם די תורה איז דאָך ניט געבויט אויף די געזעצן פון דער נאַטור, נאָר אויף דעם געטלעכן שכל. ניט בכדי דעם מענטשן מהנה צו זיין, אים מוכה זיין מיט עולם הַזֶּה און חיי עולם הבא זיינען אים די מצוות געגעבן, נאָר אַלס שטרענגער עול און גזירה.

80 זע „תפארת ישראל“, קאפ' 2-3, 7 א"ח.

81 דאָרטן, קאפ' 4.

82 דאָרטן, 23: „אלו הם דברי הנביא“.

83 „תפארת ישראל“, קאפ' 6.

אלס געטלעכער באפעל⁸³. וואָרעם ניט אויס רחמנות איז די תורה גע-
געבן און ניט אויף רחמנות שטייט די וועלט, ניט בכדי גוטס טאָן און
נוצן ברענגען האָט גאָט די וועלט באַשאַפן — נאָר אלץ „בגזירת דין“,
אלס אומפאַרמיידלעכער פּוּעלי־יוצא פונם שטרענגן געטלעכן גזר־דין, וואָס
איז לויטער גערעכטיקייט⁸⁴. אמת, איז מוסיף דער מהר"ל, עס שטייט
אין דער תורה: לעשות את החקים האלה לטוב לנו, איז דאָס אָבער ניט
דער טייטש, אז גאָט ברוך־הוא האָט אונז געבאָטן די מצוות בכדי אונז
גוטס צו טאָן (בשביל להטיב לנו); ער, יתברך, האָט זיי אונז באַפוילן
„כמלך הגזר“; אמת, די אלע מצוות, וואָס גאָט האָט גזר געווען אויף
די יידן, ברענגען אונז גוטס און גליק, ווי נאָר מיר זיינען זיי מקיים, וואָרעם
פון גאָט ברוך־הוא קאָן דאָך קומען נאָר דאָס פּוּלשטענדיק גוטע און גע-
רעכטע, ווייל אלע זיינע מעשים זיינען דאָך דאָס אַפּסאָלוט גוטע. אָבער
עס קאָן דאָ קיין שום רייד ניט זיין וועגן מיטלייד און רחמנות — וואָרעם
אלץ איז שטרענגער דין, דער גזר פונם געטלעכן ווילן, וואָס איז לויטער
גערעכטיקייט⁸⁵. דאָס וויכטיקסטע, חזרט מערערע מאל איבער דער
מהר"ל, וואָס טיילט אָפּ די תורה פון הקירה, פון די פאַרשיידענע וויסנ-
שאַפטן, איז דאָס, וואָס אין די לעצטע פעלט דאָס ריין עטישע, דער
גערעכטיקייט־פּרינציפּ. ניט פּקיאַות אין די נאַטורוויסנשאַפטן, ניט די
ידיעה און די געניטקייט אין די גלגלים און אין דעם מהות פון די פיר
גרונט־עלעמענטן, ווייזט אָן דער מהר"ל, קאָן אונז דערפאַר דערנענטערן
צו גאָט און אונז מוצה זיין מיטן אייביקן גליק, נאָר דורך לערנען די
תורה און אירע מצוות; וואָרעם די תורה איז דאָך די פאַרקערטע גע-
רעכטיקייט (שהתורה היא היושר בעצמו), און וואָס קאָן נאָך אזוי דער-

83 „תפארת ישראל“, קאפ' 6: „מצות התורה לא ליהנות רק לעול על האדם...
המצוה עלינו כמלך הגזר על עמו. זע אויך „נצח ישראל“, דף 20, עמ' א': „כי אי
אפשר לך לומר בשום פנים שנתנית התורה בשביל טובת ישראל כדי להביאם אל הסוב
בנה"ז ולחיי עולם הבא... כי נתנית התורה היא לעול על ישראל... לא היה זה בשביל
טובת ישראל רק בגזירה כמו מלך שגזר גזירותיו על עבדיו לעול עליהם“ (כור ציג
סירן לויס דער פּראָגער אויסגאַבע פון 1599).

84 „תפארת ישראל“, קאפ' 6, ו' 17: „כל הדברים הם בגזירת הדין ולא
מצד הרחמים... לא ברא את העולם להטיב אל העולם רק בגזירת דין נברא... ואין
כדות השם יתב' רק גזירות ולא רחמים“.

85 דאָרטן: „הוא יתברך צוה עלינו כמלך הגזר, רק שהגזירה היא לטוב לנו
להיותנו כיום הזה אם נקים המצות ולא שתחלת הגזירה היא לטוב לנו... המצות הם
גזירות על ישראל, הם לטוב לנו כי לא יבוא מאתו יתברך רק הסוב הנמור כי כל
פעשו הם הסוב הנמור רק כי הסוב הזה גזר עלינו ולא שיש כאן שום צד רחמנות
רק הכל דין“.

גענטערן צו גאָט ווי גערעכטיקייט. ער יתברך איז דאָך די אוניווערסאַלע גערעכטיקייט נופא (השם יתברך שהוא היושר לגמרי) ³⁶. זי, די תורה, קאָן ניט זיין אַנדערש, ווי דאָס העכסטע באַרביילד פון יושר און גערעכטיקייט, וואָרעם זי איז דאָך די אַנטפלעקונג פון גאָטס חכמה, די מאַניפּעסטירונג פון דער העכסטער טראַנסצענדענטער געזעצמעסיקייט; איר גרונטיסוד איז — די אַבסאָלוטע געטלעכע גוטסקייט ³⁷. די תורה איז, לויט דעם מהר"ם אויפפאַסונג, דער גרונטשטיין פון דער וועלט, דער „תוק וסדר העולם“, און אַן איר וואָלט דער גאַנצער קאָסמאָס אין תוהו ובוהו צעפאַלן ³⁸; זי איז אייביק, איינציק, גאַנץ און אומצוטיילבאַר אין איר איינציקייט, וואָרעם, חזרט דער מהר"ם מערערע מאָל איבער, בתכלית השלימות איז בלויז דאָס, וואָס ס'איז איינציק און גאַנץ, און וואָס ס'איז ניט איינציק און צעטיילבאַר — דעם פעלט די אמתע שלימות ³⁹. ווייל די תורה איז די העכסטע אַנטפלעקונג פון דער געטלעכער חכמה, מוז דער, וואָס וויל זיך איר איבערגעבן מיט לייב און לעבן, אינגאַנצן זיך אויסטאָן פון דער וועלט, פאַרגעסן אין אַלע פאַרגעניגנס און גשמיות־זאכן, טאָקע ווי עס שטייט געשריבן: „זאת התורה אדם כי ימות באהל“ ⁴⁰. דער מהר"ם, דער רב און בעל־דרשו, האַלט אָבער פאַר נייטיק גלייך אָנצוווייזן: איר זאָלט אָבער ניט מיינען, אַז די תורה איז געגעבן בלויז פאַר יחידי סגולה, „לגדולי החכמים“ — הפקר איז די תורה, אַלעמען געהערט זי גלייך מיט איר פשטות און גאַנצקייט ⁴¹.

„התורה נתנה לכל“ — פאַר אַלעמען איז די תורה געגעבן, חזרט מערערע מאָל דער מהר"ם איבער; ניט יעדע נשמה איז אָבער מסוגל אויפצונעמען די געטלעכע חכמה, וואָס די תורה האָט פאַר דער וועלט אַנטפלעקט. דער מהר"ם ווייזט, אמת, אָן, אַז אונטערן וואָרט „הַעֵץ“

86 „תפארת ישראל“, קאפ' 11; זע אויך „נתיבות עולם“, נתיב התורה, קאפ' 9.

87 „תפארת ישראל“, קאפ' 20: „ותכלית התורה הטוב הנמור... ענין התורה הוא לקיים הטוב האלחי... שיסוד שלה הטוב האלחי“. זע אויך „נתיבות עולם“, קאפ' 1.

88 „נצה ישראל“, 20; זע אויך „תפארת ישראל“.

89 „גבורת השם“: „שכל מי שהוא יחיד הוא הכל... החלוק — דבר גשמי; „נצה ישראל“, 48: „שכל שלם הוא יחיד והאחד הוא שלם, כי הדבר שאינו אחד רק מחולק לא יפול עליו שלכות“.

40 זע דרוש על התורה, 13; „נתיבות עולם“, 11.

41 „נתיבות עולם“, 10: „וכה שהתורה היא הפקר, לפי שהתורה אינה טעולה וזה רק העליון ולכך התורה היא אל הכל בשות... והכל הוא מצד הפשיטות שבתורה“. זע אויך די פאַררעדע צו „תפארת ישראל“: „ולא יאמר האדם כי התורה לא נתנה רק לגדולי החכמים שהם רחוקים מן הפשט, אבל התורה נתנה לכל“.

מיינט די תורה יעדן, וואָס איז מקיים די זיבן געבאָטן פון די בני נח.⁴¹ אָבער — שטרייכט דער מהר"ל מערערע מאָל אונטער — פֿל המין מבני אדם אי אפשר שיהיו שוים כלם במעלת נפשם; ניט אַלע מענטשן האָבן גלייכע נשמות, און ניט דאָס גאַנצע מענטשן־געשלעכט (המין האנושי) איז אין גלייכער מאָס דורכגעדרונגען מיטן געפיל פון געטלעכער היילי־קייט. ניט ביי אַלע אומות האָט זייער נשמה דערגרייכט צו אזא מאָראַל ליש הויכער מדרגה, זיי זאָלן פֿרוה זיין צו פֿאַרווירקלעכן די אַלע „פעולות האלהיות שהם מצות התורה“. דערצו מוז מען זיין מסוגל פון געבורט, עס מוז זיין אַ נייטיקע קרובהשאַפט, די נשמה זאָל אינטוּיטיוו שטרעבן און גלוסטן דערצו. דאָס איינציקע פֿאַלק מיט דער באַשטימטער חכמה, מיט דער קרובהשער „געטלעכער נשמה“ (הנפש האלהית), וואָס פילט זיך ענג פֿאַרבונדן מיט דער פֿאַרקערפֿערטער געטלעכער חכמה — מיט דער היי־ליקער תורה, איז דאָס פֿאַלק ישראל.⁴² אין דעם באַשטייט זיין אויס־דערוויילטקייט, זיין פֿאַרויסבאַשטימטע מיסיע.

מיר געפינען ביים מהר"ל פילע פֿאַטעטיש געשריבענע בלעטער, וווּ ער איז מפליא דעם ווונדערבאַרן סוד, וואָס שטעקט אין דעם נאַצי־נאַלן קיבוץ, וועלכער לעבט אין דער פילפֿאַמער מערהייט פון יעדן יחיד באַזונדער, נאָר בלייבט שטענדיק אין זיין איינציקייט און גאַנצקייט, וואָרעם — „אויסער איינציקייט איז ניטאָ קיין שלימות“.⁴³ „דאָס פֿאַלק ישראל — פֿאַרזיכערט דער מהר"ל — איז ניט קיין טייל פון דעם גאַנצן קיבוץ — דאָס איז אַן איין איינציקע אומה, וואָס האָט צו זיך איר גלייכן ניט... און טאַקע אין איר איינציקייט ליגט איר אוניווערסאַלע גאַנצקייט, וואָרעם בלויז דאָס וואָס ס'איז איינציק — דאָס איז אַלץ“.⁴⁴ דאָס פֿאַלק ישראל האָט זיך אַפילו פֿאַרזינדיקט, ער בלייבט דאָך דער בן־מלך, וואָס טראָגט דעם שטעמפל פון דעם פֿאַטערס שלימות. אויף אים האָט גאָט געזאָגט: „בני בכורי ישראל“; ער איז די פֿאַרקערפֿערונג פון דער גאַטהייט אויף דער ערד.⁴⁵ אין דעם מהר"לס טעאָלאָגישע קאָנצעפֿציע שפּייגלט זיך אָפּ אויף אַ גאַנץ איינגאַרטיקן אופן דער אַלטער דריי־אייניקייטס־באַגריף וועגן גאָט דעם באַשעפֿער, דער געטלעכער

42 זע „באר הנולה“, 104.

43 זע „תפארת ישראל“, קאָפּ 1; „נבירות ד'“, לעצטער קאַפּיטל.

44 זע אויפן ז' 102.

45 „נבירות ד'“: „אבל ישראל אינם חלק כלל כי הם אומה יחידה שלא

תמצא עוד כמותה, שאם אתה מוצא כמותה חיתה האומה הזאת חלק.. אבל עתה שהיא יחידה היא הכל, שכל מי שהוא יחיד הוא הכל“.

46 זע: „נבירות ד'“, קאָפּ 39; „נצח ישראל“, קאָפּ 13.

חכמה — די תורה, און איר, „באשערטן“, דעם „בני בכורי ישראל“, וואָס איז אויך אזוי אייביק ווי די תורה⁴⁷. זיי דערגאנצן ביידע איינע די אנדערע, זיינען פאָרויס באַשטימט איינער פאָרן אנדערן. און אָט אין דער קרובהשאַפט, אין דער פאָרויסבאַשטימטקייט, וואָס פארבינדט די תורה מיטן פאָלק ישראל פון אייביק צייטן, זעט דער מהר"ל דעם טיפן זין פון דער אַלטער תלמודישער אַגדה, וואָס דערציילט, אז ווען נאָט האָט געוואָלט מופת זיין די יידן מיט דער תורה אויפן באַרג סיני — „כפה עליהם החר כניגית שיקבלו תורתו“, ער האָט איבער זיי גענוגט דעם באַרג און זיי געצווונגען זיי זאָלן מוזן די תורה אָננעמען, אלא ניט, וואָלט זיי דער באַרג אונטער זיך באַגראָבן. וואָרעם אָט דער בונד צווישן דער תורה און איר באַשערטן, דעם פאָלק ישראל, איז געווען אַ מוֹד־זֶדֶך, אַ פּוּע־לִיּוּצָא פון דער העכסטער, אוניווערסאַלער געזעצמעסיקייט⁴⁸. דאָך, שטרייכט דער מהר"ל אונטער, און עס פילט זיך דערפֿיי אפשר די השפעה פון חסדאי קרשקש — האָט דאָס פאָלק ישראל ניט אויס נויט אָננענעמען די כּוֹן נאָט אָננעבאַטענע תורה. עס איז טאַקע געווען אַ מוֹד־זֶדֶך, ווייל עס איז געווען אַ פּוּע־לִיּוּצָא פון דעם געטלעכן פאָרויס באַשטימטן ווילן, און עס איז דערמיט געווען פאָרבונדן די פראָבלעם וועגן דער האַרמאָניע און שלימות פון דער וועלט; דאָך האָט עס דאָס פאָלק ישראל געטאָן איים פרייען ווילן, ווייל זיין „נפש האלהית“, די געטלעכע נשמה האָט געפילט איר קרובהשאַפט צו דער „באשערטער“, צו דער געטלעכער תורה⁴⁹. אמת פריי איז לויט דעם מהר"לס וועלטבאַנעם דער טיפער מאַמין, דער — וועמעס נאָנץ טאָן און טראַכטן איז געווענדט צו דעם איינציג־לעבעדיקן קוואַל, פון וואָנען עס שעפט איר יניקה די הימלשע טאָכטער — דעם מענטשנס נשמה⁵⁰.

דער בונד צווישן דעם פאָלק ישראל און זיין „באשערטער“ דער תורה — דאָס איז די התגלות פון דער אמת מענטשלעכער פרייהייט אויף דער וועלט. דאָ טרעט נאָנץ פולט אַרויס אין דעם מהר"לס רעליגיעזן וועלטבאַנעם דער געדאַנק, וואָס פארנעמט אזאַ בכבודיקן אָרט אין דער

47 תפארת ישראל, קאָפּ 1: „והתורה נבראת קודם שנברא העולם הסבעי וישראל נבראו גם כן קודם שנברא העולם הסבעי“.

48 דאָרפן, קאָפּ 32.

49 דאָרפן: „ולפיכך כפה עליהם החר כניגית כמה שהחביר הוה חברתי ואינו דבר שאפשר שיהיה ואפשר שלא יהיה, שאחר שקבלת התורה הוא שלמות כל העולם איך יהיה בדבר זה אפשרות כלל... ובהוה די לבאר כי התורה לישראל ברצון מצד עצמם אבל הכרחי היה להם מצד השי"ת כאשר ראו לכל הדברים אשר הם שלמות העולם טראוי שיהיה כוכבה ואינו אפשרי...“

50 זע „נברות ד'“, קאָפּ 9.

קריסטלעכער אידען-וועלט — די אידעע וועגן דעם מענטשן-גאט. דער מענטשן-גאט אנטפלעקט זיך אבער דאָ ניט אין דער געשטאלט פון דעם בן-אדם, פון דער איינציקער מענטשלעכער פערזאָן, נאָר אַלס גאַנצער קיבוץ, אַלס נאַציאָנאַלער קאָלעקטיוו. די יידישע אומה, גאָטס „בני בכורי“ — אָט דאָס איז דער מענטשן-גאָט, אין וועלכן דער גאַנצער מענטשן-געשלעכט, דער גאַנצער קאָסמאָס האָט באַקומען זיין באַשטימטע געשטאַלט, זיין ציל און תכלית.

דער מהר"ל טרעט דערביי גאַנץ אַנטשיידן אַרויס קעגן די, וואָס האַלטן מיטן רמב"ם דעה, אַז די מלאכים שטייען אויף אַ פיל העכערער מדרגה פון שלימות, ווי דער מענטש און ווי זיין העכסטע אַנטפלעקונג — די יידישע אומה⁵¹. די מלאכים, זאָגט דער מהר"ל, זיינען דאָך באַשטימט בלויז געוויסע שליחות דורכצופירן, דאָס פאָלק ישראל אָבער איז גאָטס זון און אַלס אַזעלכער אַנטפלעקט ער מיט זיך גאָטס גרויסקייט און טוט פאַרקוינדיקן זיין גלאַנץ און פראַכט. אָט טאַקע מהאי טעמא טראָגט גאָט דעם נאָמען פון ישראל און ער, ברוך הוא, זאָגט: „אני ד' אלהיך“, אָבער ניט „אנכי ד' אלהי המלאכים“⁵².

דאָ קומען מיר אין באַרירונג מיט איין וויכטיקן פּרטי, וואָס איז זייער באַראַקטעריסטיש פאַר דעם מהר"לס וועלטבאַנעם. מיר האָבן שוין אינס אַרײַנפיר צו אונזער געשיכטע דערמאָנט די שיינע ביבלישע לע-גענדע, וואָס דערציילט אונז, ווי דער באַשעפער האָט פאַר דעם אַקאָרישט אַנטשטאַנענעם מענטשן געבראַכט אַלע באַשעפענישן, וואָס ווידמען זיך אויף דער יבשה, אין דער לופט און אין די ימען, בכדי יענער זאָל זיי נעמען געבן; און אָט מיט דעם נאָמען, וואָס דער מענטש האָט געגעבן, לעבט יעדע באַשעפעניש. די דאָזיקע לעגענדע געפינט איר דערנאַנצונג אין דער שיינער תלמודישער אַגדה, וואָס דערציילט: נאָכדעם ווי גאָט ברוך-הוא האָט דעם מענטשן אויס ליים באַשאַפן, האָבן די מלאכים מיט תרעומות געפרעגט: מה טיבו? צו וואָס טויג אָט דאָס באַשעפעניש? האָט הקב"ה צו זיי געזאָגט: „חכמתו מרובה משלכם — אָט דער אויס ליים באַשאַפענער איז פאַרשטענדיקער פון אייך. און בכדי דאָס צו דער-ווײַזן, האָט גאָט געבראַכט פאַר די מלאכים אַלע חיות און עופות זיי זאָלן זאָגן „מה טיבם“, און זיי זאָלן יעדן פון זיי מיט אַ נאָמען באַ-צייכענען. די מלאכים, וואָס וואַנדערן שטענדיק אין די הימלשע הייכן,

51 „נבורות ד', קצ"ה 44: „אני אומר כי כל האומר כי המלאכים הנבדלים הם יותר במעלה מן ישראל שהם אדם באמת אשר נקראו בניו לו יתברך, אין רוח הכמים ניהו היסטו“.

52 דאָרפן.

איז אָבער געווען פרעמד די ערד מיט אירע באַוויינער, האָבן זיי די ער-
דישע באַשעפענישן ניט געקאָנט שאַצן, און נעמען זיי געבן אַוודאי ניט.
האָט נאָט ברוך־הוא די באַשעפענישן פאַר דעם מענטשן געבראַכט, און
יענער האָט גלייך געזאָגט: אָט די חיה זאָל טראָגן דעם נאָמען: אָקס,
די — קעמל, די — אייזל און אזוי ווייטער. האָט נאָט דעמאָלט געפרעגט
ביים מענטשן: ואני מה שמי? ווי זשע איז מיין נאָמען? „דיר — האָט
דער מענטש געענטפערט — פאַסט דער נאָמען „אדוני“, ווייל דו ביסט
דער אדון הכל — דער האָר פון אַלץ!“ אמר הקב"ה — האָט נאָט געזאָגט:
זאָל אזוי זיין! אני הוא שמי שקרא לו אדם — איך בין דער, מיט וואָסער
נאָמען דער מענטש האָט מיך באַצייכנט!

אין דעם דאָזיקן מדרש, דערקלערט ווייטער דער מהר"ל, איז
פאַרבאָרגן איינער פון די טיפּסטע, „סודי התורה וסתרי ההכמה“, וואָרעם,
שטרייכט דער מהר"ל אונטער, דער מענטש איז דער „עיקר המציאות, ער
איז די מאַס פון אַלע זוערטן, דער „צענטראַלער פונקט אין דעם עיגול פון
דער וועלט“, און אַלץ וואָס עקסיסטירט ווערט אָפּגעשאַצט לויט דער גע-
שטאַלט, וואָס עס באַקומען אין דעם מענטשנס אויגן, לויט דעם נאָמען,
מיט זועלכן דער מענטש באַצייכנט די זאך.⁵³

דער מהר"ל פון פראַג גייט אָבער נאָך ווייטער. אַפילו דער בודא
עולם באַווייזט זיך פאַר דער וועלט אונטער דעם נאָמען און אונטער די
באַגריפן, מיט וועלכע דער מענטש טוט אים באַקליידין. דער באַשעפער
פון דער וועלט אַנטפלעקט זיך אַלס „אלהי ישראל“, און ווערט נתגלה
אין דער געשטאַלט, אין וועלכער דער מענטש איז אים משיג.⁵⁴

מיר באַגענענען אויך דאָ, אין דעם וועלטבאַנעם פונם מהר"ל, דעם
איינגארטיקן טעאָלאָגישן אַנטראָפּאָלאָגזום*, וועלכער איז אזוי באַראַקט-
טערוסטיש פאַרן „זוהר“, ווו דער מענטש ווערט באַטראַכט אַלס דער
אַבסאָלוטער „אין־סוף“ אין באַגרענעצטע פּערסאָניפּיצירטע פאַרמען,
אָדער, פשוטער אויסגעדריקט, אַלס דער ערדישער מאַטעריעלער טרעגער
פון דער נאָטהייט.

דער מענטש, ווי מיר האָבן געזען, איז לויט דעם מהר"לס וועלט-
באַנעב דער „עיקר המציאות“, און די קרוין פון דעם מין האַנושי איז —

53 תפארת ישראל, קצ"ב 33: „ימפני שהאדם הוא עיקר המציאות הנה כל
הדברים ראויים שיהיו נקראים כפי אשר מתיחסים אל האדם... יש לאדם משפט הנקודה
שהוא בתוך העיגול וזה כי כמו שהנקודה היא עיקר ואמצע העגול ולכך היא מכללת
הכל וכך כל הנמצאים נקראים כפי אשר הם מתיחסים אל האדם שהוא עיקר המציאות“.
54 דאָרפן.

* פון דעם גריכישן וואָרס אַנטראָפּאָס — דער מענטש.

„בני בכורי ישראל“. טרעט דאָ אַרויס אין איר גאַנצער טראַגישער סתירה די האַרבע שאלה: דער „געטלעכער זון“, דער געטלעכער תורה, „באָ שערטער“, דאָס „איינציקע“ און „אויסדערוויילטע“ פּאַלק — שמאַכט אין ביטערן גלות? אָט דער פּראָגנער רב פונם 16טן י"ה איז דאָך געווען אַן עדות פון אזוי פיל גזירות און רדיפות, וואָס יידן זיינען אין יענער צייט אויסגעשטאַנען, און ער רעדט מיט דירנדיקן פאַטאָס וועגן די שרעקליכע ליידן און דערנידעריקונגען, אין וועלכע עס לעבן די „צאצאי יעקב, זען קדושים“. „ווי קאָנען דאָ העלפן ווערטער פון טרויסט!“ — רופט אויס דער מהר"ל.⁵⁵

מען דאַרף אָבער, לערנט דער מהר"ל, דעם מוט גיט פאַרלירן; אזוי איז שוין דער סדר העולם: דורך פייער ווערט דאָס גאַלד געלייטערט און פון פּסולת באַפרייט; די אַלע צרות און פּורעניות האָבן דאָס פּאַלק ישראל געכאַכט האַלטבאַרער פון שטאַל, און עס געשיצט פאַר אונטערזאָגן. דאָס אויסדערוויילטע פּאַלק מוז ליידן, ווייל עס איז פון אַן אַנדער וועלט, עס איז אַ טרעגער פון העכערע געזעצן, וואָס קומען אין סתירה מיט די מאַטעריעלע נאַטורגעזעצן, און זיין גורל וועט אויך טיילן דער דערלייזער פון דער וועלט, דער מלך המשיח. „אין סוף ליסורים של משיח“ — אימהדיק גרויס וועלן זיין די יסורים פונם משיח, ווייל די ערדישע וועלט מיט אירע מאַטעריעלע נאַטורגעזעצן „מתנגד לדבר אלקי“ — ווייל ניט אָנערקענען דאָס דערהויבענע און געטלעכע.⁵⁶ „ווייל דאָס פּאַלק ישראל — שטרייכט דער מהר"ל אונטער — איז דער יסוד פון דער וועלט, דערפאַר מוז עס זיין צעשפּרייט איבער דער גאַנצער וועלט און זיין געבורטסלאַנד דאַרף זיין די גאַנצע וועלט“.⁵⁷ צעשפּרייט זיין איבער דער גאַנצער וועלט און דאָך דערפּיי בלייבן אַן „עם לכּדד ישכּון“ — דאָס האַלט פאַר נייטיק מערערע מאָל איבערצוזוהרן דער מהר"ל, דער זון פונם מיטל-אַלטערלעכן אָפּגעצוימטן געטאָ. דאָס יידישע פּאַלק, ווייזט אַן דער מהר"ל, דאַרף לעבן אַ גאַנץ אָפּגעזונדערט לעבן, ניט קומען אין גאַנצטער באַרירונג מיט די אומות העולם, אלא ניט, וועט דאָס אויסדערוויילטע פּאַלק פאַרלירן זיין איינגאַרטיקייט און ניט זיין מער די „איינציקע און גאַנצע“ אומה. און ניט אומזיסט האָבן אונזערע חכמים אָנגעוויזן, אַז די יידן זיינען פון דער קנעכטשאַפט אין מצרים אויסגעלייזט געוואָרן אין דעם

55. נצח ישראל, קאָפּ 44.

56. דאָרסן, דף 45, עב' א'.

57. דאָרסן, דף 57: „ישראל הם עיקר העולם... ולכן נתפורו בכל העולם שכן

הוא ראוי לאוהבה שהיא כל העולם שיהיה מקום בכל העולם“.

זכות, וואָס זיי האָבן זיך ניט אויסגעמישט מיט דער אַרומיקער באַפעלקער-
 רונג, ניט איבערגענומען ניט זייער לשון, ניט זייערע נעמען, ניט זייער
 הלבשה⁵⁸. די יידן בנוגע צו אַנדערע פעלקער, ווייזט ווייטער אָן דער
 מהר"ל⁵⁹, זיינען ווי פייער מיט וואַסער: בלִזמן דאָס פייער איז אָפגעזונ-
 דערט פון דעם וואַסער, טוט זיין פלאַם העל שיינען, ווי נאָר אָבער דאָס
 פייער קומט מיטן וואַסער אין באַרירונג — גלייך ווערט זיין פלאַם אויס-
 געלאָשן און די פינסטערניש שלינגט אַיין די ליכט⁶⁰.

דער מהר"ל⁶¹ טרעט דערפאַר אַנטשיידן אַרויס קעגן די, וואָס זיינען
 מקיל אין די באַציאָנגען צווישן די יידן און די אַרומיקע פעלקער; ער
 איז זיך, למשל, שטאַרק מתרעם אויף די, וואָס רעכענען, אז דער איסור
 פון יין נסך האָט שוין אָנגעוואָרן זיין ווערט, ווייל ס'איז ניטאָ וואָס מורא
 צו האָבן, אז די קריסטלעכע פעלקער, „מנסכין עתה לעבודה־זרה“⁶². מען
 דאַרף — לערנט דער מהר"ל⁶³ — וואָס ווייטער זיך אָפזונדערן פון דער
 אויסערלעכער וועלט, „גייט אין די וועגן פון אונזערע אָבות, ניט זיך
 איבער מיט לויב און לעבן דעם לימוד התורה מיט אירע מצוות מיט
 אַלע דקדוקי המצוות ודקדוקי דקדוקיה“⁶⁴. לערנען תורה, ווייזט דערביי
 אָן דער מהר"ל⁶⁵, דאַרף מען אָבער ניט ביחידות נאָר בחבורה, צוזאַמען
 מיט אַנדערע⁶⁶, ערשט אין פריינדלעכן וויכוח פון קרובהשע נשמות
 ווערט דער אמת געבאָרן. „אין התורה נקנית אלא בחבורה“, חזרט מע-
 רערע מאָל איבער דער מהר"ל⁶⁷. דער מהר"ל⁶⁸ האָט אָבער זייער גוט גע-
 וואַסט, אז ביי דעם דרך הלימוד פון פילפול און „חילוקים“, וואָס האָט
 דעמאָלט געוועלטיקט אין די פוילישע און דייטשע ישיבות, האָט דער
 „לימוד בהבורה“ ניט געקאָנט פרענגען צום „אויפדעקן דעם אמת“;
 דאָס האָט בלויז אימהדיק געשטאַרקט ביי די ישיבה־בחורים די תאווה
 צו אַזויסטיש־איבערגעשפיצטע דריידלעך, בכדי צו בלענדן איינער דעם
 אַנדערן מיט חריפותדיקע אַיינפאַלן און שכלדיקע המצאות. וועגן דעם
 אמתן פשט און ריכטיקן אינהאַלט פון דער באַטרעפנדיקער סוגיא אָדער
 הלכה האָט מען דערביי אַמווויניקסטן געזאָרגט. דער מהר"ל⁶⁹ מיט זיין
 טעמפעראַמענט פון אַן אמתן מוכיח און קעמפער איז דערפאַר מיט זיין

58 נבירות ד"ל, קאָפּ 43.

59 נצח ישראל, דף 37.

60 דרוש על התורה, 46.

61 תפארת ישראל, סוף קאָפּ 13.

62 דרך חיים, דף 107, ע"ב ב'.

התורה... אם עובד בתורה יחיד הוא טפשי" (ספר ציפורן לויט דער ערשטער קראָקער אויסגאַב).

נאנצער ענערגיע ארויסגעטראָטן קעגן דער דעמאָלטיקער ערצױנג און ביִלדונג־
 סיסטעם, און ער האָט זיך געשטעלט די אויפגאבע אינגאנצן דעפאָרמירן
 דעם דרך הלימוד פון דער יודישער יוגנט. די דאָזיקע פראָבלעם — דער
 פאָרטירן די דערצױנג־סיסטעם צוזאמען מיט א זייער שאַרפער קריטיק
 פון דעם דרך הפּילפּול — ווערט ביי דעם מהר"ל ספּעציעל באַהאַנדלט
 אין זיין אַרײַנפיר צו דעם „נתיבות עולם“ און אין זיין באַקאַנטן „דרוש
 על התורה“, וואָס ער האָט פאַרעפנטלעכט אין 1593. ער האַלט אָבער די
 דאָזיקע פראַגע אויף אזוי פיל וויכטיק, אז ער קערט זיך צו איר אום
 כמעט אין אַלע זיינע פּילצאָליקע ווערק. דעם מהר"ל'ס קאַמפּ קעגן דעם
 דעמאָלטיקן סדר הלימוד האָט בלייבט א געוויסן קולטור־היסטאָרישן
 באַטייט, ווייל מיר באַקענען זיך דערביי מיט אינטערעסאַנטע פרטים אויס
 דעם קולטורעלן שטייגער־לעבן אין די דעמאָלטיקע חדרים און ישיבות.
 „מיום עמדי על דעתי — זינט איך בין געקומען צום פאַרשטאַנד,
 דערצױלט דער מהר"ל אין דער הקדמה צו „דרוש על התורה“, קוק איך
 מיך אויפּמערקזאַם צו און זע ווי שלעכט אונזער דור פירט דעם דרך
 הנהגת התורה והלימוד. האָב איך צו מיר געזאָגט: לאַ זו הדרך! ניס דאָס
 איז דער וועג, אין וועלכן אונזערע אָבות און די הייליקע קדמונים זיינען
 געגאַנגען. דער אונטערשייד איז אזוי גוואַלדיק גרויס, אז עס קאָן נאָר קיין
 פאַרגלייכונג ניט זיין. האָב איך דערפאַר מיט אייניקע יאָר צוריק זיך גע־
 שטאַרקט ווי אַ לײב, און געוואָלט מאַכן תקנות אויף דעם געביט לויט
 מיין פאַרשטאַנד. איז דאָס מיר אָבער ניט געלונגען, ווייל די קינדער פון
 אונזער דור טוען דערקלערן: אחרי רבים נלך! ערשט ניט לאַנג האָב איך
 געמאַכט אַ נייעם פרוזן און זיך געווענדט מיט אַן אויפרוה למדינות פולין
 ורוסיא, זיי זאָלן זען מאַכן די נייטיקע תיקונים אויף דעם דאָזיקן געביט,
 איך האָב אָבער אויך דאָס מאָל נאָרניט געפּועלט. דאָך טרעט איך ניט אָפּ
 און טו דעם מוט ניט פאַרלירן; איך וויל האָפּן, אז מיינע מוסר־רייד וועלן
 דאָך דערהערט ווערן און וועלן דערגרייכן די אויפּמערקזאַמע און גאַטס־
 פאַרכטיקע הערצער... אויב עס וועט מיר דערביי געלינגען צו ברענגען
 הילף און אַרויפּפירן אויפן ריכטיקן וועג איינעם פון טויזנט, וועל איך
 מיך ניט רעכענען מיט די טויזנטער נאַראַנים, וואָס טוען פאַרשטאַפּן
 זייערע אויערן און ווענדן אָפּ זייערע אויגן“...

דער דרך הפּילפּול, זאָגט ווייטער דער מהר"ל אין זיין „דרוש על
 התורה“, מיט וועלכע אונזערע חכמי התלמוד האָבן זיך באַנוצט, איז בלל
 ניט געווען קיין „חרופות של הכל“; דאָס איז ווירקלעך געווען אַ וויכטיק
 מיטל בכדי אויף אַ דיאַלעקטישן אופן אַרויסבאַקומען דעם ריכטיקן הוך
 פון יעדער הלכה, ניט אזוי ווי אונזערע היינטיקע בעלי הפּילפּול „שעושים

תורת אלהינו פלמטר" — וואָס טוען פעלשן אונזער תורה. זיי רופן דאָס „דברי חירוד“ — אַוודאי זיינען דאָס „שטעכעדיקע ווערטער“ (דברי הדודין), וואָס שטעכן און רייסן די הערצער פון די צוהערער. גאַנץ פאַר-וויסמזיניק פאַרדרייען זיי און פעלשן די סוגיא פונם תלמוד בלויז מיט דעם צוועק, בכדי אַרויסווייזן דעם קונץ פון חריפותדיקע אַיינפאַלן. דאָס ברענגט דערצו, וואָס ס'ווערן פאַרלאָזן די וועגן פון תורה, וואָרעם די, וואָס דורשטן מיטן גאַנצן האַרצן נאָך אמתן וויסן, זאָגן: וואָס קאַנען אונז העלפן אָט די אלע קונצשטיק און פלענדווערק? זיי דערווייטערן זיך דערפאַר פון אונזערע ישיבות, ווו עס בלייבן בלויז יונגע בחורים, וועלכע זיינען ליידיק פון וויסן און ניט די תורה איז זייער פאַנער.⁶⁰

„אוי לאותה חרפה ולאותה בושה וכלימה! — רופט אויס דער מהר"ל אין אַן אַנדער אָרט“ — וואָס אונזער דור איז אַנדערש פון אלע אַנדערע דורות; פאַרשווינדן איז אין אים דער פּכוד התורה, איר גלאַנץ און פּראַכט, און מיר זיינען אלע נאַקעט אָן וויסן. און דאָס אלץ צוליב די „הילוקים“ מיטן פּילפּול... זאָלן זיי ניט זאָגן דער פּילפּול שאַרפט די מוהות — ער מאַכט בלויז נאַריש און אומוויסנד (איך יאמרו שהם מחדדו, אין זך אלא שמטפשין טפשות גמור); און מיר זעען דאָך צו וואָס דער דאָזיקער „חירוד“ האָט אונז געפּראַכט... וואָלטן די בחורים אין די יונגע יאָרן אין דער התחלה געלערנט דעם פּשט פון דעם תלמודישן טעקסט, וואָלט ביי זיי געבליבן די גירסא דינסותא, און וואָלטן ווייך גיקסטנס געקאַנט אַייניקע מסכתות, אָבער איצט קאַנען זיי גאַרניט, אין דאָס דערפאַר, וואָס זיי הייבן גלייך אָן פון „תוספות“ נאָך איידער זיי האָבן פאַקומען אַ וועלכן ס'איז פאַגריף וועגן דעם תלמודישן טעקסט נופּא... מען קאָן דאָך ניט שטעלן אַיינע און די זעלבע פאַדערונגען קליינע קינדער צוזאַמען מיט דערוואַקסענע, ביי אונז וויל מען אָבער דערפון ניט וויסן, און פּרוּווט טענהט מיט דעם פאַטער און ניט אים צו פאַר שטיין, אַז ער דאַרף מיט זיין קינד פּריער לערנען די „שימת ההלכה“ און ניט אים גלייך פאַרשלאָגן דעם קאַפּ מיט תוספות — וועט דאָס ביי אים אויסזען גלייך, ווי איר זאָגט אים, אַז ער דאַרף זיין זון לגמרי ניט לערנען, וואָרעם דער פאַטער טראַכט בלויז וועגן פּכוד (כי אין האב הפץ רק בשם)...

⁶⁰ „רוש על התורה“, 33: „יפתוך כך ילכו בנויים אין תורה, כי אשר הם כוננים וחצצים בתורה, קצת יאברו מה לנו ולדברים אלו חברים כלב ואותיות פורחות באיור? ונמנעים עלי כך משיבה, אין שם גם אחר זולת הנערים הנעורים מחכמה שאין כבשמים תורה“.

⁶¹ „נהיבות עולם“, קאפ' 5.

מיינט ניט, — זאגט ווייטער דער מהר"ל, — אז יעדער, ווער עס קאן פֿרעגן קשיות אין דער סוגיא, ווער עס איז אַן „עוקר תרים“ און חריפות־דיקער בעל פילפול — דער הייסט שוין אַ בעל־תורה. ניין! ניט קיין בעל תורה איז ער, נאָר בלויז אַ בעל פילפול! און וווּ עס איז ניטאָ קיין אמתע ידיעת התורה, דאָרט פעלט אויך יראת שמים... זייט וויסן, איר אַלע לומדי התורה, וואָס זיצן אין די ישיבות — רופט ער אויס ווייטער — ווען אַלע ימען זאָלן זיין טינט, וואָלט נאָך אַלץ ניט געקלעקט צו פאַשרייבן, וואָס פאַר אַ גוואַלדיקן חורבן ס'האָט אָנגעמאַכט דער דאָזיקער דוד הלימוד, וועלכער האָט גורם געווען, אז אין די מדינות, וווּ עס זיינען אַמאָל געווען אזוינע גדולי התורה ווי רש"י, דער רבנו תם און די בעלי התוספות—זאָל איצט בענותינו הרבים „נשתכחה התורה לגמרי והוסרה כהן הן התורה הן המעשים“... וואָלט כאַטש—פאַרענדיקט מיט טרויער דער מהר"ל — איינער פון טויזנט איינגעזען, ווי גרויס ס'איז די געפאַר, וואָלטן אָט די ווייניקע געווען מיר אַ נחמה. קיינער אָבער זעט ניט און וויל ניט פאַרשטיין. דערויף קלאַנט מיין האַרץ און עס טרערן מיינע אויגן!...“

אין די ווייטערדיקע קאפיטלען פון דעם דאָזיקן ווערק באַרייט ווידער דער מהר"ל די אָנגעווייטאָגטע פּראָגע וועגן קינדער דערציען. „אַלע קינדער גייען צום רבין תורה לערנען, זייער גרויס איז אָבער דער חשש, אז ביי דעם ווילדן סדר הלימוד, וואָס געוועלטיקט ביי אונז, קאָן דאָס אַלץ לויטער שאַרן ברענגען. אויף לערנען ביבֿל און משנה לייגט מען בכלל קיין אַכט ניט, און אויך דער לימוד פון גמרא ווערט געפירט אויף אַזא אופן, אז ער קאָן קיין פעולה ניט האָבן. דאָס קינד, ווי עס קומט צום רבין אָן וועלכע ידיעות אין די כתבי הקודש, אזוי גייט עס אויך פון אים אַוועק. די משנה, וואָס איז דאָך דער יסוד און דער עיקר אין דעם לימוד התורה, ווערט אויך ניט געלערנט, און אזוי בלייבן די קינדער ביי גאַרניט. מיט אייגענע הענט מאַכן זיי זיך אומגליקלעך; זיי ווילן פליען אין די הויכע הימלען, און פאַלן אַלץ נידעריקער, און עס העלפֿן ניט קיין שום טענות. דער מלמד טראַכט נאָר וועגן זיך, און דער פּאַטער מיט זיין קנאַפֿן פאַרשטאַנד וויל, דער זון זאָל אין אַ קורצער צייט אויסלערנען כל התורה כולה. זיין זון איז נאָך אַ יונגל און ער שיקט אים שוין למרחקים, ער זאָל דאָרט שעפֿן תורה פון די טיפע ברונעמער. די אַלע חלומות צעשווימען אָבער ווי וואַסער, און ס'איז נאָך גוט ווען דאָס יונגל פּרענגט מיט זיך ווייניקסטנס צוריק דאָס ביסעלע תורה, מיט וועלכע ער איז אַרעק. אזוי

נוואלטיק גרויס איז די צאל פון די אומגעקומענע געפער, וואָס דער אומ-
געלעהערטער סדר הלימוד האָט זיי געמאכט פאַר אייביקע קאַליקעס".
דער מהר"ל באַזונגט זיך אָבער ניט בלויז דערמיט, וואָס ער קרי-
טיקירט שטאַרק דעם דעמאָלטיקן סדר הלימוד. אין פילע פון זיינע ווערק"
ווייזט ער אויך אָן דעם דרך, ווי אזוי מען דאַרף רעפּאַרירן די קינדער-
דערציִונג, און שטרייכט טאַקע דערביי יעדעס מאָל אונטער, אז ער לייגט
דאָ ניט פאַר קיין נייע רעפּאַרמען — ער וויל נאָר מען זאָל זיך אומקערן
צו דעם ריכטיקן וועג, אויף וועלכן עס זיינען געשאַנגען אונזערע קדמונים,
די חכמי התלמוד.

„די קדמונים — דערקלערט דער מהר"ל — זיי האָבן געפירט די
תינוקות של בית רבם אויפן ריכטיקן וועג צו אַ באַשטימטן ציל; היינטי-
קער דור אָבער האָט דעם דאָזיקן דרך פאַרלאָזן, ער וויל אויפבויען אַ בנין
ניט טראַכטנדיק פריער וועגן דעם נייטיקן יסוד און פּאַסיקע גרונט-
שטיינער פאַר דעם דאָזיקן בנין. אין אַמאָליקע דורות האָט מען געפירט
דעם סדר הלימוד לויט אַ באַשטימטן פּלאַן: בן חמש למקרא — צו פינף
יאָר האָט מען מיטן קינד אָנגעהויבן לערנען חומש, צו 10 יאָר — משנה,
און ערשט צו 15 — גמרא. מען האָט געפירט דאָס קינד מין הקל אל
החמור, און ערשט נאָכדעם, ווי דאָס קינד האָט אין די קליינע יאָרן זיך
באַקענט מיט די יסודות פון אונזער אמונה, איז עס אימשטאַנד געווען אי-
בערציִוגיין צום ווייטערדיקן לימוד — צו משנה, וואָס איז דער לעבעדיקער
שורש, אויס וועלכן עס איז אויסגעוואַקסן דער מעכטיקער בוים פון דער
תלמודישער ליטעראַטור. אזוי האָבן זיך נוהג געווען אונזערע חכמים אין
אַמאָליקע צייטן. גאַנץ אַנדערש איז מען זיך היינט נוהג אין אונזערע
מדינות. הסכלים שפּדרונג — טוען אַלץ קאַפּויר. חומש לערנט מען מיט
די קינדער אויף אַ משונה ווילדן אופן. יעדע וואָך הייבט מען אָן מיטן
קינד לערנען די געהעריקע סדרה, נאָר ווייל דאָס יונגע קינד איז ניט

66, נתיבות עולם, נתיב התורה, פרק 110, אמנם עתה בדורנו זה אף כי
יש תינוקות של בית רבם והם נכנסים לרבם ללמוד תורה, אבל אני חושש לגודל
הקלקול שיש להם בהנהגת הלמוד התורה בענין ובפרט במקרא וככ"ש במשנת שאין שמים לב
עליה כלל וכן בגמרא, יוצא שזכרם של למוד התורה בהפסד הקלקול הגדול והעצום
שניהנים בענין הלימוד... ודבר זה בעצמם בלמדם בגמרא ועוזבים את המשנת שהיא
היסוד ועיקר לכל התורה כולה וכבר בארנו קלקול הגדול והעצום אשר מאבדים עצמם
לדעת רוצים לעלות בסולם השמיטה והם נשארים סתם סתם... עד שבע"ה רבים הללים
הסילה ועצומים כל הרגיה הכל בשביל הקלת הלמוד שאינם נוהגים כראוי בתורה...
67 זע, תפארת ישראל, קאס' 56, ז' 110—111; גור אריה (פירוש על התורה).
ז' 6, 7, דרוש על התורה, 7—36; דרך חיים, VI, 6.

אימשטאנד אויסלערנען די גאנצע סדרה, בלייבט ער שמיון אין דער מיט, און אויף דער צווייטער וואך גייט מען שוין מיטן קינד גלייך איבער צו דער צווייטער סדרה; און אזוי לערנט דאָס קינד בלויז אָפּגעריסענע שטיק־לעך אָן אַ שום צוזאַמענבונד און עס ווייס סוף־בל־סוף קיין איינציגע סדרה בשלימות. פרוווט עמעצער אָנווייזן ווי ווילד ס'איז אַזאַ סדר און אַז מען דאַרף זוכן אַן אַנדער דרך, באַקומט ער גלייך איין און דעם זעלבן ענטפער: „ווי אַלע זיינען זיך נוהג, אַזוי פירן אויך מיר זיך אויף“. און אַז דאָס קינד, וואָס האָט גאָרניט אויסגעלערנט, ווערט אַ 6—7 יאָר, הייבט מען מיט אים גלייך אָן נמרא. אפילו אין מער דערוואַקסענע יאָרן איז זייער שווער תּוּמס זיין דעם תּלמודישן טעקסט, אויב מען האָט פּאָרויס זיך ניט גרינטלעך באַקענט מיט דער משנה, בפרט נאָך אין די קינדערשע יאָרן. אונזערע מלמדים און מדריכים ווילן דאָס אָבער ניט פאַרשטיין. זיי איז אפילו דאָס אויך ווייניק. ווי נאָך דאָס יִנגל איז אַ ביסל היימיש געוואָרן אין דעם תּלמודישן טעקסט, הייבט מען אים שוין אָן צו שטאַפּן מיט תּוספות, וואָס ער איז מיט זיין יִנגלשן שכל בכלל ניט אימשטאנד משיג צו זיין. וואָלט עס נאָך ווייניקסטנס געבליבן ביי תּוספות — מען קלעטערט אָבער נאָך ווייטער, און מען פאַרשטאַפט דעם יִנגל דעם קאָפּ מיט פּילפּול און „הילוקים“; ער פּטרט זיינע בוחות און בעסטע יאָרו מיט ווילדע קלאַזיקישות, מיט פּאַרדרייטע סברות און קרומע אַיינפאַלן, וואָס צעריגען ווי שפינוועבס, און ער בלייבט נאַקעט און בלויז אָן ריכ־טיקע ידיעות און אמתן וויסן⁶⁸. צי קאָן אָבער אַזוינס דערלאָזן ווערן אין די געצעלטן פּון פּאָלק ישראל, מען זאָל קינדער געוויינען צו פּאַלשקייט און רוח שקר? מען זאָל פּטרן יאָרן בלויז אויף חידוד השכל — דעם שכל צו שאַרפּן! דאָס איז אָבער אויך ניט אמת. ניט מיט קרומע שפּיצלעך און ווילדע המצאות קאָן מען שאַרפּן דעם שכל, ער זאָל קאָנען לייכט משיג זיין דעם ריינעם אמת. אדרבה — דורכן קרומען פּילפּול איז דער שכל שוין ניט אימשטאנד לאָגיש און קלאָר צו דענקען. אונזער תּורה איז אָבער די תּורה פּון אמת, און אַייער פּילפּול פּאַרטונקלט דעם אמת און פּאַר־שפּרייט בלויז פּאַלשקייט און ליגן. „ווערט בעסער — רופּט אויס מיט רונז דער מהר"ל⁶⁹ — בעל־מלאכות, סטאַליערס און האַלצהעקערס, באַווייזט דאָרט קונצן און מייסטערשאַפט! דאָרט, אין דער בראַנזשע פּון מלאכה

68 זע „נוד אריח“, דף 205, עמ' ב': „ואו יעסק בתוספות ומי יתן והיה לו העיקר ולא יבקש תוספות ועוד יעלה בסולם לדרוש במשאות שוא, יגיע לרוק כמו ויבלו בהבל ימיהם ושנותם בבהלה לעסק בפלפול של הבל להסביר פנים אשר לא כן אסף רוח בסניו והיה לרוח שקר בסוף...“ (מיר ציסירן לויס דער ערשטער פּראָגער אויסגאַבע 1578).

און האנטארבעט, קאנען מייסטערשאפט און המצאות ברענגען דעם גרעסטן נוצן, דאָרט איז קונץ — דער דרך האמת, דער דרך, אין וועלכן אונזער תורה גייט. אָבער אַייערע קונצן ביים חידוד השכל זיינען לויטער ליגן, און פאלשקייט און אמת זיינען דאָך דער פולסטער הויפּך.⁶⁹

„אָם אזוי — קלאָנט זיך דער מהר"ל — וואָסן ביי אונז אויס קינדער ליידיס פון וויסן, אָן גרינטלעכע ידיעות אין תנ"ך, משנה און גמרא. די ישיבת־בחורים נופא פארשטייען דאָס אָבער ניט. זיי פאָסן זיך צו צום געשמאק פון די, וואָס האַלטן זיי אויס מיט אַלע זייערע הצטרותן. זאָל טאָקע דעם יונגמאַנס נאַנץ ביסעלע וויסן פאַשמין בלוז אין פילפול און שפּיציקע המצאות — דער אַומצויסנדיקער המון מיינט אָבער, אז דאָס איז די טיפּסטע חכמה, און דער יונגערמאַן זעט אין דעם זיין בעסטן תכלית, דעם ריכטיקן וועג צו מאַכן אַ קאַריערע. וואָרעם ער טראַכט ביי זיך: איך וועל דאָך מיר דערמיט קונה שם זיין ביי די, וואָס וועלן מיך באַזאָרגן מיט אַלדעם נוטן, איך וועל מיך אַיינקויפן ביי רייכע לייט, וועל באַקומען אַ פראַקטישע סוחרישע פרוי און וועל פון קיין שום דאגות ניט וויסן!"⁷⁰

בכדי צו קעמפן קעגן דעם פאַרדאָרבענעם סדר הלימוד האָט דער מהר"ל געגרינדעט פיל חברות לומדי משנה,⁷¹ און יענע האָבן אַגיתירט וועגן דורכפירן די פונם מהר"ל פראַיעקטירטע רעפאָרם, וואָס איז פאַי שטאַנען אין דעם באַנייען דעם אַלטן, נאָך ביי די חכמי התלמוד אָנגענום מענעם סדר הלימוד: צום ערשט לערנען מיט די קינדער די ביבלי, און ערשט דערנאָך, ווען דאָס קינד וועט שוין זיין אַ פּסי אין תנ"ך, איבערגיין מיט אים צו משנה און דאָן צו גמרא.

69 „תפארת ישראל", ז' 110: „ויותר היה ראוי שיחיה מתעסק באומנות שיש בו חכמה כמו הנגרות וכיוצא בזה מן האומנות ויאמר לחודו בתורה בעינא, ואם יאמר שאין חידוד האמנות מתדחה וכתיהם לתורה הלא חרוד זה שחם מתעסקים בו הוא יותר רחוק מן התורה, כי החרוד של אומנות הוא החת סוג אחד עם חרוד התורה ששניהם הם כבשקים לעמוד מתוך חרוד על האמת; והחרוד שלהם בנתנו הראשונה לשקר והאמת והשקר הפכים".

70 זע „נור ארית", 6-205: „וכאשר רציתי לתקן מה שאפשר, הלא גם זה לא עלתה בירי באזרם... נלך אחר מהבינו נותני צמרי פשתי ושקוי כי אין טוב רק לאכול ולשתות, ישבח בחור בילדתו וישיב לבו בימי בחרותו ויראה טוב בעמלו. ואם הוא עמל לרוב הלא הוא חכמתו ובינתו לעיני כל עמי הארץ, ודי לי בזה כבוד שם ותחלה כי יתנו לי אשה עירנית סהרנית בת מי זהב..."

71 אז דער מהר"ל האָט ניס בלוז פאַרגעליינט, נאָר פאָקע אַליין געגרינדעט אַזוינע חברות, זאָגן עדות זיין תלמיד ר' אפרים לענשויצער („עבודי שש", 28) אין דער בעל „תוספות יום טוב", וועגן וועלכן עס וועט פאָלר זיין די רייד.

„מיין גאנצע מי — קלאַנט זיך דער מהר"ל — איז אָבער אומזיסט פאַרלאָרן געגאַנגען. עס געפינען זיך אָבער שטענדיק מענטשן חוטאים זמחטיאים, וואָס זייער גאַנצע פּוּנה איז ביי לימוד התורה בלויז גדלות און כבוד־זוכעריי. זיי ריידן עס אַיין דעם פשוטן עולם: ס'איז דאָך גלייך כער דיין זון זאָל וואָס מער זיך אָפּגעבן מיט „פּילפּול הגמרא“, ווייל דורך דעם וועט ער גיך זיך קונה־שם זיין, ער וועט ווערן אַ גדול בישראל און באַשיינען מיט זיין רום ריך און דיין גאַנץ הויזגעזינד“⁷³, און דער פשוטער באַלעבאָס לאָזט זיך פאַרפירן דורך די דאָזיקע חנופישע רייד, ער גלויבט אין דער אמת, אַז משניות איז אַ צו פשוטער און עלעמענטאַרער לימוד, אַז אמתע חריפות קאָן מען פאַווייזן בלויז אין פּילפּול און „חילוקים“...

אַז אזוי איז אַפילו אזא גאון בישראל מיט אזא נואַלטיקן אוימאָד־ריטעט ווי דער מהר"ל דאָך ניט געווען אימפּוטאַנד צו שווימען מיט ער פאַלג קעגן דעם שטרעם, און דורכפירן זיין געפלאַנטע רעפּאַרם אין דעם סדר פון קינער־דערציגונג. עס איז אים ניט געלונגען, ניט קונדניק דערויף, וואָס ער איז ניט געווען איינער אַליין אין דעם אָנגעפאַנגענעם קאַמף, און האָט מיט זיך געהאַט טיכטיקע מיטהעלפער. דעם מהר"לס באַדייטנדסטער מיטהעלפער איז געווען דער פּאַפּולערער בעל־דרשן אפרים בן אהרן אויס לענטשיץ⁷⁴. די יונגע יאָרן האָט ר' אפרים פאַרבראַכט אין יאַר־אַסלאָוו⁷⁵, דערנאָך געווען ראשי־שיבה אין לעמבערג, זינט 1604 איז ער רב און ראשי־שיבה אין פּראָג, ווו ער איז געשטאַרבן אין 1619. אפרים לענטשיצער איז באַקאַנט אַלס פאַרפאַסער פון פילע ווערק: אַ פירוש אויף רש"י, „גלי יקר“, וואָס איז אָפּגעדרוקט געוואָרן אויף די קאַסטן פון דעם „ווער“⁷⁶, מוסר־ספרים „עיר הגיבורים“ און דער

⁷³ זה „דרוש על התורה“, 34; וכבר התחלתי להרריך בני אדם שיתנו ללמד בניהם משנה תהלה ליסוד גמור ואח"כ כל סדר הלמוד על פי שנדרו חז"ל בדברי התורה, ולא עמדה לי, באשר מתאבצים המיד אנשים חוטאים ומהסויאים אשר כל כוונתם בתורה רק לשם, ויהרא ומנעום מזה באמרם: מיב שילמוד בנך פלפול הנמרא בו יעלה מעלה בעלה יהוא לתהלה ותפארת לך ולבנך עד עולם לפעול כשם הגדולים אשר בארץ. ומלמדים הנערים לצמצף כנף המצפצף ואינו יודע מה“.

⁷⁴ בר רומש זיך גאַנץ צאָסט אָן מיטן דאָפּלסן נאָמען: שלמה אפרים. דעם ערשטן נאָמען האָט מען אים ערשט צוגעגעבן אין די עלטערע יאָרן, ווען ער איז געפערלעך קראַנק געווען.

⁷⁵ זע די פאַררעדע צו „עוללות אפרים“.

⁷⁶ זע די פאַררעדע צו „גלי יקר“, חנה כעת בשנת שס"א (1601) לפ"ק קודם ימי הפורים נשלתי לטשכב בחולי מסוכן כמת שבוגות עד שהנסיפו לי שם שלמה... ומחניני שלוש ארצות יצ"ו חיושבנים ראשונה במלכות שמים נודעים בשערים לשם ולהתלהל, מכחם החיוקן בירי ומכיסם מיינו למלאכת הרפוא, ושלם ה' פעלם ומשבורתם שלמה“.

זייער פאפולערער „עוללות אפרים“, ווו עס זיינען מיט אזא אינטימער הארציקייט אויסגענוצט אזוי פיל לעגענדעס און מעשיות אויס די מדרשים; זיין אומפאנגרייך ווערק „רבבות אפרים“ — דרוש אויף תורה, איז געבליבן אין כתב־יד⁷⁶. באזונדערס האָט ער זיך קונה'שם געווען אלס גלענצנדיקער בעל דרשן. זיינע דרשות האָט ער געהאַלטן ניט נאָר אין לעמבערג און פּראָג, ווו ער האָט פאַרבראַכט זיינע יאָרן; ער פלעגט אויך אַרויספאַרן אויף די באַרימטע לובלינער „ירידים“, ווו דער „וועד“ פלעגט אָפהאַלטן זיינע זיצונגען, און דאָרט, פאַרן קיבוץ פּון די רבני פּוילן און די ראשי־הקהילות, פלעגט ער האַלטן זיינע פייערדיקע שטראָף־דרשות⁷⁷. מיט זיינע שאַרפע שטראָף־דייד האָט ער זיך געשאַפן אַ סך שונאים⁷⁸, און ווייל ער האָט אַ טייל פּון זיינע דרשות פאַרעפנטלעכט אין אַ ספּע־ציעלער זאַמלונג „עמודי שש“⁷⁹, קאָנען מיר זיך אויס זיי איבערצייגן, אַז די „פּני“, די רבנים און די רעדלפירער פּון די דעמאָקראַטישע קהילות האָבן טאַקע געמוזט אויסהערן זייער ניט קיין אָנגענעמע שטראָף־דייד פּון דעם קאַמפּלוסטיקן און אָפּנהאַרציקן בעל־דרשן. בעת אפרים לענטשיץ ברענגט, למשל, דעם מאמר פון דער גמרא „שאינ דברי תורה מתקיימים כ"א בענוים כמו משה ואברהם“ און אַז די חכמה איז „ביותר מצויה“ ביי די, וואָס זיינען ביי זיך קליין און נידעריק — איז ער דערפוי גלייך מוסיף: „אַבער ביי די „תופשי תורה“ פון אונזער דור איז די מידה פון ענוה כלל ניט צו באַמערקן. אַדרבה — אין לך גאים בעולם כמותם, ס'אויף דער גאַנצער וועלט ניט פאַראַן נאָך אַזעלכע גדלנים ווי זיי. ווער עס קאָן נאָר עפעס לערנען (מי שיש בו קצת ריח תורה), מיינט ער שוין, אַז עס איז צו אים קיין גלייכן ניטאָ, און לאָז זיך אים נאָר אויסדאַכטן, אַז איר האָט מיט עפעס אָנגערירט זיין אויסגעפוישטן כבוד, וועט ער אויף גאָרניט קוקן און וועט נוקם ונוטר זיין מער ווי דער נחש הקדמוני. עס איז גאָרניט איבערצודערציילן, ווי יעדער פּון זיי האַלט זיך גרעסער

⁷⁶ זע „עוללות אפרים“, 28 (מיר ציפּירן לויט דער ווילנער אויסגאַבע, 1877).

⁷⁷ זע די הקדמה צו „עמודי שש“.

⁷⁸ אין דער הקדמה צו „עמודי שש“ קלאָנט זיך דער כּהנא, ושם חיה סדרכי לדבר נגד מלכים מאן מלכי רבנן ולנגוד בקצח המחנה בקצינים... לא אשוב בסני כל אע"פ שואת חיתה נסבת לחיותי פן הנרדפים וטן שופ לשון חסון עמים רבים לא אוכל להחבא ונרמתי לעצמי שרבים היו רודפי וצרי...⁸⁰

⁷⁹ אין 1607—דערציילט ר' אפרים לענטשיץ—בעת ס'האָט אויסגעבראַכן אַ עפּי־דעמיע אין פּראָג, איז ער טיט פילע אַנדערע אַינזוווינער אַנטלאָפּן פּון דער שטאָט און זיך באַזעצט אין אַ קליין שטעטלע בישויץ, פיר כּייל פּון פּראָג. דאָרט האָט ער געהאַט פיל פּרייע צייט, וועלכע ער האָט אויסגענוצט אויף צו פאַרשרייבן אַ טייל פּון זיינע דרשות און זיי צוגרייפּן צום דרוק. דער „עמודי שש“ איז ערשט דערשינען אין 1617.

פון דער גאַנצער וועלט, און קיינער פון די דאָזיקע חכמי הדור וויל ניט אָנערקענען דעם צווייטן; יעדער איז דעם אַנדערן מבזה, רעדט אויף אים אויס וואָס אין דער קאָרט, פלייסט זיך צו דערווייזן, אז דער צווייטער איז אַן עמ־הארץ, אַ נידערטרעכטיקער מענטש, וואָס פאַרשטייט גאָרניט און ווייס גאָרניט — ער איינער איז דער חכם, דער גרויסער מאַן און אַלע אַנדערע זיינען גאָרניט... און ווי גרויס איז זיין פרייד, בעת ער הערט מען רעדט עפעס שלעכטס וועגן אַן אַנדער תלמיד־חכם; ער זעט דאָך אין יענעם זיין קאָנקורענט — דאַרף מען אים דערנידערקוקן, מאַכן אים צו שפּאַט און געלעכטער" ⁸⁰.

אַט די מידה פון קרענקלעכער גדלות און ניט־פאַרגינען, וואָס איז אַזוי נואַלטיק גרויס ביי תלמידי חכמים פון זיין דור, נעמט זיך, לויט דעם בעל „עוללת אפרים", אין אַ געוויסער מאָס פון דעם אומגאַרמאַן סדר הלימוד, וואָס געוועלטיקט אין די חדרים און ישיבות. מיט דעם זעלבן רוגז און כמעט אין דעם זעלבן סיגנון, ווי דער מהר"ל, רעדט אויך אפרים לענטשיצער וועגן דעם ווילדן סדר פון לערנען חומש מיט די קינדער. „דאָס קינד — קלאָגט זיך אפרים לענטשיצער — איז נאָך אַזוי קליין, אַז עס איז ניט אימשטאַנד עפעס צו־פאַרשטיין — הייבט מען שוין אָן דערמיט חומש צו לערנען, און דאָס ניט לויטן סדר נאָך, נאָר אָפגעריסענע שטיקלעך: די וואָך עטלעכע פסוקים פון בראשית, די צווייטע פון פרשת נח אאז"וו. און אויך אין די דאָזיקע פסוקים לערנט מען מיטן קינד בלויז דעם פירוש המלות, אָבער ניט דעם חיבור הפסוקים, דאָס קינד זאָל וויי־ניקסטנס באַקומען אַ באַגריף וועגן וואָס עס האַנדלט זיך. דער חומש ווערט דאָ אויסגענוצט בלויז אַלס לערנביכל אויף צו לערנען די שפראַך גלייך מיט אַלע אַנדערע לערנביכער. חזרט מען מיט דעם קינד מעכאַניש אַיין דעם פירוש פון די אָפגעזונדערטע ווערטער, אָבער וועגן דעם תוך פון דער תורה, וועגן אירע געזעצן און לערע האָט עס קיין באַגריף ניט. און אַט מיט אַזעלכע קלאָגערדיקע ידיעות גייט דאָס קינד גלייך אַריבער צום לימוד פון גמרא; און אויך דאָ הייבט מען דערמיט אָן אַזוינע מסכתות, וואָס זיינען נאָך פּלל ניט פאַר זיין פאַרשטאַנד, ווי אַ שטייגער, „עירובין" און „תולין". דאַרף מען זיך דאָ נאָך זונדערן, וואָס דאָס אַלץ ווערט באַלד אויסגעוועבט פון דעם קינדס זכרון און ביים ינגל בלייבט פון די חדר־יאָרן בלויז מטושטשע, סיסטעמלאָזע ידיעות, אָבער ניט די נייטיקע געניטקייט אין די מצוות און אין דער עטישער לערע פון די חכמי

80 „עמודי שש", קאפ' 5, דף 6, עמ' א', און דעם לעצטן קאפיטל.

81 דאָרסן, קאפ' 5.

התלמוד. אין דעם אלץ איז שולדיק די נארישע גאווה פון די פאטערס, וואָס ווילן זייערע קינדער זאָלן וואָס גיכער אַרויסוויוון זייער גרויסן הרפּות, מען זאָל באַוווּנדערן זייערע געשפּיצטע מוחות, וואָס זיינען שוין תּופּס אין נאָר די יונגע יאָרן דעם האַרבּסטן תּוספּות און שאַרפּסטן חילוק, און פאַרשטייען שוין קונציק דעם סוד „לעויל פּילא בקופּא דמחטא בפּלפּולִי“. דער עיקר הלימוד — איז מוסיף מיט ביטערקייט אפּרים לענטשיצער — איז דאָך ביי אונז דער „חידוד“, דאָס שאַרפּן דעם מוח מיט „פּילפּול של הבל ותּוהו“, וואָס הייסט ביי אונז „חילוק“. עס איז דאָך ממש אַ שאַנדע צוצווען, ווי אַ רב אַ זקן ויושב בּישיבה, וואָס איז אָנגענומען אין דער גאַנצער געגנט, באַוווּיזט קונצן, אַנטרעקט גוואַלטיקע „חידושים“ און מאַכט דעם אָנשטעל, אַז אזוי איז דער פּשט אין דער נמרא, בעת ער אַליין ווייס, אַז דאָס איז שוואַ ושרק, ער פאַרבּלענדט בלייז זיך און אַנדערע די אויגן... צי איז נאָך ווען אויף דער וועלט געווען אזא פאַרבּלענדעניש, מען זאָל טעג און יאָרן פאַרבּרענגען מיט ווילדע המצאות, וואָס זיינען גאַלע שקר, און דאָס אלץ צוליב פּוסטער גאווה, בכדי באַקור מען אַ שם פּון אַ חרף און עוקר הרים...

„אמת, — איז מוסיף דער לענטשיצער מגיד, האַבנדיק פאַר די אויגן דעם אַלטן מהר"ף — איך ווייס גאַנץ גוט, אַז אויך אין איצטיקן דור זיינען פאַראַן „יחידי שרידי הדור“, וואָס וואַלטן זייער געוואַלט אונטערברענגען דעם דאָזיקן סדר הלימוד, זיי זיינען אָבער ניט ביכילת דאָס דורכצופירן, ווייל זיי זיינען „בטילים במיעוט“ קעגן דער גרויסער צאָל רבנים, וואָס פאַרפירן דעם המון און פאַרזיכערן אים, אַז דער פּילפּול — „זה הוא עיקר התורה“, און דער המון לאַזט זיך אַיינריידן און אזוי בלייבט עס“.

ער דערציילט ווייטער, ווי ער נופא פּלעגט פירן לאַנגע וויכוחים מיט די „גרויסע חכמי הדור פון אונזער לאַנד“, וועגן דעם, מען זאָל מבטל זיין „דעם לימוד פון חידוד און פּילפּול, וואָס ווערט גערופן חילוק“; עס האָט אָבער נאָרניט געהאַלפּן, ווייל די דאָזיקע „חכמי הדור“ זעען אין דעם שפּיציקן פּילפּול דאָס בעסטע מיטל צו דערווערבן פּכוד און שררה, פאַרנעמען די בכבודיקסטע ערטער אַלס חרפּותדיקע ראשי ישיבות. זייערע אַלע טענות וועגן דער וויכטיקייט פון פּילפּול האָט אָבער קיין יום גרויניט ניט. מיר זעען דאָך באַשיינפּערלעך, ווי אין ארץ-ישראל אַ שטייג גער און אַנדערע לענדער, וווּ מען פאַרנעמט זיך ניט מיטן פאַלשן פּילפּול (פּילפּול שקר) זיינען דאָרט די לומדים בּסי „בכל החכמות ובכל הפּוסקים“, ווייל זיי פּטן דאָך ניט אזוי זייערע יאָרן אויף פּוסטע נאַרישקייטן (ואינן מבליים בהבל ימיהם) ווי ביי אונז.

בכדי אָבער צו ראַטעווען די יונגט, שטרייכט אפרים לענטשיצער אונטער, מוז מען רעפארמירן דעם סדר הלימוד. די רעפארם, וואָס ער לייגט פֿאַר, איז אין אַלע פרטים ענלעך צו דעם סדר הלימוד, וואָס דער מהר"ל האָט פֿאַרגעלייגט, אויף וועלכן ער פֿאַררופט זיך טאָקע. דער מהר"ל האָט, ווי מיר האָבן שוין פֿריער אָנגעוויזן, אין זיין קאָמפּ פֿאַר דעם נייעם סדר הלימוד קיין ערפֿאַלג ניט געהאַט, אין איין פרט האָט ער אָבער געהאַט גרויס מזל: ער האָט אַ תּלמיד דערצויגן, אַ גדול בישראל, וואָס האָט פֿאַרגעזעצט דאָס, פֿאַרוואָס זיין רבי האָט זיין גאַנץ לעבן געקעמפט. בעת אפרים לענטשיצער ווייזט אָן אויף דער גרויסער וויכטיגקייט פון דעם מהר"ל'ס תקנה וועגן „חברות משניות“, ווייל די משנה איז דער וויכטיקער יסוד פון דעם רבנישן יידנטום, איז ער דערביי מוסיף: „בפרט איצט איז דאָך דעם מהר"ל'ס ווינטש יעדן טאָג די משנה צו לערנען זייער לייכט צו דערפֿילן, זינט ר' יוסטוב העלער האָט זיין פֿירוש אויף משנה פֿאַרפֿאַסט, וואָס איז דאָך אַלעמען אַזוי לייכט פֿאַרשטענדיג לערן“⁸¹.

ר' יוסטוב פֿן נתן העלער איז געווען דער באַגאַבטסטער צווישן דעם אַלטן ר' ליוואס תּלמידים. געבאָרן אין וואַלערשטיין (בייערן) אין 1579, איז ער נאָך גאָר אין די יונגע יאָרן אָנגעקומען אין דער פֿראַנצער ישיבה און צו 18 יאָר איז ער שוין געווען דיין אין פֿראַג. דער יונגער דיין איז אָבער געווען ניט גאָר אַ גרויסער פּקי אין ים התּלמוד, ער האָט אויך געהאַט גאַנץ ברייטע ידיעות אין די „חכמות היצוניות“. ער האָט פֿאַרפֿאַסט אַ ספּעציעל אַסטרעאָנאָמיש ווערק „דרוש הלבנה“, איז געווען אַ טיכטיקער מאַטעמאַטיקער, צו 19 יאָר האָט ער געדרוקט אַ פֿירוש אויף בדרשים „בחינת עולם“, געשריבן אַ וויסנשאַפֿטלעכע אַרבעט וועגן שמואל אַרקעוואָלטיס באַוויסט פּילאָלאָגיש ווערק „ערוגת הבושם“⁸² און אין זיין באַררעדע צו יצחק הלויס גראַמאַטיק „שיח יצחק“ באַקלאָגט זיך העלער דערויף, וואָס אין זיין דור אינטערעסירט מען זיך אַזוי ווייניק מיט שפּראַך־פֿאַרשונג. עס איז מעגלעך, אַז דעם אינטערעס צום וועלטלעכן וויסן האָט שוין דערוועקט אין דעם וויסנדרשטיקן תּלמיד דער אַלמער מהר"ל, ס'איז אָבער אויסער ספק, אַז די גרעסטע השפּעה האָט אין דער הינזיכט געהאַט אויף דעם יונגן העלער אַן אייגנאַרטיקע פּערזענלעכע קייט, מיט וועלכער העלער האָט זיך באַקענט, בעת ער איז געווען דיין אין פֿראַג. יוסף בן יצחק הלוי האָט דער דאָזיקער באַקאַנטער געהייסן.

⁸² „עבורי שש“, פּוסק עבוד התורה.

⁸³ זע אונזער ווערק, באַנד VII, ז' 172.

דאָס איינציקע, וואָס מיר ווייסן וועגן דעם דאָזיקן מאָן, איז, — אז ער שטאַמט פון ליטע. פּרעמד און אומבאַמערקט האָט ער פאַרגעשוועבט פאַר זיין דור, און גלייך ווי אַ שפּאַטן פאַרשוונדן און פאַרגעסן געוואָרן. יואָרעם דער דאָזיקער אויס דער ליטע געקומענער האָט געהערט צו די טראַנישע פיגורן, וואָס זייער ביטערער מזל איז גורם, זיי זאָלן ניט צו דער פּאַסיקער צייט געבאָרן ווערן. איינזאַם און טרויעריק וואַנדערן זיי אָט די „אומד צייטמעסיקע“ געשטאַלטן, קיינער ווייס זיי ניט און פאַרשטייט זיי ניט. זיי בלאַנדזשען מיטן טיפּן וויי אין האַרצן, זוייל זיי ווייסן, אז זייערע רייכע גייסטיקע אוצרות גייען נוצלאָז לאַיבור, און זייער גורל איז — עלנטקייט און דער קאַלטער כּוּם פון שפּחה... מיר ווייסן ניט ווער ער איז געווען, ביי וועמען ער האָט תּורה געלערנט, עס איז בלויז באַקאַנט, אז שוין אין די יונגע יאָרן איז ער געווען אַ מאַן פון ברייטן וויסן מיט טיפע ידיעות אין דער יידישער רעליגיעזער פּילאָזאָפּיע פּונם מיטלאַלטער. אַלס יונגעראַן האָט ער זיין היים פאַרלאָזן, און זיך אין פּראַג באַזעצט, וווּ ער פּלעגט מיט יונגעלייט לערנען חקירה־ספּרים, אַמגערנסטן אָבער דעם רמב"ם, „מורה נבוכים“. אין פּראַג האָט ער אין 1611 פאַרעפּנט־לעכט זיין „גבעת המורה“, און דער פאַרלעגער און אויך אפּרים לענטשי־צער אין זיין הספּמה ⁸⁴ זיינען ביידע מפּליא דאָס אַלזייטיקע וויסן פון דעם יוגנט פאַרפּאַסער (רײַך בשנים ואב בחכמה). אין דער צייט, ווען די שליטה פּונם „פּילפּול“ איז געווען אומבאַגרענעצט, און אַלע מוהיז זיינען געווען פאַרטאָן אין לימוד התלמוד, האָט דער יונגער לימוואַק זיין גאַנץ אויפּמערקזאַמקייט געשאַנקען בלויז פּילאָזאָפּישע פּראָבלעמען. אים אינטערעסירן ניט די דינים פון אסור והיתר, נאָר די לערע פון אריסטו און אבן רשד, ניט די פּוסקים און מפרשי התלמוד, גאָר דער „מורה נבוכים“. דער בעל „גבעת המורה“ איז אָבער געווען אַ גאַנץ אייגנאַרטיקער מיימוניסט, אַ מיימוניסט, וואָס פּירט אַ פּלוגתא מיט זיין רבין, וואָס קריטיקירט און דעקט אויף סתירות אין דער שיטה פון דעם בעל „מורה נבוכים“. דער יונגער פאַרפּאַסער פּונם „גבעת המורה“ שטרייכט טאַקע אונטער דעם גרויסן באַטייט פון מיימוני און זיין פּילאָזאָפּיש ווערק, ער פאַלט אָבער ניט אַריין אין התפּעלות, אין ווייזט אָן, אז מיימוני איז אויך ניט מער ווי אַ מענטש און קומט צייטנווייז צו

84 אפּרים לענטשי־צער שרייבט אין זיין הספּמה: „כּורעת זאת לכל כי בא הנה ק"ף פּראַג איש רײַך בשנים הר' יוסף בן יצחק סגל... התחיל להפּיץ מעיונותיו חוצת ללמד לולתו החכמה בעניני הפּילוסופּים והחקירה באלהות, סאז גודע סכּעו כי יש לו שם ויד בחכמת הנ"ל עד כי העידו עליו חכמים גדולים בן קהלתנו אשר שמעו ולכּדו סמנו ספר „מורה נבוכים“ וניניו החכמה הנ"ל... והוא כלי הדש בלא ישן“.

גאָנישע מעותן. סיסטעמאַטיש, געלאָסן און מיט גרויס בקיאות אַנאַלי־זירט יוסף בן יצחק דעם רמב"ם פרוּוו פּילאָזאָפּיש צו באַגרינדן די עקסיסטענץ פון דער סיבה ראשונה, וואָס איז פריי פון דעם מינדסטן משהו פון חומר און גשמיות; און דער יונגער פאָרשער קומט צום אויספיר, אַז דער דאָזיקער פרוּוו איז מיימונין נישט געלונגען⁸⁵. דער פאַרפאַסער דעקט דאָ, אַנב, נאַנץ שאַרפּזיניק אויף דעם פעלער, וואָס מיימוני באַנייט, בעת ער וויל צונישט מאַכן די טיפע סתירות, וואָס ליבן צווישן דעם וועלטבאַנעם פון די, וועלכע שטייען אויפן שטאַנדפונקט, אַז די וועלט איז געשאַפן אין דער צייט, און דעם אַריסטישן געדאַנק, אַז די וועלט איז אַ קדמון, און די מאַטעריע איז פון אייביקער עקסיסטענץ. „זאָלן אָבער די לייענער נישט מיינען — וואָרנט דער פאַרפאַסער — אַז איך בין אויסן מיט מייַן ריטיק פאַרקלענערן ביי זיי דעם חשק צו באַקער נען זיך מיט דעם דאָזיקן ווערק. אַדרבה, איך שטרייך באַזונדערס אונטער זיין אמתע גרויסקייט און גוואַלטיקן ווערט, און מיט גרויס צאָרן פאַרהאַלט איך מיך צו די נאַרָאָנים, וואָס האָבן בשעתם געהאַט די העזה צו דערקלערן דעם „מורה“ אַלס שעדלעך און געפערלעך בוך. און נישט דערפאַר האָבן איך קריטיקירט מיימונים אייניקע הנחות, ווייל זיי זיינען שוואַכער באַגרינדעט ווי די הנחות פֿין אונזערע אַנדערע חכמים, נאָר גראָד פאַרקערט: די בלויון ביי די אַנדערע יידישע פאָרשער קאָן לייכט באַמערקן יעדער, ווער עס אינטערעסירט זיך נאָר מיט פּילאָזאָפּישע פּראָבלעמען, אָבער אויבדעקן די פעלערן ביי אַזאַ טיפן דענקער ווי מיימוני איז זייער שווער⁸⁶.

יוסף בן יצחק טיילט איין אין פיר קאַטעגאָריעס די אַלע, וואָס רע־כענען, אַז מען דאַרף זיך דערווייטערן פון דעם רמב"ם „מורה נבוכים“. צו דער ערשטער קאַטעגאָריע געהערן די, וואָס האַלטן דעם „מורה“ פאַר אַן אַפיקורסיש ספר, און מען דאַרף עס דן זיין לשריפה, ווייל זיינע גרונדיגהנחות זיינען גענומען ביים גריכישן פּילאָזאָף, וואָס דערקלערט, אַז די וועלט איז אַ קדמון. די צווייטע קאַטעגאָריע, דאָס זיינען מענטשן, וואָס רופן זיך „חכמי הקבלה“, אין דער אמתן זיינען זיי גאַנץ ווייט פון קבלת אָבות, און אויך זיי זיינען דעם „מורהס“ קעגנער בלויון אויס

85 אַריינפיר צו „נכמת הבורה“: כוונתנו בזה המאמר הקצר לנלות סום הביאור שחשב החכם ר' משה בר מיימוני בקיום מציאות הסבה הראשונה והרחקות הנשמות מכנת והייתה אחת. דער פאַרפאַסער וווייזט דאָ אַנב אָן, אַז אים באַפרידיקן נישט די מענה, כּיט וועלכע חסדאי קרקש טרעם אַרויס קעגן מיימוני בנגנע דער דאָזיקער פּראַנץ (דאָרשן, דף 26, ע"ב ב').

86 דאָרשן, דף 29, ע"ב ב'.

קנאפער הבנה. די דריטע קאטעגאָריע זיינען תּורנים, וואָס ווילן פּון גאָר-
 ניט וויסן אויסער דעם תּלמוד, און מיינען, אז בלוז די, וואָס זיצן יומם
 ולילה איבער דער גמרא, דערגרייכן די אמתע שלימות און זיינען זוכה צו
 עולם הבא. די דאָזיקע מענטשן, איז יוסף בן יצחק מוסיף, באַגרייפן ניט,
 אז צו אמתער שלימות איז אויך נייטיק אַלגעמיין וויסן. און ווען זיי
 וואָלטן פאַרשטאַנען אין וואָס באַשטייט דעם מענטשנס גליקוועליקייט און
 שלימות, דאָן ערשט וואָלט פאַר זיי רעכט קלאָר געווען, אז דעם רמב"ם
 „מורה נבוכים“ איז טאָקע דער פעסטער וועגפירער פאַרן מענטשן, וואָס
 שטרעבט צו זיין העכסטן ציל⁸⁷. צו דער פערטער קאטעגאָריע, ווייזט
 ווייטער אָן דער פאַרפאַסער, געהערן די, וואָס אָנערקענען יאָ דעם גרויסן
 ווערט פון דעם „מורה“, זיי זיינען אָבער אזוי קליין ביי זיך, אז זיי רע-
 כענען, אז קיין פשוטער בשר ודם איז גאָרניט אימשטאַנד אַרינצורדיגן-
 נען אין די גוואַלטיקע טיפענישן פון דעם דאָזיקן חקירה-ספר, וואָס
 האַנדלט וועגן אזוינע הויכע ענינים. די דאָזיקע מענטשן, איז דער פאַר-
 פאַסער מוסיף, דאַרפן אָבער פאַרשטיין, אז אויך דער מחבר פון דעם
 דאָזיקן ווערק איז ניט געווען קיין מלאך, נאָר אַ פּראָדס, זוי יעדער פון
 אונז, און וואָס אַ מענטש האָט געשאַפן קאָנען אויך אַנדערע מענטשן
 באַגרייפן, וואָרעם אַלע שטאַמען דאָך פון איין מענטשלעכן שורש⁸⁸.

עס איז קיין שום ספק ניט, אז די דאָזיקע פערטע קאטעגאָריע איז
 צו יענער צייט איז געווען זייער קליין אין צאָל און די דריטע האָט
 זי אינגאַנצן איינגעשלונגען. דאָס האָט, ווי עס שיינט, פאַרשטאַנען דער
 בעל „נבעת המורה“ גופא. ער האָט באַלד זיך איבערצייגט, אז ער האָט
 ניט קיין אוידיטאָריע, זיין שטימע געפינט ניט קיין אָפּקלאַנג, און ער
 איז — „כערער בערבה“. ער מאַכט נאָך אַ צווייטן פרזוו און פאַרעפנט-
 לעכט מיט צוויי יאָר שפעטער זיין ווייטערדיקע אַרבעט „כתונת פסים“⁸⁹.
 ער ווערט אָבער דערנאָך אינגאַנצן אַנטשוויגן. מיט דער צייט איז דער
 דאָזיקער פאַרשער אזוי גרינגלעך פאַרנעמן געוואָרן, אז אפילו אַזאַ
 גרויסער בקי אין דער העברעיִשע ליטעראַטור, ווי אַברהם גיינער, בעת
 ער האָט ביים געלערנטן יש"ר מקאָנדיא באַגעגנט דעם דערמאָנטן „נבעת

87 דאָרטי דף 30, עמ' ב': „ואם היו אנשי זאת זוכת מבינים גדר האמת
 שנדררה בו האמונה להרבים היו הם מודים בלי ספק כי העסק בלימוד זה הספר הוא
 כבוד גדול להגנת האדם אל הכליה האחרון“.

88 דאָרטי: „שטחבר זה הספר לא היה מלאך אבל בן אדם כאחד מטנו לא
 היה חזק מעיניו שימצא בזמן מה איש כמוהו או לשחות שיכוו הנרצת סדרביו אחד
 ככל בני אדם שוים באנוטהם“.

89 דאָס דאָזיקע ווערק איז פון די גרעסטע יקר-המציאותן, עס זיינען אייפגעהויבן
 געוואָרן ניט מער ווי צוויי-דריי עקזעמפלאַרן, און אונז איז ניס געלונגען עס צו זען.

המורה", איז ער זיך מודה, אז ער האט קיין באגריף ניט ווער ס'איז געווען דער מחבר פון דעם דאָזיקן חיבור.⁹⁰

איינער פון יוסף בן יצחקס נאָנץ ווייניקע אָנהענגער און פֿאַרערער איז געווען ר' יוסף טוב העלער. ער איז אָפּנהאַרציק מודה, אז דאָס האָט אים דער יונגער געלערנטער אויס ליטע באַקאַנט מיט פּילאָזאָפּישע פּראָבלעמען⁹¹, און ווען יענער האָט געוואָלט פאַרעפּנטלעכן זיין „נבֿעת המורה“, האָט העלער צוגעגעבן צום ווערק זיינע הנהוּת.

אַלס דעם מהר"ם טרייער תלמיד איז אויך העלער געווען אַ באַ- שטימטער קעגנער פון דעם סדר הפּילפּול, וואָס האָט געהערשט אין די ישיבות. און טאַקע אונטער דער השפּעה פון זיין באַרימטן רבּין האָט ער זיין נאָנץ אויפּמערקזאַמקייט געשאַנקען דעם „גרונטשטיין פון דער גאַנצער תלמודישער ליטעראַטור“ — דער משנה. ווי שלמה לוריאַ בשעתו האָט אַרויסגעטיטעלט דעם תלמוד אַלס גרונט־מקור פון דער הלכה, האָט העלער אַלס אַזאַ גרונט־מקור דערקלערט די משנה. בכדי אָבער אַמפּעכטן צופאַסן צו דער דאָזיקער ראַלע אַזאַ קדמוניש זאַמלונגערק ווי די משנה, האָט העלער פאַרפאַסט זיין באַרימטן פּירוש „תוספות יוסף טוב“ (צום ערשטן פאַרעפּנטלעכט צוזאַמען מיטן משנה־טעקסט אין פּראָג 1614 — 1617). ווייל אָבער זינט דעם סיום המשנה איז זיך דאָס הלכה־געביט שטאַרק צעוואַקסן און פּילע מנהגים און פּסקים איז מער ניט מעגלעך צו באַגרינדן און פאַרבינדן מיטן טעקסט פון דער משנה, האָט יוסף טוב העלער פאַרפאַסט אַלס הוספה צו זיין ערשט ווערק אַ טאַפּלטן פּירוש („לחם חמודות“ און „מעדני מלך“) צו דעם באַרימטן פוסק אַשרים „הלכות“. העלערס פּירושים זיינען געשריבן אין אַ קלאַרער, שיינער שפּראַך, אַלץ איז דאָרט מיט מוסטערהאַפּטער פּשטות לאַגניש און דייטלעך באַגרינדעט. ניט קוקנדיק דערויף, וואָס העלערס קלאַרער סטיל איז געווען אַזוי ווייניק צוגעפאַסט צו דעם געשמאַק פון יענער צייט, דאָך איז דער בעל „תוספות יוסף טוב“ באַלד אָנערקענט געוואָרן אַלס איינער פון די גרעסטע אויטאָריטעטן אין ריטועלע פּראָגן. ניט אומזיסט אָבער דער קלערט זיך העלער אַלס פּריינד און תלמיד פון דעם בעל „נבֿעת המורה“. ער האָט דעם מוט אַרויסצוזאָגן צייטנווייז נאָנץ „אַפּיקורסישע“ געדאַגן קען. ער רעדט אַ שטייגער מיט התפּעלות וועגן עזריה מן האַדומים „מאור עינים“, וועגן וועלכן זיין אייגענער רבי האָט דערקלערט, אז מען

90 „כלא חגנים“, 75.

91 אין זיין הספּכה אויף „נבֿעת המורה“ שרייבט העלער: „כי הנה אנכי אחרי שנעורתי מסגני ביהדות בה שגריך שלא יעלה כהכשכילים בקשתי את שאחבה נאשי וחלתי כבודו שיבאר לי קצת מה שעלה בידו מענייני התכפה הלוי“.

דארף עס דן זיין לשריפה; אין זיין פירוש אויף משנה אין ער ערטערווייז ניט מסכים מיט די דערקלערונגען פון די חכמי התלמוד. אין א הנהגה צו איין משנה דערקלערט ער אָפּן: „די חכמי התלמוד גיבן דאָ אפילו אן אנדער פירוש, ווייל די הלכה ווערט דערביי ניט געענדערט, האָבן מיר דאָס רעכט צו לערנען דעם פשט ווי מיר פארשטייען“.

א באזונדער אָרט פארנעמט צווישן יום־טוב העלערס ווערק "זיין „מגלת איבה", ווו ער באשרייבט די קאטאסטראָפּע, וואָס ער האָט דורכ־געלעבט אין דער צייט פונם דרייסיק־יאָריקן קריג. אַלס רב הכולל (זינט 1627) איבער אַלע קהילות פון דער פראָווינץ בעמען, איז העלער געווען אויך פאָרויזער אין דער קאָמיסיע, וואָס האָט באַדארפט יערלעך צונויפ־מאַנען די באַדייטנדיקע סומע פון פּערציק טויזנט גולדן, וואָס זיינען מצד דער רעגירונג אַרויפגעלייגט געוואָרן. אויף דער יידישער באַפעלקערונג אין בעמען אַלס אויסעראַרדנטלעכער מלחמה־שטייער. די צונויפגעמאַנטע סומע פלעגט יערלעך אָפּגעשיקט ווערן קיין ווין. בשעת דעם שטייער אויפמאַנען פלעגן אָבער פאָרקומען, ווי דער שטייגער איז, געוויסע סיכסוכים. עס האָבן זיך געפונען אַזוינע, וואָס האָבן אויס פּערזענלעכע מעמים אָנגעקלאָגט ביי דער קייזערלעכער שאַצקאַמער, אַז דער סדר, לייט וועלכן די קאָמיסיע האָט אַרויפגעלייגט דעם מלחמה־שטייער אויף פאַר־טיידענע קהילות, איז צוגעגאַנגען ניט ערפֿי יושר. די אָנקלאָגער האָבן זיך אָבער דערמיט ניט באַנוגנט: אייניקע פון זיי האָבן פאַרמערט דעם רב הכולל פאַרן קיסר, אַז אין איינעם פון זיינע ווערק (אין „מעדני סלך") האָט ער זיך דערלויבט צו לעסטערן די קריסטלעכע אמונה. אויפן גוונט פון דער דאָזיקער מסירה האָט מען ר' יום־טוב העלערן אַרויסגערוּפּן (אין 1629) קיין ווין, און ווי ער איז אַהין געקומען, האָט מען אים לויט דעם קייזערלעכן באַפעל אַיינגעזעצט אין תּפּיסה אין איין קאַמער מיט שווערע פאַרברעכער. צווישן אַנדערע באַשולדיקונגען האָט מען דעם פראָגער רב פאַררעכנט פאַר אַ שווערע זינד, וואָס ער לויבט אין זיינע ווערק דעם תּלמוד, וועלכן מען האָט דאָך אַלס שעדלעך ספר געברענט אויפן שייטער־הויפּן לויטן באַפעל פון דעם פּויפּסט. אַלס לעסטערער פון דער קריסט־לעכער אמונה האָט מען אים מיט טויט־שטראַף געדראָט. אַדאַנק דער השתדלות פון דער וויענער קהילה האָט מען העלערן פאַרביטן דעם טויט־שטראַף מיט אַ געלטיגטן שטראַף (צען טויזנט גולדן), און אים פאַרבאָטן צו פאַרנעמען אַ רבנישע שטעלע אין וועלכער ס'איז קהילה אין די אַלע פראָג־

92 אַ פּוּלשע־נדיקן רייסער פון יום־טוב העלערס פאַרענספּלעכטע אין אין עת־ב־יד פאַרבליבענע ווערק נים ישראל היילפּרין אין „קריית ספר", VII, 140-148.

ווינצן פון דער עסטרייכישער קרוין. יום־טוב העלער האָט זיך דאָן באַזעצט (1631) אין פּוילן, געווען אַ קורצע צייט רב אין נעמיראָוו, באַשטימט געוואָרן דערנאָך (1634) אַלס רב הכולל אין לודמיר־וואָלינסק. אין די דאָזיקע יאָרן, וואָס ער האָט פאַרבראַכט אין וואָלין, האָט יום־טוב העלער זייער פיל זיך אָפּגעגעבן מיט קהלשע ענינים און איז אָפט אַרויסגעטראָטן אויסן „וועד ארבע הארצות“ אַלס פאַרשטייער פון די וואָלינער קהילות. אַ באַזונדערס עקשנותדיקן קאַמף האָט ער געפירט קעגן דער אַלטער „פּלאַנ“ אין דעם יידישן געזעלשאַפטלעכן לעבן — וואָס די שררות פלעגן פאַר געלט פאַרקויפן די רבנישע שטעלעס, און אויף אַזא אופן פלעגן ניט זעלטן דעם בכבודיקן רבנישן פּאָסטן פאַרנעמען ניט קיין פּאַסנדיקע מענטשן. ניט קוסנדיק אויף אַלע מניעות האָט ער אויסן „וועד ארבע הארצות“ דורכגעפירט. אַז מען זאָל ווידער באַנייען דעם פאַרבאָט, „בגזרות וחמרות“, אַז קיינער זאָל זיך ניט דערוועגן מיט דער הילף פון געלט באַקומען אַ רבנישן פּאָסטן.⁹⁸

די לעצטע יאָרן פון זיין לעבן⁹⁹ איז יום־טוב העלער געווען רב הכולל אין קראָקע. אָט די לעצטע 25 יאָר פון זיין לעבן, זינט דער מסירה אין פּראָג ביז ער האָט זיך באַזעצט אין קראָקע, באַשרייבט יום־טוב העלער אין זיין „מגלת איבה“, וואָס ער האָט תחילת פאַרפאַסט אין יידיש און ערשט דערנאָך אַלויין איבערזעצט אין העברעיִש.¹⁰⁰ די דאָזיקע מער מואַרן, וואָס זיינען געשריבן אין אַ רויסן עפישן טאַן, זיינען וויכטיק ניט נאָר אַלס די זיכערסטע קוועלע פאַר דער ביאָגראַפיע פון דעם בעל „תוספות יום־טוב“: זיי האָבן אויך הן אַ ליטעראַרישן הן אַ באַדייטנדיקן היסטאָרישן ווערט. העלערס אויטאָביאָגראַפיע איז אַזוי רייך מיט אינטערעסאַנטע פרטים, וואָס שילדערן אונז דאָס אינערלעכע יידישע לעבן בשעת דעם דרייסיק־יאָריקן קריג, און אויך די באַציונגען צווישן די יידישע קהילות און זייערע פאַרשטייער מיט דער אויסערלעכער מאַכט, מיט די קליינע און גרויסע קייזערלעכע באַאָמטע.

⁹⁸ מגלת איבה, 36—38 (סיר צייטן לויט דער ווינער אויסגאַבע 1862).

⁹⁹ יום־טוב העלער איז געשפּאַרבן אין 1634.

¹⁰⁰ דער יידישער סאַנסקריפּט איז געווען אין די הענט פון דעם פּאַקאַנסן

פרעדיקער א. יעלינעק (ע „לקרות הנזירות“, 1, 25).

פינפטער קאפיטל

וויבוחים וועגן הלכות. — דעם כתר"לס אפאלאגנטיש ווערק „באר הגולה“ — רציאנאליסטישע שטרעמונגען אין פוילן. — יצחק סרסקי און זיין „חיוק אמונה“ — די סארטסארקונג פון דער רעאקציע אין אנהייב פונם 17טן י"ה. — די יידישע סימבישע שטרעמונגען פון יענער צייט. — דער סיסי-סיקער און בעל החילפול נתן שאפירץ. — ישעיה הורוויטש און זיין ליפטי-רצויש שאפן. — די לערע פון אסקעטיק און „געהייליקטן“ לעבן. — דער „שני לוחות הברית“ און זיין באטייט.

יומ־טוב העלער דערציילט אין זיין „מגלת איבה“, ווי אזוי בעת ער האָט זיך פארטיידיקט אויסן געריכט קעגן דער באשולדיקונג, אז ער האָט געלעסטערט די קריסטלעכע אמונה, איז אים אויך אויסגעקומען צו פירן אַ גאנצן וויכוח וועגן דעם תלמוד און זיין „שערלעכקייט“. מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן¹, ווי אזוי די איטאליענישע הומאניסטן, וואָס האָבן מיט אַזאַ גרויס חשק שטודירט מיט דער ביייהילף פון יידישע געלערנטע די העברעיִשע שפראַך און די קבלה־ליטעראַטור, האָבן דאָך געהאַלטן פאַר נייטיק פאַרעפנטלעכן פּאָלעמישע ווערק קעגן דער יידישער אמונה. נאָך אין אַ פיל מער שאַרפערער פּאָרם האָט זיך געפירט דער ליטע-ראַרישער קאמף קעגן יידנטום אין דייטשלאַנד. די רעפּאַרמאַציע האָט, אמת, אַרויסגערופן אַ באַזונדערן אינטערעס צו דער העברעיִשער שפראַך, אָבער שוין דער באַגרינדער פון דער רעפּאַרמאַציע־באַוועגונג, מאַרטין לוטער, איז זייער פיינדלעך אַרויסגעטראָטן קעגן די „לינגערישע“ יידן מיט זייערע „שטאַקשטיין אייזנטייוולדישע“ הערצער. דאָס האָט ער עס דערמיט געוואָלט דערווייזן, ווי אומגערעכט די קאַטוילן זיינען מיט זייערע באַשולדיקונגען, אז ער איז נוטה צו יידן. האַנט אין האַנט מיטן גרויסן אינטערעס און רעספעקט צו דער ביבל, האָט זיך אין פּראָטעסטאַנטישן דייטשלאַנד אַמבולטסטן באַוויזן דער ווילדער האַס צו דעם, וואָס האָט

¹ זע ב' עמ' ו' 78.

מיט אזא זעלבסטאָפּערונג אָפּגעהיט דעם אָריגינאַל פון דעם דאָזיקן ווונדערבוך. מיט דעם דערפֿאָלג פון דער רעפּאַראַציע־באַוועגונג האָט זיך זייער געשטאַרקט די שאַרפע פּאָליטיק קעגן די יידן: באַשר, זיי טייטשן פּאַלש אויס דעם טעקסט פון דעם „אַלטן טעסטאַמענט“, ווייל זיי זיינען פאַרבלענדט פון דעם „לינגערישן“ תּלמוד, וואָס איז דאָך, כּידוע, פּול מיט ווילדן אָבערגלויבן און גיפּטיקן האָס צום קריסטנטום. דאָס אונטערדריקטע און דערשלאָגענע דייטשע יידנטום האָט ניט געוואָנט זיך אָפּן אַריינלאָזן אין וויכוחים מיט זיינע קעגנער, ווי דאָס האָבן בשעתם געמאַן אָן אַ שום פּחד די איטאַליענישע יידן. בעת דער באַוועגונג שתּדלן יוזלאָזן אויס ראָסיהים האָט געבעטן ביים שטראַסבורגער שטאַט־ראַט אַ דערלויבעניש אָפּצונענטפּערן אויף לוטערס אָנפאַלן, האָט מען זיין בקשה אָפּגעוואָרפּן. מיט מורא און פּחד, אין זייער אַ פּאַרוויכטיקן און ווייכן טאָן האָט מען זיך אונטערשטאַנען אָפּענטפּערן אויף די באַשולדיקונגען, וואָס האָבן זיך געשאַטן אויף דעם „לינגערישן“ תּלמוד. צווישן דער דאָזיקער פּאַרטיידיקונגס־ליטעראַטור באַדאַרף באַזונדערס דערמאַנט ווערן דעם מהר"לס „באר הגולה“.

דער מהר"ל ווייזט אָן אין זיין אָפּפּלאַגעטישן ווערק, אז די אַלע באַשולדיקונגען, מיט וועלכע די קעגנער פון תּלמוד טרעטן אַרויס, קאָנע צענטרירן זיך הויפטוועכלעך אַרום פּאָליטיקע זיבן פּונקטן: (1) אין דער משנה און תּלמוד זיינען פּאַראַן אַזוינע דינים און תּקנות, וואָס האָבן קיין שום סמך ניט אין תּורת משה, און דאָרט ווערט דאָך בפּירוש גע־זאָרגט: לא תּוסיפו ולא תּגרעו — איר זאָלט נאָרנישט מינערן און נאָרניט צוגעבן. (2) אין תּלמוד ווערן אויף אַ גאַנץ פּאַלשן אָפּן אויסגעטייטשט פּילע געזעצן פון דער תּורה. (3) דער תּלמוד רעכנט זיך ניט מיטן פּשט פונם ביבלישן טעקסט און טייטשט אים אויס ווי אים געפּעלט. (4) פּילע תּלמודישע אַגדות און לענגערע זיינען פּול מיט נאָטלעסערונג. (5) דער תּלמוד אַנטהאַלט פּיל נאַרישע און געשמאַקלאָזע פּאַבע־מעשיות. (6) די חכמי התּלמוד זיינען געווען עמי־האַרצים אין נאַטורויסגשאַפטן. (7) די חכמי התּלמוד האָבן באַהאַנדלט געזעצלאָז און גרויזאָם די אַנדערש־גלויביקע. דער מהר"ל פּרווויט בלויז ריינוואַשן דעם תּלמוד פון די אַלע באַשולדיקונגען, ער האָט בלויז די מעגלעכקייט צו פּירן אַ שוואַכן פּאַר־טיידיקונגס־קאַמף, וואָנט אָבער ניט אַליין ווערן דער אָנגרייפּער, אַרויס־טרעטן ביד רמה אין דער ראַלע פון אַ באַשולדיקער. גינסטיקער איז אין דער הינזיכט געווען דעמאָלט די לאַגע אין פּוילן.

די רעליגיעזע אויפּוודערונג, וואָס די רעפּאַראַציע האָט אַרויסגע־רופּן, האָט אין דער צווייטער העלפט פונם 16טן י"ה געשאַסן אין דער

פּוילישער סביבה א נאנצע צאל ראציאָנאַליסטישע סעקטעס מיט באַ-
שטימטע אַנטיקירכלעכע אָנשויונגען. אייניקע פון זיי, ווי א שטייגער די
סאָציאַליאַנער און אַנטיטריניטאַריער, וואָס האָבן אָפּגעוואָרפן די דריי
אייניקייטס־דאָגמע און געליקנט אין דעם געטלעכן מהות פון קריסטוסן,
האָבן זיך געפונען אין געוויסער קרובהשאַפט צו דער אידעע־וועלט פון דער
ידישער אמונה. דאָס האָבן אויסגענוצט די קאַטוילישע גייסטלעכע און
דערקלערט די דאָזיקע סעקטעס אַלס „יוראַסטישע“, אָדער האַלב־ידישע.
בכדי זיך ריינצוואַשן פון אַזא „שווערער“ באַשולדיקונג, האָבן די טעאָרע־
טיקער און פירער פון די סעקטעס געפונען דעם פאַסיקסטן אויסוועג:
דערקלערן אַ קאַמף דעם „פאַלשן“ יידישן גלויבן, אים אַטאַקירן מיט
שאַרפע פאַמפּלעטן, און אַרויספאַדערן יידישע טעאָלאָגן און רבנים אויף
רעליגיעזע וויכוחים. פאַזונדערס קונה־שם געווען האָבן זיך אין דער
הינזיכט דער סאָציאַליאַנער ניקאָלאָס פאַרוטאַ, דער הויפטפירער פון די
אַנטיטריניטאַריער סימאָן בורניאַ, וואָס האָט איבערסניי איבערזעצט
אויף פּויליש די ביבל און די עוואַנגעלישע ביכער (נעסוויזש, 1572), און
דער לובלינער טעאָלאָג מאַרטין טשעכאָוויטש. דער אַנדער צד האָט
אויך ניט געשוויגן. קעגן טשעכאָוויטשעס „Razmowie Christianskie,
דרייצן דיאַלאָגן, אין וועלכע ער באַקעמפט די דאָגמען פון דער יידישער
אמונה און פירט אַ וויכוח מיט די יידן פאַר זייער פיינדלעכער שטעלונג צו
קריסטוסן און זיין לערע — איז אַרויסגעטראָטן פון דער יידישער זייט
נחמן יעקב אויס בעלשיץ² מיט זיין פּאָלעמיש ווערק „Odpiss na dialogi,
Czechowicza“ (1581). דאָס דאָזיקע ווערק³ איז פון די גרעסטע
י־המציאות, מיר האָבן ניט געהאַט די מעגלעכקייט דערמיט זיך צו באַ-
קענען און מיר ווייסן אפילו ניט באַשטימט צי איז דער דאָזיקער פּאָלע-
מיסט געווען אַ ייד צי אַפּשר גאָר אַ קאַראַים⁴. יעדנמאָל האָט דער
דאָזיקער „ענטפּער“ געמאַכט אַ זייער קנאַפן רושם. טשעכאָוויטש איז
אַפילו אין דעם זעלבן יאָר אַרויסגעטראָטן מיט אַ קעגנשריפט, נאָך יעקב
בעלשיצערס ווערק איז פאַלד סיי־ווי פאַרגעסן געוואָרן. נאָך יעקב בעל־
שיצער איז אָבער פאַלד אַרויסגעטראָטן אַ פאַרזיטנדיק שטאַרקערער
אַפּפּאַנענט, און זיין קאַמף קעגן די קריסטלעכע טעאָלאָגן פאַרנעמט בליי-
סקס איינס פון די גלענצנדסטע פּלעטער אין דער פּאָלעמישער ליטע-

² ער פלעגט זיך חתמענען: „נחמן חטבונה יעקב בעל שיץ“.

³ אייניקע פראגמענטן פון בעלשיצערס פּאָלעמיק ווערן געבראַכט ביי א. גיינער,
געזאַמלעטע שריפטען, III, 191, 213, אין ביי דובנאָוץ, „איסטאָריאַ יעוורעזיע“, III, 137.

⁴ דער היסטאָריקער גאַלאַבאַטן איז אפילו סטוען צי האָט בכלל ווען עקסמיטירט
דער פּאָלעמיסט יעקב בעלשיץ.

ראטור פונם 16טן י"ה. יצחק בן אברהם אויס טראָק האָט דער אָפּאָגענט געהייסן, דער באַרימטער פּאַרפּאַסער פון „חיווק אמונה“.

מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן ⁵, אז דער באַקאַנטער געלערנ־טער יוסף דילמידגו האָט אין די יאָרן, וואָס ער האָט פאַרבראַכט אין ליטע, הויפטזעכלעך געפירט באַקאַנטשאַפט מיט די אָרטיקע קאַראַימען. ער האָט דאָס דערקלערט דערמיט, אז אין פּוילן קאָן מען בלויז צווישן די קאַראַימען באַגעגענען מענטשן מיט וועלטלעכן וויסן, די אָרטיקע יידן ווילן אָבער אויסער דעם תּלמוד פון גאַרניט וויסן. אז דער געפילדעטער פאַרפּאַסער פון „אליים“ איז געווען ניט אומנערעכט, באַשטעטיקט טאַקע דער פּאַקט, וואָס גראַד צווישן די קאַראַימען האָט זיך אין יענער צייט געפונען אַ פּאַלעמיקער מיט אזא פּילזייטיקן וויסן, ווי דער בעל „חיווק אמונה“. יצחק בן אברהם איז געבאָרן געוואָרן אין טראָק אין 1533. נוט באַהאוונט אין לאַטיין און אין דער פּוילישער שפּראַך, האָט יצחק טראָקי גרינטלעך שטודירט די קריסטלעכע טעאָלאָגישע ליטעראַטור, און שוין אין די יונגע יאָרן איז אים אויסגעקומען צו פירן רעליגיעזע וויכוחים מיט קאַטוילישע און פּראָטעסטאַנטישע טעאָלאָגן ⁶; שפּעטער איז אים אויך אויסגעקומען אָפט אַרויסטרעטן קעגן די אָנהענגער פון די סאָציניאַ-נער, אַנטימירינטיאַריער און אַנדערע סעקטעס.

„בהיותי בימי בחרותי — נאָך אין מיינע יונגע יאָרן — דערציילט יצחק טראָקי אין דער הקדמה צו זיין היבור — איז מיר אויסגעקומען זיין אָפט אין די הויפּן פון די שרים און קיניגלעכע ראַטגעבער. איך האָב מיך באַקאַנט מיט זייערע ווערק, האָב צוגעהערט זייערע רייד און מיי-ניבען, און איך האָב מיך איבערצייגט, ווי אומוויסנדיק זיי זיינען און אז אַלע זייערע טענות און קשיות, וואָס זיי שטעלן אַרויס אויף זייערע וויכוחים, באַווייזן בלויז ווי ווייניק זיי פאַרשטייען דעם ביבלישן טעקסט“. די רעליגיעזע וויכוחים, דערציילט דער פאַרפּאַסער, האָבן זיך גער-פירט אין אַ נאַנץ פּרידלעכן טאָן, און זיי האָבן בלל ניט געשטערט די וויי-כערדיקע פּרינדלעכע באַצייגנען צווישן די אָפּאָגענטן. דאָס באַווייזט זיי באַקאַנפּול און טאָלעראַנט עס האָבן זיך פאַרהאַלטן אין יענער צייט די פּוילישע נייסטלעכע און וועלטלעכע שדרות ביי זייערע וויכוחים מיטן קאַראַימישן געלערנטן, וואָס איז געווען אַ נאַנץ ערנסטער און שאַרפּער רייזער. מען מוז דערביי נעמען אין באַטראַכט, אז יצחק טראָקיס פּאַזיציע איז געווען באַזונדערס גינסטיק טאַקע מהאי טעמא, וואָס ער איז געווען

⁵ זע אונזער געשיכטע, ב' IV, ו' 209.

⁶ פּאַרדעע צו „חיווק אמונה“: „נהנכתחי עם הנמנים ושרי המדינות הראשיות“.

א קטראים. אין דער פאלעמיק מיט אים האָט מען שוין ניט געקאָנט אויס-
נוצן די סקארבאָווע טענות וועגן די „ליגערישע המצאות“ פונם תלמוד
און זיינע „חוצפהדיקע אָנפאלן“ אויף דער קריסטלעכער אמונה. יצהק
טראָקי איז בכלל געווען גאָנץ ווייט פון פילפול און קאָנזערוטיווע שפּיצלעך;
ער איז געווען אַ פּשטן, און אים האָט ספעציעל אינטערעסירט גרינטלעך
אויספּאַרשן דעם ציבילישן טעקסט. מען מוז מולח זיין, אַז צווישן די
רפנים פון יענער צייט איז שווער געווען צו געפינען אזא גרינטלעכן
קענער פון דער ציביל-שפּראַך און אויסגעצייכנטן סטיליסטיק, ווי דער בעל
„חיווק אמונה“. יצחק טראָקיס סטיל איז געווען אזוי ריין און קלאָר ווי
זיין געראַנג. אמת, זיין וועלטבאַנעם איז געווען גאָנץ באַגרענעצט. ער
איז, למשל, געווען פּעסט איבערצייגט, אַז גאָנץ תּהילים האָט טאָקע פּאַר
פּאַסט דוד המלך⁷; ער האָט, ווי עס שיינט, ניט געחאַט נאָך קיין באַגריף,
אַז עס איז פּאַראַן אַן אמעריקע אויף דער וועלט, ניט קוקנדיק דערויף,
וואָס ער האָט געלעבט בערך 100 יאָר נאָך קאָלומבוס. דאָס אַלץ האָט
אַבער צו יענער צייט אים ניט געקאָנט שטערן פירן מיט גרויס דערפּאָלן
זיינע וויכוחים מיט די טעאָלאָגן און סעקסאַנטן. אַ מענטש מיט אַ קלאָרן
און קאַלט-ניכטערן פּאַרשטאַנד, וועמען עס זיינען לחלוטין פּרעמד געווען
מיסטישע עמאַציעס און דער פּאַטאָס פון התלהבות, טרעט יצחק טראָקי
צו מיטן שאַרפן אַנאַליטישן מעסער צום עוואַנגעלישן טעקסט, אוי אַנט-
בלויזט מיט אומברחמנותדיקער לאַגיק אַלע זיינע סתירות און ווידער-
שפּרוכן. ביי זיין גרויס בקיאות איז אים ניט שווער געווען אויפצוווייזן,
אַז די קריסטלעכע דאָגמע וועגן דער „אומבאַפּלעקטער“ געבורט, און די
לערע וועגן דעם אומשולדיק געקרייציקטן גאָט, וואָס איז תּחית-המתים
אויפגעשטאַנען — זיינען געווען זייער פּאַרשפּרייט ביי די פעלקער אין
אַלטן מזרח, און פון זיי האָבן עס איבערגענומען די קריסטן⁸. ער
שטרייכט דערביי באַזונדערס אונטער, אַז אין די ערשטע פיר עוואַנגעליעס
זיינען פּאַראַן פיל שטעלן, וואָס באַווייזן אַמבולטסטן, אַז ניט קריסטוס
גופא, ניט זיינע מקורבים האָבן אים געהאַלטן פּאַר גאָטס זון, מער ניט
די פּאַרפּאַסער פון די פיר עוואַנגעליעס פרוזן בלוז, און דאָס גאָנץ אומ-
באַהאַלפן, און איינער איז דערביי סותר דעם צווייטן, צו דערווייזן, אַז
קריסטוס שטאַמט פון מלכות בית דוד⁹. בעת ער קריטיקירט שאַרף
די דאָגמע פון דרייאייניקייט (אמונת השילוש) נוצט ער דערביי אויך

7 „חיווק אמונה“, ערשטער טייל, קאפ' 40.

8 דאָרסן, זייט 226, 44 (סיר ציטירן לויט דער אויסגאַבע פון 1865).

9 דאָרסן, 29.

10 דאָרסן: 285, 288, 313.

אויס די ארגומענטן פון די אַנטיטריניטאַריער, און ציטירט גאַנץ אָפּט די ווערט פון די פריער דערמאָנטע טשעכאָוויטש, בודני און ניקאָלאָז פאַרומט²¹. רויק און געלאָסן דעקט דער בעל „חיזוק אמונה“ אויף, זיי אומלאָגיש און היסטאָריש פאַלש עס זיינען די אַלע פירושים, וואָס די קריסטלעכע טעאָלאָגן האָבן געמאַכט אויף געוויסע פסוקים אין די ביכער פון די ביבלישע נביאים, בכדי צו באַגרינדן די קריסטלעכע דאָגמען. מיט בייסנדיקער איראָגיע רערט דער פאַרפאַסער וועגן די טענות מצד די קריסטלעכע טעאָלאָגן, אז די יידן טייטשן עס פאַלש אויס דעם ביבלי-טעסט. יעדנפאַלס, זאָגט יצחק בן אברהם, ניט זיי, די קריסטלעכע מע-אָלאָגן, דאַרפן וועגן דעם ריידן. און טריט ביי טריט, מיט פילצאָליקע ציטאַטן, באַווייזט ער זיי לייכטזיניק און עס-האַרציג די באַשעפער פונם עוואַנגעליום האָבן פאַהאַנדלט דעם ביבלי-טעסט, ווי אומגעלומפערט זיי פלעגן אַרויסרייסן אָפּגעהאַקטע פראַזן, איבערקערן זייער ריכטיקן פשט און אויף אַזא אופן אַרויסבאַקומען אַ סיוע צו זייערע טעזיסן²². דאָס אַלץ איז אָבער נאָך ווייניק, איז יצחק טראָקי מוסיף, זיי, אָט „די אומ-וויסנדיקע און לינגערישע מענטשן“ (אנשים ריקים ופוחזים טופלי שקר) האָבן ניט נאָך פאַרקויפלט און פאַלש אויסגעטייטשט דעם טעסט — זיי האָבן באַזווסטזיניק געפּעלשט דעם טעסט (הם מזויפים הפסוקים) און אויס קליינלעכע פאַרטייטשע פניות אויסגעטראַכט ציטאַטן, וואָס זיינען אין דער ביבלי גאַרניט פאַראַנען. אַפילו קריסטוסן גופא לייגן זיי גאַנץ אָפּט אין מויל אַרײַן פאַלסיפּיצירטע ציטאַטן; ביי זיי, אַ שטייגער, קומט אויס, אז קריסטוס זאָגט צו זיינע תלמידים: איר הערט, וואָס ס'ווערט דאָרט געזאָגט: זאָלט ליב האָבן דיין נאָענטן און האַסן זאָלסט דיין שונא²³. זיי ווייזן דערביי אָן, אז דער דאָזיקער פסוק געפינט זיך אין חומש ויקרא (קאפ' 19, 17—18). עס איז אָבער לא היה ולא נברא, דאָרט שטייט בלויז: „לא תשנא את אחיך בלבבך... לא תקום ולא תטור את בני עמך“. זיי מאַכן קריסטוסן פאַרגעסן, אז אין דער תורה שטייט: „ואהבת לרעך כמוך“, און לויט דעם עוואַנגעליום²⁴ מוט קריסטוס דערקלערן: אַ ניי געזעץ טו איך אַייך געבן: איר זאָלט ליב האָבן איינער דעם צווייטן. אמת, איז יצחק טראָקי מוסיף מיט סאַרקאַזם, דאָס עוואַנגעליום שמעלט ווירקלעך אַרויס אַ ניי געזעץ: „מוט גוטס צו די, וואָס האַסן אַייך, בענטשט די, וואָס שילטן אַייך; און שלאָגט ווער דיך אין איין פאַק, שמעל אים

11 דאָרפן 86, 91, 96, 173, 321 א"ה.

12 דאָרפן, 187, 194, 221 א"ה.

13 באַמעש, קאפ' 5, 43.

14 יאָהאַנוס, קאפ' 13, 34.

די אנדערע אונטער" 15. אָבער — זיינען די קריסטן דאָס דאָזיקע געבאָט
מקיים? און די אַפאָסטאָלן גופא — האָבן זיי דאָס מקיים געווען? ווען
דער כּהן גדול חנניה האָט באַפוילן מען זאָל שלאָגן דעם אַפאָסטאָל פּוילוס,
האָט דען יענער ניט אויסגעשריען מיט גרויס פעס: גאָט וועט דיך דער-
שלאָגן! און קריסטוס גופא, צי האָט ער דען ניט דערקלערט: „מיינט ניט, אז
איך בין געקומען ברענגען שלום אויף דער וועלט; ניט דעם שלום בין
איך געקומען ברענגען, נאָר דעם שווערד!" 16. קריסטוס האָט אויסגע-
רופן: „פאָטער מיינער! זיי זיי מוחל, ווייל זיי ווייסן ניט, וואָס זיי טוען!"
פאָרוואָס זשע רודפט איר אונז יידן מיט אזא גיפטיקער שנאה? פאָרוואָס
זייט איר זיך אזוי גרויזאָם אין אונז נוקם? קריסטוס האָט באַשטימט
דערקלערט, אז ער איז ניט געקומען דאָס געזעץ אונטערצוברענגען, און
כל־זמן הימל און ערד עקסיסטירן וועט קיין אות, קיין תּג אין געזעץ ניט
געמינערט ווערן. איר אָבער האָט אָפּגעוואָרפּן די געזעצן פון תּורת משה.
ניט בלויז קריסטוס און זיינע אַפאָסטאָלן, נאָר אפילו זייערע אָנהענגער
האָבן אין משך פון דורות מקיים געווען איינע פון די וויכטיקסטע מצוות
אין דער תּורה — די רו פון שבת. פאָרוואָס זשע זייט איר ניט מקיים די
מצוות שבת? אָבער ניט נאָר תּירת משה — אויך דאָס עוואַנגעליום טוט
איר פאָרשוועכן, און דערפילט ניט די געזעצן, וואָס קריסטוס האָט אייך
באפוילן. קריסטוס האָט געזאָגט: „אַלץ וואָס פאָרמאָנסט — פאָרקויף
און צעטייל עס צווישן די אַרעמע!" עס איז כלל ניט צו באַמערקן, איה,
קריסטן, זאָלט מקיים זיין דאָס דאָזיקע געבאָט 18. און ער ווייזט ווייטער
אָן מיט פילע ביישפילן, ווי שטאַרק די קריסטלעכע קירך האָט זיך דער-
ווייטערט פון דער עוואַנגעלישער לערע.

דאָך מוז מען מודה זיין, אז יצחק טראָקיס זייער זאַכלעכע און
לאָגיש באַגרינדעטע קריטיק איז צייטנווייז צו איינזייטיק. מיט אמתער
הרופות און מיט דער פאָרשארפּטער ראייה פון דעם אויפמערקזאָמען
קעגנער געלינגט אים טאָקע אויפצודעקן אַלע שוואַכע פונקטן און לאָגישע
סתירות אין דעם עוואַנגעלישן טעקסט; דער ניכטערער בעל שכל הישר,
טראָקסי, ווערט אָבער ניט זעלטן קורצזייטיק און אומגערעכט, בעת ער
פרוּווט זיך באַנוצן אויך אין פראַגן פון עטיק און אינטימע איבערלע-
בונגען מיט איין און דעם זעלבן קריטעריום: מיט טרוקענעם ראַציאָנאַ-
ליזם און שטרענגן דינאָריזם. די אויסטערליש שיינע עוואַנגעלישע מעשה

15 לוקאש, קאפ' 6' 27-29.

16 מאַטעאיש, קאפ' 10, 24.

17 לוקאש, 23, 34.

18 דאָרטן, 281: „ואני לא ראיתי שום ניצרי שיעשה כן“.

וועגן דער גאנספרוי און די פרושים, צו וועלכע קריסטוס ווענדט זיך מיט זיינע ווונדערבארע, אזוינע פשוטע און דאך דערשיטערנדיקע ווער-טער: „ווער פון אייך ס'איז ריין פון זינד, דער זאל דער ערשטער זי בא-שטייניקן“ — דערוועקט אין אונזער קאראמישן געלערנטן זיין פרומען גרימצאָרן: ס'טויטש, דאָס איז דאָך ניט על-פי דין! עס שטייט דאָך בפירוש: זבערת הרע מקרבך!... די דאָזיקע חסרונות האָבן אָבער ניט אָפּ געשוואַכט די וואָניקע קראַפט פון דעם בעל „חיוזק אמונה“ שאַרפּער קריטיק. אירע שוואַכע זייטן האָט מען אפשר געפילט, מען איז אָבער ביי דעם דעמאָלטיקן מצב פון וויסנשאַפטלעכער פּאַרשונג ניט אימשטאַנד געווען זיי אויפצורעקן און צו באַקעמפּן.

ערשט אויף די עלטערע יאָרן האָט יצחק טראָקי באַשלאָסן צו פאַר-שרייבן די אַלע אויספירן פון זיינע רעליגיעזע וויכוחים, וואָס ער פלעגט בירן, זיי סיסטעמאַטיזירן אין איין זאַמלבוך, עס זאל קאָנען אויך ווייטער דינען אַלס קאַמפּאָזיטע, אַלס „חיוזק אמונה“. דאָס דאָזיקע ווערק, וואָס ער האָט מהאי טעמא א נאָמען געגעבן „חיוזק אמונה“, האָט ער פאַר-ענדיקט ניט לאַנג פאַרן טויט. ניט פאַרענדיקט איז בלויז געבליבן דער זוך-צעטל און מראַה-מקומות, וואָס דער פאַרפאַסער האָט נאָך ברעה גע-האַט צוגעבן צום סוף, און דאָס האָט שוין פאַר אים געמאָן זיין תלמיד יוסף מאַלינאָוסקי¹⁹, וואָס האָט אויך געשריבן אַן אַרײַנפיר צום ספּר „חיוזק אמונה“. וועגן דרוקן אזא שאַרף קענגקריסטלעך פּאָלעמיש ווערק האָט מען דעמאָלט ניט געקאָנט אַפילו טראַכטן; דערפאַר אָבער איז עס באַלד פאַרשפּרייט געוואָרן אין פילע האַנטשריפטלעכע קאָפּיעס ניט בלויז צווישן קאַראַמיען, נאָר אויך אין דער יידישער סביבה, וווּ מען האָט אַפילו קיין פאַגריף ניט געהאַט, אז דאָס ווערק שטאַמט פון אַ קאַראַמישן פאַרפאַסער²⁰. דאָ האָט ניט ווייניק מיטגעהאַלפּן דער טאָן, אין וועלכן דער „חיוזק אמונה“ איז געשריבן. יצחק טראָקי רעדט איבעראַל אינם נאָמען פון בלל ישראל, פון דער „אומה הישראלית“; „אנחנו היהודים“, „מיר יידן ווערן געיאָגט און געפלאַגט“; „מיט דער יידישער אומה איז פאַרבונדן דאָס גליק פון דער גאַנצער וועלט“ אאז'וו.

אין ערגעץ איז ניט צו באַמערקן אַ וועלכע ס'איז שנאה צום תלמוד

¹⁹ מאַלינאָוסקי האָט זיך דערוואָרן אַ נאָמען ביי די קאַראַמיען אַלס ליטור-גיטער פייסן און פאַרפאַסער פון רעליגיעזע זאַמליכער (ספר „מנהגים“ און „קיצור ענין השחיטה“). וועגן זיין תלמיד נח בן ישעיהו, זע ביליאַנגע נומ' 6.

²⁰ דער באַוואוסטער רב פונם 17טן י"ה ר' יאיר בכרך דערמאָנט צווישן די באַ-דייטנדיקע רבנישע אויספאַריסען אויך יצחק בן אברהם טראָקי (וראיתו שהביא גם הריב"א בהקדמת ספרו „חיוזק אמונה“).

און די „ראבאניטן“. אמת, איין פרט אינם „חיוזק אמונה“ האָט געמוזט מאַכן אַ גאַנץ מאָדנעם אַיינדרוק אויפן דעמאָלטיקן יידישן לייענער. דער פאַרפאַסער איז אין ערגעץ זיך ניט סומך אויף די חכמי התלמוד, ברענגט ניט קיין ציטאַטן אויס דער תלמודישער ליטעראַטור. דאָס האָט אויסגע- זען אזוי משונה און אומנאַטירלעך, אז מען האָט זיך טאַקע גלייך גענומען „אויסבעסערן“ אין דער הינזיכט דעם „חיוזק אמונה“: מען האָט ביים קאָפּירן דאָס ווערק געמאַכט פאַרשיידענע הוספות, צום פאַרפאַסערס ראיות האָט מען ליתר תוקף אָפט צוגעגעבן דברי חז"ל²¹. איינע פון אזעלכע האַנטשריפטלעכע קאָפּיעס, וווּ עס איז אַנג אָנגעגעבן די שפּע- טערדיקע דאַטע 1615²², ווען דער בעל „חיוזק אמונה“ איז שוין לאַנג געווען טויט, איז מיט דער צייט געקומען צו די הענט פון דעם פאַוואַסטן דייטשן העברעאיסט וואַגענזיל, און דער האָט פאַרעפּנטלעכט (1681) יצחק טראָקיס ווערק צוזאַמען מיט אַ לאַטיינישער איבערזעצונג אין זיין אומפאַנגרייכער זאַמלונג „Tela ignea satanae“ (דעם שטנס פייער- דיקע פּיילן). וואַגענזיל האָט דאָס געטאָן בכדי, ווי ער אליין ווייזט אָן, „די קריסטן זאָלן האָבן די מעגלעכקייט מכחיש זייע דאָס דאָזיקע ווערק, וואָס קאָן דאָך נאָך מער פאַרשטאַרקן ביי די יידן זייער פאַרבלענדעניש“. דער פרומער דייטשער פּראָפּעסאָר האָט אָבער אַ גרוילעכן טעות געהאַט. דערמיט, וואָס ער האָט פאַרעפּנטלעכט טראָקיס ווערק, האָט ער ניט אָפּגע- שוואַכט די „פאַרבלענדעניש“ ביי די יידן, נאָר געגעבן אַ שאַרף געווער אין די הענט פון זיי „אַפיקורסים“ און „פיינט פון קריסטנטום“. דער געדרוקטער „חיוזק אמונה“ האָט געמאַכט אַ נואַלטיקן רושם, און מיט וואַגענזילס לאַטיינישער איבערזעצונג²³ האָבן זיך שפּעטער באַנוצט אזעלכע אַפיקורסיס-ראַציאָנאַליסטן, ווי וואָלטער און די ענציקלאָפּעדיסטן אין זייער עקשנותדיקן קאַמף קעגן דער דאָנאַטישער לערע פון דער קריסט- לעכער קירך. „די שאַרפּסטע קעגנער פון דער (קריסטלעכער) אמונה —

21 זע „חיוזק אמונה“, 43, 53, 162, 250, 257.

22 דאָרטן, 250, 257. אין דער לענינגראַדער „אַפּע“-ביבליאָפּעק האָט זיך גע- פונען אַ מאָנוסקריפּט פון „חיוזק אמונה“, וווּ עס איז אין די פאַרשפּענדיקע שטעלן (קאָפּ 42 און 44) אָנגעוויזן די ריכטיקע דאַטע: שנת השנ"ג (1593) לבריאת העולם.

23 דעם „חיוזק אמונה“ צוזאַמען מיט דער לאַטיינישער איבערזעצונג האָט מען איבערגעדרוקט אין 1705. אין 1717 איז דערשינען אַ דייטשע איבערזעצונג, אין 1851 — אַן ענגלישע, אין 1865 — אַ נייע דייטשע איבערזעצונג פון ד. דייטש, צוזאַמען מיטן העברעיִשן אויסגאַבעסערטן סעקסט. עס איז אויך פאַרען אַ יידישע און שפּאַנישע אי- בערזעצונג.

דערקלערט וואָלטער — האָבן ניט געבראכט אזעלכע ראיות, וואָס מען זאָל זיי ניט נעפינען אָט אין דעם „היזוק אמונה" פון יצחק טראָקיי" ²⁴. בעת יצחק טראָקיי רעדט וועגן די גרויזאמע רדיפות, וואָס די יידן האָבן געהאַט אויסצושטיין אין פאַרשיידענע קריסטלעכע לענדער, דער-מאָנט ער מיט דאָנקבאַרקייט זיין געבורטסלאַנד, „וועמעס מושלים און שררות פירן זיך מיט יושר און רחמנות און טוען ניט אונטעררדיקן די יידן, וואָס לעבן אין זייער לאַנד" ²⁵. גראַד צום סוף פונם 16טן י"ה האָט זיך אָבער די לאַגע פון די יידן אין פּוילן באַדיויטנד פאַרערגערט. די רע-פאַרמאַטאָרישע שטרעמונגען אין דער פּוילישער געזעלשאַפט ווערן מיט גוואַלד דערשטיקט דורך דער קאַטוילישער רעאַקציע. די אייבערהאַנט באַקומען אַליז מער די יעזוויטן, און זיי האָבן זיך געשטעלט אַלס ציל אויפן גרויזאַמסטן אופן אונטעררדיקן ניט נאָר די עוואַנגעליסטן און סאָציאַלי-נער, נאָר אויך די „קריסטוס-לעסטערער", די יידן, מאַכן פון זיי רעכט-לאַזע פאַריער. אונטער דער השפּעה פון דער אַלגעמיינער רעאַקציע און דער פאַרערגערונג פון דער סאָציאַלער לאַגע, האָבן זיך אויך פאַרשטאַרקט, ווי מיר האָבן שוין פריער אָנגעוווּן, די שטרענג אַרטאָדאָקסישע שטרע-מונגען אין דער ייִדישער סביבה. אַליז פּולטער און שאַרפּער זיינען אויך געוואָרן די מיסטישע שטרעמונגען. מען דאַרף אָבער דערביי געדענקען וועגן דעם גרויסן אונטערשייד צווישן מיסטיק אַלס וועלטבאַנעם און צווישן חכמת הקבלה אַלס אויף מסורה זיך שטיצנדיקע און זינט דורות אָנערקענטע לערע. די קאַבאַליסטישע לערע, וואָס איז געווען געהיי-ליקט דורך מסורת אַבות און געאַכפּערט דורכן פעסטן גלויבן, אַז איר שלשלת היוחסין פירט דירעקט ביז משה רבנו — די האָט אין יענער צייט גענאָלטן אַלס גרעסטער אויטאָריטעט; מיט איר האָבן זיך גערעכנט אַלע אפילו אזעלכע ניכטערע, „שכל הישר"־נאַטורן, וואָס זיי איז לחלוטין פרעמד געווען דער מיסטישער נשמה-דראַנג, דער זיסער צאַפּל פון עקסטאַז און השתפכות הנפש. צו חכמת הקבלה האָבן זיך פאַרהאַלטן מיטן גרעסטן רעספעקט אַלע באַדייטנדיקסטע פּוילישע רבנים פונם 16טן י"ה: אי דער רמ"א, וואָס האָט זיך אינטערעסירט מיט פּילאָזאָפּישע פּראָבלעמען, אי דער רש"י, וואָס האָט זיך מיט אזא שנאח פאַרהאַלטן צו „אַריסטון דעם גרייך"; דער בעל „הלבושים", ר' מרדכי יפה, האָט

Melanges, t. III, p. 344: Il a rassemblé toutes les difficultés que les 24 incroyables ont produites depuis... Enfin les incroyables des plus détermines n'ont presque rien allégué qui ne soit dans ce „Rempart de la foi" du rabin Isaac (סיר ציטירן לויט א גינער, ציטירט הערק, 211).

25. היזוק אמונה, 273.

שטודירט די „חכמת הנסתר“ ביים איטאליענישן מיסטיקער מתתיהו דעלאקרוט²⁶ און געשריבן א פירוש אויף ריקאנאטי, און דער באווייס-טער פוסק, דער ב"ח, האָט דערקלערט, אז ווער עס גלויבט ניט אין חכמת הקבלה, דער איז א בופר אין פארדינט מען זאָל אים מחרים זיין²⁷. די דאָזיקע גדולי הדור זיינען אָבער אַלע געווען בלויז פוסקים, גרויסע לומדים און חרפים אויפן געביט פון תלמוד, נאָר ניט קיין מיסטיקער. אויף דער שוועל פונם 17טן י"ה האָבן זיך אָבער אָנגעהויבן באַווייזן נייע שטרע-מונגען. דערביי האָבן, ווי מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, ניט ווייניק מיטגעהאָלפן די אויסערלעכע אומשטאַנדן. ביי דער אומבאַגרענעצטער ממשלה פון די יעזוויטן האָבן זיך שטאַרק פאַרמערט די עלילת-דס-פּראָ-צעסן קעגן יידן. די יידנפיינדלעכע פּאַווענונג האָט אַלץ בולטער אָנגענו-מען די פאַרמען פון אַ מאַסן-באַווענונג: אין ווילנע האָבן די אַרטיקע „מעשטשאַנעס“ געמאַכט אַן אמתן פּאַגראָם אויף די יידן, ווייל זיי האָבן אין זיי געזען די געפערלעכסטע קאָנקורענטן; אויך אין פּוילנע האָט דער קריסטלעכער פעבל געמאַכט אַפטע אָנפאַלן אויף די יידישע גאַסן. די אַפטע ריטואַל-פּראָצעסן פלעגן מיט זייער ווילדער אַכזריות דערמאַנען די שפּאַנישע אינקוויזיציע. אויך אין דער דעמאָלטיקער פּוילישער ליטעראַטור האָט זיך אַלץ מער געשטאַרקט די יידנפיינדלעכע אַגיטאַציע; די קלערי-קאַלע שריפטשטעלער מאַיעצקי, פלעשקאווסקי, מיטישנסקי א"א האָבן פאַרשפּרייט אין פּאָלק גיפטיקע פאַמפלעטן פול מיט שקרים און בילבולים אויף יידן און יידנטום²⁸.

גראָד אין יענער צייט האָט דורך איטאליע אַריינגעדרונגען קיין פּוילן די לוריאַנישע „קבלה מעשית“, וועלכע איז געווען אזוי שטאַרק דורכגעדרונגען מיט „משיחישער“ בענקעניש און האָפענונג. פאַר די דורך צרות און רדיפות איבערגעשראַקענע נשמות האָט זיך אַנטפלעקט אין איר גאַנצער פּראַכט דער שיינער חלום וועגן באַלדיקער גאולה, ווען פּולה זכאי וועט ווערן די וועלט, באַפּרייט וועט ווערן דער ניצוץ פון גוטן אויס-די „קליפות“ פון שלעכטס, און דערשיינען וועט דאָן דער לאַנג דערוואַרטער גואל... אָט די משיחישע קבלה האָט באַלד געפונען פילע פּויערדיקע אָנהענגער ביים פּוילישן יידנטום. איינער פון די ערשטע

26 דער באַקאַנטער אַרויסגעפער און קאָמענסאַטאָר פון יוסף ניקאָמילאָס ביי-סישע ווערק.

27 שו"ת, נוס' 4: „וכאחר דביבליך חכמת הקבלה... אחרי נח ראוי להחביר עליו ביתר עזו להחריטו בכל חוטות הדיב'“.

28 זע: רובנאָה, ציש. ו.ג. III, 115-117.

באדייטנדיקע פאָרשטייער פון דער דאָזיקער ריכטונג איז געווען דער קראָקער ראשישיבה נתן בן שלמה שאַפיראַ.

געבאָרן אין 1585 אין אַ חשובער רבנישער פאַמיליע⁷⁹, האָט נתן שאַפיראַ שוין אין די יונגע יאָרן געשטאַלט אַלס עלוי. „מיין פאָטער — דער ציילט מיט גרויס התפעלות זיין זון שלמה — איז געווען באַנגעדיקט מיט וואַנדערבאַרע פענקייטן, און אַ זפרון האָט ער געהאַט, וואָס ס'איז זיין גלייכן ניט צו געפינען“⁸⁰. וועגן זיין גרויסן נאָמען, וואָס ער האָט זיך דערוואָרבן אַלס בקי אין תלמוד און אין דער רבנישער ליטעראַטור, זאָגט ערות דער פאָקט, וואָס צו 32 יאָר האָט מען אים איינגעלאָרן קיין קראָקע פאַר אַ ראשישיבה אויפן אָרט פונם אָקאָרשט געשטאַרבענעם משה מרגלית. פיל מער אָבער ווי די חכמת התלמוד האָט נתן שאַפיראַ אינ-טעדעסירט די „חכמת הנסתר“, דער „זוהר הקדוש“ און לוריאס קבלה. זיין זון שלמה דערציילט אין זיין אויבן-ציטירטער הקדמה, ווי אזוי נתן שאַפיראַ פלעגט אויפשטיין אינמיטן דער נאַכט צו חצות און מיט האַרצרייסנדיקן געוויין פלעגט ער קלאָגן אויפן חורבן פון דער הייליקער שטאָט און אויף דעם, וואָס ישראל און די שכינה וואַנדערן אין גלות. מיט ביטערע טרערן פלעגט ער מתפלל זיין, עס זאָל וואָס גיכער קומען די נאָלד און אויפגעריכט זאָל ווערן דודס איינגעפאַלן געצעלט. איינמאַל ביי „חצות“ האָט זיך פאַר אים באַוויזן אליהו הנביא און ער האָט אים מודיע געווען, אַז די מלאכי השרת זאָגן שירה פאַר גאָט מיט די נינונים, וואָס ער, נתן נטע, באַנוצט בעת ער באַוויינט דעם חורבן בית-המקדש און גלות-השכינה⁸¹. נתן שאַפיראַ האָט זיך טאַקע קונה-שם געווען דער עיקר אַלס מקובל; אַלע שבתים און יום-טובים פלעגט ער האַלטן טיפע דרשות וועגן די סודות, וואָס זיינען פאַרבאָרגן אין די אותיות פון דער תורה⁸², און די באַדייטנדסטע פון אַלע זיינע ווערק זיינען צוויי קבלה-ספריים, וואָס טראָגן ביידע אַ בשותפותדיקן נאָמען „מגלה עמוקות“. ער איז

79 זיין זיידע, ר' נתן נטע אַשכנזי, איז געווען רב אין גראָדנע, און האָט זיך קונה-שם געווען מיט זיינע חיבורים „סלא שגרים“ און „אמרי שפר“.

80 פאַררעדע צו „מגלה עמוקות ואתחנן“ (ביר ציפירן לויס דער ערשטער אויס-גאַבע, 1637).

81 וע אויך אפרים טרגלית'ס הקדמה צו „מגלה עמוקות על התורה“ (ביר ציפירן לויס דער לובלינער אויסגאַבע, 1901).

82 זיין זון שלמה שרייבט אין דער דערמאָנטער הקדמה: „נתן ד' לו לשון-למודים, לדרוש בשבתים ובמועדים, דברי אמת וצדק פרי בנדים, כפרים עם נרדים, פשטים פתוקים והדרים עסק הסודות איתיות פעמים ונקודים, דברים אשר לא שפצו און כגולם כגידים“.

אָבער געווען אַ גאַנץ איינגאַרטיקער מקובל. אַ מקובל אַ בעל פּילפּול. אַלס מיסטיקער האָט ער בלייבן דורכגעלעבט די זיס-שמאַרציקע מאַמענטן פון מיסטישער התלהבות, פון התפשטות הנשמיות; ער האָט אָבער זון סינדרווייז אָן געלעבט אין דער אַטמאָספּער פון איבערנעשפיצטער קאַ-זויסטיק, געאַטעמט די לופט פון טרוקענעם שקלאַ הטריאַ און קאַלט אויס-גערעכנטן ישוב הדעת. ס'איז דערפאַר קיין חידוש ניט, וואָס נתן שאַפּיראָ ווערט אזוי נתפעל פון דעם תלמודישן מדרש, אז משה רבנו, בעה ער האָט די תורה באַקומען „היה לומד ושכחה“ — וויפיל ער פלעגט זי לערנען, האָט ער זי גלייך פאַרגעסן, „עד שנתן הקב"ה פּלפּול במתנת“, ביז גאָט האָט אים מוזק געווען מיט דער גרויסער מתנה פון „פּילפּול“, „שפּלפּולו היה מהדר התורה“, מיט דעם פּילפּול האָט משה רבנו די תורה געטאָן באַשיינען³⁸. און טאַקע מיטן נייסט פון שכלדיקן פּילפּול האָט דער קראַקער ראַשישיבה דורכגעזאַפּט די גאַנצע לוריאַנישע קבלה. די פּאַנטאַזיע פון דעם דאָזיקן מיסטיקער איז געווען אָן שוואַנג און פאַרנעם, ווי בליי האָט איבער איר געהויערט דער קאַלטער אַטעם פון איבערנעשפיצטער אָבער טרוקענער סכאַלאַסטיק. „נתן שאַפּיראָ — זאָגט דער היסטאָריקער דובנאַוו — האָט ביי דער קבלה זיך באַנוצט מיט דער מעטאָדע פון תלמודישן פּילפּול און האָט דערביי געשאַפּן אַ דיאַלעקטישע מיסטיק, וואָס האָט געהאַט אזאָ ווייטע שייכות צו טעאַסאָפּיע, ווי די פּשטלעך פון די בעלי הפּילפּול אין די ישיבות צו זיין וויסנשאַפטלעכן דענקען“³⁹. מיט דעם דאָזיקן שמרענגן גורדין מוז יעדער איינוויליקן ווער נאָר עס נעמט אין די הענט שאַפּיראָס „מגלה עמוקות ואתחנן“. ווי נאָר דער ליינער עפנט דעם דאָזיקן חיבור, פילט ער זיך גלייך אַרומד גערינגלט מיט אַ געדיכטן וואַלד פון מיסטישן ווערטער-געפּלאַנטער, פון טונקעלע און אינהאַלטס-אַרעמע סימבאָלישע באַגריפּן. די פרשה ואתחנן, משה רבנוס תפילה, וואָס ער טוט בעטן צו גאָט, ער זאָל אים לאָזן זען מיט זיינע אייגענע אויגן דאָס לאַנד, צו וועלכן ער האָט אזוי לאַנג געגאַרט, דאָס לאַנד פון זיין פּאָלק, דאָרט „אשר בעבר הירדן“ — אָט די דאָזיקע תפילה טוט דער מקובל שאַפּיראָ אויסטייטשן אויף 252 אופנים, און אין דעם באַשטייט דאָס גאַנצע ווערק. און דערביי איז דאָס ווערק אַ פּראַגמענט געבליבן; שאַפּיראָ האָט זיך פאַרמאַסטן אויסטייטשן דעם „ואתחנן“ אויף גאַנצע טויזנט אופנים, דער טויט האָט אָבער זיין

38 „מגלה עמוקות על התורה“, פרשה לך-לך, 16 (ליום דער לובלינער אויס-גיבט, 1901).

39 דובנאַוו, ציט. וו., 136.

לעבן איבערגעריסן אויפן 48טן יאָר⁸⁵, האָט ער ניט באַוווּן דאָס ווערק צו פאַרענדדיקן. ניט קיין ווייניקער פּינלעכן אַינדרוק מאַכט שאַפּיראַס צווייטער, אומפאַנגרייכער חיבור — זיין מיסטישער פּירוש אויף תּורה „מגלה עמוקות על התורה“. מיר פּאָגעגענען דאָ אַלע עלעמענטן פּון לוריעס קבלה: די לערע וועגן „עולם התיקון“, וועגן „עיבור“, וועגן „חטא הקדמון“, וועגן די „צינורות“ אאז״וו. „מגלה“ זיין טוט אָבער שאַפּיראַ נאַנץ ווייניק. קיין איין נייער געדאַנק, קיין איין פאַרביס בילד; ער טוט בלויז „דערווייזן“ די ריכטיקייט פּון דעם אר״ם געדאַנקען מיט זיינע „אייזערנע“ ראיות, וואָס פּאַשטייען אויס אַן אימהדיקן געפּלאַנז טער פּון אַ ווערטער-געוועב, דורכגעפּלאַכטן מיט פּלערלי גימטריאות און צאָלן, צאָלן אָן אַ שיעור. דער סוד פּון גימטריאות ווערט ביי דעם דאָזיקן מקובל מנוגל אין אַ קונציקן פּילפּל-שפּיל, און זיינע ווערק ווילמען אַזוי שטאַרק מיט די האַרבסטע און קאַפּברעכנדיקע חשבונות, אַז עס הייבט אַיך אָן צייטנווייז דאַכטן, אַז איר האָט פאַר זיך ניט קיין קבלה-ספר, נאָר אַ רעכנבוך...

צעררייסן אָט דאָס דאָזיקע שטויביקע פּילפּל-געוועב איז אָבער גע-לונגען אַן אַנדער מיסטיקער פּון יענעם דור, דעם פּריער דערמאָנטן אַברהם הורוויטשעס זון, ישעיה. געבאָרן אין אָנהייב פּון די 70ער יאָרן פּונם 16טן י״ה, איז ישעיה, ווי זיין פּאָטער, דערצויגן געוואָרן אין קראַקע. דאָרט האָט ער געלערנט תּורה ביי ר' שלמה בן לייבוש און ביים באַרימטן ראשישיבה, דעם מהר״ם אויס לובלין. שוין נאָך אין די יונגע יאָרן האָט זיך ישעיה הורוויטש דערוואָרפן אַזאַ נאָמען אין דער רבנישער וועלט, אַז ער האָט שוין דעמאָלט געשפּילט אַן אָנגעזעענע ראַלע אין דעם געזעלשאַפטלעכן לעבן פּון דעם פּוילישן יידנטום, און זיין נאָמען געפינט זיך צווישן די דרייסיק רבנישע חתימות אונטער דער החלטה, וואָס איז אָנגענומען געוואָרן אין 1590, אַז קיינער זאָל זיך ניט דערוועגן פאַר געלט אָפּוויפן אַ רבנישן פּאַסטן. אין דעם זעלבן יאָר האָט זיין פּאָטער, אַברהם הורוויטש, אים באַאויפטראָגט ער זאָל דורכזען דעם מאַנסקריפּט פּון זיין מוסר-ספר „עמק ברכה“, און אים אויך דערלויבט צוגעבן זיינע באַמערקונגען און הוספות. און אָט אין די דאָזיקע הוספות פּון דעם נאָך זייער יונגן ישעיה לאָזט זיך שוין באַמערקן דער מיסטיקער, וואָס זעט איבעראַל טיפע, געמלעכע סודות. צו פּילע מצוות און געבאָטן גיט ישעיה הורוויטש צו זיין באַמערקונג: מי שנכנס בפרדס, דער ווייס, אַז דאָ איז פאַרבאָרגן איינער פּון די טיפע סודות התורה. דער יונגער ישעיה

85 נתן שאַפּיראַ איז געשטאָרבן אין 1623.

הורויטש פארנעמט דעם פאָסטן פון רבנות און ראשישיבה אין פאָר-
 שידענע שמעט אין וואָלין; שפעטער, אין 1606, ווערט ער אַיינגעלאָרן
 אַלט רב אין דער אַלטער פראַנקפורטער קהילה, נאָר נאָכן גירוש פון
 1614 קערט ער זיך צוריק אום אין זיין געבורטשטאָט — פראַג. אַלס
 ראשישיבה האָט ער געהאַט אַ גרויסן נאָמען; זיין ישיבה פלעגט צו זיך
 צוציען תלמידים פון פאַרשיידענע פראַווינצן, און פילע פון זיי פלעגט
 ער אויסהאַלטן מיט אַלע הצטרכות. „צו זיין טיש, — דערציילט זיין
 זון שעפטל, — האָבן זיך קיינמאָל ניט געזעצט ווייניקער ווי 80 נפשות,
 און מען פלעגט דערלאַנגען די שענסטע שפייזן סיי אינדערוואָכן סיי
 שבת און יום־טוב״.⁸⁶ דאָס אַלץ האָט אָבער ווייניק באַפרידיקט דעם
 מיסטיש געשטימטן ישעיה הורויטש. זיין שענסטער חלום איז געווען —
 זיך באַזעצן אין „ארץ החיים“, אין דעם צענטער פון דער וועלט, אין
 ירושלים, „קושן דעם שטויב“ פון דער הייליקער שטאָט צפת, וווּ עס
 האָבן אין איין צייט געלעבט „דריי געטלעכע מענער“: דער „מלאך אלהי
 צבאות“ יוסף קאָרו, ר' משה קורדואיראָ און ר' יצחק לוריא. אין 1621
 באַרלאָזט ישעיה הורויטש פראַג, און לאָזט זיך קיין ירושלים, וווּ מען
 נעמט אים אויף מיט גרויס כבוד.⁸⁷ אַדאָנק דער מיטהילה פון ר' חיים
 וויטאַלס זון, שמואל, געלינגט עס ישעיה הורויטשן זיך צו באַקענען מיט
 די מאַנסקריפטן, וואָס האָבן פאַר אים אויפגעדעקט אַלע סודות פון דעם
 אַר״ים קבלה. און אַיינלעבנדיק זיך אין דער דאָזיקער מיסטישער וועלט,
 פאַרענדיקט הורויטש (1623) זיין ריזן־ווערק, וואָס ער האָט נאָך אָנגע-
 באַנגען אין פראַג — „שני לוחות הברית“, מער באַקאַנט אונטער די
 ראשי תיבות של״ה, און שרייבט זיין פירוש אויף די תפילות פון
 אַ גאַנצן יאָר „שער שמים“. „הורויטשעס „שלום ושלחה“־יאָרן האָבן
 אָבער אין ירושלים לאַנג ניט געדויערט. אין 1625 האָט מען אויפן באַ-
 פעל פונם אַרטיקן טערקישן פאַשאַ אַרעסטירט ישעיה הורויטשן און נאָך
 15 רבנים און אָן אַ שום שולד זיי אַלע אַיינגעזעצט אין תפיסה. דער מיי-

86 זע די פאַררעדע צו „זני העבורים“.

87 אינסערעסאַנס אין הורויטשעס באַשרייבן דאָס דעמאָלאַטיקע לעבן אין ירושלים:
 „ירושלים, ניס קוקנדיק דערויף, וואָס דער חורבן איז אין איר גרויס, איז דאָך אויך
 איצט די סרייה פון דער וועלט. עס איז אין איר שלום ושלחה, עס געפינטן זיך אין
 איר די שענסטע שפייזן אין די בעסטע וויינען, גענו אין הינער — ווי אין פראַג, שוין
 ניס צו ריידן וועגן פלערליי פירות און וויינסרויבן. די צאָל פון די ספרדים כּערס זיך
 פון סאָג צו סאָג זיי באַטרעפן העכער 500 פאַמיליעס, און זיי בויען דאָרס גרויסע
 הייזער. דאָס איז בלי-סק אַ סימן פון באַלדיקער גאולה — כּמחרת בימינו אָמן. באַלד
 וועט איר מיט גאַסס הילף הערן, אַז אויך דער אַשכּנזישער ישוב וועט זיך דאָרס כּערן
 אין שאַרקן, וואָרעס איך ווייס, אַז פילע פאַרן אַהין“.

איז געווען צו באקומען פון דער יידישער קהילה א געהעריקע סומע אויסליידיגעלט. הורוויטשן איז אָבער געלונגען צו אַנטלויפן פון דער תפיסה, און ער האָט זיך באַזעצט אין צפת. אין 1629 איז ער געשטאָרבן און צו קבורה געקומען אין טבריה.

זיין הויפט-ווערק „שני לוחות הברית“ האָט ערשט אין די פער-ציקער יאָרן (בשנת ה'תק"ש) זיין זון שעפטל אין אמסטערדאַם פאַרעפנט-לעכט. די ארכיטעקטאַניק פון דעם דאָזיקן ווערק איז א זייער פאַרפלאַנ-טערטע. „שני לוחות הברית“ — דאָס זיינען „ביידע תורות“, די תורה שבכתב און די תורה שבעל פה — „ותורה אחת“ — און זיי זיינען ביידע איין תורה. דער מאַטעריאַל פון יעדן „לוח“ ווערט אָבער ביי אונז זער פאַרפאַסער צעטיילט אין דריי טיילן: (1) אין נר מצוה, דאָס איז דער קיום המצוות מיט די אַלע דערמיט פאַרבונדענע דינים; (2) תורה אור — דאָס זיינען די סודות, וואָס זיינען באהאַלטן אין די מצוות, און (3) תוכחת מוסר. און אָט דער דאָזיקער מאַטעריאַל פון ביידע „לוחות“ איז אויסגעמישט צוזאַמען, אַיינגעפלאַכטן אין פאַרשיידענע „שערים“, „סעיפים“ און „בתים“. ניט קוקנדיק אויף זיין סיסטעמלאַך-זיקיט, איז דער „שני לוחות הברית“ דאָך איינס פון די מערקווירדיק-סטע ווערק, וואָס יענע תקופה האָט געשאַפן. אמת, צוזאַמען מיט זייער שיינע עטישע סענטענצן און טיפע פילאָזאָפיש-טעאָלאָגישע געדאַנקען, ווימלט דאָרט מיט גאַנץ נאַיוון, ריין-מיטלאַטערלעכן אָבערגלויבן; דאָך פילט זיך אין אָט די פילע הונדערטער פאַליע-דילעטער א זונדערבאַדע גאַנצקייט, דער טאָן אזא ערנסטער און דאָך אזא האַרציקער, און אַלץ איז דורכגעדרונגען מיט מיסטישער התלהבות, אַטעמט מיט פאַטאָס פון פאַגייסטערונג. גלייך אין דער הקדמה דערקלערט דער בעל השל"ה, אז ער איז א התלהבותדיקער חסיד פון „חכמת האמת“: „איך בין בלויז אויסן אויפצודעקן „קצת מהקצת“, וואָס איך האָב מקבל געווען אויס סופרים און ספרים, וועלכע גייען אין די וועגן פונם „זוהר“, בפרט פון די הייליקע ווערק פון ר' מאיר גבאי, ר' משה קורדואיראָ און דעם היי-ליקן געטלעכן מאַן אר"י ז"ל". אמת, ישעיה הורוויטש איז ניט נאָר א מקובל, נאָר אויך רב און ראשישיבה, וואָס איז אויסגעוואַקסן איינס גייסט פון די פּוילישע ישיבות און די „נושאי פלים“ פון דעם „שולחן ערוך“. ער אַליין ניט צו וויסן: אנתנו מחמירים בחומרא על חומרא, מיר זיינען פון די שטרענגסטע מחמירים. ער האָט אָבער די אַלע דיניב און חומרות דורכגעדרונגען מיטן גייסט פון מיסטיק, און פאַלגנדיק דעם אר"י, האָט ער יעדע מצווה פאַרוואַנדלט אין א מיסטעריע, אין יעדן געבאָט געזען א פילבאָדייטנדיקן סימבאָל, א הייליקן סוד, וואָס „סיין

ב'אדם איז ניט אימשטאנד צו דערנרונטעווען, ער זאל אפילו לעבן טויזנטער יאָרן" ³⁸. אָבער ניט נאָר אין מצוות און דינים — אפילו אין די איתיות איז באַהאַלטן אַ מיסטישע קראַפט, אויך זיי זיינען סימבאָלן פון קאָס-מישע ערשיינונגען ³⁹. ניט נאָר די תורה אליין, אויך דער טעקסט פונם תלמוד, פאָרויבערט דער בעל השל"ה, באַשטייט פון לויטער געטלעכע שמות. „ווער ס'האָט געהאַט די זכיה אַרײַנצודרינגען אין די סודות הקבלה, דער ווייס וואָסערע חידושימדיקע זאָכן עס זיינען באַהאַלטן אין די מאַמרי חז"ל" ⁴⁰. אפילו אין די תלמודישע לעגענדעס, מעשיות און משלים זעט ישעיה הורוויטש „גרויסע, וונדערבאַרע סודות". אַלע עטישע פּראָבלעמען, אַלע התחייבותן, וואָס דער מענטש האָט צו אַנדערע מענטשן און צו גאָט, שטיצן זיך לויט דעם של"ה אויף צוויי גרונט-יסודות: אויף ליבע און הייליקייט. „לא לשנוא שום אדם בלבב" — דער מענטש דאַרף אויף קיין שום מענטשן ניט טראָגן קיין שנאה אין האַרצן — לערנט דער בעל השל"ה. „דו דאַרפֿסט ניט באַשולדיקן דיין חבר לאַ במחשבה ולא בדיבור ולא במעשה". „עס שטייט אין דער תורה: ואהבת לרעך כמוך, דאָס הייסט: וואָס דיר איז ליב און טייער, דאָס דאַרפֿסטו אויך טאָן דיין חבר". „האָט ווער געזינדיקט קעגן דיר — זיי אים גלייך מוחל; די גאַנצע עדה איז דאָך ווי איין גוף, און וועסטו דען מיט איין האַנט שטראָפֿן די אַנדערע האַנט, אויב יענע האָט אַ וועלכן אבר ווי געטאָן" ⁴¹. אויפן פּלץ פון „ואהבת לרעך" שטייט די וועלט, וואָרעם, לערנט דער של"ה, הרי ואהבת לרעך כמוך הוא הגורם ואהבת את ד' אלהיך — דורך דער ליבע צום צווייטן מענטשן קומט דער מענטש צו דער ליבע צו גאָט, ווייל פיידע ליבעס גיסן זיך צונויף אין דער געטלעכער אייניקייט ⁴². און גאָט דינען קאָן מען נאָר מיט ליבע — דאָס חזרט יעדעס מאָל איבער דער בעל השל"ה. גאָט דאַרף מען ליב האָבן ניט „בשביל אהבת שכר" און אויך ניט אויס מודא פאַר שטראָף, נאָר אויס-שליסלעך אויס „אהבה פנימית", אויס „גרויס בענקען און לעכצן מיט טיפּער האַרציקער ליבע צו גאָט" (הוא החשק והדיבוק בו יתברך באהבה פנימית) ⁴³. ער זאל זיך באַהעפטן און צונויפגיסן מיט אים אין גרויסער, דורשטיקער און אייביקער ליבע (ולהדבק בו בדביקה חשיקה חפיצה

³⁸ של"ה, „תולדות אדם": „כי לסודות ההם אין סוף ותכלית, אדם אם יהיה אלה שנים פעמים לא יכלה לעומק הענין".

³⁹ „יש לאותיות רוחניות הן מצד הטונתן, הן מצד מספרן".

⁴⁰ שער האותיות, אות ב'.

⁴¹ דאָרפֿן.

⁴² בעשרה באמרות, המאמר השלישי.

באהבה רבה אהבת עולם)“, און אין דעם — הזרמ הורוויטש מערערע סאָל איבער — באַשטייט דאָך דער ציל און תכלית פונם מענטשן, ער זאָל זיך דערהויבן צו זיין געטלעכן פאַרפילר, ווערן ענלעך צו אים כביכול (ותכליתו הוא להיות כאלקים דביקות בשמו).

אין פולן הסכם מיטן זוהרס וועלטבאַנעם שטרייכט הורוויטש יעדעס מאָל אונטער די גוואַלטיק וויכטיקע ראַלע פונם מענטשן אינם קאַסמאָס.“ די וועלט, דערקלערט דער בעל השל"ה, איז צוליב דעם מענטשן באַשאַפן געוואָרן; ער, דער מענטש, איז פון אַ העכערער מדרגה ווי די מלאכים, וואָרעם דער מלאך איז באַשאַפן פון פולו טוב, זיינע מעשים טובים ווערן ניט געהייליקט דורכן דראַנג פונם פרייען ווילן; ער טוט דק דאָס גוטע, ווייל ער איז ניט ביכולת שלעכטס צו טאָן. ביים מענטשן אָבער זיינען זיינע מעשים אַ פועל־יוצא פונם שווערן געראַנגל, וואָס ס'האָבן אין אים געפירט דער יצירהרע מיטן יצר־טוב. ערשט דורך שזוערע לידן און עקשנותדיקן קאַמף דערנרייכט סוף־פל־סוף זיין ווילן צו דער הויכער מדרגה; דערפאַר גילט ער אַלס מוסטער פאַרן מלאך — המלאך שואף ממנו. די מלאכים ווייסן ניט פון דערגרייכונגען, פון פאַר פולקומניג; זיי געפינען זיך שטענדיק אין רו, און ניט אומזיסט זאָנט דער נביא (ישעיה, 6, 2): שרפים עומדים, זיי שטרעבן ניט, זיי שטייען אויף איין אָרט. נאָנץ אנדערש איז אָבער דער מענטש: ער איז ניט קיין „עומד“, נאָר אַ „מהלך“; ער איז אין שטענדיקער באַוועגונג פון שטאַפל צו שטאַפל, פון איין מדרגה צו דער צווייטער. דער מענטש מיט זיינע מעשים, מיט זיין דראַנג צום גוטן, איז אויך משפיע אויף די „עולמות עליונים“, וואָרעם דער מענטש איז דאָך געשטעמפלט בחותמו של הקב"ה, און דער דאָזיקער שטעמפל פאַרפינדט דעם מענטשן מיט גאָט כביכול, „ווי מיט אַ הענגענדיקער קייט, וואָס אירע לעצטע רינגען, וועלכע שלעפן זיך איבער דער ערד, זיינען משפיע אויף די רינגען, וואָס געפינען זיך אין דער הויך“.

אין פולן הסכם מיטן אידען־גאַנג פון דער קבלה, וואָרפט אויך הורוויטש אָפּ דעם דואַליסטישן געדאַנק וועגן גוטס און שלעכטס. הור־זויטש טרעט דערפאַר אַרויס קעגן „הרלב"נ וסיעותו“, וואָס גייען אַרויס פונם שטאַנדפונקט, אַז נאָר דאָס גוטע שטאַמט פון דעם געטלעכן מהות און דאָס שלעכטע האָט אַ זעלבשטענדיקע עקסיסטענץ. אין דער התחלה,

43 דאָרפן, תולדות אדם.

44 דאָרפן: „מה נודא האדם וענין יצירתו וצלמו ודמותו ותורתו ואחריותו כ־הכל בנבחי מרומים“.

זאגט דער בעל השל"ה, איז געווען פולו טוב — לויטער דאָס גוטע, און בול איז געווען דער חלל פון דער וועלט מיט אומפארטונקלעך ליכט. דאָס שלעכטע האָט עקסיסטירט בלויז אין דער פּאָטענץ; דער מענטש האָט אָבער דורכן „חטא“, וואָס ער האָט זיך פונם נחש געלאָזט פאַר-פירן—, הוציא הרע מכוח אל הפועל“, האָט דאָס שלעכטע פאַרוואַנדלט אויס דער פּאָטענץ אין רעאַלן יש. דורכן פּגם, דורך די פאַרטונקעלונג פונם געטלעכן ליכט, איז דער נייסט פאַרוואַנדלט געוואָרן אין חומר, אין „קליפה“. דורך אָדם הראשונם „חטא“ האָט דאָס גוטע זיך צונויפגע-מישט מיטן שלעכטן. די צעשטערטע האַרמאָניע קאָן אָבער דער מענטש ווידער מתקן זיין; דורך אַ ריזן, געהייליקט לעבן קאָן דער מענטש די פאַרגרעבטע „קליפות“ ווידער דערהויבן צו זייער ליכטיקן מקור, און פאַרוואַנדלען דאָס שלעכטע אין זיין קעגנזאַץ, און דעם מקור פון גוטן⁴⁵. דאָן וועט זיך ווידער אָנהייבן דער מלכות פון פולו טוב אין פולו אור. זיין גאנצן לעבן דאַרף דער מענטש וועגן דעם טראַכטן און געדענקען; הייליקן דאַרף ער דאָס לעבן, אַלץ אַרום, דאָס ערדישע און פאַרגרעבטע דאַרף ער באַשיינען מיטן געטלעכן ליכט. „קינדער מינע — לערנט דער בעל השל"ה — שטענדיק, בייטאָג און ביינאַכט, טוט טראַכטן וועגן פאַרגרעסערן די הייליקייט און דערנענטערונג צו גאָט“. הייליקן דאַרף דער מענטש יעדן טריט, יעדן אבר זיינעם. די צען פינגער זיינע דאַרף ער באַטראַכטן אַלס סימבאָל פון די צען „ספירות“, דאָס האַרץ איז די באַרקערפערונג פון „קדשי קדשים“ אאז"וו. דעם מענטשנס יעדער טריט, זיין גאנצן טאָן און טראַכטן, דאַרף זיין געהייליקט מיט דער גאָטהייט אידעע, בכדי דער מענטש זאָל זוכה זיין דערגרייכן צו דער מדרגה פון „גאָטס געצעלט“, וווּ גאָט טוט רוען. טיפיש איז אין דער הינזיכט, ווי דער אַסקעט הורוויטש פאַרהאַלט זיך צום געשלעכטלעכן פאַרקער צווישן מאַן און ווייב. די פוסקים באַהאַנדלען דעם ענין נשואים אויסשליסלעך אַלס נצות-עשה: פרו רבו. הורוויטש טרעט אָבער דאָ אַרויס ניט אַלס פוסק, נאָר אַלס מיסטיקער. אין פולן הסכם מיט די בעלי הקבלה זעט דער בעל זש"ה אין דעם זיווג-צווישן מאַן און ווייב אַ טיפן עטישן סימבאָל: דורך דעם באַהעפטן פון ביידע געשלעכטער דערגרייכט דער מענטש די העכסטע, געטלעכע האַרמאָניע (כי צריך להיות האדם דוגמת היצודה העליונה דו פרצופין). דער געשלעכטלעכער טריב, דער אורקוואַל פון זיין און ווערן, ווערט ביים בעל השל"ה געלייטערט און אַיינגעהילט אין גבוש פון הייליקייט. „אין קדושה בכל הקדושות כקדושת הזיווג“ —

⁴⁵ „כי או הרע גרם הטוב הגדול כי לא זו שרעו נתחבל אף נתהפך ליבו“.

(דאָרפן, שער בית ישראל, בית דוד).

צווישן אלע הייליקייטן איז נישטאָ אזא הייליקע זאך, וואָס זאָל זיך קאָנען נלייכן צום זיווג פון מאַן און ווייב — רופט פּאַטעטיש אויס דער בעל השל"ה. דער זיווג פון צוויי געשלעכטער — דאָס איז דער אָפּפילד פון דער גרויסער מיסטעריע — די באַהעפטונג פון די „ספירות“, „סוד תפארת ומלכות“. און ישעיה הורוויטש רעדט באַריכות וועגן דעם סוד „הזוהנות איש באשתו“, און דערקלערט אויפן ריין־מיסטישן אופן די מאַמרות פון די חכמי התלמוד: „כי מי שאין לו אשה אינו אדם“, און „כל השרוי בלא אשה שרוי בלא טובה בלא שמחה בלא ברכה“⁴⁶. אפילו ענין אכילה ושתיה ווערט אויך ביי הורוויטשן באַטראַכט אלס מיסטעריע. דער מענטש דאַרף בשעת דעם עסן זיך באַטראַכטן „במקום כהן“, דאָס עסנוואַרג „במקום קרבן“ און דעם טיש „במקום מזבח“. נאָר אויף אַ נאָך העכערער מדרגה ווי אכילה ושתיה איז — דאָס פּאַסטן. דער תענית, דערקלערט דער של"ה, הייליקט דעם מענטשן, דערמיט, וואָס ער פּאַסט, ברענגט ער זיך אליין פאַר אַ קרבן.

הורוויטשעס ריזן־ווערק איז אינגאַנצן דורכגעדרונגען מיטן יטרענגן אַסקעטישן גייסט פון דעם אַר"ם קבלה. די העכסטע מדרגה פון שלימות ווערט לויט דעם של"ה דערגרייכט דורך התבודדות. דער איינציקער ריכטיקער וועג, וואָס רייניקט און הייליקט דעם מענטשן — דאָס איז תשובה. די ראשי־תיבות פון תשובה, דערקלערט ווייטער דער בעל השל"ה, מאַכן: תענית, שק, ואפר, בכיה, הספד. אַ ייד טאָר ניט לאַזן, לערנט דער של"ה, פּלוצלונג דאָס פּאַלק ישראל און מיט אים אויך די שכינה זיינען אין גלות. ווי דער מהר"ל, אזוי שטעלט זיך אויך דער בעל השל"ה אָפּ אויף דער האַרבער שאלה: פאַרוואָס זיינען אזוי גרויס די ליידן פונם אויסדערווילטן און איינציקן פּאַלק, וואָס גאָט אליין טראַגט זיין נאָמען? דורך ליידן קומט די גאולה, די ליידן—זיי רייניקן אָפּ פון די „קליפות“ פון שלעכטס; אין דעם זעט הורוויטש די גרויסע מיסיע פונם יידישן פּאַלק, די דערלייזנדיקע קראַפט פון זיינע שווערע ליידן. אין האַרציקע ווערטער רעדט הורוויטש וועגן דעם מאַרטירער־זעג פונם יידישן פּאַלק, „פון אָט דעם שעפעלע צווישן וועלף, וואָס ס'איז אויסגעשטעלט דער שווער, דעם הונגער, קנעכטשאַפט און שאַנד“. און ער טרייבט דאָס פּאַלק, אַז זיינע ליידן וועלן ברענגען די גאולה און דער נענטערן דעם „קץ“. באַלד, באַלד וועט קומען משיח, דער דערלייזער; ער וועט באַפרייען „זיין פּאַלק פון אונטער די פעלקערס יאָך“, גערעכט טיקייט וועט רעגירן איבער דער גאַנצער וועלט, „וד' אחר ושמו אחר!“.

⁴⁶ „שער האותיות“, דף ק"א-ק"ג (מיר ציטירן לויט דער ערשטער אַבסעסער-דאַכער אויסגאַבע).

הורויטש האָט ניט געשאפן קיין נייע סיסטעם, ער איז בלויז אַ נאָכ־פּאָלנער און פּאָפּולאַריזאַטאָר פּון די לוריאַנישע מיסטישע אידעען, וואָס די „גורי האר"י" האָבן פאַרשפּרייט. דער פאַרחלוסטער מיסטיקער פּון די נילוס־ברעגעס האָט אָבער געפונען אין אָט דעם פּויליש־דייטשן רב אַ באַ־נייסטערטן תּלמיד און שלוח, וואָס האָט אויף אַ ווונדערבאַרן אופן פאַר־שטאַנען ווי האַרמאָניש צונויפּפאַסן דעם אַר"ים לערע מיט דער אינטי־מער ניסטיקער וועלט פּון דעם פּוילישן יידנטום. ער האָט געפונען דעם פּאַסיקן טאָן, די האַרציקע שפּראַך, אויסצודריקן אַזוי בולט און קלאַר די האַפענונגען, חלומות און גלויבונגען, אין וועלכע ס'האָט געלעבט דאָס דעמאָלטיקע יידישע געטאָ, וואָס איז געווען אַרומגעצוימט מיטן פייער־דיקן רינג פּון שנאה און פאַראַכטונג. ס'איז דערפאַר קיין חידוש ניט, וואָס ווען דאָס גרויסע אומגליק איז געשען, און דאָס פּויליש־אוקראַי־נישע יידנטום האָט אין די פּלוטיקע כּמעלניצקיי־אַרן ביז צום דעק אויס־געטרונקען דעם טיפּן בעכער פּון פיין און צער — איז דער של"ה גע־וואָרן דאָס באַליבטסטע בוך ביים פּאָלק. אין אים האָבן די פאַראומערטע און פאַרווייטאַגטע הערצער געזוכט און געפונען טרייסט און זאַלבונג צו זייערע שמאַרציקע ווונדן. מיט ליבע און דאַנק האָבן זיי צונויפּגע־שמאַלצן דעם נאָמען פּונם מחבר מיטן ספר צוזאַמען, און אין זכרון פּון די קומענדיקע דורות איז אַיינגעקריצט געבליבן אַלס איינער פּון די טייערסטע פּריינד און לערער דער נאָמען פּונם „של"ה הקדוש" — דעם הייליקן של"ה...

זעקסטער קאפיטל

די נזירות ת"ח און זייער אָפּקלאַנג אין דער ליטעראַטור. — די כּעמאָרן פון נתן האַנאַווער, שמואל פיימיש פייסל, שבתי פהן, אברהם אַשכּנזי, מאיר שעברשין און גבריאֵל שוּסבורג. — די קינות און עלעגיעס פון שבתי פהן (ש"ך), יום־טובּ הגלעך, שעפּטל הורוויטש, כּשה נאַרצל א"ע. — די נייסטיקע ירידה פונם פּוילישן יידנטום.

אויפן יאָר ת"ח (1648) האָט מען געהאַט גרויסע האַפּענונגען. אין „זוהר הקדוש" איז דאָך פאַרויסגעזאָגט, אַז אין יאָר זאת וועט קומען די נאולה, „וישוב איש אל אחוזתו" ¹. האָבן אַלע געוואַרט מיט אומגע־דולד ². און אָט איז געקומען דאָס לאַנג געוואַרטע יאָר — און דער־וואַרט האָט מען זיך ניט אויף דער נאולה, נאָר אויפן גרויסן בראַך, אויפן אימהדיקן אומגליק. באַנדאָן כמעלניצקיס קאָואַקן־הילות האָבן מיט פּייער און שווערד די יידישע קהילות געמשפּט, און געפּאַלן זיינען אין דעם שרעקלעכן יאָר מער יידישע קרבנות, ווי בשעת די קרייצצוגן און דער „שוואַרצער מנפה". בערך 700 יידישע קהילות זיינען הרוב גע־וואָרן און הונדערטער טויזנטער נפשות זיינען אומגעקומען אונטער דעם מעסער פון די רוצחים, אָדער געפּאַלן אַלס קרבנות פון די עפּידעמיעס, וואָס האָבן דערביי אַוסגעבראַכן ³. ווי די קרייצצוגן בשעתם אַזוי האָבן אויך

¹ זע אונזער געשיכטע, ב' v, ז' 417.

² דער ש"ך קלאַנג זיך אין זיין „מגילת עיפה": „שנת ת"ח אשר השבתי בזאת יבוא אחרן אל הקודש לפני ולפנים והפך כנורי לאבל ושמהתי לינונים". און דעם בעל השל"הם זון שעפּטל הורוויטש ששרייבט אונסער אין זיין באַקאַנטער קינה: ת"ח למספר אלף הששי אכריהי בלכבי לצאת חפשי.

³ וועגן דער צאָל קרבנות זיינען די היסטאָרישע קהעלן ניט אַיינשטימיק. איינע פון די קינות אויף „נזירות ת"ח" דעם וועגן „איבער דריי קאַנדערס" הרובע יידישע קהילות (לקורות הנזירות, 1, 9); נסע האַנאַווער הייזט אָן די צאָל 700 (זיין סצולה, 10); דער בעל „צער בת רבים", וואָס פאַררופט זיך דערביי אויף „וויכטיקע פּנסים", דערציילט, אַז ס'האָבן געליפן ניס הייניקער ווי 744 קהילות (דאָרסן, 14); דער רב כּרדכי אויס קרעטזיר שאַצט די צאָל אומגעקומענע (לקורות הנזירות, 111, 25) בערך 120 טויזנט; דער בעל „סיים היון" שאַצט אָבער די צאָל קרבנות פּול העכער (670 טויזנט).

די „גזירות ת"ח" ארויסגערופן א גאנצע ליטעראטור, וואָס באַשטייט הויפטזעכלעך אויס מעמואַרן און עלעניעס. דער ליטעראַרישער ווערט פון די דאָזיקע טרויעריקע דענקמעלער אויס די בלוטיקע שרעק־יאָרן איז גאַנץ פאַרשיידן. צווישן די מעמואַרן פון יענער צייט געפינען זיך אַ שטייגער אַזוינע ווי „מיט הי"ן" ⁴ פון שמואל פייוויש פייטל, וועלכער רעכנט אויס אין פּראָטאָקאָליש טרוקענעם טאָן 262 קהילות, וואָס כמעט־ניצקיס מיטהעלפער האָבן חרוב געמאַכט, און פאַרצייכנט דערביי די צאָל קרבנות אין יעדער קהילה באַזונדער. אַזעלכע „הזכרות נשמות" האָבן געוויס אַ היסטאָרישן באַטייט, זייער ליטעראַרישער ווערט איז אָבער אַ גאַנץ קנאַפער. עס זיינען אָבער אויך אויפגעהיט אַזעלכע היסטאָרישע כראָניקעס פון יענער צייט, וואָס טראָגן אויף זיך דעם שטעמפל פון לי־טעראַרישן שאַפן, און עס איז קיין ספק ניט, אַז זייערע פאַרפאַסער האָבן געדאַט אַ שאַרף אויג פון אַן אויבמערקזאַמען באַאָבאַכטער און אַ פּען פון אַ באַגאַבטן שריפטשטעלער. צווישן זיי פאַרנעמט דעם חשובסטן פּלאַץ דער „יון מצולה" פון נתן נטע האַנאווער ⁵.

נתן נטעס פּאָטער, משה אַשכּנזי, האָט געלעבט אין אָסטראַ, און דאָרט איז העכסט־וואַרשיינלעך נתן־נטע געבאָרן. תורה האָט נתן־נטע געלערנט אין דער התחלה ביי זיין פּאָטער און שפעטער אין דער באַ־רימטער אָסטראַהער ישיבה. נאָך שוין אין די יונגע יאָרן האָט זיך האַנאָ־ווער באַזונדערס פאַראינטערעסירט מיט „חכמת הנסתר", מיט וועלכע ס'האָט אים באַקאַנט דער באַוווּסטער מקובל שמשון אָסטראַפּאָלער, וואָס איז שפעטער אומגעקומען פון כמעט־ניצקיס היילות אין פּאָלאָנאָע. האַנאָ־ווערס שטאַרקע נטיה צו קבלה לאָזט זיך שוין מערקן אין זיין דרשה, וואָס ער האָט געהאַלטן (1646) אין קראָקע „טעמי סופה", וווּ ער דער־קלערט אַלע מאמרי חז"ל, וואָס האָבן אַ שייכות צו ענין סופה, אויפן דרך פון סוד און רמז. די „גזירות ת"ח" האָט נתן־נטע איבערגעלעבט אין זאַלאָוו, די געבורטשטאָט פון זיין פרוי. זיין פּאָטער איז אומגעקומען זשעת דער שחיטה, אים אָבער מיט זיין פּאַמיליע איז געלונגען אַנטרירן נען צו ווערן. אַ שטיקל צייט האָט ער פאַרבראַכט אין דייטשלאַנד, וווּ ער האָט זיין פּאַמיליע מפרנס געווען דערמיט, וואָס ער פלעגט האַלטן

⁴ צום ערשטן געדרוקט אין ווינגערדיק (1655), דערנאָך איבערגעדרוקט אין ניר־לאַנדס „לקורות הגזירות", v, און מיט הוספות ווידער אַפּאַל געדרוקט אין דוד כהנאס צונאָב „לקורות הגזירות", ז' 18-28.

⁵ באַז. ת. וועגן האַנאווערס לעבן און ליטעראַרישער פעטיקייט, זע: ד"ר י. איז־ראַעלסאָנס אַרבעט אין די „היסטאָרישע שריפטן", ו' 1-26.

דרשות אין פארשיידענע שטעט⁶. נאך לאנגן וואָגל איז אים געלונגען צו דערלאנגען זיך קיין איטאליע; אין 1652 געפינט ער זיך אין ווענעדיק, אין אַ יאָר אַרום באקומט ער די שטעלע פון רבנות און ליוואָרנאָ, וווּ ער באַפריינדעט זיך מיט חיים וויטאַלס תלמיד, דעם מקובל חיים פהן, און יענער כאַכט אים נאָענט באַקאַנט מיט דעם אר"ם קבלה. נתן-נמע נופא דערציילט⁷, ווי ער האָט זיך באַקאַנט מיטן אַקאַרשט אויס פאַר לעסטינע געקומענעם מקובל נתן שאַפיראָ, און ביידע צוזאַמען זיינען זיי אָפגעפאַרן קיין ווענעדיק, וווּ זיי זיינען זיך צונויפגעקומען מיט די מקובלים שמואל אַבוהב און משה זפותא, מיט וועלכן האַנאווער האָט זיך זייער נאָענט באַפריינדעט⁸. אַרומגערינגלט מיט חברים מקובלים, פאַרטיפט אין די סודות פון „חכמת הנסתר“, האָט האַנאווער פאַרבראַכט אייניקע רויקע יאָר און מיט גרויס התמדה זיך אָפגעגעבן זיין ליטעראַ-רישער טעטיקייט. פון זיינע מיסטישע ווערק, וואָס ער האָט געשאַפן, האָט אַ בלייבנדיקן קולטור-היסטאָרישן ווערט בלויז זיין „שערי ציון“ — אַ זאַמלונג פון תפילות פאַר תעניתים, יום-טובים א"אנד מיט אַ קאַבאַר-ליסטישן איהאַלט⁹. דעם אר"ם אַ הייסער חסיד, האָט האַנאווער אַריינגענומען אין זיין זאַמלונג אַ סך תפילות פון די „גורי האר"י“ — פון חיים וויטאַל, חיים פהן און אַנדערע צפתער מקובלים¹⁰. „דער חיבור פון נתן האַנאווער — שרייבט ד"ר איזראַעלסאָן — איז געוואָרן ביים עולם שטאַרק באַליבט. אייניקע תפילות זינען אַריבער אויך אין די איצטיקע סידורים און מחזורים און ווערן נאָך באַנוצט ביז היינטיקן טאָג. אַזוי, למשל, איז אַדאַנק אים שטאַרק פאַרשפרייט געוואָרן דער תיקון חצות — אַ מנהג, וואָס איז ביז יענער צייט געווען פאַרשפרייט נאָר אין אייניקע איטאליענישע קהילות. פון דאָרטן איז ער אַריבער אויך אין אונזערע סידורים. די תפילה „רבנו של עולם“, וואָס מען זאָגט נאָכן אַרויסנעמען די ספרי תורה פונם אַרון קודש, און דער „יהי רצון“

⁶ דאָס רוב פון די האַויקע דרשות האָט ער צונויפגעזאַמלט אין זיין ביז איצט גיט פאַרעפנטלעכטע ווערק „גטע שעשועים“.

⁷ אין דער פאַררעדע צו זיין תיקוני תפלות „שערי ציון“ (פּראָג, 1662), דערנאָך פערטערע סאָל איבערגעדרוקט). די פאַררעדע געפינט זיך בלויז אין דער ערשטער אויסגאַבע.

⁸ אין דער פאַררעדע צו „שערי ציון“ שרייבט האַנאווער: „איש כעריכי, אלוסי וכיודתי הודי ורמי הרב הכולל המקובל הנאמן כמותי משה זפותא“.

⁹ דער „שערי ציון“, דערציילט דער צאַרפאַסער אין דער פאַררעדע, איז דער פינפטער טייל פון אַ פאַרשראַכט, גרויס מיסטיש ווערק אין פינף טייל כּנדר, חסמה פרעצוסיס“.

¹⁰ זע פערטן באַנד פון אינזער ווערק, ז' 326.

נאך „ברכת פהנים“ — זיינען אויך גענומען געוואָרן פון דער דאָזיקער זאַמלונג און זיינען איצט אַריין אין די תפילות“.

אַדאַנק דער דאָזיקער תפילות-זאַמלונג איז טאַקע האַנגאָוער גע-
וואָרן אַ מפורסם און שטאַרק באַליבט ביים ברייטן עולם, אָבער קונה-שם
געווען ניט נאָר פאַר זיין דור, נאָר אויך פאַר די קומענדיקע דורות, האָט
ער זיך מיט זיין קלאַסיש היסטאָריש ווערק „יון מצולה“ (פאַר-
עפנטלעכט אין ווענעדיק 1653), וווּ ער באַשרייבט די שרעקלעכע גע-
שעענישן פון די בלוטיקע יאָרן 1648—1652.¹² אָט דער רב און מקובל
האָט פאַרמאָגט דאָס, וואָס ס'איז געווען פון גרעסטער זעלטנהייט אין
יענער צייט: אַ ברייטן היסטאָרישן וועלטבאַנעם, וואָס ניט אים די
מעגלעכקייט גאַנץ אָפּיעקטיוו אָפּצושאַצן די געשעענישן, וואָס ער באַ-
שרייבט אין זיין כראָניק. איידער ער גייט איבער צו די בלוטיקע מעשים
פון די קאָזאַקישע חיילות, גיט ער פריער אַן אימהדיקטרויעריק בילד
פון דער שווערער עקאָנאָמישער און רעליגיעז-נאַציאָנאַלער לאַגע, אין
וועלכע די „כאָלאָפּן“, די קליינרוסישע באַפעלקערונג האָט געלעבט אונטער
דער דעספאָטישער ממשלה פון די פּוילישע מאַגנאַטן און שררות. ער
שטרייבט אויך אונטער די טרויעריקע ראַלע, וואָס עס האָבן געשפּילט
אין דער עקספּלאָאָטאַציע פונם קליינרוסישן פּויער די יידישע אַרענדאַ-
טאָרן. טיפּיש איז דער שלום פון דעם דאָזיקן אַרײַנפיר: „וכל כך היו
(דלת עם היונים) שפלים, עד שכמעט כל האומות ואפילו אותה אומה
הירודה בין כל האומות היו מושלים בהם“ — דער קליינרוסישער אַרע-
מער המון איז געווען אַזוי ווייט דערנידעריקט, אַז פּמעט אַלע אומות,
אַפילו די אומה, וואָס ווערט געטראַטן פון אַלע פעלקער, אַלע האָבן זיי
איבער אים געוועלטיקט.¹³

אין בולטע און שאַרפע שטריכן באַשרייבט ער די בלוטיקע רײַגות,
וואָס האָבן חרוב געמאַכט די עלטסטע יידישע קהילות אין אָסטראַ, נעמי-
ראָוו, טולטשין. רוק, געלאַטן, אָן געהויבענע מליצות און פאַטעטישע
ווייניגעשרייען דערציילט נתן האַנגאָוער וועגן די שרעקלעכע בלוטיקע
מעשים, וואָס זיינען געשען אינם לאַנד אוקראַינע. ער דערציילט פאַר די
קומענדיקע דורות, ווי אַזוי „מען האָט פון מענטשן לעבעדיקערהייט די
הויט אָפּגעשוּנדן, און דאָס פלייש פאַר די הינט געוואָרפן; ביי אַנדערע

11 צימירע אַרבעט, ז' 18.

12 העגן האַנגאָוערס חשוב פּילאָלאָגיש ווערק „שנה ברורה“ (א ווערסערבוך אין פיר שפּראַכן) וועלן ביר ריידן אין ווייטערדיקן טייל.

13 דאָרפן, 6 (ביד צימירן לויט קראַקער אויכנאַבע פון 1895).

האָט מען הענט און פיס אָפּגעהאַקט, און איבער די נאָך צאַפּלדיקע קער-
 בערס — מיט די ווענענער איבערגעפּאָרן און די פּערד האָבן זיי מיט די
 פיס געטראָטן. מען האָט מענטשן שווערע שמאַרציקע ווונדן געמאַכט,
 נאָר מיט אַ פיוון זיי ניט אויפן אָרט דערשטאַכן, זיי אויף די גאַסן גע-
 שליידערט, זיי זאָלן זיך אין שווערע שמאַרצן אַ צייט לאַנג ראַנגלען מיטן
 טויט; פיהע האָט מען לעבעדיקערהייט באַגראָבן, קליינע קינדער האָט
 מען ביי די מוטערס ברוסטן געהרגעט, זיי ווי פיש געהאַקט און גע-
 שניטן... אָדער מען האָט זיי אויף די שפיון אויפגעשטאַכן, אויפן פּייער
 זיי געבראַטן און זיי די מוטערס אַלס פרישע געבראַטנס דערלאַנגט.
 מעוברתדיקע פרויען האָט מען די בייכער אויפגעשניטן, די נאָך ניט גע-
 באָרענע קינדער זיי אין די פנימער געשליידערט און אין די אויפגע-
 שניטענע בייכער לעבעדיקע קעץ איינגענייט און דערביי די הענט אָפּגע-
 האַקט, בכדי די אומגליקלעכע קרבנות זאָלן ניט אימשטאַנד זיין די
 גראַבלענדיקע קעץ אַרויסנעמען... אין אַנדערע ערטער האָט מען פון די
 יידישע קינדער גאַנצע בריקן געמאַכט, איבער זיי מיט געלאָדענע וועגן
 געפּאָרן, אָדער זיי אין די פּרונעמס געוואָרפן און מיט ערד פאַרשאַטן...
 עס איז ניטאָ די מיתה משונה, וואָס אונזערע ברידער זיינען דאָרט ניט
 אויסגעשטאַנען...".

פול מיט דראַמאַטישער קראַפט איז ביי האַנאווערן די באַשריי-
 בונג וועגן דעם חורבן פון דער טולטשינער קהילה. די אַרטיקע פּוילישע
 שלאַכטע האָט באַשלאָסן דעם שונא איבערצוגעבן אירע מוטיקע יידישע
 מיטקעמפּער, בכדי דורך דעם זיך גופא צו ראַטעווען. די יידן, וואָס האָבן
 זיך באַצייטנס דערוויסן וועגן דעם דאָזיקן געפלאַנטן פאַרראַט, האָבן
 ברעה געהאַט איבערפאַלן די פּאָליאַקן, וועלכע זיינען געווען קלענער פון
 זיי אין צאָל. „דעמאָלט, דערציילט האַנאווער, איז אויפגעשטאַנען דער
 ראַשישיבה ר' אהרן און האָט אויסגערופן: הערט, ברידער מיינע! מיר
 זיינען דאָך אין גלות צווישן די פרעמדע פעלקער! וועט איר די שלאַכטע
 באַפאַלן, וועלן וועגן דעם באַלד זיך דערוויסן די אַנדערע מדינות און זיי
 וועלן חלילה זיך נוקם זיין אין אונזערע דאָרטיקע ברידער. אויב דאָס
 איז אַ גור מן השמים — דאַרפן מיר דאָס אָננעמען פאַר ליב און פאַרלאָזן
 זיך אויף גאָטס באַראָט. מיט וואָס זיינען מיר עס בעסער פון אונזערע
 ברידער אין נעמיראָוו?" דערציילט ווייטער אונזער כראַניסט, ווי אזוי די
 קאָזאַקן האָבן ביי די טולטשינער יידי זייער האָב און גוטס צוגענומען,
 די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג אין אַ גאָרטן פאַרשפאַרט; זיינען דאָרט

דריי רבנים געווען און זיי האָבן מזהיר געווען דאָס פּאָלק, אז אַלע זאָלן זיין גרייט אויף קידוש השם, קיינער זאָל זיך ניט דערוועגן צו פעלישן אינם דת פון די אָבות. האָבן אַלע אויסגעשריען: „שמע ישראל ד' אלהינו ד' אחד! אזוי ווי ער איז ביי אײך אין האַרצן דער אײנציגקער, אזוי איז ער אויך אין אונזערע הערצער!“ דריי טעג זיינען די יידן פאַרשפּאַרט געווען; איז דערנאָך צו זיי אַ הערפּאָלד פון די קאָזאַקן געקומען מיט אַ פּאָן אין דער האַנט, די שטאַנג פון דער פּאָן אין דער ערד אַרײַנגע- שטעקט און הויך אויסגערופּן: „ווער עס וויל דעם קריסטלעכן גלויבן אָננעמען, דער וועט בלייבן לעבן“. האָט קיינער ניט געענטפּערט. דריי מאָל האָט דער הערפּאָלד אויסגערופּן — און אַלע אַרום האָבן געשוויגן. זיינען דאָן אַרײַן די קאָזאַקן און מיט ווילדער אַכזריות אַלעמען אויס- געהרגעט, צווישן זיי אויך די דריי רבנים¹⁵.

און בכדי פאַר דעם לעזער נאָך בולטער מאַכן דעם גוואַלטיקן חורבן, וואָס ס'האָט די אוקראַינער יידן געטראָפּן, ניט האַנאָווער צום סוף, אויף די לעצטע בלעטער פון זיין ווערק, אַ לעבעדיק בילד פון דעם יידישן גייסטיקן קולטורעלן לעבן אין פּוילן ערב דער קאַטאַסטראָפּע. זיין שילדערן די דעמאָלטיקע ישיבות מיט זייער סדר-הלימוד, די פאַרשיי- דענע צדקה-אַנשטאַלטן, דעם אויטאָנאָמען בית-דין, די וועד-ציוואַמענ- פּאַרן אַז'וו — דאָס אַלץ געהערט צו די וויכטיקסטע און ווערטפּולסטע דאָקומענטן, וואָס באַקענען אונז מיטן לעבנסשטייגער פון די פּוילישע יידן אין דער ערשטער העלפט פונם 17טן י"ה.

נאָך ביי האַנאָווערס לעבן¹⁶ האָט איינער, משה בן אַברהם, אי- בערזעצט דעם „יון מצולה“ אויף יידיש („און איז אויס דעם לשון הקדש אויף טייטש אין גרייס גימאַכט גיוואַרדען“) און אָין אַמסטערדאַם פאַר- עפנטלעכט (אין 1655). אינם 18טן י"ה (1738) איז דערשינען אַ נייע יידישע איבערזעצונג פון האַנאָווערס כראָניק, און אינם 19טן י"ה איז דאָס ווערק אויך איבערזעצט געוואָרן אויף פראַנצויזיש, דייטש און רוסיש.

15 דאָרפן, 24—25.

16 דעם גייסטייכן כראָניקס איז ניט באַשערט געווען דונק דורכצולעבן זיין לעצט ביסל יאָרן, אַ שפענדליקער גע-וונדניק, האָט האַנאָווער אין די זיבעציקער יאָרן פונם 17טן י"ה אויס סאָלדאָויע איבערגעוואַנדערט קיין אונגאַריש בראָד (אין בערן), און דאָרט גערען דיין און מגיד. בעת דער מלחמה צווישן טערקיי און עסטרייך האָט דער שונא זיך אַרײַנגערײסן קיין אונגאַריש-בראָד (14 יולי, 1683), און אויסגעקוילעס די נאַנצט יידישע קהילה: פונם שונאס האָנט איז אויך געפאַלן נהני-נסע האַנאָווער (זע ספּאָ- גאַסטרופּס¹⁷, 37, 272—274).

האנאָווערס כראָניק איז געשריבן אין אַ פשוטן און קלאָרן פראָזע סטיל, אָן רעמאַריק און מליצה. אין אַ גאַנצן אנדער סטיל איז געשריבן די כראָניק פון אַ צווייטן גדול הדור, וואָס האָט בייגעלעבט דעם גרויסן חורבן — די „מגלת עיפה“ פון דעם באַרימטן בעל „שפתי פהן“ — דעם ש"ך". די „מגלת עיפה“ איז געשריבן אין אַ פאָרם פון אַן אויפ־רוף צום כלל ישראל איבער דער גאַנצער וועלט. דער ש"ך באַשרייבט דאָס גרויסע אומגליק, וואָס דאָס פּוילישע יידנטום האָט געטראָפן, און ער לייגט פאָר, אַז כ' סיוון, דער טאָג, וואָס איז אין ספר הזכרונות פאָר־צייכנט פאָר אַ טרויערטאָג צום אַנדענק פון די קדושים אין בלוזי", זאָל פון היינט אָן באַשטימט זיין פאָר אַ „יום צום ותענית ואבל וכספר וקינים“, און מען זאָל אין אַלע קהילות אין דעם דאָזיקן טאָג באַוויינען די קרבנות פון „גזירות ת"ח ות"ט". דעם ש"כס אויפרוף איז גע־שריבן אין געריימטער פראָזע, און דער גאנצער חריף און „עוקר הרים“ באַווייזט זיך דאָ פאָר אונז אַלס אויסגעצייכנטער סטיליסט און שפראַך־מייסטער. פול מיט פאָטעטישער קראַפט איז צום ביישפּיל די באַשרייבונג אין דער „מגלת עיפה“ וועגן דעם טראַגישן חורבן פון דער האָמלער קהילה: „די באַנדעס האָבן זי (די האָמלער יידישע באַפעל־קערונג) אַרומגערינגלט אין אַן ענגן ראָד, צוגענומען זייער גאַנצן האָב, געלאָזט אַלעמען נאָקעט און בלוז... און ווי די שאָף פאָר דער שחיטה האָבן זיך די אומגליקלעכע צונויפגעטולעט, שטום, דערשראָקן, נידערגע־שלאָגן. זאָגן די נידערטרעכטיקע צו די יידן אין פּרידלעכן טאָן: „נאָך וואָס זאָלט איר אומקומען און לאָזן זיך שעכטן ווי די רינדער צוליב אייער גאָט, וואָס האָט אויף אייך אָן רחמנות זיין גאַנצן צאָרן אויסגע־גאָסן? דינט בעסער אונזערע געטער, איין פאָלק וועלן מיר דאָן זיין אַלע צוזאַמען, פריי וועלן מיר אייך לאָזן, אייער פארמעגן צוריקגעבן, און איר וועט לעבן ווי די רייכע שררות... וורע קודש אמונים אשר נהרנים על ד' כל הימים — די טרייע דינער פון דעם הייליקן שטאַם, וואָס איז זיך ישטענדיק מקריב פאָר זיין ליבן נאָמען — זיי האָבן זיך אָבער אָפגעזאָגט פון די תענוגים פון דער וועלט. יונג און אַלט, בחורים ובתולות, זקנים און קליינע כשרע קינדער — אַלע צוזאַמען האָבן אויסגעשריען זייער ביטער געשריי צום אל עליון שוכן מרומים: „דו איינציקער גאָט, דו מאַך

17 זע אויפן, ד' 84.

18. זע אונזער חערק, ב' II, 32.

19 דעם ש"כס פאָרשלאָג איז אָנגענומען געוואָרן אויסן צוזאַענפאָר אין דעם

„ייער ארבע הארצות“ (זע „לקורות הגזירות“, 1892, 55).

פון אלע וועלטן! פון דיין הייליקן נאָמען וועגן ניבן מיר אונזער לעבן אָפּ — קיין פרעמדע געטער וועלן מיר ניט דינען!" און זיי האָבן זיך מתווה געווען אין זייערע זינד, האָבן מצדיק געווען אויף זיך דעם דין און מיט גרויס געוויין סינות געזאָגט... זיינען דאָן די „רקים" מיט גרויס צאָרן אָנגעפאלן און אָן רחמנות געהרגעט יונגע און אַלטע, טעכטער און זין, אלע אָן אויסנאָם" ²⁰.

בעת האַנאווערס כראָניק איז געשריבן אין אַ רויקן טאָן פון אַ מע-מואַריסט, הערן זיך אין „מגלת עיפה" אָפטע פאַטעטישע אויכגעשרייען, אין וועלכע עס רייסט זיך דורך דער שמאַרציקער ווייטאָג און דאָס לעכצנ-דיקע ניט באַפרידיקטע נקמהגעפיל. ווען דער ש"ך דערציילט, ווי אַין איין שטאָט האָבן כמעלניצקים באַנדעס „פופצן הונדערט יידישע קינדער אין די גריבער געוואָרפן, זיי לעבעדיקערהייט מיט ערד פאַרשאַטן, און פון אונטער דער זיך נאָך באַוועגנדליכער ערד האָבן זיך די קינדערשע קולות געהערט" — רייסט ער איבער אין דער מיט, און שליידערט זיין צאָרנדיקן אויסגעשריין: „העל אלה תתאפק ד' ותחשה יה שוכן ערבות! — און דו שווייגסט דערפּיין, און טוסט דאָס דערלאָזן, דו נאָט אין די הימלען!"

אין דער הינזיכט זיינען זייער טיפיש צוויי אנדערע כראָניקעס בון יענער צייט: „צער בת רבים" פון אַברהם בן שמואל אַשפּנזי און „צוס העתים" פון מאיר בן שמואל אויס שעבערשין ²¹. די דאָזיקע כראָניקעס, וואָס זיינען אויך ווי די „מגלת עיפה" געשריבן אין געריימטער פּראָזע, האָבן ניט נאָר אַ ריין היסטאָרישן ווערט, זיי זיינען אויך אינטערעסאַנט פון ליטעראַרישן שטאַנדפּונקט. באַזונדערס אינטערעסאַנט איז אין דער הינזיכט אַברהם אַשפּנזי'ס כראָניק ²², וואָס האָט דעם אונטערקעפּל „מספד פולגויא" — אַ קלאַנג נאָך פּוילן. יעדער אָפּזאָץ הייבט זיך אָן מיט אַ באַזונדערן פּוסק פון „איכה", און דערנאָך קומט די באַשרייבונג פון

²⁰ דער בעל „צוק העתים" בעת ער באַשרייבט דעם חורבן פון דער האָמלער קהילה שפּרייכט דערפּיין באַזונדערס אינסער די ראָלע פון דעם רב אליעזר.

²¹ דער „צוק העתים" איז צום ערשטן געווען געדרוקט אין קראָקע אין 1650. אין זעקס יאָר אַרום האָט אַ היצפּהדיקער פּלאַניאַמאַר, יהושע בן דוד אויס לעסבערג, איבערגעדרוקט דאָס ווערק אין ווענעדיק אונטער ויין נאָמען. זע: ח"י גרלאַנד, לקורות הנזירות, III, 7.

²² דער פאַרפאַסער האָט, ווי עס שיינט, בדעה געהאַט צו דרוקן ויין ווערק אין ווענעדיק, וועגן דעם זאָגט ערית דער שיר פון דעם באַקאַנטן מקובל און דיכטער בשה זבוא, וואָס געפינט זיך בלייך נאָכן שער-בלאָט. אויס אָן אומפאַקאַנסער סיבה איז אָבער דאָס ווערק בשעתו נישט פאַרעפּנסלעכט געוואָרן, און ערשט אין דער נייטערער צייט האָט עס ח"י גרלאַנד צום ערשטן געדרוקט אין זיין „לקורות הנזירות", II.

די שרעקלעכע געשעענישן אין אוקראינע. די באשרייבונג ווערט אָבער געפירט ניט אין געלאסענעם טאָן פון אַ כראָניסט — דאָס איז אַ לויטער „איכה“־יאָמער, פול מיט שמאַרץ און שרעק; אַ פיטער געוויין איבער דעם חורבן פונם פּוילישן יידנטום, אַ געוויין, וואָס ווערט יעדעס מאָל איבערגעריסן מיט צאָרנדיקע אויסגעשרייען און דרינגענדיקע פּאָדע־רונגען פונם גאָט דעם אַלמעכטיקן, גאָט פון ישראל, ער זאָל דערפילן זיין משפט און באַצאָלן דעם בלוט־דושטיקן שונא פאר זיינע אימהדיקע געשימ...

„ואתה ד', אל גורא עליה! — רופט אויס דער כראָניסט — דו הערסט דאָך, דו גאָט דער אַלמעכטיקער, די ווייגעשרייען! דו וועסט דאָך זיך נוקם זיין אין די נידערטרעכטיקע, וואָס האָבן די ספּר־תורות איבער די גאָסן געשפּרייט, זיי אין שמוץ געטראָטן, און די בתי־דפנסיות פאר שטאַלן געמאַכט... געדענק, ווי דאָס פאַרגאַסענע בלוט טוט צו די הימלען שרייען! צי קאָן דען פאַרנעסן ווערן דאָס דורך מענטשן אומשולדיק פאַר־גאַסענע בלוט? צי איז עס מעגלעך, אַז דו האָסט אונז אויף שטענדיק פאַרלאָזן און פאַרגעסן?.. זע — הינט און הזירים רייסן די גלידער פון געשאַכטענע קינדער, וואָס זיינען צו קבורה ניט געקומען, שוואַנגערע פרויען האָט מען די בייכער אויפגעשניטן, צאָפּלדיקע קינדער האָט מען אויף צווייען צעריסן, זייערע קעפּ אויף די שטיינער צעשמעטערט... אַלע היילן און גריבער זיינען איבערפולט מיט דערשלאָגענע יידישע טעכטער און יונגען. פון יידישע מיידלעך האָט מען די הויט געשוּנדן, די גלידער מיט גרויס אַכזריות געריסן, געבונדענערהייט אין וואַסער געשמיכן — נעם זשע נקמה, דו גאָט, וואָס פאַרנעמסט די נעשרייען פון באַדריקטע! זיי זיך נוקם פאר די אומשולדיקע רייניקע טייבעלעך — פאַרשאַלטן זאָלן זיין די בלוטיקע מערדער! זאָלן זיי אייביק זיין געיאָגט און גע־פלאָגט, פאַרהאַסט און פאַרפּאָלגט פונם פלאַם פון דיין צאָרן...“ און ווי־דער הייבט אָן דער פאַרפאַסער צו דערציילן די שרעקלעכע מעשים, וואָס זיינען אין די אוקראַינער קהילות געשען. ער דערציילט וועגן אַן אומד גליקלעכן פּאָטער, אין וועמעס האַנט די בלוטיקע תּלינים האָבן מיט געוואַלד אַ מעסער איינגעדריקט און מיט דעם פּאָטערס האַנט דעם האַלז פון זיין זון דורכגעשניטן, ער דערציילט וועגן אַ שמש, וואָס האָט זיין הייליקטום, זיין בית הפּנסת מיט די ספּרי תּורות פאר די באַגריטן גע־שיצט, און יענע האָבן מיט אַ געלעכטער פון אים אַן אבר נאָך אַן אבר געשניטן, דערנאָך אים אויף פיר טיילן צעשניטן און אין די ווינקלען פון דעם בית־הפּנסת צעהאַנגען. ער דערציילט, ווי מען האָט פרויען און טעכטער פאר די אויגן פון זייערע מענער און טאטעס מאַנס געווען.

קינדער די העלזער איבערגעשניטן און מיט א שטןגעלעכטער ביי די עלטערן געפרעגט, אויב די שהיטה איז פשר צי טריף. און די אלע בא- שרייבונגען ווערן באגלייט פונם פארפאסער מיט צאָרנדיקע אויסנע- שרייען: ואתה ד' אל איום ונורא! גים אויס דיין צאָרן אויף דינע לעס- טערער, זיי זיך נוקם אין די דאָזיקע גיפטיקע שלאַנגען, זיי זיך נוקם פאר די אומגעקומענע קדושים, וואָס האָבן זיך מקריב געווען פון דיין נאָמען וועגן!"

ווי אַשפּנוי אין זיין „צער בת רבים“, אַזוי האָט אויך אַן אנדער כראָניסט פון יענער צייט דורכגעוועבט זיין טרויעריקע כראָניק מיטן ביבלישן „איכה“־טעקסט. דאָס איז גבריאַל בן יהושע שוספּורנס „פתח השּוּבה“²³. דאָס ווערק איז געשריבן אין פאָרם פון אַ פירוש אויף „איכה“; דאָס איז אָבער אַ גאַנץ אייגנארטיקער פירוש: דאָס האָט דאָס לעבן גופא, די בלוטיקע יאָרן פון ת"ח און ת"ט דעם פירוש צום ביבלישן טעקסט געשריבן, און יעדן פסוק אילוסטרירט דער פארפאסער מיט די אימהדיקע געשעענישן אין אוקראַינע. די צעווילדעוועטע קאָזאַקישע באַנדעס זיינען געווען אַזוי אומדערשעפלעך אין זייערע אַכזריותדיקע רציחות, אַז יעדע כראָניק פון יענער צייט ברענגט אַלץ נייע האַרץ־דער- שיטערנדיקע פרטים. רייך מיט אַזוינע פרטים איז אויך שוספּורנס כראָניק, און ניט קוקנדיק דערויף, וואָס זי איז געשריבן אין אַ טרוקענעם פראָטאָקאָלאָרטיקן סטיל, מאַכט זי דאָך אַ גאַנץ שטאַרקן רושם.

ווי אין די צייטן פון די קרייצצוגן, אַזוי האָבן אויך די שרעקן פון „גזרות ת"ח ות"ט“ אַרויסגערופן אַ קינות־ און סליחות־ליטעראַטור. „די געטינס פון שרעק און אומגליק“, ווי צונץ דריקט זיך אויס, האָבן באַגייסטערט צו קינות און רעליגיעזער פאַעזיע די רבנים און למדנים, וואָס האָבן איבערגעלעבט די בלוטיקע געשעענישן אין אוקראַינע. דער באַרימטער בעל „תּוּמָפּוֹת יוֹס־טוֹב“ האָט זיין האַרציקן „אַל מֵלֵא רחמים“ געשריבן און אין זיין באַקאַנטער סליחה „אַלֵּה אֶזְכְּרָה“ באַ- שרייבט ער אין דערשיטערנדיקע בילדער די שרעקלעכע מעשים, וואָס זיינען געשען, בעת „טויטע האָבן זיך איבער פּעלדער און וועלדער גע- וואַלערט און צו קבורה ניט געקומען, און לעבעדיקע האָט מען אין גריבער און קברים באַגראָבן“. סליחות און קינות האָט אויך געשריבן דעם של"הס זון, דער פּויזנער רב שעפּטל הורוויטש²⁴ און פילע אנדערע

²³ צום ערשטן געדרוקט אין אַמסטרעאַם אין 1651, איבערגעדרוקט אין לעצטן קונסט פון „לקורות הנזירות“, 1892, 30-54.

²⁴ די באַקאַנטע סליחה „שבתי בבית ד'“ (איבערגעדרוקט אין „לקורות הנזירות“, III, 19-24).

רבנים, צווישן זיי דער ש"ך, וואָס האָט ניט נאָר אין זיין „מגלת עיפה“, נאָר אויך אין פילע קינות באַוויינט דעם חורבן פון די הונדערטער קהילות.

ווי אין די כראָניקעס פון יענער צייט, אזוי הערט זיך אָפּט אויך אין די דאָזיקע קינות און סליחות די שטים פון פראָטעסט און ניט גע- שטילטער נקמה. שמואל הלוי, דער פאַרפאַסער פון דער סליחה „אלי עת אזכור הצרה הגדולה“²⁶, ווו ער באַקלאַגט דעם חורבן פון געמיראָז און סולטשין, רופט אויס מיט תרעומת צו גאָט:

צָפִיתָ בְּמִכְאוֹב בְּיָדְךָ וְלֹא הִשְׁנַחְתָּ קִמְרוֹמִים,
אָסַפְתָּ מְאוֹמְתֶךָ אֶת הַחֶסֶד וְאֶת הַבְּתָמִים.

(האָסט געזען די ליידין פון דייענע סינדער און ניט אומגעקוקט האָסטו זיך פון דייענע הייכן. רחמים און גענאָד האָסטו פון דיין אומה אָפגעווענדט).

און דער בעל „מזבח יעקב“ און „סול יעקב“, דער רב יעקב-קאָפּל מרגלית, וואָס איז אליין על-פי נס אַנטלאָפן מיטן לעבן, פאַרענדיקט זיין שיינע קינה „על אלה אני בוביה“ מיטן אויפרופ צו גאָט:

נְקַמְתָּ בָּם עֲבָרֶיךָ הַרְפִּיעָה,

אֶל נְקַמֹּת אֲדוֹנָי, אֶל נְקַמֹּת הַרְפִּיעָה! ²⁶

אָבער ניט נאָר די אין שרעקלעכע יסורים און ענווים קשים אומגע- קומענע קרבנות באַוויינען די האַרציקע קינות, זיי קלאַגן אויך אויף דעם חילול התורה, אויף דעם גרויסן קולטורעלן חורבן, וואָס ס'איז צעשטערט געוואָרן דער וויכטיקסטער צענטער פונם יידישן וויסן.

„נר מצוה ואור תורה כבה“ — קלאַגט זיך אין דער אויבן-דער- מאַנטער קינה „על הרוגי חכמי פולניא“ דער רב יעקב-קאָפּל מרגלית — אויסגעלאָשן איז דאָס ליכט פון דער תורה און פאַרשעמט זיצט זי אין דער פינסטער. אַ פייער-זייל האָט געלויכטן בעדת ישראל, זוער וועט איצט אַנטפלעקן די סודות התורה? ²⁷

באַזונדערס טיפיש איז אין דער הינזיכט די „בקשה“ פונם נאָ- ראַלער רב משה בן אליעזר הכהן (פ"ץ). זיין פאַטער, דער בעל „ראשית חכמה“ אַ שוועסטער-זון, איז געקומען פון צפת קיין פוילן דרוקן זיין פעטערס מוסר-ספר, און ער איז שוין אין פוילן פאַרבליבן

²⁵ איבערגעדרוקט אין „לקורות הגזירות“, v.

²⁶ מעלד אָן דיין נקמה פאַרן בלוט פון דייענע קנעכט! מיין האַר איז דאָך דער גאָס פון נקמה, — דערשיין זשע, דו גאָס פון נקמה!

²⁷ דאָרפן.

אויפן גאנצן לעבן. זיין ינגסטער זון, משק, וואָס האָט געלערנט תורה ביים באַרימטן מהרש"א, איז געווען ניט בלויז אַ בסי אין יסד התלמוד, נאָר האָט זיך אויך פיל אָפגעגעבן מיט מאַטעמאטיק און מעדיצין. משה פ"ץ איז געווען רב אין דער וואָלינער שטאָט נארטל בשעת כמעלניצקיס חיילות האָבן חרוב געמאַכט די גאנצע קהילה, נאָר דעם רב איז געלונגען צו אַנטלויפן צוזאַמען מיט זיין פאַמיליע. ער האָט זיך דערלאָנגט קיין דייטשלאַנד, און פון דאָרטן האָט מען אים אַיינגעלאָדן קיין מעץ אויפן פּאָסטן פון רב ומ"ז²⁸, און דאָרט האָט ער זיין „בקשה" פאַרפאַסט, ווו ער באַקלאָנגט דעם גרויסן חורבן פונם פּוילישן יידנטום. „פּוילן העדינה! — קלאָנגט דער בעל „הבקשה" — דו אויסדערוויילטע פאַר תורה און וויסן! צו דיר איז קיין גלייבן ניט געווען, זינט דאָס פּאָלק איז אין גלות גע- גאַנגען — איצט ביסטו פאַרוויסט און פאַרוואַנגלט, פאַרנעסן און פאַר- לאָזן! אַהין פלעגן זיך פאַרזאַמלען אלע פּאַסטעכער פון פּאָלק, דאָרט פלעגט מען באַפעסטיקן די יסודות פון דעם דת, לערנען די חוקים און געזעצן פאַרן גאַנצן פּאָלק ישראל — איצט צו וועמען זאָל איך דיך גלייבן, דו פּוילן-לאַנד? ווו זיינען די ישיבות מיט זייערע חכמים? ווער וועט איצט די געזעצן דערקלערן, ווער וועט די סודות התורה אַנטפלעקן, ווער וועט אונז פירן איבער די טיפענישן פון חכמת התלמוד? צו אַש איז געוואָרן דאָס הויז פון יעקב, צוגענומען איז פון אונז גאָטס היילי- קער אָרון!.."

28 די בקשה איז צום ערשטן געדרוקט אין 1659, איבערגעדרוקט אין „לקורות הנזירות", III, 14-17.

29 זע „לקורות הנזירות", III, 8-14, ווו עס זיינען אָנגעגעבן אלע קוועלן פאַר משה פ"צס פּיאָגראַפיע.

זיבעטער טייל

צווייטער בוך

דער דייטש-פּוילישער
קולטור צענטער

דער שער-בלאט פון יוסף הלויס, "נבעת המורה"

ערשטער קאפיטל

די עקאָנאָמישע און נייסטיקע ירידה. — די שעדליכע השפעה פונם דרך הפילפול אויף די דרשנים. — דער ווענזויזער סאר דרשנים, לקם יוסף; זיין נעשטעקלען-פאָרדערבענער סטיל. — די קעגנער פון פילפול ברכיב ברך שפירא און יאיר-חיים באַכרצף. — יונתן בן יוסף און זיין ישועה בישראל. — דער געלערנסער דאָקטאָר סוביה פחן און זיין מעשה סוביה. — דוד נטמן, יהודה בריעלי, אבי-עד שר-שלום גאָזילה און שלמה חנאָ. — שבתי פאָס, יחיאל היילפערין און יצחק לאַמסרוניס.

מיר האָבן אין פאָדיקן קאפיטל געזען, ווי דאָס רוב קינות און בקשות, וואָס זיינען געשאַפן געוואָרן נאָך דער בלוטיקער קאטאסטראַפּע, זיינען דורכגעדרונגען מיטן ביטערן געפיל, אז דאָס פּוילישע יידנטום איז שוין ניט אימשטאַנד צו פאָרהיילן זיינע שווערע ווונדן, און די פּוילישע אישע אַכסניה של תורה, דער וויכטיקסטער צענטער פאַר חכמת היהדות, איז שוין חרוב אויף שטענדיק. אמת, די מורא איז געווען ניט אינגאנצן באַרעכטיקט; פּוילן איז אויך ווייטער געבליבן דער חשובסטער יידישער צענטער, אָבער טאָקע אַ האַלב חרובער גענטער, און אין משך פון גאַנצע הונדערט יאָר האָט ער נאָך אַלץ ניט געקאָנט קומען צו זיינע אַמאָליקע פּוחות. דערצו האָבן אַנב ניט ווייניק מיטגעהאָלפן די ירידה פונם לאַנד גופא, דער קראַנקהאַפּטער צעשטערונגס-פּראָצעס, וואָס האָט וואָס ווייטער אַלץ מער דורכגעפּרעסן די פעאַדאַל-קלעריקאַלע פּוילישע מלוכה. די בולטע צען יאָר, 1648—1657, האָבן געבראַכט אַ גוואַלטיקן חורבן הן אין כאַציאָלער, אַזוי אויך אין קולטורעלער הינזיכט. די אַנטלאָפּענע, בעת זיי זיינען צוריקגעקומען צו זייער חרובער היים, האָבן זיך געפונען אין אַ העכסט שווערער לאַגע. דאָס גאַנצע לאַנד האָט נאָך די צעניאָריקע מלחמות גענעבן אַ פּחדיםק בילד פון ירידה און פאַרוויסטונג. און דער צעשטערונגס-פּראָצעס, וואָס האָט אַרומגעכאַפּט די מלוכה מיט איר אָפּגערשטאַנענע און אָפּגעלעבטן סדר, האָט זיך אַממשאַרציקסטן געלאָזט פילן אויף דעם שוואַכאַזן און רויַנירטן יידישן ישוב. די יסודות פון דער זעלבסטפאַרוואַלטונג זיינען געווען שטאַרק דערשיטערט, און זי גופא האָט אָנגעוואָרן דעם אַמאָליקן גלאַנץ. די חובות פון די פאַראַרעמטע

קהילות זיינען אימהריק געוואקסן: אלץ אָפּטער האָט מען זיך געמוזט אָפּקויפּן ביי דעם קלער און די יעוויטן מחמת די פילע רדיפות און כל המיני עלילות. בכדי צו דעקן די חובות זיינען אלץ מער געוואקסן די קהילה־שטייערן, און ווייל זיי איז געווען זייער שווער צונויפּואַמלען. ביי דער שטאַרק פאַררעמטער באַפעלקערונג, האָט קהל געמוזט דערביי אָנ־נעמען די שטרענגסטע מיטלען. ביסלעכווייז, וואָס ווייטער ס'איז גע־וואקסן דער צעפּאַל פון דעם מלוכה־אַרנאַניזם, איז דאָס „קהל־שטיבל“, די פאַרוואַלטונג פון דער קהילה, מגולגל געוואָרן אין אַן אמתער אָלי־גאַרכיע, וואָס האָט ברומאַל אויסגענוצט איר מאַכט, בכדי צו אונטער־דריקן און עקספּלואַטירן אויפן אומפאַרשעמטן אופן די ברייטע פּאָלקס־מאַסע. דער המון, וואָס האָט באַזונדערס שמאַרצהאַפּטיק געשפּירט די לאַסט פון די גוואַלטיקע שטייערן, הייבט אָן צו פירן אַ קאַמף קעגן די קהילה־פירער מיט זייערע אומגערעכטע „ראַסקלאַרקעס“ און ניט יושרדיקן אויפּמאַנען די מלוכה־שע און קהל־שע אָפּצאַלונגען. אין דעם דאָזיקן עקשנות־דיקן קאַמף פון די ברייטע פּאָלקסמאַסן קעגן די רייכע קהילה־לייט, וואָס האָבן געהאַט אַ „יד“ אין הויף ביים פּריץ און געווען תקיף ביי די שררות און מלוכה־באַאַמטע — האָבן די רבנים פאַרנומען אַן אומבאַשטימטע לאַגע. אַ טייל פון זיי האָט אמת געהאַלטן מיטן פשוטן פּאָלק און פלעגט אָפּן אַרויסטרעטן קעגן די אומגערעכטע מעשים פון די ראשי הקהל. די דאָזיקע רבנים האָבן דערפאַר געהאַט פיל אויס־צושטיין פון די „בעלי הקרנים“ — מצד די תקיפים און געלט־אַריס־טאָקראַטן, וואָס פלעגן זיי שטאַרק רודפן פאַר זייער „ווידערשפעניקייט“.

על־פי רוב פלעגן אָבער די רבנים האַלטן יד־אחת מיט די תקיפים און ראשי הקהל, און דערמיט אַרויסרופן די אומצופרידנקייט פון דעם פּראָסטן עולם. עס פלעגט אויך ניט זעלטן טרעפן, אַז ס'האָט אויסגע־גראַכן אַ קאַמף צווישן ביידע פּריווילעגירטע גרופּעס: צווישן די טרעגער פון גייסטיקער אַריסטאָקראַטיע — די רבנים, און די קהל־פירער און פינאַנס־אַריסטאָקראַטן. יעדע גרופּע באַזונדער האָט געוואַלט אליין פאַר זיך האָבן די גאַנצע דעה אין קהל־שע זאַכן.

דאָס אלץ האָט גורם געווען, וואָס דאָס רבנות, דער מרא דאתרא און דער מ"ץ, האָט ביסלעכווייז אָנגעוואָרן דעם אַמאָליקן גלאַנץ און הדרת הכבוד אין די אויגן פון די ברייטע פּאָלקסשיכטן. דערביי איז אויך די גייסטיקע אַטמאָספּער פון דער רבנים־זעלט געוואָרן וואָס ענגער און דערשטיקנדיקער. אמת, אין דער ליטע און אין קרוין־פוילן איז דאָס

1 זע: בערשאַדסקי, ליטווישקיע יעורען, 21-22.

רבנות אויך נאָך די „גזירות ת"ח" געבליבן אויף זיינע אמאָליקע פעסטע פּאָזיציעס, ווייל דאָרט האָבן די קאָזאַקן-מלחמות ניט אָנגעמאַכט אזא חורבן ווי אין אוקראַינע; אָבער אויך דאָרט לאָזט זיך שטאַרק באַמערקן די גייסטיקע ירידה און פּאַראַדעמטקייט. אפילו אויף דעם נלאַנדיג-געביט פון פּויליש-יידישער קולטור, אויפן רבניש-תלמודישן — אויך דאָרט איז ווי אויסגעלאָשן דער נשמה-תירהדיקער גייסט פון אָריגינעלן שאַפן, און דער דור פון נאָך גזירות ת"ח האָט ניט געגעבן קיין איין קלינגענדיקן רבנישן נאָמען, וואָס זאָל זיך קאָנען גלייכן צו די גאוני התורה פון די פּריערדיקע דורות. דאָס שאַפן פון די חשובסטע רבנים אויס יענער צייט איז באַשטאַנען פון גאַנצע בערג נייע הגהות און מילואים צום „שולחן ערוך", וואָס האָט דעמאָלט שוין גענאָלטן אלס דער ענדגילטיקער פּוסק, דער אורים ותומים אויפן געביט פון יידישע דינים און געזעצן. משה רבקהש אויס ווילנע שרייבט זיין „באר הגולה", אַכרהם אבלי נאָמבינער — דעם „מגן אַכרהם", הלל ב"ר נפתלי הערץ — דעם בית הלל" אאז"וו. איז אַ רב אויס דער צווייטער העלפט פונם 17טן י"ה, אַהרן שמואל קוידאַנאָווער (דער מהרש"ק), שוין יאָ געווען אויף אזוי פיל אַן עומד על דעתו, אז ער האָט ניט געוואָלט בלינד זיך פאַרלאָזן אויף דעם אוי-טאַריטעט פונם „שולחן ערוך" און זיינע חריפותדיקע מפרשים דעם ט"ז מיטן ש"ך — האָט ער זיין אייגענע חריפות אויסגענוצט בלויז דערויף, וואָס ער האָט געשריבן שאַרפּשפּיציקע הגהות צום סדר קדשים — צו הלכות קרבנות אין דעם סדר עבודה אין בית-המקדש, וואָס זיינען שוין בלויז אַ „הלכתא דמשיחא" אַן אַ שום פּראַקטישן באַטייט.

ביי אַט דער גייסטיקער אָרעמקייט און געדאַנק-פאַרקיימערונג האָבן זיך נאָך בולטער אַרויסגעוויזן די שעדלעכע פּאַרמען, וואָס דער דרך הפּילפּול און די „חילוקים" האָבן אָנגענומען אין דער פּוילישער לענגער-וועלט. דאָס אויסטערלישע געשפּינס פון קונציק-פאַרדרייטע המצאות און פּשטלעך האָט פּאַקטיש געהאַלפן ניט דעם מוח צו שאַרפּן, נאָר צו פאַרדאַרבן און פאַרשטומפן די גייסטיקע פעיקייטן פונם מענטשן. ביי אַט דער דאָזיקער סאָפיסטיק פונם ערנסטן סאָרט ווערט די לאַגיק, דער שכל הישר, געשטעלט מיטן קאָפּ אַראָפּ און דאָס פּשוטע און נאַטירלעכע באַקומט, ווי אין אַ קומען שפּיגל, אומגעלומפערטע און פאַרקריפּלטע פּאַרמען. דער ליטעראַרישער סטיל, דער געשמאַק צום קונסטפול גע-טאַקטן וואָרט איז נאָך קיינמאָל אזוי קלאַנגעדיק ניט געפאַלן, ווי אין יענער בינ-השמשותדיקער ירידה-תקופה. דער פּילפּול האָט אָבער גע-וועלטיקט ניט נאָר אין די ישיבות — נאָר אויך אויף דער בימה. ניט בלויז דער וויללענער האָט געפּלייסט זיך צו פּלענדן מיט זיינע

הריפותדיקע איינפאלן, נאָר אויך דער בעל־דרשן. דער בעל־דרשן האָט זיך ניט געשטעלט די אויפנאָבע לערנען דעם עולם מוסר און דרך־ארי, נאָר באַוווּיזן זיין גרויס בקיאות און מיט וואָס פאַר אַ חרימות ער קאָן פאַרענטפערן די האַרבסטע קשיות און פאַרפלאַנטערסטע סתירות. אויף דעם דרך זיינען געגאַנגען ניט בלויז פשוטע מגידים, נאָר אַפילו די גדולי הדור פון יענער צייט, און אַ שטייגער אין דער דרשות־זאַמלונג „תפארת הגרשוני“ פון אזא אָנגעזעענעם רבנישן אויטאָריטעט ווי גרשון אַשכנזי (געשטאַרבן אין 1693) קאָן מען געפינען פילע פיקאַנטע ביישפילן פון אָט דעם מין אומגעלומפערטן פילפוליסטישן דרוש. עס זיינען אַפילו געשאפן געוואָרן אין יענער צייט ספעציעלע האַנטביכער פאַר מגידים מיט גרייטע פילפולישע פשטלעך און אָנווייזונגען, ווי מען קאָן זיי אויסנוצן. באַזונדער כאַראַקטעריסטיש איז אין דער הינזיכט דאָס האַנטבוך פון יוסף בן מרדכי גינצבורג אויס בריסק דליטע, „לקט יוסף“, וואָס איז דערשינען אין פראַג אין 1689.² די טעמעס זיינען דאָרט געאַרדנט לויטן סדר פונם א"ב, ערפי רוב לויט די נעמען פון די באַדייטנדיקע זיבלישע פערזענלעכקייטן. אויף יעדער טעמע איז ביי דעם מחבר גרייט אַ גאַנצע קאָלעקציע איבערגעשפיצטע קלאַזיקשיות און גלייך דערפרי ווערן גלייך געבראַכט ניט ווייניקער חריפותדיקע תשובות. דאָס אַלץ איז אַזוי ווילך משונה און געפינט זיך אין פולער סתירה ניט בלויז מיטן וויסנשאַפטלעכן אַרט דענקען, נאָר אַפילו מיטן פשוטן שכל הישר, אז דעם ליענער הייבט זיך אָן דאַכטן, אז ער האָט דאָ צו טאָן מיט אַ מין פורים־פאַראַדיע אָדער סאַטירישער קאַריקאַטור. ליידער איז דאָס ניט קיין לוס־טיקע פאַראַדיע, נאָר אַ האַנטבוך און מוֹרה־דרך פאַר מגידים, און צו דער צווייטער אויסגאַבע „לקט יוסף“ (אַפּענבאַד, 1716) איז נאָך צום סוף צוגעגעבן אַ ספעציעלע אָפּטיילונג „סוגיות התלמוד“ מיט פּללים און אָנווייזונגען, ווי אַזוי מען דאַרף זיך מפּלפל זיין אין די „חלוקי דרבנן“ פרי, „לחדד הבחורי חמד“.³ אָט די פּללים, וואָס דער בעל

² ווייל דער דאָזיקער חיבור איז אַצינד אַ יקר־הבציאות, ברענגען סיד דאָ דעם שער־בלאָס בטלימות: „ספר לקט יוסף על שם וילקס יוסף, באַטרום והקדמות וסדרים נפלאים מספרים נכבדים והוסף נוסף משלו בסיעתא כרו דאברהם תלי תניא בתניא בהרבה ספרים והלכה תוספות, הלומדים יראו וישמחו והרשעים יעלונו כי כל אהר ימצא חפצו לעשות אונים לתורה, ליקם וחיבור האבדך בשנים ה'ה האליף התירנו כמותר יוסף בתנאן הגדול הספורסם כמתר"ר כרדכי גינצבורג זצ"ל שתי אב"ד ור"ם דק"ק בריסק הלוסא. כן אל תחשו על כספכם לקנות דעה ולהגיה ברכה בבתיכם.“
³ „סוגיות התלמוד לנידך הגביר הסוגיא בתלוקי דרבנן לרניא בתר האיד ליטב בל"ו (בלא זאת) או נירן ברניר או רענין שפארגר (רענענספורגער) יסאר סוגיות ברש"י ותוספות מה ששמענו מרבותינו הגאונים גאונים ארין להורות סוגיות התלמוד והנהגותיו כרו לחדד הבחורי חמד“.

„לקט יוסף“ דערלאנגט די „בחורי חמד“, שטייגן באַנטימנדיק איבער די אלע אנערדאטן, וואָס ווערן דערציילט וועגן דריסכאלאָסטישע וויכוחים, אויף וועלכע עס זיינען געווען אזוינע קונציקע מומחאס די אמאָליקע קריסטלעכע טעאָלאָגן.⁴ דינים און הלכות, דברי מוסר און עטיקסענטענצן, די כתביהקודש גופא — אלץ ווערט דאָ אויסגענוצט אלס מיטל פאר אַ פילפול־שפיל, פאר אַ האָקוס־פאָקוס שווינדל.

די דאָזיקע פילפול־האַנטביכער זיינען אויך זייער טיפיש-מצד זייער פאָרם און סטיל, ריכטיקער — מצד זייער פאָרם און סטיל־לאָזיר קייט. אין דעם דאָזיקן „טאָל פון טויטע געביינער“, וווּ עס איז אָפגע־שטאַרבן יעדעס לעבעדיק געפיל און אויסגעלאָשן יעדער פונק פונם זוכנדיקן פאָרשער־געדאַנק — איז אלץ ממושטשט און פאַרנעפלט; עפעס אַ לאַנגווייליק געמיש פון אומקלאָרע ווערטער און קלאַנגען, וואָס וואַרפט אָן אַ שווערן אומעט אויפן לייענער...

דאָך מוז מען דערביי אָנווייזן, אז אפילו אין דער דאָזיקער פאַר־הושכטער תקופה האָבן זיך דאָך געפונען אזוינע רבנים און דרשנים, וואָס האָבן געפירט אַ קאמף קעגן דעם פאַרקריפלטן פילפול און זיין פאַר־דאַרבלעכער השפעה. צווישן די דאָזיקע קעמפער פאַרנעמט דעם בכבודיקסטן אָרט דער באַקאַנטער קראָקער בעל־דרשן ברכיה ברך שפיראָ. „עם האָבן זיך ביי אונז באַוויזן — קלאַנגט זיך ברכיה ברך אין דער פאַררעדע צום צווייטן באַנד פון זיינע דרשות־זאַמלונג, „זרע ברך“⁵ — דרשנים שקרנים, הליינע פיקסעלעך, וואָס מאַכן אָן אזוי פיל שאַדן... זיי פאַרנעמען זיך מיט לויטער מעשים תעוועים, מיט האָקוס־פאָקוס־שפיל, פאַרברענגען די צייט בחריפת של הבל, מיט לויטער פאַרבלענדעניש, פירן צונור אַ וואַנט מיט אַ וואַנט, פאַרן צוזאַמען מדרשים און מאמרים, וואָס זיינען ווייט איינער פון אנדערן פרחוק מורח ממערב, און עס איז צווישן זיי ניט פאַראַן קיין שום קשר וחיבור... אָט די שווינדלער און פאַקוסניקעס פאַרפירן בלויז מענטשן מיט זייערע שקרים און פאַלש־קייטן; און זיי מאַכן זיך נאָך גרויס און האָבן די העזה צו דערקלערן, אז די ראשונים, די דרשנים פון אמאָליקע דורות, האָבן ניט פאַרשטאַנען

⁴ ביר ברענגען אלס ביישפיל די זיבעצנטע סוגיא אויס דעם „לקט יוסף“ : „סוגיא י"ז : אני טקשה קשיא למטה וא"ת למח לא בקשה אני למעלה, ואם השאל אותי למח אני בקשה בתחלה למטה ואה"כ למעלה ולמח לא בתחלה למעלה, וי"ל דוקא כשאני שואל למטה או קשה למעלה נ"כ כי מתחילה הייתי אומר למעלה תי' אבל כשאני בקשה למטה ע"כ תירוצים דלמעלה אינם תירוצים דאל"כ למטה נמי אינן קשה כלום אע"פ שתהיה למעלה אין שייך למטה מ"ט י"ל דנקם למטה וכו' וכו'“.

⁵ ביר ציטירן לויט דער אַססערדאַסער אויסגאַבע, 1730.

דעם פשט פון דער תורה... מען טאָר ווייטער ניט שווייגן. ראוי ונכון
 לקנא קנאת ד' וקנאת תורתו הקדושה — מען דאַרף זיך אָננעמען
 פאַר גאָט און פאַר זיין תורה, און זען מבטל זיין אָט דעם דאָזיקן לימוד
 שקר, מיט וועלכן מען פעלשט די תורה. דער דאָזיקער לימוד האָט פיל
 מער פאַרדינט ער זאָל פאַרבאָטן ווערן, ווי דער לימוד הפילוסופיה און
 חכמות חיצוניות, וואָס איז פאַרבאָטן געוואָרן בימי הרשב"א והרא"ש.
 „מיר האָבן דאָך מיט אונזערע אויגן געזען — קלאָגט זיך ווייטער
 דער בעל „זרע ברך“ — ווי גאָכרעם, וואָס דער דאָזיקער לימוד
 המכובל האָט אָנגעהויבן צו געוועלטיקן אין אונזערע מדינות —
 באת ערבוביה וחשיכה גדולה לעולם, איז געוואָרן אַ גרויס חשכות און
 צעמישעניש אויף דער וועלט. צרות צרורות, אַ בראַך נאָך אַ בראַך, אַן
 אומגליק נאָך אַן אומגליק איז איבער אונז געקומען. טייכן בלוט האָבן
 זיך גענאָסן, און מענטשן זיינען צו קבורה ניט געקומען. גאנצע קהילות
 זיינען חרוב געוואָרן, וויפיל נאוני התורה האָט מען דן געווען במיתות
 קשות ומשונות, וויפיל בתי־בנסיות ומדרשות זיינען צעשטערט געוואָרן
 און ספרי תורות אין שטיקער צעריסן. אַלפי אַלפי יידישע נפשות זיינען
 אומגעקומען, פיל זיינען מיר געווען, און איצט אַ הייפעלע געבליבן. עס
 איז אוממעגלעך איבערצודערציילן, וואָס אונז האָט געטראָפן, און דאָס
 אַלץ איז אַן עונש פאַר אונזערע זינד“...

ניט ווייניקער שאַרף איז אַרויסגעטראָטן קעגן דעם פילפול און די
 „חילוקים“ דער באַקאנטער רב פון יענער צייט, יאיר חיים בן שמשון
 באַכראַך.⁶ די פילפול־מנפה איז דעמאָלט געווען אזוי גרויס, אז אייניקע
 דרשנים האָבן געהאַט די חוצפה צו פרענגען אין זייערע דרשות אַזעלכע
 ציטאַטן שלא היו ולא נבראו, און אָט די אויסגעטראַכטע האַרבע
 סוגיאס פלעגן זיי גלייך אויסטייטשן און דערקלערן מיט כל המיני
 פילפולישע פשטלעך און דערמיט אַרויסווייזן זייער גרויס חריפות. קעגן
 איינעם פון דעם דאָזיקן סאָרט דרשנים, קעגן דעם בעל־דרשן אהרן תאומים,
 וואָס איז דערנאָך געווען רב אין קראַקע, איז יאיר באַכראַך אַרויסגע־
 טראָטן אין אַ ספעציעלער אַרבעט,⁷ וווּ ער ווייזט אָן אויף דער גרויסער
 שערלעכקייט פון דער פילפול־מעטאָדע און ווי פאַרדאַרבלעך זי ווירקט

6 געבאָרן אין 1639, געשטאָרבן אין וואָרסא אין 1702.

7 הייל תאומים איז דערנאָך טראַגיש אויסגעקומען אין קראַקע ביי אַ באַנדיטן־
 איבערפאַל (זע „עיר הצדק“, 132), האָט באַכראַך באַשלאָסן זיין פּאָלעמיש ווערן ניט
 צו פאַרעפנטלעכן, און ער האָט אַפילו געכאַכט וועגן דעם אַ רשימה אויפן באַנפוקריפט.
 באַכראַכס אַרבעט האָט ירשט אין דער נייערער צייט פאַרעפנטלעכט אהרן יעלינעק אין
 „כפידים“, 1, 4-26.

אויף דער יוגנט. צו דער זעלבער פראגע קערט זיך באכראך אום אויך אין זיינע שו"ת, „חות יאיר“⁹, ווו ער שטעלט אפילו ארויס א גאנצע פראגראם וועגן מער נאָרמאַלער קינדער-דערציִונג. אמת, ער איז דאָ ניט קיין מחדש, ער חזרט דאָ בלויז איבער די געדאַנקען פון זיין עלטער-זיידן, דעם באַרימטן מהר"ל מפראַג. נאָר טאַקע אין די דאָזיקע באַכראַכט שו"ת באַווויזט זיך אָבער גאַנץ בולט אַרויס ווי אָרעם און אָפגעשטאַנען ס'איז געווען דער וועלטבאַנעם אפילו פון אָט דעם חשובסטן רב אויס יענער תקופה. בעת דער בעל „חות יאיר“ שטרויכט אונטער, ווי וויכטיק ס'איז פאַר די יונגעלייט, אַז זיי זאָלן שטודירן דעם „שולחן ערוך“, איז ער דערביי מוסר: „וועדליק איך האָב געהערט, פלעגט מען אין די פריערדיקע דורות אין די יונגע יאָרן לערנען דעם „עקידה“, דעם „עיקרים“, דעם „בוזרי“ און זייער גלייכן... טוען אָבער זייער גלייך די היינטיקע דורות, וואָס דערווייטערן זיך פון די דאָזיקע לימודים, וואָרעם ס'איז גוט און פיין פאַר אונז און פאַר אונזערע קינדער, וואָס מיר גלויבן אין אַלץ, וואָס אונז איז געבאָטן, אָן וועלכער ס'איז חקירה. מער באַריכות האָב איך גערעדט וועגן דעם אין אַן אַנדער אָרט“¹⁰. און מען דאַרף דערביי נעמען אין באַטראַכט, אַז דער בעל „חות יאיר“ גופא איז געווען מער-ווייניק באַהאַונט אין דער מיטלאַלטערלעכער יידישער חקירה-ליטעראַ-טור, און האָט אויך געהאַט געוויסע ידיעות אין „חכמות היצוניות“, דער עיקר אין מאַטעמאַטיק און אַסטראָנאָמיע. זייער אינטערעסאַנט איז אין דער הינזיכט איין קאַפיטל אין „חות יאיר“ (נומ' 129). איינער פון זיינע קאָרעספּאָנדענטן האָט זיך צו אים געווענדט ווי צו אַ גרויסן בקי אין חכמת התכונה און מאַטעמאַטיק מיט עפעס אַ האַרבער וויסנשאַפֿטלעכער פראַגע. באַכראַך דערציילט באַריכות אין זיין תשובה, אַז ער האָט אין דער יוגנט זייער פיל צייט געפטרט אויף די דאָזיקע לימודים, ער האָט אפילו אַליין געשריבן אַסטראָנאָמישע חיבורים; ער האָט זיך אָבער סוף-כּל-סוף איבערצייגט, אַז זיינע ידיעות זיינען אויף דעם געפיט גאַנץ קנאַפע און ער האָט זיינע גאַטעמאַטישע פּתבים פאַרברענט¹⁰. מען דאַרף

⁸ נומ' 123, 152

⁹ „חות יאיר“, נומ' 123, דף 116, עמ' ב': „יהנה בדורות הראשונים לפי מה ששמעתי היו שומעים ולומדים בבחירתם ספר העקידה והעיקרים והכבוד והונמכתם... וזוה יפה עושים דורות הללו שבתרחקין סאותן הלימודים כי טוב ויפה לנו ולבנינו להאמין האמונות המוסלות עלינו בלי חקירה. והארכתי זוה במקום אחר“.

¹⁰ דאָרפן: „קבתי בשחר ושרפתי בחבתי ובר נפשי כשה גוילין וניירות, הבלתי מעשי ידי איטר סרחתו בו זמן רב ואפדתי כי כבר השגתי די מה שהגתי ידעתי לא ידעתי“.

דערביי געדענקען, אז זיינע אסטראנאמישע ידיעות האָט ער געשעפט אויסשליסלעך פון יידישע מיטלאַלטערלעכע קוועלן; ער האָט נאָך אַלץ געלעבט אין דער וועלט פונם אַלטן פּטאָלאָמעוס און גענלויבט, אז די זון דרייט זיך אַרום דער ערד, וואָס שטייט פּירדע פּעסט אויף איין אָרט, ווי אין פּסוק שטייט: לעולם עומדת. דערפאַר האָט ער זיך אין זיינע אַסטראָנאָמישע חשבונות אָנגעשטויסן אויף אומדערלאָזבאַרע שווער-קייטן¹¹, וועלכע זיינען שוין פון לאַנג געווען פאַרענטפּערט דורך די גאָנישע אַנטדעקונגען פון קעפלער, קופּערניק און גאַליליי.

אין אַן ענלעכער לאַגע האָט זיך אויך געפונען אַן אַנדער רב פון יענער צייט, יונתן בן יוסף פון ראָזינאָי (רושאַני)¹². זינט די יונגע יאָרן האָט אים געצויגן צו „חכמת החשבון“ און מיט דער הילף פון העבֿר רעישע מיטלאַלטערלעכע האַנטביכער האָט ער זיך דערוואַרפן סאָלידע ידיעות אויפן געביט פון מאַטעמאַטיק און אַסטראָנאָמיע. ער האָט זיך שטאַרק מצער געווען דערויף, וואָס די דאָזיקע חכמות געפינען זיך איינט ביי יידן אויף אזא נידעריקער מדרגה, בעת זיי זיינען אין אַמאָליקע דורות געווען אין אזא בליענדיקן צושטאַנד. בעת ר' יונתן איז אין 1710 אַנטלאָפן פון זיין ליטווישער געבורט־שטאָט, ווען ס'האָט דאָרט אויסגע־בראַכן אַן עפּירעמיע, האָט ער אַ נדר געטאָן, אז באַם ער וועט בלייבן לעבן, וועט ער זיך שטעלן די אויפגאַבע צו פאַרשפּרייטן וואָס מער אַסטראָ־נאָמישע ידיעות צווישן יידן. דעם נדר האָט ער מקיים געווען אין צען יאָר אַרום (1720), ווען ער האָט פאַרעפנטלעכט מיט פיל ציורים און צייכענונגען זיין אַסטראָנאָמיש ווערק „ישועה בישראל“, אַ פּירוש אויף דעם רמב"ם „הלכות קידוש החודש“. ער האָט אויך געמאַכט אַ פּירוש אויף אַברהם בר חייאם „צורת הארץ“, און האָט צום ערשטן פאַרעפנטלעכט די העברעיִשע איבערזעצונג פון יאָהאַן די סאַקראָ־באַסקאַס אַן אַסטראָ־נאָמיש ווערק „Liber de Sphaera“. אָבער אויך דער דאָזיקער פּלייסיקער און וויסנדורשטיקער תּלמיד־הכם האָט ניט געהאַט קיין שום באַגריף וועגן דער איבערקערעניש, וואָס איז פאַרגעקומען אויפן געביט פון זיין גע־ליבטער וויסנשאַפט אַדאַנק די גאָנישע געלערנטע פונם 16טן און 17טן י"ה. אָפּגעוונדערט מיט אַ פּעסטער וואַנט פון האַס און פאַראַכטונג זיינען די באַוויינער פון דעם דייטש־פּוילישן געמאַ געווען אָפּגעשניטן פון דעם נייטיקן און וויסנשאַפטלעכן אייראָפּעיִשן לעבן פון יענער צייט.

11 דאָרטן: „ואנכי נכער מדעת ולא בינת אדם ולא יספיק לי כל ספרים יסופים בעלי מדע בחכמה זו להכינני אמיתת הדבר שתנוח דעתי בו“.

12 יונתן בן יוסף איז געווען דעם בעל „אוהל יעקב“ (א פירוש אויף מלכים ג, עכ"ב), יעקב קאַפּילמאַנס, אַן אייניקל (זע די פּאַרזעצע צו „ישועה בישראל“, 1720).

אמתע חוני המעגלס. האָבן זיי, די לעבעדיק באַנראָבענע, געלעבט פון די ברעקלעך וויסן, וואָס ס'איז זיי געבליבן בירושה פון די אמאָליגע מער גליקלעכע דורות...

איינ גליקלעכן אויסנאָם מאַכט אין דער הינזיכט דער געבילדעטער דאָקטאָר טוביה בן משה כהן¹³, דער בעל „מעשה טוביה“, וואָס אים איז געלונגען זיך אַרויסרייסן פון די ענגע געטאָווענט. טוביהס פּאָטער, דער אונז שוין באַקאנטער רב פון נאַראָל¹⁴, איז ווי מיר האָבן אויבן אָנגעוויזן, נאָכן חורבן פון דער נאַראָלער קהילה אַנטלאָפן קיין דייטש-לאַנד, פון דאָרט האָט ער אָנגענומען דעם רבנות-פּאָסטן אין מעץ, וווּ אין פיר יאָר אַרום (1652) איז זיין זון טוביה געבאָרן געוואָרן. צו אַכט יאָר איז טוביה אַ יתום געבליבן און ער האָט צוזאַמען מיט זיין עלטערן ברודער זיך געלאָזט קיין פּוילן, וווּ עס האָבן געלעבט ווי פּאַמיליעס פון זייערע עלטערן. אין פּוילן האָט דער קליינער יתום גרינטלעך זיך באַקאַנט מיט דער תּלמודישער ליטעראַטור; דאָס האָט אָבער דעם יונגן טוביהן ניט באַפּרידיקט.

„כי ראיתי — דערציילט טוביה גופא — את הדלות והגלות והמלחמות אשר בארץ הלזו, וצרות רבות תכופות זו לזו, הוה על הוה, שבר על שבר“ — איך האָב צוגעזען די גרויסע אָרעמקייט און דעם גלות מיט די שטענדיקע מלחמות, וואָס הערשן אין דעם דאָזיקן לאַנד, אומ-אויפהערלעכע צרות, איין אומגליק נאָכן אַנדערן, איין בראַך נאָכן אַנדערן; האָב איך מיר געטראַכט: וואָס האָב איך דאָ צו טאָן? מען דאַרף אַוועק וואָס ווייטער פון דאַנען“. אים האָט געצויגן צו דער חכמה, אין וועלכער עס זיינען געווען באַהאוונט זיין פּאָטער און זיין זידע — צו מעדיצין, און ער האָט באַשלאָסן זיך לאָזן קיין איטאַליע דאָרט מעדיצין צו שטודירן. מען מוז דערביי נעמען אין באַטראַכט, אַז ניט בלויז אין דעם רמ"אס צייטן, נאָר אַפילו שפעטער, האָבן די פּוילישע יידן געהאַט אַפּטע פאַרבינדונגען מיט די קהילות פון צפון-איטאַליע. אַפילו אין 17טן און 18טן י"ה, ניט קוקנדיק אויף דער אַלץ וואַססנדיקער נייכטיקער אָפּגעזונדערטקייט און דער פּינדלעכער שטעלונג פון די פּוילישע יידן צו די „חכמות חיצוניות“, פּלעגט דאָך פאַר איין חכמה געמאַכט ווערן אַן אויסנאָם — פאַר חכמת הרפואה; און ניט זעלטן פּלעגן בחורים פון

13 א פּענעלע פּאַנאָראַפּיע וועגן דעם דאָזיקן געלעבן האָט אין דער חכמה פּער צייט פאַרעפּנטלעכט ד"ר א. לעיינשאַן (טוביה הרופא וספרו ישיבה ס'כ"ה, ע' 24).

14 זע אייבן, ז' 158.

די פוילישע ישיבות זיך לאָזן קיין פאָרוואַ שטודירן מעדיצין¹⁶. יאָן וואַר-
 כאַל, וואָס האָט זיך באַקענט מיטן אַרכיוו פון דעם פאָרווער אַוניווערסי-
 טעט, האָט פאַרצייכנט די נעמען פון עטלעכע צענדליק יידישע יונגעלייט,
 וואָס זיינען געקומען פון פוילן קיין פאָרוואַ לערנען מעדיצין¹⁷. די אַשטע
 פראָטעסטן מצד די קריסטלעכע בירגער און די אַלע מעגלעכע מסירות,
 מיט וועלכע געוויסע קריסטלעכע דאָקטוירים, ווי סלעשאַקאָוסקי, שולץ
 וכדומה, זיינען אַרויסגעטראָטן קעגן זייערע יידישע קאָלעגן בכדי מען
 זאָל פאַרהאַטן יידישע דאָקטוירים פראַקטיצירן צווישן קריסטן — דאָס
 אַלץ האָט ניט שטענדיק געהאַט ערפּאָלג. פילע יידישע דאָקטוירים האָבן
 זיך דערוואַרפן צוטרוי איז געווען אָנגענומען אין די אָנגעזעענסטע קריסט-
 לעכע ערייזן. דער לעצטער דאָקטאָר און ראש הוועד, שמחה מנחם,
 איז אַ צייט לאַנג געווען לייב-מעדיקער ביים קיניג יאָן סאַבעסקי. אויך
 דער ווילנער דאָקטאָר אַהרן גאַרדאָן, וואָס האָט סוף 17טן י"ה שטודירט
 מעדיצין אין פאָרוואַ, איז געווען הויף-דאָקטאָר. קיין פאָרוואַ האָט זיך
 אויך געלאָזט טוביה כהן, נאָכדעם ווי ער האָט אַ שטיק צייט געלערנט
 מעדיצין אין אַ דייטשן אַוניווערסיטעט. אַלס דיפּלאָמירטער דאָקטאָר איז
 טוביה כהן צוריקגעקומען קיין פוילן, ווו ער האָט זיך פאַרנומען מיט
 מעדיצינישער פראַקטיק. די קריסטלעכע דאָקטוירים זיינען אָבער ניט
 געווען צופרידן מיט דער קאָנקורענץ פון זייער יידישן קאָלעגע, האָבן זיי
 אים אָנגעהויבן שטאַרק רודפן. מיט פאַרדרוס האָט טוביה פאַרלאָזן פוילן
 און האָט זיך באַזעצט אין מערסיי, פריער אין אַדריאָנאָפּאָל, דערנאָך אין
 קאָנסטאַנטיןאָפּאָל, ווו ער האָט געפונען שטיצע ביים באַרימטן דיפּלאָ-
 מאַט און מעדיקער ישראל קוניאָן, און וואַרשיינלעך, דורך יענעמס מיט-
 הילף איז טוביה באַשטימט געוואָרן אַלס הויף-דאָקטאָר ביים סולטאַן אַכמעד
 דער דריטער. אין קאָנסטאַנטיןאָפּאָל האָט טוביה פאַרענדיקט (אין 1701)
 זיין ווערטפול ווערק „מעשה טוביה“ — אַ מין ענציקלאָפּעדיע פאַר מעטאָ-
 פיזיק, טעאָלאָגיע, אַסטראָנאָמיע, מעדיצין און אַנדערע נאַטורוויסנשאַפטן¹⁷.

16 זענען אַסאָן פאַרקער צווישן די פוילישע קהילות מיט די איטאַליענישע וואָס
 ערות פּאָלגנדיקער פרט: אין 1590 איז אין קראַקע דערשינען אַ לערנבוך „דבר טוב“,
 ווו די ביבלישע ווערסער, האָס זיינען אויסגעשטעלט נאָכן א"ב, זען דערקלערט אויף
 יידיש-דייטש און אויף אייטאַליעניש. אויך נתן האַנאָווער האָט אין 1653 אַן ענלעך
 האַנאָבוך פאַרענטלעכט (שם ברורה), ווו די ביבלישע ווערסער זען איבערוועגט אויף
 יידיש-דייטש, לאַטיין און איטאַליעניש.

Ks. Jan Warchal, Żydzi polscy na uniwersytecie padewskim (Kwart: זע: 16
 talnik Żydów w Polsce, III, 1913, 37-72. זע אויך באַלאַבאַנט אויבן-צוירטן אַרטיקלן
 נרעק-שער, VII, 325-226; ש. סיון, „קריה נאמנה“, 104, 113.
 17 צום ערשטן פאַרענטלעכט אין ווענדיק אין 1707.

דאָס דאָזיקע ווערק האָט טוביה פארטראַכט נאָך אין די סטודענטישע יאָרן, בעת ער און זיין חבר גבריאֵל, די איינציקע צוויי יידן אין אונז-ווערסיטעט אין פראַנקפורט ד'אָדער, האָבן געהאט פיל אויסצושטיין פון זייערע קריסטלעכע קאָלעגן, וואָס פלעגן אָפּשפּאַטן פון זיי און פון זייער פּאַלק. „אין זייערע רעליגיעזע וויכוחים, וואָס זיי פלעגן פירן מיט אונז — דערציילט טוביה — פלעגן זיי אַלס בולטסטן באַווייזן, אז נאָט האָט זיך אָפּגעטאָן פונם יידישן פּאַלק, אַרויסשטעלן אונזער אומוויסן און גוואַל-טיקע אָפּגעשטאַנענקייט אויף אַלע חכמות-געביטן“. איך האָב דאָן א נדר געטאָן און באַשלאָסן, אז ווי נאָר איך וועל מיין ציל דערגרייכן, וועל איך פון קיין רב און פון קיין שלאָף ניט וויסן, ביז איך וועל מיט נאָטס הילף אַ ווערק פאַרפאַסן, וואָס נעמט אַרום אַלע חכמות. זאָלן אונז-זערע לעסטערער זען און זיך איבערצייגן, אז ניט נאָר ביי זיי זיינען אַלע חכמות פאַראַן“ (להשיב חורפי דבר ולהראותם כי לא להם לבדם נתנו אלה החכמות).

שוין אין ערשטן קאָפיטל פון זיין ווערק באַקלאַנגט זיך טוביה פּהן, וואָס ביי די יידן איז די לעצטע צייט אינגאַנצן אויסגעלאָשן דער חשק צו חסידות, זוכן און פאַרשן דעם אמת. מען פאַרלאָזט זיך אינגאַנצן אויף מסורת אַבות, וואָס מען האָט באַקומען בקבלה, בעת אונזער תורה האָט געבאָטן, אז מען דאַרף ניט נאָר גלויבן, נאָר אויך פאַרשן „במציאת האל יתברך“. דעם פאַרפרומטן לייענער פונם דייטש-פּוילישן געטאָ, וואָס האָט איבער די אויערן געשטעקט אינם ווילדן אָבערגלויבן און פעסט גע-גלויבט אין אַלע מיני מחבלים און שדים, אין קבלהשע צירופים און קמיעות, אין השבעות און אָפּשפּרעכונגען פון בעל-שמען און מכשפים — אים פרוווט דער בעל „מעשה טוביה“ געבן מער ראַציאָנאַליסטישע האַ-גריפן וועגן דעם מהות פון מלאכים¹⁸, וועגן ענין שכר ועונש¹⁹ אאז"וו. פאַר די תלמידים פון די פּוילישע און דייטשע ישיבות, וואָס ווייסן אזוי גוט, אז אויף יעדן מאַמר חז"ל, זאָל דאָס אַפילו זיין אַ פשוט גלויב-ווערטל אָדער וויציקער משל, האָט מען אָנגעזאַמלט גאַנצע בערג פון סברות און פּשטלעך — טוט טוביה פּהן אָפּן דערקלערן, אז אַפילו די מצוות פון דער תורה זיינען ניט אויף אייביקע צייטן פעסט באַשטימט געוואָרן, נאָר „צריכות להשתנות כפי הזמנים“ — זיי דאַרפן געענדערט ווערן לויט די באַדערפענישן פון דער צייט און די שינויים, וואָס קומען

18 דאָרפן, ערשטער חלק, מאמר ב', פרק ב'.

19 דאָרפן, מאמר חטישי, פרק ג'.

פֿאַר אין די „מקבלי התורה“ — אין די טרעגער פונם געזעץ²⁰. אַ מענטש מיט אַ ניכטערן שכל הישר, טוט טוביה פהן מיט בייסנדיקער איראָניע אָפּשפּאַטן פון די, וואָס שמעקן אין אָבערגלויבן, גלויבן אין כל המיני באַבע־מעשיות און ציטערן פֿאַר שדים, ניט־גוטע און מכשפים. „עס איז ניטאָ — רופט אויס מיט פֿאַרביטערונג דער בעל „מעשה טוביה“ — נאָך אזאָ לאַנד ווי פּוילן, וווּ מען זאָל זיך אזוי פיל אָפּגעבן מיט שדים, קמיעות, השבעות, צירופי שמות און אַלע מיני חלומות“²¹. „אין לי עסק בנסתרות“ — דערקלערט טוביה פהן²² — „מיך אינטערעסירט דאָס נאַטירלעכע און געזעצמעסיקע“, זאָגט ער אויף אַן אנדער אָרט. בעת ער דערמאָנט דעם גלויבן אין דעם ביאת המשיח, האַלט דער פֿאַר־באַסער פֿאַר נייטיק באַריכות זיך אָפּשטעלן אויף די צרות, וואָס עס האָבן ביי יידן אָנגעמאַכט די משיחי השקר, און ער גיט דערפֿון אַ זייער וויכטיקן אין היסטאָרישער הינזיכט איבערבליק איבער דער שבת־צבי־באוועגונג. זיין שאַרפן קאמף קעגן אָבערגלויבן און פֿאַלשע פֿאַרשטעלונגען פירט טוביה פהן אויך אינם צווייטן טייל פון זיין ווערק, וווּ ער באַ־האַנדלט ספּעציעל מעדיצינישע פֿראָבלעמען. ער מאַכט באַזונדערס אויפֿ־מערקזאַם דעם לייענער, אַז די גרעסטע מניעה ביים היילן דעם קראַנקן איז דער אָבערגלויבן און די לייכטזיניקייט, מיט וועלכער מען פֿאַרלאָזט זיך אויף שאַרלאַטאַנעס, אָפּשפּרעכערס און בעל־שמעון, וואָס היילן אַלע קרענק מיט השבעות, קמיעות און כגולות. „די מעדיצין — זאָגט טוביה פהן אין דער פֿאַררעדע צום באַטרעפֿנדיקן טייל — איז אַ גאַנץ לייכטע חכמה אין די אויגן פון אַט די אַלע שאַרלאַטאַנעס; זי איז אָבער זייער אַ שווערע וויסנשאַפֿט־ביים וויסנדיקן דאָקטאָר“²³. זייער אינטערעסאַנט איז אין דער הינזיכט דער אַכטער קאַפיטל, וווּ פהן באַקאַנט מיט זיין טעאָריע וועגן די סיבות, וואָס רופן אַרויס די באַקאַנטע קראַנקהייט „פּליקאַ־פּולוֹניקאַ“, וואָס הייסט ביים פֿאַלק „קאַלטן“. „זיך וועל אין דעם קאַ־פיטל — הייבט אָן דער פֿאַרפּאַסער — ריידן פֿאַר מיינע פֿריינד און ברודער פון פּוילן וועגן דער אַכזריות־דיקער קראַנקהייט, וואָס איז אזוי

20 דאָרטן, מאַטש שליש, פרק שלישי: „כן הצעות האלהיות צריכות להשתנות כמו הזכירים... מכאן אתה לומד שהדת האלהית אפילו שלא תשתנה ולא תחלף בכל דבר אשר שתשתנה בחלק אחר כן האיסור אל היתר וכן היתר אל האיסור כפי השתנות מקבלי התורה“.

21 דאָרטן, צווייטער טייל, פרק שמיני: „אין לך ארץ שנסקים יותר בעסקי שדים בקמיעות בהשבעות ובשמות ובחלומות כארץ הנזכר וכקחלם אל תחד כבורי“.

22 דאָרטן, פרק חמישי.

23 דאָרטן, מאַטש ישיי.

שכיה אין דער דאזיקער מדינה". פהן ברענגט אלע מיינונגען, וואָס זיינען ביז אים אַרויסגעזאָגט געוואָרן וועגן דער דאָזיקער חולאת, עס זיינען אויך געווען אזוינע מומתאס, וואָס האָבן געזען אינם קאָלטן, „אן אָפֿ געטאָנענע זאָך" מצד מכשפים און שרים; דער בעל „מעשה טוביה" אָבער דערקלערט אויפן גרונט פון זיין לאַנגיאַריקער פראַקטיק אין פּוילן צווישן אַרעמען פּאָלק, אז די דאָזיקע קרענק נעמט זיך פונם שמוץ און אַנטיהיגיינישע צושטאַנדן, אין וועלכע עס לעבט די אַרעמע באַפעל־קערונג.²⁴

די מאַכט פון מסורה און קבלת אַבות האָט אָבער אזוי שטאַרק גע־וועלטיקט איבער דעם ייִדישן געטאָ, אז אַפילו אזא נישטערער וויכנ־שאַפֿט־מאַן, ווי טוביה פהן, האָט ניט געוואָלט אָנערקענען די אייזערנע ראיות פון די נאַטורפֿאַרשער דעמאָלט, ווען יענע זיינען צו שאַרף סותר דעם „פּסוק", דעם טעקסט פון די פתבי הקודש. אין די קאַפיטלען, וווּ דער בעל „מעשה טוביה" רעדט וועגן אַסטראָנאָמיע, באַקענט דער פֿאַר־פּאַסער דעם ליינער מיט קופּערניקס סיסטעם, ער ווייזט טאַקע דערביי אָן, אז „ביי היינטיקע צייטן זיינען פילע פעלקער מסכים מיט דער דאָזי־קער דעה", ער גופא געפינט אָבער, אז קאַפּערניקס טעאָריע מוז מען האַלטן פֿאַר פּאַלש, ווייל זי געפינט זיך אין פולער סתירה מיט אַ סך פּסוקים פון דער ביבֿל²⁵, און ער דערקלערט דערפֿאַר דעם גאָנטישן פֿאַ־גרינדער פון דער מאָדערנער אַסטראָנאָמיע אַלס דעם „זון פונם שטן" (בכור שטן הוא). נעמענדיק אין באַטראַכט דעם קלאַרן און נישטערן סטיל פון דעם בעל „מעשה טוביה", איז שווער צו גלויבן, אז דאָס זאָל זיין בלויז אַ קונצשטיק, אַ קלאָזן־גרימאַסע, מיט וועלכער עס פלעגן בשעתם זיך אזוי אָפט באַנוצן די מאָהיקאַנער פון דער רענעסאַנס־תּקופּה, אריה די מאָדענאַ און ישׁ״ר מאַאָנדיאַ... און מיר זעען טאַקע, אז ניט נאָר אַ זון פונם דייטש־פּוילישן געטאָ, נאָר אַפילו געבילדעטע פּאַרשטייער פון אַנדערע ייִדישע קיבוצים אין מערב־אייראָפּע אויס יענער ירידה־צייט האָבן אויך באַוווּזן זייער פיינדלעכע באַציונג צום קריטיש־פּריווען פּאַרשעריגעראַנק. זייער טיפּיש איז אין דער הינזיכט טוביה פהנס אַ פּן־

²⁴ זיין פּאַרשונג וועגן קאָלטן האָט פהן צום ערשטן געשריבן אין לאַטיין אין געהאַלטן וועגן דעם אַ פּאַרשענאַן אויף אַ ויצונג אין בעדיצינישן סאַקולעס אין פּאַדואַ. צום סוף פון זיין ווערק ניט טוביה אַ קורצן אָבער ווערספולן ווערסערבוך פון סעדי־צינישע און סעכנישע אויסהרוקן אויף דריי שפּאַכן: לאַטיין, העברעיִש און סערקיש.
²⁵ בהכרח ראוי לכל פילוסוף אלקי שיבטל דעת קופּערניקוס והנלוים עליו, כי בל אותן ראיות שהביא הוא יחברו הם נגד כתבי הקודש ודברי נביאי אמת הנאמנים בדבריהם.

דורך און קאלעגע — דער ראש פון דער לאַנדנאָנער קהילה — דער רב און פּרעדיקער דורך בן פּנחס נעטו.

אין ווענעדיק געבאָרן (אין 1654), האָט נעטו שטודירט מעדיצין אין איטאַליע, דערנאָך געווען אַ שטיק צייט דיין אין ליוואָרנאָ, פּאַרנע-מענדיק זיך דערביי מיט מעדיצינישער פּראַקטיק. אין 1702 האָט ער אָנגענומען דעם רבנות־פּאַסטן ביי דער ספרדישער קהילה אין לאַנדנאָן, וווּ ער איז געשטאַרבן אין 1728. דאָס איז געווען אַ מאָן פון פּרייטן פּילזיי־טיקן וויסן, נוט באַהאַונט אין אייניקע אייראָפּעיִשע שפּראַכן, האָט נעטו אַרויסגעוויזן אַ גרויסן אינטערעס צו פּילאָזאָפּיע, מאַטעמאַטיק, אַסטראָ־נאָמיע, שפּראַכפּאַרשונג, וועלטלעכע און טעאָלאָגישע לימודים, קונסט, פּאָעזיע ²⁶ — אַלץ האָט אינטערעסירט דעם דאָזיקן וויסנשאַפּט־ליקן „חכם“ פון דער לאַנדנאָנער קהילה. אָט די פּילזייטיקייט זיינע האָט דער־וועקט אַ געוויסן חשד ביי די אַרטאָדאָקסן — עפעס איז ער צו באַהאַונט אין די „חכמות חיצוניות“. האָט זיך געטראָפּן, אַז אין איינער פון זיינע פּרעדיקן, האָט נעטו זיך אָפּגעשטעלט אויף די באַגריפּן: אַלהים והטבע — וועגן דעם צוזאַמענבונד צווישן דעם באַשעפּער און דער נאַטור. די גאָטספּאַרכטיקע ראשי־קהל האָבן אין דעם דערשמעקט אַ געפּערלעכע אַפּיקורסות, זיי האָבן זייער „חכם“ חושד געווען, אַז ער איז נאָט צו שפּינאַעס שיטה ²⁷; וועגן דעם האָט אויסגעבראַכן אַ מחלוקת, ביז מען האָט זיך געווענדט צום גרעסטן רבנישן אויטאָריטעט פון יענער צייט — צום חכם צבי, אַז ער זאָל זיין דער בורר; און נאָר אַדאַנט דעם, וואָס דער חכם צבי האָט דערקלערט, אַז ער זעט אין נעטוס דרשה קיין שום אַפּיקורסות ניט ²⁸, האָט גענומען אַ סוף צום מחלוקת, און נעטו איז אויך אויף ווייטער געבליבן דער מנהיג־קהילה. דאָס ניט צו אַ באַזונדער־דער אינטערעס נעטוס געדאַנקען, וואָס ער האָט אַרויסגעזאָגט אין זיין באַקאַנטן ווערק „מטה דו“ (לאַנדנאָן, 1714), וועגן דער שייכות צווישן דער אמונה און דעם וועלטלעכן וויסן. דאָס דאָזיקע פּאָלעמישע ווערק, וואָס באַצוועקט צו שייצן די תורה שב־על־פה פאַר די אָנפאַלן פון די קאַראַימען, טראָגט דאָס אונטערקעפּל: „בוזרי חלק שני“, און אין הסכם דערמיט איז עס געשריבן ווי יהודה הלויס ווערק אין פּאַרם פון פינף וויכוחים צווישן דעם יידישן חכם („חכר“) און דעם מלך פון די פּוֹזרים. אמת, די אַרכיטעקטאַניק פון נעטוס „מטה דו“ איז שטאַרק

²⁶ נעטו נומא האָט גאַנץ לייכט שירים געשריבן, אייניקע פון זיי זיינען אַס־

געדרוקט אין פּיפּערנאָס „קול עונג“, 1-2, 78.

²⁷ זע גרעין־שפּר, III, 371, 598. זע אויך „קול עונג“, 78.

²⁸ זע דעם חכם צביס שיטה, נוב' 18.

הינטערשמעליק לנבי הלויים מייסטערווערק. דער קאסטילישער דיכטער שטיצט זיך אינם „כוזרי“ אויף א רעאלן היסטאָרישן פאָקט, ביי נעמון אָבער איז דער סיפור המעשה זייער אַ געקוינצלטער: אַ ייִדישער תלמיד-חכם האָט אין 1710 זיך געלאָזט פון ווענעדיק אויף אַ שיף איבער דעם ים. אויפן וועג האָט אַ שרעקלעכער שטורעם אויסגעבראַכן, די שיף האָט זיך צוגעשלאָגן צו די ברעגעס פון דעם כוזר-לאַנד (דאָס אין יאָר 1710?!), און ווי נאָך דער מלך הכוזרים האָט זיך דערוואַסט, אַז אין זיין לאַנד גע-פינט זיך אַ גרויסער ייִדישער חכם, האָט ער אים גלייך אַיינגעלאָרן צו זיך און מיט אים זיך אַריינגעלאָזט אין לאַנגע וויכוחים וועגן וויכטיקע פילאָזאָפישער-עליגיעזע פראָבלעמען. אין פערטן וויכוח רעדט דער געבילד-דעטער נעטו באַריכות וועגן דער גרויסער וויכטיקייט פון חכמות חיצוניות און פלייסט זיך צו דערווייזן, אַז אויך די חכמי התלמוד האָבן פיל זיך אָפגעגעבן מיט וועלטלעכע וויסנשאַפטן און געהאַלטן זיי פאַר זייער נוצלעך ביים לימוד התורה. נעטו האַלט אָבער פאַר נייטיק גלייך דערביי אונטערצושטרייכן, אַז מיט די חכמות חיצוניות קאָן מען זיך בלויז אויף אַזוי ווייט באַנוצן, כּל-זמן זיי זיינען ניט סותר דעם דת, „די סברות אָבער פון די חכמי האומות — פירט אויס דער בעל „מטה דן“, — וואָס געפינען זיך אין ווידערשפּרוך מיט אונזער תורה שבכתב אָדער תורה שבעל פה — שקץ משקצנו ותעב תתעבנו כי חרם הוא.“ און גלייך ווי טוביה כּהן וואַרפט אויך דוד נעטו אָפּ קאָפּערניקס גרונט-זאָץ וועגן דער ערד-באַוועגונג, ווייל דאָס איז דאָך סותר דעם באַקאַנטן פּוסק: שמש בגבעון דום וכו’.

דער איטאַליענער נעטו איז אין דער הינזיכט זייער טיפיש פאַר זיין צייט — פאַר דער בין-השמשות-צייט, ווען דער פאַרשער-געדאַנק איז אַזוי אַיינגעשראַקן געווען, און די געדיכטע שוואַרצע שאַטנס האָבן פאַר-דעקט דאָס ייִדישע געטאָ ניט נאָר אין פּוילן און דייטשלאַנד, נאָר אויך אינם לאַנד פון דעם געוועזענעם רענעסאַנס. אפילו די געבילדעטסטע מע-נער, און אַזוינע זיינען נאָך געווען אין אַ געוויסער צאָל אין דעם איטאַלי-יענישן געטאָ, — אויך זיי האָבן געהאַט פחד פאַר פרייער קריטיק און פאַרן זעלבשטענדיקן פאַרשער-געדאַנק. ס’איז בראי אַלס ביישפּיל צו דער-מאַנען דעם פילאָזאָפיש געבילדעטן רב אין מאַנטוא, יהודה ליאָוין ברעילי (געבאָרן בערך 1643, געשטאָרבן 1722). אַן אַנטשיידענער קעג-נער פון דער שפּתי-ציביבאַוועגונג, האָט ברעילי גענומען אַן אַקטיוון אַנטייל אין דעם קאַמף קעגן דעם נוכל און אינטריגאַן נחמיה חיון.²⁹

²⁹ „מטה דן“, דף 59, עמ' ב'.

⁸⁰ זע ברעילס בריוו אַרעפּנאַלעכס אין „עניני שבתי צבי“.

אין זיין פאמפלעט „הצד צבי“ ווארפט חיון פאָר דעם נאָטאָרענער רב, אַז יענער איז פלל ניט בפי אין דער מיסטישער ליטעראַטור, „רק בתורת לאַטין ופילוסוף“, און צווישן די איבעריקע פריעלס „חטאים“ דער-מאָנט אויך חיון, אַז יענער ראַזירט זיך די באָרד (את הזקן יספה) און האָט פל ימיו ניט חתונה געהאַט (ולא נשא אשה ולא נכנס לחופה), וואָס דערמיט איז ער עובר אויף אַ מצוות עשה אין דער תורה³¹. און אָט דער „פילאָזאָף“ און ספּעציאַליסט „בתורת לאַטין“, וואָס האָט איבערזעצט סענעקאס פּריוו אויף העברעיִש און פּאַרפאַסט אייניקע פּילאָלאָגישע און פּאַלעמישע ווערק³², האָט ניט געוואָלט ניט נאָר לייענען, נאָר אפילו אין די הענט נעמען דעם רלכ'גס „מלחמות ד'“ אויף דעם סמך, וואָס דער גאַטספּאַרדכטיקער בעל „העקידה“, יצחק עראמה, האָט אויף דעם רלכ'גס ערות געזאָגט, אַז אין זיין ספר זיינען פאַראַן פיל אפיקורסישע געדאַנקען³³. נאָך טיפּישער איז אין דער הינזיכט פריעלס הלמיד, אַבי עד שר שלום באַזילה. געבאָרן אין אַ פאַרמעגלעכער פּאַמיליע, האָט באַזילה באַ-קומען אַ פּילאָזיטיקע ערצויגונג. אין די יונגע יאָרן האָט ער פלייסיק שטודירט אַכטראַנגאָמיע און מאַטעמאַטיק³⁴, איז געווען באַהאַונט ניט נאָר אין דער מיטלאַלטערלעכער, נאָר אויך אין דער נייער קאַרטעזיאַנער פּילאָזאָפּיע³⁵. אין די שפּעטערדיקע יאָרן איז ער אָבער געוואָרן אַ הייסער אָנהענגער פון חכמת הנסתר³⁶ און אַן אַנטשיידענער קעגנער פון פּילאָזאָפּיע, אין וועלכער ער האָט געזען אַ גרויסע סכנה פאַרן דת³⁷, און ווי דער פרומער יואל סירקיס³⁸, אַזוי האָט אויך אַבי עד שר שלום געפּסקנט:

81 זע גרעקישפּיר, ב' VIII, 605-606.

82 די דאָזיקע ווערק זיינען געבליבן אין פּתביד, אין לענינגראַדער צוואַטישן סוויי געמינס זיך פריעלס אַן אייגנשאַנסיקער פּתביד (פון 1708) — אַ פּירוש אויף ספר דניאל און הנהגות צו אייניקע אַנדערע ביבלישע ביכער. אויף די ראַנדן סונם מאָג-קריפּס זיינען צוגעשריבן מיט אַ שפּעטערדיקער האַנט פאַרשיידענע הערות אויף דער איפּאָלעיִטישער שפּראַך. דער סאַנסקריפּט באַטיט אַזויס 96 בלעטער, נאָר דער סוף פּעלם. 33 „אמונת הכתוב“, פרק 11.

84 דאָרסן, דף 2, עמ' ב': „ביטי חרפי למהתי חכמת הטבע וחכמת הכוכבים עד שיצא לי שם בין הנחה בגלילות האלה“.

85 דאָרסן, 4, עמ' ב'.

86 אינגערעסאַנס זיינען זיינע ראיות, ביס וועלכע ער פלייסט זיך צו דערווייזן, אַז דער „וזהר“ איז סאַקע אַ קריסטיש ספר (דאָרסן, קאָפּ 25). באַזילה גופא האָט גע-שריבן טיפּישע פירושים, און אין פאַרען גינעבורגס קאַלעקציע האָט זיך געזענען (נומ' 1687) פּאַליגראַפיקער פּתביד: סודות וכונות השושר ועוד, ישלח אבי עד שר שלום לר' אבירם סגור, 1701.

87 דאָרסן, 29, עמ' ב'.

88 זע אייבי, ז' 81.

כל באיה לא ישובו³⁹. ער האָט ניט געקאָנט מוחל זיין אַברהם אבן עזראַן זיינע פרייע קריטישע געדאַנקען, וואָס ער האָט אַרויסגעזאָגט בנוגע צו דער דעראַקציע פון תורת משה⁴⁰; ער האָט דערקלערט די מפרשים פון מיימונים „מורה נבוכים“ פאַר „מחטיאי הרבים“, און דער עסקן נרבוני איז-ביי אים ניט נאָר אַ „מין נמור“, נאָר טאַקע אַ „טפוש בתכליה הטפשות“⁴¹. אין דעם רלב"ג זעט ער דעם מאַן, וואָס קעמפט „קעגן גאָט“ און דעם בעל „מאור עינים“ וויל ער אַפילו ביים נאָמען ניט דער-מאָנען, „וויל אַלע יענעםס רייד זיינען נוטה צו אַפיקורסות, וואָרעם זיין מייזן איז געווען אונז אַפּשטויסן פון גאָט און דערווייטערן אונז פון זיין תורה“⁴². אַפילו אין ידעיה פנינים „בחינת עולם“ האָט דער דאָזי-קער קנאי אויך דערשמעקט אַפיקורסות, וועלכע מען דאַרף עוקר מן השורש זיין⁴³ און ער האָט זיך שטאַרק מתרעם געווען אויף דעם אַנקאַ-נער רב ר' שמשון מורפורנאָ, דערפאַר, וואָס יענער האָט אין די יונגע יאָרן (1704) פאַרעפנטלעכט די דאָזיקע פּאָעמע מיט אַ נייעם פירוש („עץ הדעת“). „דער, וואָס ס'האָט פאַרעפנטלעכט דאָס דאָזיקע ווערס — רופט אויס מיט כעס דער בעל „אמונת חכמים“ — דער איז עתיד ליתן את הדין“⁴⁴.

ביי אַזעלכע שטימונגען איז לייכט זיך פאַרצושטעלן, אין וועלכער שווערע לאַגע עס האָבן זיך געפונען די געצויילטע מענער פֿון יענער צייט, וואָס זיינען ניט געווען געזאָנען צוגיין פלינד אין דעם אויסגעטראַטענעם וועג פון מסורת אַבות און געמאַכט דעם מינדסטן פרוו קריטיש זיך פאַרהאַלטן צו די אויטאָריטעטן פון די פריערדיקע דורות. זייער פאַ-לערנד איז אין דער הינזיכט דער שווערער לעבנסוועג פון דעם שפראַכ-פאַרשער שלמה-זלמן הענא. געבאָרן אין האַנוי אין 1687, האָט שלמה-זלמן שוין אין די יונגע יאָרן אַרויסגעוויזן אַ באַזונדערן אינטערעס צו דער

39 „אמונת חכמים“, דף 27, עמ' ב' דף 38, עמ' א'.

40 דאָרסן, 10, דף א'.

41 דאָרסן, דף 19, עמ' א'.

42 דאָרסן, 38, עמ' א': „כי כל דבריו נוסים למינות, ואל תתם מזה כי יותר על כן בקש האדום הזה להדיחנו מעל ד' ולגרשנו כנחלת הורה“.

43 דאָרסן, 15, עמ' ב', 27, עמ' א'.

44 דאָרסן, 16, עמ' א' (מיר צייטן לויס דער ערשטער אויסגאַבע, 1730).

וואָרשיינלעך איז דער שאַרפער סאָן, אין וועלכן דער „אמונת חכמים“ איז נעשריבן געווען די סיבה, וואָס אבי-גדעם פריינד, גר די-לאַקוילא, נאָכדעם מי ער האָט זיך פאַ-קענט מיטן ווערק אין בת-ביד, האָט ער געבעטן דעם פאַרפאַסער ער זאָל דאָס ווערן גיב פאַרעפנטלעכן.

וויסנס-בראנושע, וואָס האָט ניט געוועקט די קלענסטע אויפּמערקזאמקייט אין די דייטש-פּוילישע ישיבות — צו שפּראַכפּאַרשונג און העברעיִ-שער גראַמאַטיק. נאָך יינגלווייז האָט ער דורכגעשטודירט די אַלע אַלטע יידישע מדקדים און פּילאָלאָגן, און צו צוואַנציק יאָר איז ער שוין מיט אַן אייגן ווערק אַרויסגעטראָטן — אַ העברעיִשע גראַמאַטיק „בנין שלמה“ (1708). אין דער צווייטער הקדמה קלאָגט זיך דער יונגער פּאַרפּאַסער, וואָס די גראַמאַטיק פּון דער ביבלי־שפּראַך ווערט אזוי פּאַרנאַכלעסיקט. יידישע יונגעלייט פּאַרנעמען זיך מיט פּילפּול, באַווייזן זייער חריפות און בקיאות אין דער תּלמודישער ליטעראַטור, זיי האָבן אָבער קיין שום באַ-גריף ניט, וואָס אזוינס איז דיקדוק, און זיינען ניט אימשטאַנד איבערלייענען קיין איין תּפילה, קיין איין זאַץ אַפילו אָן גראַמאַטישע גרייזן.“ אָט די מוטיקע שווימערס איבערן ים התּלמוד, טענהט ווייטער דער בעל „בנין שלמה“, האַלטן פּאַר ניט פּאַסיק פּאַרנעמען זיך מיט דיקדוק, וואָס איז ביי זיי אַפילו פּאַר קיין לימוד ניט פּאַררעכנט. מיט יונגטלעכער זעלבסט-צופּרידנקייט פּאַרזיכערט דער פּאַרפּאַסער, אַז ער האָט אין זיין ווערק אויסגעפּעסערט פּילע גרייזן ביי די אַלטע מדקדים (ועוד זאת מדרכי זה החבור, שהשגתי לפעמים על איזה מחבר ולא מנעתי הדבור, אכן לא דחיתיו בלי טעם כאמת הבנין, רק בסברות ברורות וראיות נכונות ברתי הענין).

דער טאָן פּון דעם יונגן פּאַרפּאַסער איז טאַקע אַ נאַנץ תּסיפּער, ערטערווייז אַפילו מיט פּאַלעמישער שאַרפּקייט. אַ יונגערמאַן זאָל אַרויט-טרעטן מיט אזאַ זיכערקייט קעגן אַלט־אַנערקענטע אויטאָריטעטן, זיך דערוועגן כאַפּן אין גרייזן דעם אבן עזרא, דעם רד"ק, דעם אַברבנאַל — דאָס האָט אויסגעוויזן ווי אַן אומדערהערטע חוצפּה, עס האָט ממש גע-שמעקט מיט „הפּקירות“. אינטערעכאַנט איז דערביי פּאַלאַנדיקער פּרט: אין דער דריטער פּאַררעדע צו זיין ווערק מאַכט שלמה הענא חוזק פּון דעם אַברבנאַל דערפּאַר, וואָס יענער קומט מיט טענות צו ירמיהו הנביא, אַז יענער איז ניט געהעריק באַהאַונט אין די פּללים פּון דיקדוק. אמת, שלמה הענא נעמט זיך דאָ אַפילו אָן פּאַר דעם געטלעכן נביא בן חלפּיהו, דאָך האָט דער שפּאַטישער טאָן זיינער בנוגע צו אזאַ גדול בישראל ווי דער פּרומער יצחק אַברבנאַל שטאַרק אויפּגעבראַכט די ראשי הקהל פּון פּראַנק-פּורט, ווי ס'האָט זיך געדרוקט הענאם פּוך; און ווי נאָך „בנין שלמה“ איז פּון דרום אַרויס, האָבן זיי גלייך אָנגענומען אַ החלטה דעם ספּר צו

45 „בנין שלמה“, צווייטע הקדמה: „ובני ישראל לא ידעו מה מדקדוק לבין הקדוש קרוא פּקרא שבת וחורש, ולא יכלו לקרוא פּסוק אחד סבלי שניאה“.

פארברענען, ווייל ער קאן דאך אויך אנדערע ברענגען צו דער חוצפה אפשפאטן פון אָנערקענטע אויטאָריטעטן. נאָר אַראַנט דעם, וואָס פאַר הענאַן האָט זיך אָנגענומען דעם באַרימטן דוד אָפּענהייםס זייער אָנגע-זעענעִר איידעם, איז דער גור בטל געוואָרן, אָבער בתנאי, אז דער מהבר זאָל צום סוף פון זיין ווערק אָפּדרוקן אַ פּתב התנצלות, זוו ער בעט מחילה ביי די אַלע גדולים, וואָס ער האָט פּונע בכבוד געווען⁴⁶. דער כתב. הַתנצלות האָט טאַקע אָפּגעראַטעוועט דעם ספר פון שריפה, אָבער ניט דעם מחבר פון אַלע מעגלעכע דיפּות. ניט קוקנדיק אויף זיינע ברייטע ידיעות און גרויסע פעיקייטן, האָט דאָך הענאַ זיך ניט געקאָנט דערשלאָגן צו אַ וועלכער ס'איז שטעלע, און ער האָט זיך מפרנס געווען דערמיט, וואָס ער האָט געגעבן העברעיִשע לעקציעס⁴⁷ און פאַרקויפט עקזעמפּלאַרן פון זיין גראַמאַטיק. האָט הענאַ מיט אַ צייט שפעטער שאַרף קריטיקירט איינעם אָן עזריאל מיט זיין זון אליהו אויס ווילנע פאַר זייער ניט געלונגענער תּפילות־אויסגאַבע, האָבן יענע אין זייער פּאָלעמיק געהאַלטן פאַר נייטיק קודם־כּל דערמאָנען זייער קריטיקער זיין „חמאת געוורים“, וואָס ער האָט געהאַט די העזה אָנפאַלן אויף גדולים און נאונים. הענאַ באַרירט דערפאַר נאָך אַמאָל אין דער פאַרערדע צו זיין שפעטערדיק ווערק „שערי תורה“ די פאַר אים אזוי טראַגיש געוואָרענע פּראַגע: צי איז דערלויבט צו קריטיקירן די מיינונגען פון אָנער־קענטע אויטאָריטעטן? ער דערלויבט זיך דערביי אַרויסזאָגן דעם פאַר יענער צייט אַפיקורסישן געדאַנק, אז ס'איז יעדן דערלויבט צו זוכן און פאַרשן נאָכן אמת, און ער מעג זיך דערביי ניט בלינד פאַרלאָזן אויף דער מיינונג פון אָנערקענטע אויטאָריטעטן, וואָרעם יענע זיינען אויך ניט מער ווי מענטשן, און קאָנען אַ טעות האָבן⁴⁸. הענאַ האָט מיט זיין אַרויסטריט ווידעראַמאָל דערוועקט דעם צאָרן פון די גאָסטפּאַרכטיקע

46 ווייל דער דאָזיקער „מחילה“־כתב איז אויסגעהויס געוואָרן בלויז אין נע-צייילע עקזעמפּלאַרן, ברענגען מיר אים בשלמות. זע בילאָגע נומ' 7.

47 לויט דער מיטטיילונג פון ווינעס אַ בן־דוד, איז הענאַ געחזקן אַ לעקסאָר פון דער העברעיִשער שפּראַך אין אייניקע האַלענדישע אוניווערסיטעטן (זע „צייטשריפט פ. העבר. ביבליאָגראַפיע“, 1904, 94).

48 הענאַ שרייבט: „אכנס בתום לבבי ובנקיון כפי עשיתי זאת, אשר השנתי למעשים על איזה מחבר מכתברים הראשונים, כי תורה היא, וטותר לכל אדם לחקור ולדרוש אחרי האמת; וכתוב בתשובות חזת יאיר, כי טותר לכתוב על איזה מחבר מן הראשונים שסעה, כי גם ככהר מן האנושי לא נמלס מן הסעות. גם אין ראוי להעלם האמת“.

מנהיגי הדור און דער קנאי יעקב עמרן אשכנזי האָט אים אָנגערופן „הנמהר והנבהל“⁴⁹.

אויף ווי ווייט דער פארגליווערטער געדאַנק פונם דייטש־פּוילישן יידנטום אויס יענער צייט האָט זיך פארהאַלטן מיט חשד און שנאה צו אַלץ, וואָס ס'איז געווען ניט נאָר לויטן לאַנג פעסטגעזעצטן סדר — זאָגט אַמבעכטן עדות אַן אַנדער וויסנשאַפטלעך ווערק אויס יענער תקופה. דאָס איז דאָס ביבליאָגראַפישע האַנטבוך „שפתי ישנים“ פון שבתי בן יוסף באַס. אַלס פּערצינאָריק יונגל⁵⁰ האָט שבתי אָנגעוואָרן זיינע עלטערן; זיי זיינען אומגעקומען בשעת דער שחיטה, וואָס ס'איז פאָרגעקומען אויף יידן אין זיין געבאָרן־שטאָט קאַליש אין 1655. דער יונגער יתום איז דאָן אַוועק קיין פּראָג, וווּ ער איז אַדאַנט זיין פּראַכטפולער באַס־שטימע גלויב אָנגענומען געוואָרן פאַר אַ זינגער אין דער באַרימטער פּראָגער אַלמאָניער שול. אַ רייך באַנאַבטער, האָט דער יונגער זינגער זיין נאַנצע פּרייע צייט אָפּגעגעבן וויסנשאַפטלעכע ליטעריע. נאָך אין יאָר 1669 דרוקט באַס איבער משה שערטלס באַקאַנטן גלאָסאַר „באר משה“⁵¹, וועלכן ער באַגלויט מיט אַ ברייטער הקדמה, וווּ ער באַקענט אין אייני פאַכער קלאָרער פאַרם מיט די בללים פון דער העברעיִשער גראַמאַטיק. ער האָט אויך שפּעטער פאַרעפּנטלעכט אַן אייגענעם פּירוש אויף רש"י, נאָר קונה־שם געווען האָט זיך שבתי באַס אויף אַ נאַני אַנדער געביט. ער האָט אין משך פון 1674 ביז 1679 געמאַכט אַ ריזיגע איבער פּוילן, דייטשלאַנד און האַלאַנד, זיך אויפהאַלטנדיק אַ לענגערע צייט אין אַלע דעמאָליטיקע וויכטיקע יידישע קולטור־צענטערס. אין 1679 האָט באַס זיך באַזעצט אין אַמסטערדאַם, וווּ ער האָט אויפן בעסטן אופן אויסגענוצט די רייכע ביבליאָטעק פון דעם מיטגליד פון דער ספרדישער קהילה משה דאַגוליאַר, און דאָס האָט אים געגעבן די מעגלעכקייט צו פאַרענדיקן (אין 1680) זיין פּונדאַמענטאַל ביבליאָגראַפיש ווערק „שפתי ישנים“, וואָס ער האָט פאַרטראַכט נאָך אין פּראָג. אין דעם דאָזיקן ווערק, וואָס אַדאַנט אים איז שבתי ביז אָנערקענט געוואָרן אַלס דער „פאַטער“ פון דער יידישער ביבליאָגראַפיע, זיינען פאַרצייכנט 2400 ווערק (2200 העבראַיִסע און איבער 160 יודאַיִסע) נאָכן אַלף־בית־סדר פון זייערע נעמען; ביי

⁴⁹ זיין ענטפער אויף עמרןס אָנפאלן האָט הענא פאַרעפּנטלעכט צום סוף פון זיין גראַמאַטיק „צחר התבה" (1733), וואָס איז בשעתה געווען זייער פּאָפּולער, אין אַן בערערע מאָל געווען איבערגעדרוקט.

⁵⁰ שבתי באַס איז געבאָרן אין 1641, געשטאָרבן אין קראָסאַטין אין 1718.

⁵¹ פער באַריכות וועגן דעם „באר משה" — אין וויסנערדיקן טייל פון אונזער

יעדן ווערק איז אָנגעמערקט דער נאָמען פונם פארפאַסער, דער פאַרמאַט, דער אָרט און יאָר פונם דרוק און אויך אין קורצן דער אינהאַלט פונם ווערק. דעם רוב פאַרנאָטירטע ווערק האָט באַס גופא געהאַלטן אין די הענט, די איבעריקע האָט ער באַשריבן אויפן סמך פון בוקסדאָרף און פאַרטאָלֶקטשי. די גאַנצע אים באַקאַנטע יידישע ליטעראַטור האָט באַס אַיינגעטיילט אין צוויי גרופעס: ביבלישע און נאָך־ביבלישע, און יעדע פון די צוויי גרופעס ווידער צעפאלן אויף ווייטערדיקע צען אָפטיילונגען. אַלס ביילאַגע צו זיין ביבליאָגראַפישן קאַטאַלאָג גיט נאָך באַס אַ נעמען זוכצעטל, וווּ צווישן די פאַרפאַסערס זיינען אויך פאַרצייכנט די תנאים, אַמוראים, סבוראים און גאונים. אַ קולטור־היסטאָרישן ווערט האָט אויך די הקדמה צו „שפתי ישנים“. שפתי באַס ווייס זייער גוט מיט וואָסער חשד זיין דור פאַרהאַלט זיך צו יעדן דבר חדש, צו אַלץ, וואָס איז אויסער דעם אַלטענלעכן און פון קדמונים פעסטגעזעצטן סדר. האַלט ער דערפאַר פאַר נייטיק אונטערצושטרייבן, אַז אַ ביבליאָגראַפיש האַנטבוך קאָן דעם דת פלל גיט שאָרן, נאָר אַדרבת ואדרבת: עס קאָן זיין זייער נוצלעך און ברענגען צו יראת שמים. און ער פאַררופט זיך דערביי אַפילו אויף אַ גדול בישראל, אויף דעם „של"ה הקדוש“, דעם גאָטספאַרכטיקן ישעיה הורוויטש. אַלס פיינט פון פילפול און „חילוקים“ ליינט באַס אויך פאַר אין דער דאָזיקער הקדמה רעפאַרמירן דעם סדר פון קינדער־דערציאָנג, און ער פאַררופט זיך אויך דאָס מאָל אויף אַ רבנישן אויטאָריטעט, אויף ישעיה הורוויטשעס זון, ר' שעפטל, וועלכער האָט פאַר די „אַשפנזים“ — די דייטש־פוילישע יידן געשטעלט אַלס מוסטער די שולן און חדרים פון דער ספרדישער קהילה אין אַמסטערדאַם.⁵²

די יידישע וועלט האָט ערשט אין די שפעטערדיקע דורות פאַרשטאַנען ווי געהעריק אָפצושאַצן דעם „פאַטער“ פון דער העברעיִשער ביבליאָגראַפיע, דערפאַר אָבער אין דער קריסטלעכער געלערנטן־וועלט איז שבתי באַס גלייך געוואָרן אַ מפורסם ווי נאָר זיין „שפתי ישנים“ איז דער־שינען. דאָס ביבליאָגראַפישע ווערק פון „באַססיסטאַ“ (אַזוי האָט שבתי באַס ביי די אומות העולם געהייסן) ווערט איבערזעצט אויף דייטש און לאַטיין און דינט דאָן אַלס גרונטשטיין פאַר וואָלפס דיקבענדיקער „ביבליאָטעקא העבראָיקאַ“.

אין אידענישער קרובהשאַפט מיט דעם „שפתי ישנים“ געפינט זיך דאָס

⁵² וועגן שבתי באַס יידיש ווערק „דרך ארץ“ — אין ווייטערדיקן טייל פון

ווערק פונם מינסקער רב און ראשישיבה, יחיאל בן שלמה היילפערין⁵³. ווי שפתי באַס איז אויך היילפערין געווען אַ סעננער פון דעם סדר הפילפול און, אַליין אַ גרויסער בפי אין דער תלמודישער ליטעראַטור, האָט ער זיין גאַנצע אויפמערקזאַמקייט געשאַנקען דעם לימוד, וואָס האָט אַמווייניקסטן אינטערעסירט אין די פּוילישע ישיבות — היסטאָריאָ-גראַפיע און געשיכטע-פאַרשונג. זיין לעבנסווערק, איבער וועלכן ער האָט געאַרבעט די צענדליקער יאָרן, „סדר הדורות“, באַשטייט אויס דריי טיילן: 1) ימות עולם, דער סדר הדורות פון קדמונישע צייטן אָן ביז דער צווייטער העלפט 17טן י"ה. דער פאַרפאַסער האָט זיך דערביי באַ-נוצט מיט די היסטאָריאָגראַפישע ווערק פון זכותא, גדליה אבן יחיא און דוד גאַנז. 2) סדר תנאים ואמוראים און 3) שמות הספרים והמחברים פון נאָך דער תלמודישער תקופה. דער מחבר שטיצט זיך דערביי הויפט-זעכלעך אויפן „שפתי ישנים“. דער ווערטפולסטער טייל פונם ווערק איז דער צווייטער, וווּ היילפערין סיסטעמאַטיזירט און באַלייכט אויף אַ גאַנץ געשיקטן אופן די אַלע פאַרפלאַנטערטע און אָפט אויך סתירותדיקע ידיעות וועגן די באַשעפער פונם תלמוד — די תנאים און אמוראים.

אַזוינע ווערק האָבן אָבער ווייניק אינטערעסירט היילפעריןס אין פילפול פאַרטאַגענס דור, און דער „סדר הדורות“, וואָס איז שוין אין 1725 געווען פאַרענדיקט, איז ערשט דערשינען אין 1768, ווען היילפערין האָט שוין פון לאַנג אין קבר גערומט.

פילע יאָרן נאָכן פאַרפאַסערס טויט איז אויך דערשינען אַן אַנדער קאָפיטאַל ווערק פון יענער תקופה — דער „פחד יצחק“, אַ תלמודישע ענציקלאָפּעדיע פאַרפאַסט פון דעם פּעראַרער דאָקטאָר, רב און ראש-ישיבה, יצחק לאַמפרונטי⁵⁴. נאָך אַלס סטודענט פון פאַדער אוניווערסיטעט האָט לאַמפרונטי שוין פאַרטראַכט זיין ריזן-ווערק, איבער וועלכן ער האָט געאַרבעט זיין גאַנץ לעבן. ביים פאַרפאַסערס לעבן זיינען דער שינען בלוז די ערשטע צוויי בענד (פון אות א' ביז אות ד'). די ווייטער-דיקע בענד האָבן זיך אָנגעהויבן צו דרוקן ערשט אין 1796, און פולשטענ-דיק איז דאָס ווערק דערשינען ערשט אין דער נייערער צייט (אין 1837). דער „פחד יצחק“ צייכנט זיך אויס מיט די זעלבע מעלות אָבער אויך מיט די חסרונות, וואָס היילפעריןס ווערק: גוואַלטיקער אַרבעטס-פּלייט,

53 געבאָרן בערך אין 1666, געשטאָרבן אין 1746. סער באַריכות וועגן היילפעריןס רינג לעבן זע ביי משכיל לאיתן אין זיין אויסגאַבע „סדר הדורות“ (1782-1882).

54 געבאָרן אין 1679, געשטאָרבן אין 1756, ביאָגראַפישע פרטים זע: „דברי פי חכם חז“, 131-137; די פּאָרטרעט צו „פחד יצחק“, אויסגאַבע 1835.

גרויסע בקיאות, אָבער שוואַכע אַרכיטעקטאָניק, ביי ניט גענוגנדיקער קריטיש-וויסנשאַפטלעכער באַלייכטונג פונם אָנגעזאמלטן מאַטעריאַל. דער ווערט פון לאַמפרונטיס ענציקלאָפּעדיע ווערט נאָך דערמיט פאַרנרעסערט, וואָס דער פאַרפאַסער ברענגט זייער פיל וויכטיקע דאָקומענטן און שו"ת פון חשובע פּערזענלעכקייטן.

צווייטער קאפיטל

דער ווקס פון די משיחיש-מיסטישע שטרעמונגען. — יהודה, חסיד' און זיינע אָנהענגער. — דרשנים-מיסטיקער און מוסר-ליסערצוויר. — הירש קוידאנאָזער און זיין „קב הישר“. — דער אַסקעטישער און טרה-שחורה-דיקער כאַראַקטער פון דעם דאָזיקן מוסר-ספר. — אליהו הזקן און זיין „שבט מוסר“. — דער נאָט פון חסד און דער מענש פול מיט זינד. — די „מחשבי קצין“ און מיסטיקער-סעקסאַנאַן. — דער קאַכף פון די רבנים קעגן די באַהאַלענע „שגחתי-צבניקעס“.

מיר האָבן אין פאָריקן קאפיטל געזען, ווי אזוי דער טרוקענער פילפול מיט זיינע חרופותדיקע „חילוקים“ און איבערגעשפּיציט-שכלדיקע המצאות איז געוואָרן אַ זעלבסטצוועק, אַ בנין פאַר זיך, אַ ריוזיקער בנין, פאַר וועלכן עס האָבן מיט גרויס פלויס געטראָגן ציגל די שאַרפסטע מוחות פון דעם פּוילישן יידנטום. אָט דער „פילפול לשם פילפול“, די קאַלט אויס-גערעכנטע און שאַרף-שכלדיקע אַיינפאַלן בנוגע צו דברים שבלב, ביי עטיש-רעליגיעזע פראַגן און פראַבלעמען, האָבן אָבער ניט געקאָנט באַפרידיקן די מענטשן מיט געפילפולע הערצער און גלויביק-בענקענדיקע נשמות. אין דער אַטמאָספּער פון טרוקענעם פילפול, קלוינלעכן פּעדאַג-טיזם און פאַרגליווערטער רוטין האָבן די דאָזיקע מענטשן געשמאַכט נאָך דעם לעבעדיקן קוואַל פון הייסן גלויבן און רעליגיעזן פאַטאָם. מיר האָבן שוין פריער געזען ווי שטאַרק עס האָבן צו זיך געצויגן אָט די דאָ-זיקע פאַרחלומטע נשמות די פאַרבאָרגענע טיפענישן פון דער „חכמת הנסתה“, און ווי ס'איז אין דער דאָזיקער סביבה געשאַפן געוואָרן דאָס אין זיין אַרט קלאַסישע ווערק „של"ה“, וווּ עס ווערן מיט אַזאַ התלהבות פראַפאַנאַנדירט די אידעען פון דעם „אר"י הקדוש“. די שטרענג אַס-קעטישע לוריאַנישע קבלה האָט מיט איר מיסטישן גייסט דורכגעדרונגען דעם גאַנצן חלל פון דער רבנישער וועלט, און טרעט אַלץ בולטער אַרויס אַלס דער באַדייטנדיקסטער באַקטאָר אין דעם גייסטיקן לעבן פונם פּוילישן יידנטום. איבער דער פּאָלקס-פאַנטאַזיע האָבן אומבאַגרענעצט געוועלטליקט די אימהדיקע מעשיות וועגן די שמראַפּן, וואָס שטייען פאַר אינם גיהנים,

וועגן נילגול הנפש, וועגן פלערליי מחבלים, וועגן השבעות, קמיעות מיט ווונדערבארע „שמות“, „צירופי אותיות“, וואָס באַשאַפן און צעשטערן נאַנצע וועלטן. ווייל די רעאַלע וועלט איז פאַר דער יידישער פּערזענלעכ־ קייט געוואָרן אַן „עמק הבכא“, דער טאָל פון יאָמער, שרעקלעכע ליידן און אומגענדלעכע דערגיידעריקונגען, האָט זי פאַר זיך געשאַפן אַן אַנדער וועלט — אַ וועלט פון מיסטישע חלומות און פאַנטאַסטישע זעונגען. און יענע וועלט, די מיסטיש־פאַנטאַסטישע וועלט, האָט אין די אויגן פון די נעטאָ־באַוווינער אָנגענומען מער רעאַלע און קאָנקרעטע פאַרמען ווי די רעאַלע ווירקלעכע וועלט. און דאָך איז אָט די פאַנטאַסטישע וועלט געווען אַן אָפּשינגלונג און נאַכקלאַנג פון דער טרויעריקער ווירקלעכקייט. די צאָל פון די פאַרביסענע שונאים און קעגנער פון דער יידישער באַפעלקערונג איז אַליין געוואַקסן; די קאָטוילישע גייסטלעכע און די שטאַטישע צעכן און גילדיעס האָבן אַן רחמנות גערודפט די יידן אויף יעדן שריט און טריט, און אין דער זעלבער צייט האָט די אין מיסטישן נעפל אַיינגעהילטע פּאָלקס־פאַנטאַזיע געשאַפן אַנצאָליקע מחנות מחבלים און ניט־גוטע, וואָס לויערן אויפן מענטשן אויף יעדן טריט און זיינען גרייט אים אומ־ צוברענגען אויף אייביקע צייטן. פאַרנעסט זיך דער מענטש נאָר אויף איין מינוט און לאָזט זיך פאַרפירן פונם יצירה־רע — איז ער שוין פאַר־פאַלן, און עס וואַרט אויף אים דער שרעקלעכער עונש פונם גיהנום; פאַר איין מינוט פאַרגעניגן ווערט באַצאָלט מיט אומגענדלעכע יסורים און ליידן. מענטשן מיט צאַרט־פילגריקע און צאַפּלדיקע נשמות האָבן געפלייכט זיך וואָס מער דערווייטערן פון דעם זינדיקן עולם־הזה, געפירט אַן אַסקעטיש לעבן, געפייניקט דעם לייב מיט תעניתים און סיגופים, בכדי דערמיט גובר זיין די מאַכט פון די „קליפות“, און וואָס מער מקרב זיין דעם „קין“ און די נאולה פון דער וועלט. אַליין מער פאַרמרה־שחורטה און פאַריאושט ווערט די סביבה אין דעם יידישן געמאָ. און נאָך דעם ווען די גרויסע קאַטאַסטראָפּע איז געשען, און די ווילדע קאַזאַק־חילות האָבן אויף זייער בלוטיקן מאַרש די הונדערטער קהילות חרוב געמאַכט — איז אין דעם באַוווּסטזיין פון דעם אין טויט־שרעק פאַרשטאַרטן פּאָלק אַליין שאַד־ פער און דרינגענדיקער געוואָרן דער געדאַנק: „ס'איז שוין מער ניט מעג־ לעך אזוי ווייטער צו לעבן“. עפעס מוז געשען און מאַכן אַ סוף צו די אומדערטרעגלעכע ליידן פונם פּאָלק... דאָס גרויסע אומגליק, וואָס איז געשען, דאָס זיינען „חבלי משיח“ — אָט דער גרונט־געדאַנק האָט געוואַקסן איבער דעם פּאָלקס־באַוווּסטזיין און געטריפט מיט זאַל־ האַפענונג אין די אָנגעווייטאַנטע הערצער... מען האָט אויסגעערעכנט אַן געפונען, אַז „חבלי משיח“ באַטרעפט בנימטריא דאָס אייגענע ווי „ת'ח“,

און דער נאָמען פון דעם הויפט־פירער פון די קאָזאָקישע היילות — חמיל (באָנדאָן כמעלניצקי) איז דער נומרוקין פון קבלי משיח יבוא כּס כ"א און בעת עס האָט זיך דערהערט בכל תּפוצות ישראל דער שטאָלצער אויפרוה פון דעם מיסטיקער אויס סמירנע: „איך אייער משיח, שבת־צבי!“ האָט דער דאָזיקער אויפרוה אַרויסגערופן אַ געוואַלטיקע יובל־פּרייד אין די פּוילישע קהילות. „די יידן האָבן געוּבלט — דערציילט דער אוקראַינישער שריפטשטעלער פון יענער צייט, גאַליאַטאָוסקי — אייניקע האָבן פאַר־לאָזן זייערע הייזער און פאַרמעגן, פאַרוואָרפן זייערע געשעפטן, און האָבן דערקלערט, אַז משיח וועט באַלד קומען און וועט זיי קיין אַרץ־ישראל ברענגען; אַנדערע האָבן געפאַסט גאַנצע טעג, אַפילו קליינע קינדער קיין עסן ניט געגעבן. אינם ווינטער געבאָדן זיך אין פּאָלאַנקעס, זאָננדיק דערביי אַ ספעציעלע ניי פאַרפאַסטע תּפילה“¹. די ליכטיקע האָפענונג איז אָבער ניט דערפילט געוואָרן, און טרויעריק האָט זיך פאַר־ענדיקט די משיחישע באַוועגונג; דעם דערוואַרטן משיח האָט דער סולטאַן אין תּפּיסה געוואָרפן און דאָרט איז ער אַ מסמלמענער געוואָרן. די פּרייטע גאַציאָנאַל־פּאָליטישע באַוועגונג, וואָס דער דאָזיקער אויסער־געוויינלעכער מאַן האָט אַרויסגערופן, האָט אָבער ניט געקאָנט אינגאַנצן בטל ווערן. אין פּוילן האָבן זיך אין פאַרשיידענע פּונקטן באַוויזן התּלהבות־דיקע מיסטיקער, וואָס האָבן גערופן און געוואָרנט דעם עולם צו זען וואָס מער פאַסטן און תּשובה טאָן, ווייל די גאולה וועט באַלד קומען. אַ באַזונד־דערס שטאַרקן רושם האָט געמאַכט יהודה חסיד אויס שערלעץ². אַ שטרענגער אַסקעט און פייערדיקער אָנהענגער פון קבלה־מעשית, האָט יהודה חסיד פעסט געגלויבט, אַז באַלד וועלן זיך באַוויזן די גרויסע ווונד־דער. ער האָט געגרינדעט אַ ספעציעלן אָרדן פון „חסידים“, וואָס האָבן מיט שטרענגע תּעניתים און סיגופים געוואַלט דערנענטערן דעם „קץ“.

יהודה חסיד האָט געוואַנדערט פון שטאָט צו שטאָט, און אין די שולן און בת־מדרשים, מיט אַ ספּר־תורה אין דער האַנט, האָט ער אין פייערדיקע דרשות גערופן דעם עולם צו תּשובה און האַרציקן געבעט. זיינע דרשות האָבן געמאַכט אַ שטאַרקן רושם אויפן עולם, די צאָל פון די „חסידים“ איז אַלץ געוואַקסן און אין יאָר 1700 האָט אַ גאַנצע מחנה פון טויזנט מאַן מיט יהודה חסיד בראש געלאָזט זיך קיין אַרץ־ישראל, בכּדי דאָרט

¹ זע „לקורות הגיורות“, II, 27.

² מיר ציטירן לויט דובנאָו, צי.ס. II, ב' III. וועגן דער דיפּוסאַציע וואָס דער ס"ו האָט געטיקט צום שבה־יציב, זע אונזער ווערק, פּערסן באַנד, ז' 429.

³ באַריכות וועגן יהודה חסיד, זע: דוד פּה"א אין „בגסות ישראל“, I, 775—784; גרעק־שפּ"ה, VIII, 358—584.

מיט גרויס פארטראד סקבל-פנים זיין דעם לאנג דערווארטן גואל. פילע פון די „חסידים“ זיינען אויפן וועג אומגעקומען, און די וואָס האָבן זיך רערשלאָגן קיין ירושלים, האָט זיי דאָרט דערווארט אַ טרויעריקע אַנט-טוישונג. דער גואל איז ניט געקומען, יהודה חסיד איז פאלד געשטאָרבן, און זיינע אָנהענגער, אָן וועלכע ס'איז מיטלען צום לעבן, האָבן זיך גע-לאָזט צוריק קיין אייראָפע און צעשפרייט זיך איבער פאַרשיידענע לענדער.⁴ עס איז קלאָר, אַז מענטשן מיט אומרויקע נשמות און בענקענדיקע הערצער האָט ניט געקאָנט אינגאנצן באַפרידיקן דער טרוקענער פילפול מיט אַלע זיינע שפיצלעך און שכלדיקדיאלעקטישע אַיינפאלן. עס איז דערפאַר גאנץ נאַטירלעך, וואָס לעבן דער רעליגיעזער רבניש-סכאָלאַסטי-שער ליטעראַטור האָט זיך אויך פונאַנדערגעוואַקסן די אין מיסטיק אַיינ-געהילטע מוסר-ליטעראַטור. לעבן די אויבנדערמאָנטע פילפוליסטישע דרשנים, וואָס פאַר זיי איז געשאַפן געוואָרן דאָס האַנטבוך „לקט יוסף“⁵, האָבן זיך אויך באַוווּן פּרעדיקער פון אַ גאנץ אַנדערן שניט: דרשנים-מיס-טיקער, וואָס זייערע „אורים ותומים“ זיינען געווען די סודותדיקע „כתבי האר“⁶ — דעם אר"י און זיינע תלמידים קאבאליסטישע האַנט-שריפטן, פול מיט „רזי עולם“, מיט ווונדערבארע אַנטפּלעקונגען... מיט גרויס התלהבות פלעגן די דאָזיקע פּרעדיקער פאַרשפרייטן דעם אר"י אידעען, אַיינגעהילט אין „ספורי נפלאות“, אין פירכטערלעכע מעשיות וועגן חיבוט הקבר, וועגן גילגול הנפש, וועגן מחבלים, וועגן דעם שרעק-לעבן עונש, וואָס ס'וואַרט אויף די רשעים אין גיהנום און דעם ליכטיקן שכר, וואָס ס'איז אָנגעגרייט פאַר די צדיקים אין גן-עדן. מען האָט זיך אָבער ניט באַזוננט בלוז מיט דרשות, עס זיינען אויך אין דעם זעלפן נוסח געשאַפן געוואָרן ספּעציעלע מוסר-ספרים, וואָס האָבן שטאַרק אויסגענומען ביים פּאָלק. בכדי די דאָזיקע מוסר-ליטעראַטור זאָל קאָנען פריי אַריינדרינגען אין די ברייטע פּאָלקס-שיכטן, איז זי געשאַפן געוואָרן אין ביידע שפּראַכן: העברעיִש און יידיש. מער באַריכות וועלן מיר ריידן וועגן דעם אין דעם ווייטערדיקן באַנד פון אונזער ווערק, דאָ וועלן מיר זיך אָפשטעלן בלוז אויף איינעם פון די טיפישסטע מוסר-ספרים פון דעם שניט, וואָס ס'איז טאַקע געשאַפן געוואָרן אין ביידע שפּראַכן — אויף דעם „סב הישר“ פון צבי הירש בן שמואל קוידאַנאָווער.⁷

4 אייניקע פון יהודה חסידס אָנהענגער, אַנטפּוישט אין זייערע האַמענונגען, האָבן אָנגענומען דעם איסלאַם, געצוילטע. פון זיי זיינען איבערגעגאַנגען צום קריסטנטום.

5 זע אויבן, ז' 164.

6 דער העברעיִשער סעקסס איז צום ערשטן דערשינען אין 1705, די יידישע

איבערזעצונג — אין 1724.

דער „קב הישר“ איז אין גרונט גענומען ניט קיין זעלבשטענדיק יוערק. דער פארפאסער גופא ווייזט אָן אין דער הקדמה, אז ער האָט זיך פיר באַנוצט מיטן ווערק פון זיין רבין, דעם מינסקער רב יוסף בן יהודה, און אז מאַכע פרקים אין „קב הישר“ — „הם ממש דבריו“, ד"ה זיינען גענומען וואָרט ביי וואָרט פון יענעם ווערק, וואָס האָט געטראָגן דעם נאָמען „יסוד יוסף“.⁷ דער „יסוד יוסף“, וואָס איז פארפאסט געוואָרן סוף אַכציקער יאָרן פונם 17טן יאָרהונדערט,⁸ האָט אָבער קיין מזל ניט געהאַט: קאָרגע הונדערט יאָר האָט ער זיך אין פתביד געוואַלגערט אומ- באַקאנט און פאַרגעסן, דאָס ווערק אָבער פון דעם בעל „יסוד יוסף“ תלמיד, קוידאַנאָווערס „קב הישר“, איז געוואָרן איינס פון די באַ- ליכטסטע מאַסריספרים ביים יידישן פּאָלק.

צביהירש קוידאַנאָווער איז געווען אַ געבאָרענער אויס ווילנע. זיין פאָטער, אַהרן שמואל, האָט זיך שטאַרק קונהשם געווען אין דער רבנישער וועלט מיט זיינע תלמודישע חיבורים. וועגן צביהירשם לעבן אין ווילנע איז זייער ווייניק באַקאנט; מיר ווייסן בלויז, אז עפעס דורך אַ מסירה איז ער צוזאַמען מיט זיין פאמיליע אָפגעזעסן גאַנצע פיר יאָר אין תפיסה. אויף וויפיל מען קאָן זיך אָנשטויסן אויס אייניקע פראַזן אין דער הקדמה צו זיין „קב הישר“, האָבן אין זיין אומגליק גורם געווען די רעדליכער פון דער דאָרטיקער קהילה, וועלכע הייסן ביי אים „בעלי קרנים“ און „בעלי זרוע“. אין דער פאַררעדע צו זיין פאָטערס ווערק „תפארת שמואל“, וואָס ער האָט פאַרעפנטלעכט אין פראַנקפורט אין 1696, ווייזט צביהירש אָן, אז אין דער מסירה, וואָס האָט אים גע- בראַכט אין אַזא גרויסער נויט, איז דער הויפטשולדיקער געווען אַ געוויסער בן-ציון חורט.⁹ פאַר זיינע פיר יאָר תפיסה האָט צביהירש קוידאַנאָווער אָפגעצאָלט דערמיט, וואָס ער ניט אין זיין ווערק אַן אימהדיק בילד פון די קהלשע „מנהיגים און נשיאים“, ווי זיי אונטערדריקן די ברייטע שיכטן פונם פּאָלק און זויגן ווי פיאַווקעס דאָס בלוט און מאַרד פון דעם אָרעמען המון. מען קאָן דאָ ניט חושד זיין דעם פארפאסער, אז ער האָט דאָ אויכ שטאַה צושוואַרצע פאַרבן באַנוצט און אַ צו איינזייטיק בילד געגעבן,

⁷ משה באריכות וועגן דער פראַג, אויף וויפיל דער בעל „קב הישר“ האָט געשעפט אויס דעם „יסוד יוסף“, זע די אַרבעט פון י. סאָכים אין „צייטשריפט“, 15—24.

⁸ אין דער פאַררעדע צו דער ערשטער אויסגאַבע „יסוד יוסף“, וואָס איז דער- שינגן אין יטקאָוו אין 1785, ווייזט אָן דער אַרויסגעבער: „והנה זה קרוב למאה שנה שחיה ביניה זה הספר ככ"ו ולא בא בדפוס עדיין“.

⁹ „שקם עליו איש אחד המכה רישו הנקרא בשמו בן-ציון בן ר' משה חורט“.

וואָרעם גראָד דאָס קאָפיטל, וווּ קוידאַנאַווער שילדערט די הנהגה פון די דעמאָליטיקע ראשי הקהל, האָט ער כמעט וואָרט ביי וואָרט אָפגעשריבן פון זיין רבינס מוסר־ספר, דעם „יסוד יוסף“. ווייל די דאָזיקע שטעלע האָט אַ באַדייטנדיקן קולטור־היסטאָרישן אינטערעס, ברענגען מיר זי דאָ בשלימות ¹⁰: „ווי דער וואָלסן, וואָס צענייט און ווערט פאַרשווינדן, ווי דער ווינט, וואָס ווערט פאַרטראָגן און קערט זיך מער לײַט אום, אַזוי איז מיטן מושל און מנהיג, וואָס איז זיך לײַט נוהג ווי עס באַדאַרף זיך אויפ־פירן אַ מנהיג פון ישראל, און טראָגט לײַט אויף זיך די משא פון די בני ישראל; ער שטאַרבט און גייט פלוצלונג אַוועק פון דער וועלט, און פון זיינע קינדער בלײַבט לײַט קיין געדעכעניש. און אין דעם דאָזיקן נעץ ווערן געכאַפט פילע מנהיגים, פון וועגן זייער גאווה און שררות, וואָס זיי וואַרפן אַן איבעריקע אימה אויפן עולם, און דאָס לײַט פון גאָטס נאָמען וועגן. זיי טוען זיך אָן אַלע תענוגים און פאַרגעניגנס, און העלפן לײַט מיט דעם עולם ביי די מסים און באַצאָלונגען. אויף זיך מאַכן זיי גרינג דעם מס און אויף אַנדערע מאַכן זיי וואָס שווערער. אַז עס קומט צו פיבורים און גדולה, נעמען זיי אַ חלק צום ערשטן. זייערע פנימער זיינען שטענדיק פאַרפלאַמט, פעט און געזונט, ווייל זיי טוען זיך אָן אַלע ווייל־טאָגן, וואָס זייער האַרץ גלוסט. אינס מענטשנס מי נעמען זיי קיין אָנטייל לײַט, יענעמס לײַדן באַרירן זיי לײַט. און גאָטס עדה, די קינדער פון אַברהם, יצחק ויעקב זיינען צעשטויסן און דערנידעריקט, זיי גייען אום נאָקעט און באַרוועס, מחמת די מסים, וואָס עס גולען ביי זיי די אַגענטן און די באַדינער פונם קהל. יענע קומען מיט אַכזריות אין די הייזער, כאַפן און ראַבעווען פון זיי, וואָס זיי געפינען נאָר, און זעען, אַז די באַלעבאַטים זאָלן בלײַבן נאָקעט און בלוז (ערום ובחוסר כל). אַפילו די קליידער זייערע נעמען זיי אויך צו, אַפילו דעם טלית מיטן קיטל, און פאַרקויפן עס פאַר שפאַט־געלט (במעות קל), און עס בלײַבט ביי זיי גאָרניט, נאָר דאָס שטרוי אין די בעטן. און אין דער צייט פון קעלט און רעגן ציטערן זיי געבעך, און ער און זיין ווייב און זיינע קינדער וויינען, איטלעכער אין אַ באַזונדער ווינקל. ווען אַבער דער מנהיג וואָלט באַהילפיק געווען ביים צאָלן די מסים, וואָלט לײַט אַזוי שווער געווען די לאַסט אויף די מיטעלע באַלעבאַטים און אויף די אַרעמעלײַט. און עס איז פאַראַן נאָך אַ גרעסערע זינד, וואָס די מנהיגים עסן אין טרינקען מקופת הקהל, גיבן דערפון נדן זייערע זין און טעכטער און מתנות התן־כלה. און דאָס געלט

10 מיר האָבן ליידער נישט געקאָנס באַקומען די ערשטע אויסזאָגן פון דער ייִדישער „קבֿ-חֿשׁר“־איבערזעצונג, גיבן מיר דערפאַר דעם באַסערענדיקן קאָפּיל אין איזנער איבערזעצונג.

איז אלץ פון דעם אָנגערעכעוועטן מס און יגיע כפס בון ישראל. און פאַר איערן אזעלכן פרנס און מנהיג גייט אַ פרוז פאַרויס און רופט אויס: דאָס איז דער, וואָס עסט דאָס פלייש און דאָס בלוט פון דעם הייליקן פאַלק ישראל! ער באַזולט אָרעמעלייט, יתומים און אַלמנות! און דער פרוז שלט אים מיט פיל קללות, און זיין תפילה ווערט ניט דערהערט, נאָט ב'ה זאָל אונז אָפהיטן פון דעם דאָזיקן עונש"¹¹.

נאָכדעם ווי קוידנאָווער איז אַרויס פון תפיסה, האָט ער באַשלאַסן די ווילנער קהילה צו פאַרלאָזן, און צום סוף פון דעם 17טן י'ה געפינט ער זיך שוין אין פראַנקפורט, ווו ער האָט זיין מוסר־ספר פאַרעפנטלעכט (1705), וועלכן ער האָט נאָך אין ווילנע פאַרענדיקט.¹²

אין קיין שום אַנדער פאַלקסבוך שפירט זיך ניט מיט אזאַ בלייערנער שווערקייט די געשטאַקטע, דריקנדיקע לופט פון דעם יידישן געטאָ אויס דעם 17—18טן יאָרהונדערט, ווי אין קוידנאָווערס, „קב הישר". דער „יסוד יוסף", אַ שטייגער, פון וועלכן דער בעל „קב הישר" האָט, ווי כיר האָבן געזען, געשעפט מיט אזאַ ברייטער האַנט, רעדט „דברים כבושים", ער זאָגט מוסר דעם עולם און בעט אים, אז ער זאָל גיין אין דרך הישר און דערפילן נאָטס געבאָטן, דער „קב הישר" אָבער בעט ניט — ער פאַדערט מיט ירגזון און צאָרן, ער וואַרפט אָן אַן אימה אויפן ליענער, ער וויל אים אַיינשרעקן מיט די אימהדיקע יסורים פון גיהנום, יענער זאָל אויס פחד מוזן פאַלגן און גיין אין רעכטן וועג: „איי דו, בן אדם! — רופט אויס דער פאַרפאַסער גלייך אינם ערשטן קאפיטל, — ווען דו זאָלסט וויסן, וויפיל שדים פון דער סטראַ-אחראַ עם ליערן אויף יעדן טראָפן בלוט, וואָס געפינט זיך אין דעם מענטשנס האַרצן, וואָלסטו גלייך מיט דיין גאַנצער נשמה און קיטן גוף זיך איבערגעגעבן נאָט צו דינען". וואָרנט דער בעל „קב הישר" פאַר פאַלשע שבועות, סטראַשעט ער גלייך: „לילית הרשעה, די מוטער פון די שדים, וואָס זי דערוועקט עם, בעונותינו הרבים, אזוי פיל גזירות רעות אויף ישראל — זי איז תמיד אין דעם דאָזיקן הויז, ווו עס זיינען דאָרטן פאַלשע שבועות פאַראַן; זי וווינט אין דעם הויז און איז ממית קליינע קינדער, רחמנא ליצלן; און אין דער שטוב אָדער אין דער שטאַט, וואָס דאָרט זיינען פאַלשע שבועות, דאָרטן איז געוויינלעך אָרעמקייט"¹³. דער גאַנצער „קב הישר" ווימלט

11 „קב הישר", קאפ' 9; „יסוד יוסף", קאפ' 9, ז' 7.

12 אין דער פאַררעדנ' צום „קב הישר", בעת דער פאַרפאַסער דערציילט, הי ער איז פון זיין היים אַנטלאָסן פּערום ונחוסר, איז ער דערביי מוסף: „ולא נשאר בידי כי אם חבורי שחברתי זה הספר לזכות בו את הרבים".

13 „קב הישר", קאפ' 56.

ממש מיט כל המיני שדים, לצים און מזיקים; דאָרט ווערן געגעבן די גע-
נויסטע ידיעות וועגן זייערע אַלע גענג און טיוולאָנישע המצאות; מיט
גרויס ביקאות ווערט דאָרט אויסגערעכנט, וויפיל טויוזנטער רוחות עם זעצן
זיך אויס אויף די נעגל פון אַן אישה; וואָס פאַר אַ שליטה עם באַקומען
אויפן מענטשן פאַר די מינרסטע זינד פלערליי מכשפים און ניט-גוטע.
די לילית, רחמנא ליצלן, זי האָט דאָך אונטער זיך ת"פ (480) מהנות
מזיקים כמנין לילית, און איר חברטע מחלת, זי האָט אונטער זיך
תע"ח (478) מחנות כמנין מחלת¹⁴. וויל דער בעל, "קב הישר" דער-
וויון, וואָס פאַר אַ גרויסע שטראַף עם וואַרט אויף דעם, וואָס איז אַ קמצן
און גיט ניט קיין צדקה, דערציילט ער דערביי אַ לאַנגע מעשה פון איינעם
אַ נגיד, וואָס איז געווען אַ גרויסער קמצן, ווי אזוי ער איז, רחמנא ליצלן,
אַריין צו די משחיתים אין די הענט, און נאָר אַראַנט דעם, וואָס ער האָט
באַצייטנס תשובה געטאָן און גלייך זיך פאַרגענומען טאָן אַ סך צדקה,
איז ער ניצול געוואָרן¹⁵.

אַט די דאָזיקע פאָלקס-מעשיות, וואָס ווערן דערציילט פונם בעל
„קב הישר“ אַלס „גופא דעובדא“ — אַלס ווירקלעכע פאסירונגען, האָבן
אַ געוויסן עטנאָגראַפישן, און אויך קולטור-היסטאָרישן אינטערעס, מיר
ברענגען דאָ דערפאַר אַלס אילוסטראַציע איינע פון זיי:

דאָס איז געווען אין 1681—1682, האָבן אין אַ שטיינערנעם
מייער, וואָס איז געשטאַנען אויף אַ גרויסער גאַס אין פּוילנע זיך באַוויון
ניט-גוטע (חיצונים). צום ערשטן האָבן זיי פאַרנומען דעם קעלער. איז
דער קעלער געשטאַנען סגור ומסוגר און קיין מענטש האָט ניט געוואַנט
אַהין זיך צו באַוויון. איינמאָל האָט איינער אַ בחור יאָ זיך געפרוּווט
אַראַפלאָזן אין קעלער, האָט מען אים אין אַ פּערטל שעה אַרום געפונען
טויט אויפן שוועל פונם קעלער. אין אַ צייט אַרום נאָכן טויט פון דעם
בחור האָבן די מזיקים זיך שוין אָנגעהויבן באַוויון אויך אין „פּירהויו“
פונם מויער, און ווען די בני בית האָבן זיך געשטעלט קאָכן מיטאַג אין
אוויון, פלעגן זיי, די משחיתים, אַרויסשלעפּן די טעפּ און אָנשיטן אין
געקעכטס אַש און בלאַטע. ביסלעכוויז זיינען די משחיתים ביי זיך גע-
וואָרן אַלץ שטאַרקער, האָבן פאַרנומען אַ חדר נאָך אַ חדר, וווּ מענטשן
האָבן געווינט, און האָבן די איינוווינער ניט געלאָזט רוען: זיי פלעגן
אַראַפרייסן די לאַמפּן פון די עסעס און שלידערן אויף דער ערד, איבער-
קערן אַלע אַנדערע בליים און חפצים. די מענטשן גופא פלעגן זיי ניט

14 דאָרט, קאָפּ 68.

15 דאָרט, קאָפּ 25.

טשעפען, נאָר מיט זייערע שפּיצלעך האָבן זיי יענע אַזוי פאַרביטערט
 דאָס לעבן, אַז די אַיינוווינער האָבן זיך געמוזט אַרויסציען פֿון דער רידה.
 והיתה יללה גדולה בק"ק פּונא, איז אין דער שטאָט פּוילנע געווען אַ גרויסע
 יללה. האָט זיך קהל מיישב געווען, וואָס קאָן מען אַזוינס צוטראַכטן, בכרי
 צו פאַרטרייבן די גיטגוטע. האָט מען געטאָן אַלערליי פעולות, עס האָט
 אָבער נאָרניט געהאָלפֿן. האָט מען דעמאָלט געשיקט אַ שליח מיוחד נאָכן
 באַרימטן בעלי־שם, וואָס ער האָט געהויסן ר' יואל בעלי־שם מק"ק זאָר
 מאָשטש. ווי נאָר דער בעלי־שם איז געקומען, האָט ער גלייך אָנגעהויבן
 צו באַשווערן בשמות קדושים די מחבלים, אַז זיי זאָלן אים דערקלערן
 אויס וואָס פאַר אַ סיבה זיי האָבן זיך באַזעצט אין אַ הויז, ווי עס וווינען
 מענטשן; ער־פי דין טאָרן דאָך ניט די מוסיס זיך באַזעצן אין אַ מקום
 ישוב, נאָר במקום טינוף אָדער אין די וויסטענישן. האָבן אים די מוסיס
 דערקלערט, אַז דאָס דאָזיקע הויז געהערט בפּירוש זיי און קאָנען דאָס
 דערווייזן ער־פי דין ודת התורה. זיי זיינען אפילו גרייט צו גיין אויף
 אַ די־תורה צום ב"ד צדק פֿון דער שטאָט פּוילנע. האָבן דער בעלי־שם
 ר' יואל און די דינים זיך אַנידערגעזעצט אין בית־דין־שטיבל, האָבן זיי
 געהערט אַ קול פֿון איינעם פֿון די מוסיס, אָבער קיין תּמונת צודה האָבן
 זיי ניט געזען. טענהט אָט דער קול פֿון דעם דאָזיקן מויק, אַז אַמאָל האָט
 אין דעם דאָזיקן הויז געווינט איינער אַ ייד און דאָס הויז האָט געהערט
 צו אים. דער דאָזיקער ייד איז געווען אַ גאָלדשמיד און ער האָט געלעבט
 מיט אַ שדית און געהאָט מיט איר „בנים זרים בני משחיתים“. דער
 גאָלדשמיד איז געווען אַ באַווייבטער און אויך מיט איר געהאָט קינדער,
 ער האָט אָבער באַזונדערס שטאַרק ליב געהאָט די שדית ונפשו קשורה
 בנפשה. ער פלעגט אפילו אָפט מוזן איבעררייסן אין מיטן דאוונען, פאַר
 לאָזן דעם בית־הכנסת און גיין טאָן דעם ווילן פֿון דער שדית. איינמאָל,
 פּסה אויף דער נאַכט, זיצט דער דאָזיקער גאָלדשמיד און פּראַוועט דעם
 סדר, ווי ס'איז דער שטייגער ביי יידן בכל תּפוצות ישראל; אין מיטן
 דער סעודה שטייט אויף דער גאָלדשמיד פֿונם טיש און גייט לבית הכּסא.
 דאָס ווייב מאַכט זיך ניט וויסנדיק, נאָר זי גייט פּאַלד נאָך שטילערהייט
 זען, וואָס זאָמט ער זיך אַזוי לאַנג אין בית הכּסא. זי קומט אַהיין אַרײַן
 דורך אַ שפּאַלט, זעט זי: אַ שײַן ליכטיק צימער, אין דער מיט אַ טיש גע־
 דעקט מיט גאָלדענע און זילבערנע כלים, דערביי שטייט אַן אויסטערליש
 שײַן באַפּוצט בעט, אין דעם בעט ליגט נאַקעט אַ ווונדער־שײַנע פּרוי און
 מיט איר צוזאַמען ליגט איר מאַן דער גאָלדשמיד. מיט שרעק איז געבעך
 די יידענע אַוועק צוריק אין שטוב אַרײַן; אין אַ פּערטל שעה אַרום איז
 געקומען צוריק דער מאַן, זי האָט אים קיין וואָרט ניט געזאָגט, נאָר אייבן

אנדער טאג איז די יידענע אוועק צום רב, דעם גרויסן גאון ר' שעפטל, און האָט אים אַלץ דערציילט. האָט דער רב גלייך געשיקט דעם גאַלד-שמיר רופן און יענער האָט זיך מודה געווען, אַז ער לעבט מיט איינער, וואָס זי איז ניט מזרע האדס. האָט דער רב אָנגעשריבן פאַרן גאַלדשמיר אַ קמיע מיט שמות הקדושים. אין כוח פון דער קמיע האָט דער גאַלדשמיר געמוזט פאַרלאָזן יענע פרעמדע פרוי, וואָס האָט געשטאַמט פון די מזיקים. פאַר זיין טויט איז געקומען צו אים די שרית און האָט געוויינט פאַר אים, וואָס ער פאַרלאָזט זי מיט אירע קינדער. זי האָט אים געהאַלט און גע-קושט, ביז ער האָט איינגעוויילקט צו געבן איר מיט אירע קינדער אַ חלק אין זיין נחלה, און האָט איר אָפּגעזאַגט דעם קעלער פונם מויער. דערנאָך האָבן זיך אָנגעהויבן אין פּוילן די מלחמות פון ת"ח ביז ת"ח (1648—1658), אין דער צייט איז געשטאַרבן דער גאַלדשמיר און זיינע יורשים, האָט ער אַיצט ניט קיין שום אַנדערע יורשים, ווי נאָר זיי, די קינדער פון דער שרית; זיי זיינען עס דעם גאַלדשמירס יורשים און דער מויער געהערט זיי על-פי דין. האָבן אָבער אויף די טענות פון די מזיקים אָפּגעענטפערט די פריערדיקע שכנים פון דעם דאָזיקן מויער, אַז זיי האָבן זייער דירה אָפּגעקויפט ביים גאַלדשמיר, היינט די שרים, זיי קאַנען דאָך ניט גע-רעכנט ווערן פאַר זרע בני אדם, און די מוטער זייערע די שרית, זי האָט דאָך גענויט דעם גאַלדשמיר בעל כרחו ער זאָל וווינען מיט איר. האָט טאַקע דער בית-דין צדק געפּסט, אַז אומגערכט זיינען די מזיקים און זיי האָבן קיין שום חלק ניט אין דעם מויער, וואָרעם זייער אָרט איז אין מדבר, ניט אין ישוב. נאָך דעם דאָזיקן פּסק האָט ר' יואל בעל-שם באַ-שוואַרן די מזיקים און זיי האָבן געמוזט פאַרלאָזן דאָס דאָזיקע הויז, אפילו דעם קעלער האָבן זיי געמוזט פאַרלאָזן. און זיינען אוועק אין די וועלדער און מדבריות. אַט האָסטו דעם בעסטן באַווייזן, — איז דערפוי דער בעל „שב הישר" מוסיף, — וואָס פאַר אַ גרויסע זינד ס'איז, ווען אַ מענטש איז זיך מתדבק מיט דער לילית אָדער מיט אַ שרית פון די כיתות איבער וועלכע עס האָט צו באַפעלן מחל"ת.³⁶

ווען אַ למדן און גדול בישראל דערציילט אַזעלכע „ווירקלעכע גע-שעענישן" (נופא דעוברא), דאַרף מען זיך פּלל ניט ווינדערן, וואָס דער פּראָסטער עולם האָט געגלויבט אין פּלערליי פּאַבע-מעשיות און פּלעגט פּרוּוון פאַרבעסערן זיין געפּאַלענע פּוינסה מיט דער הילף פון פּישוף און סגולות פון מכשפים און אָפּשפּרעכערס. דער נאַיווער בעל „שב הישר"

16 דאָרטן, קאפ' 69. העגן די קהלן פון דער דאָזיקער מעשה וועט באריכות גערעדט הערן אין דעם הייסטערדיקן באַנד פון אונזער הערק.

איז זיך אָבער מתרעם דערויף, באשר עס איז אַ זינד און קעגן דער הייליגער תורה. „מענטשן — קלאַנגט זיך דער „קב הישר“ — זיינען געוואָרן מחסורי הבטחון... דאָס איז אַזוי שכוח ביי די בעלי מחיות (טרעמער, שענקער ופדומה), אַז ווען זיי זעען ווי זייער מחיה ווערט פאַרקלענערט, ווילן זיי דאָס ניט אָננעמען מיט ליבשאפט ווי אַ גזירה פון גאָט ב'ה, עס זאָל זיי גערעכנט ווערן פאַר אַ כפרה אויף זייערע זינד, נאָר זיי קלינגן זיך קעגן די גזירות פון הש"י, און טוען פלערליי פישוף בכדי די מחיה זאָל זיך ווידער צו זיי אומקערן, און דאָס איז אַ גרויסע זינד“²⁷.

עס איז לייכט פאַרגיפּלעך, אַז דער בייזער און אַסקעטיש געשטימטער טער בעל „קב הישר“ פאַרהאַלט זיך מיט דער גרעסטער שנאה צו וועלכן ס'איז וועלטלעכן וויסן און בכלל צו אַלץ, וואָס שמעקט מיט דער אויסערער לעכער, אייראָפּעישער וועלט. אַ געוויסן קולטור־היסטאָרישן ווערט האָט דערפאַר די שטעלע אין „קב הישר“, ווי דער פרומער מחבר קלאַנגט זיך דערויף, וואָס „איצונד זיין פר הנדוין פיל מענשין, וואש זיי לאַזן לערנין זייערע קלייני קינדער צו ריידן נאך פראנצויזיש לשון“. דער אויסדרוק „פיל מענשין“ איז בלייספּאָ אַ גוזמא, דאָך איז אויך קיין שום ספק ניט, אַז דער פאַרפרומטער בעל מוסר פאַרירט דאָ אַ געוויסן רעאַלן פאַקט. די יידישע קהילות אין דייטשלאַנד און פוילן זיינען טאַקע דעמאָלט געווען שטאַק־פרום און דער „שולחן ערוך“ צוזאַמען מיט דעם אר"ם קבלה האָבן אומבאַגרענעצט געוועלטיקט איבער די יידישע מוחות. דאָך איז די דעמאָלטיקע יידישע קהילה אויך אין קולטורעלער הינזיכט (שוין ניט ריידנדיק וועגן אינעווייניקסטע סאָציאַלע סתירות) ניט געווען אינגאַנצן „מעור אַהר“. עס איז געווען אַ געוויסע גרופּע, ווען אויך אַ גאַנץ קליינע אין צאָל, וואָס זייער ספּעציעלע סאָציאַלע לאַגע האָט זיי געצווינגען אַ ביסל מקיל זיין אין די דינים פונם „שולחן ערוך“ און צייטנווייז פאַר־בויגן געוויסע רעליגיעזע מנהגים. דאָס זיינען געווען די הויף־יידן, די באַנקירן און מוכסים, וואָס פלעגן אָפּקויפן און נעמען אין אַרענדע גע־וויסע מלוכה־שטייערן און הכנסות. די דאָזיקע יידישע גבירים, וואָס האָבן פאַרקערט מיט די קריסטלעכע שררות און געווען אָפטע געסט אין די פירשטלעכע און אַדעליקע הויפן, זיינען ביסלעכווייז געוואָרן מער „וועלט־לעכער“ און האָבן, ווייניקסטן פון אויסן, באַקומען אַ מער אייראָפּעיש

17 דאָרטן, קאָפּ 28. די דאָזיקע שטעלע געפינען מיר פּעפּס מיט די אייגענע ווערסער אויך אינם „יסוד יוסף“ (קאָפּ 57, דף 27, עמ' ב'): „ולא כן דרכי המון העם להחסי אחר מחיות וכשרואים שמתחתם פסקה כביתם עושין פעולות של אָין בעוּהָ בכיּוּפּים וככּוּפּין לכתּוּתם וּנְוּת יַיהוּ כּלכּוּם נגדּוּם אַחריהם. אוי להם וְאוּי לנפּשָׁם“.

אויסזען. מען מוז דערביי נעמען אין באטראכט, אז אין די דייטשע בירשטלעכע און אדעליקע הויפן פונם 17—18טן יאָרהונדערט איז געווען שטאַרק אין דער מאָדע די פראַנצויזישע קולטור און פראַנצויזישע שפראַך. דאָס אייגענע איז אויך געווען אין פּוילן. בפרט נאָכדעם, ווי מען האָט אין 1674 אויסגעקליבן פאַר פּוילישן מלך יאָן סאַבעסקי, וואָס האָט חתונה געהאַט פאַר אַ פראַנצויזין, איז ביים פּוילישן אַדל די פראַנצויזישע שפראַך נאָך מער אַרײַן אין דער מאָדע. דאָס אַלץ האָט מיטגעוויקלט, וואָס אויך אין אייניקע פאַמיליעס פון גאַנץ רײכע יידישע מוכסים און באַנקירן איז אַרײַנגעדראַנגען די פראַנצויזישע שפראַך, און צוזאַמען מיט איר דער אויסערלעכער לבוש פון אייראָפּעיִשער קולטור. אַט קעגן דעם „חילול השם“ טרעט אַרויס מיט גרויס תרעומות דער בעל „קב הישר“: „אין היינטיקן דור האָב איך געזען פיל לײט המתפרצים בעם, וואָס פירן זיך ניט אויף ווי דאָס גאַנצע פּאַלקס, און גײען אָנגעטאַן אַזוי ווי די אומות, דערצו גאַלן זיי נאָך די בערד און זײנען דערמיט עובר אויף פינה לאַזן, וואָרעם ביי דער באַרד פונם מענטשן איז פאַראַן פינה עסן, אַזוי ווי די גמרא רעכנט אויס, און אויף איטלעכן עס איז מען חייב אײַן באַזונדערן לאַזן. אויך דורך דעם דערקענט מען אָפט ניט, צי איז ער אַ יהודי, און אז מען פרעגט אים ווי ער הייסט, רופט ער זיך אָן מיט אַ נאָמען פון די עבוֹ'ם. און עס טרעפט אויך אַמאָל, אז ער גײט מיט וועלכע שררות אין אַ ווייטן וועג, וווּ מען קאָן אים ניט און מען ווייס ניט אויב ער איז אַ יהודי, ווערט ער אויך נכשל אין טריפות עסן און טרינקט יין נסך, וואָרעם אײַן עבירה שלעפט נאָך די אַנדערע. און ניט גענוג, וואָס ער איז גורם שלעכטס צו זיך און צו זײַן נשמה, איז ער נאָך גורם רעה צו דעם כלל ישראל, דען אַזעלכער איז מעכב די גאולה דערמיט, וואָס ער איז משנה זײַן נאָמען פאַר אַ נאָמען פון אַ עבוֹ'ם, דערום די, וואָס טוען אַזוי, וועלן האָבן אַ גרויסן עונש. דער דריטער זכות, וואָס די ישראל זײנען דורך אים אויסגעלייזט געוואָרן פון מצרים, איז געוועזן, ווייל זיי האָבן זייער לשון ניט פאַרענדערט. אַצינד אָבער האָב איך אויך געזען אַ גרויסן מכשל אין דעם רוב המדינה, וואָס בעונותינו הרבים פיל לײט טוען ניט רעכט, דען מיר האָבן דאָך אַ קיימא לן, אז דער מענטש דאַרף לערנען מיט זײנע סינדער, ווען זיי זײנען קליין, אַלע זאַכן אויף לשון קודש, בכדי דער זון זאָל זיך געוויינען בקדושה צו ריידן לשון קודש; די לעצטע צײט געפינען זיך אָבער פיל מענטשן, וואָס זיי לאַזן לערנען זייערע קליינע סינדער ריידן פראַנצויזיש לשון אַדער אַנדערע לשונות. און אז דאָס קינד וואַקסט אויס, גיט זײַן פאָטער קיין השגחה ניט, אז זײַן זון זאָל גיין אין בית-המדרש, נאָר זײַן עיקר השגחה איז,

ער זאל גיין אין בית לימוד לערנען די לשונות פון די אומות. מיר האָבן אפילו אַ סיימא לז, אז די סנהדרין האָבן געמענט אלע שבעים לשונות, נאָר די דאָזיקע לשונות האָבן זיי געלערנט בלויז אלס בייזאָך, אָבער דער עיקר איז ביי זיי געווען לערנען תורה. אַצינד אָבער טוען זיי פאַרערט: דער עיקר איז לערנען פראַנצויזיש און אנדערע שפראַכן פון די אומות, און נאָר צייטנווייז פאַרנעמען זיי זיך מיט לימוד התורה! דערפאַר וועלן זיי האָבן אַ גרויסן עונש"¹⁸.

ניט ווייניקער ווי דער „קב הישר" האָט אויסגענומען ביים עולם אַן אנדער מוסר-ספר, וואָס האָט זיך באַוווּזן באַלד נאָך קוידאַנאָווערס ווערק. „שבט מוסר" האָט דאָס דאָזיקע מוסר-ספר געהייסן, און באַד שאַפן איז עס געוואָרן ניט אין פּוילן און ניט אין דייטשלאַנד, נאָר אין דער ווייטער געבורטשטאַט פון דעם שבתי-צבי. זיין פאַרפאַסער, אליהו בן אברהם הכהן¹⁹, וואָס איז געווען דיין און בעל-דרשן אין סמירנע, האָט אַ סך ספרים געשריבן (דרשות, חידושים וכדומה), נאָר קונה-שם געווען האָט ער זיך בלויז מיט זיין „שבט מוסר". דערשינען צום ערשטן אין קאָנר סטאַנטינאָפּאָל אין 1712, איז עס באַלד געוואָרן אזוי פאַליבט בכל תפוצות ישראל, אז שוין אין 1726 איז עס פאַרעפנטלעכט געוואָרן אין ווילנע אין אַ יידישער איבערזעצונג²⁰. און אויף אזאָ אופן איז עס צי-גענלעך געוואָרן די ברייטסטע שיכטן פונם פּאָלקס. אַט דער דאָזיקער דיין אויס סמירנע איז געווען בטבע אַ גרויסער אָפטימיסט. ער האָט געגלויבט באַמונה שלימה, אז דער מענטש איז געבאָרן פיל גליק צו געניסן, ווייל

18 דאָסן, קאָפּ' 82. ס'איז אינטערעסאַנט, וואָס קוידאַנאָווערס אַ יינגערער בן דור, ר' יעקב עבדנער, איז זיך אויך פּתּרעם דערויף, האָט די יידישע נבירים לערנען וייערע קינדער פראַנצויזיש. ער ניסטיגט, אז דער דאָזיקער לימוד, פּרעס נאָך ווען צו זאַמען מיט אים פאַרנעמט מען זיך אויך מיט סוויק — ברענגט צו לייכטזיין און גיבול-פה; ללמד בניהם ובנותיהם לשון צרפת, להרנילם לשחוק ולגבול פה כידוע לכל שזה פרי ותולדות אותו חלשון וכל שכן כשיצורף לזה לימוד הסוויקא".

19 געשאַרבען אין סיגן עלטער אין 1729.

20 די יידישע איבערזעצונג איז דערשינען אונטער פּאָלנדיקן שער-בלאָס: אהובי רבותי באַנין אונ' פּרואַן, סוף דש שיני הערק שוואַן, דען דש חשוב אונ' ווערעם ספר האבן מיר אין סיישט טון שפעלן, מיר האפן רש עש גאם אונ' די העלם הערעם וייער וואול גפעלן, דען עש סוף דעם מענטשן אין גאטש העג פירן, אונ' סוף אים אוף גולם הבא צירן. איר מענט מיר חואל זונדר שווערן גלויבן, דש דר עולם עד הנח זוא איין ספר שבט מוסר ניט שיין חאפן. דרום קומט צו לויפן אונ' דש ספר נחמד צו קויפן, אונ' סוף אייער געלש ניט דראן שייאן, דען ווען איר ווערעם דרינגן ליינג, אונ' ווערעם עש אייך ניט גרייאן, דר דורך חערן מיר זוכה זיין דש משיח אונז ווערעם סארן אין ארץ ישראל אריין אפן סלה" (מיר ציטירן לויט דער שקלאָווער אויסגאַבע פון 1797).

דער באשעפער איז דאך אן אל מלא רחמים, און אן גרענעז אין זיין לייט זעליקייט. ער רעדט דערפאר מיט גרויס גרימצאָרן וועגן די מינים און אפיקורסים, וואָס ווילן דרינגען, אז דער מענטש איז דערצו באשאפן, מען זאָל אין אים נקמה נעמען²¹. גאָט האָט מיט זיין גרויסן גענאָד באשאפן דעם מענטשן אין זיין געמלעכער געשמאלט און עס לייגט אין דעם מענטשנס בחירה, אז ער „זיך דארך זיינע מעשים שטערקן קאן צו קומן צו איין זאלכי מעלה די העכר איז אז די מלאכים“²². וויל איז דער גורל פונם מענטשן, וואָרעם אים איז די מאַכט געגעבן צו הייליקן און דערהויבן צו די העכסטע מדרגות אלץ, וואָס אַרום אים, אַלע פארנענינגס פון דער וועלט. די בעסטע זוינען און שפייזן, די שענסטע פאלאצן, די פראַכטפולע סעדער, דאָס ליבלעכע געזאנג פון די פייגל — אַלץ קאָן דער מענטש דערהויבן צו דער העכסטער בחינה פון אַ תהלה ותשבחה צו גאָט יתברך²³, אין דעם דאָזיקן גויסט פירט ביים בעל „שבט מוסר“ אן אויגנארטיקן וויכוח דער מענטש מיט דער ערד²⁴ און די נשמה מיטן גוף, אַ וויכוח, וואָס דערמאָנט ניט ווילנדיק דעם שמועס, וואָס דער הייליקער פראַנצויסק פירט מיט זיין „ברודעראייזל“, ווי עס הייסט ביי אים דער זינדיקער גוף. דער מענטש טענהט זיך אויס מיט דער ערד; ער באשולדיקט זי, אז פון איר נעמען זיך אַלע צרות; זי מיט איר גרויס גרויזאמקייט טוט פאַר-וואַנדלען די שענסטע פראַכט אין פוילקייט און עקל, די בעסטע בשמים און געווירצן מאַכט זי צו געשטאַנק און ווידערלעכקייט, די פריידיקסטע לאַכנדיקע פאַרפן באַדעקט זי מיט שמוץ און שימל... געלאַסן און רויק דערווידערט דערויף די ערד, אז זי, די אם כל חי, די מוטער פון אַלץ. וואָס לעבט, איז הייליק און ריין פון גאָט באשאפן, דאָס האָט דער מענטש מיט זיין זינדיק לעבן אויף איר די קללה געבראַכט; די מענטשן גופא, מיט זייערע אומריינע מעשים, „מכלים ומביאישים את עצמם“. דאָס גאַנצע שלעכטס, וואָס אויף דער וועלט — אין דעם איז דאָך דער מענטש שולדיק. „כלל העולה — פירט צום סוף אויס די ערד — שהאדם בידו גורם מיתה או חיים לעצמו“ — אין דעם מענטשנס אייגענע הענט געפינט זיך זיין לעבן און זיין טויט²⁵. יא, גרויס איז די זינדיקייט פונם מענטשן, נאָר

21 „שבט מוסר“, קאפ' 2.

22 „שבט מוסר“, קאפ' 2, דף 7, עמ' א' (סיר ציסירן לויט דער יידישער איבערזעצונג, שקלאָווער אויסגאַבע, 1798).

23 קאפ' 3.

24 דאָרסן, קאפ' 15.

25 דער וויכוח צווישן דעם טענטשן און דער ערד געפינט זיך בלויז אין העב-רעניטן סעקסטן; אין דער יידישער איבערזעצונג איז נישט קיין זכר פון אים. סיר צי-פירן לויט דער ירושלימער אויסגאַבע, 1863, דף 39.

גרעסער איז אָבער גאָטס לייטזעליקייט, און ווי נאָר דער מענטש הייבט אָן תשובה טאָן — גלייך ווערן פאַרנעסן זיינע זינד, די טרערן בון תשובה טוען זיי ריינוואַשן. „התשובה אין לֵה קץ ותכלית“, רופט אויס מיט פאַטאָם דער בעל „שבט מוסר“²⁶. און דער דיין אויס סמירנע ווערט דער פאַנייסטערטער זינגער בון תשובה. ער גופא פאַרפאַסט תשובה־געבעטן²⁷. ער ברענגט אויך אין זיין מוסר־ספר תפילות פון דעם רבנו בחיי, פון יהודה חסיד, דוד אבו זמרא און אנדערע, בכדי צו דער־ווייכן דאָס האַרץ פונם לייענער, דערוועקן אין אים דעם חשק צו תשובה. ער וויל זיך אָבער דערמיט ניט פאַנוגענען, דער בעל „שבט מוסר“; האַרטנעקיק איז דאָך דעם מענטשנס האַרץ, וויל עס פייקומען מיט דעם זעלבן מיטל, מיט וועלכן דער בעל „קב הישר“ האָט זיך אזוי גערן פאַנוצט — מיט דער רוט פון שרעק און אימה. ניט אומזיסט האָט דער דיין אויס סמירנאָ זיין ספר אַ נאָמען געגעבן „די רוט פון מוסר“. „למען יחדר ויפחד הקורא“²⁸, „להלהיב ולהפחיד ולהכבות“²⁹ — בכדי וואַרפן אַן אימה אויפן לייענער, דערשרעקן און אויפמונטערן די איינגעדערעמלטע הערצער, טוט ער זיי איבערראַשן מיטן עונש של גיהנום, און שילדערט אין גרויליקע בילדער דעם גיהנום של מעלה און גיהנום של מטה און די אימהדיקע יסורים, וואָס וואַרטן אויפן זינדיקן מענטשן, וועלכער האָט קיין תשובה ניט געטאָן. „וויי צו דעם — סטראַשעט דער בעל „שבט מוסר“ — וואָס דענקט ניט וועגן די יסורים, וואָס שטייען אים פאַר, וויי צו דעם, וואָס געדענקט ניט, אַז ער איז ווי אַ שאָטן אויף דער ערד, וויי צו דעם, וואָס פאַרנעסט אָן דער אימהדיקער געשטאַלט פונם מלאך המות, וויי צו דעם, וואָס געדענקט ניט אין יום־הדין און אין דעם געמשפט פון גיהנום, וויי צו דעם, וואָס געדענקט ניט אין די מיתות משונות און אין די גילגולים פון דער נשמה אַזוֹ״ו אַזוֹ״ו“³⁰. און דער פאַרפאַסער ווערט ניט מיד צו באַר־שרייבן אין די קלענסטע פרטים די פינסטערע קאַמערן פונם גיהנום מיט זייערע זינדיקע באַוווּינער³¹. „דער גיהנום של מטה — דערציילט דער בעל „שבט מוסר“ — איז גרויב און ברייט און פאַרנעמט די צענדליקער

26 דאָרסן, קאָפּ' 19, דף 50, עמ' א'.

27 דאָרסן, קאָפּ' 7, 18, 21, 29, 31 אַזוֹ״ו.

28 דאָרסן, דף 69, עמ' א'.

29 דאָרסן, דף 68, עמ' ב'.

30 דאָרסן, קאָפּ' 4, 8, 10.

31 דאָרסן, קאָפּ' 9, 26.

טויזנטער מייל און עם זיינען דאָרט אין די טויזנטער באַזונדערע אָפטיי-
 לונגען, איינע שרעקלעכער פון דער אַנדערער, און דאָרט ווערן עם גע-
 שטראַפט די אַלע רשעים, יעדער לויט זיינע מעשים. דאָס פייער, מיט
 וועלכן די רשעים ווערן געשטראַפט, איז זעכציק מאָל ברענענדיקער, ווי
 דאָס פייער, וואָס אויף דער ערד... דאָרט זיינען דאָ קוילן גרויס ווי די
 בערגער און טאָלן, און איבערן גיהנום פליסן טייכן פון פּעך און שוועבל,
 וואָס קוואַלן אַרויס פון דעם תהומס טיפענישן. און דאָרט זיינען פאַראַן
 פל המיני משונהדיקע און עקלאַפּטע מוזיקים און מחבלים, וואָס באַ-
 שטראַפן די רשעים. און אָט די אַלע מחנות פון מחבלים זיינען עם טאַקע
 באַשאַפן געוואָרן דורך די זינדיקע מעשים פון די רשעים, ווי אונזערע
 תּוֹלַז האָבן געזאָגט: העובר עבירה אחת קנה לו קטיגור אחד. הוּי די דאָ-
 זיקע מחבלים זיינען נאָך דאָ די טויזנטער מחבלים, וואָס זיינען באַ-
 שטימט די רשעים צו שטראַפן נאָך זינט דער גיהנום איז באַשאַפן. די
 יסורים און מכות, מיט וועלכע די רשעים ווערן באַשטראַפט, זיינען זייער
 פאַרשיידן: אייניקע ווערן אויפגעהאַנגען, און די מחבלים טוען זיי ווערן;
 די שטעכט מען אויס די אויגן, די הענגט מען ביי די האַלז און נאַסנס —
 יעדן לויט דער גרויס פון זיין זינד...⁸²

דער בעל „שבט מוסר“ ברענגט אָן אַ שיעור „באַגלויבטע“ מעשיות,
 וואָס פאַר אַ שווערן עונש מענטשן האָבן באַקומען פאַר יעדן חטא באַ-
 זונדער, ווי אזוי זינדיקע נשמות בלאַנדזשען אין עולם התועה און שטייען
 אויס די שרעקלעכסטע גילגולים. „יתחרד המשכיל ויתפחד המבין — עם
 זאל דרשרעקן דר קלוגי און זאל זיך פּערכטן דר פּר שטענדיג; ווען ער
 אויף היבט זיינע אויגן קענען דעם הימל און ווען ער זיכט אויף אלי פיר
 זייטן פון דער וועלט, דז איינע פון דער אנדריי פינף הונדרט יאר-רייז
 איז, און דא ווערט דיא זינדגה נשמה מוזן הין אונ ווידר פליהן פון איין
 ענד וועלט צו דר אנדריי, גלייך אז איין פויגל דר אין ליפטן פליהט, און
 ווערט זיך במיהן ארויף צו גין קעגן דעם הימל, אבר זיא ווערט ניט קעגן,
 דז זי מן פון אובן ווערט ארונטר ווערפן און שווער מאכן אירי פליגל זיא
 צו ווערפן אויף דר ערד. און ווען עז איז איין נשמה דז אירי זינד שווער
 אויף איר זיינן זוא ווערט מן זיא שלידערן כפה הקלע גלייך אז וויא מן
 איין שטיין ווערפט פון איין עק וועלט צו דר אנדריי, אונ פון אב גרונד דר
 ערד ביז ארויף קעגן דען הימל און זיא ווידר לאזן ארונטר פאליין“⁸³.
 און אין פולן קעגנזאץ צו די דאָזיקע טרויעריקע בילדער שילדערט דער

82 דאָרפן, קאַפ' 26, דף 68, עב' א'.

83 יידישע איבערזעצונג, שקלאָזער אויסגאַבע, דף 76, עב' א'.

פארפאסער אין גרעלע פארבן די תענונים, וואָס וואַרטן אין גן-עדן אויף די צדיקים און די, וואָס האָבן באַצייטנס תשובה געמאָן.³⁴

ווי דער בעל „שבט מוסר“ זייער פיינדלעך צו וועלטלעכן וויסן. אין די טיפסטע קאמערן פון דעם גיהנום פארשפארט דער „שבט מוסר“ צוזאמען מיט די מוסרים אויך די „מינים ואפיקורסים“³⁵. „די גרעסטע טיפשים זיינען די, וואָס מיינען פון ספרים חיצונים קלוג צו ווערן“ — דערקלערט דער בעל „שבט מוסר“³⁶. „הרוצה ללמוד חכמות חזוניות יאטם אָנו מלשומען“, ליינענען מיר ווייטער³⁷, „ווער עס וויל האָבן גוטע תלמידים, זאָל ער זיי ניט לאָזן לערנען ספרים חיצונים“³⁸. „ווער עס וויל ראַטעווען פיל נפשות, זאָל ער קיין רחמנות ניט האָבן אויף מינים און אפיקורסים, וואָרעם ווער עס איז זיך מרחם אויף אַ רשע, דער איז אַן אַכזר“³⁹; „ווער עס וויל אַ ספר-תורה שרייבן, זאָל ער אויסמעקן און פארברענען די אפיקורשישע ביכער“⁴⁰.

נאָך איין כאַראַקטעריסטישן שטריך איז פדאי דאָ אַנצומערקן. ווי גרויס ס'איז אפילו געווען ביים בעל „שבט מוסר“ דער רעספעקט צום „אר"י הקדוש“, דאָך האָט ער זיך פאַרהאַלטן מיט אַ געוויסער קאַלטקייט צו דער משיחישער מיסטיק. „הרוצה לקרב הנאולה — דערקלערט דער „שבט מוסר“ — ירחיקנה מדעתו שאין בא כי אם בהיסח הדעת“ — ווער עס וויל דערנענטערן די גאולה, זאָל ער זי אַרויסלאָזן פונם זינען; וואָרעם זי וועט גראַד קומען דעמאָלט, זוען מען וועט אויף איר אַמוויי-ניקסטן וואַרטן. דאָס קאָן זיין אַ שטיק חיזוק צו גרעצם השערה, אַז דער בעל „שבט מוסר“ איז עס דער אליהו הכהן, וואָס האָט פאַרפאַסט דעם פאַ-לעמישן פאַמפלעט „ספר מריבת כהן“ קעגן דעם סאַבאַטיאַנער אַברהם קורדונו⁴¹.

און גראַד דעמאָלט האָט זיך באַזונדערס געשטאַרקט די מלחמה קעגן אַלע די, וואָס האָבן אויף זיך געצויגן דעם מינדסטן חשד, אַז זיי זיינען

34 דאָרסן, קאָפּ' 26.

35 דאָרסן, דף 68.

36 דאָרסן, קאָפּ' 6, דף 14: „דע כי אין שיפּש כי אם המתחכם בספרים חזוניים“

37 דאָרסן, דף 22.

38 דאָרסן: „הרוצה להעביר תלמידים ימנעם מלמוד בספרים חזוניים“.

39 דאָרסן: „הרוצה להתיר נפשות רבות אל ירחם על מינין ואפיקורסים

הרחמי רשעים אכזרי“.

40 דאָרסן: „הרוצה לכתוב ס"ת יבחוק וישרוף ספרי מינין“.

41 דער „ספר מריבת כהן“ איז געשריבן אין 1707 און אייניקע הייסות האָס

דערצו צוגעגעבן איינער אַ געוויסער יום-טוב רוסנו אבן סקודה“.

פון שבת־צבים אָנהענגער. דאָס איז געווען פאַרבונדן דערמיט, וואָס צווישן די מיסטיקער און „חסידים“, ביי זייער גאַנצן אַסקעטיזם און אַכטע תעניתים און סיגופים, האָט זיך אַלץ בולטער געלאָזט באַמערקן, כאַטע אונטער דער השפעה פון שבת־צבים אירעען, אַן אַנטקעגנגעזעצטע טענדענץ: באַפרייען זיך פון די רבנישע חומרות און פאַרבאָטן אויפן יעד ביט פון ריטואַל און עטיק. און די דאָזיקע צוויי אַנטקעגנגעזעצטע שטרע־מונגען: דער שטרענגסטער אַסקעטיזם און מאָראַלישע אויסגעלאַסנקייט, זיינען ניט זעלטן צונויפגעפלאַכטן צוזאַמען אין איין פאַרפלאַנטערטן קנול. פראש פון די פריער דערמאָנטע „חסידים“ איז צוזאַמען מיט יהודה חסיד געשטאַנען זיין מיטהעלפער היים מלאך, וואָס האָט אַ לאַנגע צייט פאַרבראַכט צווישן די שבת־צביושע קרייזלעך אין סאַלאָניקע. דער דאָזיקער מלאך („שמן“ פלעגן אים זיינע קעגנער רופן) פלעגט פאַרזיכערן, אַז גלייך ווי משה רבנו האָט פאַרבראַכט פערציק טעג אויפן הימל און דערנאָך זיך צוריק אַראָפגעלאָזט, אַזוי וועט אויך שבת־צבי אין פערציק יאָר אַרום גאָך זיין פטירה צוריקקומען און פאַרענדיקן די גאולה⁴². ווען ער האָט זיך אומגעקערט פון טערקיי קיין פוילן האָט ער, אַן איבערנע־געבענער אָנהענגער פון שבת־צבים לערע, ענערגיש אָנגעהויבן צו פאַר־שפרייטן דעם געדאַנק, אַז בכרי געהייליקט צו ווערן און אין גאַנצן מנצח זיין די „קליפות“, מוז מען קודם־פֿל דורכגיין די נייַן־און־פערציק טויערן פון טומאה, ווייל דאָס שלעכטע איז דאָך דער מקור פונם גוט. די העכסטע און אמתע מדרגות פון ריינקייט קאָן ערשט דערגרייכן די נשמה, וואָס האָט זיך אַראָפגעלאָזט אין די אָפגרונטן פון שמוץ, און האָט פאַרוזכט דעם גיפטיקן זאַפט פון שוואַרצער זינד....

אַט אַזוי האָבן אין פוילן, דער עיקר אין גאַליציע און פאַראַליע, וואָס זיינען געווען אין שכנות מיט טערקיי און דעם הויפט־נעסט פון דער שבת־צביושער סעקטע — סאַלאָניקע — זיך געבילדעט גאַנצע גרופעס סעקטאַנטן. דאָס פאַלק האָט זיי באַלד געקרוינט מיטן נאָמען „שבת־צביניקעס“ אָדער געקירצט — „שעבסין“. די קרענקלעך מיסטישע פאַנ־טאַזיע, משיחישע האַפגענונגען און פינסטערער אַבערגלויבן האָבן זיך ביי די דאָזיקע סעקטאַנטן צונויפגעפלאַכטן מיט אַן אומקלאַרן פראָטעסט קעגן דעם שווערן יאָך פונם „שולחן ערוך“ און האַלבסטיכישן דורשט גאָך אויפלעבונג און באַפרייונג. אין דער דאָזיקער שטיקנדיקער, אומנע־

⁴² כּס האָבן זיך אַפילו אַרומגעטראָגן קלאַנגען, אַז חיים מלאך פלעגט סײַ זיינע כּקורבים פראַווען סימבאָלישע גאַסעכדינסטן מיט סענץ אַרום שבת־צבים אַ היל־צערנעם בילד (י. עברין, „תּורת הקנאות“, 57).

זונטער אטמאָספֿערע האָט דער זוכנדיקער נאָר פֿאַרקריפֿלטער געדאַנק מאַכטלאָז זיך פֿאַרפֿלאַנטערט אין דעם לאַפֿירינט פֿון סתירות, פֿאַרלאָרן דעם קלאָרן באַגריף וועגן גוטס און שלעכטס, וועגן דערלויבטן און פֿאַר-ווערטן. מען דאַרף נאַטירלעך מיט נרוים פֿאַרויכטיקייט זיך פֿאַרהאַלטן צו די ידיעות, וואָס ווערן געבראַכט פֿון אזוינע פֿאַרביסענע קעמפֿער קעגן אַלץ, וואָס טראָגט אין זיך דעם מינדסטן רמז פֿון שבת־צביוֹישער „אפיקורסות“, ווי דער קנאי יעקב עמדן, דאָך איז אויסער ספק, אַז די מיטיקער־סקטאָנען פֿון חיים מלאכס חדר פֿלעגן אָפֿט זיך דערלויבן אזוינע מעשים, וואָס זיינען געשטאַנען אין סתירה ניט נאָר מיט די רבנישע „פוסקים“, נאָר אויך מיט די בללים פֿון אייראָפּעיִשער עטיק...

אין 1713 האָט איינער פֿון די פֿאַרבאָרגענע שבת־צביוֹישע אַגיד טאַטאַרס, דער אוואַנטוריסט נחמיה חיון, אויפגעוורדערט די גאַנצע רבנישע וועלט מיט זיין חיבור „עוז לאלהים“, וווּ ער רעדט באַריכות אין אַ מיט־טי־רמזידיקער שפראַך וועגן גאָטס דרייאַייניקייט. עס האָט באַלד אויסגעבראָכן אַ שאַרפע מחלוקת, אין וועלכער עס זיינען בראש פֿון ביידע צדדים געשטאַנען די רבנים פֿון ביידע אַמסטערדאַמער קהילות, שלמה אַאיליון און צבי אַשפּנוי, מער באַקאַנט אונטערן נאָמען „חכם צבי“. אין משך פֿון 1713—1714 האָבן ביידע צדדים אַרויסגעלאָזט אַ גאַנצע צאָל פאַמפֿלעטן, אויפֿרופן און קול־קוראס⁴⁸, אין וועלכע עס האָבן זיך באַטייליקט אַשפּנוישע, ספרדישע און איטאַליענישע רבנים. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז נחמיה חיון האָט פֿיג אָנהענגער, וואָס זיינען פֿאַר־שפּרייט איבער די פֿאַרשיידנסטע לענדער. די רבנים האָבן דערזען אַ גע־פֿאַר פֿאַר דעם יודנטום אין די „אפיקורסישע“ אידעען, וואָס ווערן פֿאַר־שפּרייט דורך די פֿאַרבאָרגענע „שבת־צביוֹיקעס“, און זיי האָבן פֿאַר־שלאָסן אָנצונעמען די שטרענגסטע מיטלען. זומער 1722 איז אין לעמד בערג פֿאַרגעקומען אַ צוזאַמענפֿאַר פֿון רבנים, דעלעגירט, פֿון פֿאַרשיידענע קהילות, און דאָרט האָט מען אונטער די תרועות פֿון שופרות און ביי אויסגעלאָשענע שוואַרצע ליכט אַריינגעוואָרפֿן אין חרם אַלע די אָנהענגער פֿון שבת־צביוֹישע לערע, וועלכע וועלן צום באַשטימטן טערמין ניט דער־קלערן, אַז זיי האָבן חרטה און זיינען מחזיר בתשובה מיטן פולן האַרצן. די שטרענגע מיטלען האָבן אָבער געהאַט אַ קנאַפֿן דערפֿאַלג, און אין דריי יאָר אַרום האָבן די רבנים געהאַלטן פֿאַר נייטיק נאָכאַמאָל אַרויס־טרעטן קעגן די „שעבסין“ מיט דעם אַלטן חרם־געווער. די רדיפות זיינען

⁴⁸ אַ טייל פֿון דער דאָזיקער פֿאַלעמישער ליטעראַטור איז פֿאַרענסמלעכט אין יעקב סדרנס „תורת הקנאות“ און אין דעם זאַמלבוך „עניני שבהי צבי“, 117—138.

אָבער ניט געווען אימשטאַנד צו פאַרטיליקן די „צדעת כּמארת“, די כּעקטאַנטישע גרופּעס מיט זייערע „גאָטלעסטערנדיקע“ אידעען. אָט אין דער אומרוקער צייט טרעט אַרויס אויף דער יידישער עפּנט־ לעכקייט איינע פּון די שענסטע אָבער אויך טראַגישסטע פּערזענלעכ־ קייטן, וואָס דאָס יידנטום האָט אינם 18טן יאָרהונדערט פאַרמאַגט — דער דיכטער און מיסטיקער משה חיים לוצאַטו. וועגן אים אין ווייטער־ דיקן קאַפיטל.

דריטער קאפיטל

משה-חייב לוצאטו אלס דיכטער און מיסיקער. זיין פאָעמע, ים ויבשת". לוצאטוס נייע פאָעמישע פּאָרטען, זיין ביבלישע דראַמע, בעשה שמשון" און דראַמאטישע אידיליע, מגדל עז". — די דיכטער שטשון מדונה און אַברהם בן שבתאי אויס זאָנסע. — לוצאטו אלס מיסיקער. — זיינע משיחיש-מיסטישע ערק. — לוצאטו אין, חרם". — זיין ווייסערדיקע ליסעראַישע סעסיקייט. — דער באַטייט פון זיין אַלעגאָרישער דראַמע, לישרים תחלה". — דעם דיכטערס אומדערוואַרער סוים.

די גרעסטע קללה פאַר אַ טאַלאַנטפולן דיכטער איז — געבאָרן ווערן אין אַ בינ־השמשותדיקער ירידה־תקופה, אָטעמען אינם משך פונם גאַנצן לעבן די געשטיקטע לופט פון אַ געפּלדיקער, אין גרויע שאַטנס איינגע־הילטער סביבה. און וואָס פילפאַרביקער און זאָפטיקער ס'איז די פּאָעטישע באַגאַבונג — אַלץ טראַגישער איז דעם דיכטערס גורל. אָט אונטער דער לאַסט פון אזאַ ביטערן און טראַגישן גורל האָט עס געלעבט און געשאַפן דער דיכטער משה־חיים לוצאטו...

ליכטיק און פריידיק זיינען פאַרגאַנגען דעם דיכטערס קינדער־יאָרן; געבאָרן אין 1707 אין אַ זייער רייכער סוחרישער פאַמיליע אין פאַדואַ, האָט ער באַקומען די זאָרגפולסטע דערציִונג. זיינע לערער און דערציער זיינען געווען דער באַקאַנטער תלמודי ישעיה באַססאָן און דער הויך־געבילדעטער פאַדואַנער רב פּה־קאַטאַריני, וואָס האָט געשטמט אלס טיכטיקער דאָקטאָר. אויסער ביבל, תלמוד און די רבנישע ליטעראַטור, האָט דער יונגער לוצאטו אויך פליסיק שטודירט נאַטורוויסנשאַפטן און אייניקע אייראָפּעיִשע שפּראַכן: פון די אַלטע — גריכיש און לאַטיין, און פון די נייע — איטאַליעניש און פראַנצויזיש. צו זעכצן יאָר איז לוצאטו שוין געווען אַ גרויסער בקי אין ים התלמוד, און אין פוסקים און דיני איסור והיתר האָט ער פאַרמאַגט ניט קיין קלענערע ידיעות, ווי די אַנגע־זעענע רבנים פון יענער צייט. דער טרוקענער תלמודישער שטאַף באַ־פרידיקט אָבער ניט דעם יונגן לוצאטו, אים ציט אין אַן אַנדער וועלט — צו דער פאַרבישטער וועלט פון דיכטונג און פּאָעטישן שאַפן. זיין נטיה

צו דיכטונג האָט לוצאַטו אַרויסגעוויזן נאָך נאָר אין די יונגע יאָרן. און אין דער עלעגיע, אין וועלכער דער 15-יאָריקער דיכטער באַפלאַנט דעם טויט פון זיין לערער בהיִקאַטאַריני ¹, לאָזן זיך שוין בולט באַמערקן סימנים פון זיין באַדייטנדיקער דיכטערישער באַגאַבונג. שוין אין דעם דאָזיקן יונגט־ליד באַווייזט זיך לוצאַטו אַלס מייסטער פון פּאָעטישע פּאַרמען, וואָס פאַרשטייט ווי איבערצושמעלצן האַרציקע געפילן אין ביינעוודיקע קלאַנגפולע פּערזן. ווי פּולשטענדיק דער יונגער לוצאַטו האָט שוין דעמאָלט באַהערשט די ביבלי־שפּראַך באַווייזט אַמבעסטן זיין פּילאָ־לאַגיש ווערק, „לשון לימודים“, וואָס ער האָט פאַרפאַסט צו 17 יאָר (אין 1724). אין אַ קלאַרער און שיינער פּאַרם באַקענט דער יונגער פאַרפאַסער דעם יידישן לייענער, ווי אזוי עס האָט זיך אויף די יסודות פון דער אַנט־קער רוימישער רעטאָריק אַנטוויקלט די מאַדערנע טעאַרעטיש־וויסנשאַפֿט־לעכע פּאַרשונג פון פּאָעטישן שאַפּן. די בללים פון אייראָפּעיִשן סטיל און זאַיִגעבוי אילוסטרירט לוצאַטו מיט פּילע ציטאַטן אויס דער ביבלי, און ער באַווייזט דערביי אַ ווונדערבאַרן חוש צו די איינגאַרטיקייטן פון דער ביבלי־שפּראַך, וואָס איז שוין פון לאַנג אָפּגעשטאָרבן אינם טויל פון פּאַלק און דאָך ניט אויפֿגעהערט צו זיין דער וויכטיקסטער טרענער פון דער לעבעדיקער נאַציאָנאַלער קולטור. פאַרן דעמאָליקן יידישן לייענער איז דאָס ממש געווען אַן אַנטפּלעקונג, בעת דער 17-יאָריקער פאַרפאַסער פּלייסט זיך אים מסביר צו זיין, אַז ניט די שפּראַך אַנטוויקלט זיך לויט די בללים פון דער גראַמאַטיק, נאָר פאַרקערט, די גראַמאַטיק ווערט ערשט אויפֿגעבויט אין הסכּם מיט די פּאַרמען, וואָס די לעבעדיקע שפּראַך געמט אָן ביי איר נאַטירלעכן וואַקסן און אַנטוויקלונג. און ווען מיר זעען, ווייזט ווייטער אָן דער יונגער פאַרפאַסער, אַז דאָס דאָזיקע געפיל פעלט ביי די יידישע מדקדים, איז דאָס דערפאַר, וואָס זיי האָבן אָנגעוואָרן דעם חוש צו דער ביבלי־שפּראַך ווי צו אַ לעבעדיקער שפּראַך ². און אַז דער דיכ־טער נומא האָט ווירקלעך געשפּירט דעם לעבעדיקן קוואַל פון דער ביבלי־שפּראַך, האָט ער אויפֿן גלענצענדסטן אופן באַוויזן אין זיין שיינער פּאָעמע, וואָס ער האָט אין יענער צייט פאַרפאַסט. אויפֿן ערשטן קוס זעט די דאָזיקע פּאָעמע אויס ווי אַ פּשוט „געלענגהייטס־ליד“. ס'אַ חתונה־ליד, וואָס דער דיכטער האָט צוגעשיקט אַ מתנה זיינעם אַ חבר. און חתונה־לידער זיינען דאָך דעמאָלט געווען שטאַרק אין דער מאַדע ביי די איטאַלי־יענישע יידן — דאָס פּלעגן זיי עס נאָכטאָן זייערע קריסטלעכע שכנים,

1 פאַרענסלעכט אין „אוצר הספרות“, VII, 158—163.

2 „לשון למודים“, 21 (מיר ציפּירן לויט דער ערשטער סאַנסאַנער אויסגאַבע,

ביי וועלכע עס איז געשאפן געוואָרן אַ ספעציעלע חתונה-ליטעראַטור, וואָס האָט געטראָגן דעם נאָמען „nozze“, אין יענע צייטן — דערצײלט מרדכי נירנדי אויס פאַרוואָ 3 — פּלעגט יעדער, ווער ס'האָט נאָר געקאָנט שירים שרײַבן — פאַרפּאַסן ל'כבוד זײנע באַקאַנטע חתונה-לידער" 4. און כמעט יעדער אינטעליגענטער יונגעראַן איז געווען אַ „יודע פרק בשיר". אפילו אין די בריוונשטעלער האָט יעדער געקאָנט געפּינען ניט נאָר מוס-טערן פון שײנעם סטיל, נאָר אויך פּלללים און אָנווייזונגען, ווי אזוי שירים צו שרײַבן 5. אָט אויף דעם מבול פון לידער, אויף דער מנפה פון שיריב-שרײַבן אָן אַ פונק דיכטערישער באַגאַבונג, האָט אויסגעגאַסן זײן גאַנצן צאָרן לוצאַטוס בן-דור, דער באַגאַבטער דיכטער שמשון מדונה, אין זײן סאָנעט „אל הר זמירות" 6, וווּ ער שילדערט מיט בײסנדיקער איראָניע, ווי אַלע מינים טאַלאַנטלאָזע נישטיקייטן פּרוּוון זיך אַרויפּדערלאַנגען צום „הר זמירות" (פאַרנאַם); זײ צעטרעטן פּלוּז אַלע צוּימען און באַשמוצן דעם לעבעדיקן קוואַל פון געזאַנג. „די וואָס פאַרשטייען ניט אַ וואָרט צו ריידן — פּרוּוון נאָך לידער זינגען. ווי קלוג וואָלט געווען זײ זאָלן שטיל שווייגן!"

3 „תולדות גדולי ישראל", 18.

4 זע אויך פּיפּערגאָס „קול עונג", 79.

5 זע צום בײשפּיל דעם בריוונשטעלער „מנחת ספר", נעדרוקס אין קרעמאָנע, 1566.

6 פאַרעפּנטלעכט אין כּדונחם סאָנעטן-זאַמלונג „קול מוסר" (מאַנסואַ, 1725). די

דאָזיקע זאַמלונג איז אפילו איבערגעדרוקט אין 1845, דאָך איז זי אַ יקר-המציאות, סײַ ברענגענדיג דאָ דערפאַר דעם באַטרעפּנדיקן סאָנעט בשלימות:

אַל הר זמירות זעלזות יעקילו
 היום תבוכים נושאי קרבנות,
 מקוה נבנשוף נאיש קך בלתי,
 פל זלגו שפּה קרון נצחילו.
 מאז קציעו שיר קבול הנבילו
 סקבי לחר לא יוכלו לגעת
 אד פּרצו גבר קרוב קנבנות
 גם קלה קלו ולא הזעילו.
 הנה, פי מאז נקבה קצל תקבירו
 ישירות קסירות קשהור הקטו
 נזם קליצות צוף קמר הקירו
 לתם קקורות סנציר נקטמו
 לא יקעו בכר נשיר נשירו
 לו נחרישו, צפּרתי נקבוי.

ווי ווייט ס'האָט דעמאָלט דערנרייכט אין איטאַליע ביי די יידישע אינטעליגענטע קרייזן די טעכנישע געניטקייט פון פּערזנמאַכעריי, זאָגט אַמבעסטן עדות די ליטעראַרישע טעטיקייט פון מדונהס און לוצאַטוס בן־דור, דעם דאָקטאָר אַברהם בן שבתאי פּהן אויס זאַנטי. דער דאָזיקער דאָקטאָר האָט געהאַט אַ גרויסע חולשע צו שירים שרייבן; האָט ער איבערגעאַרבעט אין פּערזן גאַנץ „תהילים“ און אויך די באַקאַנטע מיטל־אַלטערלעכע ליטורגישע פּאַעמע „פרק שירה“⁷, ווי אַלע חיות און פּייגלען זיינען זיך מתקנא אין דעם „נעים זמירות ישראל“ און זינגען אין תהילים־סטיל אַ שבח און לויב צום בורא עולם. די דאָזיקע פּאַראַפּראַזע האָט אַברהם פּהן פּאַרעפּנטלעכט אין ווענעדיק אין 1719 אונטער דעם קעפּל „בהונת אַברהם“⁸. פאַרן טעקסט זיינען אָפּגעדרוקט אַ גאַנצע צאָל לויב־לידער פון דעם פּאַרפּאַסערס באַקאַנטע. אין שווערוואַגיקע אָקטאַוועס און סאָנעטן טוען זיי אַלע מפּליא זיין דעם גרויסן אויפּטו און די פּאַ־עטישע פּאַרדינסטן פון דעם פּאַרפּאַסער. און דער מחבר פון זיין זייט, בכדי צו באַווויזן, וואָס פּאַר אַ בריה ער איז אין שירים שרייבן, האָט אויף יעדן לויב־ליד באַזונדער גלייך אָפּגעענטפּערט מיט אַ ליד, וואָס איז געשריבן אין דעם זעלבן פּערזן־בוי און מיט די אייגענע גראַמען, ווי דאָס לויב־ליד נופּא. עטלעכע הונדערט זייטן פּאַרנעמט דער „בהונת אַברהם“, און דאָך וועט דער לייענער אין דעם דאָזיקן ים פון גלאַטע פּערזן קיין איין סטראַפּע ניט געפינען, אין וועלכער עס זאָל זיך פּילן ניט פּלויז די „געניטע האַנט“, נאָר אויך דער דיכטערישער פּאַטאַס...

און אָט דעמאָלט, ווען די לעצטע פּלעטער פון דעם „בהונת אַברהם“ האָבן דעם דרוק־וואַרשטאַט פּאַרלאָזן, האָט דער יונגער לוצאַטוס דערלאַנגט זיין הבר, יצחק מאַריני, צום טאָג פון זיין חתונה מיט דער שיינער יהודית איטאַליע, זיין „האַכצייטיג־קאַרמען“ „ים ויבשת“⁹. אונטער דעם כּישוּף פון גלענצנדיקן פּאַעטישן טאַלענט ווערט אַ פּשוט חתונה־געשאַנק מנוגל אין אַ פּראַטכפּולער פּאַעמע, וואָס פּאַרנעמט אַן אָנגעזעענעם פּלאַץ אין דער אַנטוויקלונגס־געשיכטע פון די פּאַעטישע פּאַרמען אין דער העפּ־רענישער פּאַעזיע. דער דיכטער נוצט קונציק אויס דעם וואַרט־שפּיל, וואָס לייגט אין די נעמען פון דער חתן־בלה־פּאַר (מאַריני באַטייט דעם ים, און

⁷ אויף יידיש האָט, חי באַקאַנט, איבערגעאַרבעט דעם „פרק שירה“ אין גראַמען סטענדעלע סיכר־ספרים.

⁸ דער לעצטער טייל פון „בהונת אַברהם“ איז אַרויס פון דרוק ערשט סוף 1725 (י"ז סבת תפ"ו).

⁹ צום ערשטן פּאַרעפּנטלעכט אין „חלוצין“, וו, 106—116; באַזונדער געדרוקט

איטאליע — דאָס לאַנד, די יבשה), און ער שילדערט אין זיין פּאָעמע דעם מעכטיקן קאָמף צווישן די צוויי סטיכעס; די הייסע ליידגשאַפּט מאַכט אָבער ערלום צווישן זיי און זיי גיבן זיך צונויף אין זיסע אומד אָרעמונגען. אַליץ איז ניי און אויסערגעוויינלעך אין דער דאָזיקער התונה-ליד. עס איז דאָס ערשטע פּאָעטישע ווערק אין דער העברעישער דיכטונג, וווּ עס לאָזט זיך בולט פילן די אויסשליסלעכע השפעה פון דער אַלט־קלאַ-סישער ליטעראַטור און פון דעם איטאליענישן רענעסאַנס. אמת, די פּרי-דער פרענסים¹⁰, פּררט דער ינגערער, באַנוצן זיך ניט זעלטן מיט די איטאליענישע פּאָעטישע פּאַרמען. עמנואל פרענסים שרייבט ניט בלויז מערצינען און סאַנעטן, נאָר אויך אַקטאַוו, סעסטינען און קאַנצאַנען¹¹; ער באַנוצט זיך מיט דער גריכישער מיטאַלאָגיע, ציטירט ווירגיליען¹², ברענגט גאַנצע פּערזן פון טאַרקוואַטאָ טאַסאָ און אַנדערע איטאליענישע דיכטער¹³. און דאָך פילט זיך אין זיין גאַנצן שאַפּן, אין די בילדער, וואָס ער באַנוצט, אַפילו אין דער מעטריק און דעם ריטם פון די פּערזן, די אויסשליסלעכע השפעה פון די מיטאַלטערלעכע העברעישע דיכטער אויס דער שפּאַניש־אַראַבישער תקופה. בלויז דער יונגער לוצאַטו האָט געהאַט דעם מוט מורד צו זיין אין דעם אַלטן פּעסטגעזעצטן נוסח. ער וויל ניט גיין אין די אויסגעטראָטענע וועגן פון די באַרימטע אַנדאַלוזישע דיכטער, ער וואַרפט אָפּ זייערע דיכטערישע פּאַרמען מיט דער צוואַנגיאַקע פון דער אַראַבישער מעטריק. ער, דער יונגער שטורמער, וויל אויך ניט אָנערקענען די אומבאַדינגטע ממשלה פון דעם גראַם; פּריי און אומגעשטערט טוט אין „ים יבשת“ פליסן, ווי אַ פּרילינגס־שטראָם פון די באַרג־שפיצן, דער ווייסער, ניט געריימטער פּערז. לוצאַטו האַלט ניט פון מאַזאַיק־קונסט, ער וואַרפט אויך אָפּ דעם אַזוי פּאַפּולערן מוסיוו־סטיל¹⁴, ווייל ער וויל זיך ניט באַנוגענען מיט די טויטע אוצרות, וואָס גייען איבער בירושה — ביי אים איז די פיבל־שפּראַך אַ לעבעדיק־שפּרודלדיקער קוואַל פון וועלכער ער שעפט מיט פולע עמער. דאָס פיבל־וואָרט באַטראַכט דער „ים יבשת“ דיכטער ניט ווי אַ פּאַרגליווערטן לאַוואַ־גוס, נאָר ווי אַ ווייכן פּלאַסטישן מאַטעריאַל, אויס וועלכן ער קאָן באַשאַפּן אַליץ נייע און נייע פּאַרמען.

צו דער זעלבער צייט, ווען דער יונגער 17־יאָריקער דיכטער האָט זיין „ים יבשת“ געשריבן, מאַכט ער אויך דעם מוטיקן פּרוּוו אַ היסטאָ-

¹⁰ זע פּרימערדיקן באַנד, ז'.

¹¹ זע „סחף שפּתים“, 13, 48, 52, 54 א"י.

¹² דאָרסן, 11.

¹³ דאָרסן, 17.

¹⁴ באַריכות חגגן מוסיוו־סטיל, זע ערשטן באַנד, ז' 243-253.

רישע דראַמע צו שאַפן. בעת ער האָט זיין „לשון לימודים“ געשריבן, וווּ ער באַקענט דעם לייענער מיט די פאַרשיידנארטיקע פּאָעטישע פּאָרמען, איז ער ניט געווען אימשטאַנד צו ברענגען אַ וועלכן ס'איז מוסטער פֿון אַ מאָדערנער העברעישער דראַמע. דעמאָלט האָט ער באַשלאָסן אַליין אויסצופילן דעם ליידיקן ווינקל אין דעם היכל פֿון דער העברעישער דיכטונג, און ער שאַפט זיין דריי־אַקטיקע ביבל־דראַמע „מעשה שמשון“³⁵. אויך דאָ זוכט דער דיכטער נייע, ריין אייראָפּעיִשע פּאָרמען, שאַפט זיין אייגענעם סטיל. לוצאַטו בלייבט אַפילו טריי דעם ביבלישן סיוזשעט, דאָך פלעכט ער אויך איין אין זיין דראַמאַטיש ווערק די אויף דער איטאַליעני־שער בינע אזוי באַליבטע אַלעגאָרישע עלעמענטן, און צוזאַמען מיט דעם אַלע ביבלישע פּערסאָנאַזשן פיגורירן אין „מעשה שמשון“ אויך אַלעגאָ־רישע: דער ליבע־גאָט אַמור, דאָן פּאַלשקייט און געלטזוכט. די דראַמע איז געשריבן אין ווייסע פּערזן, נאָר יעדער אויפטריט פאַרענדיקט זיך ווי אין שעקספּירס דראַמעס מיט אַ געריימטער סטראָפּע. עס פילט זיך נאָך אַפילו די יוגנטלעכע אומדייפקייט פֿונם דיכטער אין דער אַרכיטעקטאָניק פֿון דער דראַמע און אויך אין דער כאַראַקטער־צייכענונג, דאָך באַמערקט זיך שוין דייטלעך אין דעם יוגנט־ווערק די מייסטער־האַנט פֿון אַ גלענצנ־דיקן דיכטער. פּאַזונדערס פּאַווונדערונגס־ווערט איז אין דעם ווערק פֿונם 17־יאָריקן דיכטער די פּאַרמען־און בילדער־רייכע שפּראַך. זי איז זייער נאָענט צו דער ביבלישער, און דאָך איז דאָס אַן אָריגינעלע און אייגנאַר־טיקע שפּראַך: עס איז ביי דעם יוגן לוצאַטו ניט צו באַמערקן אַפילו דעם מינדסטן רמז אויף דער בלינדער אונטערטעניקייט בנגוגע צום „קאַנאָן“, צום ביבל־וואָרט, ווי מיר זעען דאָס אין דער שפּעטערדיקער תקופּה ביי די בעלי „המאספים“. ביי לוצאַטון איז בלויז דער ווערטלע־כער בוי־מאַטעריאַל אַ ריין־ביבלישער, אָבער דאָס געבוי פֿון דעם זאַץ, די בילדער־פּלאַסטיק און דער מוזיקאַלישער ריטם פֿונם פּערז — דאָס אַלץ איז מאָדערן אייראָפּעיִש.

אין ריין ביבלישן גייסט און נוסח איז בלויז געשריבן דאָס פֿון לוצאַטו באַלד נאָך דעם „מעשה שמשון“ פּאַרפּאַסטע (אין 1726) „תהילים“־בוך. דער דיכטער האַלט זיך דאָ טריי דעם באַדימטן ביבלישן מוסטער, אַפילו בנגוגע דער צאָל קאַפיטלעך; ערטער־ווייז געלינגט אים טאַקע דערגרייכן די ווונדערבאַרע שיינקייט פֿונם ביבלישן אָריגינאַל —

³⁵ ביי דער נייערער צייט איז לוצאַטוס יוגנס־דראַמע געווען באַקאַנט בלויז דורך די פּראַנטענסן, וואָס יוסף אַלמאַנצי האָט פּאַרעפּעסלעכט אין זיין אַרבעט וועגן לוצאַטוס פּולשענדיק האָט דעם „מעשה שמשון“ פּאַרעפּעסלעכט ש. גינצבורג אין 1927 אין תל־אָביב.

עס בלייבט אָבער דאָך ניט מער ווי אַ נאָכדיכטונג, און דערנרייכט ניט די מדרגה פון אָריגינעלן זעלבשטענדיקן שאַפן.

אין אַ יאָר אַרום קערט זיך לוצאַטו ווידער אום צו דער דראַמע פאַרם און ער שאַפט זיין אידיילישע דראַמע אין פיר אַקטן, וואָס טראַגט אַ טאָפּלטן נאָמען: „מנדל עוז" או „הומת ישרים" ¹⁶. שוין ניט די אַנט-טיקע ביבל־פאַרמען דינען דאָ דעם דיכטער פאַר אַ מוסטער, נאָר די מאַך־דערנע איטאַליענישע פּאַסטאָראַלן מיט זייער קלאַסישן פּאַרפילד — גואַריניס פאַרימטע הירטן־דראַמע „Pastor Fido". די פּאַפּולע פון לוצאַטוס „מנדל עוז" איז ווייניק אינטערעסאַנט:

אויף אַ שפיץ פאַרג איז פון קדמונישע צייטן געשטאַנען אַ גוואַלטיק פּעסטער טורעם מיט אַ שיינעם לופט־גאַרטן אין דער הויך. קיין פּן־אָדום האָט אין דעם טורעם ניט געקאַנט אַריינדריןגען, ווייל גלאַט און פּעסט זיינען זיינע ווענט געווען, אָן טויערן און טירן. האָט דער מלך געלאָזט אויסרופן איבערן גאַנצן לאַנד: וועמען עס וועט געלינגען אין דעם טורעם אַריינצודרינגען און צום לופט־גאַרטן אויפשטייגן, דעם גיט ער זיין שיינע סאָכטער שולמית פאַר אַ פּרוי. איז אַמאָל אַ פּרינץ פון אַ פּרעמדן לאַנד, מיטן נאָמען שלום, פאַרבייגעריטן, דעם ווונדערבאַרן סודותדיקן טורעם דערזען, אים פון אַלע זייטן פאַטראַכט, אין אים אַריינדריןגען געוואָלט. לאַנג האָט ער געבלאָנדזשעט אַרום אים, געזוכט אַ וועג צו די אינעווייניקסע געמטע געמעכער, ביז ס'איז אים געלונגען אונטער מיט גראָז פּאַוואַקסענע שטיינער אַ פאַרבאָרגענע הייל צו געפינען, וואָס האָט אים געפירט אינם טורעם אַריין; און דאָרט האָט ער אַ טיר באַמערקט, וואָס איז פון דרויסן־געווען מיט ליים און מיט קאַלך באַדעקט. ער האָט ברייט אויפגעעפנט די טיר, צום לופט־גאַרטן אויפגעשטיגן און דערנאָך זיך אין זיין וועג ווייטער געלאָזט. דעם מלכס באַפעל איז אים אומבאַקאַנט געבליבן. דערנאָך ווערט דער סיוושעט זייער פאַרפלאַנטערט: אַ נידערטרעכטיקער לינגער זיפה גייט דעם טורעם פאַרביי, דערזעט די אָפּענע טיר אין טורעם, לויפט ער גלייך צום מלך און דערקלערט, אַז אים איז געלונגען דעם פאַרבאָרגענעם אַריינגאַנג צו געפינען. אויף אַזא אופן ווערט זיפה שולמית'ס חתן. עס טרעפט באַלד, אַז שלום באַגעגנט זיך מיט שולמית און זיי פאַרליבן זיך ביידע. אויפן וועג צו זייער גליק שטייען אָבער זיפה און די אינטריגאַנטקע עדה; די פאַרליבטע האָבן פיל אויסצושטיין, נאָר אַלץ פאַרענדיקט זיך בכי־טוב: עס ווערט אַנטפּלעקט, אַז ניט זיפה נאָר שלום האָט דעם אַרייני-

16 אויך דאָס דעזיקע זערק האָט דער דיכטער פּאַשטיכט אַלס חתונה־ליד. צום

ערשטן פאַרענסליכט אין 1837.

גאנג אינם טורנים געפונען, די גערעכטע מיט די מידות טובות ווערן באַ-
 לוינט, און די זינדיקע ווערן באַשטרַפֿט. דער „מגדל עוז“ איז אָבער
 איינגעטלעך ניט קיין דראַמאַטיש ווערק, נאָר אַ לויב־געזאַנג פון יובלענדיקער
 ליבע. זינט עמנואל רומים פאַרשייטע און לעבנסלוסטיקע מוזע איז אַנט־
 שוויגן געוואָרן און אָפּגעקלונגען האָבן סעדיה דאַנאָנס לידער, האָבן זיך
 אין דער העברעיִשער ליטעראַטור מער ניט געלאָזט הערן קיין לידער פון
 ערדישער ליבע. עס ווערט אַפילו אָנגעוויזן („מתק שפתים“, 86), אַז עמנואל
 פּרענסים האָט אין זיינע יונגע יאָרן עראַטישע לידער געשריבן; ער איז
 אָבער באַלד דערנאָך אַ בעלי־תשובה געוואָרן, האָט עפנטלעך זיך מתוודה
 געווען פאַר זיין „הטאת נעורים“ (זע זיינע טערצינען־לידער אין „מתק
 שפתים“, 81—85), און מיט ניט קיין קלענערן אימפעט ווי די באַשעפער
 פונם „שולחן ערוך“ פאַלט ער אָן אויף עמנואל רומי דערפאַר, וואָס יענער
 האָט „השחית את דרכו על הארץ בשירי נאופים שאסור לשמעם“ —
 האָט זיין לעבנסוועג פאַרדאַרבן מיט אויסגעלאַסענע לידער, וואָס כ'איז
 אַ זינד זיי צו הערן. און אָט נאָך אַ לאַנגער הפסקה פון גאַנצע דורות
 דערשאַלן ווידעראַמאָל די פרייע, פריידיקע אַקאָרדן פון ליבע אויף דעם
 העברעיִשן „הר זמירות“; עס קלינגען־אויף לידער, וואָס אַטעמען מיט דער
 הייס־שטורמישער ליידנשאַפט פון דער דרומדיקער זון און דרומדיקער
 ערד. לוצאטו שילדערט אין זיין ווערק די ליבע אין די פאַרשיידנסטע
 ניואַנסן און מדרגות. די צניעותדיק־שעמעוודיקע ליבע צווישן דעם
 איידעלן שלום און אַנטיציקנדיקער שולמית פלעכט זיך צונויף מיט דעם
 פריוואַלן ראָמאַן פון דעם דינסטמיידל איה מיט דעם באַרימער־ישׂזיפהאָן
 מיט דער ניריקער תאוה פון דעם מכשף עירה און דער פאַרברעכער־
 שער עדה. און פאַר יעדער ליבע געפינט דער יונגער דיכטער די אָנט־
 שפּרעכנדיקע בילדער און פאַסנדיקע פאַרבן. מיט גרויס געשיקטקייט ניט
 דער דיכטער איבער אין זאַפטיקע פערזן די פיינסטע ניואַנסן פון די אינ־
 טימע געפילן, וואָס ציטערן און לעבן אין דעם יונגן ליבנדיקן האַרצן...

דאָס דאָזיקע ווערק פון דעם צוואַנציק־יאָריקן דיכטער טראַגט שוין
 אויף זיך גאַנץ בולט דעם שטעמפל פון אַ גאַנץ באַדייטנדיקן, ווען אַפילו
 נאָך ניט צייטיק געוואָרענעם טאַלאַנט. עס איז אָבער דעם דאָזיקן
 טאַלאַנט ניט באַשערט געווען אויסצושפּרייטן אין זייער גאַנצער מאַכט
 זיינע אַרלער־פּליגל, די פאַרמרה־שחורטע בינ־השמות־תּוספה האָט מיט
 אירע פליישווערע שאַטנס אָן רחמנות געלאַסטעט אויף דער יונגער, צארטער
 דיכטער־מוזע — און ניט אויסגעהאַלטן האָבן דער מוזעס פליגל...

שוין אין דעם „מגדל עוז“ וואַרפט זיך אין די אויגן אַ זייער באַראַש־

טעריסטישע שטעלע. צום סוף פון דער פאררעדע ווייזט דער דיכטער אָן ¹⁷, אז די מעשה וועגן טורעם מיטן פארבארגענעם אריינגאנג איז ניט סתם אַ מעשה. דאָס איז אַ רמז אויף דעם באַקאַנטן משל, וואָס ווערט אין „זוהר“ געבראַכט ¹⁸, וווּ די תורה ווערט צו אַ בלענדנדיקער שיינהייט געגליכן, און די דאָזיקע שיינע בת־מלכה זיצט אין אַ פארבארגענעם טורעם באַהאַלטן און בלויז פאַר איר געליבטן און פריינד אַנטפּלעקט זי זיך אין איר אַנטצייקנדיקער געשטאַלט, אַנדערע מענטשן זעען אָבער בלויז אַ פעסטגעשלאָסענעם טורעם פאַר זיך. אין דער ערדישער ליבע פון שלום און שולמית זעט דער דיכטער בלויז אַ לבוש פון מיסטישער ליבע. אין שלומען שילדערט דער דיכטער זיך גופא, וואָס וויל אריינדרינגען אין דעם סודותדיקן טורעם, וווּ די מיסטישע פּרינצעסין איז באַהאַלטן...

נאָך דער שטורמישער באַוועגונג, וואָס דער משיח אויס סמירנע האָט אַרויסגערופּן, איז דער יידישער קיבוץ ווי פאַרגליווערט געוואָרן אין זיין קאַלטן יאוש. די משיחישע האָפענונגען זיינען אָבער דאָך ניט אָפּגע־שטאָרבן אין די אָנגעווייטאַנטע הערצער. שווער איז געווען זיך צו שייַדן מיט דער איינציקער נחמה... און איינער נאָכן אַנדערן טרעטן אַרויס פאַרחלומטע מיסטיקער און התלהבותדיקע אַסקעטן, וואָס זאָגן אָן די באַלדיקע גאולה. נאָך מרדכי אייזנשטאַט טרעטן אַרויס אַברהם קורדוון, יהודה חסיד, חיים מלאך און פילע אַנדערע. דאָס פאַריאושטע פאַלק גייט שוין אָבער ניט נאָך זיי; זיינע פּוּחות זיינען געבראַכן, עס פעלט אים שוין דער אימפּעט, דער התלהבותדיקער פאַטאַם, ער זאָל אין אַקטיווע מעשים פאַרקערפּערן זיין האָפענונג, זיין נחמה. ער קאָן שוין בלויז חלומען וועגן משיחיש־מיסטישער גאולה, חלומען מיט סרענסלעכער עקשנות. ס'אַ חלום אין דער וואַך, אַ חלום אויס יאוש, אַן אַפּיום־חלום, בכדי זיך פאַרנעסן, זיך פאַרווישן און ניט פילן דעם שוואַרצן שרעק, וואָס לויפּערט פון אַלע זייטן. מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, אין וואַסערע סרומע לאַבירינטישע הינטערוועגן עס האָט פאַרבלאַנדזשעט דער יידישער אייגענער אַקטענער געדאַנק. די אַרטאָדאָקס־רבנישע וועלט, וואָס איז צו יענער צייט אין גאַנצן פאַרשטאַרט געוואָרן אין די אַמרת פון לעבלאַזן פאַרמאַליזם, איז ביי זיין גייסטיקער ירידה ניט געווען ביכולת מיט דער־פאַלג צו באַטעמפּן דעם משיחישן מיסטיציזם.

17. במדרש הקדוש קדוש מדבר, ירמיה בשלח תורת ד' ואשר הפך בה אל נערה בתולה בת מלך היא ונעלמה מעיני כל חי במגדל עון אשר לה חביון התום. אל אוחבת אחד תנלה ואיש בלתו לא ידעה. ס'איו כאַראַקטעריסטיש, וואָס אין מגדל עון' סראַנס דער טורעם דעם מיסטישן נאָמען „אין“.

18. זע אונזער הערק, ב' וו, 191.

און אַט אין דעם פאַריתומטן דור, וואָס איז געווען אָנגעזאָפּט מיט מיסטישע חלומות, איז אויסגעוואַקסן אַ יונגער דיכטער מיט אַ העכסט־אַינדדוקספּולער נשמה, וואָס האָט ווי דוד המלך לעגענדאַרע האַרפע ביי יעדער באַרירונג פּון דער אויסנוועלט זיך אָפּגערוּפּן מיט די ווונדערבאַר־כּטע טענער. שוין גאָר אין די יונגע יאָרן האָט לוצאַטון צו זיך געצויגן דער ביזשף פּון דער סודות־דיקער וועלט, וואָס איז אַיינגעשלאָסן אין דער „חכמת הנסתר“. לויט דער מעלדונג פּון אַיינעם פּון לוצאַטום איבערגע־געבנסטע תּלמידים, האָט דער דיכטער שוין צו פּערצן יאָר פּלייסיק שטור־דירט דעם אַר״ים פּתּבים¹⁹. אים האָט אין אַנטציקונג געבראַכט די קבלה־שע לערע זועגן דער אוניווערסאַל־קאָסמישער ראַלע פּון דעם מענטשן און זיין ווילן; מיט גרויס התלהבות האָט ער זיך פאַרהאַלטן צו דעם געדאַנק, וואָס ווערט אינם „זוהר“ אַרויסגעזאָגט, אַז אָן דעם מענטשנס ווילנסאַקט, אָן זיין טאָן קאָן די געטלעכע שפע ניט שולט זיין, און אַז אַנטקעגן די שטראַמען געטלעכן גלאַנץ, וואָס פּליסן פּון די הייכן איבער דער גאַנצער רחבות פּון דער וועלט, טוען אויפשטייגן ליכט־שטראַלן, וואָס דערהייבן זיך פּון דער נידער. אַ נואַלטיקן רושם האָט אויף אים געמאַכט דעם זוהרים פּאָעטישע פּאַרנלייכונג, אַז די ערדישע וועלט איז פאַרבונדן מיט די עולמות העליתים, ווי די טאַסטביינדלעך (קלאַווישן) מיט די סטרונעס פּון אַ מוזיקאַלישן אינסטרומענט: באַרירט די האַנט די טאַסטער — און דער גאַנצער אינסטרומענט רופּט זיך אָפּ מיט העללינגענדיקע אַקאָרדן. זיין גאַנץ פּאָעטיש וועזן איז געווען דורכגעדרונגען מיטן מיסטישן באַוואַכט־געפיל, אַז יעדער לעבנסשריט, יעדער ווילנסאַקט, וואָס אַנטפלעקט זיך אין דעם מענטשנס טאָן, איז פעסט פאַרבונדן מיט די הימלשע קרעפטן און געהייליקט דורך זייער הסבּמה. פעסט איבערצייגט איז לוצאַטום גע־ווען, אַז קיינער האָט ניט אַזוי טיף אַריינגעדונגען אין דעם טיפּן סוד פּון דעם געטלעכן לעבעדיקן גייסט, וואָס אַנטפלעקט זיך אין אַלע עקסיס־טענצן פּון דער וועלט, ווי די בעלי „חכמת הנסתר“ — די חכמי הסבלה. אַן עקזאַלטרירטער דיכטער, וואָס דענקט אַלץ אין בולטע בילדער, פאַרלירט ער באַלד די גרענעץ צווישן דעם געדאַכטן און רעאַל־עקסיסטירנדיקן. אַדרבה — דאָס מיסטישע און פאַרבאָרגענע איז אין זיינע פאַרחלימטע אויגן דאָס אמת רעאַלע און פעסט זיכערע. דער יונגער צוואַנציק־יאָריקער דיכטער פּילט אין זיך אומגעהייערע קרעפטן, ער ווייס אָבער ניט זייער באַטייט: ער באַגרייפט ניט, אַז דאָס האָט ער עס זיין גרויסן דיכטערישן

¹⁹ זע יקותיאל גאָרדאַנס בריח אין „תּורת הקנאות“, 91: „כּשהיה בן י״ד שנים היה יודע כל כתבי הרב האַר״י בעל פּת“.

טאלאנט צו פארדאנקען, און זוכט זייער מקור אין דעם סודותדיקן פישוק פון חכמת הנסתר. אים באזוכן די געמינס פון געזאנג און ער מיינט דאָס קומען עס צו אים די קדושי עליון, די געטלעכע מענער אליהו הנביא און ר' שמעון בן יוחאי, וואָס וויקן אנטפלעקן פאר אים די סודות פון „מעשה בראשית“ און אָנזאָגן אים דעם „קץ“, דעם טאָג פון דער גאולה, ווייל איבערפולט איז שוין דער ליידנסבעכער... דער ליבלינג פון די מוועס, דאָכט זיך אים, אַז אים באַגלייט שטענדיק אַ הימלשער שליח, אַז ער הערט די שטימע פון אַ „מגיד“. דער מאַן פון דיכטערישער התגלות און מיט דעם דורכדרינגענדיקן אָדלער־אויג פון אַן אמתן קינסטלער, מיינט ער, אַז דאָס האָט ער עס דערגרייכט די בחינה פון „גלוי עינים“ אַדאָנה זיין אַסקעטיש לעבן און זיין טיפן אַריינדרינגען אין די סודות הקבלה. ער פילט און באַגרייפט, אַז ער איז געבענטשט מיט דער גרויסער מתנה צו געוועלטיקן איבער די גייסטער און הערצער פון מענטשן, ער מיינט אָבער, אַז די דאָזיקע מאַכט שעפט יניקה ניט אויס דעם דיכטער־קוואַל, נאָר אויס די השבעות און צירופים פון דעם „אר"י הקדוש". אַ דיכטער פון גאָטס גענאָד, גלויבט ער — ער איז אַ הימלשער שליח, וואָס האָט אויף דער זינדיקער וועלט גענידערט, בכדי זי צו רייניקן און דערהויבן, און אויסלייזן דאָס נלות־פאַלק פון וואָגל און קעכטשאַפט. אין דער צאָר־כער איידעלער נשמה פונם דיכטער אַנטשטייט אַ דראַמאטיש געראַנגל פול מיט טראַגיש־מיסטישער שיינקייט...

מיט אַ ווונדערבארן אימפעט שרייבט לוצאטו איין קבלה־ווערק נאָכן אַנדערן, אָט אין דעם סודותדיק טונקעלן זוהר־סטיל²⁰, אָט אין דער שיינער בילדער־שפראַך פון דער ביבל. אין משך פון פיר יאָר האָט ער גאַנצע פערציק ווערק געשריבן²¹, און ער איז פעסט איבערצייגט, אַז די אלע ווערק זיינען דורך רוח־הקודש געשריבן; דער הימלשער שליח, דער „מלאך מגיד“ האָט זיי אים דיקטירט און ער האָט זיי וואָרט נאָך וואָרט פאַר־שריבן²². „און עס האָט זיך צו מיר באַוויזן אליהו הנביא — דערציילט לוצאטו אין זיין „זוהר הנינא“, — האָט געעפנט זיינע לעפצן און צו מיר

20 לוצאטו האָט געשריבן אַ „זוהר הנינא“; אין ווהר־לשון האָט ער אויך פאַר־פאָס אַ גרויסן פירוש אויף „קהלת“.

21 זע דעם בריוו פון די וועגעציאָנער רבנים צו משה חניו („תורת הקנאות“, 109).

22 לוצאטו ניפא האָט דערקלערט פאַר די רבנים: „החבורים... שהברתי כלשון זוהר הקדוש, ואעפ"י שלמי דעתי חברתים על פי דעתי על פי מניד ונשמות קדושה". זיין התלהבותדיקער תלמיד יקותיאל גאָרדאָן מעלדעט: „והנה זה ב' שנים והצי אִי־נתלה לו מלאך סניד קדוש וגורא והיה מגלה לו סודות נפלאות... ואחר שבונה חרשים שנתלה לו המלאך הקדוש... ויצוה לו בהסכמה הקב"ה ושכינתיה לחבר הספר זוהר שקראוהו סן שביא זוהר הנינא“.

אזוי געזאגט: רבי, רבי! געבענטשט איז דיין גורל, ווייל אלע הימלשע סודות זיינען אויפגעדעקט פאר דיר, קיין זאך איז פאר דיר ניט פארהויילן, און אפן שטייען פאר דיר אלע סודותדיקע טויערן".²³ זיין גרויס שליחות האלט ער נאך דערווייל בסוד, ער דערציילט וועגן דעם בלוז אין דעם ענגן קרייז פון זיינע מקורבים און באקענט זיי מיט זיינע מיסטישע ווערק. דער סוד ווערט אבער פאלד אנטפלעקט. צווישן דעם ענגן קרייז פון לוצאטוס התלכותדיקע אנהענגער איז געווען יקותיאל בן לייב גארדאן אויס ווילנע,²⁴ וואס איז געקומען קיין פאדוא לערנען מעדיצין. דער יונגער לוצאטו מאכט אויף גארדאנען א גוואלטיקן רושם; גארדאן שרייבט פאלד (1729) זיינע צווי באקאנטע רבנים, דעם מקובל מרדכי יפה אויס ווין און יהושע העשל אויס ווילנע, און זאגט זיי אן אין פאטער טיש געהויבענעם סטיל די פריידיקע בשרה וועגן דעם נייעם ליכטיקן שטערן, וואס ס'האט אויפגעשיינט איבער די געצעלטן פון יעקב.²⁵ דער מקובל מרדכי יפה האט געהאלטן פאר נייטיק גלייך צו שיקן קאפיעס פון גארדאנס בריוו צו זיינע באקאנטע רבנים אין דייטשלאנד;²⁶ יענע האבן פון זייער צד אויך זיך געפלייסט וואס מער פארשפרייטן די פריידיקע ידיעה וועגן דעם „נייעם ליכטיקן שטערן". איינע פון די דאזיקע אפ-שריפטן האט אויך דערהאלטן דער אלטאנער רב, משה חנין, וואס איז באקאנט געווען אלס פארביסענער קעגנער פון דער שבת-יצבי'שער בא-וועגונג און האט אין 1714 גענומען א זייער אקטיוון אנטויל אין דער מחלוקת קעגן דעם שבת-יצבי'שן אגיטאטאר נחמיה חיון.²⁷ דער קנאישער קעמפער קעגן סעקטאנטישע „מינות" האט גלייך חושד געווען אין דעם יונגן מיסטיקער, וועגן וועלכן גארדאן שרייבט מיט אזא גרויס התפעלות, א נייעם משיח השקר. ער האט דערפאר באשלאסן אונטערמען קעגן אים די שטרענגסטע מיטלען, און צו דעם צוועק האט ער זיך גע-ווענדט מיט אן אויפרוף צו די ווענעציאנער רבנים, וואס האבן געשפילט די אונגעזענסטע ראלע אין איטאליע, זיי זאלן זען וואס גיכער „עוקר מן השורש זיין די שעדלעכע צרעת (לוצאטון און זיינע אנהענגער) איידער זי האט זיך פארשפרייט איבער דעם גאנצן פאלקס-קערפער". די

23 „תורת הקנאות", 92-93.

24 באריכות זעגן אים זע: ד. קויפמאן אין „רעווי ד. עט. ושו"ף", III, 256.

25 ביידע בריוו זיינען פארעפנטלעכט אין „תורת הקנאות", 91-92.

26 זע „לוחות עדות", דף 15, עמ' א': „הרועא יקותיאל אלי כהב ואני שלחתי

העתקה לרבני אשכנז".

27 משה חנינוס פאסער, יעקב, איז געווען איינער פון די רבנים, וואס האבן

דעם שבת-יצבי אריינגעווארפן אין הרם

ווענעציאנער רבנים האָבן זיך אָבער ניט געאייילט אָנצונעמען שטרענגע מיטלען קעגן משה חיים לוצאטו; ניט בלויז דערפאר, וואָס דער יונגער מיסטיקער האָט שוין דעמאָלט געשמט איבער גאנץ איטאליע, נאָר דער עיקר מחמת זיי האָבן ניט געוואָלט איינרייסן מיט דער רייכער פאמיליע לוצאטו, וואָס האָט געשפילט די חשובסטע ראָלע אין דער פאדוואנער קהילה. דער קנאי חניז האָט זיך אָבער ניט געוואָלט באַרוקן. אים האָט אפילו ניט באַפרידיקט דער האַרציקער ברויז, וואָס לוצאטו האָט אים גע- שריבן, אין וועלכן דער יונגער מיסטיקער פלייסט זיך אים צו איבערצייגן, אז ער איז ריין פון וועלכער ס'איז שבת־צביושער, „מינות“²⁸. נאָכדעם ווי חניז האָט זיך איבערצייגט, אז די ווענעציאנער רבנים פארהאלטן זיך פאסיוו צו זיין אויפרוף, האָט ער זיך געווענדט צו די רבני אשכנז מיטן פאָרשלאָג, אז זיי זאָלן מהרים זיין לוצאטון וויבאלד ער וועט ניט גלייך צוזאָגן, אז ער וועט מער זיך ניט אָפגעבן מיט קבלה, ניט אליין, ניט מיט אנדערע. דאָ האָט זיך אריינגעמישט לוצאטוס אַלטער רבי באַססאָנאָ, און מיט זיין הילף איז געלונגען צו פועלן ביי דעם שטיץ, נאָכגעביסן לוצאטון, ער זאָל אַרויסגעבן אַ שריפטלעכע התחייבות (אין 1730), ווו ער שווערט „בשבועות האַלה החמורה“, אז פל־זמן ער לעבט אין חוץ לארץ (אויסער פאַלעסטינע), טאָר ער זיך ניט פאַרנעמען מיט קבלה מעשיית און אויך ניט איבערגעבן אנדערע וועלכע ס'איז סודות אין נאָמען פון אַ „מגיד“ אָדער אנדערע „הייליקע נשמות“²⁹. ער רעדט אָבער דערביי בפירוש אויס, אז אונטער זיין אייגענעם נאָמען מעג ער שרייבן חיבורים אין לשון קודש (אָבער ניט אין זוהר־לשון).

די מחלוקת איז אויף אַ צייט געשטילט געוואָרן. עס האָט זיך אויסגעוווּזן, אז אין לוצאטוס לעבן איז פאַרגעקומען אַ טיפער איבער-בראָך: פון חלומות און פאַנטאַסטישע זעונגען האָט ער זיך אומגעקערט צום רעאַלן וואַכעדיקן לעבן. אין 1732 האָט ער חתונה געהאַט און אפילו אָנגעהויבן זיך אָפגעבן מיט מסחר. די אַלטעגלעכע לעבנס־פּראָצע האָט אָבער ניט אויף לאַנג געקאָנט צו זיך צוציען דעם דיכטערס אומרוקןע

²⁸ לוצאטוס ברויז איז פאַרעפנטלעכט אין „תורת הקנאות“, 93-94.

²⁹ דער טעקסט פון דעם דאָזיקן שריפטלעכן דאָקומענט איז אין יעב"צ, תורת הקנאות" ערשטער חוץ געעלשט. דער ריכטיקער טעקסט לויט לוצאטוס איינגעהעניקן פהבי-יד, וואָס געפינט זיך אין ירושליםער ביבליאָטעק, איז פאַרעפנטלעכט אין „קריית ספר“, VIII, 199: „הנני באַ בכסורת ברית נאמנת ובשבועת האלה החמורה... שלא לכתוב בשם מגיד או נשמות קדושים... אמנם בתנאי כל עוד שאהיה בחוץ לארץ, ורק אני משיר כלו לעצמי לחבר מדעתי בלשון הקודש לבר ובלבד שלא בשם מגיד נשמות קדושים“...

נשמה. דיכטער זיינען בכלל זייער ועלטן מוצלחים אין מסחר, און משה היים לוצאטו האָט אין דעם פרט קיין אויסנאָם ניט געמאַכט. זיינע גע-
שעפטן זיינען גענאָנגען שלעכט און אין משך פון אַ קורצער צייט האָט
ער זיין גאַנץ פּאַדמען אָנגעוואָרן. אין יענער צייט האָט זיך אויך פון
זיין פּאַטער די הצלחה אָפּגעקערט און פון אַ גרויסן עושר איז ער גע-
וואָרן אַ יורד. דער דיכטער, וואָס איז אויסגעוואַקסן אין עשירות און
ווילטאָג, האָט זיך איצט געפונען מיט דער פּאַמיליָע אין מאַטעריעלער
גויט און שטאַרק געליטן פון דאגות פרנסה. האָט אין אים ווידער אויפ-
געוואַכט דער טרויער; פון די קליינלעכע אַלטענלעכע זאָרגן זוכט ער שוץ
אין דער פּאַנטאַסטישער וועלט פון חלומות און האָפּענונגען. ער פּילט זיך
ווידער אַרומגערינגלט פון הייליקע גייסטער, און דער הימלשער „מניד“
דעקט אויף פאַר אים די ווונדערבאַרסטע סודות אין דער טונקעלער זוהר
שפּראַך. ער געדענקט אָבער זיין שריפטלעכע התחייבות, אַז ער טאָר
אַזעלכע סודות אויפן פּאַפּיר ניט ברענגען און אויך זיי זיינע תּלמידים
ניט איבערדערציילן, שרייבט ער בלויז אַפּאָלאָגעטישע ווערק, אין וועלכע
ער שיצט מיט גרויס התלהבות די „חכמת הנסתר“. אין ווענדעדיק האָט
ער געהאַט די געלעגנהייט זיך צו באַקענען מיט דעם מאַנסקריפט פון
אריה דיימאָדענאָס „ארי נהם“; די גאַליקע אָנפאַלן פון דעם פּאַרביסע-
נעם ראַציאָנאַליסט אויף דעם „זוהר“ האָבן שטאַרק אויפגעבראַכט
לוצאַטו, און ער איז אַרויסגעטראַטן קעגן מאָדענאָס קריטיק מיט אַ ספּע-
ציעל פּאַלעמיש ווערק „מאמר הוכוח“. גלייך נאָך דעם דאָזיקן ווערק
שרייבט ער זיין „חוקר ומקובל“, וואָס איז לויטן מוסטער פון יוסף איר-
נאַסעס „שומר אמונים“⁸⁰ פאַרפאַסט אין פּאַרם פון אַ דיאַלאָג צווישן
אַ פּריידענקענדיקן „חוקר“ און אַ „מקובל“. דער „מקובל“ (און אין זיין
נאָמען רעדט עס דער מחבר גופא) פּלייסט זיך צו דערווייזן, אַז ניט די
ראַציאָנאַליסטישע פּילאָזאָפּיע, נאָר די קבלה איז אימשטאַנד צו געבן אַן
ענדגילטיקע תּשובה אויף די וויכטיקסטע פּראָבלעמען. בלויז די „חכמת
האמת“, פאַרזיכערט לוצאַטו, איז אימשטאַנד צו לעזן דאָס גרויסע
וועלטדעטעניש: דער ווילן פון דער סיבה ראשונה, וואָס איז אומבאַגרייפ-
לעך פאַרן מענטשנס פאַרשטאַנד, איז דאָך ביכולת אומענדלעך און אומ-
באַגרענעצט, בפועל אָבער, אין דעם שאַפּונגס-פּראָצעס, אַנטפלעקט זיך
איר ווילן אין באַגרענעצטע פּאַרמען פון ספּירות און מידות, וואָס זיינען
צוגעגלעך פאַרן מענטשנס השגה.⁸¹

⁸⁰ דער „שומר אמונים“ איז פאַרענטפלעכט געוואָרן ערשט אין 1736, שוין נאָך
דעם כּהרם טויס; לוצאַטו האָט אָבער, הי עס שיינט, זיך באַקענט מיט דעם דאָזיקן
ווערק נאָך אין מאַנסקריפט.

⁸¹ „חוקר ומקובל“, 8-12, 44-55 (לויט דער לייפציגער אויסגאַבע, 1840).

אין דעם דאָזיקן ווערק, ווי אויך אין אַ נאַנצן סכּוּם קלענערע אַר-
בעטן, וואָס זיינען גלייך נאָך אים דערשינען ⁸², טרעט לוצאַטו אַרויס
פאַר אונז אין אַ נייער ראָלע: אַלס מייסטער פון וויסנשאַפטלעכן סטיל,
וואָס ווייס דעם סוד ווי אזוי איבערצוגעבן אין בולטקלאָרע פאַרמען די
קאָמפּליצירטסטע טעאָאָפּישי-פּילאָזאָפּישע פּראָבלעמען. דער התלהבות-
דיקער מיסטיקער, וואָס פּלעגט חלומען און האָבן זעונגען אין דער וואַך,
איז געווען באַשאַנקען מיט דעם טאַלאַנט פון אַן אויסגעצייכנטן סיסטע-
מאַטיקער און פּאָפּולאַריזאַטאָר. דאָס איז בלויז איינע פון די אזוי פילע
און אויפן ערשטן קוק גאַנץ אומדערקלערלעכע סתירות אין דעם אינגער-
לעכן גייסטיקן לעבן פון דעם דאָזיקן ווונדערבאַרן מענטשן. אין מוסטער-
האַפטער קלאַרקייט טרעט אַרויס אין די דאָזיקע לוצאַטום ווערק דער
זוהרישער גרונטגעדאַנק וועגן דער קאָסמיש-אוניווערסאַלער ראָלע פונם
מענטשן, וואָס ערשט דורך דעם מענטשנס אַקטיווע מעשים אַנטפּלעקט
זיך דער געטלעכער מהות אין זיין גאַנצער פּולשטענדיקייט. דער דיכטער
מיט זיין מיסטישן וועלטבאַנעם פּילט אזוי שאַרף און בולט, אַז דער גורל
פון דעם וועלטאַל, דער שליסל פון דעם גאַנצן קאָסמאָס געפינט זיך אין
די טיפענישן פון דעם מענטשנס נשמה, וואָרעם די אַבסאָלוטע האַרמאָני-
נישע גאַנצקייט פון דער וועלט באַשטייט אין דעם, וואָס דאָס אַלגעמיינע
דעגרינדיקע וועלט-געזעץ איז צו דער זעלבער צייט אויך דאָס מענטש-
לעכע געזעץ, די התגלות פון דעם מענטשנס גייסט, פון זיין מאַראַ-
לישן באַוואוסטזיין. די מאַראַלישע התנהגות פונם מענטשן, דאָך מקיים
זיין די געבאָטן פון דער געטלעכער תורה — דאָס איז, לויט לוצאַטום
וועלטבאַנעם, אַ מאַראַלישער אַקט פון קאָסמישן פאַרנעם. דער העכסטער
לעבנסמוסטער, דאָס פאַרבילד פאַר דעם גאַנצן וועלטאַל — דאָס איז
דער דיוקנא של אדם, דאָס מענטשלעכע בילד אין זיין שטרעבן צו גאָט.
אויפשיינען קאָן די וועלט מיטן געטלעכן ליכט נאָר אין זכות פון דעם
דערלויכטענעם מענטשן, וואָס טראָגט אין זיין האַרצן די געטלעכע אונ-
ווערסאַלע גערעכטיקייט.

לוצאַטו האָט אין יענע יאָרן געלעבט אין מאַנטואַ ביי זיין שווער,
און פון דאָרט האָט ער געפירט אַ גאַנצן טעטיקע חליפת-מכתבים מיט זיינע
פריינד און פאַרערער, און זיי יעדעס מאָל דערמאָנט זיך וואָס מער אָפּ-
געבן מיט דער „חכמת האמת“. לוצאַטו האָט זיך אָבער געפונען אונטער
דער געהיימער השגחה פון די דאָרטיקע רבנים, וואָס האָבן מיט חשד

⁸² דרך חכמה, מאמר העיקרים, קנאת ד' צבאות (קעגן דער שבת-יצביה
באזונג) געדרוקט אין 1863.

נאָכגעשפּירט נאָך זיין יעדן טריט. די ווענעציאַנער רבנים, וואָס האָבן זיך פאַרהאַלטן צום מיסטיש געשטימטן דיכטער מיט דער מידה פון חסד בל זמן ער און זיין פאַמיליע זיינען געווען רייך און אָנגעזען אין דער קהילה — האָבן איצט, ווען דער דיכטער האָט געלעבט אין דחקות, מיט אַמאָל געענדערט זייער טאַקטיק. זיי האָבן אים אַרומגערינגלט מיט שפּיאַנען פונם נידעריקסטן סאָרט; יענע האָבן אים נאָכגעקוקט אויף יעדן טריט, גענישטערט אין זיינע זאַכן, געזוכט אין זיינע פּתכים. אויפן סמך פון דעם מאַטעריאַל, וואָס די דאָזיקע שפּיאַנען האָבן פאַר זיי אָנגעזאַמלט, האָבן די ווענעציאַנער רבנים געשיקט צו לוצאַטאָן ספּעציעלע שוואַחים מיט דער שטרענגער פּאָדערונג, אז ער זאָל ווייזן אלע זיינע פּתכים און אויפּסניי געבן זיין הבטחה, אז ער וועט קיין זאַך ניט דרוקן אָן דער דערלויבטניש פון דעם ווענעציאַנער ראַבינאַט. זייער אינטערעסאַנט איז דערביי פּאָלנדיקער פּרט: זיי באַשולדיקן לוצאַטאָן ניט נאָר, אז ער פאַר נעמט זיך מיט „בישוף און השּבעות“, מען וואַרפט אים אויך פאַר אַלס חטא, וואָס ער איז צו גוט פאַהאוונט אין לאַטיין און אין דער פּלאַטישער ליטעראַטור.⁸³ דער צאָרט פּילנדיקער דיכטער איז געווען שטאַרק געדערנקט דורך דעם גאַנצן נעץ פון קליינלעכע אינטריגעס און עקלֶהאַפּטן שפּיאַנאַז, מיט וועלכן די ווענעציאַנער רבנים האָבן אים אַרומגערינגלט, און ער האָט דערפאַר מיט צאָרן אָפּגעוואָרפּן אלע זייערע פּאָדערונגען. אַלס ענטפּער דערויף האָבן די ווענעציאַנער רבנים אָנגענומען אַ באַר שלום (דעם 3טן דעצעמבער 1734) דעם אַיינגעשפּאַרטן לוצאַטאָן אַרײַן וואַרפּן אין חרם און אלע זיינע פּתכים פאַרברענען. דעם „פּסק החרם“ האָט מען אין דעם זעלבן טאָג מיט גרויס פאַראַד פּאַרגעלייענט אין אלע ווענעציאַנער שולן און דער טעקסט איז צעשיקט געוואָרן צו אלע אָנגעזעענע רבנים אין דייטשלאַנד, האַלאַנד און פּוילן. דער גערודפּטער דיכטער האָט קיין אַנדער ברירה ניט געהאַט ווי געמען דעם וואַנדערשטעקן אין האַנט און זיין היים פאַרלאָזן... אָבער אויך אין זיין וואַגל, ביים וואַנדלען איבער פרעמדע לענדער, האָבן די ווענעציאַנער רבנים אים קיין רו ניט געגעבן. ווי נאָר לוצאַטאָ האָט זיך דערלאַנגט קיין פּראַנקפורט אויפּן מיין, האָבן די אָרטיקע רבנים גלייך באַקומען די ידיעה, אז עס קומט אַהין משה חיים לוצאַטאָ פון דער שטאָט פאַרואַ, וואָס וויל „צעשטערן און צעוואַרפּן אלע גרויזעכצן און שיצונגען פון אונזער תּורה“ (לַנְתוּשׁ ולַנְתוּחַ גַּדְרֵי וּמִיַּיְגֵי תּוֹרַתְנוּ)⁸⁴. די פּראַנקפורטער רבנים האָבן לוצאַטאָן

⁸³ די רבנים ווייזן אָן אין זייער אויפּרוף: „איך יתחנן בלשון הקודש ובלשון הויהר הקודש מי שכבר נתחנן באהות לוסין“.

⁸⁴ „תורת הקנאות“, 109—111, 114.

זייער ביזו אויפגענומען; זיי האָבן ביי אים צוגענומען דעם מאַנוסקריפט פון זיין „חוקר ומקובל“, און אַרויסגעצווונגען ביי אים אַ שריפטלעכע הבטחה, אז פון איצט אָן איז ער, משהחיים לוצאטו, זיך מתחייב אינער טער דעם אַיִם פון דעם „חרם גדול ובנדוי ובשמתא“, אז ער וועט מער ניט לערנען קיין קבלה מיט קיין שום מענטשן אין דער וועלט, ניט בעל־פה, ניט פון אַוועלכן ס'איז ספר, אַפילו ניט פון די כתבי האר"י און פון דעם זוהר. בלויז איינציגקע הנחה רעדט פאַר זיך אויס לוצאטו: אז באַם ער וועט זוכה זיין צו ווערן אַ „בן ארבעים שנה“, דעמאָלט האָט ער דאָס רשות צו לערנען דעם אר"י'ס קבלה מיט מענטשן פון די זעלבע יאָרן.⁸⁵

די שווערע נסיונות, וואָס דער פאַרוואַגלטער דיכטער האָט געהאַט אויסצושטיין, האָבן זיך ערשט דעמאָלט געענדיקט, ווען ער האָט פאַר־לאָזן דייטשלאַנד און האָט זיך דערלאָנגט קיין אַסטענדראַם, וווּ די דאָר־טיקע ספרדישע קהילה האָט לוצאטו אויפגענומען בכבוד גדול. בכדי ניט דאַרפן אַנקומען צו פּרעמדער הילף, האָט ער, ווי שפינאָזע בשעתו, זיך ספרנס געווען דערמיט, וואָס ער האָט געשליפן אָפטישע גלעזער.⁸⁶ אַדאָנס זיינע ניינטלעכע ידיעות אין פיזיק און מאַטעמאַטיק, האָט ער אין דער טעכניק פון דער דאָזיקער מלאכה דערגרייכט צו באַדייטנדיקער שלימות און ער האָט געהאַט פרנסה בשפע. לויט אייניקע קוועלן,⁸⁷ האָט לוצאטו אויך געהאַלטן פאַרלעזונגען פאַר וויסנשאַפֿטליקע יונגעלייט זעגן דעמאָריק און נאַטורוויסנשאַפֿט. נאָך די שטורמישע יאָרן פון קאַמף און וואַגל האָט איצט דער דיכטער גענאָסן טעג פון רו און רחבת הדעת. ער קומט אין שריפטלעכער פאַרבינדונג מיט זיינע איטאַליענישע פריינט און תלמידים, און אין די בריוו, וואָס ער שרייבט, שפינלט זיך אזוי אויסטערליש אָפּ די קינדערשע רייניקייט און האַרציקע עניוות פון דער דאָזיקער פּאַעטישער נשמה. אין 1740 פאַרעפנטלעכט לוצאטו זיין „מסילת ישרים“, איינס פון די בעסטע מוסר־ספרים, וואָס די העברעישע ליטעראַטור פאַרמאָגט. דער מיסטישער דיכטער רופט, אמת צו תשובה, צו התבודדות, צו שטרענג־אַסקעטישן לעבן, איז אים אָבער אזוי פּרעמד דער ביזנער טאָן פון די פֿעלי „ראשית חכמה“, „קב הישר“ און „שכט מוסר“, וואָס פלייסן זיך אָנצוואַרפן אַן אימה אויף דעם לייענער, טרייבן אים מיט דער בייטש פון שרעק און שטראַף אויף דעם דרך פון פרומקייט און נאָטס־פאַרכטיקייט. אַן אינטימע האַרציקייט און ליבעפולע שיינקייט איז אויס־

85 דאָרסן, 115-116.

86 לויט אַנדערע קוועלן (זע צ"ב „תורת הקנאות“, 116), האָט לוצאטו זיך פאַרנומען מיט שליסן סיינע שטיינער, 37 זע „זרם חסד“, VI, 4.

געגאסן איבער דעם דאזיקן מוסר-ווערק, וואָס איז געשריבן אין לוצאטום מייסמעהאפט געמאָקטן סטיל. „אנחנו יתומי יתומים“ — מיר זיינען יתומים פון אַ פאַריתומט דור, קלאָגט זיך לוצאטו⁸⁸, און ניט מיט אימה און ירגזון, נאָר מיט שטילע, מוזיקאליש-צארטע ווערטער פאַלערנט ער די יתומי יתומים“, און ווייזט זיי דעם וועג, וואָס פירט צו אמתער, זעלבסט-אַפערנדיקער ליבע צום בורא עולם. עס איז דערפאַר גאנץ באַגרייפלעך, וואָס דער „מסילת ישרים“ איז געווען אזוי שטאַרק באַליבט ביים פּאָלק, און עס ווערט אפילו דערציילט, אַז דער ווילנער גאון, ווען ער האָט זיך באַקאנט מיט דעם דאָזיקן מוסר-ספר, זאָל האָבן אויסגערופן: ווען משה חיים לוצאטו זאָל איצט לעבן, וואָלט איך צו אים צופוס געגאַנגען לערנען ביי אים מוסר און אמתע יראת שמים⁸⁹.

אין דעם דאָזיקן אָפגעזונדערטן אַסקעט, וואָס האָט געפרעדיקט, אַז די ערדישע וועלט איז בלוז אַ פאַרהויז פאַר דעם „עולם דקשומ“, איז אָבער ניט אָפגעשטאַרבן דער ענטוויאסטישער דיכטער, וועלכער נעמט גריק אויף מיט זיין שאַרף אויג די ווגנדערבאַרע פאַרבן-ריינקייט פון דער אַרומיקער וועלט און ניסט איבער דאָס געזעענע אין פּלאַסטישע בולטע פאַרמען. דריי יאָר נאָך דעם דערשיינען פון דעם „מסילת ישרים“ האָט לוצאטו פאַרעפנטלעכט זיין אַלעגאָרישע דראַמע „לישרים תהלה“, וואָס ווערט מיט פולן רעכט באַטראַכט אַלס דער ווינקלשטיין פון דער ניי-העברעיִשער פּאָעזיע. ערשט ווען מען פאַרגלייכט דאָס דאָזיקע ווערק מיט לוצאטום פּריערדיקער דראַמע „מגדל עוז“, ווערט קלאָר וויפיל דער דיכטער האָט איבערגעלעבט פאַר דער דאָזיקער צייט. מיר זעען פאַר אונז שוין ניט דעם ראַמאַנטישן דיכטער, וואָס פּאַזינגט די ליבע אין ענטוויאסטישע לידער, נאָר דעם פיל געפרוּווטן מאַן, וואָס האָט אויפּמערקזאַם באַטראַכט דאָס אַרומיקע לעבן און נאָענט צוגעזען זיין נישטיקייט און נידערטראַכט. דער דיכטער באַנוצט זיך מיט דער אַלט-מאָדישער, אין דער מיטלאַטערלעכער אייראָפּעיִשער דראַמאַטישער קונסט אזוי פּאָפּולערער פאַרם, וווּ אויפן אָרט פון לעבעדיקע מענטשן טרעטן אַרויס פּערזאָנליפּיצירטע אייגנשאַפטן פון דער מענטשלעכער פּערזענ-לעכקייט. גרויס איז אָבער דער בישוף פון דעם אמתן דיכטער: אפילו פשוטע אַפּסטראַקציעס ווערן ביי אים מגולגל אין פּילפאַרביקע סימבאָלן, באַקומען בלוט און לעבן. דער דיכטער דערקלערט גלייך אין אָנהייב, אַז מיט זיין ווערק איז ער אויסן דיאַקטישע צוועקן. „המשל מדבר“ —

⁸⁸ „מסילת ישרים“, 46 (ערשטע אויסגאַבע, 1740).

⁸⁹ „נייר אלהים“, 34.

דער פערזאנליכער טרעט ארויס אין פראָלגאָן און איז מודיע, אַז דאָס וועט ער, דער חכמה שטענדיקער און טרייסטער דינער, ריידן צום עולם, און אין די מענטשלעכע הערצער וועט ער וואַרפן די זוימען פון מוסר ודעת. אויף דער בינע טרעטן אַרויס דער זון פון אמת — יושר און זיין חבר שכל, דער המון, די טאַכטער זיינע תהלה און זיין דינסט סכלות (נאַרישקייט), דער תאווה זון רהב (נאַרישער שטאַלץ), וואָס האָט זיך אויפגעצויגן אין דעם הויז פון דמיון, דעם רהבס פריינד און ראָטנעבער תרמית (פאַלשקייט), דאָן יושרס אַם סכלנות (געדולד), דער נאַטורפאַרשער מחקר און דער קיניג משפט. מיט אַן איראָנישן שמיכל שילדערט דער פיל געליטענער דיכטער די לייכזיניקייט פון דעם המון, וואָס לאָזט זיך אַזוי לייכט פאַרפירן דורך אַזוינע נישטיקייטן, ווי רהב מיט דער הילף פון סכלות און תרמית, און ווי שווער עס קומט אָן דעם המון אַינצוריידין ער זאָל פאַלגן די אַנווייזונגען פון יושר און זיין באַגלייטער שכל. עס מוז ערשט אַ קאטאסטראָפּע געשען, וואַנדערבאַרע צייכנס דאַרפן זיך פונק הימל באַווייזן — דער המון זאָל ענדלעך קומען צום זינען און אַיינזען, ווי פאַרפירט ער איז געווען. עס איז דערפאַר קיין חידוש ניט, וואָס ביי אַזאַ אומפאַרשטענדיקייט פונם המון באַקומט די לויב און רום (תהלה) ניט דער, וואָס האָט זי מיט רעכט פאַרדינט, און עס געשעט פיל אומגערעכטיקייט און ווילדע אַכזריות, ביז יושר און שכל ווערן ענדלעך די וועגפירער פונם המון און עס געלינגט זיי גובר זיין דעם תרמית און די אויפגעבלאָזענע נישטיקייט פון רהב. מיט אַ האַרציקן אומעט שילדערט דערביי דער גערודפטר דיכטער, מיט וואָס פאַר אַ ביטול דעם המונס דינסט — סכלות — טוט באַשפאַטן די טרענער פון וויסן און קולטור, און אונטער דעם יושרס נאָמען גיסט דער דיכטער אויס אין פראַכטפולע לירישע סטראָפּן זיין הייסן פאַרלאַנג זיך דערווייטערן פון דעם סלייב־לעבן מאַרק־געטומל און זוכן רו אויפן שוים פון דער קיניגלעך שיינער און דערהויבן מעכטיקער נאַטור. דאָך איז דער דיכטער גאַנץ ווייט פון פעסימיזם, און ניט קוקנדיק אויף זיינע שווערע איבערלעבונגען גלויבט ער דאָך פעסט אין דעם ניצחון פון שכל און יושר. „ווען מיר — רופט אויס שכל (צווייטער אַקט, ערשטער אויפטרײט), וואָלטן זויניקסטנס איינמאַל געקאַנט באַטראַכטן די וועלט אין איר אמתער געשטאַלט, דאָן וואָלטן מיר דערזען, אַז אונזערע פאַרברעכערישע קעגנער זיינען אַזוי אומגליקלעך און דערשלאָגן, אַז וועגן אַ גרעסערער נסמה איז זיך גאָר שווער צו דענקען. בלויז אויפן אייבערפלאַכיקן קוק דאַכט זיך, אַז זיי זיינען „מלאי טוב ושבעי נחת“, אין דער אמתן זיינען זיי אָבער אין אַן ענגן געז פאַרפלאַנטערט, אויס וועלכן זיי קאָנען זיך ניט באַפרייען.“ די

שפראך פון „לישרים תהלה“ דערגרייכט צו אמת קלאסישער שלימות. מען באקומט דעם איינדרוק, אז דאָס האָט זיך דער מיסטער־סטיל פון „משלי“ און „שיר השירים“ צונויפגעשמאַלצן מיטן ריטם און גלייכמעסיקער גע־טאַקטייט פון דעם לאטיינישן זאַץ אין איין האַרמאָנישן גוס. אפילו דער היינטיקער ליינער ווערט נתפעל פון דעם נאַטורפּאָרשער מחקרס געשלי־פענע סטראָפּן, וווּ עס ווערט אין אזוינע שיינע פּאָעטישע בילדער געשיל־דערט דאָס לעבן פון פּלאַנצן, זייער בליען און געדייען, און צוזאַמען דער־מיט דאָס געפיל פון העכסטער אַנטציוסונג, וואָס דער פּאָרשער לעבט איבער בעת ער באַטראַכט און שטעלט פּעסט די געזעצן, וועלכע געוועל־טיקן אין דער נאַטור. מיר פאַרנעסן לחלוטין, אז מיר האָבן פאַר זיך דעם אַסקעט דעם מיסטיקער, ניט דעם דענקער אויס דעם אַלטן גריכנלאַנד, וואָס שפּאַצירט מיט פּילאָזאָפּישער רחבות איבער די בליענדיקע סעדרן פון דעם סיניגלעך געלאַסענעם עפיקור. און גלייך נאָך מחקרס מאָנאָלאָג טרעט אַרויס די יונגע תהלה מיט איר געבעט, וואָס דערגרייכט מיט איר לירישן פּאַטאָס און האַרציקייט די קלאַסישע שיינטייט פון די בעסטע ביבלישע תהלים־מוסטערן.

דער התלהבותדיקער מיסטיקער איז דאָך אָבער ניט אָפּגעשטאַרפּן אין דעם רוי־געלאַסענעם, פּילאָזאָפּיש דענקענדיקן דיכטער. מחקרס קלוגע רייד זיינען ניט אימשיטאָנד צו פאַרטרייבן דעם פּישוף, מיט וועלכן די „חכמת האמת“ באַוועלטיקט דעם באַשעפּער פון לישרים תהלה“, ווי אין די יונגע יאָרן פאַרבלייבט אויך איצט דער דיכטער איר טרייער דינער און פאַרערער. פּעסט איז אויך איצט געווען ביי אים דער גלויבן, אז אין דער קבלה איז פאַרבאָרגן די ווונדערבאַרע קראַפּט, וואָס מיט איר הילף וועט אים, דעם פון נאָט אויסדערווילטן שליח, באַשערט זיין אויסדער־לייזן די וועלט און מאַכן אַ סוף צו די אומענדלעכע לייזן פונם פאַרוואָנלאַטן גלות־פּאָלק. אַלע מקובלים זיינען געווען פּעסט איבערצייגט, אז נאָר אויפן הייליקן באָרן פון ארץ־ישׂראל קאָן מען אַריינדריינגען אין אַלע סודות פון דער קבלה; בלוז דאָרט קאָן זיך אַנטפּלעקן דער רוח הקודש און זיך באַווייזן די ווונדער־צייכנס פון ביאת המשיח. אויך ביי משה חיים לוצא־טון איז דאָס געווען אַ זיכערער אמת. זיין שענסטע האָפענונג, דער לייט־שטערן פון זיין לעבן איז געווען דער געדאַנק דערלאַנגען זיך צום לאַנד פון די אַבות, צום ווונדערלאַנד פון רוח הקודש און געטלעכע נביאים. דאָרט, ווי נאָר ער וועט אַלט ווערן פּערצייט יאָר, וועט ער פּראַנק און פּריי, ניט מורא האָבנדיק מער פאַר די רבנים מיט זייערע חרמות, זיך איבערגעבן דער חכמת הקבלה און דערפילן זיין שליחות... ער האָט שוין ניט באַדאַרפּט מער לאַנג צו וואַרטן. באַלד וועט ער שוין ווערן אַ „בן ארבעים“... אין

א קורצער צייט נאָכדעם ווי ער האָט פאַרעפנטלעכט זיין „לישרים תהלה“, האָט ער צוזאַמען מיט זיין פאַמיליע פאַרקאָזן אַמסטערדאַם, און ווי דער ציונס־דיכטער יהודה הלוי בשעתו האָט זיך לוצאַטו געלאָזן אין שווערן סיוזאַמען וועג. נאָך פיל מאַטערנישן האָט ער זיך ענדלעך דערלאָנגט קיין צפת, די רעזידענץ־שטאָט פון דעם אר"ם קבלה. דער מיסטיקער האָט ענדלעך זיין ציל דערגרייכט: ער האָט די הייליקע ערד פון די אַבות באַטראָטן, און באַלד קומט שון דער טאָג, ווען ער וועט קאָנען אָפן פּרעדיקן די „הכמת האמת“ און מצלה זיין פאַר דער גאַנצער וועלט די ווינדערבאַרע סודות, וואָס דעם שליסל צו זיי פאַרמאָגט נאָר די געטלעכע קבלה...

דער לאַנג דערוואַרטער טאָג איז אָבער ניט געקומען. די שיינע האָפענונגען און גראַנדעזע פלענער פון דעם התלהבותדיקן מיסטיקער האָט אומברחמנותדיק דערשטיקט די קאלטע האַנט פון דעם טראַגישן טויט. אינס פּרילינג 1747 האָט אין פּאַלעסטינע די פעסט אויסגעבראָכן און צווישן אירע ערשטע קרבנות זיינען געפאלן לוצאַטו מיט זיין גאַנץ הוינגעזינד. ער איז געשטאָרבן אין עפו דעם 6טן מאי, אויפן פּערציקסטן יאָר פון זיין לעבן, און מען האָט אים מיט גרויס כבוד צו קבורה גע־בראַכט אין טבריה לעבן דעם קבר פונם באַרימטן תנא ר' עקיבא.

אויף אַזא טראַגישן אופן האָט זיך איבערגעריסן דער לעבנסוועג פון דעם גרויסן בעל החלומות, דעם אומגליקלעכן גאון מיט די געבראָכענע פליגלען. אַזוי איז אומגעקומען איינע פון די שענסטע און איידלכטע יידישע פּערזענלעכקייטן, אומגעקומען אַ צעבראָכענע, אַ פאַרקריפּלעטע אונטער דער שווערער לאַסט פון דער פאַרמרה־שחורטהער בין־השמשות־תקופה. אַ ציכטיק־ווייסע, פאַראיינזאַמטע מעווע האָט זיך איבער דעם פאַרהושכטן געטאָ באַוווּזן; די איינזאַמע, ניט צו דער צייט געקומענע, האָט געמוזט אומקומען; אָבער איר אַנגסט־געשריי איז ניט דערשטיקט גע־וואָרן. און שאַרף און העל האָט איר עכאָ אָפּגעקלונגען... לוצאַטון איז ניט באַשערט געווען צו אַנטפלעקן די גאַנצע קראַפט פון זיין גרויסער באַגאַבונג, אָבער אַפילו דאָס, וואָס ער האָט אויפגעטאָן ביי די אומגינסטיקע באַדינגונגען, האָט געשאַפן אַ נייע תקופה אין דער געשיכטע פון דער העברעיִשער פּאָעזיע.

פערטער קאפיטל

דער „שולחן-ערוך“-רבנות אין זיין ירודה-תקופת. — י סאכסלאָזיקייט פון די „מנהיגי תרור“ — ר' יונתן אייבשיץ און זיין באַטייט. — אייבשיץ אַלס „זוכער“; זיין נסיה צו קבלת. — אייבשיצעס קבלת-ווערק „שם עולם“ — ווי קאָן מען אַ פּשרה סאָכן צווישן דעם „נאָס פון אַריסטו“ און דעם „נאָס פון אַברחם“? — ווי איז צו פאַרענטפערן די שאלה וועגן „חזל צפוי“ און בחירה חפשיה. — אייבשיצעס העלפּאָנגעס — „סיבה ראשונה“ און „אלחי ישראל“ — אייבשיצעס גלויבן אין צירומי אותיות. — ר' יעקב עמרן אַשכּנזי אַלס מענטש און שריפטשטעלער; זיין זעלבסטביוגראַפיע, מנגילת ספר“; זיין קאָספּ קעגן יונתן אייבשיץ. — דער באַטייט פון דעם דאָזיקן קאָספּ.

מיר האָבן אין די פאַריקע קאָפיטלען געזען מיט וואָסער געווער די רבנים האָבן געקעמפט קעגן דער שבת-צביושער „מינות“ און „אפיקורסות“: מיט חרמות און רדיפות. קיין אנדער געווער האָבן זיי פאַקטיש אין זייער רשות ניט געהאַט. די מנהיגי תרור האָבן גוט פאַר-שטאַנען, אז — „לא נחת ביעקב“, ס'איז ניט רויק אין די געזעלטן פון יעקב. זיי האָבן געזען, אויף וואָסערע ריוקאָלישע און גליטשיקע וועגן עס פאַרפירן די משיחיש-מיסטישע שטרעפונגען, זיי זיינען אָבער מאַכט-לאָז געווען צו קעמפן קעגן דער פאַרשטייענדיקער געפאַר מיטן געווער פון איבערצייגונג, מיטן התלהבותדיקן פאַטאַס פונם באַגייסטערדיקן וואָרט. עס איז קלאָר, אז צווישן די תלמידים און אָנהענגער פון יהודה חסיד, היים מלאך ופּרומה זיינען געווען ניט נאָר אַוואַנטוריסטן פון גאַנץ נידערדיקער מאַראַלישער קוואַליטעט, ווי נחמיה חיון, נאָר אויך טיף עטישע „זוכערס“, וואָס זייער צאַרט פילנדיק געוויסן האָט זיי קיין רו ניט געקאָנט געבן. אין די מיסטיש-טעאָאָפּישע, אין סודות איינגעהילטע, פאַרפלאַנטערטע וועגן, האָבן זייערע לעכצנדיקע נשמות געזוכט אַ תשובה אויף דער האַרבער רעמעניש פונם לעבן, געהאַפט צו געפינען אַן ענדגיל-טיקן ענטפער אויף דער שמאַרציקער פּראָבלעם וועגן דער שליטה פון שלעכטס אויף דער וועלט און וועגן די ניט-פאַרגיטיקטע לייך פונם אויס-דערוויילטן פאַלק, דעם טרענער פונם „הייליקן בונד“. וואָס האָבן געקאָנט געבן אַט די אומרויקע, זוכנדיקע נייסטער די פאַרגליווערטע משניהים

איבער דעם „שולחן ערוך" דרבנות, וואָס האָבן אַלע זייערע גייסטיקע
 בזהות פאַרשווענדט אויף פּרוכטלאָזן טרוקענעם פּילפּול, און זייער גאַנצע
 שאַפּונגס־קראַפט האָט זיך אויסגעשעפּט דערמיט, וואָס זיי האָבן געזאַמלט
 גאַנצע בערג אַלץ נייע געהות און פּשטלעך צו די פּוסקים און רעליגיעזע
 קאָדעקסן פון די פּריערדיקע דורות?.. דעם גרעסטן שבח, וואָס מען האָט
 נאָכגעזאַגט איינעם פון די באַדייטנדסטע רבנים אויס דעם סוף פונם
 17טן י"ה, איז באַשטאַנען אין דעם, וואָס יענער האָט געדענקט אויס־
 ווייניק דעם „טורים" און דעם „בית יוסף". זיין אַ ווענווייזער פּאַר
 די, וואָס האָבן געפּלאַנדישעט איבער די פּאַרפּלאַנטערטע וועגן פון מיכ
 טיק, באַרויקן די לעכצנדיקע נשמות, וואָס זוכן אַן ענטפּער אויף דער
 שטאַרציקער רעטעניש פונם לעבן — דאָס איז געווען איבער די פּוהות
 פון די דעמאָליטיקע מנהיגי הדור, וואָס האָבן אַליין געגלויבט אין פּישיא,ּ
 שדים און מחבלים, אין פּל המיני השבעות און אין דער ווונדערבאַרער
 קראַפט פון קמיעות און „צירופי אותיות". האָבן זיי קיין אַנדער מיטל
 ניט געפונען ווי אַרויסטרעטן מיטן אַלטן געווער פון חרמות און רדיפות.
 עס האָט זיך אָבער באַלד אַרויסגעוויזן, אַז דאָס דאָזיקע געווער קאָן צו
 קיין ניצחון ניט ברענגען, דערפאַר אָבער קאָן עס ווערן גאַנץ געפּערלעך
 פאַר די גופא, וואָס באַנוצן זיך מיט אים. די מנהיגי הדור האָבן באַלד
 געהאַט די געלעגנהייט זיך צו איבערצייגן, אַז מיט זייער געווער האָבן זיי
 די שלאַנג פון „מינות" ניט געטויט, דערפאַר אָבער האָבן זיי שטאַרק
 אָפּגעשוואַכט זייער אייגענעם אויטאָריטעט און געמאַכט וואַקלדיק דעם
 גאַנצן רבנישן בנין.

אין זייער קאַמף קעגן דעם מיסטישן דיכטער לוצאַטו האָבן די
 רבנים מנצח געווען. באַלד אָבער נאָך דעם דיכטערס טראַגישן טויט האָט
 אַ נייער קאַמף אויסגעבראַכן, וואָס האָט אויפגערודערט די גאַנצע רבנישע
 וועלט און געפונען אַפילו אַ געוויסן אָפּקלאַנג אין דער קריסטלעכער
 סביבה. דער חשד פון שבת־צביוישער אַפיקורסות איז דאָס מאָל געפּאַלן
 אויפן גרעסטן רבנישן נאָן פון יענער צייט, וואָס זיין גלייכן האָט די
 רבנישע וועלט ניט געזען זינט שבת־יפה (דער ש"ך) ביז אליהו אויס
 ווילנע. דאָס איז ר' יונתן בן נתן אייבשיץ. ער איז געבאָרן אין קראַקע
 אין 1690 אין אַ חשובער רבנישער פּאַמיליע, וואָס פירט איר שלשלת
 היוחסין פון נתן שאַפּיראָ דעם בעל „מגלה עמוקות". נאָך אין די קינ־
 דערשע יאָרן האָט יונתן אייבשיץ שוין געשטאַלט אַלס „עלוי"; אַלס קליין
 ינגל איז ער שוין געזעסן אין זיין פּאָטערס ישיבה צוזאַמען מיט די דער־

1 יעקב עמדין, „מגילת ספר", 5.

וואססענע בהורים און זיי נעמאכט שטוינען מיט זיין בקיאות און חריפות. ווען יונתן איז אלט געווען 11 יאָר איז זיין פאמיליע אַריבערגעפאָרן קיין אייבשיץ, ווייל די אַרטיקע קהילה האָט זיין פאָטער אויסגעקליבן פאַר אַ רב. דער פאָטער איז אָבער אין אַ יאָר אַרום געשטאַרבן און די אייבשיצער קהילה האָט אַוועקגעשיקט דעם 12-יאָריקן יתום קיין פראַסניץ (מערן) לערנען אין דער ישיבה פון דעם בעל „פנים מאירות“, מאיר אייזנשטאַט. ער איז אָבער, ווי עס שיינט, ניט לאַנג פאַרבליבן אין דער דאָזיקער ישיבה און האָט דערנאָך געלערנט אין די ישיבות פון האַלישאַוו און ווין. אַדאַנט זיינע גאָנדישע פעקייטן האָט אייבשיץ שוין אין די יונגע יאָרן זיך קונהד שם געווען מיט זיין אויסערגעוויינלעך חריפותדיקן שכל און גוואַלטיקע בקיאות אין תלמוד און קבלה. צו 18 יאָר איז ער שוין געווען אב-בית-דין אין יונגעבולאָוו און צו 24 יאָר איז ער געשטאַנען בראש פון דער באַרימטער פראַגער ישיבה.² צום יונגן ראשי-ישיבה האָבן זיך פון די ווייטסטע מדינות געצויגן די הונדערטער תלמידים.³ יעדער ישיבה-בית-חור האָט געחלומט צו האָבן די זכיה לערנען תורה ביי דעם גאָנדישן ראשי-ישיבה, וואָס פאַרענטפערט אַזוי לייכט און מיט אַזאַ ווונדערבאַדער חריפות די האַרבסטע סוגיות פונם תלמוד. דערצו איז נאָך אייבשיץ געווען אַ „פה מפיס מרגליות“ און געשמט אַלס גלענצענדיקער רעדנער.⁴ מיט יעדן יאָר איז אַלץ מער געוואַקסן אייבשיצערס נאָמען, ער האָט גענאָלטן אַלס דער גדול הדור, אַלס דער גרעסטער גאון פון זיין צייט. דער גרויסער שם האָט אָבער ניט באַפרידיקט דעם פראַגער ראשי-ישיבה, ניט באַפרידיקט האָט אים אויך די חכמת התלמוד, ניט קוקנדיק דערויף, וואָס ער איז געווען איר אומפאַרגלייכלעכער מייסטער. זיין חריפותדיקער שכל האָט פון יונגט אָן געשטרעבט צום אַלזויטיקן וויסן. די מיטלאַלטערלעכע אַפזונדערונגס-מויער, וואָס האָט אַרומגעצוימט די דעמאָלטיקע רבנישע וועלט, איז אָבער געווען אַזוי פעסט און שטאַרק, אַז אפילו אַזאַ רייך באַגאַבטער מאַן ווי אייבשיץ האָט ניט געהאַט דעם מוט זי דורכצוברעכן. דער „שולחן ערוך“ האָט ביי אים גענאָלטן אַלס דער העכסטער און אומבאַגרענעצטער אויטאָר־ריטער; ער איז געווען פעסט איבערצייגט, אַז די בעלי „שולחן ערוך“

² גרעך ווייסן אַפילו אָן, אַז אייבשיץ איז געוואָרן ראשי-ישיבה צו 21 יאָר, אייבשיץ נוסף דערצוילש אָבער, אַז ראשי-ישיבה איז ער ערשט געוואָרן אין 1714 (שנת ד'ת"ח). זע „לוחות עדות“, 1755, דף 45. עמ' ב'.

³ צים אָנסאָנג פון די 50 יאָרן האָט די צאָל פון אייבשיצערס תלמידים דער-גרייכט ביי 20 טויזנט (זע דעם אויפֿהאָנג פון „העד ארבע הארצות“, אין „לוחות עדות“, דף 50, עמ' ב').

⁴ יוני 1728 איז אייבשיץ געווען אויך בעל-הדרשן.

הָבֵן געשאַפֿן דאָס דאָזיקע זאַמלווערק דורך רוח הקודש, און דערמאָר איז יעדער מחוייב צו דערפילן אַלץ, „וואָס שטייט דאָרט געשריבן“⁵. „עס טאָר — לערנט אייבשיץ — אונז אַפילו אויף דער מחשבת ניט קומען מבטל צו זיין אַ וועלכן ס'איז מעסטגעזעצטן מנהג⁶. יעדע נייע ערשיינונג איז ביי אים פאַרדעכטיק שוין דערמיט, וואָס זי איז גיי, און דאָרף דער פאַר באַקעמט ווערן. ער יעדט דערמאָר מיט גרויס ירגון וועגן די, וואָס באַזוכן „די אַזויגערופענע שוישפיל, קאָמעדיע, אופרייא“⁷. אייבשיץ שטרייכט מיט גדלות אונטער, אַז ער איז אַ גאַנצער ידען אין חכמת הפילוסופיה און אויך אין די חכמות הטבע. די דאָזיקע ידיעות האָט ער אָבער געשעפֿט אויסשליסלעך אויס די העברעיִשע מיטלאַלטערלעכע קוועלן. דעם באַרימטן ניוטאָנס אַ יונגערער בן־דור, האַלט דאָך אייבשיץ פאַר מעגלעך צו ריידן מיט ביטול וועגן „קאָפּערניקס נאַרישער סברה, וואָס איז דאָך סותר אונזער מסורה“⁸. אייבשיץ דערמאָנט, אמת, די „קארטעזיאַנער פילאָזאָפישע שול“⁹, עס איז אָבער קיין שום ספק ניט, אַז וועגן דעם גרויסן פראַנצויזישן דענקער האָט ער בלויז צומעליק געהערט ביי זיינע גע־שפּרעכן, וואָס ער פלעגט אָפט פירן מיט די וועלטלעכע און גייסטלעכע אָנגעזעענע באַאָמטע¹⁰. גרינטלעך און אַלזייטיק האָט אייבשיץ בלויז דורכגעשטודירט די יידישע מיטלאַלטערלעכע רעליגיעזע דענקער און זייערע מפרשים. ניט ביי זיי האָט ער אָבער געפונען אַ פאַרדיקסן ענטפער אויף די גרונט־פראַבלעמען, וואָס זיינען געשאַפֿען אין מיטל־

⁵ אין זיין „אורים ותמים“ שרייבט אייבשיץ: „שאנו יהמי דיתמי אין כח בדינו למעון נגד השלחן ערוך והסכמות הרמ"א ז"ל, באשר שרוח ד' נוסחת במ וקיסו וקבלו חכמי דור לתורות ולשמור הכל הכתוב בשלחן ערוך“.

⁶ „באשר שידוע שתורתנו הקדושה היא נצחית וכל מצות רבגנו נכללו בלאו ללא תסור מכל חרבר וכו' אין לעלות על לב שיש כח בדינו לבטל שום דבר מרקדוקי סופרים מעתיקי הדת וזכרונם לברכה ולחדש שום דבר לפי העת וחוסן מה שלא פצינו בדברי הראשונים, כי אין בית דין יכול לבטל דברי בית דין חבירו וכו', אף אין לשנות שום דבר מנהג ותיקן“.

⁷ „יערות דבש“, II, 308 (לובלינער אויסגאַבע, 1888): „לשמור רגלם מלכת למקום שקרין שוישפיל קאמעדיע אופרייא, המשחקים שם על סיאמרות שוח אפרו חז"ל: במושב לצים לא ישב אלו בתי סיאמרות... ששחקין הקוסידאנטן על סיאמרות, אוי לנו איך פלאו לבכס... ואתם חולכים ותשבו במקום מושב לצים חנ"ל“.

⁸ „ועבור זה נתפסשו חרבה מתוכני קורפניקו וסייעתו באפרם שחארץ ססכב, אבל שקר נחלו והאמת עד לעצמו כי הארץ לעולם עומדת“.

⁹ „שם עולם“, 89, 257.

¹⁰ אַז די פראַקטער אָנגעזעענע באַאָמטע פלעגן גערן זיך אונטערהאַלטן מיטן שאַרפֿזיניקן און באַריידזשאַפֿען ראַטיגער, זע: „שם עולם“, 175.

פונקט פון זיין וועלטבאָנעם, נאָר ביי די מיסטיקער און בעלי הקבלה. נאָך נאָר אין די יונגע יאָרן האָט אים מיט דער „חכמת האמת“ באַקאַנט זיין פאָטער, וואָס איז אַליין געווען אַ הייסער מקובל, און די אַגדה דערציילט, אז פאַר אים האָט מַלְאָה געווען די טיפּסטע סודות הקבלה זיין זיידע, דער בעל „מלכה עמוקות“. מיט באַזונדערן אינטערעס שטודירט דער יונגער אייבשיץ די כתבים פון הוּיוֹן און קורדווי¹¹, און בכדי געוויסע פרטים גענויער אויפצוקלערן, פאַרפירט ער אַ חליפת מכתבים מיט די סאַבאַטיאַ-נער פּראָסניץ, חסיד און קאַמענקער. די דאָזיקע קאָרעספּאָנדענץ האָט גע-וואָרפן אַ געוויסן חשד אויף אייבשיץ, און ווען די רבנים, וואָס האָבן געקעמפט קעגן דער שבת־צביוּשער „אַפיקורסות“, האָבן אין 1725 אַרייַנגעוואָרפן אין חרם די נאָר וואָס דערמאָנט דריי „שבת־צביוּשעס“, האָבן אייניקע פון די קנאישע קעמפער בדעה געהאַט צוזאַמען מיט די דריי מחרים זיין אויך דעם פּראָגער רב. צו גרויס איז שוין אָבער דעמאָלט געווען אייבשיץס אויטאָריטעט, האָבן די קנאים ניט געוואַגט צו אויספירן דעם דאָזיקן ריזיקאַלישן שריט; דאָך האָט אייבשיץ געפונען פאַר נייטיק, בכדי זיך ריינוואַשן פון וועלכן ס'איז חשד, אַליין אויסרופן צו „בל נדרי“ בראש פון נאָך אייניקע רבנים און די פּראָגער טובי העיר דעם גרויסן חרם קעגן די אַלע, וואָס געהערן צו דער שבת־צביוּשער סעקטע. דער היסטאָר-דיקער גרעץ, וואָס איז אזוי אומגערעכט צו יעדן, וועלכן ער איז חושד, אז יענער האָט אַ נטיה צו מיסטיק, דערקלערט גלייך, אז אייבשיץ האָט דאָס געטאָן אויס צביעות און צוויי־פּנימדיקייט, ווייל ער גופא האָט דאָך אויך געהאַלטן פון דער נאָטלעסטערלעכער שבת־צביוּשער תורה, אז די „סיבה ראשונה“ געפינט זיך אויסער וועלכן פאַרבאַנד מיט „מעשה בראשית“, און בלויז דער סיבה ראשונהס ערשטע אַצילה, דער אלהי ישראל, דער פּאַרבילד פון די עשר ספירות — ער איז דער באַשעפער פון דער וועלט, דער געזעצגעבער, דער וואָס האָט מיט דעם פּאַלק ישראל דעם בונד געשלאָסן. עס איז קלאָר, איז גרעץ מוסיה, אז אייבשיץ האָט אָנגענומען אויך אַלע ווייטערדיקע אויספירן פון דער דאָזיקער אַפיקורסישער תורה: אז שבת־צבי איז דער אמתער משיח, די פאַרקערפערונג פון מלכא קדישא, און זינט ער האָט זיך אויף דער וועלט באַוווּזן זיינען די געזעצן פון תורת משה בטל געוואָרן. גרעץ האָט דערביי ניט גענומען אין באַטראַכט, אז דעם „אַפיקורסין“ גרונט־געדאַנק וועגן סיבה ראשונה און אלהי ישראל האָט אייבשיץ גענומען ביים נאָטספאַרכטיקן מנחם די פאַנו, וועלכער איז

¹¹ אין איינער אָן אַרבעט, וואָס ער האָט געשריבן אין 1728, דערציילט אייבי-שיץ: „שוין איבער צוואַנציק יאָר זינט איך האָב מיך באַקענט מיט די כתבים פון חיוּן און קורדווי“ (שם עולם, 31).

געשטארבן נאך איידער שבת־צבי איז געבאָרן, און אויך אזא איבערצייגן טער קעגנער פון דער שבת־צבישער לערע, ווי יוסף אירנאס, וועלכן גרעץ גופא אטעסטירט אלס „קלאָרן קאַפּ“, ווייזט אָן אין זיין „שומר אמונים“ (דף 38, עמ' א), אז „המאמין בקדמות הרצון לא יאמין בשניות ח'ו“. גרעץ, בעת ער זאָגט אַרויס זיין פעסטע איבערצייגונג, אז יונתן אייבשיץ איז געווען אַן אָנהענגער פון דער שבת־צבישער לערע, פאַר־רופט ער זיך דערביי אויף דעם אַראַנק י. מיזעסן אויסגעפונענעם מאַנסקריפט „שם עולם“, וואָס אייבשיצעס תלמיד, שמעון בוכהאלטער, האָט פאַרענדיקט אין 1748. אין דעם דאָזיקן ווערק, אויף וועלכן גרעץ איז זיך סומך, גיט בוכהאלטער איבער אויפן גרונט פון שריפטלעכע דאָקור־מענטן און מינדלעכע געשפרעכן זיין רבינס פילאָזאָפּיש־מיסטישע וועלט־אַנשויונג. איצט איז אָבער בוכהאלטערס מאַנסקריפט פאַר אַלעמען צו־גענגלעך, ווייל א. ווייסמאַן האָט דעם „שם עולם“ פאַרעפנטלעכט אין 1891; קאָן זיך טאַקע איצט יעדער גאַנץ לייכט איבערצייגן ווי ווייט אומגערעכט גרעץ, און נאָך אים דער משבלישער קנאי דוד פּהנא „זיינען מיט זייער באַהויפטונג, אז דער גרויסער חריף יונתן אייבשיץ איז געווען אַ באַהאַלטענער „שבת־צביניק“.

אייבשיצעס תלמיד, שמעון בוכהאלטער, האָט אויף דער עלטער צונויפגעזאַמלט אַלע פון זיין רבין באַקומענע ¹² בריוו און נאָטיצן, וואָס באַהאַנדלען פילאָזאָפּישע און רעליגיעז־מיסטישע פּראָבלעמען, זיי אָפּגע־שריבן, ווי בוכהאלטער פאַרזיכערט, „וואָרט ביי וואָרט און אות ביי אות“, און געמאַכט פון זיי אַ גאַנץ חיבור „שם עולם“. דער גאַנצער בריוולעכער מאַטעריאַל, וואָס איז געשריבן אין דיאַלאָג־פּאַרם צווישן אַ רבין און זיין תלמיד, דרייט זיך פאַקטיש אַרום די צוויי אַלטע גרונט־פּראָבלעמען: ווי אזוי האָט דאָס אַבסאָלוטע און אומענדלעכע באַשאַפן דאָס מאַטעריעלע און באַגרענעצטע, און ווי איז צו פאַרענטפערן דעם באַ־גריף פון „הבֶּל צפּוּי“ — גאָט איז אַלוויסנדר, מיט דער לערע פון בחירה הפּשית און שכר ועונש. לאַנג און מיט גרויס עקשנות האָט אייבשיצעס חריפותדיקער מוח געאַרבעט איבער די דאָזיקע צוויי פּראָבלעמען. מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, מיט וואָס פאַר אַ יראת הכבוד אייבשיץ האָט זיך פאַרהאַלטן צו די אָנגענומענע אויטאָריטעטן. דערמאָנט ער, אַ שטיי־גער, משה קורדואיראָ, איז ער דערביי גלייך מוסיף: „הלוואי שנשטתנו

¹² זע זיין „אבן עזר“.

¹³ די בריוו זיינען געשריבן אין די יאָרן 1728-1730.

יחד תהיה הדום רגלי הרמ"ק" ¹⁴, ער קאָן זיך אויך נאָרניט פאַרשטעלן עכ זאָל זיך ווער אונטערשטיין „לחלוק על ספר יצירה" ¹⁵. און דאָך באַווייזט ער, ביי דער דעמאָלטיקער אָפגעשטאַנגענער רפנישער סביבה, אַ ממש באַוונדערונגזווערטן מוט צו שעפן פון פרעמדע קוועלן און נעמען צו הילף ביי זיין מיזאַמען זוכן און פאַרשן נאָכן אמת אויך די חכמי אומות העולם, די ניט יידישע פילאָזאָפן און דענקער. „כי מה שיש ביד הפילוסופים לאמת אני מקרב — אַלץ וואָס ביי די פילאָזאָפן איז אמת און ריכטיק, דאָס נעם איך פון זיי איבער" — חזרט אייבשיץ מערערע מאָל איבער ¹⁶. ער פאַרהאַלט זיך מיטן גרעסטן הדרת הפבור צום אויטאָ-ריטעט פונם רמב"ם ניט נאָר ווי צום גרויסן פוסק, דעם אומפאַר-גלייכלעכן פאַשעפער פונם „משנה תורה", נאָר ווי צום אומדערמידלעכן אמת-זוכער, צום גאונישן פאַשאפער פונם „מורה נבוכים". „ווי טיף זיינען די אידעען פון דעם דאָזיקן מאַן, רופט ער אויס מיט התפעלות, ווי דערהויבן זיינען זיינע געדאַנקען!" ¹⁷. אין פולן הסכּם מיטן רמב"ם שמרייכט אויך אייבשיץ שטענדיק אונטער, אַז דעם געטלעכן פרינציפ, די סיבה ראשונה ¹⁸, קאָן מען ניט פאַקליידן מיט וועלכע ס'איז מידות און אַטריבוטן. די סיבה ראשונה האָט אַפילו קיין נאָמען ניט, וואָרעם — „השם הוא עצמותו ממש" ¹⁹, דער נאָמען פון אַ זאך איז דאָך דער אויסדרוק פון איר מהות און תמצית ²⁰, און דער מהות פון דער סיבה ראשונה איז דאָך פאַרבאָרגן און פאַרהוילן. אַט דעם געדאַנק, אַז אַ נאָמען איז ניט עפעס צופעליקס און זייטיקס, נאָר דריקט אויס דעם תמצית פון דער זאך, האַלט אייבשיץ פאַר זייער וויכטיק און קערט זיך צו אים מערערע מאָל אום. „אַט אין דעם — זאָנט אייבשיץ — זעט מען טאַקע די גרויסע חכמה פון אדם הראשון, וואָס ער האָט אַלע פאַשעפענישן נעמען געגעבן; ער האָט בכּן פאַרשטאַנען די טבע און דעם מהות פון יעדן

14 הלואי וואָלם אונזער גשבה געווען אַ פוסבענקלע ביי דעם רבי בשה קורדואיר" (שם עולם", 113).

15 שם עולם", 130.

16 דאָרס; 88, 122 א"ת. אמת, בען מו דערביי געדענקען, אַז אַלץ זיינע פילאָזאָפישע ידועות האָט אייבשיץ געשעסן אויסשליסליך אויס די יידישע קוועלן.

17 דאָרס; 156: „כמה עסקו מהטבות האיש הלוח וכמה שגבו עשתותיו".

18 ווי קורדווי, אַזוי געברויכט אויך אייבשיץ שטענדיק דעם סגרימן סיבה ראשונה אין סענלעכן מין (דער סיבה ראשונה ניט די סיבה ראשונה).

19 דאָרס; 157.

20 וועגן דעם דאָזיקן געדאַנק ביי די פריערדיקע יידישע ביססיקער, זע אונזער

חערק, באַנד III, 42-45.

בעל־חי באזונדער" ²¹. די סיבה ראשונה קאָן מען אויך ניט באַקלירן מיטן וואָרט „איינציקער" ²², וואָרעם דער באַגריף „איינציקייט" איז אויך אַ מידה, זי דריקט אויס דעם איכות. אפילו דער שם ההויה (דער נאָמען מיט די פיר אותיות) איז אויך ניט דער נאָמען פון דער סיבה ראשונה, וואָרעם דער דאָזיקער נאָמען באַטייט דאָך — הויה, זיין, און „זיין איז דאָך אויך אַן אַטריבוט, אַן אייגנשאַפט, וואָס כאַראַקטעריזירט דעם עצם" ²³. אויך דער נאָמען „אינסוף" קאָן מען ניט אָנווענדן פּנוגע צו דער סיבה ראשונה, וואָרעם, ווייזט אָן אייבשיץ, אין „זוהר" און אין אַנדערע קבלה־ספרים באַגעגנט מען אָפט דעם אויסדרוק „האינסוף, ברוך הוא"; פּנוגע צו דער סיבה ראשונה איז אָבער אַזאָ אויסדרוק ממש אַן אומזין, וואָרעם די סיבה ראשונה איז דאָך דאָס אַבסאָלוט פּאָרהוילענע און אומבאַקאַנטע, זי קאָן ניט ווערן געבענטשט, זוייל זי איז אויסער אַלע ענדערונגען און איז העכער פון וועלכער ס'איז לויב און ברכה ²⁴. אומ־פּאָרענדערלעך איז די סיבה ראשונה, ס'איז לעכערלעך צו דענקען וועגן וועלכער ס'איז אויסערלעכער השפעה. שטעלט טאַקע אייבשיץ שאַרף און בולט די פּראָגע: צו וועמען אייגנטלעך ווערן זיך די תּפילות פון די מענטשן? וואָס פּאַר אַ זין האָט צו רופן צו דער סיבה ראשונה: „סלח נא, מחול נא, פּאַר נא!" ער * איז דאָך אויסער וועלכן שינוי, ער איז אין אַלע אייביקייטן איינער און דער זעלבער, ווי זשע קאָן מען עס נאָר טראַכטן וועגן ענדערונגען דורך אויסערלעכער זוירקונג? ²⁵. ניט ער, דער פּאַרבאָרגענער און אומבאַקאַנטער, וואָס האָט ניט קיין געשטאַלט אין קיין נאָמען, שטראַלט אויס ליכט און טרויסט אויף די רעליגיעזע שמאַכטג־דיקע נשמות, ניט צו אים דערהויבן זיך די הייסע געבעטן, ניט צו אים זיינען געווענדט די מיט האַפּענונג און גלויבן אָנגעזאַפּטע אויגן. וויזשע איז צו פּאַרייניקן, ווי יהודה הלוי דריקט זיך אויס, דעם „אלהי אַריסטו" מיטן „אלהי אברהם"? ווי קאָן מען עס איבערוואַרפן אַ בריק צווישן אַזוינע צוויי גרונט־פּאַרשיידענע באַגריפּן: פון איין זייט די סיבה ראשונה,

21. דאָרטן, 165: „וזהו כחכח אדה"ר שנתן שמת לכל בעלי חיים, שחבין בכל יצורים שבעיהם ואיכותיהם".

22. דאָרטן, 51, 64: „על סיבה ראשונה לא יחול שם אחר".

23. דאָרטן, 7-8: „מנהג הוא רק הוא גוסף על העצם".

24. דאָרטן, 135, 145, 240: „על הסבה ראשונה אין לאמר כרוך... אין לומר

לו כרוך — היות כרוכם על כל ברכת ותזלה". זע אויך וועגן דעם זעלבן געדאַנק אין מנחם מענדל סאָה קשיפה, נוב' 22 און אין באַזילחס „אמנות חכמים", דף 36, עמ' 21.

* מיר תּאָבן שוין פּריער אָנגעוויזן, אַז אייבשיץ פּרעגנט ששענדיק רעם באַ-

גריף סיבה ראשונה בלשון זכר.

25. דאָרטן, 23, 30, 193 א"ו.

די אפסטראקטע און אומענדלעכע, די טיף פארבארגענע און מיטן נאָמען אומפאקאנטע, וואָס איז אויסער וועלכער באַרירונג מיט צייט און מיט גרענעץ, און פון דער אַנדערער — דער גאָט פון ישראל, דער באַשעפער פון הימל און ערד, דער גאָט פון משפט און גערעכטיקייט, דער באַשיצער פון יתומים און אַלמנות, וואָס פאַרנעמט דאָס געבעט און די טרערן פון די ליידנדיקע און שווער באַדריקטע? לויט אייבשיצעס פעסטער איבערציי-גונג, ניט די ספעקולאטיווע פילאָזאָפיע אויף דער דאָזיקער פיינלעכער פראַגע קיין שום ענטפער ניט. און די פראַגע מוז דאָך אַן ענטפער באַ-קומען, אין איר איז דאָך דער שליסל, דער אמתער תמצית פונם מענטשנס עקסיסטענץ און לעבן. בלויז אין דער קבלה, פאַרזיכערט אייבשיץ, אין דער לערע זועגן די אויסגעשטראַלטע צען ספירות, קאָן מען געפינען אַן ענר-גילטיקן ענטפער אויף דער דאָזיקער לעבנספראַגע.²⁶ ס'איז אָבער כאַ-ראַקטעריסטיש פאַר אַט דעם גרויסן הריף און עוקר הרים, וואָס האָט פל ימיו פאַרבראַכט אין תלמודישן פילפול, ווי ער פלייסט זיך אונטערצו-שטרייכן, אז די „תורה שבלב“ געפינט זיך פלל ניט אין סתירה מיטן שכל. אין דעם — ווייזט אָן אייבשיץ — באַשטייט דאָך אונזער גרויס-קייט, דערמיט אונטערשיידן מיר זיך פון אַלע אַנדערע אומות, וואָס אין אונזער תורה איז ניטאָ קיין שום זאָך, וואָס זאָל ס'זיין זיין דעם שכל הישר. מיר באַשטייען בלויז דערויף, אז מיר האָבן בקבלה אַזוינע אמתן, וואָס זיינען העכער פונם מענטשנס שכל.²⁷

מיט דעם גאַנצן גלאַנץ פון זיין חריפותדיקער דיאַלעקטיק פלייסט זיך אייבשיץ לאַגניש באַווויזן, אז הן אין די כתבי הקודש, הן אין תלמוד, יעדעס מאָל, וווּ עס ווערט דערמאָנט דער באַשעפער, דער גאָט פון ישראל, און די סיני-התגלות — איבעראַל איז די רייד ניט וועגן דער סיבה ראשונה גופא, נאָר בלויז וועגן איר רצון. אייבשיץ שטרייכט אָבער דערביי באַזונדערס אונטער, אז די באַצייכענונג „רצון“ דאַרף מען דאָ ניט פאַר-שטיין אין דעם געוויינלעכן, פשוט „מענטשלעכן“ באַטייט. דאָס וואָרט „רצון“ וויל דאָ בלויז לאָזן הערן, אז די וועלט-פאַשאַפונג איז געווען אַ באַווויזענע זיניקער אַקט, ניט קיין חיוב, קיין אומבאַווויזעניס טאָן ווי די זון טוט אירע שטראַלן פאַרשפרייטן.²⁸ הכלל, פירט אויס

²⁶ דאָרטן, ז' 89, 91, 101, 150, 174 אאז"וו.

²⁷ דאָרטן, 118: „חס ושלום לומר על התורה שליטה שלנו שהשכל מנגד, כך הוא ליבוה שלנו שתורתנו נשגבה מהשכל וא"צ כופה השכל לקיימו אבל שיתיה שהשכל מנגדה היה לא תהיה.“ זע אויך ז' 42 און באַזונדערס 231.

²⁸ דאָרטן, 46-47: „אמנם באמת בבורא ענין רצון רק דרך שלילה, לשלול החיוב ופירושו רצון כוונה רצוני לומר שסכוון בבריאת העולם ולא נתהוו מסנו דרך חיוב כהו"ש מהשמש.“ זע אויך דאָרטן, 57, 59.

אייבשיץ, דאָס וואָרט ווילן באַטייט באַוואַסטזיין, דאָס דענקענדיקע פּרינציפּ ביים שאַפּן. ווילן — הייסט דענקען; וועלן און געדאַנק זיינען איינע צוזאַמען. „ער (סיבה ראשונה), זיין חכמה, זיין וואונטש און זיין ווילן — אַלץ צוזאַמען איז איינס“²⁹. ניט צופּעליק דערמאָנט אייבשיץ, ווען אַפילו בלויז אַנג אורחא, דעם בעל „אור ד“³⁰, חסדאי קרשקש. אויך אייבשיץ ווייזט אָן גאַנץ דייטלעך, ווען אַפילו אין אַ ביסל מער פאַרשטעלטע ווערטער ווי קרשקש, אז „מעשה בראשית“, די וועלט-באַשאַפונג, איז געווען אַ נויטווענדיקייט, אַ מוֹז־זאָך³¹. אָבער אויך ער, ווי קרשקש בשעתו, שטרייכט דערביי אונטער, אז דער באַגריף „נויטווענדיקייט“ וויל פּלל ניט לאָזן הערן, אז דער מוֹדאַקט איז געשען אָן באַוואַסטזיניקן ווילן. דער געטלעכער דענקענדיקער ווילן, אָדער ריכטיקער געזאָגט — גאָטס ווילן געדאַנק (כי הכל אחד ענין רצון און מחשבה), איז אויך אַזוי אייביק ווי די סיבה ראשונה גופא, וואָרעם, דערקלערט אייבשיץ, „די דענקענדיקע סיבה ראשונה קאָן מען דאָך ניט אָפּטוילן פונם געדאַנק גופא“. און אַט דער דענקענדיקער פּרינציפּ, דאָס געטלעכע באַוואַסטזיין און דער אייבי-קער געטלעכער געדאַנק—איז דאָך דער „שאַפּנדיקער“ געדאַנק; ער איז דער ציור, ד"ה דער פּאַרביילד פון די צען ספירות, וואָס פון זיי און דורך זיי זיינען אַלע וועלטן געשאַפּן³².

אַט דער פּאַרביילד פון אַלע הוויות, פון אַלץ, וואָס עקסיסטירט, איז אומטוילבאַר פון דער סיבה ראשונה, זיי זיינען צוזאַמען באַהעפּט און דאָך ניט איינס און דאָס זעלבע (ממש עצם אחד אף שאיננו עצם אחד). און טאַקע דער דאָזיקער פּאַרביילד, וואָס אין אים זיינען איינגעשלאָסן בכוח אַלע צען ספירות, איז דער טרענער פון דעם שם הוויה, וואָרעם ער, אַלס שאַפּנדיקער געטלעכער געדאַנק, איז דער מקור פון אַלע הוויות³³.

²⁹ דאָרסן, 85: „במה שכתבו בבוא — רצון, רצוננו לומר סכוין ומשכיל... ומילת רצון פירוש מחשב... כי הכל אחד ענין רצון או מחשבה“. דאָרסן, 84: „והוא ושכלו וחכמתו ותפוצו שהוא רצונו — הכל חרא“.

³⁰ דאָרסן, 83, 188, 208, 209: „אלהי ישראל מחיוב סן הסבה הראשונה... מחיוב הציאות“.

³¹ דאָרסן, 105: „ובזה הצייר יוד ספירות היו כלולים בכח י"ם ראצילות ובעת ראצילות יצא לפועל“. זע אויך דאָרסן, 48, דעם אָפּזאָץ, וואָס הייבט זיך אָן מיט די ווערטער: „יהיה יוד ספירות בציור דק“.

³² דאָרסן, 49: „ודע כי לסבה ראשונה לא יחול שום שם ולא הויה ולא אלקים, ובה שמו אשר יקראו לו, כי הוא נשגב ככל הישמות, ובסבה ראשונה אין לומר בו שום שם כלל, אכנס ציור יוד ספירות שהמה בסוד מושכל בסבה ראשונה — להן קראו בעצם הויה ואלוה, כי הוא מקור הוויות ואלוהות ועליו חל השם בעצם, כי הוא סוד שם הויה באמת, ולכן נקראו אלו עשר ספירות עצם אלוה ולא עצם הסבה ראשונה“.

צו אים, דעם פאָרביילד פון די עשר ספירות, באַלאַנגט אויך די באַצייכע-
נונג: „אחד“, בכדי אָנצווייזן זיין אייניקייט מיט דער סיבה ראשונה;
דאָס ווערט אויך ער געמיינט אונטערן נאָמען: ד' אלהי ישראל! און אין
דעם איז באַהאַלטן דער טיפער געדאַנק אין די ווערטער: שמע ישראל!
ד' אלהינו ד' אחד! דאָס וויל באַטייטן: אומטיילבאַר און צונויפגעגאַסן
אין איין אייניקייט איז ער מיט דער סיבה ראשונה, וואָרעם אומטיילבאַר
איז דער געדאַנק פונם דענקענדיקן³⁸. און טאַקע נאָך דער פאָרביילד פון
די עשר ספירות, אָבער ניט די סיבה ראשונה גופא, חזרט אייבשיין מע-
רערע מאָל איבער, טראָגט דעם נאָמען „אין־סוף“. „האין סוף היא
המחשבה והשם“³⁹, דערקלערט אייבשיין, און דערפאַר הייסט ער „אין-
סוף“, ווייל ער האָט ניט קיין סוף, ער האָט אָבער אַן אָנהייב — אין דער
דענקענדיקער סיבה ראשונה⁴⁰. און אין דעם, איז אייבשיין מוסיה⁴¹,
ליגט דער טיפער מיין פון ר' אליעזר הגדולס אויספֿרוך: „עד שלא
נברא העולם היה הוא ושמו בלבד“. דאָס וויל באַטייטן: ער, די סיבה
ראשונה, און דער טרעגער פון זיין נאָמען — דער פאָרביילד פון די צען
ספירות, וואָס הייסט אויך אלהי ישראל. און ניט אומזיסט, ווייזט אייב-
שיין ווייטער אָן, מאַכט „שמו“ בגימטריא „רצון“⁴². און אייבשיין מאַכט
דערביי פאָלגנדיקע זייער כאַראַקטעריסטישע באַמערקונג: דאָס, וואָס איך
רוח אָן „צויר עשר ספירות“, טראָגט ביי די אַלטע מקובלים דעם נאָמען
„בתר“, און אַפֿלטוון, וואָס איז דאָך געווען ירמיהו הנביאס תלמיד און
דאָנק דעם זיינען פאַר אים נתגלה געוואָרן, ווען אפילו אין אַ פאַרקויפֿטער
געשטאַלט, געוויסע סודות — רערט וועגן דעם „חומר הילולי“ (materia
prima)⁴³. אייבשיין האַלט אָבער פאַר נייטיק אַמשאַרפֿסטן דערביי אונ-
כערצושטרײַכן, אַז אין דעם דאָזיקן געדאַנק, וועלכן ער האָט איבערגע-
נומען ביי מנחם דיפּאָנו, איז ניטאָ קיין שום רמז פון צוויי אָדער פיל-
נאָטיקייט, און געפינט זיך אין פולן קעגנזאָץ מיט דער קרויסטלעכער
דאָגמע פון דריי־אייניקייט, וווּ יעדע גאָטהייט האָט פאַקטיש איר גע-

38 דאָרפֿן, 49.

39 דאָרפֿן, 117. „אַס דעם דאָזיקן געדאַנק, ווי אויך דאָס אַנסקעגנשאַפֿטן דעם
אייביקן רצון — דעם בעל הרצון, האָס אייבשיין גענוצט, און ער גופא ווייזט טאַקע
דערנאָך אָן, ביים איסאָליענישן מקובל מנחם די פּאָנו (וע יענעס: „יונת אלום“, קאָפּ
1-2 „פּלה הרמון“, פּערסער ישר, קאָפּ 1-2, 14). גרעץ און זיינע מיסקעפֿער קעגן
דעם „שבתי־צביניק“ אייבשיין האָבן דאָס פאַרזען.

35 דאָרפֿן, 51, 53, 108, 109, 133, 145, 152, 24.

36 דאָרפֿן, 51.

37 דער צאָל־ווערט פון בירדע ווערטער איז איין און דער זעלבער (346).

38 דאָרפֿן, 48-49, 116, 118, 159, 191.

שטאלט. „הכל מתייחד בתכלית הייחוד“ — חזרט אייבשיץ מערערע מאָל איבער, אַלץ איז פאַרבונדן אין פּולשטענדיקער אייניקייט, עס קאָן דאָ נאָר קיין שום רייד ניט זיין וועגן מאָפּליקייט (שניות) אָדער מערהייט, וואָרעם פאַרייניקט בתכלית הדביקות והייחוד איז די סיבה ראשונה מיט זיין רצון, דעם אלהי ישראל, וואָס איז דער פאַרבילד פון די צען ספירות. ווי ס'איז אוממעגלעך אָפטיילן דעם געדאַנק פונם דענקענדיקן, אַזוי איז אוממעגלעך אָפטיילן פון דער סיבה ראשונה דעם שם הייחוד, וואָס איז דער אויסדרוק פון זיין שאַפּנדיקער קראַפט (כי הוא שמו על פי פעולותיו) ⁸⁰.

און טאַקע צום שם הויה, דערקלערט אייבשיץ, צום אלהי ישראל טוען מיר אונזערע תפילות, אונזערע געבעטן און טרערן דערהויבן, וואָרעם די אַבסאָלוטע סיבה ראשונה, וואָס קאָן מיט קיין נאָמען ניט באַצייכנט ווערן, ווייל זי איז אומבאַגרייפלעך אין איר תכלית הפשיטות — בננוע צו איר איז כלל ניט שייך צו דענקען זי וואָל קומען אין וועלכער ס'איז באַרירונג מיט פרטים און איינצלעהייטן, און רעאַגירן אויף וועלכער ס'איז השפעה פונם יחיד און פון צייטווייליקע און צופעליקע דערשיינונגען ⁸¹.

בננוע צו דער סיבה ראשונה איז ניט שייך צו זאָגן, אַז זי ווערט „משתנה מדין לרחמים“ ⁸², וואָרעם אין איר קומט קיין שום שינוי ניט פאַר, צו איר אַרט וויסן זיינען ניט נוגע קיין פרטים און איינצלעהייטן — זי נענט

⁸⁰ דאָרסן, 55: „הכל מתייחד עם בתכלית הייחוד, ועל מה שכתב מב"ת חרד על דברי ואוחז מלצות שהוא בצד מה כענין כעלי הריב ומתנדים מכה הסועים ודי לכנין, הלא כבר אמרתי לך איך למדו לשקר... השיאו לדבריהם ויחפאו על ד' דברים אשר לא כן; יתגלה הבורא עליו רב מדבריהם החכמה ליצן, ובפרט שבכל זאת פקו פליטה כנודע עושים נבדלים, ואמנם אצלינו שהכל בתכלית הדביקות והייחוד והסבה ראשונה כתאחד עם האלהי ישראל ואלהי ישראל עם האצילות, וגם אנו אומרים שהעילה אחד פשוט, ולדבריהם יש ריבוי והרכבה, ובזו פקו פליטה ביחודו של עולם, ולא כן אנחנו שאומרים שהעילה אחד פשוט... וכל תכלית עבודתנו לשבו שמתחד עמו בתכלית הייחוד ואין זה רבוי כלל כחיק הסבה ראשונה“ דאָרסן, 7: „ואין כן שניות אלה שהוא מחובר עמו בתכלית הדיבוק, ואלו היו שנים עילה היה מקום לקושיא זה, אבל כאן שהסבה ראשונה עילה וזה (ציור עשר ספירות) עלול הוא מדובק עמו בתכלית הדביקות וכשעלול מדובק בעילה שלו הרי הכל חד“ דאָרסן, 94-95: „וזהו אלוהי ישראל... כי הוא דבק בתכלית הייחוד והדיבוק עם הסבה ראשונה באחדות נמור לא יפרד כלל כשם שהוא אפשר להפריד המחשבה מן הכתוב שהוא דבק זה בזה כן הוא השם הויה ב"ה עם הסבה ראשונה“ זע אויך דאָרסן, 145.

⁴⁰ דאָרסן, 63-64: „סיבה ראשונה הוא פשוט בתכלית השפיות, לא יתכן בו זמן הנמנעות שבנמנעות לומר בו שינוי ומתפעל; ואם כן אף ידעתו בחלקים ובפרטים לא יתכן בו כי במה שלא יחס בו שינוי בהתפעלה לא יחס בו ידעת בחלקים ובפרטים“ דאָרסן, 215; „אנו אומרים לרוב גודל פשיטתו ונבחותו אינו משנית בפרטים“.

ארום רק דאָס אוניווערסאַלע, אַלױעלטלעכע ⁴². די סיבה ראשונה איז דער איינציקער מקור, אויס װעלכן עס פליסט דאָס אַבסאָלוטע לייטזעליי-קייט פֿון לעבן און זיין איבער דעם גאַנצן קאָסמאָס, אָבער ניט ער (אייב־שיץ באַנוצט דאָך די סיבה ראשונה נאָר בלשון זכר), דער אַבסאָלוטער, אומדערגרייכבאַרער און אומבאַגרייפלעכער, פאַרנעמט זיך מיטן פֿונאַנד־דערטיילן די שפּע פֿון לעבן און גליק ⁴³. און עס איז אומלאַגיש, שטרייכט אייבשיץ מערערע מאָל אונטער, צו זען אין דעם אַ פאַרמינערונג פֿון זיין (דער סיבה ראשונה) יכולת און מאַכט, נאָר אַדרבה, דאָס איז דער פּועל־יוצא פֿון זיין אומבאַגרייפלעכער גרויסקייט און העכסטער מדרגה פֿון פֿשיטות ⁴⁴. עס איז ממש לעכערלעך צו זען אַ באַגרענעצטקייט אין דער מאַכט פֿון דער סיבה ראשונה אויס דעם גרונט, װאָס ער, דער אַב־סאָלוטער און אומענדלעכער, װאָס האָט ניט קיין תּמונה און קיין פּאַרם, איז לויט זיין מהות ניט ביכולת זיך צו אַנטפּלעקן אין דער באַגרענעצ־טער נעשטאַלט פֿון אַ בשר ודם. ניט ביכולת דאָס צו טאָן איז ער דאָך דערפאַר, װײַל אין אים, דעם אוניווערסאַלן אורקוואַל פֿון האַרמאָנישער געזעצמעסיקייט, קאָן גאָרניט געבאַרן װערן דער װײַל צו ענדערן זיין מהות און פאַרוואַנדלט װערן אין זיין פּולן היפּוך: פֿון דעם אוניווערסאַלן, אומבאַגרענעצטן — פאַרוואַנדלט װערן אין באַגרענעצטן און צופּעליקן. אייבשיץ באַרירט מערערע מאָל דעם דאָזיקן פּאַר אים װיכטיקן פֿונקט, און עס איז כאַראַקטעריסטיש, װאָס ער לאָזט דערבײַ קיין מאָל ניט דורך די געלעגנהייט אָנצװײזן װי שטאַרק עס גרייזן אין דער הינזיכט די „מינים“ און די „בעלי הרב ופת הטועים“, ד״ה די פּאַרשטייער פֿונם קריסטנטום ⁴⁵.

בכּן, די סיבה ראשונה האָט ניט צו טאָן מיט קיין פרטים, ניט זי װירקט דירעקט אויף דעם גורל פֿון יעדן יחיד; זי דענקט בלויז און באַ־גרייפט איר אייגענעם אוניווערסאַלן געדאַנס און װײַל; און אָט דער אונ־יווערסאַלער רצון־מחשבה איז דער שם הויה, דער אַל־הי ישראל, דער פּאַר־

⁴² דאָרפֿן, 207. „הסבת ראשונה אין ידיעתו מקפת בארבים כלל רק בכללות נולמות.“ זע אויך דאָרפֿן, 63—64, 215 אא״וו.

⁴³ דאָרפֿן, 63, 67, 78—79, 215 א״וו.

⁴⁴ דאָרפֿן, 234 א״וו.

⁴⁵ דאָרפֿן, 63, 74, 90. עס איז דערפאַר ממש נים צו פאַרשפּײַן, װי אַזוי דער היסאָקריקער גרעץ האָט געקאָנט קומען צום אויספיר, אַז אייבשיץ האָט אין דעם שבת־צבּי געזען דעם אמתן שפּיח, דעם אין מענטשלעכער געשטאַלט פּאַרקערפּערסן סלאַבא קדישא״. אייבשיץ האַלט אויך פאַר גייטיק זיך אָנצוצװײזן פֿון דעם שבת־צבּים אָנהענגער קורדוּוּ און חיוּן, און ראַם אויך װײַן תּלמיד, ער זאָל זיך דערווייטערן פֿון װיערע רעות“ (מנע דעתך מנתיבתם). דאָרפֿן, 245, 253—254.

ביילד און ציור פון די צען ספירות. דער אקטיווער שאַפּנדיקער רצון עמאָ-
נירט און ברענגט אַרויס בפועל די צען ספירות, וואָס דורך זיי ווערן באַ-
שאַפּן אַלע וועלטן און עס ווערט פאַרשפּרייט די לייטוועליקייט, וואָס די
סיבה ראשונה איז משפיע לויט די געזעצן פון דער געטלעכער חכמה און
גענאָד, וואָס זיינען פאַרקערפערט אין דעם געטלעכן לבוש פון דעם שם
הויה — אין די חוקים פון דער תורה.⁴⁶

עס איז כאַראַקטעריסטיש פאַרן גרויסן חריף און גאָנישן מייסטער
אויפן געביט פון תלמודישן וויסן, וואָס ער פלייסט זיך דערפיי אונטער-
גויסטרייכן, אַז די תורה שבעל פה איז ניט ווייניקער וויכטיק ווי די
תורה שבכתב, ווייל זיי זיינען איין גאַנצע אומטיילפאַרע זאך (ותורה
אחת לכולנו שהוא עצם אחד). עס איז גענוג בלויז דורכצולייענען די
זייטן 194—195 אין „שם עולם“, מען זאָל ווידערמאַל שטוינען, ווי
האָט עס גרעץ געקאָנט קומען צו דער החלטה, אַז לויט אייבשיצעס איבער-
צייגונג איז נאָך דעם דערשיינען פון דעם שבת-רצבי די תורה שוין במל
געוואָרן.

דאָ טרעט אייבשיץ צו צו דער סתירותדיקער פראַבלעם: פון איין
זייט די געוועלטיקונג פון דער השגחה און געטלעכן אַלויסן, און פון דער
אַנדערער — דעם מענטשנס בחירה חפשית. מיט זיין גאַנצער חרופות-די-
קער דיאַלעקטיק פרוווט אייבשיץ באַלייכטן און אויפדעקן אָט דעם גע-
פלאַנטער פון די האַרבסטע סתירות. לויט אייבשיצעס וועלטבאַנעם איז
דער סיבה ראשונה וויסן פלל ניט קיין רעזאָלוטיווע אין פאַרם פון ענד-
גילטיקער גזירה; זי נעמט בלויז אַרוב דאָס אַלגעמיינע און אונטער-
האַלע.⁴⁷ ניט רעזאָלוטיוו איז אויך דאָס וויסן פונם אלהי ישראל, דעם
פאַרבילד פון די צען ספירות, וואָס איז שוין יאָ משפיע אויף פרטים און
יחידים; ווייל אויך ער נעמט דאָך בלויז אַרוב די גרוגט-נאַרמען פון די
דערשיינגען, ווי זיי פליסן אַרויס לויט באַשטימטע געטלעכע געזעצן
אויס דער סיבה ראשונה.⁴⁸ דער אלהי ישראל, אָדער, מיט אַנדערע ווער-

46 דאָרטן, 192: „חיותו עצמות התורה והוא התורה חר“. דאָרטן, 174: „כי
הסבה ראשונה משניה בכללות עולמות כמ"ש כל הפילוסופים שהשגחה יודיעת השגום
הוא בכלליות ולא בפרטית וחוק מסבה ראשונה לאלהי ישראל על פי התורה שהוא סוד
השם המפורש שהוא סוד התורה להשפיע בפרטים כפי חוק התורה“. זע אויך דאָרטן, ז' 102.
47 דאָרטן, 217: „אין ידועתו החריטה כלל“. דאָרטן, 491: „אין ידועתו גזירת,
כי ידועתו רק בדרך השכלה אבל לא בדרך מנהלם וגזירה“.

48 דאָרטן, 102: „שאין ידועתו מנהלמת כי כך עצם ציורו אשר לכל יהיה
ידועתו החלטי וגזירה“. דאָרטן, 174: „חוק מסבה ראשונה לאלהי ישראל על פי התורה
שהוא סוד השם המפורש שהוא סוד התורה להשפיע בפרטים כפי חוק התורה, ולכך
העובר ושם מקבל ישע כפי חוק הנסבה וכ"ש העובר ואינו שב, ולכך אין ידועתו

טער, דער רצון-מחשבה, דער אין ווילן געפארמטער געטלעכער געדאנק — נייטיקט זיך ניט אין די מעשים טובים, אין די ברכות און תפילות פון די מענטשן, בכדי ער זאל זיך געפינען אין שטענדיקער פארנייניקונג מיט איר מקור, דער דענקענדיקער סיבה ראשונה. דעם מענטשנס אקטיווע מעשים האבן אבער א נואלטיקן באטייט אלס באוויסטיזניקע באשטעטיקונג פון די העכסטע געזעצן, וואָס פליסן ארויס אויס דער געטר לעכער חכמה. און טאקע לויט די דאָזיקע מעשים איז דער אלהי ישראל משפיע די געטלעכע שפע פון גענאָר, וואָרעם דורך זיי, דעם מענטשנס מעשים, ווערט דאָס געטלעכע וויסן, די געטלעכע געזעצן פון חכמה און חסד, פארקערפערט אינם לעבן, מאַניפעסטירט דורכן באַוויסטיזניקן אַקט טיוון טאָן. " מיר זעען בכך, ווי אזוי, אין פולן הסכם מיט די פריערדיקע מקובלים, זאָגט אויך אייבשיץ ארויס דעם געדאנק, אז ניט נאָר דער מענטש איז פון דער גאָטהייט אָפהענגיק, נאָר דער מענטש מיט זיין פרייען ווילן איז אויך משפיע אויף די עולמות העליונים. און טאקע, איז אייבשיץ מוסיף, אָט אין דעם אָנערקענען די אוניווערסאלע ראָלע פון דעם מענטשנס טאָן, גייען זיך דיאמעטראַל פונאָנדער די מקובלים מיט די פילאָזאָפן.⁵⁰

בעת אייבשיץ חזרט מערערע מאָל איבער, אז דער אלהי ישראל, דער געטלעכער רצון, איז דער מנהיג העולם,⁵¹ און טאקע נאָר ער קאָן באַצייכנט ווערן מיטן וואָרט „אלוה",⁵² האַלט ער דערפאַר פאַר נייטיק צו וואָרער-נען מען זאָל דערביי ניט קומען צו אַ פאַלשער החלטה, אז די סיבה ראשונה האָט קיין שום שייכות ניט צו דער הנהגה פון דעם וועלטאַל. די

בהחלט כי אם כפי השכלתו בסבה ראשונה שהוא למעלה חיסנו ומשפיע בו, וא"כ הכל על נכון, פעולת הסבה ראשונה להשפיע בכללית העולמות ואלהי ישראל סקבל השפע ומשפיע לפרטים כפי החק כמ"ש והכל על נכון והכל בתכלית היחוד והאידוק כמ"ש כל המחברים כסחשבה במחשב ומשכיל במושכל והרוצה ברצון וזה ברור.⁵⁰

49 דאָרטן, 205-206: „כי המושכל לעצמו אין צריך שפע וברכה כי הוא מחויב בצד המושכיל, רק מה שצריך הוא לזולתו לעולמות התחתונים שכן הושפע בו שבע השכלתו ועצמותו הוויות מבלי להשכיל בעולתו לצורך התחתונים כי אם כפי העבודה והתפילה... הנאותה כמו שנאות עבודה לשרה כרם ויית כל אחד לפי שבעו, אבל לעצמו לא צריך ברכאן כי הוא קשור עם הסבה ראשונה כמש חד, כי כמו שלא יצויר משכיל בלתי מושכל כן לא יצויר מושכל בלתי משכיל".

50 דאָרטן, 119-120: „הלא הבדל רב בין פילוסופים למקובלים שהם אומרים שאפילו לנלגל חמה אין פנמי בני אדם מניעים, והמקובלים אומרים שמניעים ממש לכל העולמות".

51 דאָרטן, 121: „אלהי ישראל, הרצון, הוא המנהיג עולמות".

52 דאָרטן, 102: „הוא אלוה באמת כי מלת אלוה הוא ענין מנהיג ומשגיח

בפרטים".

סיבה ראשונה, שטרייבט אייבשיץ אונטער, איז דאָך דער מקור פון אַלץ, אויסער אים. אָן זיין השפעה וואָלט ניט דער פּאַרפילד פון די עשר ספירות, ניט יעדע ספירה באַזונדער געווען בכוח אַנטפּלעקן איר שאַפּני-דיקע קראַפט, וואָרעם די סיבה ראשונה איז דער אורקוואַל פון אַלע שאַפּני-דיקע קרעפטן, ווי דאָס האַרץ אינם לעבעדיקן אָרגאַניזם". אייבשיץ פּרוּווט דערביי אויף אַ נאַנץ שאַרפּזיניקן אופן פּאַרענטפּערן נאָך איין סתירה. ער אונטערשייבט אויפן בולטסטן אופן דעם ציור עשר ספירות, וואָס איז לויט אייבשיצעם וועלטפּאַנעם אידענטיש מיטן שם הויה, און איז אויך אזאָ קדמון, ווי די סיבה ראשונה — פון די אַצילות, וועגן וועלכע עס ריידן די מסרבלים, ד"ה די עמאַנירטע צען ספירות, וואָס אַנטפּלעקן זיך אין זייער אַקטיוון שאַפּן". וויפּאַל אָבער דער ציור עשר ספירות, ד"ה דער געטלעכער דענקענדיקער רצון איז אַ קדמון צוזאַמען מיט דער סיבה ראשונה, ווי זשע איז צו דערפּלערן, וואָס די בריאת העולם איז פּאַרדעקומען אין אַ באַשטימטער צייט, ניט פּריער און ניט שפּעטער? דעם ווידעראַנאַנד באַזייטיקט אייבשיץ אויף פּאַלגנדיקן אופן: די דאָזיגע טראַגע, ווייזט ער אָן, האָט פּאַקטיש אונטער זיך קיין שום באָרן ניט, פשוט דערפּאַר, ווייל די צייט גופא הייבט זיך דאָך ערשט אָן פון נאָך בריאת העולם... ער שלא נברא העולם, איידער די וועלט איז באַשאַפּן געוואָרן, ווען עס האָט עקסיסטירט, „רק הוא ושמו בלבד“, בלויז די סיבה ראשונה מיט איר רצון-מחשבה, קאָן דאָך ניט מעגלעך זיין ניט קיין באַוועגונג, ניט קיין קייט פון דערשיינונגען; האָט דאָך במילא קיין זין ניט צו ריידן וועגן „פּריער“ און „שפּעטער“. עס איז דערפּאַר פּלץ ניט ריכטיק, ווען מען זאָגט, אַז די וועלט איז אין דער צייט באַשאַפּן — די צייט גופא איז ערשט אַנטשטאַנען צוזאַמען מיט בריאת העולם".

88 דאָרפּן, 101-102: „אבל בשביל כך אין לומר שאין הסבה ראשונה פועל העולם כי הוא עיקר הפועל, כי לולי הוא הס'ר שמשמיע לדבר ספירוי שהמה אמצעים לנבול ואינו נבול אי אפשר לספירה לברוא דבר נבולוי כלל ולולי הוא שהמשמיע לציור יוד ספירות הנ'ל אי אפשר לציור לחשמיע. הוא העיקר הפועל והיוצר והבורא... לא יבחישי שכל פועלת החושים הן מיוחסים להלב שהוא עיקר הפועל, רק הלב פועל כללי והחושים פועלים בפרטים וכן הדבר כביכול בס'ר" (סבה ראשונה).

84 דאָרפּן, 92: „ציור עשר ספירות או שם סניף ב"ה שהוא קדמון נקדמות הס'ר". זע אויך דאָרפּן, 76, 94.

85 דאָרפּן, 201: „הספירות קדמונים כיוונו על אלהי ישראל אבל אצילות הן בזמן". זע אויך דאָרפּן, 95: „השם סניף... לא קדמו העדר ולא יקרחו העדר והוא ראשון ואחרון ודבק עמו בתכלית היחוד והדיבוק מה שאין בן ספירות האצילות שקדמן העדר גם נתחוו בזמן".

86 דאָרפּן, 198: „ולא קשה כלל למה לא מקורס... כי קודם הבריאה לא היה זמן כלל, כי הזמן מכלל הנבראים נמשך אחר התנועה כנודע מחקירת הפילוסופים, וא"כ

נאך איין אינטערעסאנטן פרט איז דאָ פראַי אָנצומערקן. אייבשיץ האַלט פאַר נייטיק מערערע מאָל אָנצוווייזן, אַז די דעות, וואָס ער זאָגט דאָ אַרויס וועגן דעם צוזאַמענהאַנג צווישן דער סיבה ראַשונה און אלהי ישראל און וועגן דעם באַטייט פון דעם שם הויה און דעם ציור עשר ספירות — זיינען פֿלל ניט קיין נייס אין דער יידישער רעליגיעזער ליטעראַטור, און ס'איז בפירוש ניט זיין אייגענער אויפטר. „מיינט ניט — רופט ער אויס“⁵⁷, — אַז איך זאָג דאָ אַ דבר חדש, וואָס ס'איז אין פריערדיקע צייטן אומבאַקאַנט געווען; ואני אין אומר כי אם דבריהם — איך חזר בלויז איבער די ווערטער פון מיינע פאָרגייער“. און ער פלייסט זיך מיט זיין געוויינלעכער חריפות צו דערווייזן, אַז די דאָזיקע דעות, וואָס ער זאָגט דאָ אַרויס, געפינען זיך ניט בלויז ביי דעם רוב מקובלים זינט יצחק סגני נהורס און דעם רמב"ם צייטן ביז דעם אר"י און ישראל סרוק⁵⁸, נאָר אויך ביי די גאונים און די חכמי התלמוד; מער ניט ביי יענע איז דאָס אַרױסגעזאָגט בלויז בדרך רמז וסוד, און ער גיט איבער די אייגענע געדאַנקען אין אַ מער קלאָרער פאָרם און אין אַ סיסטעמאַטישן סדר⁵⁹. און טאַקע בנוגע דער דאָזיקער אויפגאַבע: איבערגעבן אין אַ סיסטעמאַטישער, קלאָרפאַרשטענדלעכער פאָרם די טונקעלע מיסטיש-טעאָאָמישע אירעען פון אונזערע מקובלים — איז אייבשיצעס „שם עולם“ אַן אינטערעסאַנטע ליטעראַרישע דערשיינונג. דער דאָזיקער גדול בישראל איז אַפילו ניט שטאַרק געניט אין די פֿללים פון דיקדוק, דאָך האָט ער זיין אייגנאַרטיקן סטיל, און אַדאַנט זיין גאוניש אַנאַליטישן שכל געלינגט אים אַיינצופאַסן אין בולטע קאָנקרעטע פאָרמען די לאַבירינטאַרטיקע, אויסטערליש גע- ציטע און אין מיסטישן געפיל אַיינגעהילטע טעאָאָמישע פראַבלעמען און

איך נוקל כומר לכה לא ברא מקודם, שמילת קודם ואחר הוא משיגי חוסן ובל שלא נברא חומן לא יתכן קודם. ואנו אימרים שבאותו רגע שחתחיל חוסן ימח הוא חבויא ומקודם לא שייך זמן כלל". ס'איז אינטערעסאַנט, וואָס דעם זעלבן געדאַנק האָט אויך אַרױסגעזאָגט אייבשיצעס בן-דור, יוסף אירנאַס, אין זיין „שומר אכונים“, וואָס איז דערשינען ערשט נאָכן מחברס טויט אין 1736: „דע כי קודם בריאת שום דבר כשחית האל ית"ש לבדו לא הית או מציאות זמן כלל, שחתי חומן בשני עצמו אין לו מציאות כי הוא בקרה דבק ונמשך אחר תנועת איות דבר שנתחוח וחולך וחוח שהוא נופל תחת חומן ויתבחנו בו שלשה הבדלי זמן שהם העבר והוח ועתיד". („שומר אכונים“, דף 36, ע"א א').

⁵⁷ „שם עולם“, 110.

⁵⁸ בלויז קורדווו און חיון, שטרייכט אייבשיץ אונטער, האָבן ווירקלעך אַרויס- געזאָגט אַזעלכע געדאַנקען שלא שערוב אבותינו — וועלכע האָבן קיין סכך ניט ביי די פריערדיקע מקובלים.

⁵⁹ דאָרטן, 74—75, 76, 77, 126, 127, 106, 151.

באגריסן. פילע געדאנקען, וואָס זיינען צעווייט און צעשפּרײט אין די קבלה־ספרים פון די פּרײערדיקע דורות בלױז אין דער פּאַרם פון רמזים און פּאַרשטעלמע משלים, ווערן בײ אײבשיצן מיט אײזערנער קאַנסע־קווענץ אַנטױקלט אין קלאָר באַגרינדעטע הנחות בױז צו זײערע אומפּאַר־מײדלעכע לאַגישע אױספירן. אין דער הינזיכט איז דער „שם עולם“ פון גרעסטער װיכטיקייט פאַר יעדן, ווער עס אינטערעסירט זיך מיט דער אַנט־װיקלונגס־געשיכטע פון דעם ייִדישן מײסטישן געדאַנק.

בעת מיר רײדן װעגן אײבשיצן אַלס מקובל מוז אָבער נאָך אָנגעװיזן װערן אױף אײן כּאַראַקטעריסטישן פּרט: זײן פּעסטן גלױבן אין דער גרויסער װונדער־קראַפט, װאָס ליגט פּאַהפּאַרגן אין דער פּאַצײכענונג פונם װאָרט, אין די „צירופי אותיות“. מיר האָבן געזען⁶⁰, װי בײ אײנעם פון די אָבות הקבלה, בײ אַלעזר דעם בעל „הרוקח“, האָבן זיך זײער פּרײנדר־לעך צונױפגעלעבט די טיפּסטע פּילאָזאָפּי־טעאָלאָגישע אידעען מיט אַלערגלײ שפּרױכן, השּבעות, צירופי אותיות און קמיעות. בײ דעם ארײ־און זײנע תלמידים האָט די „קבלה מעשית“ פּאַרנומען דעם גאַנצן אױבנ־אָן; דאַרף עס דערפאַר ניט חירושן, װאָס אַזא הייסער חסיד פון לוריאם קבלה, װי אײבשיץ, איז געװען פּעסט אײבערצײגט, אַז דאָס ליכט פון די יולמות העלױנים אַנטפּלעקט זיך אין דער צורה פון אותיות, און אַז דעם מענטשנס נשמה איז אױך אַן „אור מחוברת מאותיות“ — אַן אױס אותיות געפּאַרמט ליכט⁶¹, און פון די דאָזיקע אותיות װערט צונױפגע־פּאַסט דעם מענטשנס נאָמען. װי פּילע אַנדערע רבנים פון יענער צײט, האָט אױך אײבשיץ געגלױבט אין דער פּאַרפּי־שופּטער מאַכט פון קמיעות⁶², און אין פּראָג און שפּעטער אין מעץ האָט ער גאַנץ אָפט געטױלט אַלס סגולות און היילמיטלען פּילע קראַנקע און לײדנדיקע מיטגלידער פון דער קהילה אײגנהענטיקע קמיעות. דאָס איז אין יענע צײטן געװען אַ גאַנץ געװײנלעכע דערשײנונג, אײבשיץ האָט אָבער אין די יונגע יאָרן דער־װעקט דעם חשד, אַז ער איז אַ באַהאַלטענער „שבת־צבײניק“, דערצו האָט נאָך אײבשיצעס מזל געטראָגן, ער זאָל זיך אין זײן װײטערדיקן לעבנס־װעג, װען מען האָט אים אין 1750 באַשטימט פּאַרן רב הפּולל אױפּער די דריי קהילות האַמבורג, אַלטאַנאַ און װאַנזבעק, צוזאַמענשטױסן מיט דעם

60 זע אונזער געשיכטע, ב' וו, 100-101.

61 „שם עולם“, 10.

62 ער האָט אױך געגלױבט, אַז דורך כּעשי פּישוף, בײס דער הילף פון ספּע־ציעלע צײכענונגען, לחשים און שפּרױכן קאָן מען דערווערפן די השפּעה פון געװיסע פּלאַנעטן (זע אײבשיצס „ימרות דבש“, אױסגאַבע 1789, 32: „ענין מײסוף להוריד שפּע־מכּיכ ע״י צורות ולחשים והקסרת“.

פארביסענעם קנאי יעקב עמדן, וואָס האָט איבעראַל געשפּירט די שבתי-צביושע „אפיקורסות“. עם האָט לאַנג ניט געדויערט, און די סגולות און עמיעות, וואָס די קראַנקע פּלעגן באַקומען אַלס היילמיטל פּון אייבשיצן, איז געוואָרן דער „סלע המחלוקת“, דער טרויעריקער „שבולת“ אין דעם עקשנותדיקן קאמף, וואָס האָט אויפגערוּדערט די גאַנצע רבנישע וועלט פּון יענער צייט.

דער ראש המדברים אין דער דאָזיקער מחלוקת איז געווען דער נאָר וואָס דערמאָנטער יעקב בן צבי עמדן, מער באַקאנט אונטער די „ראשי תיבות“ יעב"ץ. יעקב עמדן דערציילט אַליין, אז אין די יאָרן, ווען ער איז געפאָרן געוואָרן⁶³, איז זיין פאָטער, דער באַרימטער „חכם צבי“⁶⁴, קראַנק געווען „בחולי המרה שחורה“⁶⁵. דאָס האָט געוויס זייער ניט גינסטיק געווירקט אויף דעם פּסיכישן באַראַקטער פּון זיין זון⁶⁶. שוואַך און נערווע פּון קינדווייז אָן, איז ער שטענדיק געווען אַ פאַר-ברוניטער, אַ בייזער פּעסן און קרענקלעך אויפגערייצטער. וואָס עלטער ער איז געוואָרן, אַלץ אָפטער פּלעגט ער אַריינפאלן אין שווערער מרה-שחורה, און אין זיין זעלבסטביאָגראַפיע קלאַנגט ער זיך יעדעס מאָל אויף זיין קרענקלעכן צושטאַנד, אז ער ווערט אַלץ אָפטער „עלול משהורה“, אָדער „גברה עלי עצבות“ און עס באַפאַלט אים דער „מיחש השחורה“⁶⁷. דערצו איז ער נאָך געווען אַ מענטש מיט אַ קרענקלעך גרויסער אַמביציע, אַ שטאַרקער עומד על דעתו, און אויף יעדער פרעמדער זעלבשטענדיק אַרויסגעזאָגטער מיינונג האָט ער רעאַגירט ווי אויף אַ פּערזענלעכער באַ-ליידיקונג. דאָס האָט אים געמאַכט פאַר אַ „איש ריב ומדון“. ער איז בלי-ספּס געווען אַן אָרנטלעכער, באַגלויבטער מענטש, נאָר זיין קרענקלעכע אויפגערייצטקייט און שנעלע שטימונגס-ענדערונגען האָבן עס גורם גע-ווען, וואָס ביי אים פּלעגן זיך גאַנץ אָפט בייטן די מיינונגען און ער איז

63 נעבאָרן אין אַלסאַנאַ אין 1697, געשטאָרבן אין 1776.

64 צבי בן יעקב אשנזי, נעמען רב אין האַמבורג און אַססערדאָס. איינער פּון די אָנגעזענסטע רבנים אין זיין צייט.

65 עמען דעם דערציילט יעקב עמדן גופא אין דער פּאָררעדע צו זיין „שאלת יעב"ץ“, זע אויך זיין „מגילת ספר“, 18, 56.

66 דערויף ווייז אָן יעקב עמדן גופא. בעת ער דערציילט וועגן זיין פאָטערס קראַנקהייט, איז ער דערביי מוסף: „כמרטוני שעשה קצת רושם בתולדותי, כי מילדותי הייתי עלול מדאגה וינגן לבי סחרחר עזבני כחי בעונותי קלני מראשי ונוח לחשחורת במרסות אחר שמצאני השוערים הסובבים בעיר הכוני פצעוני... כאז גברה כי המרת לא יכולתי כפרה“ (פּאָררעדע צו „שאלת יעב"ץ“).

67 „מגילת ספר“, 42, 60, 98 אא"וו.

געווען אזוי ניט אויסגעהאלטן אין זיינע מעשים, אז פילע מלעגן אים בא-
שולדיקן אין צביעות און צווייפנימדיקייט. יעקב עמדן האָט פארמאָנט
א באַדייטנדיקן ליטעראַרישע טאַלאַנט, און זיין זעלבסטביאָגראַפיע „מנולת
ספר“⁶⁸ פארנעמט אַ גאַנצן בכבודיקן אָרט אין אונזער ניט באַזונדערס
רייכער מעמאָרן-ליטעראַטור. פילע בלעטער פון דעם דאָזיקן ווערק זיינען
אויך זייער אינטערעסאַנט מצד זייער סטיל און אייגנאַרטיקער אַרכיטעק-
טאָניק; נאָר דאָס אָפטע איבערחזרן איין און דאָס זעלבע, אַפילו מיט די
אייגענע ווערטער, די אומנייטיקע הפסקות צוליב זייטיקע פראַגן, וואָס
האָבן קיין שום שייכות ניט צום ענין, פאַרמינערן דעם ליטעראַרישן ווערט
אויך פון דער דאָזיקער בעסטער יעב“צם אַרבעט, וואָס אָן איר קאָן זיך
ניט פאַגנין קיין איינציקער פאַרשער, וואָס אינטערעסירט זיך מיטן קול-
טורעלן שטוינגער-לעבן פונם דייטש-פּוילישן יידנטום אין דער ערשטער
העלפט פונם 18טן י“ה⁶⁹. אַ מענטש מיט אַן אומגעהייערן זכרון, מיט
אַ געוויסער ליטעראַרישער באַגאַבונג אָבער אַ גאַנץ מיטלמעסיקער בעל
מוח, האָט יעב“צ געשריבן די צענדליקע חיבורים, אין וועלכע ער פאַ-
ווייזט גוואַלדיקע פּסיאות, אָבער גאַנץ ווייניק אַריגינעלע געדאַנקען. ער
האָט זיין גאַנץ לעבן זיך פאַרהאַלטן מיטן גרעסטן יראַת-הַכבוד צום אָנ-
דענק פון זיין פאָטער, דעם „חכם צבי“, וועלכן ער האָט אָנגעוואָרן צו 21
יאָר, און מיט אַ ממש קרענקלעכער עקשנות האָט ער זיך געפלייסט צו
ניין אין זיין פאָטערס דרכים און אין אַלע לעבנספראַגן נאָכטאָן דעם
„חכם צבי“. און ווייל דער „חכם צבי“ האָט שטאַרק גערודפּט די אָנהענג-
גער פון שבת-יצבי, געווען דער אָנפירער אין דעם קאַמף קעגן נחמיה חיון
און געמוזט דערפאַר אַפילו אַנטלויפן פון אַמסטערדאַם (1714), האָט אויך
יעקב עמדן געהאַלטן פאַר נייטיק צו „שטיין אויף דער וואַך“ און, ווי
זיין פאָטער בשעתו, זיין אַ קעמפער במלחמת שמים. ער איז שטענדיק
געווען גרייט אַרויסצוטראַטן מיט רעש און געפילדער, וווּ נאָר ער האָט
דערשמעקט אַ חשד פון אַפיקורסות, אָנפאַלן מיט גרויס אימפעט אויבן
„שונא“ מיט זיין הילכעדיק געווער: שרייענדיקע פאַמפּלעטן, פול מיט
גאַליקע אָנפאַלן און צאָרנדיקע באַשולדיגונגען. ווייל די „שבת-יצבי-
ניקעס“ פון אַלערליי שאַטירונגען, מיט די פראַנקיסטן צוזאַמען, האָבן
דעם „זוהר“ געהאַלטן פאַרן גרעסטן אויטאָריטעט און אויף אים געשטיצט
זייער גאַנצע תורה, איז יעקב עמדן, אַליין אַן אָנהענגער פון קבלה, אין
ברען פון דער מלחמה פאַרגאַנגען אזוי ווייט, אז ער האָט געהאַט דעם מוט

⁶⁸ צום ערשטן פאַרעפנטלעכט דורך דוד נחנא אין 1896.

⁶⁹ יעב“צ דערפירט זיינע זכרונות ביו צום יאָר 1766.

ארויסצוזאגן אזא אפיקורסישן, פאר זיין צייט, געדאנק: ניט דער גרויסער תנא ר' שמעון בן יוחאי האָט דעם „זוהר" פארפאסט, און בכלל איז עס ניט קיין אינהייטלעך ווערק פון איין פארפאסער, ווייל אין אים געפינען זיך פיל הוספות פון שפעטערדיקע צייטן.⁷⁰ אָט דאָס האָט גורם געווען, וואָס די שפעטערדיקע משכילים און בעלי „המאספים" זיינען גרייט גע- ווען זען אין דעם שטאָק־פרומען יעקב עמדן אַ קעמפער פארן פרייען קריי- טישן געדאנק. אויף ווי ווייט דאָס איז אומבאגרינדעט קאָנען ערזת זאָגן פאָלגנדיקע פאקטן:

ווען דער מדרקע שלמה־זלמן הענא⁷¹ האָט זיך דערלויבט אָנצו- ווייזן אין דער פאָררעדע צו זיין „שערי תפילה", אז מען דארף זיך ניט בלינד פארלאָזן אויף די אלטע אויטאָדיטעטן, ווייל אויך די גדולי הדור קאָנען אמאָל גרייזן, איז טאקע יעקב עמדן געווען דער ערשטער, וואָס איז שטארק אָנגעפאלן אויף דעם יונגן פארפאסער פאר זיין „חוצפה". אויך האָט ניט קיין אנדערער ווי יעקב עמדן אַרויסגעטראָגן דעם פסק, אז איינער אויס אימפאליע געקומענער גר טאָר ניט חתונה האָבן פאר אַ יידישער טאָכטער אויף דעם סמך, „שידוע" — עס איז אַלעמען באַקאנט, אז אין דער אומ- געגנט פון רוים וווינען די בני־אדום, וואָס שטאַמען פון עשון.⁷² גלייך מיט פילע אנדערע מקובלים האָט אויך יעקב עמדן געגלויבט, אז דעם מענטשנס נשמה ווערט מגולגל אין פלערליי חיות, אז מיט קמיעות און מיסטישע השבעות קאָן מען ממש וווגנדער באַווייזן, און דערציילט דערביי ליתר תוקף אַ מעשה „שראיתי בעיני" — געזען מיט אייגענע אויגן: וואָס פאר אַ וווגנדערבארע קראפט עס האָט אַרויסגעוויזן אַ רינג מיט איינגע- קריצטע „שמות", ווי נאָר עס האָט אים אָנגעטאָן אַ בתולה, אין וועלכער עס איז געזעסן אַ „דיבוק".⁷³ די מעשה מיט די שדים אין דעם נאָלד- שמידס הויז אין פּוּוּנע, וואָס ווערט דערציילט אין „קב הישר",⁷⁴ ברענגט אויך יעקב עמדן אַלס טרויעריקע פּאַסירונג „שידוע ומפורסם בעולם".⁷⁵

70 זע „מספחת סופרים", 2-3: אין ספק אצלי כלל שנים כל שבחו של ספר הוותר הנה לא נכלם כבזא אל קרבו דברים אשר אין להם שחר... נכלמו כחבור הלו דברים רבים מספחים אחרונים מאחרים סאוד... חבור הוותר עצמו כל עיקר לא חבדו רשב"י הנא אע"פ שמיחס אחריו ובשמו יכונה אלא תלמידו תלמידו תלמידו נשיתו קבצותו וחברותו בלי ספק... זה מוכרח וברור אצלי".

71 זע אויבן, ז' 179.

72 „שאלות יעב"ץ", ו, נוס' 6, דף 76, עב' ב'.

73 „מגדל עוז", עליית חסבע, דף 3, עפ' ב'.

74 זע אויבן, ז' 191.

75 דאָרשן.

מיט גרויס כעס און ירגזון, ווי זיין שטייגער איז, פאלט יעקב עמדן אן אויף עזריה מן האדומים דערפאר, וואָס דער דאָזיקער פאַרשער, וועלכען עמדן רופט מיט ביטול „אדומי הלז“, האָט זיך געלאָזט „פארפירן זון פרעמדע קינדער“ (בילדי נכרים יספיק, תעה אחרי בני נכר) און האָט געהאַט די העזה קריטיש זיך פאַרהאַלטן צו געוויסע לעגענדעס, וואָס ווערן געבראַכט פון די חכמי התלמוד⁷⁶. בכדי צו געבן אַ באַגריף וועגן עמדנס פאַלעמישן סטיל, איז גענוג צו ברענגען פאַלגנדיקע פערל פון עמדנס „קריטיק“ קעגן דעם בעל „מאור עינים“: „רוח עוועים הסיתו, מעשה כסילות כזה“, „כל דבריו שם המה מהבל יחד“, „לא ידע מאי קאמרו“, „דובר שקרים“, „כהתעות שכור בקיאו“, „אולת לאין חקר“, „הבל יפצה פיהו בבלי דעת מלין יכביר“, „עני הדעת“, „כפתי יאמין לכל דבר“, „חתר ושקע באולתו“, „יפה לטפשים שכמותו“⁷⁷. ניט „מאור עינים“ — רופט מיט כעס אויס יעקב עמדן — דאַרף הייסן דעם „אדומים“ ווערק, נאָר „מעןר עינים“ — דער אויגן־פאַרבלענדער⁷⁸. פילאָזאָפיע האָט ער פיינט געהאַט תכלית שנאה, און רעדט מיטן גרעסטן ביטול וועגן „הפילוסופים המשווגעים“; זיין שנאה צו פילאָזאָפיע גייט אזוי ווייט, אז אין דער גרויסער קאטאסטראַפּע, וואָס ס'האָט געטראָפן די יידן אין אוקס ראַינע אין די יאָרן 1648—1649, איז דער דאָזיקער קנאי גרייט צו זען אַן עונש דערפאַר, וואָס די דאָרטיקע יידן האָבן זיך צו פיל אָפגעגעבן מיט אַריסטוס פילאָזאָפיע⁷⁹. ביי אזא מין שטאַנדפונקט דאַרף עס בלל ניט חידושן, וואָס יעקב עמדן האָט זיך גאָרניט געקאָנט פאַרשטעלן, ווי זאָל עס מענלעך זיין, אז אזא נאון בישראל, ווי דער רמב"ם, זאָל פאַרפאַסן אזא אַפיקורסיש בוך ווי דעם „מורה נבוכים“. פאלט ער דערפאַר אויף דער שאַרפזיניקער השערה, אז דאָס האָט עס בלייבן עפעס אַן אומבאַ־קאַנטער אַפיקורס „תלה עצמו באילון גדול“, ער האָט אליין פאַרפאַסט דאָס דאָזיקע ווערק און בכדי מענטשן צו פאַרפירן האָט ער זיך פאַררופן

76 „סנדל עו“, דף 29, עמ' א'! לא חיה ראוי ופדאי לספל בהבאת דברי אדומי הלז אשר הבל יפצה פיהו בבלי דעת מלין יכביר עני הדעת היה... ללצים הוא יליץ לרעים התחבר כל מה שמצא שיחה במילה בספרי ע"ז קבעה כטרגולית בספריו... ולא בשום סדר ותבונה רק מפסוס דברים רבים מרבים הבל וכפתי יאמין לכל דבר האמין בכותבי פלסתר... לטפשים שכמותו אשר חכם לא יבין היות ולשווא נברא להם מה כי לא יעטבו מאומה מעם זקנים ולא ידעו להכדיל בין נאה וכיעור“.

77 דאָרסן, 28—29.

78 דאָרסן.

79 יעקב עמדן פאַררוספּ זיך דערביי אויף דעם באַקאַנטן בריוו, וואָס דער רש"ל

האָט געשריבן דעם רס"א. זע אויבן ז' 56.

אויף דעם בארימטן בעל „משנה תורה“⁸⁰. וואָרנט ער דערפאַר שטאַרק זיינע ליינענער, און ווייזט אָן, אז מען דאַרף ניט פּטרן די צייט אויף דעם „מורה נבוכים“, און ס'איז נאָרניט פּראַי אָפּצוענטפּערן אויף זיינע שקרים און אויסגעטראַכטע חלומות⁸¹.

אָט דער דאָזיקער מאַן איז עס געווען דער אָנפאַנגער און רעדל-פירער אין דער עקשנותדיקער מחלוקת, וואָס האָט אָנגעמאַכט אזאָ רעש יאָן דער רבנישער וועלט. עס איז קלאָר, אז ניט דערפאַר איז יעקב עמדין אַרויסגעטראַטן אַנטקעגן אייבשיצן, ווייל יענער האָט געטיילט קמיעות אַלס שמירות און היילמיטלען — עמדין גופא האָט אויך פּעסט געגלויבט אין דעם גוואַלטיקן כּוח, וואָס שטעקט אין קמיעות. אַ רעש האָט ער בלוז געמאַכט דערפאַר, וואָס דער איינהאַלט, די „שמות“ פון אייבשיצעס קמיעות זיינען אים געווען פאַרדעכטיק. ער, דער גייסטיקער יורש פונם „חכם צבי“, וואָס האָט כל ימיו געקעמפט קעגן אַפיקורסישע סעקסעס, האָט זיך דאָך געהאַלטן פאַרן טרייען שומר, וואָס שטייט אויף דער וואַך ביי גאָטס זיינגאַרטן, און ער האָט פון לאַנג געקוקט מיט חשד אויף אייבשיצן, ווי אויף אַ פאַרבאָרגענעם אָנהענגער פון שבת־צבישער „מינת“⁸². דערצו איז נאָך צוגעקומען אַ ריין פּערזענלעכער מאַסיוו. גאָכן טויט פונם אַלטאַנער רב, יחזקאל קאַצענעלענבויגן (דער בעל „כנסת יחזקאל“), האָט די קהילה אויסגעקליבן פאַר אַ ממלא מקום ניט אים, יעקב עמדין, נאָר אַרפּאָגעבראַכט יונתן אייבשיצן, און אים באַשטימט פאַר אַ רב הפּולל איבער די קהילות אַלטונאַ, האַמבורג, וואַנזבעק און איבער דעם יידישן קיבוץ פון גאַנץ מעקלענבורג. יעקב עמדין האָט אין דעם דערזען אַ פּחיתת הכבוד, און אייבשיץ איז ביי אים געוואָרן ניט נאָר דער „מין“ און „שבת־צביניק“, נאָר אויך דער מסיג גבול, וואָס האָט מיט אומרעכט פאַרנומען דעם כּסא הרבנות.

„אַרויסטרעטן אין געראַנגל מיט דעם דאָזיקן גייסטיקן גלית פון דער דעמאָלטיקער רבנישער וועלט — באַמערקט מיט רעכט איינער פון די היסטאָריקער פון דעם דאָזיקן קאַמף, ג. גאַלובאַוו⁸³ — וואָס איז געווען

80 „להם שמים“, אבות, פרק ב': „ספר מורה נבוכים אינו מעשה ידי אומן המסביר הגדול הרמז ז"ל, אלא מאחר שרצה ליחנק, תלה עצמו באילן גדול“.

81 „מספחת סופרים“, 80: „ולאבד זמן רב בקריאת ספר „מורה נבוכים“ וראי לא טוב הדבר, אם לא כדי להשיב על היותיו ובדיחותיו“.

82 „בגילת ספר“, 81—82.

83 „וואַסכאָד“, 1900, X, 83. באַריכות וועגן דעם דאָזיקן מחלוקת זע: יונתן אייבשיצעס „לוחות עדות“, 1755 (זאַמלונג פון בריוו און אויסרוּפן); יעקב עמדין: „תורת הקנאות“, 1752, „גדות בעיקב“, 1756, „שבירות לוחות האין“, 1759; גרעץ-

אַרומגערינגלט מיט טויזנטער איבערגעגעבענע תלמידים און פייערדיקע פאַרערער, דאָס איז פאַר אזא פּאַנאַטיקער ווי עמדן געווען אזוי אָנציענדיג, אַז ער האָט דעם נסיון ניט געקאָנט ביישטיין. ער איז אַרויסגעטראָגן אין קאַמף באַוואָפנט מיט אַלע זיינע מעלות און חסרונות: מיט זיין נואַלטיקער בקיאות אין דער תלמודישער און קבלהשער ליטעראַטור, מיט זיין אומאויסשעפּלעכער ענערגיע, מיט זיין ברענענדיקן חשק צו גיין אויף מסירת-נפש, מיט זיין קרענקלעך-איבערגעשפּאַנטער פּאַנטאַזיע, וואָס איז אַלץ חושד, ווייל זי זעט אַלץ אין אַן אימהדיק פּאַרנעסערטער גע-שטאַלט"...

אָנגעהויבן האָט זיך די מלחמה פון אַ קמיע, וואָס אייבשיץ האָט געגעבן איינער אַ יולדת. אייבשיצעס קעגנער האָבן די דאָזיקע קמיע גע-עפנט און גלייך זי אוועקגעטראָגן צו יעקב עמדן, ער זאָל אויפקלערן דעם טעקסט, וואָס איז דאָרט געשריבן. דורך קאָמבינירן די אותיות פון דער קמיע לויטן סדר פון „א-ת-ב-ש“⁸⁴ און אויף אַנדערע אופנים, האָט יעקב עמדן אַרויסגעפונען, אַז אין דער דאָזיקער קמיע ווערט צוויי מאל איבער-געחזרט שבת-יציבים נאָמען. אייבשיץ גופא און אויך פילע אַנדערע רבנים⁸⁵ האָבן מיט רעכט אָנגעוויזן, אַז מיט דער סיסטעם, וואָס עמדן האָט זיך באַנוצט, קאָן מען זייער לייכט אַרויסבאַקומען שבת-יציבים נאָ-מען אויס יעדער אַנדער קמיע און בכלל אויס יעדן באַליביקן טעקסט. עס איז אָבער אויסער ספק, אַז עמדן גופא איז ווירקלעך געווען פעסט איבער-צייגט, אַז די דאָזיקע קמיע האָט „אַנטבלויזט“ אייבשיץ, און פאַר דער נאַנצער וועלט באַוויזן, אַז ער איז אַ באַהאַלטענער „שבת-יציביק“. איז קיין ווונדער ניט, וואָס דער דאָזיקער פּאַנאַטיקער האָט גלייך אָנגעגורט זיינע לענדן און געלאָזט זיך אין מלחמה. ער האָט פון דער בימה פאַר דער נאַנצער קהילה מכריז ומודיע געווען, אַז „דער, וואָס האָט די דאָזיקע קמיע געשריבן — לייקנט אין גאָט“⁸⁶. דאָס האָט געמאַכט אַ נואַלטיקן רושם, און אייבשיץ האָט געפונען פאַר נייטיק זיך ריינוואַשן פונם חשד. שבת

שפ"ה, ב' א"ח, קאפ' XIII אין ביילאגע 7; ד. פהנא: אבן אופל, 1913, „עדות ביעקב“ (השלה"ח, V); ב. פק, ר' יעקב עמדן (השלה"ח, IV); כ. גרינוואלד, דער האַמבורגער אַמלענסגעשערייט (מיסטיילונגען ד. געזעלשאַפּט פ. יוד. פּאָלקסקונדע, 1903; יעקב פק, עהרענרעכטונג ד. ר' יונהן אייבשיץ, 1870.

⁸⁴ כען פאַרבייט די אותיות אין אַנטקעגנגעזעצן סדר, ד"ה: דאָס ערשטע אות פונם אַלף-בית פאַרבייט מען אויפן לעצטן אות, דאָס צווייטע אות אויפן פּאַר-לעצטן אַלף-ו.

⁸⁵ זע „לוחות ערות“, 8, 41.

⁸⁶ ערות ביעקב, 41.

האָט ער געהאַלטן אַ דרשה און דערביי אַרויסגעטראָטן מיט שבועות און חרמות, אַז ריין איז ער פאַר גאָט און געפינט זיך ניט אין קיין שום באַדייט רונג מיט דער דאָזיקער „פאַלשער ביתה“ „שווערט ער פאַלש — האָט ער מיט פּאַטאָס אויסגערופֿן, זאָל גאָט אויף אים אָנשיקן אַלע זיינע שטראָפֿן“⁸⁷. און ווידעראַמאָל ווי מיט פינף און צוואַנציק יאָר צוריק איז ער אַרויסגעטראָטן בחרם ובשמתא קעגן שפּתי-יצבים אָנהענגער; אַלס רב און מרא דאתרא דערקלערט ער אויך אין חרם אַלע די, וואָס טראַכטן אויף אים אויס בילבולים, זיינען מחרחר ריב און מאַכן אָן מחלוקת צווישן יידן. די פּאַרשטייער פונם יידישן מעקלענבורגער ישוב האָבן דאָן באַפוילן יעקב עמדן ער זאָל אין משך פון זעקס חדשים פאַרלאָזן אַלטאָנא און די מיט גלידער פון דער אַרטיקער קהילה איז געווען פאַרבאָטן צו באַזוכן עמדהם הויז. דאָס האָט אָבער ניט אַיינגעשראָקן יעקב עמדן. אַדרבה, מיטן ביער פון אַ פּאַנאַטיקער האָט ער גענאַרט צו גיין אויף מסירת נפש, ווערן אַ „קדוש“ מיט נאָך מער אימפעט און עקשנות האָט ער זיך געפלייסט אַנטבלייזן פאַר דער גאַנצער וועלט דעם געפערלעכן „מין“ און גאָט לעסטערער, און דער פּלאַם פון דער מלחמה האָט זיך אַלץ מער געשטאַרמט, אַרומגעכאַפט אַלץ נייע קהילות. אייבשיץ האָט צעשיקט זיין „אגרת קנאה“⁸⁸ זיינע פּילצאָליקע תּלמידים, וואָס זיינען געווען פאַרשפּרויט איבער מערן, בעמען און פּוילן, און זיי געבעטן זיי זאָלן זיך אָננעמען פאַר אים און פאַר זיין פאַרשוועכטן פּבוד. יעקב עמדן פון זיין זייט האָט געבעטן שטיצע ביי די רבנים פון אַמסטערדאַם, מעץ און פּראַנקפורט, וועלכע האָבן אויס פּערזענלעכע פּניות זיך פּינדלעך פאַרהאַלטן צו אייבי-שיצן. עמדן האָט זיך אויך געווענדט צום „ווער ארבע ארצות“, און באַלד האָט די „קמועות“-מחלוקת צעטיילט דאָס גאַנצע פּויליש-דייטשע יידנטום אויף צוויי פּינדלעכע מחנות. כּמעט אַלע קהילות פון לאַטאַריניע און ווענעדיק ביז פּאָדאָליע האָבן אָנטייל גענומען אין דעם אויסגעבראַ-כענעם קאַמף. עס איז געשאַפֿן געוואָרן אַ גאַנצע ליטעראַטור פון קול-קוראס, פּאַמפּלעטן און פּרוזן. איין יעקב עמדן האָט אָנגעשריבן העכער צען פּאַמפּלעטן, פּול מיט זילבולים, חרמות און בייזצאָרנדיקע אָנפּאַלן. דער אַלטער אייבשיץ האָט אויך ניט געקאָנט פאַרשווייגן. אַט דעם גאַנצן בישראל, דעם דאָזיקן ערשטקלאַסיקן תּלמודיסט, איז לחלוטין פּרעמד גע-

87 „לוחות עדות“, דף 76, עמ' ב' : „חס ושלום לחשוב ולומר שאני בכלל כח הכובת הזה, לא ביניה ולא מקצתו ח'... ישלח ד' עלי כל פנפיתיו אם ח'ו יש בי שמץ דשמץ והנני מקבל עלי בח'ה ובשמתא שם מית' אם אני יופת בסתר לחי לילך אחרי צבי שבור ש"ץ יכ"ש וכתב הכובת המאבינים ב'“.

88 פּאַרשטייער פון „לוחות עדות“, דף 43-44

ויען די שריפטשמעלערישע „חולשה“, זען וואָס ניכער זיינע ווערק גע-
דרוקט און זיך קונה'שם זיין אלס מחבר. זיינע גלענצענדיקע רבנישע ווערק
זיינען פארעפנטלעכט געוואָרן ערשט נאָך זיין טויט, און בלויז אַ יאָר פאַר
זיין טויט (אין 1763) האָט ער, בכדי באַצאָלן די חובות, וואָס זיין זון
האָט געמאַכט, פאַרעפנטלעכט דעם ערשטן טייל פון זיין „ברתי ופּלתי“
(ביאָר אויף טור יורה דעה). אין דעם ברען פון מלחמה מיט עמדנען האָט
אַבער אייבשיץ קיין ברירה ניט געהאַט, און בכדי צו ווירקן אויף דער
עפנטלעכער מיינונג און זיך ריינוואַשן פון די באַשולדיקונגען, האָט ער
פאַרעפנטלעכט (אין 1755) זיין „לוחות עדות“, וווּ עס איז צונויפגע-
זאַמלט פיל אינטערעסאַנטער מאַטעריאַל צו דער געשיכטע פון דעם דאָ-
זיקן רבנים'קאָמפּה. דאָס דאָזיקע ווערק איז געשריבן אין רויקן רעספּעקט-
פולן טאָן, און דער גינסטיקער איינדרוק ווערט נאָך באַדייטנדיק פאַר-
שטאַרקט, בעת מען פאַרגלייכט דעם „לוחות עדות“ מיט עמדנען גאַליקע
פאַמפלעטן. עמדין דערמאָנט זיין קעגנער ניט אַנדערש ווי מיט אַזוינע ביי-
געמען ווי „רשע“, „בלב רע“ אאַז'וו, אייבשיץ אָבער רעדט תמיד אין
געלאַסענעם טאָן: איש ריבי הנקרא ר' יעקב רב מעמדן.

די פּינדלעכע צדדים האָבן אָבער זיך פּלל ניט באַנונגט בלויז מיט
פאַמפּלעטן און כרוזים, מען האָט זיך אויך גענומען צום אַלטן רבנישן גע-
ווער — צום „חרם“: אויסשליסן פון דער געזעלשאַפט, דערקלערן דעם
פאַרשולדיקטן פאַר אַ לעבעדיקן בר-מינן, מיט וועלכן קיין מיטגליד פון
דער קהילה טאָר קיין שום מנע חמשאַ ניט האָבן. דעם אייבשיצעס געווע-
זענער תלמיד, דער לובלינער רב חיים פּץ, האָט מחרים געווען זיין רבינס
אַלע קעגנער ⁸⁹, האָט צעשיקט איבער גאַנץ פּוילן דעם טעקסט פונם חרם
און פאַרגעלייגט אַלע אַנדערע רבנים זיי זאָלן אויך מיט זייערע חתימות
באַשטעטיקן דעם חרם. פילע רבנים האָבן טאַקע געגעבן זייער הסכמה,
אויסגערופן אין די שולן פאַר דער גאַנצער קהילה, אז זיי באַשטעטיקן
דעם דאָזיקן חרם, און האָבן אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אז מען דאַרף דן זיין
לשריפה יעדן ספר, וווּ עס ווערט פאַרשוועכט דער כבוד פון דעם „נשר
הנדול“, דעם שוץ און שטיצע „של כל הגולה“ ר' יונתן אייבשיץ. מען
האָט אויך די דרוקעריי-באַזיצער געוואָרנט, אז זיי זאָלן זיך ניט דערוועגן
צו דרוקן אַזעלכע ספרים. דער אַנדערער צד האָט אָבער אויך ניט גע-
שוויגן. אייבשיצעס קעגנער, די רבנים פון מען, אַמסטערדאַם און פראַנק-
פורט, האָבן אין 1753 אָנגענומען אַ החלטה, אז דער, וואָס האָט גע-
שריבן דעם טעקסט פון די פאַרדעכטיקע קמיעות, איז „מחרם ומנודה“.

⁸⁹ דער טעקסט פון דעם דאָזיקן חרם איז פאַרעפנטלעכט אין „לוחות עדות“, 20.

צו דעם דאָזיקן פסק האָבן געגעבן זייער הסכמה נאָך אייניקע רבנים פון דייטשלאַנד. ס'איז אויך, ווי דער שטייגער איז, ניט צוגעצאָווען אין דער מחלוקת אָן מסירות; ביידע צדדים האָבן ניט געקאָרטן קיין שוחד און בכלל געהאַלטן פאר כשר יעדער קאמפּסמיטל, וואָס ס'איז נאָר געקור-מען צו די הענט. מען האָט אַפילו געזוכט הילף און שטיצע ביי דער וועלטלעכער מאַכט; מען האָט דערלאָנגט בקשות דעם מלך פון דענער-מאַרק ⁹⁰, און אייניקע פון אייבשיצעס אָנהענגער האָבן אויסגענוצט זייער חשיבות ביי דער דענישער מלכה ⁹¹. מיט דער מחלוקת אין די יידישע קהילות האָט מען זיך אַפילו פאַראינטערעסירט אין דער אַלגע-מיינער פרעכע, און דאָרט איז געווען געמעלדעט, אז דעם קאמף האָט אַרויסגערופן אַ נייער יידישער משיח, וואָס האָט זיך אַקאָרשט באַוווּן. אייבשיץ גופא האָט אין אַ קריטישן מאָמענט, ווען דער צד שכנגד האָט באַקומען די אייבערהאַנט ⁹², זיך געווענדט נאָך הילף צו זיין געוועזענעם תלמיד, וואָס האָט דערנאָך אָנגענומען דעם קריסטלעכן גלויבן, צו קארל אַנטאָן, און יענער האָט באַלד פאַרעפנטלעכט (אין 1752) אַ ספעציעל ווערק „קורצע נאכריכט פאָן דעם פאַלשען מעססיאַס“, וואָס ער האָט גע-ווידמעט דעם מלך פון דענעמאַרק. עס האָט זיך אַפילו געפונען אַזאָ נאַיווער פראָפּעסאָר, פאַסטאָר דורפרידריך מעהערלין, וואָס האָט אין אַ ספעציעל ווערק געפלייסט זיך צו דערווייזן, אז אויס דעם טעקסט פון די באַטרעפנדיקע קמיעות זעט מען באַשיינפערלעך אַרויס, אז דער רב אייבשיץ איז אַ באַהאַלטענער קריסט; יעקב עמדן און זיינע אָנהענגער האָבן אַ טעות אין פשט, אין די פאַרדעכטיקע אותיות איז פאַרבאָרגן ניט שבת-יציבים נאָמען, נאָר טאַקע קריסטוס בכבודו ובעצמו.

זעקס יאָר נאָכאַנאַנד האָט גערויערט דער דאָזיקער רבנים-קאמף. פאַר-ענדיקט האָט ער זיך מיט אייבשיצעס ניצחון; ער איז ווידער באַשטימט גע-וואָרן פאַרן רב הפּוֹלָל איבער דעם גאַנצן יידישן ישוב אין מעקלענבורג, און לאות ניצחון, אַלס צייכן פון פרייד און ניצחון, האָבן זיינע אָנהענגער

⁹⁰ די שטאָם אַלסאַנאַ איז דעמאָלט געווען אין רשות פונם דענעבאָרקער מלך.

⁹¹ זע: ס. גרינוואַלד, ציפ. ח, 91.

⁹² דעם 30סטן יוני 1752 האָט דער מלך פון דענעמאַרק אַרויסגעגעבן אַ באַשעל, לויט וועלכן יעקב עמדן האָט באַקומען אַ דערלויבעניש צוריקצוקערן זיך קיין אַלסאַנאַ; די פאַרשטייער פון דער קהילה האָבן באַדאַרפן באַצאָלן 100 סאַלער שטרעקאָף, אייבשיצן האָט מען דערלויבט צו פאַרבלייבן רב בלויז אין איין האַמבורגער קהילה, און דערביי אים מתחייב געווען, ער זאָל געבן אַן ענדגילטיקע תשובה אויף 15 אַרויסגעשטעלטע פראָגן און אויך דערקלערן אויף אַן אייראָפּעישער שפראַך דעם טעקסט פון די געוויסע קמיעות, האָט צוליב זיי האָט די מחלוקת אויסגעבראַכן.

א יום-טוב געמאכט און אין די חנוכה-טעג האָבן זיי איינגעפֿירט מיט גרויס פֿאַרזאָר אַ פֿילפֿאַרביקן מאַסקאַראַדן-צוג און בראַש פֿון דעם צוג איז געפֿאַרן רייטנדיק אויף אַ פֿערד אין אַ הוואָרן-קאָסטום אייבשיצעם אַ הויכגעוויקסיקער תלמיד ⁹⁵.

דאָס איז אָבער געווען אַ זייער טרויעריקער ניצחון, אַ פֿירוס-ניצחון, וואָס טראַגט אין זיך אַלס פּועל-יוצא די אומפֿאַרמיידלעכע מפֿלה. אייבשיץ גופא ווייזט מערערע מאָל אָן אין זיין „לוחות עדות“, אַז די דאָזיקע קמיעות-מחלוקת מאַכט די ייִדישע באַפעלקערונג און אירע פֿאַרשטייער צו שפּאַט און צו געלעכטער ביי די אומות העולם ⁹⁶. דער פֿרעסטיזש פֿון די ייִדישע גייסטלעכע פֿאַרשטייער, פֿון די רבנים, איז אָבער דורך דעם געפֿאַלן ניט נאָר אין דער אויסנוועלט, נאָר אויך אין דער קהילה גופא. שאַרף און בולט, פֿאַר דער גאַנצער ייִדישער וועלט, האָט זיך באַוווּן דער רבנות-אינסטיטוט אין זיין גאַנצער פּוילקייט און טויטער פֿאַרגליווערטקייט. דעם דאָזיקן עקסנותדיקן קאַמף, וואָס האָט אויפגערודערט דעם גאַנצן דייַטש-פּוילישן ייִדישן ישוב און איז געווען אַזוי רייך מיט קליינלעכע פֿניות, מיט מסירות, שוחד און אפילו מיט גע-שלעגן אין די שולן און די בתי-מדרשים — האָט געפֿעלט אַ וועלכער כ'איז אירעפֿאַנגישער אינהאַלט. דער „מחרחר ריב“, דער אָנהויבער פֿון דער גאַנצער מחלוקת, יעקב עמדן, האָט פֿאַקטיש געקעמפט מיט ווייניג מילן, געמאַכט גרויס געפֿילדער וועגן אַ סכנה, וואָס לאַ היה ולא נברא און האָט עקסיסטירט בלויז אין זיין קרענקלעכער פֿאַנטאַזיע; די אַנדערע צוויי גדולי הדור, יחזקאל לאַנדאָו און יהושע פֿאַלק, וואָס האָבן נוסח גע-ווען צו עמרנס צד, האָבן געשפּילט אין דער מחלוקת אַ גאַנץ צוויידייטיקע ראַלע, און דאָס אויס קליינלעכע פּערזענלעכע פֿניות, ווייל זיי האָבן מקנא געווען אייבשיצן און אים ניט געקאָנט מוחל זיין זיינע נאָנישע פּעקייטן און גוואַלטיקע חריפות ⁹⁷.

95 זע: „מגילת ספר“, 84; מ, גרינוואַלד, ציפֿ. וו, 124.

96 „לוחות עדות“, דף 40 עמ' א' און ב', דף 72 עמ' ב' און ג'.

97 ווען אייבשיץ האָט אויף דער גלעסער געוואָלט זיך באַזעצן אין פֿראַג, האָט יחזקאל לאַנדאָו, וואָס איז דאָרט געווען טראַ דאחרא, צוועקגעשיקט אַ געבעט-בריוו דער קייזערין טאַריאַ סערעזאַ, אַז זי זאָל פֿאַרוערן אייבשיצן צו באַזעצן זיך אין פֿראַג, ווייל יענער איז אַ גידערסרעכטיקער טענשאַ און אַ געזעטלעכער אינסטיטוט. באַלד, אין צוויי יאָר אַרום, איז דער אַלטער אייבשיץ געשטאַרבן, וואָס יחזקאל לאַנדאָו געטאַמט אַ געזאַמליקן הספֿד אין דער פֿראַגער שול, באַוווּינט די גרויסע אַבירה, געקלאָגט, וואָס דאָס ייִדישע פֿאָלק האָט אָנגעוואָרן אַזאַ גרויסן גאָן, וועלכער איז געווען באַשענדיקן מיט די שענשאַס און אירלשאַס טענשאַלעכע סידרות.

דער קמיעות־קאמף האָט אונטערנעגראָבן דעם אויטאָריטעט פון די נייכטיקע פירער גראָד אין דער צייט, ווען עס האָט זיך איבער דעם דייטשן יידנטום באַוווּזן די ערשטע שטראַלן פון דער „אויפקלערונג“־תּקופה, און די אידעען פון די פּראַנצווזישע ראַציאָנאַליסטן און מאַטעריאַליסטן האָבן וואַסלדיק געמאַכט דעם פעסטן מויער, וואָס האָט אָפּ־געטיילט דאָס יידישע געטאָ פון דער אויסערלעכער וועלט. די אָפּגעלעבטע, נאָך דער קמיעות־מחלוקת אָפּגעשוואַכטע און דיסקרעדיטירטע רבנישע וועלט איז געווען מאַכטלאָז בייצוקומען די „פורצי גדר“ — די צויען־ברעכער, וואָס האָבן זיך פּלוצלונג באַוווּזן אויף דער יידישער גאַס. שטור־מיש און מוטיק, ווי אַ שוימענדיקער באַרנשטראָם אין אַ לאַכנדיקן פּרילינגס־טאָג, האָבן זיך אַרײַנגעריסן אין דער אָפּגעלעבטער אַלטמאָדישער געטאָ־וועלט נייע אידעען און שטרעמונגען. אַלץ האָט דער שטורמישער שטראָם אויף זײַן ניצחונדיקן וועג אומגעשליידערט און אַוועקגעשווענקט: דאָס אַלטע, דורכגעפּוילטע און פאַרשטאַרטע צוזאַמען מיט זייער ווערטפולן און לעבנסקערעפּטיקן. וועגן דעם אין די ווייטערדיקע טײלן פון אונזער ווערק.

פינפטער קאפיטל

די ירידה פון דער פויליש-ליטווישער רבנים-וועלט. — דער בעל שאנת אריה¹ און זיין מחלוקת מיט דער קהילת. — דער פראָסעס פון יהודה פרנליך און די מלחמה פונם חילנער קהל מיטן רב האחרון. — על ערשת דרכים. — דער חילנער גאון, זיין ראלע און באַטייט. — דער „די-ערווינג“.

מיר האָבן אין פאָריקן קאפיטל געזען, ווי אזוי די זעקסיאָריקע מחלוקת האָט אָפגעשוואַכט דעם רבנים-אויטאָריטעט אין דייטשלאַנד, אויפגעדעקט די פוילקייט פון דעם יידישן קהלשן לעבן מיט זיינע מסירות און קליינלעכע פניות. די ראשי המדברים, די הויפטראַלע אין דער דאָזיקער מחלוקת האָבן געשפילט די רבנים פון דייטשלאַנד און פון מערן; ניט בע-סער, אויב ניט ערנער, איז אָבער אויך געווען די לאַגע אין מדינות פוילן וליטע. מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, וואָסערע טויטע פארשטאַרטע פאָרמען דער „שולחן-ערוך“ רבנות האָט דאָרט אָנגענומען אין דער צווייטער העלפט פונם 17טן י"ה. אָפגעשטאַרבן איז דער גייסט פון אָריגינעלן שאַפן אפילו ביי די גדולי הדור, ביי די באַדייטנדסטע טרענער פון תלמודישן וויסן אין יענער תקופה. אָט אין דער מלוכה פון פוילקייט און פאָרגליווערטקייט, וווּ ס'האָט געמוזט אָפּשטאַרבן אלץ, וואָס לעבט און צאָפלט נאָך פרישער לופט, האָבן ניט געקאָנט געדרייען קיין פרוכט-בארע לעבן-דערוועקנדיקע אידעען. די גלענצנדיקסטע פעיקייטן, די שאַרפסטע מוחות האָבן געמוזט דאָרט פאָרקויפלט ווערן, גיין לאיבור אויף נוצלאָזע, קליינלעכע שפילערייען.

זייער באַלערנדיק איז אין דער הינזיכט דער לעבנס-וועג פון דעם באַרימטן חרף אריה-לייב בן אשר², מער באַקאנט אונטער דעם נאָמען פון זיינע שו"ת „שאנת אריה“. באַשאַנקען מיט אַן אויסערגעוויינלעכן

¹ נעבאָרן אין מינסקער גובערניע בערך אין 1695. אויף דער עלטער איז ער געווען רב אין סעץ, וווּ ער איז געשטאַרבן אין 1785. ביאָגראַפישע פרטים, זע: ד. סניד, תולדות משפחת ניצנבורג, 35-50, און אין יידיש-רוסישער ענציקלאָפּעדיע, III, 244-249.

אנאליטישן שכל, איז דער „שאנת אריה“ געווען א שטארקער עומד על דעתו און ארויסגעוויזן פאר זענער צייט אן אומגעוויינלעכן מוט ניט גחפעל צו ווערן פון אַנערקענטע אויטאָריטעטן. אין זיינע שו"ת דער-לויבט ער זיך גאנץ שאַרפע אויסדרוקן אפילו אַנטקעגן אַזעלכע אַנער-קענטע פוסקים, ווי דער רמ"א, דער ב"ח, דער ש"ך ודדומה. גאָנץ אַפט באַגעגנט מען ביי אים אַזוינע אויסדרוקן, ווי: אין בדבריו טעם, שגג בזה הרבה, אינו יודע מה הוא סח, דבריו מבלבלים ואינם מובנים. ער האָט זייער גוט אַיינגעזען די שוואַכע זייטן פון דעם דרך הפילפול, און פלעגט אַפט אַנווייזן, אַז ווי מען זאָל ניט זיין געוואָרנט און זיך פלייסן אויסנוצן דעם פילפול אויסשליסלעך בכדי אַריינצודרינגען אין דעם ריב-טיקן פשט פון דער תורה, פונדעסטוועגן איז אוממעגלעך עס זאָל זיך דערבוי ניט צומישן פאַלשע סאָפיסטיק, וואָס פירט אַראָפּ פון דעם אמתן וועג.³ זיינע אַייגענע צרבעטן זיינען אָבער אויך פול מיט פילפוליסטישן שפינוועבס. דער „שאנת אריה“ באַווייזט טאַקע די קונציקסטע אַיינ-פאלן פון אַ שאַרף צוגעשפיצטן אַנאליטישן מוח, ער איז אָבער גאָרניט מחדש, ער זאָגט ניט אַרויס קיין אַיין געדאַנק, וואָס זאָל טראָגן אויף זיך דעם שטעמפל פון שעמערישער קראַפט, פון אַריגינעלן דענקען. זיין ניט בטל ווערן פאַר אויטאָריטעטן האָט אים געפירט ניט צום פרייען קריטישן געדאַנק, ניט אויף זעלבשטענדיקע פאַרשער-וועגן, נאָר צו קליינ-לעכער גאוונה, צום עזותדיקן ביטול, מיט וועלכן ער פלעגט זיך פאַרהאַלטן צו אַנדערע תלמיד-יחכמים פון זיין דור. דאָס האָט אים, בפרט אין זיינע יונגע יאָרן, געבראַכט צו שאַרפע קאָנפליקטן און גרויסע אומאַנגע-נעמלעכקייטן. בעת ער איז געווען ראשי-שיבה אין מינסק, האָט ער זיך דערלויבט אַפצושפּאַטן מיט אַזא אוממכבוד פון דעם באַקאַנטן תלמיד-יחכם יחיאל הילפּערין (דער בעל „קורא הדורות“), אַז דאָס האָט אַלעמען שטאַרק אויפגעבראַכט און ער האָט געמוזט מיט גרויס בויזן גלייך פאַר-לאָזן מינסק. אַן אַנדה דערציילט, אַז די מינסקער קהילה האָט אַרויפגע-זעצט דעם גאווהדיקן ראשי-שיבה אין אַ שמוציקן לאַסט-וואָגן אום ערב שבת און אונטער שפּאַט-געשרייען און פייפּעריי האָט מען אים פון דער שטאָט אַרויסגעפירט.⁴ דער דאָזיקער סיכסוך צווישן דער קהילה און דעם ראשי-שיבה קאָן בלויז פאַרצייכנט ווערן אַלס באַראַקטעריסטישער

³ „כמה שיוחך האדם בכל מה דאפשר שיתיה עיקר הפלול באמתה של תורת, ככל מקום אי אפשר שלא יתערבו בו דברים שאינם לאמתיה.“ א נאָך מער שאַרפערע אַפּשצונג וועגן פילפול, זע „שאנת אריה החדש“, דף 26, עמ' ב'.

⁴ זג ד. מנור, ציפּ. ווערק 36; יחודה לייב גאַרדאַן, „אגרות“, וו, 374.

פרט, וואָס האָט ניש אַרויסגערופן קיין שום וויכטיקע פּאָלן. פון אַ גאַנץ אַנדער באַטייט איז געווען אַן אַנדער מחלוקת, וואָס האָט אויסגעבראַכן קעגן דעם רב אין דער הויפטשטאָט פון ליטע, אַ מחלוקת, וואָס האָט אויפן בולסטן אומן אויסגעדעקט די גאַנצע פּוילקייט און דעמאָראַליזירטקייט פון דער יידישער זעלבסטפאַרוואַלטונג אין ליטע און פּוילן אינדערמיט פונם 18טן י"ה.

מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, ווי אַזוי די נזירות ת"ח און די שרעקלעכע מהומות און בלוטיקע מלחמות, וואָס האָבן דערנאָך געוועלטיקט אין די פּוילישע מדינות אין משך פון צען יאָר, האָבן אויף גאַנצע דורות געבראַכט דעם יידישן קיבוץ און עקאָנאָמישן און מאָראַלישן חורבן. בכדי זיך אָפּקויפן פון די ווילדע באַנדעס און חילוקות, וואָס האָבן דעמאָלט פרוי געפאַלעבאַטעוועט איבער דעם גאַנצן לאַנד, האָבן די קהילות געמוזט מאַכן חובות, ס'רוב ביי די קאַטוילישע קלויסטערס און גייסטלעכע אָרגאַניזאַציעס. די דאָזיקע בהלה-צייט האָט נאָך מער אָפּגעשוואַכט די צענטראַלע פּוילישע מלוכה-מאַכט, וואָס איז שוין פון דורות לאַנג אינגאַנצן אָפּהענגיק געווען פון דעם אַדלשטאַנד, פון דער דעה און אינטערעסן פון די פּוילישע פּריצים און שלאַכטע. נאָך די צעניאָריקע מלחמות איז די ממשלה פון דער שלאַכטע נאָך מער געוואַקסן; יעדער פּריץ, יעדער אָרטיקער שררה איז געווען תקיף אין זיין געגנט, געטאָן וואָס אים האָט זיך געוואָלט און געגלוסט, און קיינער האָט אים נישט געקאָנט פאַרווערן. אַט דער צעפאַל און גוואַלטיקע ירידה פונם גאַנצן לאַנד האָט אויסן שערלעכסטן אומן געווירקט אויך אויסן יידישן געזעלשאַפט לעבן און קהלשן לעבן. בכדי צו צאָלן די גרויסע חובות און זיך אָפּקויפן ביי די אָרטיקע וועלטלעכע און גייסטלעכע שררות זיי זאָלן נישט אַזוי שטאַרק רודפן און נישט באַווייזן זייער תקיפות קעגן דער יידישער באַפֿעלקערונג, האָבן די פּרנסים און טובי העיר, ד"ה די פּאַרשטייער פון דער יידישער קהילה, געמוזט אַרויסלייגן אַ גרויסן קאַפּשטייער און אַנדערע אַפּפּאַלונגען אויף יעדן יידן באַזונדער. בראש פונם קהל זיינען געשטאַנען די גבירים און אנשים חשובים, וואָס האָבן געהאַט אַ יד ביי די פּריצים און אין די הויפן פון די אָרטיקע שררות. אַט די ראשי הקהל, באַקומענדיק די מאַכט אין די הענט, פלעגן נאָכטאָן די פּריצים און אונטערדרוקן דעם אַרעמען עולם. ביים באַשטימען די אַפּפּאַלונגען, פלעגן זיי מאַכן בל המיני פאַלשקייטן; זיך און זייערע מקורבים פלעגן זיי פון אַפּפּאַלונגען באַפרייען און אלץ אַרויסלייגן אויפן המון, אויף די ברייטע שיכטן פון דער באַפֿעלקערונג. די אַרעמעלייט האָבן נישט געהאַט פאַר ווערזיגן זיך צו קלאָגן, וואָרעם די ראשי הקהל זיינען דאָך געווען חשובים ביי די

שררות און זייערע לייט, האָבן זיי געמעגט טאָן, וואָס זיי האָבן גע-
וואָלט.

מיר האָבן שוין אין איינעם פון די פריערדיקע קאפיטלען ⁴ אָנגע-
וויזן, ווי אזוי אין דעם דאָזיקן עקשנותדיקן קאמף, וואָס די אָרעמע
פאָלקסשיכטן האָבן געפירט קעגן די „טובי העיר“, וואָס זיינען געווען די
רעדלפירער אין דעם „קהל־שטיבל“ און אויך גרויסע חשוכים ביי די
שררות, האָבן די רבנים געשפילט אַ גאַנץ אומבאַשטימטע ראָלע. אַ טייל
פון זיי האָבן געהאַט דעם מוט אָפן אַרויסצוטראַען קעגן די אומגערעכטע
מעשים, וואָס זיינען געטאָן געוואָרן בנוגע צו די אָרעמע מאַסן, און
דערפאַר האָבן די דאָזיקע פראַטעסטירנדיקע רבנים געהאַט אויסצושטיין
גענוג רדיפות מצד די קהלשע תקיפים. אַנדערע רבנים אָבער זיינען גע-
ווען יד־אחת מיט די ראשי הקהל און דערמיט שטאַרק אָפגעשוואַכט דעם
רבנות־אויטאָריטעט ביי דער פאָלקסמאַסע.

מיר האָבן שוין פריער געזען, אין וואָסערע שוואַרצע פאַרפן דער
בעל „קב הישר“ האָט געשילדערט די דעמאָראַליזירונג פון די „בעלי
זרוע“, וואָס זיינען געווען די רעדלפירער אינם „קהל־שטיבל“. אין נאָך
שוואַרצערע פאַרפן שילדערט איינער פון די געציילטע געבילדעטע רבנים
אויס דער צווייטער העלפט פונם 18טן י"ה, יהודה מרגלית ⁵, די קלאַ-
געדיקע, הכנעהדיקע ראָלע, וואָס די רבנים שפילן אויף דעם פאָן פון
דער דעמאָראַליזירטער זעלבסטפאַרוואַלטונג :

„אַ טייל מנהיגי ישראל — קלאַגט זיך יהודה מרגלית — לא יחוכו
על כבוד קונם כ'א על כבוד עצמם, זיי טראַכטן ניט וועגן גאָט, נאָר וועגן
זייערע אייגענע אינטערעסן; זייער גאַנצע מאַכט גוצן זיי בלוזן אויס
אויף צו וואַרפן אַן אימה אויפן ציבור... מיט זייערע שאַרפע ציינער
טוען זיי פּרעסן די אָרעמעלייט; פון זיך וואַרפן זיי אָפ דעם עול פון די
מסים, און וואַרפן אַלץ אַרויף אויף די אַנדערע. ווי נאָר איינער באַקומט
די מאַכט אין האַנט, ווערט ער בקי אין אַלע פאַלשקייטן, ויתנו יד
לפושע ורשע, מאַכן איין קאָמפּלאַט מיט די נידערטרעכטיקסטע מענטשן,
אויף קיינעם טוען זיי זיך ניט דערבאַרעמען. אַלע קבצנים און אָרעמע-
לייט טוען זיי פאַלייגן מיט די שווערע שטייערן, און וואָס קאָנען זיי
טאָן, די אומגליקלעכע געבעד? מען הייסט געבן — גיבן זיי, ווען עס
טרעפט אַפילו גאַנץ גיפט, אַז די אָפצאַלונגען, וואָס מען האָט אויף זיי

⁴ זע אויבן, ו' 162.

⁵ וועגן זיין ליטעראַרישער בעסיקייט, זע ווייטער, קצ"ה זיבן

ארויפגעלייגט, שטייגן איבער כפל כפלים דאָס, וואָס עס גיט דער גביר. פאַלן זיי פון די פיס, די אָרעמע, אונטער דער שווערער משא. און זאָלן נאָך פרווון די זיפצנדיקע און שווער אונטערדריקטע אָרעמעלייט פראָד טעסטירן קעגן די אַלע שענדלעכע מעשים — ווי וועט זיין צו זיי, ווייל די תקיפּים וועלן פאַר קיין זאָך זיך גיט אָפּשטעלן, בכדי די קעגנער צו רוינגירן; גלייך לויפן זיי מיט מסירות צו זייערע באַשאַנטע שרים, נוצן אויס זייער תקיפות אין די „הויפן“, ווי ווילדע וועלן טוען זיי אָפּ אין דער טיפּער נאַכט זייערע פינסטערע מעשים. מיט זייערע נידערטרעכטיקע און פּרעפּלערישע מיטהעלפּער שפינען זיי אַלערליי בילבולים בכדי לנהוג שררה על הציבור; מיט די פיס טרעטן זיי די אָרעמעלייט און פעסט דרוקן זיי מיט זייער שווערער האַנט די אָרעמע מאַסע.“

„מיינט גיט, קלאָגט זיך מרגלית ווייטער, אז מען קאָן זיך ווענדן נאָך הילף צו די גדולי הדור, צו אונזערע רבנים, וואָס זייער חוב איז דאָך צו זיין די היטער און שיצער פונם פּאָלק. וואָרעם זיי זיינען יד־אחת מיט די באַדריקער, גייען צוזאַמען מיט די „תקיפּים והשליטים אשר בעיר“, ווערן מיטהעלפּער פון יעדן סיפּאָס, גיבן רעכט יעדן באַטריגער (להיות זרוע ומגן לזרנו ואומץ לזומץ), דעם רבס נאָמען און אויטאָ־ריטעט ווערט אויסגענוצט צו אַלע רשעות, אַלץ באַקומט דעם הסכּם פון דעם מרא דאתרא. דער וואָס דאַרף זיין דער היטער פון גערעכטי־קייט — ווערט דער שירם פון רויבער און באַנדיטן, דער שופּט צדק — מיט באַטריגער אין איין באַנדע... אלה המה דיינינו שופּטינו ומתוקנינו — אָט דאָס זיינען אונזערע דיינים, אונזערע שופּטים און געזעצגעבער! רויק זען זיי צו, וואָסערע רויבערייען און אומרעכטן עס קומען פאַר אין דער קהילה, און זיי טוען נאָך חנפּענען די עשירים און תקיפּים, וואָס פון זיי קומט דאָך „כל ריב וכל נגע“ — יעדע קריג און פּלאַג...“

„ועיקר האשמה תלויה בראש הרזונים והסגנים — זאָגט ווייטער יהודה מרגלית — דער עיקר זיינען אין דעם שולדיק די ראשי הקהל; דאָס ווילן זיי מיט אַ פיוון גיט לאָזן ווילן קיין דיינים הנונים, און קלויבן אויס גיט קיין פּאָסיקע מענטשן, „שאינ בהם לא ברית ולא תורה“. דאָס טוען זיי אַלץ אויס דער שלעכטער מידה פון גאווה און זייער דורשט נאָך מאַכט און כבוד. זיי, די ראשים ושליטים פון דער קהילה, ווילן גיט דערלאָזן אויפן רבנות־פּאָסטן אָנגעזעענע און בכבּודיקע מענטשן, בכדי זיי זאָלן גיט דאַרפן זיך רעכענען מיט זייער אויטאָריטעט און זיין נכנע אונטער זיי. קלויבן זיי ליבער אויס פאַר אַ רב אָדער אַ מגיד גאַנץ גייש“

טיקע מענטשן, וואָס זיינען נריים צו טאָן אַלץ, וואָס זיי, די תקיפים, ווילן"

אין דער זעלבער צייט, ווען מרגלית האָט געשריבן זיינע צאָרן דיקע שטראָף־רייד, האָט אין דעם הויפט־צענטער פון ליטע, אין דער עיר וואָס בישראל — אין ווילנע, זיך געפירט אַן עקשנות־דיקער קאָמפּ צווישן די ראשי הקהל און דעם ווילנער רב הכולל, אַ קאָמפּ, וואָס האָט סוף־כל־סוף אונטערגעגראָבן די מאַכט פון ביידע צדדים: הן פון דעם „בסא ורפנות" הן פון דעם „חדר הקהל" — פון דער זעלבסטפאַרוואַל־טונג אין מדינת ליטע. אָט די מחלוקת, וואָס האָט געדויערט נאָנצע פינף אָון צוואַנציק יאָר, האָט אומבאַדינגט אַ באַדייטנדיקן קולטור־היסטאָרישן אינטערעס, ווייל ער גיט אַ בולט בילד פון דער טרויעריקער מאָראַלישער ירידה, צו וועלכער די יידישע זעלבסטפאַרוואַלטונג האָט דערנרייכט אין דער צווייטער העלפט פונם 18טן י"ה ?

אַזוי זען מיר אין ביידע וויכטיקסטע יידישע קיבוצים — אין דייטשלאַנד און אין פּוילן, איין און דאָס זעלבע טרויעריקע בילד: מחלוקתן און סכסוכים אין דעם קהלשן לעבן דעקן אויף פון איין זייט די נאָנצע צעפּוילטיקייט פון דער יידישער זעלבסטפאַרוואַלטונג, און פון דער אַנ־דערער — דעם מאָראַלישן פאַנקראַט פון די נייסטלעכע פּאַרשטייער, פון די רבנים און מנהיגי הדור. אויף דער אייבערפלאַך, אויפן אייבערשטן שטח פון דעם געזעלשאַפטלעכן לעבן, זען מיר אין ביידע קיבוצים אַ פּוילשטענדיקע נייסטיקע ירידה; אָבער אין די טיפענישן פונם פּאַלקס־לעבן קומען פאַר קאָמפּליצירטע, פאַרן אויבנאויפיקן אויג ניט באַמערק־באַרע פּראָצעסן — אַ פּויל־יוצא פון פּאַרשיידנאַרטיקע סאַציאַלע און נייסטיקע פּווחות — און באַלד ווערט דאָס פאַרבאַרגענע אַנטפּלעקט, דאָס איינטעניקע געבירט פּאַרשיידענע פאַרבן און דאָס איינפאַרטיקע באַקומט קאָמפּליצירטערע געשטאַלטן. די צוויי צווילינג־בירידער, דער פּויליש־דייטשער קיבוץ, וואָס איז ביז איצט געווען ווי מעור אחד — ווערן אָפ־געזונדערט, יעדער באַקומט זיין אייגענעם נוסח. אויפגעוואַכט פון זייער גליווער, האָבן זיי זעלבשטענדיק אָנגעהויבן זוכן וועגן, די וועגן נייען זיך

6 זע: „בית כדוש, 40—42 (מיר ציפּירן לויט דער ליקער אויסגאַבע פון 1862); סל אורוה", 38 (ציפּירט לויט דער פּרעסבורגער אויסגאַבע פון 1813).

7 דעם דאָזיקן קאָמפּ האָבן מיר באַריכות באַשריבן אין אונזער אַרבעט „מלחמת הקהל בהרב האהרן" („העבר", 1918, II). מיר האָבן דערביי אויסגענוצט אַ האָנט־שריפּטלעכן פּנקס, אין וועלכן עס זיינען צוגנויפגעוואַלט, כתובים וכרוזים הנוגעים לדברי ריבות ומחלוקת ע"ד האהרן בוילנא". ווייל די צייטשריפּט האָט ניט געהאַט קיין אריכות ימים, איז די צווייטע העלפט פון אונזער אַרבעט געבליבן ניט פאַרעפּנטלעכט.

פונאנדער, ערטערווייז קרייצן זיי זיך דורך, ניסן זיך צונגיף אויף א וויילע, און באַרד וויקלען זיי זיך ווייטער אין פארשיידענע זייטן און ריכטונגען...

אין דער זעלבער שטאַט, וווּ עס איז פאַרגעקומען די „מלחמת הקהל בהרב האחרון“, וואָס האָט, ווי מיר האָבן פריער אָנגעוויזן, אַנט-בלויזט דעם מאָראַלישן באַנקראַט פון דער רבנישער וועלט — האָט גע-לעבט און געשאַפן אַ ווונדערבארער מאַן, איינע פון די מערקווירדיקסטע און אויסערגעוויינלעך באַגאַבטסטע פערזענלעכקייטן, וואָס יידן האָבן געבאָרן אין משך פונם 18טן י"ה. אַ שטרענגער אַסקעט און פרוש איז ער געווען, אינגאַנצן אויסגעטאָן פון עולם הזה, און גראַד אים איז גע-לונגען אומקערן דער פאַרשטאַרטער רבנישער לומדות איר אַמאָליקן גלאַנץ און אויטאָריטעט. אים האָט אינטערעסירט בלויז דאָס געוועזענע און אַמאָליקע, זיין גאַנצער מהות, זיין גאַנץ טאָן און טראַכטן האָט גע-הערט דעם עבר, דער מסורה פון פאַרגאַנגענע דורות, און ראַך האָט ער מיט זיין שאַפן, ווען אַפילו קעגן זיין ווילן, געפירט צו נייע וועגן; ער איז געווען דער פאַרבינדונגסדינג צווישן דער אַלטער וועלט און די נייע אויפגעוואַכטע שטרעמונגען. ר' אליהו בר' שלמה זלמן האָט דער דאָזי-קער מאַן געהייסן, ביים פּאָלק אָבער איז ער פאַר אַלע דורות פאַרבליבן סתם „דער ווילנער גאון“, דער איינציקער, דער אויסדערוויילטער...⁸

אין זיינע לערניאָרן דאַרף אונטערגעשטראַכן ווערן איין כאַראַק-טעריסטישער פּרט: ער האָט אין קיין שום ישיבה ניט געלערנט. שוין גאָר אין די יונגע יאָרן האָט ער געשמט פאַר אַ גוואַלטיקן עילוי, האָט ער שוין פון ינגלווייז אָן געלערנט פאַר זיך, געטאַנגען זיין דרך. דאָס האָט בלי-ספּ געהאַט אַ גרויסן באַטייט פאַר זיין ווייטערדיקער גייסטיקער אַנטוויק-לונג. ער האָט זיך ניט געפונען אונטער דער השפעה פון דעם דרך הפילפול, פון דעם אַלטפּרענקישן סדר הלימוד אין די דעמאָלטיקע ישיבות; אָנגעוויזן אויף זיינע אייגענע פּוחות, האָט ער שוין גאָר אין די יונגע יאָרן געלערנט צו זיין אַן עומד על דעתו, פריי און אומגעשטערט זוכן זיין אייגענעם דרך אויפן געביט פון תלמודישן פאָרשן און לימוד התורה. צו צוואַנציק יאָר פאַרלאָזט דער ווילנער גאון זיין הויזגעזינד און היים און לאָזט זיך אין דער וועלט אַריין „אָפּריכטן גלות“. אין משך פון פינף יאָר האָט ער געוואַנדערט איבער פּוילן און גאַנץ דייטש-לאַנד. עס זיינען פאַראַן אַ סך לעגענדעס וועגן דעם, ווי די חכמי אומות העולם, גרויסע פּראָפּעסאָרן און געלערנטע זיינען אין בערלין נתפעל גע-

⁸ געבאָרן אין 1720, געשטאָרבן אין חילגע אין 1797.

וואָרן פון דעם ווילנער גאונס בקיאות אין די אלע „שבע חכמות“ :
 א קערנדל אמת איז אין די דאָזיקע לעגענדעס יאָ פאַראַנען: אין דער
 יידישער רבנישער וועלט האָט דער יונגער גאונישער פרוש פון ווילנע
 געמאַכט אַ זייער גרויסן רושם, און ר' יונתן אייבשיץ זאָגט ערות, אז
 „ער (אליהו מוויילנא) איז שטאַרק באַרימט אין פּוילן, בערלין, ליסע
 און אין אלע אַנדערע מקומות, וווּ ער האָט האָט נאָר געוואַנדערט“⁹.
 אין יאָר 1745 איז דער גאון צוריקגעקומען קיין ווילנע, וווּ ער האָט
 פאַרבראַכט זיין נאַנץ לעבן. און דאָס דאָזיקע לעבן איז געווען אָפּגעגעבן
 איין איינציקער פאַשעפטיקונג, האָט געשטרעבט צו איין פאַשטימטן
 ציל — לערנען תּוּרָה. אויסגעטאָן פון וועלטלעכע אינטערעסן און פון
 דאגת פרנסה¹⁰, פלעגט ער זיצן טאָג און נאַכט אין טלית און תּפילין
 פאַרנאַכט ביי זיך אין צימער ביי צוגעשפּאַרטע אָדן, די שוין פון דער
 זון זאָל אים ניט שטערן, און אלץ געלערנט. אפילו מיט די אייגענע קינד
 דער האָט ער זעלטן ווען אַ וואָרט גערעדט, ניט געוואָלט מפּסיק זיין;
 און פילע לעגענדעס וועגן דעם גאונס פרישות און אָפּגעזונדערטקייט האָבן
 צירקולירט אין דער אַלטער ווילנע. ער, דער גרעסטער בקי אין ים התלמוד,
 דער למדן, וואָס האָט אפּשר זיין גלייכן ניט פאַר די לעצטע עטלעכע יאָר-
 הונדערט, האָט ניט געוואָלט פאַרנעמען דעם פּסא הרבנות: אַ רב, האָט
 ער געזאָגט,¹¹ מוז דאָך האָבן צו טאָן מיט מענטשן, מיט וועלט-זאַכן;
 און נאָר אַ פּריוואַטער מענטש קאָן זיין אָפּגעזונדערט פון דער נאַנצער
 וועלט, ווייט פון גשמיות און עולם-הזהר-זאכן — רק לויטער רוחניות,
 אזיף קיין איין טריט ניט פאַרלאָזן אהלה של תּוּרָה — די געזעלטן פון
 דער תּוּרָה. און ניט רק „דער גאון“ האָט ער ביי זיין דור געהייסן, נאָר
 אויך „דער חסיד“, דער איש אלהים...¹²

איבער זיבעציק ווערק האָט ער פאַרפאַסט, נאָר קיין איינס ביי
 זיין לעבן ניט געדרוקט, פילע פון זיי אפילו ניט מיט דער אייגענער האַנט

9 י. ה. לבוין, „עליות אליהו“, 84 אויפלאגע, 16.

10 „לוחות ערות“, 1.

11 פאַר אלע הצטרכותן פון דעם גאונס הוינגעניס האָט געזאָרגט די חילנער
 קהילה: זי פלעגט דערין אַסינירן יערלעך 1400 זלאָסעס, געזאָרגט אויך פאַר פּרייע
 וויזונג און באַשרייט פון חלכע ס'איז אָפּצאלאָנגען.

12 זע „תנא דבי אליהו“ (א פירוש אויף משלי), 19.

13 דערפאַר בעת דעם האָט אויסגעבראָכן די גרויסער כחלוקת צווישן די ראשי הקהל
 און דעם רב שמואל בן אבינדרו, האָט דער צד שגנדר אין זיין אָנקלאָגע, וואָס ער
 האָט דערלאָנגט דער אויסערלעכער טאַכט, צווישן אַנדערע באַשולדיקונגען קעגן די
 ראשי הקהל אויך אַרויסגעשטעלט דעם חאָס, וואָס מען פלעגט יערלעך אויסצאלן פון
 קהילת געלב 1400 זלאָסעס. עפּסם איינעם אַ איהו בן זלמן, חאָס ווערט אָנגערופּן:

געשריבן; און דאך האָט ער שוין ביים לעבן, נאָך אין זיינע מיטגלע יאָרן גענאלטן אַלס דער גרעסטער אויטאָריטעט אויפן געביט פון תלמודישן וויסן, און הן אין דער רבנישער וועלט הן ביים פשוטן עולם אין דער „וויילנער גאון“ געוואָרן דער סימבאָל פון נאונישער לומדות און הייליקער חסידות. יעדעס וואָרט זיינס האָט געמאַכט אַ רושם, דורך זיינע תלמידים מפה אל פה פאַרשפּרייט, מיט יראת הכבוד פאַרשריבן און מיט פילע פירושים פאַרטייטשט. וואָרעס אַן ערשטקלאַסישער פאַרשער איז דער וויילנער גאון געווען. זיצנדיק פאַרשפאַרט ביי זיך אין חדר מיט די צונעמאַכטע לאַדנס, האָט ער מיט זיין אָדלער-פליק דאָך דערזען ווי אומנאָרמאַל, ווי פאַרקריפלט ס'איז דאָס נייטיקע לעבן פון זיין דור. מיט זיין גאַנצן אויטאָריטעט איז ער אַרויסגעטראָטן קעגן דעם דרך הפילפול, און האָט אָפּן דערקלערט, אַז דער דאָזיקער סדר הלימוד „פאַר טרייבט דעם אמת“¹⁴. די מוחות זיינען אין יענעם דור דורך דעם איבערנעשפיצטן פילפול געווען אזוי פאַרדרייט, אַז עס האָט ערשט נע- מונט קומען אַ וויילנער גאון און „אַנטדעקן“ אזא פשוטע זאַך, אַז ביים חינוך פון קינדער דאַרף מען גיין מן הקל אל החמור, אַז פריער דאַרף מען מיט די קינדער לערנען תנ"ך און דיקדוק, דערנאָך משנה און ערשט דאַן גמרא מיט רש"י און די ווייטערדיקע פירושים¹⁵. עס איז פאַר יענער צייט געווען ממש אַ התגלות, בעת דער וויילנער גאון האָט אַרויסגע- זאָגט דעם פשוטן געדאַנק, אַז דער תלמוד איז דאָך אַ פרעליוועא פון די ספרי הקודש, פעסט און אַרגאַניש מיט זיי צונויפגעבונדן, בכּן איז גאָר אוממעגלעך דעם תלמוד גרינדלעך אן וויסנשאַפטלעך צו פאַרשטיין וויבאַלד מען איז ניט בקי אין תנ"ך, וואָס איז דאָך דער יסוד, אויף וועלכן דער גאַנצער תלמוד איז אויפגעבויט. בכדי אָבער דעם תנ"ך צו פאַרשטיין מוז מען דאָך אויספאַרשן די שפראַך, אויף וועלכער דער תנ"ך

מיטן ביינאַכען חסיד, און מיטן ניס אים נאָך דערצו פרייט דירה און מען באַשרייט אים פון אַלע שטייערן. זע די אַקסן פון דער וויילנער קאַביסיע, ב' 29, ז' 468, 470: Eliaszowi Zelmanowiczowi, tytuiaćemu się patriarsze, czyli po hebrajsku chossidowi... nie nie czynemu, żadnego szeląga do kahału nieplacącemu, ani też do żądneý króbbi nie importującemu, stancją onemu arenduje, y co tydzień z kahalnych pie- niędzy tym sposobem zebranych dwadzieścia ośmi złotych oplaca, co na rok wynie- sie wydatku daremnego tysiąc czterysta złotych, y różno onemu akkomodacye, jako to rubę y dalsze rzeczy kupują.

14 „עליות אליהו“, 72.

15 זיין פראָגראַם וועגן קינדער דערציען ניס דער וויילנער גאון אין דער הקדמה צו זיין פירוש אויף „שולחן ערוך“ סור „אורח חיים“, און ווערט מיט התלהבות אי- בערנעהורט אין פילע ווערק פון זיינע תלמידים. זע, צ"ב, דעם וויילנער בנידס, יחזקאל פייוול אויס דראַקאָפּשיץ, תולדות אדם, ערשטער טייל, קאפ' 3.

איז געשריבן ¹⁶, קורם צל וויסן דעם פשוטן פשט, דעם פירוש המילות, און דערנאך ערשט זוכן אין די ווערטער די סתרי תורות, וואָס זיינען אין זיי פארבאָרן ¹⁷. אויך כּוּדלעך, שטרייבט דער ווילנער נאון אונטער, דארפן ליינען די ספרי הקודש (אין יידיש-דייטשער איבערזעצונג); און אין זיין באַוואוסטן בריוו, וואָס ער האָט געשריבן אַהיים אויפן וועג קיין ארץ-ישראל ¹⁸, זאָגט ער אָן, אַז זיינע מעכטיגער זאָלן „למען השם יעדן טאָג ליינען „משלי“ אויף עבר-יטיש, ווייל דער דאָזיקער ספר איז וויכטיקער פון אַלע אַנדערע מוסר-ספרים“.

דער ווילנער נאון איז אָבער אין זיין דערציאונגס-רעפאָרם גענאָגען נאָך ווייטער, און האָט זיך דערלויבט אַרויסצוזאָגן אַזוינע געדאַנקען, וואָס האָבן שוין ממש געשמעקט מיט אַפיקורסות. דער דאָזיקער פאַר-נאַטיקס-פרומער מאַן, וואָס איז גרייט געווען זיך מקריב זיין פאַר אַ מינדסטער מצווה, דערקלערט גאַנץ באַשטימט, אַז בכדי צו זיין אימ-שטאַנד גרינטלעך אויסצופאַרשן דעם תלמוד, מוז מען דערצו באַזיצן ניט נאָר ריין-יידישע ידיעות, נאָר זיין פּסי אין „חכמות חיצוניות“ אויך. אַסטראָנאָמיע, געאָגראַפיע, מאַטעמאַטיק, מעדיצין וכדומה, ווייזט אָן דער ווילנער נאון, האָבן אַ גרויס שייכות צו גמרא, ווייל אָן די דאָ-זיקע וויכטיגע חכמות איז נאָר אוממעגלעך משיג צו זיין פילע געזעצן אין דער תורה און דינים אין תלמוד.

„אַלע חכמות — דערקלערט דער ווילנער נאון — זיינען נייטיק פאַר אונזער תורה“ ¹⁹; „ועדער מאַנגל פון וויסן אין די חכמות חיצוניות איז גורם אַ הונדערטפאַכן מאַנגל ביים לערנען די תורה, בי תורה והחכמה נצמרים יחד“ ²⁰. בלויז צו דער פילאָזאָפיע וואָס זיך דער ווילנער נאון פאַרהאַלטן מיט שנאה, ער האָט שמאַרק באַדויערט, וואָס אַזאַ גדול בישראל, ווי דער רמב"ם, האָט זיך געלאָזט פאַרפירן דורך דער „פאַרשאלמענער פילאָזאָפיע“ (הפילוסופיה הארורה) ²¹. ווי

¹⁶ העגן דעם נאונס גרויסע ידיעות אין דיקוק און יידישער שפּראַך-פאַרשונג זע: מ. פּלונניאָ, „בן פּורת“, 67.

¹⁷ „אדרת אליהו“, 1.

¹⁸ אים אָן אומבאַקאַנטער סיבה איז פון דער נסיעה גאַרניש געוואָרן און דער נאון האָט זיך אומגעקערט פון מיטן וועג.

¹⁹ „כל החכמות נצרכות לתורתנו הקדושה וכלולים בה“ (זע: י. ת. לעווין, ציט. וו. 23 ישראל שקלאָווער אין זיין פאַררעדע צו „פּאת השלח“).

²⁰ זע ברוד' שיק אין דער הקדמה צו זיין אוקלידהס-איבערזעצונג.

²¹ הירש האַצענעלענבויען פאַרזיכערט אַזילו („קריה נאמנה“, 152), אַז דער דאָזיקער איינהרוק „אַינס דברי הגר"א“, נאָר אַ וויסנליכע מענטש, האָט די דאָזיקע ווערטער געשטן דרוקן אַריינגעשטעלט. אַז די דאָזיקע פאַרוויסונג האָט קיין שום יסוד ניט, האָט שוין פון לאַנג דערווייזן שמואל לוריא, וואָס האָט אליין געזען דעם ווילנער נאונס וויינגעגעניקן באַנעקריפּט (זע „עליית אליהו“, 25).

מיר וועלן ווייטער זען, האָט דער ווילנער נאָן אָנגעוויזן זיינע תלמידים ווי נייטיק ס'איז איבערזעצן וויסנשאַפטלעכע ווערק און לערנביכער פון אייראָפּעיִשע שפּראַכן אויף לשון-קודש. ער איז אָבער געווען ניט נאָר אַ נאה דורש, נאָר אויך אַ נאה מקיים. ער גופא האָט אויך געשריבן ווערק וועגן דיקדוק, מאַטעמאטיק און געאָגראַפיע. ער שרייבט אַ לערנבוך „איל משולש“²⁷, וווּ עס ווערן דערקלערט ספּעציעלע מאַטעמאטישע פּראָבן, וואָס האָבן אַ שייכות צו געוויסע דינים, וועלכע ווערן באַהאַנדלט אין פּאַרשיידענע מסכתות פון תלמוד. אויפן יסוד פון די ידיעות, וואָס ווערן געגעבן אין דער ביבלי, פּאַרפאַסט ער אַ געאָגראַפיע פון פּאַלעסטינע (צורת הארץ) און צייכנט אויך אַ סכעמאטישע קארטע פון ארץ-ישראל, בכדי דער יידישער ליינער זאָל האָבן אַ קלאָרן באַגריף, ווי אזוי דאָס לאַנד פּנען איז צעטיילט געוואָרן צווישן די צוועלף שבטי ישראל (די קארטע איז פּאַרעפּנטלעכט אין צווייטן זאַמלבוך „פּערעזשיטאָיע“). ער שרייבט אויך ווערק וועגן אַסטראָנאָמיע, גראַמאַטיק און צו. דער ווילנער נאָן האָט ניט באַהערשט קיין איין אייראָפּעיִשע שפּראַך, אַלע זיינע וויסנשאַפטלעכע ידיעות האָט ער געשעפט אויסשליסלעך אויס אַלע העברעיִשע קוועלן, דערפאַר האָבן די דאָזיקע ווערק זיינע ניט געקאָנט האָבן אַ באַדייטנדיקן וויסנשאַפטלעכן ווערט. אַן אומפאַרגלייכלעך גרעסערן באַטייט האָבן אָבער זיינע פּאַרשונגען אויפן געביט פון חכמת התלמוד. דאָ איז ער בלייבט געווען אַ מחדש, און דער באַטייט פון זיינע אַרבעטן ווערט נאָך גרעסער, בעת מען נעמט אין באַטראַכט, אז אין יענער צייט איז די קריטישע באַלייכטונג און אויספאַרשונג פון היסטאָרישע דאָקומענטן געגאַנגען נאָך אין די קינדר-שיכלעך אַפילו ביי דער אייראָפּעיִשער געלערנטער וועלט. מיט זיין גאַנצער גאָנטישער חריפות און גוואַלטיקער בקיאות האָט ער זיך גענומען קריטיש אויס-צופאַרשן און אויסצובעסערן דעם טעקסט פון דער אַלטער תלמודישער ליטעראַטור. יעדעס וואָרט אין תלמוד איז טאַקע ביי אים געווען קדשי קדשים, ער האָט אָבער אויך זייער גוט געוואַסט, אז איידער מען האָט דעם תלמוד אָנגעהויבן דרוקן, פלעגט מען דעם טעקסט אָפּשרייבן מיט דער האַנט. און די סופרים און אָפּשרייבערס זיינען דאָך געווען פשוטע בשר ודם און דערצו נאָך צייטנווייז אָן די נייטיקע ידיעות אויך, האָבן זיי ניט ווילנדיק אָנגעמאַכט גרייזן, אָפט פאַרווענדט גאַנצע דפים אָדער איינציקע שורות. און דאָ האָט ר' אליהו מוילנאָ באַוויזן זיין גאַנץ גאָננות. מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן²⁸, אז דער רש"ל האָט מיט זיין

²⁷ גערדוקט אין 1833.

²⁸ זע אויבן, ז' 52.

הריפות פיל אויפגעטאן מיט זיינע קריטישע אויספארשונגען וועגן דעם טעקסט פון תלמוד בבלי, האָט דערפאר דער ווילנער גאון געשענקט זיין הויפט-אויפמערקזאמקייט דעם אמווייניקסטן אויסגעפארשטן תלמוד ירושלמי. קריטיש אויספארשן און אויסבעסערן דעם פארגרייזטן טעקסט איז נאָך געווען באַזונדערס שווער דורך דעם, וואָס דער ווילנער גאון האָט ניט געהאט אונטער די הענט אַ גענוגנדיקע צאָל אלטע מאַנוסקריפטן. האָט דער ווילנער גאון זיך דערפאר באַנוצט מיט דער מעטאָדע פון פארגלייכונגען: דעם טעקסט, וואָס ס'האָט אַרויסגערוּפן אַ וועלכן ס'איז חשד, האָט ער פארגליכן מיטן טעקסט פון דעם זעלבן ענין אין אַלע אַנדערע אלט-העברעישע מקורים. דערביי האָט ער אַרויסגעוויזן אַ שאַרפן קריטישן הוש, בעת ער האָט אַרויסגעזאָגט זיין גרויס באַדויערן, וואָס עס זיינען ניט פאראן אין העברעישער איבערזעצונג יוסף פלאוויוס ווערק. וועלכע וואָלטן בלייבן געקאָנט באַלייכטן פילע טונקלע שטעלן אין תלמוד. מיט הריפות, וואָס ס'האָט קיין גלייכן ניט, און מיט גרויס מי און פלייס האָט ער קריטיש און וויסנשאַפטלעך דורכגעפארשט דעם טעקסט פון גאנץ תלמוד ירושלמי, אַ סך מדרשים און פילע אַנדערע זויכטיקע ספרים. פארהאלטנדיק זיך מיט גרויס יראת-הכבוד צום טעקסט פון די קדמונים, האָט ער זיין קריטישע אַרבעט דורכגעפירט מיט דער גרעסטער פאָרזיכטיקייט. יעדע אויסבעסערונג זיינע האָט אים געקאָסט גוואַלטיק פיל מי און צייט, און די תלמידים זיינע דערציילן, אַז עס האָט ניט זעלטן געטראָפן, וואָס ער פלעגט פאָרברענגען גאַנצע חדשים מיזאמע אַרבעט איבער איין אויסבעסערונג צו אַ פאָרגרייזטן טעקסט²⁴. דערפאר אָבער, אַז ער האָט זיך איבערצייגט אין דער ריכטיקייט פון זיין השערה, האָט ער שוין אָן שום פחד געענדערט דעם טעקסט, פלעגט אויסמעקן אַדער איבערטראָגן פון איין קאפיטל אין אַ צווייטן גאַנצע שורות און זאַצן. גאַנץ אָפט פלעגט מיט איין קליינער הערה אַדער מיט איין וואָרט געלינגען דעם ווילנער גאון צו צעשטערן גאַנצע בערג בויך-סדרות און קונציקע פשטלעך פון זיינע פאָרנייער, און וואָס ס'האָט פריער אויסגע-וויזן אַזוי האַרב, פאָרפלאַנטערט און אויספארשטענדלעך, איז מיטאמאָ געוואָרן אַזוי פשוט און קלאָר. זיינע טיפּע און ווערטפולע דערקלערונגען פלעגט דער ווילנער גאון ער-פרי רוב מאַכן אין פאָרם פון הגהות אויף די ראַנדן פון דעם באַטרעפנדיקן ספר גופא. אין דעם לעינגראַדער אַזיא-טישן מוזיי געפינט זיך אַן עקזעמפלאַר „מבילתא“, וואָס אויף די ראַנדן פון זיינע פלעטער האָט דער ווילנער גאון געשריבן זיינע ווערטפולע

²⁴ זע ר' חיים האַלפּזשינערס הקדמה צו „הפּאָר דעניעותא“.

הנהות און אויסבעסערונגען, און טאקע פון דעם דאָזיקן עקזעמפלאַר זיינען זיי איבערנעדרוקט אין אלע שפעטערדיקע מכלתא-אויסגאבעס אונטער דעם קעפל „איפת צדק“²⁵.

ס'איז אויסער ספק, אז פון היינטיקן וויסנשאפטלעכן שטאַנדפונקט איז די „פאָדנלייכונגס-מעטאָדע“, מיט וועלכער דער ווילנער נאון האָט זיך באַנוצט, ניט קיין גאַנץ זיכערע. די ניט גלייכע נוסחאות פון איין און דעם זעלבן דין אָדער החלטה אין פאַרשיידענע מקורים זיינען ניט שמענדיק קיין פּועל-יוצא פון אַ פשוטן „טעות סופרים“ — וואָס די אָפּשרייבערס האָבן אַ טעות געהאַט און פאַרברייט דעם טעקסט. ס'ני נאָך דעם וועלטבאַנעם און ס'ני נאָך דער צייט און סביבה, אין וועלכער עס האָבן געלעבט די פּערזאָנען, וואָס האָבן רעדאַקטירט די פאַטרעפּנדיקע טועלע, האָט דער אָדער יענער דין באַקומען אַ גאַנץ אַנדערע טענדענץ און נוסח. אזוי ווייט האָט אָבער דער ווילנער נאון, וואָס איז געשטאַנען אויף דער גרענעץ פון צוויי תקופות, ביי זיין גאַנצער חרופות ניט געקאַנט גיין. פאַר אים מיט זיין שאַרפן פאַרשער-חוש איז טאקע געווען קלאָר, אז די מסורה און די מנהגים פון פאַרשיידענע תקופות געפינען זיך אין געוויסן צוזאַמענהאַנג מיט דער ביבליאָרושה, מיט די דינים און געזעצן פון דער תורה. אים האָט אָבער אויף דער מחשבה ניט געקאַנט קומען, אז די „תורה שבעל פה“ איז אַ פּראָדוקט פון שפעטערדיקע דורות, אז זי איז דער המשך, די נייטיקע ווייטערדיקע אַנטוויקלונג און הוספה צו דער תורה שבכתב, וואָס פאַרהיט דערמיט דאָס געשריבענע געזעץ, עס זאָל ניט פאַרשטאַרט און פאַרשמיינערט ווערן. דאָס געשריבענע געזעץ איז בלויז די ריכטיגער, דער גרונט-בלל, וואָס מוז יעדעס מאָל, בעת עס ווערט דורכגעפירט אין לעפן, אָננעמען די פאַרמען, זאָס זיינען אָרגאַניש פאַרבונדן מיט דער פאַטרעפּנדיקער צייט און סביבה. ביטן זיך ניט די

²⁵ מיר האָבן שוין פריער אָנגעזיין, אז דער ווילנער נאון האָט ביי זיין לעפן ניט פאַרעפּנסלעכט קיין איינס פון זיינע מילצאָליקע חערק. פילע פון זיי זיינען געווען פאַרשריבן ניט מיט זיין אייגענער האַנט. בכדי ניט צו דערלאָזן קיין ניט געוואַנסטענע פעלסונגען, האָבן די ווילנער רבנים גלייך נאָך דעם נאונס מיום אַרויסגעלאָסן אַ פּרוו, קיינער זאָל זיך ניט דערוענען צו פאַרעפּנסלעכן אונטער דעם נאונס גאַמען אַ וועלכע ס'איז ווערק, איידער אַ קאָמפּעמענטע אינסאַנץ חעם ניט פעסאָשעלן נאָך אַ גרינגעלע-כער חקירה ודרישה, אַז דעם באַטרעפּנדיקן חיבור האָט הירקלעך פאַרפאַסט דער ווילנער נאון. דעם באַדייטנדיקסטן סייל פון דעם נאונס ליבעראַרישער ירושה האָבן פאַר-עפּנסלעכט זיינע זין און תלמידים. ניט יעדער פון זיי האָט אָבער פאַרמאָגט די דערצו נייטיקע ידיעה, דערפאַר זיינען אייניקע פון דעם נאונס ווערק דערשינען שטאַרק פאַרברייט. דעם פילן רייסער פון דעם נאונס חיבורים, זע אונזער אַרטיקל אין דער רוסיש-יידישער ענציקלאָפּעדיע, ב' 8.

פארמען — דאן פארלירט דאָס געזעץ דעם רעאלן באַדן, ווערט עס אַן אַנאַכראָניזם, אַן אָפּגעשטאַרבענע זאַך. דער דאָזיקער אמת איז בכלל נאָך געווען פּרעמד יענער תקופה, וואָס האָט אַמאָויניקסטן געהאַט דעם געהעריקן חוש פאַר געשיכטלעכער אַנמאָיקלונג. נאָך ווייניקער האָט דאָס געקאָנט פילן דער ווילנער גאון, וואָס איז אויסגעוואַקסן אין דעם ענגן וועלטבאַנעם פונם שולחן-ערוך-רבנות. די לעבעדיקע מסורה, אַ פּועל-יוצא פון דעם געשיכטלעכן פּראָצעס, — ווערט ביים ווילנער גאון פאַר-וואַנדלט אין פאַר אַלע דורות פּעטנעזעצטע פּללים, מיט אַ נאַנץ פאַר-שטימטן לבוש און פאַרם, און דאָס לעבן דאַרף און טאָר אויף זיי קיין שליסה ניט האָבן. לויט דעם גאונס וועלטבאַנעם איז די תורה שבעל-פה בנוגע צו תורת משה גאַרנישט ניט מחדש, ברענגט ניט אַריין קיין שוב נייע עלעמענטן אויס דער דרויסנדיקער וועלט און שפּעטערדיקע דורות. ביידע תורות צוזאַמען זיינען — הלכה למשה מסיני, אַ געטלעכע התגלות אויפן באַרג סיני לעיני כל ישראל. דער תלמוד און אַלע זיינע מפרשים — זייער אויפנאַבע איז בלויז צו דערקלערן און צו פאַרטייטשן די דינים און געזעצן, וואָס זיינען געגעבן געוואָרן לעולם ועד — פאַר אַלע קומענדיקע דורות. אמת, דער ווילנער גאון האָט מיט זיין שאַרבן קריטישן פאַרשער-בליק אַיינגעזען דאָס, וואָס קיין אַנדער תלמוד-פאַר-שער פון זיין צייט האָט ניט געזען: אַז די חכמי התלמוד זיינען מיט זייערע טייטשן און דערקלערונגען צייטנווייז סותר דעם אמתן פשט פון דער תורה. און אָפּן און אָן פחד ווייזט ער טאַקע אָן, אַז די תורה שבעל פה (דער תלמוד), „עוקרת את המקרא“ — גראַבט אונטער די תורת משה. אַלס זון פון זיין צייט איז ער אָבער ניט געווען ביכולת צו זען אין דעם אַ פּועל-יוצא פון די פאַרענדערטע לעבנס-באַדינגונגען, וואָס פאַדערן און צווינגען, מען זאָל אין דעם וואָרט פון דעם געשריבענעם געזעץ אַריינלייגן אַן אַנדער פשט, וואָס איז בעסער צוגעפאַסט צו די תביעות פון דער צייט. ער זעט בלויז אין דעם „די גרויסקייט פון תורה שבעל פה“, אַ שטאַרקן באַווייז, אַז — גם אלה ואלה דברי אלהים חיים, ביידע צוזאַמען, די תורה שבעל פה גלייך מיט תורת משה, זיינען „הלכה למשה מסיני“.

עס איז דערפאַר גאַנץ לאַגיש פון זיין שטאַנדפונקט, וואָס ער איז זיך שטאַרק מתרעם אויף די שפּעטערדיקע פוסקים און מפרשים, ווי נאָר ער באַמערקט ביי זיי אַ וועלכע ס'איז נטיה צופאַסן דעם געשריבענעם געזעץ צו די לעבנס-פאַדערונגען. דאָס באַווייזט זיך באַזונדערס בולט אין זיין פירוש אויפן „שולחן-ערוך“, וווּ ער פלייסט זיך אויפצורעדן די מקורים און דעם תמצית פון יעדן געזעץ באַזונדער. ער איז אַ נואַאליטיקער

מחמיר, און שטייט שטאַל און איין פאר יעדן פינטעלע פון וועלכן ס'איז דין, פאר אלע חומרות און דיכרוקים, וואָס זיינען פארבונדן מיט וואָסער ס'איז מצווה. ער געפינט, אז מען דארף זיך אפילו אין דער הינזיכט ניט רעכענען מיטן אויטאָריטעט פון די בעלי „שולחן ערוך“, און ער גופא פאלט אָן מיט גאַנץ שאַרפע אויסדרוקן אויף זיין אייגענעם זיידן, דעם בעל „באר הגולה“ (משה רבקהש) דערפאַר, וואָס יענער איז צייטנווייז אַ מקיל בנמע צו געוויסע מצוות און דינים. ער טרעט אַרויס אויפן אַנטשיידנסטן אופן קעגן אלע תקנות, וואָס חשובע רבנישע אויטאָריטעטן האָבן איינגעפירט בכדי מקיל זיין ביי געוויסע דיני שבת. ער געפינט, למשל, אז מחוץ לארץ טאָר מען ניט טראָגן אום שבת אפילו דאָרט, ווו עס איז פאַראַן אַן עירוב. ער האָט אפילו געפונען, אז מען דארף צוריק אויפסניי איינפירן אויך די מנהגים פון ימי חכמי התלמוד, וואָס זיינען מיט דער צייט בטל געוואָרן.²⁶ ניט דאָס געזעץ דארף זיך צופאַסן צום לעבן, נאָר דאָס לעבן צום געזעץ — דאָס איז געווען דעם גאונס גרונט פרינציפ. יעדער דין, יעדער מנהג מוז בלייבן פאַר אלע דורות, עס טאָר אין אים קיין אות, קיין מינדסט תנעלע ניט געענדערט ווערן. „המצוות הם קביעים ואינן מתחדשין כלל“, דערקלערט דער ווילנער גאון.²⁷ און אין דעם קיום המצוות איז דער ענדציל פון דעם מענטשלעכן לעבן. אין דעם גאונס וועלטפאַנעם פאַרנעמט דער רעליגיעזער קולט דעם גאַנצן אויבנאָן. „המצוות הם רצון ד'“²⁸, די מצוות זיינען „לבושא דשכינתא“²⁹ און די גאַנצע תורה, אלע מעשים-טובים זיינען פאַרבונדן מיט דעם דאָזיקן געטלעכן לבוש. די מצוות זיינען דער זינקלשטיין-פון מאָראַל. „הצדיקים — דערקלערט דער גאון — אינן מתאווין, גלוסטן ניט, לאַ לרבֿר הערב ולא לרבֿר המועיל, ניט צו דעם, וואָס איז אָנגענעם, און ניט צו דעם, וואָס קאָן נוצן ברענגען, אַך לרבֿר שהוא טוב בעצם, נאָר צו דעם, וואָס איז דער תמצית פונם גוטן — והן המצוות, און דאָס זיינען די מצוות“³⁰. „וואָס קאָן העכער זיין, וואָס קאָן בעסער זיין, האָט ער זויטער געזאָגט, ווי מקיים זיין מצוות!“ אים, דעם אַסקעט, האָט באַנג געמאָן גיין פון דער וועלט נאָר דערפאַר, וואָס נאָכן טויט זועט ער דאָך שוין מער ניט קאָנען מקיים זיין קיין מצוות און ניט ביכולת זיין גאָס

26 אלע ביאָגראַפֿן שפּרייכן אונטער, האָס פאַר אַ גרויסער מחמיר דער ווילנער גאון איז געווען בנוגע צו יעדן טנהג אָדער דין. זע, למשל, „עליות אליהו“, 33—34, 70.

27 תנא דבי אליהו, 21.

28 דָרְסוֹן, 40.

29 ספֿראַ דצניעותא, 47.

30 תנא דבי אליהו, 39.

צו דינען. און בעת ער איז סוכות געלעגן אויפן טויטנבעט, האָט ער פון דער פאַרשטאַרטער האַנט ניט געוואָלט אַרויסלאָזן דעם אַתרוג מיטן לולב, און אזוי איז ער טאַקע געשטאַרבן.

אָט אזוי האָבן אין דעם דאָזיקן ווונדערבאַרן מאָן, וואָס איז גע- שטאַנען אויף דער גרענעץ פון צוויי תקופות, זיך פרידלעך צוזאַמענגע- לעבט דער שאַרפזיניקער פאַרשער מיטן נאָטספאַרכטיקן עובד, וואָס איז געווען אַן עבד כנעני ביי דער פאַרגליווערטער דאָנמע. אַלס געלערנטער און אומדערמידלעכער פאַרשער האָט ער געזען דעם מענטשנס העכסטע אויפנאַבע אין דעם שטרעבן און זוכן דעם זויטנשאַפטלעכן אמת. דער כּכּום ווייס, וואָס ווערט דערגרייכט בלאַחר יד, אָן יסורימדיקן און מײַ זאַמען פאַרשן — האָט ביי אים קיין שום ווערט ניט געהאַט. „ההשנות על ידי המלאכים המגידים ושרי התורה“ — דערקלערט דער ווילנער נאון — די השנות און באַגריפן, וואָס עס האָבן זיי מיר אַפילו געמענט אַראָפּברענגען די מלאכים און די שרי התורה — אשר לא עמלתי ולא חכמתי, נאָר איך גופא האָב זיך ניט געמיט איבער זיי און דעם מוח איבער זיי ניט געשאַרפט — אין לי בהם הפּץ, דאַרף איך זיי ניט האָבן“⁸¹. „אין התורה נתנה אלא על ידי יסורין“⁸², די תורה דער ווערטט מען נאָר דורך יסורים. דאָס גאַנצע לעבן דאַרף דער מענטש פאַרברענגען איבער דעם לימוד התורה; ער דאַרף זיצן און לערנען ווי סאָג אזוי נאַכט, יעדע שעה, יעדע מינוט⁸³. דער חריופּתדיקער לערנער און פאַרשער איז אָבער נכנע דעם עובד, וואָס שטייט אויף דער וואַך און איז גרייט זיך מקריב זיין פאַרן מינדסטן מנהג, פאַר יעדן פינטעלע פון אַן אָפּגעשטאַרבענעם דין. בלינד, אָן שום חקירות מקיים זיין אַלע מנהגים און געזעצן, דאָס — שטרייכט דער נאון אונטער — איז דאָס וויכטיקסטע אינם מענטשנס לעבן, די העכסטע מדרגה פון „נאָט דינען“, און „נאָט דינען“ איז לויט דעם גאונס וועלטבאַנעם געווען דער העכ- סטער ענדצייל, וואָס נייטיקט זיך ניט אין קיין שום שכר. „אליהו — האָט ער געזאָגט אויף זיך גופא — יוכל לעבוד אלהים גם בלי עולם הבא“.

דער ווילנער נאון איז בלייבט איינע פון די טראַגישסטע פיגורן אין דער געשיכטע פון דער יידישער קולטור פאַרן 18טן יאָרה. זיין גורל דערמאָנט ניט ווילנדיק אין סוויפטס, דעם פאַרימטן ענגלישן סאַטירי-

⁸¹ וע די פּאָרעדע צו „ספרא דצניעותא“.

⁸² „תנא דבי אליהו“, 40.

⁸³ „כי תורה צריך אדם ללמוד יומם ולילה... ככל עת וכלל שעה“ (ועו: תנא-

דבי אליהו, 7, 21).

קערס, העלד גוליווער, וואָס איז פאַרוואָרפן געוואָרן אין אַ לאַנד פון קאַר-
ליסקעס (ליליפוטס). אַ נואַטליקער ריו איז דער גוליווער געווען צווישן
די דאָזיקע קלייניקע מענטשעלעך; יענע האָבן אים אָבער אין שלאָף
מיט טויזנטער דיניקע פעדים פעסט אַרומגעבונדן. און דער נואַטליקער
ריו איז ניט אימשטאַנד געווען די דאָזיקע דיניקע פעדים צו צערייסן,
אַזוי פיל זיינען די פעדים געווען אין צאָל; און דער ריו איז געלעגן
צווישן די קארליקעס אַ געבונדענער, מיט קיין אבר ניט געקאַנט רירן.
אַט אַזאַ טראַגישע פיגור איז אויך ר' אליהו אויס זוילנע געווען. אַ נאון,
אַ גייסטיקער ריו איז ער געווען, נאָר אַרום און אַרום געפענטעט מיט
טויזנטער פערעם פון אָפגעשטאַרבענע דינים און פאַרגליווערטע מנהגים;
אַ טיפער פאַרשער מיט אַ שאַרפן קריטישן אויג — און דאָך אַ בלינדער,
וואָס טאַפט אין דער פינסטער און קאָן ניט אונטערשיידן די פאַרטריקטע
שאַלעכץ פונם זאַפטיקן קערן, דאָס אָפגעשטאַרבענע פונם לעבעדיקן
תוך. דאָס שפיינועבס פונם פאַרחושכטן אָפגעזונדערטן תחום האָט פאַר
זיין אָדערבליק די שיינ פון דער זון פאַרשטעלט... אַלס געלערנטער
האָט דער ווילנער נאון בלייספּק געשאַפן דאָס באַדייטנדיקסטע און ווערט-
פולסטע, וואָס ס'איז נאָר מעגלעך געווען צו שאַפן אין די ענגע גרענעצן
פון דער דעמאָליטיקער רבנישער וועלט, ער איז אָבער פיי זיינע אויסער-
געוויינלעכע באַגאַבונגען ניט אימשטאַנד געווען זיך אַרויסצורייסן פון
די דאָזיקע ענגע גרענעצן. אַ טיפער פאַרשער און שאַרפער קריטישער
מוח, איז ער אין דער זעלבער צייט געווען אַ פאַנאַטישער קנאי, וואָס
פאַלט כורעים פאַר יעדן טויטן אות פונם געשריבענעם געזעץ. אויסער-
אָרדנטלעך שטרענג צו זיך גופא בנוגע צו „עבודת הבורא“, ד"ה צו
קיום המצוות, איז ער אין דער הינזיכט געווען ניט זווייניקער שטרענג
אויך בנוגע צו אַנדערע. אין ריטועלע פראַגן איז ער געווען אַן אמתער
איש מלחמה, וואָס איז געווען קאַפאַבל צו רודפן ער חרמה פאַר
אַ מינדסטן „קוצו של יוד“. יעדער דין אָדער מנהג מוז אויסגעפירט
ווערן אויפן שטרענגסטן אופן, און יעדע נטיה אויף מקיל צו זיין, ווען
עס געשעט אַפילו אויפן סמך פון חשובע רבנישע אויטאָריטעטן — דאַרף
באַשטראַפּט ווערן. בעת ער שרייבט זיין זון, יענער זאָל השנחה געבן זיינע
טעכטער זאָלן זיך אויפפירן פרום און מיט דרך-אריז, ווייזט ער דערפיי
אַן, אַז פאַר ניט פאַלגן, פאַר אַ ליגן זאָגן ופדומה „תכה אותן במכות
אכזריות“ — זאָלסטו זיי שלאָגן אומברחמנותדיק ⁴.

אַט דער בולט קנאישער שטריך אין דעם נאונס כאַראַקטער, בפרט

⁴ עלים לתרופה", 15, 22 (מיר ציפירן לויט דער חילנער אויסגאַבע, 1865).

זען עס האנדלט זיך וועגן „עבודת הבורא“ לויט זיין וועלטפאנעם, מאכט עס באגרייפלעך זיין אקטיווע ראָלע אין דעם קאמף קעגן דער חסידישער באוועגונג. דער רעליגיעזער קאמף, וואָס האָט אין יענער צייט אויסגעבראַכן צווישן תּוֹ „חסידים“ און די „מתנגדים“, האָט, ווי מיר וועלן ווייטער זען, געהאַט אויך ריין סאָציאַל־עקאָנאָמישע סיבות, ווי דאָס איז אויך געווען דער פּאַל ביי דער מחלוקת צווישן די ווילנער ראשי־הקהל און די אָנהענגער פון דעם „רב האחרון“ שמואל בן אביגדור. דער ווילנער נאון אָבער, וואָס האָט געשפּילט אזא אקטיווע ראָלע אין דעם דאָזיקן קאמף, האָט דאָ געהאַנדלט בלויז אויס ריין אידעאָלאָגישע מאָטיוון. אויסגעטאָן פון דער וועלט, האָט ער אין דער התחלה ניט געהאַט קיין שום באַגריף וועגן דער נייער באוועגונג, וואָס האָט זיך באוויזן אויף דער יידישער נאַס. פאַר די מתנגדים איז אָבער געווען זייער וויכטיק אויסצונוצן אין דעם קאמף דעם גאונס נואַלטיקן אויטאָריטעט. האָבן זיי טהאי טעמא זיך געפלייסט וואָס גיכער צו באַקענען דעם גאון מיט דער „אפיקורסות“ און „שערלעכקייט“ פון דער נייער באוועגונג, וואָס קאָן נאָך חלילה ברענגען צו „הריסת הדת“. דער ווילנער גאון האָט געמוזט זיך פאַרהאַלטן מיט שנאה צו דער חסידישער תּוֹרה, וואָס איז אַרויסגעטראָטן מיט דעם דעוויז, אז אָן דעם לעבעדיקן גייסט פון התלהבות איז טויט און אָפּגעשטאַרבן דאָס געשריבענע אות פונם געזעץ, און אין דער רעליגיעזער פראַקטיק איז אַמוויכטיקסטן ניט דאָס מעכאַניש־פּאַר־זעלע מקיים זיין דעם דין, נאָר דאָס דורכדרינגען דעם דין מיט וואַרעמען און לעבעדיקן אינהאַלט, ווייל אויפן רעליגיעזן געביט איז די מאַראַל העכער פונם קולט, און דאָס באַוווּסטיגקע איבערצייגונג־געפיל איז וויכטיקער פון דער מעכאַניש אָפּגעטאַנענער מצווה. אָן אַסקע־טישער פרוש ווי דער גאון איז געווען, וואָס איז געווען פעסט איבער־צייגט, אז „אין היצר הרע נא אלא מתוך אכילה ושמחה“, האָט ער גע־מוזט זיך פאַרהאַלטן מיט גרויס השר צו דעם בעש״טס מימרא, אז „דער מענטש דאַרף שטענדיק פריילעך זיין, וואָרעם גאָט דינען קאָן מען ניט מיט עצבות נאָר בלויז דורך שמחה“. דאָס ביטול־געפיל, מיט וועלכן די חסידים האָבן זיך פאַרהאַלטן צו די טרוקענע „לומדים“, היינט דאָס, וואָס זיי האָבן אַיינגעפירט זייערע אַייגענע „חסידישע“ קלייזלעך מיט אָן אַייגענעם נוסח — דאָס האָט נאָך מער אַויפּגעבראַכט דעם גאון קעגן דער נייער סעקטע. ער האָט אין איר געזען דעם דירעקטן המשך פון דער שבת־צבישער סעקטע, די גרויסע געפאַר פאַרן קיום היהדות. האָט ער באַשלאָסן, אז — „עח לעשות לך הפרו תורתך“, בכרי צו שיצן דעם דת דאַרף מען זיך ניט אָפשטעלן פאַר די שטרענגסטע מיטלען. אויף זיין

באפעל האָט מען אין אַלע ווילנער שולן און בתי־מדרשים, ביי שוואַרצע ברענענדיקע ליכט און שטורמישע תקיעות פון שופרות, מהרים געווען אַלע חסידים. ווען דער שטאַט־מגיד ר' חיים, וואָס האָט געהאַלטן מיט די חסידים און האָט אונטער די אויגן פוגע בכבוד געווען דעם ווילנער גאון, איז לויט דער פּאָדערונג פון דער קהילה געגאַנגען צום גאון בעטן מחילה, האָט יענער אים געענטפערט מיט גרויס ירגון, אַז אויף זיין כבוד וואָלט ער אים מוחל געווען, אָבער אויף כבוד ר' ותורתו קאָן ער ניט מוחל זיין ניט אים, ניט זיינע חברים לעולם ועד. „רבי, האָט דער מגיד געבעטן, באַשטימט זאָר אונז אַ תשובה!“ „בל באיה לא ישובו!“ פאַר רשעים איז קיין רעטונג ניטאָ, איז געווען דעם גאונס ענטפער. „ווען איך זאָל זיין בכוח — האָט דער ווילנער גאון דערקלערט — וואָלט איך זיי (די חסידים) דן געווען, ווי אליהו הנביא האָט דן געווען די נביאי הפעל“³⁶. ווען דער ראש פון די ווייסרוסישע חסידים, דער לאדיער רבי שניאור־זלמן, איז ספעציעל געקומען קיין ווילנע בכדי זיך זען פערזענלעך מיטן גאון און אים איבערצייגן, אַז די חסידים זיינען בלל ניט קיין פורצי גדר און גראָבן ניט אונטער די יסודי הדת — האָט דער ווילנער גאון אים ניט צוגעלאָזט צו זיך אויס דעם טעם, וואָס מיט אַ „מין ישראל“, מיט אַ יידישן אַפיקורס איז „אסור להתפח“, דאַרף מען קיין וויכוחים ניט פירן. זיין שנאה צו די חסידים איז נאָך מער געוואַקסן נאָכדעם, ווי דער פולנאַגער רב, יעקבייסק, דעם בעשטס אַ תלמיד, האָט פאַרעפנטלעכט זיין „תולדות יעקב יוסף“, אין וועלכן עס זיינען צום ערשטן געגעבן געוואָרן אין סיסטעמאַטישער פאָרם די יסודות פון חסידות. אין דעם דאָזיקן ווערק טרעט באַזונדערס בולט אַרויס דער ביטול, מיט וועלכן די חסידים האָבן זיך פאַרהאַלטן צו די „לומדים“; דערצו ווערט נאָך דאַרט אויף אַ גאַנץ ריזיקאַלישן אופן דורכגעפירט דער פאַנטעיסטישער שטאַנד־פונקט, אַז אַלץ, וואָס עקסיסטירט, זיינען דעם באַשעפערס „לבושים“, ווי אויך דעם בעש'טס גרונטזאָץ, אַז עס איז ניטאָ קיין שאַרפע גרענעץ ניט בלויז צווישן חומר און גייסט, נאָר אויך צווישן דעם גוטן און שלעכטן, ווייל דאָס שלעכטע איז דאָך די גרונטלאַגע פאַרן גוטן. אויפן באַפעל פונם גאון האָט מען אין פילע ערטער עפנטלעך פאַרברענט די חסידישע כתבים, און אין אַלע ווילנער בתי־מדרשים האָט מען אום שבת אויסגערופן אַ כרוז, אין וועלכן עס ווערט נאָך אַמאָל באַשטעטיקט דער חרם קעגן די חסידים. אין אַ געמישטער שפראַך, האַלב יידיש, האַלב העברעיִש, ווענדט מען זיך „צו כל הסהל הקדוש“, אַז זיי זאָלן אָנגורטן

³⁶ ד. כתבא אין „השלוח“, XX, 364.

ווייערע לענדן „להחזיק דת תורתנו הקדושה ולכלות קוצים מן כרם עדת ישראל... און די וואָס זיינען מחזיק ידיהם און גיבן עצות און זיינן מחפה אויף זיין, איז חל כל החרמות... איטליכער מענטש זאל זיין מרחיק זיין בשתי ידים, צא תאמר לו, און זיינען מוחרם ומנורה, מופרש ומובדל מכל עדת ישראל, און פשיטא דאס מען טאר זיך ניט מדבק זיין אין ריידן מיט זיין. גם דיא לייט, וואס זיינען מכת ההוא בקהילתנו, איז חרם גדול, אז זיי מוזין עוקר דירה זיין מקהילתנו עם נשיהם ובניהם... און ווער עם וועט עובר זיין, איז מוחרם ומנודה וכל הארורים והקללות יחולו על ראשו" ⁸⁶.

עס איז אויסער ספק, אז דאָס האָבן עם די גערודפטע חסידים זיך באטייליקט אין דער אויבן-ציטירטער אַנקלאָגע ⁸⁷, אין וועלכער עם ווערט צווישן אלע אנדערע חטאים, וואָס די ראשי הקהל זיינען באַגאַנגען, אויך דערמאָנט דער פּאַקט, וואָס „עפּים אַ עליאַש זאַלמאַנאָוו“, וועלכן מען רופט מיטן ביינאָמען „חסיד“, טוט גאַרניט און דאָך האַלט מען אים אויס אויף עהלס חשבון ביר רחבה און באַפרייט אים נאָך פון אלע אַפּ-צאָנגען. אין הספּם דערמיט באַקומט אויך אַ געוויסן רעאַלן באַדן די מסורה, אז דער ווילנער גאון איז אין אָנפאַנג 1788 אָפּגעזעסן עטלעכע וואָכן אין ווילנער פעסטונג. ביז אין סוף פון זיין לעבן האָט דער קנאַישער גאון געפירט דעם פאַרביטערטן קאַמף קעגן די „פורצי גדר“, די חסידים. אַ יאָר פאַר זיין טויט (1796) האָט ער זיך געווענדט מיט אַן אָפּגעס בריוו „אל החרדים על דבר ד' ועל תורתו, בני אברהם יצחק ויעקב“, אז יעדער, ווער עם טראַגט נאָר אַ יידישן נאָמען און האָט „גאַט פאַרכט אין האַרצן“, אויף דעם איז מוטל ער זאָל אָן רחמנות רודפן די חסידים „להדפם ולרדפם בכל מיני רדיפות ולהכניעם עד מקום שיד ישראל מנעת“, ווייל גרויס איז זייער זינד „וקשים המה לישראל כספחת“. און נאָך עטלעכע טעג פאַר זיין טויט ווענדט ער זיך נאָכאַמאָל מיט אַן אָפּ-געס בריוו צו די ראשי הקהילות זיי זאָלן ניט פאַרגעסן אין דער מחלוקת לשם שמים און זען אויסראַטן די חסידים. „לא יחמול איש עליהם ולא יחנם — עם זאָל אויף זיי קיינער קיין רחמנות ניט האָבן, אָפּגעשטויסן און אָפּגעזונדערט זאָל בלייבן די דאָזיקע זינדיקע עדה, והשומע להם ימתח על העמוד — און ווער עם פאַרבינדט זיך מיט זיי — דאַרף פאַ-שטראַפט ווערן“.

86 דאָרפן, 528.

87 זע אויבן, ו' 161.

זעקסטער קאפיטל

דעם הילנער נאונס תלמידים. — דער רובנער מניד. — נייע שטרעבונגען. — צוריק צו טשה בן טייטן. — די אמת-יוכנס. — דער רב שיטה כליסא, רפאל לעהי דער „בעל השבון“ און ישראל אויס זאמאנשט. — אבא בלאסק און שלמה טייטן.

מיר האָבן שוין אין פאָריקן קאָפיטל אָנגעוויזן, אז דער ווילנער נאון איז געשטאנען אויף דער גרענעץ צווישן צוויי וועלטן, א טאָפּלטיקע געשטאַלט אויפן סאַמע שיידוועג. מיט ביידע פּיס איז ער געשטאַנען אין אַלטן עבר, און דאָך איז ער אויף געוויסע געפּיטן אַ מחדש געווען, איינער פון די ערשטע אויף דער יידישער גאַס, וואָס האָבן אָנגעוויזן נייע וועגן, וועלכע פירן צו אַ פרייערער ברייטערער וועלט. אַן עקסגוטיקער קעמפּער פאַרן אַלטן שולחן-ערוך-רבנות מיט אַלע זיינע דינים, חומרות און דיקדוקים — איז ער דאָך אין געוויסן זין געווען אויך אַן אָנאָגער פון אַ נייער תקופה — אַ תקופה פון אויפקלערונג און וועלטלעכן וויסן פאַר די יידן אין ליטע, וואָס זיינען אין יענער צייט מיטן צעפאַל פון דער פּויר-לישער מלוכה אַרונטערגעפאַלן אונטער דער ממשלה פון דער רוסישער גרויסמאַכט. ער, מיט זיין נואַלטיקן אויטאָריטעט, איז געוואָרן דער גרונטזייל, דער עמוד הימיני פאַר אַלע די, וואָס האָבן געשטרעבט צו וועלטלעכן וויסן און זייער דורשטיק זוכנדיקער נייט האָבן ניט געקאָנט באַפרידיקן ניט די סודות פון דער קבלה מעשית, ניט דער טרוקענער פּילפּול. פאַר זיי אַלע איז דער נאון געווען די צענטראַלע פיגור, דער זיכערער שירעם, צו וועלכן עס האָבן זיך געצויגן אַלע וויסנסדורשטיקע. אַפילו די, וואָס האָבן געלעבט ווייט פון ווילנע, זיינען דאָך זייערע אויגן געווען געווענרט צו אים, דעם נאון. פון ווייט אַרום פּלעגט מען „עולה רנל“ זיין קיין ווילנע, און גליקלעך האָט זיך געשעצט יעדער, ווער עס האָט געהאַט די זכיה צוגעלאָזט צו ווערן צו דעם חדר מיוחד און ריידן פּה אַל פּה מיטן גרויסן פּרוש, הערן תורה פון זיין מויל גופא. דער אויבן-דערמאָנטער מניד יחזקאל פּיוול דערציילט מיט גדלות אין דעם

פאררעדע צו זיין „תולדות אדם“, אז ער האָט זוכה געווען גאַנצע סינף מאָל צו ריידן פּה אל פּה מיטן ווילנער גאון.

א גאַנץ באַזונדערן אָרט פאַרנעמט צווישן דעם נאָנס מקורבים איין אינגאַרטיקע און אָריגינעלע פּערזענלעכקייט. יעקב בן זאב קראַנץ האָט דער דאָזיקער מאַן געהייסן, נאָר זעלטן ווער עס ווייס און געדענקט דעם דאָזיקן נאָמען, וואָרעם באַרימט און באַליבט אין געדעכעניש פּונם פּאָלק איז קראַנץ ניט אונטער זיין פּריוואַטן נאָמען, נאָר סתּם אַלס „דובנער מגיד“. ער איז ניט געווען קיין קעמפּער פאַר ווייסן, פאַר ביל-דונג, ער האָט ניט געזוכט קיין נייע וועגן, א פּשוטער מגיד איז ער גע-ווען, און דאָך איז ער געווען פּון די נייע, פּון די פּאַפּרייער; איינער פּון די, וואָס האָבן געפּרוּווט אַריינברענגען אינם געשטיקטן אַוויר פּונם בית-המדרש פּרייע לופּט, זאַפּט פּון לעבן און ריחות פּון פּרישע פּעלדער... געבאָרן אין 1740 אין אַ חשובער רבנישער פּאַמיליע אין שטעטלע זשעטל (ווילנער גובערניע), איז יעקב קראַנץ צו 18 יאָר געווען מגיד אין מעזריטש, דערנאָך געפּראַוועט אַ קורצע צייט מגידות אין זשאַלסיעוו, גאַנצע אַכצן יאָר אין רובנע, דאָן אין וואָלאָדאווע, כעלם און צולעצט אין זאַמאַשטש, וווּ ער איז געשטאָרבן אין 1804. ווי ווייניק איז אָבער דער דאָזיקער מגיד ענלעך געווען צו די מגידים פּון יענער צייט, הן צו די, וואָס פּלעגן אַנוואַרפן אַן אימה אויפן עולם מיט די שרעקלעכע יסורים, וואָס שטייען פאַר אין גיהנום פאַר דער מינדסטער עבירה, הן צו די אַנדערע, וואָס זייער גאַנצער מיין איז געווען אַרויסצוווייזן פאַר זייער אוידיטאָריום זייער גרויס חריפות אין פּילפּול, איבערראַשן די צוהערער מיט שפּיציקע המצאות. פּון אַ גאַנץ אַנדער שניט איז דער „דובנער מגיד“ געווען. אין דער אַרכיטעקטאָניק פּון זיינע דרשות פּלעגט ער זיך דווקא האַלטן אין דעם אַלטרעסטיגעזעצטן נוסח. די דרשה הייבט זיך אָן מיט אַ באַשטימטן פּסוק פּון דער סדרה, מיט איינעם פּון די פּסוקים, וואָס איז עפעס ניט אין גאַנצן גלאַט און בעט זיך, ווי רש"י זאָגט — „דרשני“ — אים אויסטייטשן, דערקלערן. און אָט אין דעם פאַרענט-בערן דעם פּסוק, אין דער אייגנטלעכער אַרט דערקלערן לינט דער גאַנצער חן און אָנציענדיקע קראַפּט פּון דעם דובנער מגידס דרשות. יעקב קראַנץ בויט ניט זיינע דערקלערונגען אויף חריפותדיקע פּשטלעך, ער שיט ניט מיט ציטאַטן און פּסוקים פּון די הייליקע ספרים — ער ווענדט זיך צום פּשוטן לעבן, צום לעבעדיקן קוואַל פּון פּאָלקסשאַפּן, און פּון דאָרט שעפּט ער גאַנצע אוצרות, וווּנדערבאַרע פּערל און אבנים טובות. אין דעם „דובנער מגיד“ האָט דער יידישער קיבוץ מפּליא געווען ניט אַזוי זיין אויסערנעוויינלעכן רעדנערישן טאַלאַנט, נאָר דער עיקר זיין

נוואלטיקע פיקחות און טיפע לעבנסגעניטקייט. א פיקח איז דער דובנער מגיד געווען, נאָר די פיקחות זיינע איז געווען אַ גאַנץ איינגאַר-טיקע: ניט קיין לומדישע, נאָר אַ ריין פאָלקסטימלעכע, ניט פון ספרים געשעפטע, נאָר אויס די טיפענישן פונם פאָלקסלעבן. דאָס איז געווען איינער פון די פאָלקס-חכמים, וואָס זאָפן אין זיך איין דאָס פיקחות פונם קיבוץ, פונם כלל, פונם פראַקטישן לעבן גופא, וואָס איז דער פועל-יוצא, דער סך-הכל פון גאַנצע דורות. וואָרעם מיט אַ זעלטענער גאָב איז דער דובנער מגיד געווען געבענטשט, פון וועלכער ער האָט אפשר אַליין ניט געוואָסט: אַ ניצוץ פון אַ דיכטער איז אין אים געווען פארבאָרגן, וואָס דענקט ניט אין פאָרם פון אַבסטראַקטע באַגריפן, נאָר אין לעבעדיקע בילדער און פאָרגלייכונגען. אַ קינסטלער-אויג האָט ער געהאַט, וואָס באַ-מערקט דאָס, וואָס ס'איז פארבאָרגן פאַר פשוטע בשר-ודמם, און דווקא דאָס פארבאָרגענע איז דאָס וויכטיקסטע, דער תוך פונם לעבן. די גאַנץ אַבסטראַקטע און פאַרפאָנטערטע פראָבלעמען פאַרשטייט דער דובנער מגיד אָנצוקליידן אין אַן איינפאַכן און אמת פאָלקסטימלעכן לבוש; טרוקענע, שכלדיקע כללים ווערן ביי אים מגולגל אין שיינע אַלעגאָריעס און משלים, וואָס שפראַצן מיט לעבנסגעניטקייט און פאָלקס-פיקחות. טיפע רעיונות, האַרבע פראָבלעמען און שאלות באַקומען ביי דעם דאָר זיין מגיד אַזאַ אויסטערליש שיינע הלבשה, ווערן מגולגל אין פשוטע מעשהלעך און פאָלקסטימלעכע גלייכווערטלעך, באַגאַסן מיט אַ באַזונדערן חן.

די מעשיות, וואָס זיינען איינגעפלאַכטן אין דעם דובנער מגיד'ס דרשות, זיינען גאַנץ פאַרשיידנאַרטיק: אייניקע פון זיי דערמאָנען די אַלע-נאָריעס, מיט וועלכע עס פלעגן זיך באַנוצן די דענקער פון דער אַנטיקער וועלט, אַנדערע ווידער טראַגן אויף זיך דעם שטעמפל פון נאַיווער פאָלקסטימלעכקייט.

בכדי צו באַקענען דעם לייענער מיט דעם דובנער מגיד'ס איינגאַר-טיקער האַמילעטיק, וועלן מיר דאָ ברענגען אַ פאָר פראַגמענטן אויב זיינע דרשות:

עס שטייט אין דער תורה: כבד את אביך. ואת אמך — זאָלסט ערלעך האַלטן פאָטער און מוטער. אַלץ, וואָס טאַטע און מאַמע הייסן, איז אַ חיוב מקיים צו זיין. פּרעגט זיך אָבער: ז'ועמעס באַפעל דאַרף צום ערשטן דערפילט ווערן: דער באַפעל פון פאָטער און מוטער, צי דאָס געבאָט פון גאָט יתברך? ענטפערט דערויף יעקב קראַנץ מיט אַ שיינער

באַלקס־מעשה, וואָס איר מאַטיוו איז זייער פאַרשפּרייט אויך ביי אַנדערע מזרח־פעלקער ¹:

אַמאָל זיינען געווען דריי חברים, האָבן זיי באַשלאָסן צו לאָזן זיך איבער דער וועלט לערנען אַלערליי חכמות. זיי האָבן זיך דערביי אָפּגערעדט, אַז אַלע דריי וועלן זיך צעפּאַרן אין פאַרשיידענע לענדער, און צו אַ פעסטגעזעצטער צייט וועלן זיי זיך אַלע ווידער צונויפקומען אויף איין אָרט. און פּך הווה. צום באַשטימטן טערמין זיינען זיך די דריי חברים צונויפקומען אויפן באַטרעפּנדיקן אָרט, און יעדער באַזונדער האָט אָנגעהויבן צו דערציילן, וואָסערע חידושים ער האָט אויסגעלערנט אויף דער וועלט. איינער דערציילט, אַז ער האָט צוגעטראַכט אַזאַ חידושימדיק שפיגעלע, וואָס ווי נאָר מען קוקט זיך אין דעם איין, זעט מען אַלץ, וואָס עס קומט פאַר אויף דער גאָרער וועלט. דער צווייטער באַרימט זיך, אַז ער האָט צוגעטראַכט אַזאַ רייטוואָגן, וואָס מען קאָן מיט אים דורכמאַכן דעם ווונדערבאַרסטן „ספיצת הדרך“, און אין איין אויגנבליק קאָן ער אייך ברענגען אין די ווייטסטע מקומות ². דער דריטער דערציילט, אַז ער פאַרמאָגט אַ חידושימדיק גן־עדן־עפעלע, וואָס היילט גלייך אויס פון אַלע מיני קרענק, און ווי נאָר דער קראַנקער טוט דאָס עפעלע אַ שמעק, ווערט ער אויפן אָרט געזונט. מיר פון דער שווערער נסיעה, האָבן זיך די דריי חברים געלייגט אָפרוען. דערנאָך האָט דער ערשטער אָנגעהויבן צו באַטראַכטן זיין ווונדערבאַר־שפיגעלע. דערזעט ער גלייך ווי אין דער רעזידענץ־שטאָט איז אַ גרויסע בהלה, אַלע לויפן צום פּאַלאַץ, וווּ דעם מלכס בתיחידה ליגט געפערלעך קראַנק און אַלע דאָקטוירים האָבן זיך שוין מייאש געווען. האָבן זיך אַלע דריי חברים גלייך אַרײַנגעזעצט אין דעם ווונדערבאַרן רייטוואָגן, אין איין אויגנבליק זיינען זיי שוין אין דער רעזידענץ־שטאָט געווען, מען האָט זיי גלייך אין פּאַלאַץ אַרײַנגעלאָזט און ווי נאָר די קראַנקע בתימלכה האָט אַ שמעק געטאָן דאָס גן־עדן־עפעלע, איז זי גלייך אויפגעשטאַנען פריש און געזונט. די פרייד איז געווען אין לשער, אַלע האָבן מסליא געווען די חכמה פון די דריי חברים, וואָס אַדאָנק זיי איז דעם קייסערס איינציקע טאָכטער ניצול גע־וואָרן. דער איבערגליקלעכער קייסער האָט דערקלערט, אַז אַלע זיינע אוצרות זיינען צו סליין, ער זאָל מיט זיי קאָנען באַצאָלן פאַר דעם גרויסן חסד, וואָס זיי האָבן מיט זיין טאָכטער געטאָן; ער איז דערפאַר גרייט

¹ אַ נאַנץ איינגאַרטיקן ייִדישן וואַריאַנט פון דער דאָזיקער געשיכטע זע אין דעם זאַמלבוך „ביי אינו יידן“, 68-69.

² אין דעם אַראַבישן נוסח פון דער דאָזיקער געשיכטע פיגורירט אויפן אָרם פון אַ רייטוואָגן — אַ סליענדיקער סעפּעך.

אָוועקגעבן זיין טאַכטער פאַר אַ פּרוי דעם פּון די דריי רעטער, וועלכן זיי גופא וועלן פאַשליסן. האָבן די דריי חברים ניט געקאַנט צווישן זיך מושווה ווערן, ווייל יעדער פון זיי האָט געטענהט, אז ער איז בעל מצר. דער ערשטער האָט אָנגעוויזן, אז ווען ניט זיין שפיגעלע, וואָלטן זיי דאָך זיך ניט דערוואַסט וועגן דער גרויסער געפאַר, אין וועלכער די בת-מלכה האָט זיך געפונען; דער צווייטער האָט געטענהט, אז ווען ניט זיין רייט-וואָגן, וואָלטן זיי ניט באוויזן אָנקומען פאַציימנס מיט זייער הילף, און דער דריטער האָט אויפגעוויזן, אז געזונט געמאַכט די קראַנקע בת-מלכה האָט דאָך קיין אַנדער זאַך ווי זיין ווונדערבאַר עפעלע. נאָך דעם, ווי מען האָט געזען, אז די חברים קאַנען זיך ניט צונויפריידן, האָט מען פאַר-שלאָסן — לשאול את הנערה, פּרעגן די בת-מלכה אליין. האָט יענע גע-ענטפערט: אַוודאי, אין דעם, וואָס איך בין געזונט געוואָרן, האָב איך אין אַ גלייכער מאָס צו פאַרדאַנקען אַלע דריי חברים גלייך. דאָס אַלץ איז אָבער פּנוגע צו דעם, וואָס ס'איז שוין געשען; אָבער אויף להבא, אויף מיין ווייטערדיקן לעבנסוועג וועל איך מיך שוין ניט נייטיקן ניט אין דעם שפיגעלע, ניט אין דעם רייטוואָגן. פּלויז דעם ווונדערליך-עדן-עפל וועל איך שטענדיק נייטיק האָבן, ווייל דאָס איז דאָך דער קוואל פון געזונט און לעבן...

נאָך דער מעשה, גייט יעקב קראַנצט דערקלערונג „אונזערע חכמים זאָגן, אז „ג' שותפים לאדם" — דריי פאַטיליקן זיך אין דער געבורט פונם מענטשן — הקפ"ה, אָב ואם, גאָט ברוך-הוא און פאַטער און מוטער. אַוודאי האָט דער מענטש צו פאַרדאַנקען זיין מאַטע און מאַמע, וואָס ער איז אויף דער וועלט געבאָרן. דאָס איז אָבער אַ זאָך, וואָס איז שוין פון לאַנג געשען, אין גאָטס גענאָד און השגחה נייטיקט זיך אָבער דער מענטש בל ימיו, יעדע מינוט און יעדע רגע.⁸

אינם גייסט פון די קרמונישע וועלט-חכמים איז געבויט דעם דובנער מגידס פּאָלגנדיקער משל: ער פרענגט אַ מיטרא פון אַן אַלטן מדרש, אז איינס פון די צען טייערסטע זאַכן אין דער וועלט איז — די פאַרנעצמאָסייט פון דעם מענטשנס פאַרשטאַנד (סכלות מעט). פּרעגט דער דובנער מגיד: איך יתכן? ווי איז מעגלעך, אז „הסכלות הוא מן הדברים חסרים שנבראו בעולם?" דערקלערט ער דעם דאָזיקן מדרש מיט פּאָלגנדיקער מעשה:

אַמאָל האָט געלעבט אַ גרויסער עושר, נאָר אַ שרעקלעכער קמצן. ער האָט שטענדיק פּחד געהאַט מאַמער וועט מען זיך אונטערקוקן, ווי

⁸ משלי יעקב, גוב' 21.

ער האלט זיין נאָלד און זילבער; האָט ער זיינע רייכטימער באַהאַלטן אין די פאַרבאַרגנסטע ערטער, קיינער זאָל ניט וויסן. האָט זיך אָבער גע- מאַכט, אז דער קמען איז ראַפּטאָם געשטאַרבן, האָט ער דעם סוד פון זיינע אוצרות מיט זיך אין זיין סכר באַגראָבן, און קיינער האָט ניט גע- וווסט, וווּהיין זיין רייכטום איז אַהינגעקומען. דעם קמענס הויז איז איבערגעגאַנגען פירושה צו זיינעם אַ קרוב, און יענער האָט קיין באַגריף ניט געהאַט, אז דאָרטן זיינען גרויסע אוצרות באַהאַלטן. מאַכט זיך אַמאָל ביים נייעם באַלעבאָם האָט זיך אַ גאָלדענע מטבע אויס דער האַנט אַראַפּגעגליטשט און ווייט זיך ערגעץ פאַרשטופּט, און דער באַלעבאָם האָט זי ניט געקאַנט געפינען. האָט ער געזוכט אין אַלע ווינקעלעך, ביז ער האָט באַשלאָסן אויפרייסן אַ ברעט אינם דיל, אפּשר איז די מטבע דורך אַ שפּאַלט אַרונטערגעפאַלן. ווי גרויס איז אָבער געווען זיין איבער- ראַשונג, בעת ער האָט דאָרט, אויפן אָרט פון זיין פאַרלאָרענער מטבע, געפונען אַ נאַצן טאַפּ מיט גאָלדענע רענדלעך. ער האָט אַלץ ווייטער געזוכט זיין פאַרלאָרענע מטבע, און דערביי געפונען אַלץ נייע אוצרות. ווען ער האָט ענדלעך געפונען די פאַרלאָרענע מטבע, איז זי ביי אים גע- זען שטאַרק מיינער און ער האָט זיך מיט איר ניט געוואָלט צעשיידן, ווייל איר האָט ער דאָך אַ פאַרדאַנסען זיין גאַנץ עשירות.

נאָך דעם משל גייט דער נמשל: גאָט ברוך-הואַ — דערקלערט יעמב קראַנץ — האָט דעם מענטשן באַשאַפּן מיט אַ שוואַכן, באַגרענעצטן! שכל, נאָך ווייל דער מענטש פאַרשטייט אזוי ווייניק — דורשט ער פּל ימיו נאָך דעם, וואָס ער איז ניט משיג און וואָס ס'איז פאַרבאָרגן פאַר זיינע קורציכטיקע אויגן. וואָס באַגרענעצטער ס'איז דעם מענטשנס וויסן — אַלץ מער זוכט ער, און אַלץ גרעסער ווערן די אוצרות, וואָס ער דערווערבט און זאַמלט...

עס שטייט אין פּסוק (תהלים, קי"ג): „ממזרח שמש עד מבוא מהולל שם ד'“ — פון עס מזרח ביו סוף מערב ווערט געלויבט גאָטס נאָמען. עס זיינען אָבער אויף דער וועלט פאַראַן אזוי פיל געצנדינער, און זיי טוען דאָך ניט גאָט דעם באַשעפּער לויבן, נאָר זיי קניען פאַר שטיינערנע און הילצערנע אָפּגעטער? דערציילט דערביי דער דובנער מגיד פּאָלגנדיקע מעשה: ס'איז געווען אַמאָל אַ גרויסער חכם, וואָס זיין נאָמען האָט געקלונגען איבער אַלע לענדער. איז געקומען אַ רמאי, איז אַרומגעפאַרן פון שטאָט צו שטאָט און האָט זיך אומעטום אויסגעגעבן פאַר דעם דאָזיקן חכם. האָט מען אין יעדער שטאָט דעם רמאי אויפגע- נומען מיט גרויס כבוד. דעם חכמס באַקאַנטע און סקורבים האָבן זיך וועגן דעם דערוויססט, זיינען זיי געוואָרן מלאַ הימה, דער חכם אָבער האָט

דערביי געשמייכלט. „לאָזט אים געווערן — זאָגט ער זיינע באַקאַנטע — דער רמאי טוט דאָך דערמיט פאַרשפּרייטן מיין נאָמען, און דער פּבוד, וואָס מען גיט אים אָפּ, איז דאָך פאַר מיר באַשטימט.“ די געצנדיגער — דערקלערט ווייטער יעקב קראַנץ — קניען טאַקע פאַר שטיקער האַלץ, זיי גופא מיינען אָבער, אז זיי קניען פאַרן אמתן גאָט, פאַרן גאָט פון לעבן און באַשאַפּן. „ואם כן הלאַ בין כך יתכבד שם האלהות“ — ווערט דאָך סיי ווי גאָטס נאָמען געלויבט און געאַכפערט.⁴

פרוּווט דער דובנער מניד דערלאַנגען טרייסט און האַפּענונג דעם פאַרוואַנגלטן פּאָלק⁵, איז ער מפּליא דעם מענטשנס גרויסקייט, פאַר וועלכן מלאכים טוען מיט יראַת־הפּבוד קניען⁶. שטענדיק זעען מיר פאַר זיך דעם פּיקח, וואָס ווייס אזוי גוט דעם גייסט פונם פּאָלק און פאַרשטייט מייסטערשאַפט אויפצווועקן די אינטימסטע סמרוּנעס פון זיין נשמה. אמת גייסטיקער אַדלשטאַלץ הערט זיך אין יעקב קראַנצס מעשהלע וועגן דעם בן־מלך, וואָס געפינט זיך אין אומחן ביי זיין פּאָטער⁷. אַ בן־מלך האָט זיך מיט עפעס פאַרשולדיקט ביי זיין פּאָטער; האָט אים דער מלך פון זיין פּאָלאַץ פאַרטריבן, בלאַנקעט ער זיך נעכעך אַרום צווישן פרעמדע מענטשן, ביז ער האָט זיך פאַרדונגען פאַר אַ קנעכט ביי אַ פּויער אין דאָרף. דער פּויער איז געווען אַ מגושמדיקער און זייער האַרטי־האַרציקער מענטש, פלעגט ער זיין קנעכט קאַרגן דאָס שטיקל פרויט און שטאַרק אים באַלאַסטיקן מיט שווערער אַרבעט. אין פּיל יאָרן אַרום האָט דער מלך זיך פאַרבענקט נאָך זיין פאַרטריבענעם זון און ער האָט באַשלאָסן אים אויס־צוזוכן. ווי דערציטערט איז דער פּאָטער געוואָרן, בעת ער האָט דערזען, ווי זיין זון, וואָס אים איז דאָך אָנגעצייכנט געווען צו רעגירן איבער גאַנצע לענדער און מדינות, איז אזוי דערנידערדיקט און געפאַלן, אז ער טראַכט בלויז וועגן דעם ווי נושאַי־הן זיין ביים גראָבן אומוויסנדיקן פּויער, יענער זאָל אים געבן פרויט צו זאָט און אים גיט אזוי אומ־ברחמנותדיק מאַטערן מיט שווערער לאַסט־אַרבעט, וואָס איז איבער זיינע בוחות...

דער דובנער מניד איז געווען ביי אַלעמען געשעצט און געלויבט. אים האָט ליב געהאַט דאָס פּשוטע פּאָלק און אויך די גדולי הדור. מענ־דעלסאָן, מיט וועלכן יעקב קראַנץ האָט זיך באַקאַנט בשעת ער האָט פּאָ־זוכט פּערלין, האָט געקוואַלן פון דעם דובנער מגידם קונציקע משלים,

4 דאָרפן, 49.

5 דאָרפן, 16טער טעיל.

6 דאָרפן, 10טער טעיל.

7 דאָרפן, 209טער טעיל.

און ער האָט אים גערופן „דער יידישער עזאָפּ’“, און דער שטרענגער פרוש ר' אליהו גאון פלעגט אָפט שריפטלעך איינלאָרן צו זיך דעם דובנער מגיד, און פלעגט שטענדיק זאָגן, אז דעם דובנער מגידס גלייכ-ווערטלעך און איינפאלן מאַכן אים געזונט פון יעדער קרענק.⁸

אין דער טרוקענער, אַסקעטיש פאַרמרה-שחורהטער סביבה האָט יעקב קראַנץ אַריינגעטראָגן דעם מונטערן לעבנסלוסטיקן פּאָלקס-הומאָר. מיט זיין פרישן און קלאָרן נעמיט האָט דער דובנער מגיד זיך ניט גע-קאָנט באַנגענען ניט מיטן קונציקן שפינוועבס פון דעם חריפותדיקן פילפול, ניט מיט די מיסטישע אויפטוען פון דער קבלה מעשית; האָט ער זיך געלאָזט אַהין, ווהיין ס'האָט אים אינסטינקטיוו געפירט זיין נאָ-טירלעכע באַגאַבונג — צום לעבעדיקן קוואַל פון פּאָלקס-שאַפּן. יעקב קראַנץ איז אָבער ניט געווען דער איינציקער, וואָס האָט דעמאָלט גע-פרוּווט זוכן נייע וועגן. ער איז בלויז געווען איינער פון די ערשטע שוואַלבען, וואָס האָבן אָנגעזאָגט וועגן דער נייסטיקער יורונג און וועגן די נייע שטרעמונגען, וואָס האָבן אין דער צווייטער העלפט פונם 18טן י"ה זיך געמאַכט באַמערקבאַר אין דעם פּויליש-ליטווישן יידנטום.

מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, אויס וועלכע סיבות ס'האָט זיך נראָד פון דער צווייטער העלפט 17טן י"ה אָנגעהויבן דער אמתער יידישער מיטלאַלטער, די תקופה פון קולטורעלער פאַרווילדונג און אָפּגע-שטאַנענקייט. פאַרשטאַרט און פאַרגליווערט איז געווען די רבנישע וועלט. די משיחיש-מיסטישע שטרעמונגען האָבן זיך פאַרבלאַנדזשעט אין דעם לאַבירינט פון קרענקלעך-פאַנטאַסטישע חלומות, און הילפלאָז האָט זיך געראַנגלט דער פאַרקריפּלער געדאַנק אין דעם געדיכטן וואַלד פון גוואַלדיקע סתירות, פאַרלירנדיק דערביי די גרענעץ צווישן גוטס און שלעכטס, צווישן מאָראַליש ריינעם און שמוציק פאַרדאָרבענעם. און דאָך, ניט קוקנדיק אויף דער נייסטיקער פאַרקריפּונג און שטאַרקער עקאָנאָמישער ירידה, האָט דאָך דער פּאָלקס-אַרגאַניזם נאָך פאַרמאָגט גענוג געזונטע נייסטיקע כּוחות, וואָס האָבן זיך ביי די ערשטע נייסטיקע

8 זי: „עליות אליהו“, סע אױפּלאַגע, 72-73; „משלי יעקב“, 5. ווי דער חילונער גאון אַזוי האָט אויך דער דובנער מגיד ביי זיין לעבן ניש געדרוקט קיין איין חערק זיינע. ערשט נאָך זיין פּויע האָבן זיינע כתבים פאַרעפּנטלעכט זיין זון יצחק און זיין תלמיד א. ב. פּלאַס. זיינע באַדייטנדסטע ווערק זיינען: „אוהל יעקב“, דרוש (צום ערשטן געדרוקט אין 1870) און „ספר מרות“, וואָס ס'איז צום ערשטן דערשינען ערשט אין 1862 ביים אַ לאַנגער פּאַררעדע, ווי עס היערן גענעבן ביאָגראַפישע פרטים וועגן דעם פאַרפאַסער. אין 1886 האָט מ. נוסבאָים אויס שטעמיסל אַרויסגענומען פון דעם „אוהל יעקב“ אַלע משלים און מעשיות אין זיי פאַרעפּנטלעכט אין אַ פּאָוונדער חערק „משלי יעקב“.

באדינגונגען גלייך באוווּזן אויף דעם אייבערפלאך פון דעם געזעלשאפט-
 לעכן לעבן. אין דער זעלבער צייט, ווען די מיסטיש-מישישע שטרעמונג-
 גען האָבן געבאָרן דעם פראַנקוּז, וועלכער האָט דערקלערט אַן אַנטוויי-
 דענעם קאָמפּ דעם יידנטום, און די אָנהענגער פון דער דאָזיקער סעקטע
 זיינען אַרויסגעטראָטן מיט אַ פאַרבימערטער שנאה קעגן זייערע אייגענע
 פרידער, האָט אויס די טיפענישן פונם פּאָלקסלעכן זיך באַוווּזן אַ נייע
 שטרעמונג, וואָס איז אויפן באָדן פון דער זעלבער מיסטישער אידעען
 וועלט אויסגעוואַקסן אין אַ מעכטיקער „חסידות“-באַוועגונג, וועלכע האָט
 געהאַט אַ באַדייטנדיקע השפּעה אויף דער ווייטערדיקער קולטורעלער
 אַנטוויקלונג פון דעם גאַנצן מזרח-אײראָפּעישן יידנטום. נייע שטרע-
 מונגען האָבן זיך געמאַכט באַמערקבאַר אויך אין די אייבערשטע לומדישע
 קרייזן. עס האָבן זיך געבילדעט געוויסע עלעמענטן, וואָס האָבן זיך שוין
 ניט געקאָנט באַנוגענען ניט מיטן טרוקענעם פילאָסאָפּ, ניט מיט די מיס-
 טיער-מישישע חלומות. עס האָבן זיך באַוווּזן אַזוינע יחידים סגולה, וואָס
 האָבן דערשפּירט, ווען אַפילו נאָך גאַנץ טונקל און ניט קלאַר, אַט דאָס
 גרויסע און נייע, מיט וואָס דאָס קולטורעלע מערב-אײראָפּע איז דעמאָלט
 שוואַנגער געווען; האָבן זיי געזוכט און גאַנצעפאַרשט, געוואָלט זיך
 דערוויסן אין וואָס באַשטייט דער תּמצית פון אַט דעם נייענבאַרענעם...

דערביי האָבן שטאַרק מיטגעהאַלפּן פּאָלגנדיקע זייער וויכטיקע
 אומשטענדן. דער שולחן-ערוך-רבנות פון איין זייט, און גיפטיקע שנאה
 און גאוועהדיקער ביטול פון דער אַנדערער האָבן זיך טאַקע געפלייסט וואָס
 מער צו פאַרגרעסערן די מחיצה, וואָס האָט אָפּגעטיילט דאָס יידישע
 געמאָ פון דער אויסנוועלט. די עקאָנאָמישע אינטערעסן זיינען אָבער
 אַ גוואַלטיק שטאַרקער פאַקטאָר אין דעם געזעלשאַפטלעכן לעבן, און זיי
 איז עס געלונגען ערטערווייזן, און וואָס ווייטער אַלץ מער, דורכצוברעכן
 די פעסטע אָפּזונדערונגס-מויער. ווי גרויס עס איז ניט געווען די אָפּגע-
 זונדערטקייט פון דעם גייסטיקן לעבן אין דעם יידישן תּחום, עקאָנאָמיש
 זיינען דאָך די מזרח-יידן ניט געווען אַן עס לבדד ישפּון. פילע ליטווישע
 שטעט, ווי ווילנע, שקלאָוו ופּדומה, האָבן געטריבן האַנדל מיט קיניגס-
 בערג, דאַנציג, פראַנקפורט אויף דער אַדער; אויף די ליפּציגער יידיש
 האָבן יידישע סוחרים פון ליטע געשפּילט אַ באַדייטנדיקע ראָלע, און
 אַזוינע גאַליצישע שטעט, ווי בראָד, האָבן געהאַנדלט ניט בלויז מיט
 דייטשלאַנד, נאָר אויך מיט ענגלאַנד. ניט אָבער בלויז סוחרים האָבן
 געהאַט די געלעגנהייט זיך צו באַקענען מיט דער אײראָפּעישער וועלט,
 נאָר אויך די יידישע לומדים און יודעי התורה (אמת, אין יענע צייטן איז

דאָס תלמודישע וויסן געווען אזוי שטאַרק פאַרשפּרייט אין ליטע, אז דער למדן און דער סוחר האָבן גאַנץ אָפּט פיגורירט אין איין און דער זעל- בער פּערזאָן). פּוילן פלעגט שוין זינט דורות-לאַנג פאַרזאָרגן די דייטשע קהילות מיט מגידים, מלמדים און וויללערנער. די פּוילישע לומדים פלעגן אָפּט אָנקומען אין רייכע יידישע הייזער, וואָס האָבן אויס ריין-עקאָנאָ- מישע סיבות ניט געקאָנט פירן אַ גאַנץ אָפּגעזונדערט לעבן און בלייבן גאַנץ פרעמד דער אויסערלעכער קולטורעלער סביבה. מיר האָבן שוין אויבן געזען, ווי דער שטאָק-פרומער יעקב עמדן (יעב"ץ) איז זיך מתרעם אויף יידישע גבירים אין דייטשלאַנד, וואָס טוען נאָך דעם אָרטיקן אַדל און לאָזן זייערע קינדער לערנען פראַנצויזיש און מוזיק שפּילן. און אין דייטשלאַנד זיינען דעמאָלט גראָד פאַרגעקומען גרויסע שינויים אינם קולטורעלן לעבן. אין די אייבערשטע אינטעליגענטע שייכטן האָט זיך אַלץ מער געלאָזט מערקן די השפּעה פון די ענגלישע דענקער און פראַנצויז- זישע ראַציאָנאַליסטן און אויפקלערער. שעפּנדיק יניקה פונם שכנותדיקן פראַנטרייך, האָט דער דייטשער גאונישער גייסט אָנגעהויבן אויפצולעבן און עס האָבן זיך באַוווּזן די ערשטע גאָלדענע שטראַלן פון דער קלאַסי- שער תקופה אין דער דייטש-נאַציאָנאַלער ליטעראַטור. אַ גאַנץ ווייטן און קוים באַמערקבאַרן אַפּקלאַנג האָבן די דאָזיקע וויכטיקע קולטורעלע געשעענישן געפונען די ערשטע צייט אין דעם יידישן אַלמ-דערענקישן געטאָ; צי פרעמד און ווייניק פאַרשטענדלעך איז פאַר די ליטוויש-פּוילישע אורחים געווען די אייראָפּעיִשע אויסנוועלט; דאָך האָבן זיי מיט זייער חוש דערפּילט, אז דאָרט אין דער פרעמד זיינען גוואַלטיקע גייסטיקע אוצרות באַהאַלטן. זיי זיינען ניט געווען אימשטאַנד די דאָזיקע אוצרות ווי נעהעריק אָפּצושאַצן, נאָר פונם גייסטיקן דרעמל זיינען זיי דאָך אויפ- געוואַכט, זיי האָבן זייער רוי פאַרלאָרן... זיי האָבן נאָך אינגאַנצן געהערט דער אַלטער וועלט, דער אַלטער לעבנסשטייגער האָט ביי זיי זיין זין ניט אָנגעוואָרן, דאָך האָבן זיי זיך שוין מער ניט געקאָנט באַזונגענען ניט מיט די שפּיציקע המצאות פונם טרוקענעם פּילפּול, ניט מיט דעם פאַנטאַסטישן געוועב פון דער קבלה-מיסטיק. האַלב אויפגעוואַכט, האָבן זיי נאָך געטאַפּט אין דער פינסטער, און מיט אַ גיריקער פאַרשמאַכטער נשמה האָבן זיי געזוכט אַ מורה דרך, אַ וועגווייזער, וואָס זאָל זיי אַרויס- פירן אויפן ריכטיקן וועג, זיי זאָלן ניט דאַרפן בלאַנדזשען אין דער פינ- סטער. געזוכט האָבן זיי אין דער התחלה ניט אין דער פרעמד — אזוי ווייט זיינען זיי נאָך ניט געגאַנגען — נאָר ביי זיך אין יידישן תּחום. די רבנישע ליטעראַטור איז ניט געווען ביכולת צו שטילן דעם אויפגע- וואַכטן וויסנס-דורשט, און טאַקע דערפאַר לאָזט זיך אָנפאַנג צווייטער העלפט

פונם 18טן י"ה באַמערקן פּאָלנדיקע אינטערעסאַנטע דערשיינונג * : דער אויפסניי שטאַרק אויסגעוואַקסענער אינטערעס צו די מיטלאַלמער-לעכע אַראַביש-יידישע דענקער, בפרט צו רבנו משה בן מיימון. ווידער ווי אין די אַמאָליקע דורות איז דער רמב"ם געוואָרן דער לעבנס-לערער, דער „אורים ותומים" פאַר אַלע וויסנשאַפטיקע, און זיין „מורה נבוכים" איז אויפסניי געוואָרן דער זיכערער „ווענווייזער" פאַר אַלע „בלאָנדרזשענדיקע" און דורשטיק זוכנדיקע יונגע מוחות. און גיט צופעליק האָבן זיך דעמאָלט אויך די פאַרלענער אין מיימונים מייסער-ווערק דערמאָנט. דער „מורה נבוכים" איז געווען צווישן די ערשטע יידישע ספרים, וואָס האָבן דעם דרוק-וואַרשטאַט דערזען. מען האָט אים דערנאָך עטלעכע מאָל איבערגעדרוקט, דאָס לעצטע מאָל אין 1553. אין יענער צייט אָבער פאַרשטאַרקט זיך דער אינטערעס צו קבלה-ספרים, דער „זוהר" און דער „שולחן-ערוך" פאַרנעמען דעם נאַצן אויבנאָן, און דעם רמב"ם פּילאָזאָפּיש ווערק געפינט מער קיין פאַרלענער גיט אין משך פון קאַרנע צוויי הונדערט יאָר. דער „מורה נבוכים" איז געוואָרן צו פאַרדעכטיק, ער איז צו אָנגעשמעקט מיט „חכמות חיצוניות", וואָס קאָן נאָך ברענגען צו אַפיקורסות, קאָן, חלילה, אַראַפּירן פונם דרך הישר, דערווייטערן פון מצוות און מעשים טובים. ערשט ווען עס האָט זיך געלאָזט באַמערקן דער באַנייטער אינטערעס צו די מיטלאַלמער-לעכע חסידה-ספרים, האָט מען אויך געפונען פאַר נייטיק דעם „מורה נבוכים" אויפסניי איבערצודרוקן (יעסניץ, 1742).

איינער פון די ערשטע תורנים און אָנגעזעענע תלמודיסטן, וואָס האָבן אַרויסגעוויזן אַ גרויסן אינטערעס צו דער מיטלאַלמערלעכער פּילאָזאָפּיע, איז געווען דער אויפגעקלערטער רב שלמה בן משה כעלמא. מיר באַזיצן וועגן אים גאַנץ קנאַפע ביאָגראַפּישע ידיעות; עס איז אַפילו גיט פעסטגעשטעלט דאָס יאָר פון זיין געבורט. עס איז בלויז באַקאַנט, אז ער איז אַ געבאָרענער אויס זאַמאַשטש, אין די יונגע יאָרן איז ער געווען רב אין כעלם און דערנאָך האָט ער פאַרנומען דעם רבנישן פּאָסטן אין זיין געבורטשטאָט. נאָכדעם ווי ס'איז אין לעמבערג געשטאַרבן דער רב חיים ראַפּאָפּאָרט, האָט דער רוטישער זוואַיעוואָדע טשאַרטאַריסקי באַ-שטימט אויף דעם פרייגעוואַרענעם פּאָסטן שלמה כעלמא (אין דעצעמ-בער 1771). אין זעקס יאָר אַרום האָט זיך כעלמא אָפּגעוואָגט פון רבנות און זיך געלאָזט פאַרן קיין ארץ-ישראל. אויפן וועג האָט ער זיך אָפּגע-

* לידער האָבן די יידישע קולטור-אַרשער וייער ווייניק אויפגעקוואַקסיט גע-שענקט דער דאָזיקער דערשיינונג.

שטעלט אין סאלאָניקע, ווו ער האָט באַזאָרנט די צווייטע אויפלאַגע פון זיין הויפטווערק „מרכבת המשנה“ (א פירוש אויפן רמב"ם „יד החזקה“). ביי דער דאָזיקער אַרבעט האָט אים דערנרייכט דער אומדער-וואַרטער טויט (1778)¹⁰.

אין דער אינטערעסאַנטער פאַררעדע צו זיין „מרכבת המשנה“ (צום ערשטן דערשינען אין 1751) דערציילט כעלמא, ווי אזוי ער האָט שוין אין די יונגע יאָרן געוואָרפן אַן אומחן אויפן דרך הפילפול, ווייל ער האָט זיך איבערצייגט, אַז דער פילפול איז בלויז מבבל־די יונגע מוהות און איז אַן אבן־נגף פאַר יעדן וויסן. פון אַלע מיטלאַלטערלעכע נאונים און פוסקים איז פאַר אים דער גרעסטער אויטאָריטעט דער בעל „יד החזקה“, רבנו משה בן מיימון. פאַר שלמה כעלמא איז דער בעל „משנה תורה“ און „מורה נבוכים“ דער איינציקער און אומפאַרגלייכבאַרער, „דער גרויסער אָדלער מיט די גרויסע פליגל“, דער גרעסטער יידישער גאון, אַ איש אֱלֹהִים, וואָס „ממשה עד משה לאַ קם כמשה“¹¹, און זיינע ווערק זיינען אים דערפאַר „זיסער פון אַלץ אין דער וועלט“. שלמה כעלמא האָט זיך שוין ניט געוואָלט באַנוגענען בלויז מיט תלמוד און פוסקים. ער דערציילט אַלײן, ווי אזוי פאַר אים איז שוין אין די יונגע יאָרן דער „מורה נבוכים“ געוואָרן דער מדרך און וועגווייזער, און אַדאנק אים האָט ער אָנגעהויבן צו שטודירן לאָגיק, אַסטראָנאָמיע און אַנדערע וויסנשאַפטן, באַזונדערס מאַטעמאַטיק, וואָס זי איז ביי אים גע-וואָרן די באַליבטסטע וויסן־בראַנזשע.

מיר האָבן אויבן אָנגעוויזן, ווי אין סוף 17טן י"ה האָט איינער פון די דעמאָלטיקע גרעסטע רבנישע אויטאָריטעטן, דער בעל „חות יאיר“, געהאַלטן פאַר נייטיק אונטערצושטרייכן, אַז „היינטיקע דורות טוען זייער גלייך“, וואָס זיי דערווייטערן זיך פון אַזוינע לימודים, ווי „עיקרים“. דער „בזרי" וכדומה, „וואָרעם ס'איז גוט פאַר אונז און וויל פאַר אונז זערע קינדער צו גלויבן אין אַלץ, וואָס אויף אונז איז מוטל אָן שום חסירות“¹². אין פופציק יאָר אַרום האַלט שוין אָבער דער רב פונם

¹⁰ ווייטערדיקע פרטים וועגן שלמה כעלמאס לעבן, זע: שלמה בובנר, „אנשי שם“, 207—209.

¹¹ אין זיין פאַררעדע צו „מרכבת המשנה“ רעדט כעלמא וועגן דעם רמב"ם אין סאלאָניקן פאַסעמישן סאָן: „הנשר חנדול בעל הכנסים ארך האבר, אבי כל בני עבר, ואב חמון רבנו משה בן מיימון אשר עליו נאמר משה עד משה... לו יהיו כל האנשים קולמסין ובני אדם לבלרין, לאו לכתוב אפס קצחו שמע מנהו... כי זה משה האיש יצא תשני, למעלה משכל האנושי, הגבה למעלה למעלה ולו דומית החלה“.

¹² אויבן, וייט 167.

קליינעם זאמאשטש, שלמה כעלמא, פאר מעגלעך צו בירן מלחמה קעגן די „פארנארישטע און פארפונדעטערטע“, וואס מיינען און גלויבן, אז אין פילדונג און אין חכמות היצוניות שטעקט אפיקורסות¹³. אן אזוינע חכמות, ווי מאטעמאטיק, אסטראנאמיע, זאָאלאָגיע וכדומה — דערקלערט יעקב כעלמא — איז מען גאָריט אימסטאנד צו פארשטיין א סך דיניב אין דער תורה. און טאקע דערפאר, איז ער מוסיף, זיינען אין אמאָליקע דורות אונזערע גדולים און חכמים געווען בקי אין אלע חכמות, אין אלע צווייגן פון וויסן¹⁴. ווי דער ווילנער גאון, אזוי האָט אויך שלמה כעלמא אונטערגעשטראַכן, ווי וויכטיק ס'איז צו זיין בקי אין דיקרוק הלשון¹⁵; און ער איז טאקע געווען א נאה מקיים און אַליון פארפאסט א ווערק וועגן דיקרוק „שערי נעימה“.

און ר' שלמה כעלמא איז ניט געווען קיין חד בדורו. דעם רמב"ם א הייסער פארערער איז אויך געווען רפאל לוי האַנאווער. געבאָרן אין א קליין שטעטלע ווייקערסהיים אין 1685¹⁶, איז אויך פאר אים דער „מורה נבוכים“ געווען דער ווענוויזער און וועקער. מיט גרויס פלייס האָט ער שטודירט נאטורוויסנשאפטן און פילאָזאָפיע, האָט געפירט מיט מענדעלסאָנען א חליפת-מכתבים אויף פילאָזאָפישע טעמעס¹⁷, געווען באַפריינדעט מיט דעם באַרימטן לייבניצן און א געוויסע צייט איז ער געווען זיין פערזענלעכער סעקרעטאַר¹⁸. ווי ביי שלמה כעלמא אזוי איז

13 „הבל יצאה פי הסלילים בלכוד החכמות שמץ דומים... זה דרכם ככל למד כי אין בניהם סנה וננעלו לפניהם שערי בינה ויעבורו קול בנתנה: סורו סמנה“.
 14 כל גדולי הקדמונים רוב בנין ורוב סנין, היה להם ככל החכמות קנין לראות את הענין אשר נתן אלקים לענות בו לאכול ספריו ולשובו ססיבר“.
 15 ודקרוק הלשון ראש וראשון, בלעדו לא ירום איש את ידו, ולא יצליח בלימודו“.
 16 געשטאָרבן אין טיפן עלטער דעם 17טן סאָן באַי 1779. ביאָגראַפישע פרטים וועגן אים זע: „ליסטראטורבלאָט ד. אָריגנעס“, 1849, 140—143.
 17 מענדעלסאָנס אַ בריוו צו האַנאווערן איז פאַרעפנטלעכט אין טענדעלסאָנס געזאַמלטע שריפטן (1845), v, 446—449. זע אויך: „היסטאָרישע שריפטן“, ג' ו, 301, 340.
 18 ווען דער באַרימטער דענקער איז געשטאָרבן איינזאָם און פארלאָזן אין האַנאווער, האָט דער שפּאַן-פּאַניסטראַט און די נייסטלעכע געפונען פאַר ניס פּאַזיק צו באַגלייטן, צום קבר דעם „ראַציאָנאַליסטיש“ געשטימטן געלערנטן, און נאָך זיין פּאָרן איז נאָכגעגאַנגען בלויז איין איינציקער פאַררער — זיין שרייַער תלמיד רפאל לוי, דאָס פּינעם עם אים א. נ. סאָסס אין זיין ליד, וואָס ער האָט געחידמעט לייבניצעס אָני דענק, בעת ער שרייבט:

Zuletzt erscheint der Mann,
 der seines Lehrers Sarg
 Einsam um Mitternacht begleitet,
 Ein alter (?) Jude war's — und leitet
 Ihn zu der öden Gruft,
 Die dich, o Leibniz, barg.

(זע „צייטשר. ס. ד. געשיכטע ד. יודען“, ו, 7.)

אויך ביי רפאל האנאווער מאטעמאטיק געווען דער באליבטסטער לימוד, און אין דער יידישער גאס איז ער געווען דערפאר גאסאנט אונטערן נאָמען „רבי רפאל בעל חשבון“. ער האָט פּאַרנעלייגט דער ליידענער אַקאַדעמיע (1756) זיינע „לוחות העיבור“, און אין דעם זעלבן יאָר האָט ער פאַרעפנטלעכט זיין „תכונת השמים“ (וועגן אַסטראָנאָמיע און חכמת העיבור), וואָס ער האָט פאַרפאַסט, ווי ער גופא דערקלערט אין דער הקדמה, בכדי צו מאַכן צוגענגלעך און לייכט פאַרשטענדלעך דעם רמב"ם מייסטערווערק „הלכות סידוש החודש“, וואָס איז פאַר די היינטיקע חכמי הדור, וועלכע זיינען זייער ווייניק באַהאוונט אין מאטעמאטיק און אַנדערע חכמות — ווי אַ „ספר החתום“¹⁹.

שלמה כעלמאס און רפאל האנאווערס אַ בן-דוד איז געווען דער גאַליציאַנער ישראל בן משה זאַמאַשטש²⁰. אויך אים האָט דער „מורה נבוכים“ די אויגן געעפנט, דערוועקט אין אים דעם דורשט נאָך בילדונג און וויסנשאַפט. ער האָט זיך פאַרטיפט אין די יידישע חקירה-ספרים און זיינע געליבטע חכמות זיינען געווען פילאָזאָפיע און מאטעמאטיק. דאָס איז אָבער שטאַרק ניט געפּעלן געוואָרן די גאָטספּאַרכטיקע אַיינ-וויינער פונם שטעטל; מען האָט דעם יונגן „אַפיקורס“ אָנגעהויבן רודפן ביז ער האָט געמוזט זיין געבורטסשטאָט פאַרלאָזן. בכדי צו באַווייזן ווי נייטיק און וויכטיק עס זיינען וויסנשאַפטלעכע ידיעות, האָט ער אין יאָר 1741 אָפּגעדרוקט זיין ספר „נצה ישראל“, וווּ ער דערקלערט און פאַר-טייטשט אַ סך האַרבע און ווייניק פאַרשטענדלעכע עלטער אין דער גמרא מיט דער הילף פון מאטעמאטיק און אַסטראָנאָמיע. „עס איז קיין שום ספק ניט — שרייבט שלמה מיימון וועגן זאַמאַשטש ווערק, — אַז ד' ישראל איז דאָ מער אויסן געווען פאַרשפּרייטן חכמת החשבון צווישן יידן, איידער דערקלערן דעם דין אין דער גמרא“.

דאָס איז אָבער דעם פרומען עולם שטאַרק ניט געפּעלן געוואָרן: מאַכן די הייליקע גמרא פאַר אַ נעבן-זאָך, אויסטייטשן די סוגיא אָן פּשטלעך, אָן פילפול, נאָר עפעס נאָר מיט אַלגעברע און געאַמעטריע. דאָס

¹⁹ וואהרי אשר ראיתי להנשר הנדול הרמב"ם ז"ל חבר לנו הלכות קדוש החודש והיו דבריו בעיני חכמי הדור הזה כדברי הספר החתום אשר יתנו אותו אל יודע ספר לאמר: קרא נא זה! ואמר: לא אוכל כי חתום הוא על כן ערב לבי לנשת ולבאר כל דרכיו כיד ד' הסובה עלי". אין בערלינער שפּאַס-ביבליאָטעק געפינט זיך האַנצערס אַ ניט פאַרעפנטלעכטער סאַנסקריפּט „חשבון הקץ והתחיה“.

²⁰ געבאָרן אין 1700. פרטים זענען זיין לעבן, זע: י. ב. לעווינאָן אין זיין „זרובל“, ו, 68; י. ש. י. פּין אין „שעה לנאמנים“, 149; ש. סאַנסלאָוסקי אין „חאָס-באָד“, 1886, VI, 131-137.

הָאָט שוין געשמעקט מיט אַפיקורסות, הָאָט מען דעם „נצח“ (אזוי הָאָט דער פשוטער עולם אַ נאָמען געגעבן זאַמאַשטשן פאַר זיין אַפיקורסיש ספר) אָנגעהויבן צו רודפן. הָאָט ער ווידער גענומען דעם וואַנדערשטעקן אין די הענט און ווייטער געוואָרן אַ געזונדניק. אין אַ יאָר אַרום טרעפן מיר אים שוין אין בערלין, וווּ ער הָאָט באַקומען אַ שטעלע אַלס לערער אין אים הויז פונם רייכן באַנקיר דניאל איטציג. מיטן אימפעט פון אַן אויפֿ-קלערער פלעגט ער האַלטן גאַנצע דרשות פאַר וויסנבאַגריקע יונגעלייט, וועקן ביי זיי דעם חשק צו בילדונג און וויסן. באַזונדערס הָאָט אים פאַר-אינטערעסירט אַ סרענקלעך 15-יאָריק יונגל, וואָס איז אָקאַרשט אָנגעסור מען קיין בערלין פון דער שטאָט דעסוי. זאַמאַשטש הָאָט מיט אים שטור דירט דעם „מורה נבוכים“, געלערנט מאַטעמאַטיק און אַנדערע וויסנ-שאַפטן. דער דאָזיקער תלמיד איז מיט דער צייט געוואָרן דער גלאַנץ און שטאַלץ פונם דייטשן יידנטום — דער באַרימטער משה מענדעלסאָן.²¹ מענדעלסאָן הָאָט דערנאָך באַקענט זיין געוועזענעם רבין מיט די דייטשע גדולים פון יענער צייט, מיט לעסינג, ניקאָלאַיען און אַנדערע, און יענע הָאָבן זיך שטאַרק פאַראַינטערעסירט מיט דעם אָריגינעלן יידישן תלמיד-חכם. לעסינג לויבט אים אַלס „טיפן און אויסגעצייכנטן מאַטעמאַטיקער“, און פרידריך ניקאָלאַי ווייזט אָן אין זיינע „אָנמערקונגען“ צו מענדעל-סאָנס און לעסינגס פריורוועקסל, אַ זאַמאַשטש איז געווען „איינער פון די ערשטע, וואָס הָאָבן דערוועקט ביי די בערלינער יידן, דען געשאַפּט אַן דען ווינשאַפטען“ און אַלס „זייער טרעפֿלעכער קאָפּ און גרויסער מאַטעמאַטיקער“ איז אים געלונגען, ניט קוקנדיק דערויף, וואָס ער הָאָט געלעבט אין גרויס דחקות, דערגרייכן צו אַזאַ שלימות, אַז ער איז געווען

²¹ שלמה כייסון, בעה ער רעדט אין זיין „לעבנסגעשיכטע“ וועגן מענדעלסאָנען, גיט אַנכ פּאָלנדיקע קאַראַקטעריסטיק דעם בעל „נצח ישראל“: „מענדעלסאָן איז גע-ווען... אַ תלמיד פון דעם דעסאָלס באַרוכטן פּוילישן רב ר' ישראל געסחויזשער, אָדער דעם „נצח ישראל“, ווי בען הָאָט אים גערופן אויסן נאָכטן פון זיין ספר, וואָס הָאָט אזוי געהייסן“. דער דאָזיקער רב הָאָט אויסער זיינע גרויסע תלמודישע פּשוטות און ידועות נאָך געהאַט אַ סך און סײַע קענסענישן אין אַנדערע וויסנשאַפטן, באַזונדערס אין מאַטעמאַטיק, וואָס ער הָאָט נאָך אין פּוילן ריינטלעך דורכגעשטודירט לויט אייניקע העברעיִשע ביכער, ווי דאָס קאָן מען זען פון דעם דערנאָכטן ספר נפא. דערפאַר הָאָט הָאָט בען אים אין זיין קאַנס געהאַלטן פאַר אַן אַפיקורס. אין דעם דאָזיקן ספר באַ-געגעבן זיך לייזונגען פון זייער קאָמפּליצירטע און וויכטיקע טאַעמאַטישע פּראָבלעמען, וואָס זיינען גייטיק צו דערקלערן אייניקע סונקעלע שטעלן אין תלמוד אָדער צו באַ-שטימען אַ הלכה פאַרשטייט זיך, אַז ר' ישראל איז דאָ גענאָגען מער אום פאַר-שפּרייטן נוצלעכע קענסענישן צווישן זיין פּאָלק, איידער אום דערקלערן אָדער באַשטימען אַ דין, און צו דעם צוועק הָאָט ער גענומען פאַר אַן אויסרייך די דערקלערונג פון תלמודישע הלכות („לעבנסגעשיכטע“, יידישע איבערזעצונג, 275—376).

אימטשאַנד צו מאַכן וויכטיקע אַנטדעקונגען". וועגן זאַמאַשטש'ס לעצטע יאָרן שרייבט ניקאָלאַי: „אַלס פּריידענקער האָבן אים די יידן געהאַסט... מען האָט אים שטאַרק גערודמט, און ער האָט זיך דאָס אַזוי גענומען צום האַרצן, אַז ער איז אויף דער עלטער אַרײַן אין מרוֹ-שחורה" ²³.

נאָך טראַגישער איז געווען דער גורל פון אַ צווייטן קעמפּער פאַר אויפּקלערונג, וואָס האָט געלעבט אין איין צייט מיט זאַמאַשטש. אַפילו דעם נאָמען זײַנעם ווייס מען ניט אויף זיכער; עס איז אַ ספק, צי האָט ער געהייסן אַבא און אפּשר גאָר אַברהם. אויסמעקן האָט זיין דור געוואָלט דעם נאָמען זײַנעם אויס דער געדעכעניש פון די קומענדיקע דורות, און ער וואָלט זאָגען אינגאַנצן פאַרגעסן געוואָרן, ווען עס זאָל זיך אויף אים ניט געווען דערבאַרעמען דער באַשעפּער פון „פעטער שלומיאַל", דער באַוווּסטער דייטשער דיכטער אַראַלבערט שאַמיסאָ, וואָס האָט באַזונגען דעם טראַגישן גורל פון דעם יידישן השּׁכּלח־קעמפּער אין זיין פּאָעמע „אַבא גלאָסק לעטשעקאַ" (Abba Glosk Leczek). די דאָזיקע פּאָעמע איז כּמעט די איינציקע קוועלע, וואָס מיר באַזיצן וועגן גלאָסקס טרויע־ריקער לעבנסגעשיכטע, אָבער אויך די קוועלע איז ניט קיין גאַנץ זיכערע, ווייל שאַמיסאָ איז אָנגעקומען קיין בערלין אַלס צעניאָריס קינדר אין אָנהויב נײַנציקער יאָרן פונם 18טן י"ה, ווען גלאָסק איז שוין פון לאַנג געווען טויט. זיין פּאָעמע האָט שאַמיסאָ געשריבן מיט אַ סך יאָרן שפּע־טער, און עס איז דערפאַר גאַנץ שווער פעסטצושטעלן, וואָס איז דאָרט רעאַלע „וואַרהייט" און וואָס בלויז „דיכטונג". מען איז זיך משער, אַז אַבא איז געבאָרן ביי לובלין, אין דעם קלײַנעם שטעטלעכע גלאָסק ²⁴. אויך זײַנע לערער און מור־ידרדך זײַנען געווען די מיטלאַלטערלעכע יידישע דענסער פון אַראַבישן שפּאַניע; זיי האָבן אים די אויגן געעפּנט, אַדאַנט זיי האָט ער זיך דערוווסט, אַז אויסער דעם „שולחַן ערוך" עסיסיטירט נאָך אַ ברייטע אידען-וועלט, און אויסער פּילפּול און „שאַלית ותּשובות" זײַנען נאָך פאַראַן טיפע וויסנשאַפטלעכע פּראַגן, האַרבע פּי־לאַזאַמישע פּראָבלעמען. אַ מניד איז ער געוואָרן ²⁵, און אין זײַנע דרשות

²³ דאָרטן, 204-205. ישראל זאַמאַשטש איז געשטאָרבן אין בראַד אין 1772. פון זײַנע מאַנסקריפּטן זײַנען דערנאָך אייניקע פאַרעפּנטלעכע געוואָרן (זײַנע פּירושׂים אויף „עזריאָ" און „חיבת חלבוֹת"), די איבעריקע זײַנען פאַרלאָרן געגאַנגען, צווישן זיי אַ גרויס ווערק „ארוֹבות השּׁמים", וועגן אַספּראַנאָטיק, מיט פּילע צײַכענגען, יצחק בער לעווינסאָן דערציילט, אַז ער האָט דעם מאַנסקריפּט געזען ביי נחמן קראָכמאַלן, וועלכער האָט בודעט געהאַט דאָס דאָזיקע הערק צו פאַרעגאַנסלעכן.

²⁴ זע „הזרמל", 1871, 462.

²⁵ אייניקע פּאַרשער זאָגן אַרויס די השּׁעה, אַז אַבא גלאָסק און דער באַ־קאַמפּער „גלוסקער סניד" זײַנען איינע און די זעלבע פּערזאָן.

הָאָט ער פֿאַרן עולם זיינע געדאַנקען און ספיקות אַנטפֿלעקט. דער פרומער
 עולם הָאָט אָבער אין זיינע דרשות אַפיקורסות דערשמעקט, הָאָט מען
 אים גענומען רודן און ווי עס שיינט אים פֿאַרווערט האַלטן דרשות.
 אַבא גלאַסק איז אָבער געווען אַ קעממער־נאַטור, הָאָט ער ניט געוואָלט
 זיך אונטערנעבן, גענומען די מעדער צו הילף און אַ סך ספרים געשריבן.²⁵
 די ספרים זיינע האָבן אָבער די ליכטיקע וועלט ניט דערזען: מען הָאָט
 אַלע זיינע פֿתֿבֿירן אויפֿן ווילנער שול־הויף פֿאַרברענט.²⁶ אים אַליין
 זאָל מען האָבן מלקות געשלאָגן און אויס דער שטאָט פֿאַרטריבן.²⁷ אַבא
 גלאַסק הָאָט לאַנג געוואַנדערט ביז ער הָאָט זיך דערלאַנגט קיין בערלין.
 ער הָאָט אויך דאָרט אָנגעהויבן האַלטן דרשות און פֿראַפֿאַגאַנדירן זיינע
 פֿרייע געדאַנקען פֿאַר דער יונגט. דאָס איז ווידער די אָרטאָדאָקסן ניט גע־
 פֿעלן געוואָרן, און זיי האָבן אָנגעהויבן צו קוקן מיט חשד אויף דעם ניט
 פֿאַקוועמען אורח. דער רויקער און געלאַסענער מענדעלסאָן הָאָט אים
 געראַטן, ער זאָל זיך בעסער ניט וואַרפֿן אין די אויגן און זיינע פֿרייע
 געדאַנקען פֿאַרן עולם ניט אויפֿדעקן. „וויילסטו אַ היגער בלייבן — הָאָט
 מענדעלסאָן אים געוואָרנט — טאָ שווייג בעסער און זיי ניט מצלה דאָס,
 וואָס עס פֿאַסט ניט; זאָל בעסער דיין געדאַנק באַרשן אין דער שטיל און
 פֿאַרבאָרגן“²⁸. „ווי הייסט — הָאָט דער גלאַסקער מגיד פֿאַרהירושט
 געפֿרעגט, — אַז מיר ביידע וועלן דעם אמת פֿאַרשווייגן, ווער זשע וועט
 אים פֿאַר דער וועלט אַנטפֿלעקן, ווער וועט דעם עולם אויפֿפלערן?“²⁹
 ווידער אַמאָל הָאָט אַבא גלאַסק דעם וואַנדערשטעקן אין די הענט
 גענומען, געוואַנדערט איבער דייטשלאַנד, האַלאַנד, פֿראַנקרייך און ענג־

25 אין שאַמיסאָס פֿעטע דערקלערט גלאַסק: „אונד ררויגן ביכער האַסטע איך
 פֿאַרפֿאַסט מיט אַללען פֿלייס“.

26 זע „המניד“, 1871, 234.

27 שאַמיסאָס־דערציילט וועגן דעם אין זיין פֿעטע:

Ich selbst ich sollte sterben, kaum heimlich war der Rath;
 Doch fand sich ein Rabbiner, der um mein Leben bat,
 Ich wurde bloss gezeißelt, und als man frei mich gab,
 Da griff ich heitern Sinnes zu meinem Wanderstab.

דער בעל „עלוות אליהו“ דערציילט איך וועגן דעם (דאָרטן, פֿערטע אויסלאַגע, 24),
 זיי מען הָאָט אויפֿן ווילנער שול־הויף געשמיסן איינעם, וואָס מען הָאָט חושד געווען אין
 אַפיקורסות, און ער זאָגט דערביי אַרויס די השגחה, אַז דאָס איז געווען אַבא גלאַסק.

28 ביי שאַמיסאָס:

„Bleib hier und lerne schweigen, wo sprechen nicht am Ort,
 Du magst im stillen forschen, erwägen Geist und Wort“.

29 דאָרטן:

„Du schweigst, du Kluger, und schweigen sol mein Mund!
 So sprich, wer soll dann reden und thun die Wahrheit kund?“

לאַנד, אין ערנעץ קיין רו ניט געפונען, ביז ער איז סוף־כל־סוף צוריק קיין פוילן געקומען, און וואָס מיט אים איז ווייטער געשען ווייס קיינער ניט. אַבא גלאָסק איז ניט געווען איינער מיט זיין ביטערן גורל. אין זיין צייט איז אויפגעשטאנען אַן אַנדערער, אַ פיל באַדייטנדיקער דענקער, וואָס האָט אויך געהאַט דעם מוט אָפּן זיך אַנטקעגנשטעלן דער אַרומיקער סביבה, און זיין נאָמען איז שוין אוממעגלעך געווען אויסצומעקן פאַר די קומענדיקע דורות — ער גופא האָט אים, נאָך אַ לאַנגן שמאַרציקן וועג פון שווערער נוים און אוממענטשלעכע דערנידעריקונגען, מיט אַ פעסטער האַנט איינגעקריצט אין דער געשיכטע פונם אייראָפּעישן פּילאָזאָפּישן געדאַנק. שלמה בן יהושע האָט דער דאָזיקער ווונדערלעכער מאַן געהייסן. אין אַ פאַרוואָרפן דאָרה אין דער ליטע ביי אַן אָרעמען ישובניק איז ער געבאָרן געוואָרן (1764). און נאָך דער חתונה אַלס דאָרה־מלמד געשעפט חיונה. און דאָס, וואָס דער אָרעמער דאָרפ־מלמד איז צולגל געוואָרן אין אַן אָנגעזעענעם דייטשן פּילאָזאָף, אין איינעם פון די בעסטע און טיפסטע מפרשים פון קאַנטס פּילאָזאָפּיע — דאָס האָט ער, אויסער זיינע גאונישע פעיקייטן, דעם „מורה נבוכים“ צו פאַרדאַנקען. ער גופא דערציילט אין זיין „לעבנסגעשיכטע“, וואָס פאַר אַ נואַלטיען רושם עס האָט אויף אים געמאַכט דער רמב"ם, וואָס איז אין זיינע אויגן „דער גרויסקער, אפשר דער גרעסטער מאַן פון אונזער פּאָלק“. „מיון פאַר־ערונג — דערציילט ער ווייטער — פאַר דעם דאָזיקן גרויסן לערער איז געווען אזוי גרויס, אַז איך האָב אים געהאַלטן פאַרן העכסטן אירעאַל פון אַ מענטשן, אַ פולקומען בתכלית השלימות, און זיינע געדאַנקען זיינען ביי מיר געווען אזוי הייליק, ווי זיי וואָלטן דיסטירט געוואָרן דורך דער חכמה עליונה, פון גאָט אַליין. מיון יראת־הכבוד פאַרן רמב"ם איז דער־נאַנגען אזוי ווייט, אַז ווען ס'האָבן זיך אָנגעהויבן אַנטוויקלען מיינע פאַרלאַנגען און ליידנשאַפטן און איך האָב מורא באַקומען, דער יצר־הרע זאָל מיך ניט גובר זיין און ניט אָנריידן צו מאַן עפעס קעגן דער לערע פון מיימוני — פלעג איך אָנווענדן ווי אַן אויסגעפרוּוטן קעגנמיטל די דאָזיקע שבועה: „איך שווער ביים יראת־הכבוד פאַר מיון גרויסן לערער רבי משה בן מיימון ניט צו באַגיון דאָס אָדער יענס!“ און די דאָזיקע שבועה, ווי ווייט איך קאָן מיך נאָך דערמאָנען, האָט ווירקלעך מיך שמענדיק אָפ־געהאַלטן פון ניט שיינע מעשים“³⁰. און אויס דאַנקבאַרקייט צו זיין גרויסן לערער האָט ער דעם נאָמען „מיימון“ פאַר זיין פאַמיליע־נאָמען געוויילט, און זיין איינציק העברעיִש ווערק, וואָס ער האָט פאַר־

80 „לעבנסגעשיכטע“, יידישע איבערזעצונג, 1928, ז' 240—241.

עפנטלעכט — איז א פירוש אויף „מורה נבוכים“ (גבעת המורה), ווו ער פרוווט קריטיש באלייכטן מיימונים אידעען־וועלט מיט דער הילף פון דער מאָדערנער, קאנטיאנער פילאָזאָפיע.

צו ענג איז פאר דעם דאָזיקן שאַרפן דענקער געווען די יידישע סביבה אין די קליינע אַלט־פרענקישע ליטווישע שטעטלעך. מיט גרויס מי האָט ער זיך פון דאָרט אַרויסגעריסן, און אַרײַן אין דער פרייטער אייראָ־פעישער אידעע־נוועלט. אויף דער יידישער אידעע־נוועלט, אויף דער יידישער קולטור האָט שלמה מיימון אַ גאַנץ קנאַפּע השפּעה געהאַט. אַלע זיינע העברעיִשע וויסנשאַפֿטלעכע ווערק, וואָס ער האָט געשריבן, זיינען, אויסער זיין פירוש אויסן „מורה נבוכים“, אין פת־כיד געבליבן.⁸¹ אַ דיטשער פילאָזאָפישער שריפט־שטעלער איז ער געוואָרן; נאָר שווער, זייער שווער איז אים דאָס אַלץ אָנגעקומען. זיין לעבנס־דראַמע האָט ער גופא באַ־שריבן אין זיין מייסטער־ווערק, זיין זעלבסט־ביאָגראַפיע (,לעבנס־באַ־שרייבונג“), וואָס האָט אויך אַ קולטור־היסטאָרישן אינטערעס, ווייל דער געשיכטע־פאַרשער געפינט דאָרט אַ שלל וויכטיקע ידיעות וועגן דעם אינערלעכן לעבן פון דעם יידישן קיבוץ אין ליטע און פרייסן אין דער צווייטער העלפט פונם 18טן י״ה.

אַפּנהאַרציק און מיט גרויס פּשטות דערציילט דער דאָזיקער גאוניש באַ־גאַבעטער מאַן, ווי אַזוי די שרעקלעכע נויט און דחקות, אין וועלכער ער האָט זיין גע־ונד־לעבן פאַרבאַכט, האָט זיין נשמה מיט זינד באַטלעכט, זיין באַראַקטער פאַרדאַרבן, זיין געזונט און כוחות צעשטערט. אין אַ סאַ־יאַנטעס ביי אַ שלעזישן גראַף, וואָס האָט זיך אויף דעם פאַרוואַנגלטן ייִדישן דענקער דערבאַרעמט, האָט מיימון זיינע לעצטע יאָרן פאַרבאַכט. און ווען ער איז אין 1800 פון אויסצערונג צו 46 יאָר געשטאַרבן און מען האָט זיין טויטן קערפּער קיין גלאַגוי אַוועקגעפירט אים דאָרט צו קבר ישראל ברענגען, האָבן די פירער פון דער דאָרטיקער קהילה זיך נוסם געווען אין דעם „מין“ און אַפיקורס, און דעם ברייטן, אייגעם פון די חריפות־דיקע דענקער, וואָס דאָס יידישע פאָלק האָט געגעבן, האָט מען מיט שפּאַט און בזיון מקבר געווען „סבורת חמור“, הינטערן צוים פונם בית־הקברות...

81 די רשימה פון מיימונים העברעיִשע פת־כידין זע אין דער פּאַררעדע צו דער יידישער איבערזעצונג פון זיין „לעבנס־נעשיכטע“.

82 איבערזעצט אין יידיש דורך א. י. גאָלדשמידט.

זיבעטער קאפיטל

די צוגאנגער פון דער נייער תקופה. — יהודה הורוויש אלס ספיליס און אויפקלערער. — זיין „מורי בית יהודה“. — הורווישעס שפאנדפונקט וועגן „ביאת המשיח“. — זיין „מנחת סדרים“. — דער רב יהודה לייב כרנלית אלס אויפקלערער. זיין „שיש ווערק „בית סודות“ און זיין „אור עולם“ וועגן חכמות הסבע. — פנחס הורוויש און זיין „ספר הברית“. — זיין פארהאלטן זיך צו מיסטיק און נאטורליסטישעס. זיין קאכף קעגן ראציאנאליזם. — זיין פראגראם וועגן איבערבויען די סאציאלע יסודות פונם יידישן לעבן. — וועגן דעם גרויס-פרינציפ, וואהבת לרעך כבוד“. — „די ליבע צום סענטישן און די גרעסע פרייד פאר דער נשמה“.

„בכדי דעם אמת צו דערלאנגען — דערציילט שלמה מיימון אין זיין „לעבנסבאשרייבונג“ — האָב איך פארלאָזן מיין פאָלק, מיין משפחה, מיין היים“. דאָס, וואָס שלמה מיימון האָט זיך פון זיין פאָלק דערוויי-טערט, האָבן אין געוויסער מאָס גורם געווען די זייער אומניגטיקע צו-שטאנדן, אין וועלכע אים איז אויסגעקומען צו לעבן; מען קאָן אָבער ניט לייקענען, אז דאָ האָט אויך מיטגעהאָלפן נאָך איין זוּיכטיקע סיבה: צו ענג איז געווען אין דער דעמאָלטיקער אַרטאָדאָקס-הבנישער וועלט פאר אַזא פרייען דענקער ווי שלמה מיימון, וועמעס „איידעלע דרייסטייט פון זיין דענקען האָט ניט געוואָלט וויסן פון קיין שום אַנדערע גרענעצן, אויסער די גרענעצן פונם שכל נופא“. אין איין צייט מיט שלמה מיימון האָבן זיך אָבער אין דער זעלבער ליטע באַוווּן אויך אַנדערע אמת-זוכערס פון אַ גאַנץ איינגארטיקן שניט. אויך זיי האָבן דעם אמת גע-זוכט, נאָר פעסט און שטאַרק זיינען פאַרבליבן די וואָרצלען, וואָס האָבן זיי פאַרבונדן מיט דער סביבה, מיט דער אַלטער קולטור פון זייער פאָלק, מיט דער ירושה פון זייערע אַבות. אמת, קיינער פון זיי איז ניט געווען געבענטשט מיט אַזא גאוניש אַנאַליטישן שכל, ווי שלמה מיימון, דערפאַר אָבער האָבן זיי ניט געוואָסט פון דעם „קרע שלבלב“, ווי אַט דער חריופות-דיקער קריטיקער פון קאַנסט פילאָזאָפישער סיסטעם. זיי האָט נאָר ניט גע-קאַנט קומען אויף דער מחשבה אפילו „זייער פאָלק פארלאָזן“, בכדי

„דעם אמת צו דערגרייכן“. פעסט און זיכער זיינען זיי געווען, אז דער אמת, דער ריכטיקער אמת, קאָן בשום אופן ניט סותר זיין די קולטורעלע ירושה פון זייער פאָלק, די תורה פון זייערע אָבות. זיי האָבן נאָר געווכט נייע מיטלען, ווי דעם אין די הייליקע יידישע ספרים פארבאָרגענעם אמת צו געפינען, אים דערנענטערן און פארשטענדלעכער מאַכן דעם ברייטן עולם, דעם גאַנצן פאָלק. און זיכער זיינען זיי געווען, אז בכדי דאָס צו דערגרייכן, און אין דעם איז באַשטאַנען זייער אייפאלערערישע ראָלע, מוז מען זיך באַנוצן מיט זויםן און פילדונג. ניט אַרויסרייסן זיך פון דער היימישער און אייגענער סביבה איז געווען זייער באַגער, נאָר זי ברייטער מאַכן, דורכלופטערן, די פעסט פאַרמאַכטע לאַדנס אויפמאַכן, בכדי עס זאָל מער ליכט אַריינדרייגען, און די טונקעלע שאַטנס פאַרטרייבן...

איינער פון די ערשטע צווישן זיי איז געווען דער דאָקטאָר יהודה בן מרדכי הלוי הורוויטש. אין ווילנע אַ געבאָרענער ¹, האָט הורוויטש שטודירט מעדיצין אין פאַדואַ און דערנאָך, ווי דאָס רוב אויפקלערער פון יענעם דור, געפירט אַ נעוונד לעבן. ער האָט פיל גערייזט איבער אייראָפּע. האָט אַ שטיק צייט פאַרבראַכט אין בערלין, וווּ ער האָט זיך באַקענט מיט מענדעלסאָנען, האָט דערנאָך פראַקטיצירט אַלס דאָקטאָר אין זיין געבורט-שטאָט ווילנע, דאָן אין זאַגער און אַ לענגערע צייט אין מיטוי. אין דער ביבליאָטעק פון דער אַרטיקער גימנאַזיע. זיינען אַפילו פאַרבליבן הור-זוויטשעס העברעיִשע מאַנסקריפּטן, צווישן זיי פּאָעמעס, איבערזעצט פון דייטש ². זיינע לעצטע יאָרן האָט ער פאַרבראַכט אין גראָדנע, וווּ ער איז געשטאַרבן אין 1797.

שוין אין די יונגע יאָרן האָט הורוויטש פיל זיך אָפּגעגעבן מיט די יידישע דיכטער און דענסער פון דעם שפּאַניש-אַראַבישן מיטלאַלטער, און ער רופט זיי גאַנץ אָפט אַן מיטן נאָמען „מורי ורבותי“ — מיינע לערער און וועגפירער. די השפּעה פון די שפּאַניש-אַראַבישע דיכטער פילט זיך שטאַרק אין הורוויטשעס סטיל. ער באַנוצט זיך אָפט מיטן מאַטאַמען-נוסח, מיט דער דיאַלאָג-פאָרם אין געריימטער פּראָזע; זיין שפּילעוודיקער מוסיוויסטייל דערמאַנט צייטנווייז דעם בעל „תחבמוני“ און עמנואל רומי. אינם נוסח פון די מיטלאַלטערלעכע העברעיִשע דיכטער האָט אויך הורוויטש ליטורגישע לידער געשריבן, און דאָ פילט זיך באַזונדערס די

1 דאָס יאָר, ווען ער איז געבאָרן געוואָרן איז ניט פעסטגעשטעלט.

2 זע הונדערטבאַר, „געשיכטע ד יודען אין דען פּראָווינצען ליוו-אונד קיר-

לאַנד“, ז' 71-73.

השפעה פון שלמה גבירול³. עס פילן זיך אָבער ביי הורוויטשן אויך מאָדערנע השפעות. דאָס איז שוין לייכט צו באַמערקן אין זיין ערשטע אַרבעט „צל המעלות“, וואָס ער האָט פאַרעפנטלעכט אין 1764. דער „צל המעלות“ איז אַ זאַמלונג פון 365 עטישע סענטענצן געשריבן אין גער רייכטער פּראָזע. עס שמעקט מיטן אויפקלערער־גייסט פונם 18טן י"ה, בעת הורוויטש רעדט אין זיינע סענטענצן וועגן דער ברידערלעכקייט פון דער נאַנצער מענטשהייט. „ווייס, דו מענטש, אַז די גאַנצע וועלט מיט אַלע אירע אַיינוווינער זיינען ענג פאַרבונדן ווי גלידער פון איין קערפער“⁴. און די הויפט־סיבה, וואָס צעשפאַלט די מענטשן־משפחה אין פיינדלעכע לאַגערן, זעט דער דאָזיקער טיפישער זון פון דער אויפ־קלערער־תקופה אין דעם שנאת הדת, וואָס פאַרפירט די נאַרישע אומ־וויסנדיקע מענטשן. אָבער די פאַרשטענדיקע און געבילדעטע פון אַלע פעלקער — פאַרויכערט הורוויטש — זיי פילן זיך ווי אמתע ברידער און גרויס איז ביי זיי די ליבע פון איינעם צום אַנדערן“⁵. אין אַנדערע סענטענצן טרעט הורוויטש שאַרף אַרויס קעגן די תקיפּים און ראשי־הקהל, וועלכע הייסן ביי אים „בעלי אנרופים“, און ווייזט אָן ווי ווייט די דער מאָראַל־זירונג איז פאַראַן, אַז מען מוז ציטערן פאַרן יעדן מוסר, ווייל ער איז אַ תקיף ביים שררה“⁶.

8 גאַנץ אין גבירולס סטיל קלינגען הורוויטש'ס פּאָלגנדיקע סטראַפּן:

קָקור כּלוּ וּבְקִטּוֹן לְכֹלוּ אֲשֶׁר לֹא פֶּה וְלֹא יָסוּר קְהִיחוֹת,

עֵילֵת קָל סִפּוּת — נִפְתַּח קָל הַקְּיִלוֹת וְהַמְּנוּחַ

אֲלוֹהֵי אֵנָּה אַתְּשֶׁשׁ? וְאֵיךְ לֹא אֶקְצָאךָ?

אֵיךְ לֹא אֶרְאֶה יְהוָה וְתִפְדֵּי בְּמָקוֹם מְקַלְלֵי יְהוָה?

יְהֵא אֵין מוֹכַח וּבְרִיָּה — אֲשֶׁר לֹא סִסוּן קְוִוְנָה וְסִיָּה:

נַעֲלַמֵת כּלל מְקַשֵּׁי צֶן — וּמְשֻׁתָּךְ נִבְעוּ קָל קָקוֹר וְצִוּוּ:

וּבְלִי שִׁפְעָתְךָ קְבִינֵן — כּוֹלָם יְשׁוּבוּ לְאַפְסֵם וְאֵין.

הורוויטש'ס לידער־זאַמלונג „קול יהודה“ איז געבליבן אין מאָנוסקריפּט (אויפן סאַג־נוסקריפּט איז פאַרצייכנט די דאַטע 1790). דער תּהב־יד געפּינט זיך אין פּרייהאַט־באַזיך פון פּראָפּ. ד. מניד, וואָס איז געווען אַזוי פּריינזליך און אונז געגעבן די מיטגליד־ליכטיקייט זיך צו פאַקענען מיט דער דאָזיקער זאַמלונג.

4 אדום, דע שחתכל עם כל הגברים הסה כבהרות הנהורים כאיש אחר בעל האברים“ (מיר ציטירן לויס דער באַנדל־דער אויסגאַבע פון 1892)

5 „אין לך שנאה גדולה יותר משנאת הדתות אצל הסוּן הסכלים, אך סבבולי העמים הגדולים נסלאו אהבתם יחדיו כאלו מקנה אחר עוליים“.

6 „משרבו התקפים גברו בעלי אנרופים ובסלו הסוּררים וההנפים כי לכל איש הסדר על עמו סרה יאסרו עליו שהוא תקיף אצל השררה“.

אין א יאָר אַרום (1765) איז דערשינען הורוויטשעס הויפטווערק „עמודי בית יהודה“⁷. כמעט דאָס גאַנצע ווערק איז געשריבן אין גע-
ריימטער פּראָזע בדרך וויכוח צווישן דריי סימבאָלישע פיגורן: עירי
היערי, חושי הערבי און אתי הגיתי. די דאָזיקע דריי סימבאָליזירן די
דריי מדרגות פון מענטשלעכער אַנטוויקלונג: די היהשע אינסטינקטן, די
געפילן-באַגריפן און דער קריטישער שכל. אין הורוויטשעס ווערק געפינען
זיך גאַנץ אינטערעסאַנטע פרטים, וואָס כאַראַקטעריזירן דעם דעמאָקראַטישן
שטייגער-לעבן. די דאָזיקע פרטים זיינען באַזונדערס ווערטפול, ווייל מיר
האָבן דאָך דאָ צו טאָן ניט מיט קיין שטאַק-פרומען בעל-מוסר, נאָר מיט
א געפילדעטן פיל-גערייזטן דאָקטאָר. דער פאַרפאַסער קלאָגט זיך אַ שטיי-
גער אויף דער מכת מדינה, וואָס די רייכערע קלאַסן יאָגן זיך נאָך די
פאַרזיער מאָדעס און ברענגען אויס גאַנצע פאַרמעגנס אויף לוקסוס-
זאַכן, וואָס היינט זיינען זיי אין דער מאָדע און מאַרגן ווערן זיי מיט
אַמאָל אָן דעם חן „כפי הסכמת יושבי פאָרזי הכירה“⁸. ער איז זיך
מתרעם אויף די יידישע נבירים, וואָס ווילן נאָכטאָן די שררות און דעם
גרויסן אַדל; זיי בויען פאַר זיך פּראַכטפולע פאַלאַצן און דערמיט דער-
וועקן זיי בלוז קנאה, ווייל יענע זאָגן: זעט ווי אונזרע קנעכט האָבן
אונז באַראַבעוועט, און פאַר אונזער געלט טוען זיי זיך שיינע הייזער
בויען⁹. טיפיש זיינען אויך די פאַטעטישע שורות וועגן די גרויסע
ליידן, וואָס דאָס יידישע פאָלק האָט אויסצושטיין. „ווען איך דערמאָן
מיך אין די אַלע צרות און אומגליקן — פאַרענדיקט הורוויטש — געפין
איך, אַז עס וואָלט פאַר אונז פיל בעסער געווען מיר זאָלן צווישן ווילדע
רויב-חיות לעבן, איידער צווישן די דאָזיקע פעלקער מיט זיער פאַלשער
קולטור“¹⁰.

דאָך ליגט ניט אין דעם דער הויפטווערט פון הורוויטשעס ווערק,
נאָר אין זיין עטיש-רעליגיעזן וועלטבאַנעם. אין רעליגיעז-פילאָזאָפישע
פּראָגן גילט ביי הורוויטשן אַלס העכסטער אויטאָריטעט און וועגווייזער
דער רמב"ם. אים שענקט ער אין זיין ווערק אַ ספּעציעלן „שער“, וווּ ער
ערדט גאַנץ אינס גייסט פון דעם בעל „מורה נבוכים“ וועגן דעם געמי-

7 אין דער הקדמה ברענגט דער פאַרפאַסער דעם סנספּה-ברית, וואָס ער האָט
באַקומען פון סענדעלסאָנען, וועלכער האָט זיך באַקענט מיט זיין ווערק אין פּת-בית.

8 „עמודי בית יהודה“, 9-10.

9 דאָרטן, 13, 18.

10 דאָרטן, 45-46: „ובוכרי את כל אלה הצרות וחמורות אשר הריעו לאבותינו,

חשבהי ששוב היה אם נתן ד' אוננו בידי חיות מורמות, ולא בידי אומות המויפאת“.

11 „כן עדן המאמין אשר נסעתי מלך פרי תרכ רבנו משה בר טיימין“.

לעבן מהות און זיינע מידות. דאך, ווען עס קומט צו עטישע פראגן, וויל הורוויטש ניט גיין אין די וועגן פון זיין גרויסן „וועגווייזער“. ער וויל ניט מסכים זיין מיט מיימונין, אז גאט דינען קאן מען נאָר מיטן שכל און די העכסטע מדרגה פון מענטשלעכער שלימות ליגט ניט אויפן געד- ביט פון מאַראַל, נאָר פונם פאָרשנדיקן געדאַנק. הורוויטש אָנערקענט טאַקע דעם גרויסן ווערט פון פּילאָזאָפֿיע, אָבער — שטרײַכט הורוויטש אונטער — דאָס איז דאָך בלויז פאַר יחידים. בעת ער רעדט וועגן דער גרויסער ראַלע, וואָס די וויסנשאַפטן שפּילן אינם מענטשלעכן קולטורעלן לעבן, האַלט הורוויטש פאַר נײַטיק גלײַך צו דערמאָנען אינם „אַלטן בלל“, אז „החכמות בלי מוסרים כאילנות בלי עיקרים“³². אין הור- וויטשעם ווערק פלאַקערט ווידער אויפסניי אויף מיט זיין גאַנצן ברען דער אַלטער היסטאָרישער וויכוח, וואָס האָט פאַרנומען דעם גאַנצן אויבנאָן אין דעם מיטלאַטערלעכן יידישן קולטורעלן שאַפן: דער קאַמף צווישן „שלטון השכל“ און „תורת שבלב“, די האַרבע פראַגע וועמען קומט די בכורה — דעם אַליינהערשנדיקן שכל, צי דער פּילאָרטיקער געפּיל־וועלט מיט איר טיפן גלויבן אין געטלעכער התגלות און רוח הקודש. הורוויטש ליעקנט פאַקטיש אין דעם גרונט, „אני מאמין“ פון די ראַציאָנאַליסטן; ער גלויבט ניט, אז מיט דער הילף פונם פאָרשנדיקן פּילאָזאָפּישן געדאַנק קאָן דער מענטש אַרײַנדרײַנגען אין דעם תּמציית „מכל הנמצאות“ — פון אַלץ, וואָס עקסיסטירט, און דורך דעם שאַפן אַ פאַרבינדונג צווישן זיך און דער געטלעכער חכמה. פאַר הורוויטשן איז אויסער ספק, אז ניט מיטן פאַגרענעצטן מענטשלעכן שכל קאָן מען אַרײַנ- דרינגען אין די אומענדלעכע טיפענישן פונם קאָסמישן לעבן, און נאָר די התגלות, די תורה מן השמים איז דער אײַנציקער זיכערער מקור אויס וועלכן מיר קאָנען שעפן אונזערע ידיעות וועגן דעם פאַשעפּער פון דער וועלט. אין דער פּילאָזאָפּיע, פאַרזיכערט הורוויטש, קאָן מען ניט געפּינען זיין איין פעסט־פאַשימטן בלל, וואָס זאָל זיין פון אַלעמען אָנערקענט; אַבסאָלוט און אויסער יעדן ספק איז בלויז די געטלעכע התגלות, וואָס איז אויך דער ווינקלשטיין פון מאַראַל און עטיק. לויט הורוויטשעם וועלט־ פאַנעם ליגט דער וועג צו גאָט ניט דורך די שווינדלדיקע הייבן פון דעם פּילאָזאָפּישן געדאַנק, נאָר דורכן פרוכטבאַרן גאָרטן פון רעליגיעזער מאַ- ראַל. פאַר הורוויטשן, וואָס איז געשטאַנען בעסט אויפן באָדן פון דעם טראַדיציאָנעלן יידנטום, זיינען נאָך די מאַראַל און דער דת געווען איין און דאָס זעלבע, יעדנפאַלס איז די מאַראַל געווען דער ענדפונקט, צו וועלכן

12. „מבשרי בית יחזקיה“, 32.

דער דת האָט געפירט. די הויפט־אויפגאבע און ענדציל פונם מענטשן; אויף דער וועלט איז דאָך — ברענגען דאָס מאָראַליש־עטישע צום ענד־נילטיקן ניצחון, דערנענטערן צום מקור פון מאָראַל און גערעכטיקייט — צו דער נאָטהייט, און אין דעם, פאַרזיכערט הורוויטש, באַשטייט דאָך דאָס העכסטע גליק, די גרעסטע פרייד און הייסטער באַגער פונם מענטשנס נשמה.

דאָ באַרירט הורוויטש דעם צענטראַלן פונקט פון זיין וועלט־באַנעם — זיין קוק אויף „ימות המשיח והתחיה“; דעם פירוש, וואָס ער גיט צו דער נאַציאָנאַלער האַפענונג אויף „משיח ציטן“ און ענד־נילטיקער דערלייזונג. אַלס בן־דור פון די הומאַניסטן און „אויפקלערער“ פונם 18טן י"ה, נעמט הורוויטש פאַקטיש אַראָפּ דעם מיסטישן לבוש פון דער נאַציאָנאַלער האַפענונג וועגן ביאת המשיח, און פרוווט איר געבן אַ מער רעאַלן תוך און יפור. אַ קינד פונם 18טן י"ה, גלויבט ער פעסט אין דעם גוואַלטיקן פוח פון דעם מענטשנס אַנטרעקונגס־גייסט, און זיכער איז ער, אַז דעם מענטשן וועט געלינגען מיט דער הילף פון וויסן און פלייס צו פאַרוואַנדלען „דעם מדבר אין גאַטס נ'ערד“; ברייט און פרוכטבאַר וועט מיט דער צייט די וועלט ווערן, אַדאַנק דעם מענטשנס נאונישע המצאות, פאַר אַלע מענטשן־קינדער, „און דער מענטש וועט זיך שוין ניט דאַרפן באַקלאַנגן, אַז ס'איז אים ענג, ער קאָן זיינע הצטרכות ניט באַפרידיקן“¹³. אָבער דאָס אַלץ וועט דערנרייכט ווערן, לויט הורר וויטשעס פעסטער איבערצייגונג, בלויז דאָן ווען איבער דער וועלט וועט געוועלטיקן דער מאָראַלישער פרינציפ און אַנטפּלעקט וועט פאַר אַלעמען ווערן „האור הצפון לישרי לב“, דאָס ליכט, וואָס איז באַהאַלטן אין די גערעכטע הערצער. גאַנץ אינם גייסט פון מיומוני, טייטשט הורוויטש אויס די פרטים וועגן שכר ועונש און תחית המתים אין ריין גייסטיקן, עטישן אופן, אָן אַ שום משהו פון גשמיות און חומר. „אין סעודה

¹³ דאָרטן, 72-73: „בימות המשיח והתחיה אשר אנו מקוים לתקות שלום ואהבה, אז ירחיבו יריעות עולם ויסודותיו יתחזקו כעמודי יסוד ובעזר לאלקים כי יגלה האור הצפון לישרי לב כנוכח, ואם לא נזכר את הסכס מהאפשרי עיר השוב ותראה שלא נתגלה אלינו כעת סכל מרחבי העה"ו כ"א כתפוח קטון השוש בתוך ספל גדול מלא מים כן תראה את היבשה בתוך הים הגדול ורחב הידים; והתפוח הזה סלא חורבן ושממין עד שלא תבצא חלק העשירי ממנו הראוי לישוב כידוע מכותבי רשמי הארץ. וכבר ראיתי כמה מדינות אשר בתחבולות בני האדם עומדים על קנה רצוף והמים סביב להם חומה והיל... ובני האדם נבחרתם והתגולות הפכו את הערעה לטובות כנודע לחכמים. אפנים עתיד התגלה ותראה היבשה אשר כמה המים הודונים ויעברו את הים בנעלים והיתה המדבר כנן ד' וערבה כעדן... ולא יאמר אדם צר לי המקום הזה“...

אלא לנפש — ווייזט הורוויטש אָן — היעוֹלִים יהיו כּוֹלֵם רחניים" ¹⁴. און די אַלע מאַמרי חו"ל, וואָס ריידן וועגן דעם „לוויתן" און דעם „יין המשומר", דערקלערט הורוויטש פאַר לויטער משל און רמו. „ביאת המשיח" — דאָס איז ביי הורוויטשן דער ענדגילטיקער ניצחון פונם מאַראַלישן פּרינציפּ איבער דער גאַרער וועלט. „ימות המשיח והתחיה" — דאָס זיינען ביי הורוויטשן דער סימבאָל, דער פאַרקערפערטער מאַראַליִיִ שער ניצחון ביי דער גאַנצער מענטשהייט. ניט בלויז פאַר איין אומה־וועגן וועט קומען דער ליכטיקער נואל, נאָר פאַר דער גאַנצער וועלט, פאַר אַלע לעבעדיקע באַשעפּענישן (משיח המכוּוה יבוא להושיע אֵל החיים). זיין אויפנאַבע איז אַן אַלוועלטלעכע, ער וועט ברענגען שלום און אַהדות דער גאַנצער מענטשהייט, ער וועט זי אויפהייבן צו דער העכסטער מדרגה פון יושר און גערעכטיקייט, ער וועט ברענגען דעם ליכטיקן טאָג, „שכולו שבת קודש, יום שכולו טוב". משיח — שטרייכט הורוויטש אונטער — קאָן דערפאַר ערשט דעמאָלט קומען, ווען די מאַטעריעלע און עקאָנאָמישע צושטאַנדן פון דער מענטשלעכער געזעלשאַפט וועלן אויף אַזוי פיל פאַר־בעסערט ווערן, אַז זיי וועלן אויך גורם זיין דער קולטורעלער מצב זאָל זיך באַדייטנד דערהויבן. הורוויטש, דער בן־דור פון די הומאַניסטן און אויפקלערער, האַלט דערפאַר פאַך נייטיק אַראָפּנעמען דעם מיסטישן שליער פון „משיח בן דור". ניט אויף אַ ווייס אייזל וועט קומען דער נואל; אַ מענטש, אַ בשרודם, וועט זיין דער משיח, געבאָרן אויף נאַטיר־לעכן אופן פון טאַטע און מאַמע (נוצר מאב ואם טבעי). „אַ מושלם הן אין נוף הן אין גייסט". דער ליכטיקער משיח — דאָס איז די העכסטע מדרגה, צו וועלכער דער מענטשלעכער גאונישער גייסט איז אימטשאַנד זיך צו דערהויבן; דער גלאַנצנדיקער שטערן וועט ער זיין, וואָס וועט פאַר דער גאַנצער מענטשהייט באַלייכטן דעם וועג פון אויפלעבונג און העכסטער קולטור; ער וועט אויפהויבן דעם נידערגעשלאָגענעם און אויס־געמאַטערטן מענטש־דור פון די טיפענישן פון שאַנד און ליידן — אַרויף צו די הימלען, באַגאַסן מיט ליכט און שיינקייט... משיח — דאָס איז דער הויפטציל, די העכסטע גרענעץ, צו וועלכער די פון גאָט געשאַפענע מענטשן־קינדער שטרעבן און האָפּן, ער איז דאָס שענסטע און דאָס העכ־סטע, וואָס די מענטשהייט קאָן און וועט אויף דער וועלט געבאָרן ¹⁵.

14 דאָרסן, 73.

15 דאָרסן, 74-75, 88-90: „משיח שאנו מקיים הוא יהיה איש שלם בתכלית שליכות הנמשיות והגנוניות, והוא יהיה סקור נפתח אל התכנה והבינה להשקות את הנמשיות הצמאות לדבר ד'... יסלך על כל העמים כולם... איש אחד מיוחד באיש ובמין יתקן את המין האנושי כל... האלקים חפץ מאוד במין האנושי לכל ילכו להרצות

בעת הורוויטש האָט געהלומט וועגן אלמענטשלעכע אַהדות, ליבע און ברודערלעכקייט, און אין שנאת הרת געזען די הויפט־סיבה פון מחלוקת און רדיפות, האָט אין זיין היים, אין דער ליטע, און אין אייניקע אַנדערע פּוילישע מדינות אַ רעליגיעזער קאַמף אויסגעבראַכן, וואָס האָט צו טיילט דעם גאַנצן יידישן קיבוץ אויף צוויי פיינדלעכע מחנות, אויף חסידים און מהנגדים. דאָס טרוקענע מקיים זיין די תּלי תּלים דינים און מצוות על־פי „שולחן ערוך“ און זיינע מפרשים האָבן געקאָנט צופרידנשטעלן די רבנים אין לומדים, וואָס זייערע מוחות זיינען געווען אזוי שטאַרק פאַרטיפּט אין שפיציקן פּילפּול און שכלדיקע „חידושים“. דער פּשוטער המון אָבער, דער בעל־מלאכה, דער ישובּניק און סתּם עמיהאָרצים — פאַר זיי איז דער פּילפּול געווען צו האַרב און אומפאַרשטענדלעך, דאָס טאַגטעגלעכע מקיים זיין פון מצוות לויט דעם באַפעל פונם „שולחן ערוך“ און אַנדערע „פּוסקים“ איז געווען צו קאַלט, צו וואַכעדיק אין אַנגנווייליק. דאָס האָט אים ניט געקאָנט דערוואַרעמען די צעבראַכענע און אַנגעווייטאַגטע הערצער, ניט געווען אימשטאַנד ברענגען זאַלב און טרייסט די פאַרחושכטע און פאַרמאַטערטע נשמות. וואָס דאָס קאַלט־לומדישע רבנות איז ניט געווען ביכולת צו געבן, דאָס האָט דאָס פּשוטע פּאָלק געפונען אין דער חסידות־באַוועגונג, מיט איר התלהבות און מיט טישן פאַטאַם. דאָס חסידות האָט דאָס פּשוטע און וואַכעדיקע באַגאַסן מיט גלאַנצעדיקע פאַרפּן, דערוואַרעמט מיט אינעווייניקסטן פייער. יעדעס וואָרט פון אַ וואַכעדיקער תּפילה איז געוואָרן אַן אוצר פון ברענענדיקער התלהבות און התפּשטות הגשמיות, יעדע מצווה — אַ לבוש פון אימה־דיקע סודות און געטלעכע פּוונות, וואָס דערהויבן דעם נידערגעשלאָגן גענעם מענטשן אין די הויכע הימלען. דאָס רבנות האָט אינם חסידות זיין גרעסטן שונא דערזען; דאָס איז געווען ניט פּלוז אַן אידען־קאַמף, נאָר אַ קאַמף פאַר מאַכט, פאַר סאַציאַלער עקסיסטענץ.¹⁶ האָט דערפאַר אויסגעבראַכן אַ פאַרביטערטע מלחמה מיט חרמות, רדיפות און שרעק־לעכע מסירות... הורוויטש האָט דאָס ניט געקאָנט רויקן צווען, און האָט אַ ספעציעלע פּלוגשריפט „מגלת סדרים“ ארויסגעלאָזט,¹⁷ געפרווט

זלדראון עולם, לכן ישלח אליקים את הפועל צדק נוצר סאב ואם סבע... העולם הזה לא לתוהו ברא אותו אליקים ולא לריק יסרו, להישירו ולהאירו סכבוד... וזה לא יתכן כי אם באיש אחד הטעולה סהמין כולו אשר על קוסבו וסרכויו יסוכו הכין כלו כאיש אחד חברים... המשיה הוא הנקודה האמצעית אשר על קוסבו יסוב נלגל התחיה.¹⁶

¹⁶ סער באריכות וועגן דעם — אין די ווייסערדיקע טיילן פון אונגער ווערק.

¹⁷ פאַרשטאַלעכט אין 1793. ביר האָבן זיך באַנוצט מיט דער וואַרשעווער

שלום מאַכן צווישן די פאַרביטערטע קעגנער. דאָס ווערס איז נעשריבן אין געריימטער פּראָזע און אין דיאַלאָג־פּאַרם. וועגן דעם צוועק פון זיין ווערס ווייזט הורוויטש מערערע מאָל אָן. „אונזערע ברידער — קלאָנט זיך דער פאַרפאַסער — האָבן גאָר פאַרגעסן אין דעם גרעסטן פּלל פון דער תּורה: ואהבת לרעך כמוך! פאַרגעסן האָבן זיי, אַז די ליבע איז דער גרונטשטיין פון דער וועלט. זיי צערייסן דעם פּאַנד פון דער הייליג־קער אומה, זיי טוען זייען קריג און שנאה און דערפרייען רערמיט אונזערע שונאים, וואָס יאָגן אונז זוי ווילדע חיות... אַזוי איז אונזער אומה געבליבן כאַניה סערה בלי תּורן — ווי אַ שיר אין אַ שטורעמווינט, אָן אַ מאַסטבוים און זעגל“¹⁸. „צו אַייך, מינע ברידער, ווענד איך מיך מיט דער דאָזיקער מצילה, וואָס איז געשריבן מיט פּלוט און טרערן! איך בעט וועגן שלום און פּרידן!“¹⁹.

אין דעם ערשטן טייל „מגלת סדרים“ פירן צווישן זיך אַ וויכוח די ברידער עובדיה און חשביה. דער ערשטער איז אַ פייערדיקער מקובל, לעבט אין עולם הנסתר, און חשביה איז אַ למדן מופלג, איינער פון די קונציקסטע שווימער איבערן ים התלמוד. זיין געפיט איז די הלכה, די הריפותדיקע בקיאות, און האַלט זייער ווייניק פון „חכמת הנסתר“. די ברידער פלעגן שטענדיק פירן צווישן זיך שאַרפע וויכוחים, ביז עס האָט צווישן זיי אויסגעבראָכן אַ גרויסע שנאה און האָבן אָנגעהויבן שטאַרק רודפן איינער דעם אַנדערן. דער אַלטער פּאָטער זייערער האָט דאָן אַיינ־נעלאָרן צו זיך אַ גאַנצן בית־דין און די דיינים איז סוף־בליסוף געלונגען מאַכן שלום צווישן די פיינדלעכע ברידער. „לאַ יאמר עוד המקובל אל הרבני, האָט דער בית־דין אין זיין פּסק דערקלערט, זאָל מער דער מקובל ניט זאָגן דעם רבני: עשיר בדת אני, ואתה בדת וברדת עני, והרבני לאַ יאמר עוד אל המקובל: אתה מבולבל ומנבל כבוני מגדל בבל“²⁰.

זייער כאַראַקטעריסטיש איז אין „מגלת סדרים“ פּאָלגנדיקער פּרט. שוין אין דער פּאַררעדע ווייזט הורוויטש אָן, אַז אויסער די צוויי קעמפּן־דיקע לאַגערן, די „חכמי הקבלה“ און „גאוני לומדי הנגלה“, ד״ה אויסער די חסידים און מתנגדים, האָט זיך אויף דער יידישער גאַס באַוויזן אַ דריטע גרופּע — „שרי מחקר השכלה“, און דער פּאַרטערטער פון דער דאָזיקער גרופּע איז דער דריטער ברודער, הודיה, וואָס האָט געלערנט „חכמת יוונית“ און נאַטורוויסנשאַפטן. אין דער התחלה האָט דער אַלטער יודיה שטאַרק מורא געהאַט זיין דריטן זון זאָל די וועלטלעכע בילדונג ניט

18 „מגלת סדרים“, פּאַררעדע, ז' 42 אַז״ה.

19 דאָרפן, 43, 44 א״ו.

20 דאָרפן, 37.

ברענגען צו אפיקורסות, ער האָט דערפאר מיט גרויס האַרצקלאַפּעניש געוואַרט אויף הוריהו, בעת יענער האָט זיך געדאַרפט צוריקקערן ממרחקים וווּ ער האָט געלערנט די אַלע חכמות. ווי נאָך ער איז געקומען, האָט דער באַטער גלייך פאַרפירט מיט אים אַ לאַנגן וויכוח, און מיט גרויס פרייד האָט דער אַלטער זיך איבערצייגט, אַז זיין זון איז טריי געבליבן דער מסורת אַבות און די חכמות היצוניות פירן כלל ניט אַראָפּ פונם דרך הישר.⁵⁴

אין נאָענטער אידעישער קרובהשאַפט מיט יהודה הורוויטש געפינט זיך זיין יינגערער בן־דור, דער שוין אויבן־דערמאָנטער רב יהודה־לייב מרגלית.⁵⁵ ווי דאָס רוב השפּלה־פיאַנערן פון יענעם דור, האָט אויך דער דאָזיקער אויפגעקלערטער רב געפירט אַ נעזנד לעבן. ער האָט געלעבט אין באָטין, פאַרבראַכט אַ שטיק צייט אין בערלין, וווּ ער האָט זיך באַ־קאַנט מיט מענדעלסאָנען, געווען רב אין פּוסנאָוו, שעברשין, פּאַלאָצק, לעסל און פּראַנקפורט אויפן אָדער. אַלס בעל־דרשן פלעגט ער אויך אַרומ־באָרן איבער פילע שטעט און האַלטן דאָרט דרשות.⁵⁶ אַלס רב האָט ער געהאַט די מעגלעכקייט נאָענט זיך צו באַסענען מיט דער התנהגות פון די ראשי הקהל און דער טרויעריקער ירידה פון דער יידישער זעלבסטפאַר־וואַלטונג; און ער האָט געהאַט דעם מוט אָפּן אַרויסטרעטן מיט זיין פּראָטעסט הן אין זיינע פּרעדיקן הן אין זיינע געהויקטע ווערק. דאָס איז ער דער פאַרפאַסער פון די אויבן־געבראַכטע צאָרנדיקע שורות,⁵⁷ וווּ עס ווערן אין אַזוינע טונקעלע פאַרבן געשילדערט די מגהיגים פון דער קהילה. מיט דער זעלבער שאַרפּקייט טרעט מרגלית אַרויס אויך קעגן דער זע־מאַלטיקער סיסטעם פון קינדער־דערציִונג, וואָס דאַרף, לויט זיין מיינונג, אינגאַנצן רעפּאָרמירט ווערן. מיט גרויס פּעס רעדט ער וועגן דעם דרך הפּילפּול און די בעלי „החילוקים“ מיט זייערע „ווילדע חלומות און נאַרישע סברות“, וואָס זיינען מבבל די תלמידים און פאַרדרייען דעם ריכטיקן פּשט.⁵⁸ ער איז זיך אויך מתרעם אויף די רבנים פון זיין צייט, וואָס פאַרנעמען זיך אויסשליסלעך מיט רבנישע לימודים און ווילן ניט וויסן פון קיין אַנדערע חכמות. וועגן זיך גופא דערציילט אַנב מרגלית, אַז ער האָט אין די יונגע יאָרן זיך פיל אָפּגעגעבן מיט שפּראַך און פּילאַ־

21 דאָרטן, 57.

22 געבאָרן אין 1747, געשטאָרבן אין פּראַנקפורט אויפן אָדער אין 1811.

23 זע „עליות אליהו“, 61.

24 אויבן, ז' 257 א"ו.

25 זע „בית מרות“, 31 (מיר ציטירן לויט דער ליקער אויסגאַבע פון 1862);

„של אירות“, 38 (ציטירט לויט דער פּרעסבורגער אויסגאַבע פון 1843).

זאָפּיע.²⁶ ווי יהודה הורוויטש, אזוי האָט אויך מרגלית זיך פיל אָפּגע-
 נעבן מיט דער יידישער מיטאַלטערלעכער פּילאָזאָפּיע, און אויס איר האָט
 ער, ווי עס שיינט, געשעפּט זיינע ידיעות וועגן דער אַלטער גריכיש-
 רוימישער פּילאָזאָפּיעער ליטעראַטור. ער ציטירט אָפּט פּלאַטאָנען, סענעקען
 און פּילע אַנדערע,²⁷ נאָר העכער פון אַלע איז ביי אים אַריסטו; יענער איז
 ביי אים דער איינציקער אומפּאַרגלייכלעכער דענקער, און ער דערמאָנט
 אים טאַקע שטענדיק אין זיינע ווערק סתם אונטער דעם נאָמען „החוקר“.
 אַריסטוס „עטיק“, וואָס דעם קאַסטילישן קיניגס לייבדאָקטאָר, מאיר
 אַלגואַדעז, האָט נאָך אין 1405 איבערזעצט אויף העברעיש,²⁸ איז ביי
 מרגלית געווען אזוי באַליבט, אז ער האָט באַשלאָסן, לויט דעם מוסטער
 פון דעם דאָזיקן „ספר המדות“, צו פאַרפאַסן אַ זעלבשטענדיק עטיש
 ווערק. אין דער הקדמה צו זיין „בית מדות“ דערקלערט מרגלית, אז ער
 האָט זיך געשמעלט די אויפגאַבע צו באַקענען דעם ברייטן עולם מיט
 די דעות, וואָס עס האָבן אַרויסגעזאָגט אויפן עטיק-געביט די יידישע
 גדולים סעדיה גאון, יהודה הלוי, מיימוני, יוסף אַלבו א״א. די דאָזיקע
 געדאַנקען וויל ער איבערגעבן אין אַ קלאָרער, פּאַפּולערער שפּראַך, בכדי
 עס זאָלן זיי לייכט פאַרשטיין אַפילו אַזעלכע, וואָס זיינען ניט בקי אין
 חקירה-ספרים. לויט דעם מוסטער פון אַריסטוס „עטיק“ האָט מרגלית
 אויך זיין ווערק איינגעטיילט אין צען שערים.²⁹ אָבער שוין אין דעם
 אַריינפיר האַלט מרגלית פאַר נייטיק אונטערצושטרייכן דעם גרונד-טעזיס
 פון אַריסטוס „ספר המדות“, מיט וועלכן ער קאָן בשום אופן ניט מסכים
 זיין. „ביי אים, ביים „חוקר“ — ווייזט אָן מרגלית — איז דער עיקר
 שלימות הדעות, זיך פאַרטיפּן אין די פּילאָזאָפּישע באַגריפּן וועגן דעם
 געטלעכן מהות, איך אָבער לייג אַלס ווינקלשטיין פאַר מיין חיבור די
 שלימות המדות, וואָרעם מיט דער דאָזיקער שלימות איז אויך פאַרבונדן
 די שלימות הדעות.³⁰ ווי יהודה הורוויטש, אזוי שטייט אויך יהודה
 מרגלית אויף דעם שטאַנדפונקט, אז די פּילאָזאָפּיע איז ניט אימשטאַנד
 צו געבן ענדגילטיקע אַבסאָלוטע פּללים, וואָס שטייען אויסער יעדן ספק;

²⁶ זע „עצי עדן“, 16: „בילדותי קראתי הרבה ספרים העטים“. אין זיין „בית
 מדות“ (ו' 20) דערקלערט מרגלית: „והנה אני עברתי משער לשער בספרי השילוכוסיא“.

²⁷ זע „סל אורות“, 61, 62, 30-31, 32, 41, 69.

²⁸ זע אונזער הערק, באַנד III, ז' 244.

²⁹ זיין „פּיס ווערק, וואָס ס'איז צום ערשטן דערשינען אין 1777, האָט מרגלית

שעפּט- באַדייטער פאַרדעקערט און עס פאַרעפּנטלעכט אונטער דעם נאָמען „סל אורות“.

³⁰ „סל אורות“, 1: „ואף שכונת החוקר היא על שלמות הדעות שהוא ציור

המושכלות וענינים אלהיים, אנכי יסדתי פנת וזכורי על שלימות המדות, כי שלימות
 הדעות אהיו בעקב המדות“.

אבסאָלוט און ענדגילטיק איז בלויז דער דת פון התגלות, זי תורה מן השמים. צו צוויי געליכטער זיינען געגליכן די תורה און דער שכל. צווישן זיי — שטרייכט מרגלית אונטער — איז אָבער אזא אונטערשייד, ווי צווישן דער זון און דער לבנה. דעם מענטשנס שכל איז בלויז אַ בלאַסע אָפּשפיגלונג פון דעם גרויסן געליכט — דער געטלעכער התגלות. דער פּאַר אָבער טרעט מרגלית אַרויס אויפן אַנטשיידנסטן אופן קעגן די „פרוֹ מאַקעס“, וואָס ווילן ניט וויסן פון חקירה און חכמות היצוניות. אַלס „עקלאַהאָפּטן ליגן“ דערקלערט מרגלית די טענה, אַז פּילאָזאָפּיע און חקירה פירן דעם מענטשן אַראָפּ פון דעם דרך הישר און ברענגען אים צו אַפיקורסות. דערמיט, זאָנט מרגלית, גיבן זיי נאָר אַ פּתחון פּה די אמת אַפיקורסים, וואָס ווילן טאַקע דערווייזן, אַז די חכמות היצוניית געפינען זיך אין סתירה מיט דער אמונה, און דערפאַר קאָנען זיין אמת-גלויביקע בלויז אומוויסנדיקע און נאַרישע מענטשן, און וואָס פאַרשטאַנדיקער דער מענטש ווערט, אַלץ מער דערווייטערט ער זיך פון דער אמונה.⁸¹ אַרויסטרעטן קעגן די „לימודי החכמה“ און אָנפאַלן אויף די וואָס פאַרנעמען זיך מיט זיי קאָנען, לויט מרגליתעס מיינונג, בלויז „שומים ובוּערים בעם“, אָדער פאַלשע צוועקעס, וואָס זיינען זיך מתקנא אין די „מפורסמים בחכמה“ און פאַרגינען זיי ניט דעם פּבּוד, וואָס מען ניט זיי אָפּ.⁸² מרגלית שטרייכט אָבער גאַנץ אָפּט אונטער דעם גרויסן אונטערשייד צווישן דעם ספּעקולאַטיוון, ריין פּילאָזאָפּישן, און דעם פּראַקטישן וויסן. מיר וועלן ווייטער זען, אויס וואָסערע מאַטיוון מרגלית וואַרנט מען זאָל פּילאָזאָפּיע שטודירן בלויז אויס די יודישע קוועלן.⁸³ דערפאַר אָבער אַנטירט ער שטאַרק פאַר פּראַקטישע וויסנשאַפּטן, דער עיקר פאַר חכמות הטבע. גראַד אין יענער צייט האָבן די נאַטורוויסנדיקע געמאַכט ריזיקע פאַרשריטן, ביי דער דעמאָלטיקער אינטעליגענץ האָבן זיי פאַרנומען דעם גאַנצן אויבנאָן און דאָס פאַרשן די נאַטור און אירע געזעצן האָט גענאָלטן אַלס די וויכטיקסטע און נייטיקסטע פאַר שעפּטיקונג. דער אויפגעקלערטער רב מרגלית טרעט אַרויס אַלס טרייער זון פונם 18טן י"ה; אויך ער באַווייזט אַן אויסשליסלעכן אינטערעס צו

81 „סל אורות“, 60: „מה שהדעת המתנגדים תנור אומר שהעין החקירה ביריעת אלהיות ישללו האמונה סלב האדם — פנול הוא... כי את הדת היא כחללת ליתן יד למושעים האוברים שהחכמה סותרת האמונה. ושהאמונה היא יותר סיוחית לאיש שונה ופתי ויותר שיהיה האדם חכם יותר יבעם באמונה.“

82 דאָרטן: „ולא יבזום כי אם הנלווים במעגלי הצדק והסודות אשר יתקנאו בכבודם של המפורסמים בחכמה.“

83 דאָרטן, 59-61.

די דאָזיקע וויסנשאַפטן. ער באַרויערט שטאַרק, וואָס די יידן, וועלכע זיינען אין די פּרוערדיקע דורות געווען אזוי שטאַרק טעטיק אויף די פּאַר-שיידענע בראַנזשעס פון וויסן, זיינען די לעצטע דורות אזוי פּאַרווילדעט געוואָרן, אז „מיר זיינען געוואָרן צו שפּאַט און געלעכטער ביי די אומות העולם, און זיי קוקן אויף אונז ווי אויף פשוטע בהמות“⁸⁴. מרגלית פלייסט זיך צו דערווייזן דעם יידישן לייענער ווי נייטיק די נאַטורוויסנ-שאַפטן זיינען הן פאַרן פּראַקטישן לעבן הן ביים לימוד התורה (החכמות הנצרכות לאדם לעולמו ולתורתו). ער פאַנגט זיך ניט דערמיט, וואָס ער נוצט אויס יעדע געלעגנהייט בכדי צו געבן זיינע לייענער נייטיקע וויסנשאַפטלעכע ידיעות און אָנווייזן, ווי וויכטיק עס זיינען פאַר יעדן מענטשן די פאַרשיידענע חכמות⁸⁵, — ער שרייבט אויך אַ ספּעציעל ווערק „אור עולם“, וואָס טראַגט דאָס אונטערקעפּל „על חכמת הטבע“⁸⁶. טיפּיש איז די פּאַררעדע צו דעם דאָזיקן ווערק. אין ריין אַרענשאַט-לישן סטיל דערציילט דער פאַרפאַסער, ווי עס האָט זיך צו אים באַוויזן אין פּרועינגעשטאַלט אַיינגעהילט אין שוואַרצן די „חכמת הטבע“ און זי קלאַנגט זיך פאַר אים, וואָס זי איז ביים אויסדערוויילטן פּאַלק געוואָרן „ככלי אוכד וכנדר הרחוויה“, פון אַלעמען איז זי „עזובה ושכוחה ונשויה“. ביי אַלע אַנדערע פעלקער פאַרהאַלט מען זיך צו איר מיטן גרעסטן כבוד און אַלע שטרעבן וואָס נעענטער מיט איר זיך צו באַקענען, נאָר דאָס יידישע פּאַלק, וואָס האָט דאָך אַמאָל גענאַלטן אַלס „עם חכם ונבון“, וויל פון איר ניט וויסן, און עס איז אין העברעיש ניט פאַראַן אַפּילן קיין איין ווערק, וואָס זאָל קאָנען שטילן דעם דורשט פון די, וועלכע ווילן זיך באַקענען מיט דער נאַטור און מיט אירע געזעצן. בעט זי ביים פאַרפאַסער ער זאָל זיין איר גואל, ער זאָל אָנגורטן זיינע לענדן און שרייבן אַ ווערק, וואָס זאָל דערציילן דעם יידישן לייענער, ווער זי איז און וואָס איז איר באַדייט. מיט פּרייד דערקלערט דער פאַרפאַסער, אַז ער איז מוכן ומזומן איר פאַרלאַנג צו דערפּילן, באַקענען דאָס יידישע פּובליקום מיט די גרונטיגעזעצן פון דער נאַטור.

⁸⁴ דאָרפן, 60: „ועתה גלה כבוד מישראל כי ניאלו בנינו חסמים נחשבנו כבהמה בעיניה נרבינו“.

⁸⁵ ס'איז אינטערעסאַנט, וואָס צווישן די נייטיקע וויסנשאַפטן, וועלכע דער בענשט דאָרף לערנען, ווערט ביי מרגליתן פאַררעכנט אויך שפּראַכשאַרשונג, ווייל די שפּראַך, דערקלערט מרגלית, איז דאָך די העכסטע שטופּע פון מענטשלעכער קולטור (וכן דקדוק חלשונות... כי חלב וחלשון הם השלמת גדר האדם). זע: „סל אורות“, 60: עצי עדן“, 13.

⁸⁶ פאַרעפנטלעכט אין 1777.

אינטערעסאנט איז אין דער דאָזיקער הקדמה נאָך איין כאַראַקטע-
ריסטישער פּרוב. דער פאַרפאַסער קאָן עס נאָרניט פאַרשטיין, וואָס אזא
ערשטקלאַסישער געלערנטער ווי מיימוני האָט זיין גאַנץ אויפמערקזאַמ
קייט געשאַנקען בלויז דער ספּעקולאַטיווער פּילאָזאָפּיע, און אזא וויכטיקע
וויסנשאַפט, ווי חכמת הטבע — „הניה אותה שכולה וגלמודה“, האָט
ער פאַרוואַקלאַזט און אין אַכט ניט גענומען.

אינם אַריינפירקאפיטל גיט דער פאַרפאַסער, לויט דעם מוסטער
פון די מיטלאַטערלעכע יידישע שריפטשטעלער, ווי שם-טוב פאַלקירה
און אַנדערע, אַן אַלגעמיינעם איבערבליק, ווי ער רעכנט אויס די פאַר-
שיידענע וויסנשאַפטלעכע דיסציפלינען, אַיינגעטיילט אין פאַזונדערע
גרופעס (1) אין חכמות לימודיות, צווישן וועלכע ער רעכנט ניט בלויז
מאַטעמאַטיק, נאָר אויך אַסטראָנאָמיע, (2) חכמות טבעיות, עקספּעריר-
מענטאַלע נאַטורוויסנשאַפט, ווי כעמיע, פיזיק אַזו"וו. אין דער דאָזיקער
גרופע שליסט דער פאַרפאַסער אויך אַיין כירורגיע (מלאכת הנתוח);
(3) מעטאפיזיק און רעליגיעזע פּילאָזאָפּיע (מה שאחורי הטבע); (4) חכמות
השמוש, ווי לאַגיק (ההגיון), רעטאָריק ופדומה; און צולעצט: (5) חכמות
הנהגת וזאדם — די סאַציאַלע וויסנשאַפטן, וואָס ווערן ביי מרגלית אַייני
געטיילט „לשלה ראשים“: א) הנהגת המדינה, שטאַטטוויסנשאַפט,
ב) הנהגת הבית — עקאָנאָמיק און ג) הנהגת האדם — עטיק. אין דעם
ווערק נופא באַהאַנדלט אָבער מרגלית אויסשליסלעך די נאַטורוויסנ-
שאַפטן, דער עיקר כעמיע. אמת, דער בוסנאָווער רב אָפּערירט נאָך אין
זיין ווערק מיט דער אַלטער לערע וועגן די פיר גרונטעלעמענטן: אש,
מים, רוח, עפר און ער האָט נאָך קיין שום באַגריף ניט געהאַט, אז אין
דער זעלבער צייט, ווען ער האָט זיין קליין חיבור געשריבן, האָט דער
נאונישער לאַוואַזיע, מיט זיינע גלענצנדיקע אַרבעטן איבער דער זויער-
שטאָף אין דער לופט און דעם מהות פונם פאַרברענונגס-פּראָצעס, צע-
שטערט די אַלטע אָנשווינגען, וואָס האָבן געוועלטיקט אויפן כעמיע-
געביט, און געלייגט די ווינקלשטיינער פאַרן שטאָלצן בנין פון דער מאַר-
דערנער כעמיע-וויסנשאַפט. דאָס איז שוין אָבער ניט מרגליתעם שולד.
ער, דער דילעטאַנט, האָט זיך נאַטירלעך געקאנט באַנוצן ביי זיין אַרבעט
בלויז מיט דעם מאַטעריאַל, וואָס ער האָט געקאנט געפינען אין די ספּע-
ציעלע האַנטביכער פון זיין צייט. עס געניגט אָבער אָנצווייזן, אז אַפילו
אין אזא חשוב וויסנשאַפטלעך ווערק ווי באַמעס „Chimie experim.
et raisonnee“, וואָס ס'איז דערשינען ס'הפּל מיט פיר יאָר פאַר
מרגליתעם „אור עולם“ (אין 1773), ווערן אויך פּייער, לופט, וואַסער אין

ערד באטראכט אלס די פיר גרונט־עלעמענטן, וואָס פון זיי ווערן אויפ־געבויט אלע באַקאנטע קערפער.

געטריבן אין אַ קלאַרער פּאָפּולערער שפראַך, האָט מרגליתעס ווערק געהאַט אַ באַדייטנדיקן ערפּאָלג און אויסגעהאַלטן אין משך פון זעקס יאָר (1777—1783) דריי אויפלאַגעס. דאָס באַווייזט, אויף ווי ווייט ס'איז דע־מאָלט אויסגעוואַקסן דער אינטערעס צו אזאַ כּאָרט ביכער. ס'איז דער־פאַר קיין חידוש ניט, וואָס ס'האָבן זיך באַלד געפונען בעלנים נאָכטאָן מרגליתעס און אויך שרייבן פּאָפּולערע ביכער וועגן נאַטורוויסנשאַפטן און אַנדערע חכמות. צווישן די דאָזיקע שריפטשטעלער האָט געהאַט דעם גרעסטן ערפּאָלג פנחס הורוויטש אויס ווילנע מיט זיין ריקן באַנד „ספר הברית“, וואָס ס'האַט אויסגעהאַלטן פילע אויפלאַגעס און האָט נאָך ביז צו דער לעצטער צייט געהאַט זיין ברייטן לייענער־קרייז.

דער בעל „ספר הברית“ איז אוינע פון די אָריגינעלסטע פיגורן ביי די פּויליש־ליטווישע יידן פֿון יענער צייט. ליידער ווייסן מיר זייער ווייניק ביאָגראַפישע פרטים וועגן אים. עס איז אפילו אומבאַקאַנט דאָס יאָר פון זיין געבורט.⁸⁷ וועגן זיין אויסזען ניט אונז איבער איינער פון זיינע פּנידור, וואָס האָט אים פּערזענלעך געקענט, פּאָלגנדיקע פרטים: „הוא איש יפה עינים וטוב רואי, דבריו בנחת נשמעים והכרת פניו תעיד חכמו — א מענטש פון אָנשטענדיקן אויסזען און מיט שיינע אויגן, ער רעדט געלאַסן, און זיין געזיכט זאָגט עדות אויף זיין חכמה“⁸⁸. ווי דאָס רוב „אויפסקלערער“ פון זיין דור, האָט אויך פנחס הורוויטש געפירט אַ געזונד לעבן, געוואַנדערט איבער גאַליציע, דייטשלאַנד, האָלאַנד, פאַר־בראַכט אויך אַ שטיק צייט אין לאַנדאָן.⁸⁹ דאָס איז געווען אַ טיף־גלויבדיקע, מיטטיש־געשטימטע נאַטור. די קבלה מיט אירע טיפע סודות איז ביי אים געווען פאַרדעכנט אלס טייערסטער אוצר פון חכמה און וויסן; אַלס העכסטער אויטאָריטעט האָט ביי אים גענאָלט דער „אַר"י הקדוש“ און זיין געליבטער תלמיד חיים וויטאַל. פּלייבנדיק טריי דער מסורת אָבות, האָט הורוויטש ניט געוואָלט אָנערקענען די ריכטיקייט פון קאַפּערניקס סיסטעם, וואָס באַטראַכט די זון אַלס מיטלפּונקט, אַרום וועלכער עס דרייען זיך די פּלאַנעטן און צווישן זיי אויך אינזער ערד. דאָס געפינט זיך דאָך אין סתירה מיט די כתבי הקודש, וואָס לערנען, אז „הארץ לעולם עומדת“. שטייט דערפאַר דער בעל „ספר הברית“

⁸⁷ געטריבן אין הורוויטש אין 1821.

⁸⁸ זי „המאסף“, 1809, 73.

⁸⁹ זי „ספר הברית“, 1797, 78.

שטאָל און איין פאר טיכאָדע-בראָהעס באַקאָנטער השערה, אז אלע אנדערע פלאַנעטן דרייען זיך טאָקע אַרום דער זון, די זון אָבער נאָם דרייט זיך אַרום דער ערד.⁴⁰

און דער דאָזיקער איבערצייגטער מיסטיקער איז דאָך געווען אַ טרייער זון פון זיין דור, און האָט מיטן נאָנצן ציטער פון זיין האַרצן דערשפּירט דאָס נייע, וואָס ס'האָט זיך דעמאָלט מיט גרויסע ווייען פאַר דער וועלט אַנטפּלעקט. ער באַווייזט אַ גרויסן אינטערעס ניט בלויז צו נאַטורוויסנשאַפֿטן, נאָר אויך צו די נייע שטרעבונגען, וואָס האָבן דאָן געוועלטיקט אין די אינטעליגענטע קרייזן פון מערבֿ-אייראָפּע. הורוויטש האָט ניט באַהערשט קיין איין אייראָפּעיִשע שפּראַך, בלויז דייטש האָט ער מער-ווייניקער פאַרשטאַנען, דאָך האָט דער דאָזיקער באַנאַכטער און וויסנשאַפֿטיקער מאַן דערוואָרבן אַ בערך נאַנץ פּאַדייטנדיקן סכּום ידיעות אויף פאַרשידענע געביטן פון וויסן. ער גופאָ ניט דערביי איבער אַ נאַנץ כאַראַקטעריסטישן פּרט: ביים זאַמלען דעם נייטיקן מאַטעריאַל, פּלעגט זיינער אַ באַקאַנטער, וואָס איז געווען באַהאַונט אין אייראָפּעיִשע שפּראַכן, אים פּאַרלייענען די באַטרעפּנדיקע שטעלן אין אָריגינאַל, און ער, הורוויטש, פּלעגט זיך פאַרנאָטירן דעם אינהאַלט אויף פּראַקט טאַמע-לשון און ערשט דערנאָך איבעראַרבעטן אויף העברעיִש.⁴¹ הורוויטשן האָבן שטאַרק אימפּאַנירט די הומאַניטאַרע און אויסקלערערישע אידעען, וואָס ס'האָבן דעמאָלט מיט באַנייסטערונג געפּרעדיקט די פּראַגרעסיווע שיכטן פון דער אייראָפּעיִשער געזעלשאַפֿט, דערפאַר אָבער זיינען אים, דעם התלהבותדיקן מיסטיקער, געווען שטאַרק דערווידער די שאַרף-מאַ-טעריאַליסטישע אַנשוווינגען פון די דעמאָלטיקע ראַציאָנאַליסטן. ניט צום האַרצן איז אים אויך געווען די ספּעקולאַטיווע פּילאָזאָפּיע, וואָס טוט זיך אזוי שטאַלץ פאַרמעסטן אַריינדרינגען מיט דער שאַרף פונם שכל אין דעם „לפני ולפנים“, ווזהין מען קאָן זיך דערלאַנגען, לויט הורוויטשעס מעסטער איבערצייגונג, בלויז מיט דער הילף פון התגלות און געטלעכער אינפּוּזיע. דערפאַר איז אָבער ביי אים געווען אויסער ספּס, אז בכדי משיג צו זיין די סודותדיקע טיפּן פון דער לוריאַנער קבלה, מוז מען אויך זיין בקי אין נאַטורוויסנשאַפֿטן. ער האָט זיך דערפאַר פאַרגענומען פאַר-פאַסן אויף העברעיִש אַ קאָמשענדיום-ווערק, וואָס זאָל זיין אַן אַמטער

40 זע ספר חבדית, 1797, גרשער טייל 48-49. ביים טיכאָדע-בראָהעס השערה האָט הורוויטש זיך בלי-ספּס באַקאַנט אים „מעשה טוביה“.

41 „אני במלאכתי זאת שהיה איש אחד חיוודע בכל ספר ולשון קורא לפני הדברים אשר בספרי חכמים ככתבם ולשונם וכל אשר יקרא לי חיתית מעתיק, החילת מעתיק ככל לשונות הגוים על הנייר בלשון עמי ושם על הספר בלשון הקודש“.

„בל-כו" פאר פארשיידענע בראנזשעס פון וויסן. אין משך פון פילע יאָרן האָט ער מיט ריזיקן פלייס געאַרבעט איבער דעם דאָזיקן ווערק. שוין אין די אַכציקער יאָרן, בעת ער האָט געווינט אין בוטשאַטש, איז שוין ביי אים פאַרטיק געווען דער ערשטער טייל⁴²; אין 1790 קלויבט ער שוין הסכמות פאַר זיין ווערק, נאָר אייניקע פרקים האָט ער ערשט פאַרענדיקט אין 1794⁴³. פאַר גרויס התמדה, וואָס ער פלעגט אַרבעטן דורך די נעכט, האָט ער זיך קאַליע געמאַכט די ראייה און איז אַ שטיק צייט געווען אַ סני נהור. האָט ער דאָן אַ נדר געטאָן, אז באַם ער וועט ווידער געזונט ווערן און וועט זיין אימטשאַנד צו פאַרענדיקן זיין חיבור, וועט ער אים דרוקן אַנאָנים — „לאַ אַסראַ את שמי עליה". אַדאַנק דער הילף פון די לעמבערגער דאָקטוירים, איז הורוויטש ווידער געזונט גע- וואָרן און נאָכדעם ווי ער האָט פאַרבראַכט אַ שטיק צייט ביים לעמבער- גער מעצענאַט נחמן רייס, איז ער אָפגעפאַרן קיין פּרעסבורג. דאָרט האָט ער מיט דער הילף פון דעם געבילדעטן שפּראַך-קענער בער אָפּענהיימער פאַרענדיקט זיין בוך אין עס פאַרעפנטלעכט אין 1797 אָן זיין אונטער- שריפט⁴⁴.

אין דער הקדמה ווייזט אָן דער פאַרפאַסער, אַז ער האָט זיין ווערק געשריבן ניט פאַר „גדולים וחכמים" און ניט „לפני כל יודעי דעת ודין אשר אתם החכמה והמדע בהלכה והוראה, ולא אל המשכילים בכל ספר וחכמה בפילוסופיא ובטבע", נאָר פאַר דעם ברייטן עולם, פאַר מענטשן מיט קליינעם וויסן (קטן בחכמה). דער „ספר הברית" איז טאַקע גע- שריבן אין אַ קלאָרער פּאָפּולערער שפּראַך; ניט קוקנדיק דערויף, וואָס דער פאַרפאַסער מוז אָפט קעמפן מיט גרויסע שוועריקייטן, ווייל עס האָט געפּלעט אין דער העברעיִשער שפּראַך די נייטיקע טערמינאַלאָגיע. דאָך איז הורוויטשעס סטיל לייכט און פליסנדיג, און ער זאָגט עדות, אַז מיר האָבן פאַר זיך אַ טאַלאַנטפולן פּאָפּולאַריזאַטאָר מיט אַן אמת ליטע- ראַרישער באַנאַבונג. זייער כאַראַקטעריסטיש איז דערביי פּאָלגנדיקע דערקלערונג, וואָס דער פאַרפאַסער האַלט פאַר נייטיק צו מאַכן אין דער פּאַררעדע: „והיה, ווען עס טרעפט ערטערווייז אַ ניטגעלונגענער אויס- דרוק, אַ שווערוואָגיקער זאַץ, זאָל עס דעם ליענער ניט אויפּפּעלן זיין;

42 זג, „ספר הברית", 1 121

43 דאָרטן, II, 66.

44 זיין נאָמען האָט הורוויטש דאָך אָנגעבערקט בדרך רבו אין די ראשי תיבות פונם פּאָלגנדיקן זאַץ: אני נחיה נבזה הברתי ספר זה, אבל לא יתברך השבח וההודיה בחננו נמלה לטעני ארץ ישע רב ורנת והכונה ישהבת לנחם נחמים אבן (פּנים אליהו בן טאיר ווילנא).

וואָרעם איר דארפט וויסן, אז דאָס גאַנצע ווערק איז דאָך לויטער איבערזעצונג, ווייל אליין וואָס ס'איז דאָרט געשריבן האָבן איר עס אין דער התחלה פאַרטראַכט און פאַרגאַטירט אויף מיין מוטער־שפראַך, דאָס הייסט אויף דער אומגאַנגס־שפראַך, וואָס יידן ריידן אין פּוילן, און מיין ווערק איז דאָך פאַרפאַסט אויף העברעיִש. איז דאָס בכן אַן איבערזעצונג פון איין שפראַך אויף דער אַנדערער, פון דער שפראַך, וואָס איר האָבן געטראַכט אין מיין האַרצן, אויף דער שפראַך, אויף וועלכער דאָס בוך איז געשריבן. הלוואי וואָלט מיין ווערק געווען געשריבן אויף דער שפראַך פון מיין פאָלק (ד"ה אויף יידיש. י. צ.), אזוי ווי איר האָבן עס אין מיין האַרצן פאַרטראַכט, וואָלט דאָן אַוואַדי דער סטיל געווען איבעראַל גלאַט און שיין"⁴⁵. עס איז בלייבט אַ גרויסע אַבידה פאַר דער ליטעראַרישער אַנטוויקלונג פון דער יידישער שפראַך, וואָס דער דאָזיקער באַנאַבטער פאַרפאַסער האָט טאַקע ניט פאַרעפנטלעכט זיין ענציקלאָפּעדיש ווערק אויף דער „שפראַך פון זיין פאָלק", ווי ער האָט עס, „אין זיין האַרצן פאַרטראַכט", ד"ה אויף פראַנס יידיש, און גע־דרוקט בלויז די העברעיִשע איבערזעצונג...

ווייטער פאַרזיכערט דער פאַרפאַסער, אז כאָטש ער באַהאַנדלט אין דעם „ספר הברית" זייער פאַרשיידנאַרטיקע ענינים, דאָך איז זיין ווערק איין גאַנצע זאַך, איין קאַפיטל איז האַרמאָניש פאַרבונדן מיטן צווייטן, און דער פּילאָרטיקער מאַטעריאַל איז צונויפגעשטעלט לויט דעם בעסטן סדר"⁴⁶. פונם מאָדערנעם שטאַנדפונקט איז גאַנץ שווער מסכים צו זיין מיט דער דאָזיקער באַהויפטונג, און אַנערקענען אין דעם געמיש פון פאַר־שיידענע טעמעס און בל המיני וויסנשאַפטלעכע פראָבלעמען אַ שטרענג דורכגעפירטן סדר. נעמט מען אָבער אין באַטראַכט דעם פאַרפאַסערס וועלטבאַנעם און די אויפגאַבן, וואָס ער האָט פאַר זיך געשטעלט, מוז מען ווירקלעך אַנערקענען, אז דאָס דאָזיקע דיִקבענדיקע ווערק איז דורכגע־

⁴⁵ „והיה אם תדבק לשוני לפעמים מליצה דחוקה וכבד לשון אל התמה... מפני כי הספר היה כלה העתק. כי הדברים אשר הנני אלקים בו ומלכי כלם השתרנו על על לב בלשון אפי ותוא לשון חול שמדברים בו היהודים אשר במדינת פוילין, ואני כותב על הספר בלשון הקודש וכתבתי על הלוחות בלשון אחרת, ותרי זה העתק במכתב בלשון אל לשון, בלשון טורשי לבני אל הלשון אשר נכתב בספר. מי יהן אפויכתבון מלי בלשון עמי ככל אשר בלבבי היה בלי ספק כלה במהליק לשון רך וטוב."

⁴⁶ „מפני שהספר הזה כלו ענין אחד דבוק וסחובר ערוכה בכל ושבורה הסדר הנכון. כל פרק מסוכה לפה שראוי לה לפי הפרק הקודם אליה זכל מאמר לפה שיאות ע"ה הדברים האמורים במאמר הקודם לה אין סוקרם וסאותר בה אלא על פי הסדר הראוי וההדרגה הנכונה להכנה הקורא."

דרונען מיט אַ באַשטימטער איינהייטלעכער אידעע, וואָס ניט צו דעם פאַרשיידנאַרטיקן מאַטעריאַל אַ געוויסע האַרמאָנישע גאַנצקייט.

אין דעם ערשטן קאַפיטל באַהאַנדלט דער פאַרפאַסער אַכטראָנאַך-מישע פּראָגן און באַקענט דעם לייענער מיטן נאַנג פון שטערן און פּלאַ-נעטן; דערנאָך גייט ער איבער צו די פיר „גרונט-עלעמענטן“, און דאָס ניט אים די געלעגנהייט צו באַקענען אין אַלגעמיינע שטריוכן מיט פאַר-שיידענע וויסנשאַפּטלעכע און טעכנישע פּראָבלעמען. אינם מאַמר „מענה באַש“, וווּ עס ווערט באַהאַנדלט דער „יסוד“ פון פייער, רעדט דער פאַרפאַסער אויך וועגן טעמפּעראַטור-ענדערונגען, וועגן ווילקאָנען, וועגן פּולווער וכדומה. אינם מאַמר וועגן לופט דערסלערט אויך דער פאַרפאַ-סער דעם מהות פון אַטמאָספּערישן דרוק, און וועגן בלעריי כלי מכשירים, ווי לופט-פּאַמפּע, באַראָמעטער, לופטבאַלאַנען וכדומה. אין מאַמר וועגן וואַסער באַקענט דער פאַרפאַסער מיט די סיבות פון וואַסער-הייבונג און אָפּפלוס אויפן ברעג פונם ים, באַשרייבט פאַרשיידענע מינעראַל-סוואַלן און ניט געוויסע געאָגראַפישע ידיעות וועגן ימען, דורכנלסן און איינ-גוסן. אין דעם מאַמר וועגן דער ערד, באַשרייבט דער פאַרפאַסער פאַר-שיידענע לענדער, רעדט וועגן דעם כוח המושך פון דער ערד אַזאָ:ו.

אין דעם ווייטערדיקן קאַפיטל (צענטן) דערציילט דער פאַרפאַסער וועגן ערדציטערניש, וועגן אייז און דאַמף, וועגן געפּל און רעגן, האָגל און רעגנבויגן, דונערן און בליצן. אין די ווייטערדיקע פיר קאַפיטלען באַ-האַנדלט דער פאַרפאַסער די דריי געביטן פון „רוםס“ (מינעראַלאָגיע), „צומח“ (באָטאַניק) און „חי“ (זאָאָלאָגיע), און דערנאָך גייט ער איבער צו דער „קרוין פון אַלע באַשעפענישן“ (המועלה והמוכח מכל היצורים) — צום מענטשן. אינם 16טן און 17טן קאַפיטל ווערט באַשריבן די פיזיאָ-לאָגיע און אַנאַטאָמיע פונם מענטשלעכן קערפּער; אין די ווייטערדיקע דריי — וועגן דעם מענטשנס פּסיכאָלאָגיע און דענקונגס-פאַרמען. באַ-זונדערס כאַראַקטעריסטיש איז דער צוואַנציקסטער קאַפיטל, וווּ דער פאַרפאַסער רעדט באַריכות וועגן די מקורים פון דעם מענטשנס גאַט באַגריף, און וועגן דער ראַלע פון ספּעקולאַטיווער פּילאָזאָפּיע. מיר האָבן שוין געזען ווי דער פאַרפאַסער פון „עמודי בית יהודה“ און אויך יהודה מרגלית האָבן ביי זייער נאַצן רעספּעקט צו אַריסטאָטל און זיין יידישן תּלמיד, מיימוני, דאָך אַנטשיידן אָפּגעוואָרפן דעם גרונט-טעזיס פון די פּעריפאַטעטיקער, אז די העכסטע מדרגה פון דעם מענטשנס שלמות ליגט ניט אויפן געביט פון עטיק, נאָר אין די הייכן פונם פאַרשער-גע-דאַנק. דער מיסטיש-געשטימטער בעל „ספר הברית“ שטעלט נאָך שאַר-פּער די דאָזיקע פּראַנע. ער רעדט טאַקע מיטן גרעסטן הדרת הכבוד וועין

דעם רמב"ם, און בעת ער דערמאָנט זיין נאָמען, רופט ער אויס מיט התפעלות: „כי אין זולתו בתורה, מי כמוהו מורה בהלכות ויראת ד' טהורה"; און דאָך טרעט ער שאַרף אַרויס קעגן דעם רמב"ם גרונט-טעזיס, אז מען קאָן דורכן „מופת הנקנה", דורך לאַגישע באַוויוון פעסט-שמעלן די עקסיסטענץ פון גאָט דעם פאַשעפער, אין וועלכן דער מענטש דאַרף גלויבן און אים ליבן און פאַרערן. פאַר הורוויטשן איז קלאָר, אז דער „מופת הנקנה", די לאַגישע באַוויוון שטיצן זיך ניט זעלטן אויף פאַלשע יסודות און ברענגען צו גאַנץ אומבאַגרינדעטע אויספירן. מיט אַ שמיכל ברענגט ער (אין צענטן קאָפיטל) שלמה מיימונס דערקלערונג, וואָס יענער מאַכט אין זיין „גבעת המורה", אז אין אונזער צייט האָט די ספעקולאַטיווע פילאָזאָפיע דערגרייכט לתכלית שלמותה". „אין יעדן דור — ווייזט דערביי אָן פּנהם הורוויטש — נאָך אין די קרמאָגישע צייטן, בפרט אין דור פון אַריסטון, האָבן די פילאָזאָפן פאַרזיכערט דאָס זעלבע, נאָר די פילאָזאָפן פון די שעפטערדיקע דורות „בטלו דבריהם ורעותיהם" — האָבן צונישט געמאַכט זייערע רייד און זייערע דעות. פאַר אים, דעם איבערצייגטן מיסטיקער, איז קלאָר און זיכער, אז „סוד ד' לא יצויר על פי מפת", ניט דורך לאַגישע באַוויוון קאָן מען אַרייני-דרינגען אין דעם סוד פון דער גאָטהייט, — „סוד ד' רק לפי הקבלה"; „באמונה ולא בחקירה", ניט דורך „מושכלות", נאָר דורך גאָטס גע-באָטן (כמעשים מצווים מאת אלקים), ניט דורך ספעקולאַטיווער פילאָ-זאָפיע, נאָר דורך התגלות, נבואה און קבלה...

אַמאינטערעסאַנטסטן איז דערביי, וואָס פּנחס הורוויטש, בעת ער פלייסט זיך צו דערווייזן, ווי ניט זיכער עס זיינען די יסודות פון דער ספעקולאַטיווער פילאָזאָפיע, און ווי באַגרענעצט עס זיינען אירע ראיות און סברות, ברענגט ער אַלס עדות דעם גרויסן רעוואָלוציאָנער אויפן געביט פון פילאָזאָפישן פאַרשן—עמנואל קאַנט און זיין אַקאָרשט דערשינען ווערן „קריטיק דער ריינען פערנונפט", וואָס האָט געמאַכט אַזאַ גוואַל-טיקן רושם אין דער גאַנצער געלערנטער וועלט. מיט גרויס נחת-רוח ברענגט הורוויטש קאַנטס ראיות, אז דער מענטש איז ניט אימטשאַנד מיט דער הילף פונם בלויון שכל צו דערקענען דעם אמתן מהות פון דעם, וואָס געפינט זיך אויסער אים, ווייל אַלע באַגריפן, וואָס דער מענטש באַקומט פון דער אויסנוועלט, ווערן דאָך קודם-בַל אויסגעפאַרמט דורך דעם מענטשנס אויפגענומנס-אַפאַראַט, זיינען אַ געוויסער פועל-יוצא פון די ספעציפישע פאַרמען, וואָס דעם מענטשנס שכל האָט לויט זיין עצם נאָך".

נאָך באַראַקטעריסטישער איז פאַרן „ספר הברית“ זיין לאַמף קעגן די ראַציאָנאַליסטן און מאַטעריאַליסטן פון זיין דור. גראַד דעמאָלט ווען פּנהם הורוויטש האָט די לעצטע קאָפיטלען פון זיין ווערק געשריבן, איז אין דעם פּראַנצויזישן קאָנווענט פּאַרגעקומען די היסטאָרישע זיצונג (דעם 7טן נאָוועמבער 1793), אויף וועלכער עס איז אָנגענומען געוואָרן די החלטה, אז דער רעליגיעזער קולט קאָן דערלויבט ווערן נאָר בּנוגע צום שכל, דעם רענירער פון דער וועלט. „די העכסטע עקיסיסטעניץ — האָט דערקלערט דער פּאַרוזיער פון דער דאָזיקער זיצונג, לאַלואַ, — וויל ניט קיין אַנדער קולט; אַלע דאַרפן קניען פאַרן שכל, וואָס רענירט די וועלט. אזוי באַפעלט די העכסטע עקסיסטעניץ, און פון היינט אָן וועט דער שכל־קולט אָנערקענט ווערן אַלס נאַציאָנאַלע רעליגיע“. ווי מיר וועלן ווייטער זען, האָבן די ראַציאָנאַליסטישע אידעען פון די פּראַנצויזישע „אויפקלערער“ געפונען אַ שטאַרקן אָפּקלאַנג אין געוויסע שיכטן פון דער יידישער אינטעליגענץ, מיט וועלכע הורוויטש איז געקומען אין באַריירונג. ער, דער מיסטיקער און התלהבותדיקער פאַרערער פון דעם „אר"י הקדוש“, דערציילט ממש מיט שרעק, ווי די מאַטעריאַליסטן פון זיין דור דרינגען, אַז די וועלט איז געשאַפן געוואָרן אָן אַ באַשטימטן שאַפּנדיקן ווילן, נאָר דורך דעם צופעליקן צוזאַמענשטויס פון די אַטאָם מען, וואָס זיינען אַ קדמון, און געפינען זיך אין שטענדיקער באַוועגונג (אני שמעתי אומרים מקצתן מהם שהעולם נתהוו במקרה נמור מן החלקים הדקים והקטנים במאד המשתנים בתמונתם ואיכותם אשר נפלו ונפנינו זה בזה והתחברו והורכבו אלה באלה... ונתחברו במקרה ונתהווה עולם ומלואה...) און די דאָזיקע אידעען, קלאַנגט זיך הורוויטש, האָבן אויך אַריינגעדרינגען אין דער יידישער מחנה. „רבים עתה המתפרצים בעם ד' באפיקורסית על ידי החקירה הפילוסופיית“; און מיט גרויס צאָרן דערציילט ער, ווי די יידישע ראַציאָנאַליסטן דערקלערן, אַז „מעולם לאַ עלה משה למרום ולא ירד ד' על הר סיני“, און לייקענען אין תורה מן השמים. אינטערעסאַנט זיינען די פרטים, וואָס הורוויטש גיט איבער, ווי אזוי די דאָזיקע אפיקורסישע „המתפרצים בעם“ האָבן געפרוּווט דער־קלערן „מתן תורה“ אויף ריין „ראַציאָנאַליסטישן“ אופן. משה רבנו איז טאַקע געווען אַ „חכם גדול בחכמת הטבע“, און דערצו נאָך אַ גרוי־סער פּאָליטיקער און בקי „בהנהגת המדינה“. בכדי צו מאַכן אַ גרויסן רושם אויף דעם אומוויסנדיקן פּאַרנרעכטן פּאָלק, האָט משה בן עמרם אינסצענירט אויפן באַרג סיני דאָס גרויסע ווונדער. פּאַקטיש איז דאָס אַלץ צוגעגאַנגען אויף אַ נאַנץ נאַטירלעכן אופן. משה, דער געאיבטער נאַטורפּאָרשער, האָט מיט פּלעראַלי פּלי סבשירים צוגעטראַכט „את

הפולות ואת הלפידים", אָט די אַלע דונערן און בליצן. און בכדי די פארשטאַנדיקערע פונם פּאָלק זאָלן די פּאָס־שטיק ניט באַמערקן, האָט משה שטרענג פּאַרבאָטן, קיינער זאָל ניט דערוועגן צום באַרג זיך דער־נענטערן; „השמרו לכם עלות בהר, כל הנוגע בחר מות יומת". און די נאַנצע תורה מיט אַלע אירע מצוות, חוקים און משפטים, די האָט משה אַליין פּאַרפּאַסט.⁴⁸ פאַרן מיסטיקער הורוויטש זיינען די דאָזיקע ראַציאָד נאַליסטן, וואָס דערקלערן, אַז „משה האָט גענאַרט דעם נאַנצן דור המדבר" (הטעה כל דור המדבר מראש אמנה) — „לעבעדיקע מתיים". ער וויל אַפילו מיט זיי קיין וויפּוּחים ניט פירן. „אין אני דורש אַל המתים!" — פאַר טויטע, דערקלערט ער, וויל איך ניט פּרעדיקן, וואָרעב זיי פּאנען ניט באַגרייבן די וועגן פון לעבן (לא ישגו ארחות חיים). איך ווונד מיך בלויז צו די, וואָס גייען ניט אין די וועגן פון רשעים; זיי טו איך וואָרענען, זיי זאָלן זיך ניט לאָזן פאַרפירן פון אָט די דאָזיקע מסיתים און מדיחים.⁴⁹

אין דעם שלום־קאַפיטל פונם ערשטן טייל ווייזט דער פּאַרפּאַסער אָן, אַז דער דאָזיקער טייל איז בלויז אַן אַריינפיר צום צווייטן טייל, וואָס באַהאַנדלט דעם מענטשנס ציל און תכלית. אין אָט דעם צווייטן שטאַרק מיסטיש געפּאַרבטן טייל, וואָס טראָגט אַ ספּעציעלן נאָמען „דברי אמת", איז פּאַראַן — „מכל המינים". נאָווע פּאַנטאַסטיק און מינידשער דרוש זיינען צונויפגעמישט מיט מיסטישן פּאַטאַס און מאָדער־נעם אויפּקלערערישן הומאניזם. אין אַ האַרציקן געהויבענעם טאָן רעדט דער פּאַרפּאַסער צו זיין פּאַריתומט דור: „לאנג פאַרשווונדן איז די נבואה, אויסגעלאָשן איז דער רוח הקודש!". פּרוּווט ער טרייסטן זיין דור, מען דאַרף ניט זיין געפּאַלן ביי זיך... „הערט מיינע פריינד און ברידער! טרויכט טו איך אייך ברענגען — זייט אייך ניט מתיאש פון גאָטס הילף. ער איז דאָך דער גאָט פון רחמים. זייט וויסן אויף זיכער, אַז ווען אַפילו די נבואה האָט זיך אָפּגעטאָן פון אונז — דער רוח הקודש שוועבט דאָך איבער אונז, און ניט פאַרשלאָסן זיינען זיינע טויערן אויך אין אונזער דור... איבער יעדן מענטשן, צו יעדער צייט און אויף יעדן אָרט טוט, לויט זיינע מעשים נאָך, דער רוח הקודש רוען".⁵⁰

48 דאָרטן, ו, 103-104. הורוויטשנס אַ בן־דור, נוספעל שטאַבער (וועגן אים אין זיבעטן באַנד פון אינזער ווערק), גיט איבער, אַז אייניקע פון די יידישע ראַציאָנאַליסטן זיינען גענאַנען נאָך ווייסער און דערקלערט, אַז די תורה האָט פּאַרפּאַסט גיט משה נאָך עזרא הסופר (כאשר יאסרי רבים מהכתישים שעזרא הסופר כתב את התורה).

49 דאָרטן, 117.

50 דאָרטן, ו, 72. „הנבואה פסקה להחון נחתם... ורוח הקדש נשתנה... ואם כן איפוא בטה יתנהם עפר ואפר... לכן אחי ורעי אנשי לבב, שמעו לוי אנכי אנכי

און דאָס כאַראַקטעריסטישסטע איז דערביי, וואָס אָט דער איבער־צייגער מיסטיקער, וואָס חלומט וועגן רוח הקודש, טרעט אויך אַרויס אלס ענערגישער קעמפער פאַר פּראָדוקטיווער אַרבעט, דעקט אויף אויפן בולטסטן אופן דעם אומגאַרמאַלן עקאָנאָמישן מצב פונם יידישן תּחוב און ווייזט אָן, אז דאָס סאָציאַלע יידישע לעבן מוז נעבויט ווערן אויף נייע יסודות, באַשר די פּרנסה־קוועלן, פון וועלכע דאָס רוב יידישע באַר־פעלקערונג שעפט חיונה, זיינען שוין פון לאַנג פאַרטריקנט און פאַר־עיופּשט. מען קאָן בלי שום גוזמא זאָגן, אז אַלע טענות, וואָס די משפּילים פונם שפּעטערדיקן דור האָבן אַרויסגעשטעלט אַנטקעגן די יידישע לופּט־פּרנסות, און די ראיות, מיט וועלכע זיי האָבן זיך געפּלייסט צו דערווייזן, ווי וויכטיק עס איז יידן זאָלן זיך פאַרנעמען מיט נוצלעכע מלאכות און מיט ערדאַרבעט — דאָס אַלץ קאָן מען שוין געפינען ביים מיסטיקער פּנחס הורוויטש אין זיין „ספר הברית“.

„איך בין — שרייבט הורוויטש — געקומען צו דער פעכטער איר־בערצייגונג, אז יעדער גאָטספּאַרכטיקער מענטש, וואָס וויל גיין בדרך הישר און דערפילן גאָטס געבאָטן, מוז האָבן אַ מלאכה אין די הענט פּכדי ער זאָל זיך קאָנען מפרנס זיין מיניע כּפּיו און נישט דאַרפן אָנקומען צו יענעמס הילף. דערפאַר איז יעדער פּאָטער מחוייב צו לערנען זיינע סינדער אַ וועלכע ס'איז מלאכה, וואָס זאָל אים מפרנס זיין. ווי אונזערע חכמים האָבן געזאָגט: כּשם שחייב האב ללמדו תורה כך חייב ללמדי אומנות. עס איז דערפאַר זייער צו באַדויערן, וואָס אין אונזערע דורות איז דער רוב פון אונזער פּאָלק אזוי פאַרווילדעט (מנהג של נסות רוח), אז זיין אַ בעל־מלאכה איז ביי זיי אַ חרפה, און קוסן מיט ביטול אויף וועלכע ס'איז האַנטאַרבעט. מענטשן האַלטן עס פאַר אַ פּחיתת הפּכבוד לעבן פון אייגענער פּראַצע, און רעכענען פאַר פּיל אָנשטענדיקער לעבן פון שווינדל און פון וואַכער. און אָט דאָס פאַרנאַכלעסיקן די נוצלעכע מלאכות, דאָס גאווהדיקע פאַרהאַלטן זיך צו האַנטאַרבעט ברענגט עס צו אימהדיקער מאַראַלישער ירידה פונם נאַנצן קיבוץ. וואָרעם די נויט, דער הכרח ברענגט דאָך דעם מענטשן צו פּילע מיאוסע מעשים. צו וואָס קאָנען זיך נעמען מענטשן, וואָס אין מסחר האָבן זיי קיין מול ניט און קיין מלאכה אין די הענט האָבן זיי אויך ניט? זעען מיר טאַקע צווישן אונז, ווי מענטשן באַגולען און באַגנבענען הן יידן הן קריסטן, טוען די

הוא מנחמכם וינחמו בני ישראל כאשר אומר את ישיבת ד' והיא: כל אדם המקדש עצמו לחוות בנוכח ד' אל יתיאש עצמו מן הרחמים כי אל אם כדורות הנבואה פסקה... נאמנה תדע שרוח הקודש עצמה לא פסקה ולא נננה ולא נבעלה שערית אפילו בזמן הזה... הכל לפי כעשיו רוח הקודש שורה עליו ולא גבל שום זמן או מקום על זה“.

גרעסטע נבלות און שענדלעכע מעשים; און אזוי ווערט פארשוועכט נאָטכ נאָמען צווישן די אומות העולם, וואָרעם יענע טוען זאָגן: „זעט, באַטראַכט אָט דאָס אויסדערוויילטע פּאָלץ, וואָס שטאַמט פּונם הייליקן לאַנד: עס איז ניטאָ די נידערטרעכטיקע זאָך, וואָס זיי זאָלן ניט טאָן, ניטאָ דער שווינדל, וואָס זיי זאָלן ניט בסי זיין אין אים, ניטאָ די פּאַלשקייט אין דער וועלט, וואָס זיי זאָלן אין איר קיין מומחים ניט זיין. און זיי, די גוים, מיינען, אז אין דעם איז דער תּלמוד, וואָס יידן לערנען יומם ולילה, שולדיק: דאָס לערנט ער עס די יידן זיין אזוינע חריפותדיקע שווינדלער. וואָלטן אָבער יידן געלערנט מלאַכות בכדי זיך מפרנס צו זיין, וואָלטן זיי דאָך אזוינע פּאַלשע מעשים ניט אָפּגעטאָן“⁵¹.

הורוויטש פּאַלט פּאַזונדערס אָן אויף די „תּלמידי חכמים“, ד"ה אויף די רבנים און וויללערנער, דערפאַר וואָס זיי קומט גאָרניט אויף דער מחשבה צו לערנען זייערס אַ קינד וועלכע ס'איז מלאַכה; פּון אַלע זייערע קינדער ווילן זיי טאָכן לויטער רבנים און דיינים. ניט יעדער אָבער — טענהט הורוויטש — איז מסוגל צו ווערן אַ רב, אַ גדול בישראל. און אָט דערפאַר טאַקע זיינען ביי אונז יידן פּאַראַן אזוי פיל לאַ יועלחם, שלמי' מזלניקעס, וואָס טויגן צו גאָרניט און זיינען ניט פּעיק צו עפעס זיך צו נעמען. די אַלע טויגעניכטסן ווערן מלמדים, איז דערפאַר קיין חידוש ניט, וואָס ביי אונז זיינען פּאַראַן מלמדים מער ווי תּלמידים, דאָס מלמדות איז ניט אימשטאַנד מפרנס צו זיין, און די אַלע מלמדים זיינען גרויסע עניים ואביונים, פּאַרלאָזן ווייב און קינדער, וואַנדערן איבער פּאַרשיי-דענע שטעט, זוכן דאָס שטיקל בריוט. און אין דעם אַלץ זיינען די על-טערן שולדיק, וואָס זיי האָבן זיי קליינערהייט קיין מלאַכה ניט געלערנט“.

„ווען זשע, ברידער מיינע, — רופט הורוויטש אויס — וועט איר קומען צום שכל און פּאַרשטיין, אז אַ קינד מוז מען לערנען אַ מלאַכה, און אז אונזערע חכמים זיינען זייער גערעכט געווען, בעת זיי האָבן געזאָגט, אז ווער עס לערנט ניט זיין זון אַ מלאַכה, דער איז אַן עתיד ליתן את הדין. בפרט נאָך דאָ אין גלות, וווּ יידן טאָרן ניט האָבן ניט קיין פּעלדער, ניט קיין וויינגערטנער און עס איז אונז אויך פּאַרבאָטן צו פּאַרנעמען זיך מיט אַ סך אַנדערע פּרנסות. און דווקא בעל-מלאַכות האַלטן די מלוכות,

51. „ומהם גזולים ונעשים ליסמים מביש וברהם נזנבים מיהודים ומשאר העמים ובהם מחללים את ד' בין הגוים על ידי נבלות גדולות אשר ישונו ואכלו את כל העבים. אז יאמרו בגוים: „עם ד' אלה ובארצו יצאו ולא יש נבלה שלא בלומקים בה, ולא רמאות שלא בקיאין בה, ולא זיוף שלא ידעו בה“. עד שיאמרו בגוים שהתלמוד אשר היהודים מלמדים לבניהם אינו אלא חריפות וחריצות לרמאות את הכרויה. ואכנס אכ היה בידם בלאכה להתפרנס בה, לא היו עושים כל אלה“...

ווי דער רוב יידן וווינען, גערן אונטער; זיי מאכן פאר זיי פילע הנחות, גיבן זיי וווינערעכט, באפרייען פון א טייל שטייערן. נאך וואס זאלן מיר די אנדערע פעלקער געבן א פתחון פה זיי זאלן אויף אונז זאגן: אט איז א אומה, וואס לעבט צווישן פרעמדע, און באשטייט פון לויטער ליידיק-גייער און בטלנים, זיי ווילן ניט ארבעטן און לעבן פון יגיע כפים, נאך פארנעמען זיך מיט לויטער שאכער און רמאות, לעבן פון וואכער און זויגן דאס בלוט פון דער ארומיקער באפעלקערונג".⁵⁸

און די „ארומיקע באפעלקערונג", די „פרעמדע", די „אומות העולם", פלייסט זיך פנחס הורוויטש צו דעבויווירן, זיינען דאך אונזערע אייגענע ברידער. אויך ער, ווי דער בעל „עמודי בית יהודה", האט זיך דארט אין מערב-איייראפע מיט דער נייער אידעען-וועלט באקענט, וואס האט געחלומט וועגן גלייכהייט און ברידערלעכקייט צווישן אלע, „וואס טראגן א מענטשן-געשטאלט". מיטן גאנצן ברען פון זיין מיסטיש-פאָע-טישער נשמה פרוווט דער מחבר פון „ספר הברית" דורכרייסן דאס אָפֿ-געזונדערטקייט פון זיינע ברידער; ער וויל זיי אָנזאָגן די בשרה, אז דער גאלדענער חלום פון די געטלעכע נביאים האלט ביי מקויים ווערן; אויפֿ-וועקן וויל ער אין זיי דעם גלויבן, אז די פינסטערע נאכט פון שנאה און ווילדע אכזריות איז שוין פארביי, און די ליכטיקע זון פון מענטשנליכע און יושר וועט פאלד באשיינען די וועלט... „אהבת רעים" אזוי הייסט דער דרייצנטער קאפיטל, וואס איז פאקטיש דער צענטראלער פונקט פון דעם גאנצן ווערק. „דער מהות פון אהבת רעים", דערקלערט הורוויטש גלייך אין אָנפאַנג קאפיטל — איז ליבע צום גאנצן מענטשלעכן מין, אלץ איינס פון וואסער פאלק ער זאל ניט זיין און פון וואסער לשון ער זאל ניט שטאמען; ווייל יעדער מענטש טראגט דאך אונזער אייגן גע-שטאלט, און גלייך מיט אונז איז ער עוסק פישובו של עולם. דער מענטש איז ניט באשאפן פאר זיך אליין, נאך פאר דער גאנצער מענטשהייט, מיט וועלכער ער איז פעסט צוזאמענגעוואקסן, און אן איר קאָן ער קיין קיוב. ניט האָבן, וואָרעם אָן דער הילף פונם קיבוץ גייט דער יחיד צו גרונט.⁵⁹ דאָס גאנצע מענטשן-געשלעכט איז ווי איין קאָמפליצירטער אָרגאניזם, און יעדער יחיד איז ווי א קליין טיילכל פון א גאנצן קערפער.⁶⁰ „יעדער

⁵⁸ „ספר הברית", וו, 40-42.

⁵⁹ דאָרטן, וו, 48: „כל בני אדם צריכים זה לזה ותלויים זה בזה וקשורים זה עם זה כמו שלביות השלשלת המשובלות אחת אל אחת בקושרים".

⁶⁰ דאָרטן, וו, 46: „חברת מין האנושי בכלל הוא כמו איש אחד טמש החסובר מאברים רבים ומחלקים רבים וכל איש פרטי ממינו הוא כמו אבר או חלק אחד מכלל יוף איש אחד".

ייד — לערנט הורויטש — דארף וויסן און געדענקען, אז דאָס, וואָס עס שטייט אין דער תורה, „ואהבת לרעך כמוך“, מיינט מען דערמיט ניט נאָר, אז מען דארף זיך פאַרהאַלטן מיט ליבשאַפט רוק צו אַ בן־ישראל, נאָר צו יעדן מענטשן פון וועלכער אומה ער זאָל ניט זיין, וואָרעם יעדער מענטש, וואָס טראָגט דעם צלם אלהים, איז דיין ברודער⁵⁵. ליב האָבן דעם נאָענטן, הייסט ליב האָבן די גאַנצע מענטשהייט, וואָרעם די גאַנצע מענטשהייט איז ווי איין קערפער“.

„שמעו נא בני יעקב! — רופט אויס דער בעל „ספר הברית“ — ליבע און ברידערלעכקייט זאָל זיין אויסגעקריצט אויף אייער פאָן! שטרעקט אויס די האַנט פון שלום צו אַלע פעלקער אין דער וועלט!“

„די ליבע צום נאָענטן — שטרייכט דערביי הורויטש אונטער — איז פֿאַל ניט קיין אוטיליטאַרע פראַגע, עס האַנדלט זיך דאָ ניט וועגן נוצן און פאַקוועמלעכקייט — דאָס איז אַ מאָראַלישער קאָמענאַרישער הוב, וואָס איז איינגעקריצט אין דעם מענטשנס נשמה און אין זיין פאַר־וועלט⁵⁶, אַ חוב, וואָס איז שטאַרקער און העכער פון ליבע צו חכמה און וויסן (אהבת החכמה והמדע), פון ליבע צו אמת (חיבת השגת האמת) און אפילו פון ליבע צו דער תורה (חובת האהבת האדם קדמה לחובת אהבת התורה). און דער דאָזיקער הייליקער חוב איז חל אויף יעדן מענטשן אָן אונטערשייד: סיי קנעכט, סיי האַר, סיי מלך, סיי פּועל, סיי אַ נאָענטער, סיי אַ פּרעמדער — פאַר אַלע מענטשן אין דער וועלט איז גלייך גילטיק דאָס וויכטיקסטע און גרעסטע געזעץ: ליב דיין חבר!“⁵⁷.

ווי אַ האַרמאָנישער שלום־אַקאָרד פאַרענדיקט דאָס גאַנצע זוערק דער קאַפיטל „האהבה והשמחה“. מיט האַרציקער התלהבות דערקלערט דער פאַרפאַסער, אז „די ליבע איז די גרעסטע פרייד פון דער נשמה“, אז אָן ליבע קאָן קיין פרייד ניט זיין⁵⁸. און די ליבע צום מענטשן גיסט זיך צונויף אין איר העכסטער מדרגה מיט דער גרויסער אומענדלעכער פרייד — די ליבע צו גאָט... „בן־אדם — רופט אויס מיט פאַטאָס פּנחס הורויטש — געדענק, ווי טאָג אזוי נאַכט זאָל דיין האַרץ און דיין מחשבה

55. טה שכתוב ואהבת לרעך כמוך אין חכונה כו לישראל דוקא... אבל הכינת כו לרעך שהוא אדם כמוך... וכל האובות במשמע וכל תנע לאיש“.

56. הוסבע בבטע האדם שיהפוך המיד להטיב לוולתו באישי מינו“.

57. דאָרסן, וו, 48: „וכן הכלך בכבודו ובעצמו ראוי שיאחב לכל אחד מאנשי ארצו, כי חובת אהבת רעים נהגה בכל מי שהוא אדם; ועל כלם נאמר: ואהבת לרעך כמוך, יחיה עבד וארון מלך ועס... או קרוב ורחוק או גר ותושב — מששם אחד לכולם“.

58. ענין אהבה היא שמחת הנפיש... כי האהבה והשמחה מכסן אחד יצאו והשמחה קשורה בעבותות האהבה“.

פול זיין מיט דעם פאוווסטזיין, אז גאטס הייליקער נאָמען טוט איבער דיין קאָפּ רוען!"

דער אַנאָנים־דערשינענער, „ספר הברית“ האָט געהאַט אַן אומגע־ הייערן ערפּאָלג. יעדער האָט געוואָלט וויסן ווער זיין פאַרפאַסער איז. אייניקע האָבן פאַרזיכערט, אז דעם היבור האָט פאַרפאַסט ניט קיין אַנדערער ווי דער ווילנער גאון, אַנדערע ווידער האָבן געדונגען, אז מענדעלסאָן האָט דעם „ספר הברית“ געשריבן. דאָס בוך איז זיך צעגאַנגען ניט נאָר איבער גאַנץ אייראָפּע, נאָר אויך איבער מצרים, אַלזשיר און סאַראַקאָ, און אין אַ סורצער צייט זיינען אויספאַרקויפט געוואָרן צוויי טויזנט עק־ זעמפלאַרן ⁵⁹. אַ קריסטלעכער דרוק־באַזיצער האָט באַלד (פּראָג, 1799) איבערגעדריקט אָן דעם פאַרפאַסערס וויסן דעם ערשטן טייל „ספר הברית“; די אויסגאַבע איז אָבער געווען אַזוי צעדרייט און פאַרגרייזט, אז הורוויטש האָט געהאַלטן פאַר נייטיק באַלד איבערדרוקן, שוין אונ־ טער זיין פולן נאָמען, דעם „ספר הברית“ מיט פילע ענדערונגען און הוספות ⁶⁰.

⁵⁹ זע צווייטע פאַררעדע צו דער הילנער אויסגאַבע פון 1818.

⁶⁰ באַזונדערס פאַרנעמערס איז אין דער צווייטער אויסגאַבע דער 13טער קאַפּיטל „אחבת רעים“.

אַכטער קאַפּיטל

ברוך שקלאָזער אַלס אויסקלערער, - מענדל לעפּין אַלס סמיליס, - זיין סעמיקוים אַלס אויסקלערער, - זיין „הכּנת הנשׂה“, - שקלאָז אַלס אויב-קלערונגס-צענטער, - יהושע צייטלין אַלס מעצע-אַט, - די „פּרייע אַקט-דעמיע“ אין אוסטיע, - נפתלי טולמאַן, - די אויסקלערער אויסן שידוענב.

אין דער פּאַררעדע צו דער צווייטער אויסגאַבע „ספר הברית“ האָט פּנחס הורוויטש דערקלערט, אַז ער זאָגט זיך אָפּ פּון זיין אויטאָר-רעכט, און בכדי צו פאַרשפּרייטן וויסן צווישן יידן, דערלויבט ער יעדן, ווער עס וויל נאָר, איבערדרוקן זיין זוערק, נאָר בתנאי, ער זאָל דרוקן ביידע טיילן צוזאַמען, ניט דעם ערשטן טייל אַליין, ווייל ער, דער פּאַר-פּאַסער, באַטראַכט דעם דאָזיקן טייל, וואָס באַהאַנדלט די נאַטורוויסנ-שאַפטן, בלויז אַלס פּאַרשטומע צו דעם צווייטן, וואָס איז דער וויכטיק-סטער, ווייל ער באַהאַנדלט ריין עטישע און רעליגיעזע פּראָגן. פּון אַ נאַנץ אַנדער שניט איז געווען הורוויטשעס אַ בן-דור, אויך אַ פּאַפּולאַריזאַטאָר פּון נאַטורוויסנשאַפטן, ברוך שיק, מער באַקאַנט אונטערן נאָמען ברוך שקלאָווער. ריין פּילאָזאָפּישע און עטישע פּראָגן האָבן אים פּלל ניט אינ-טערעסירט, און זיין גאַנצע ליטעראַרישע טעטיקייט ווייס בלויז פּון איין באַשטימטן ציל: פּאַפּולאַריזירן אין די יידישע קרייזן ידיעות וועגן מאַ-טעמאַטיק און נאַטורוויסנשאַפטן.

ברוך בן יעקב איז געבאָרן בערך 1740 אין שקלאָוו אין אַ רבנישער פּאַמיליע. אין 1764 האָט ער שוין געהאַט סמיכות אויף רב, די תּלמודיש-רבנישע ליטעראַטור האָט אים אָבער ניט אין גאַנצן באַפּרידיקט: ער גומא דערציילט ווי גרויס זיין דורשט איז געווען נאָך נאָר אין די יונגע יאָרן נאָך וועלטלעכן וויסן, און שוין דעמאָלט האָט ער געחלומט וועגן אַן אויב-קלערערשער טעטיקייט און מיט דער הילף פּון העברעיִשע איבערזעצונגען פאַרשפּרייטן וויסן צווישן יידן. שיק איז שוין געווען דיין אין מינסק, בעת ער האָט אָנגענומען דעם באַשלוס פאַרלאָזן זיין היים און זיך לאָזן קיין אויסלאַנד שטודירן. נאָך לאַנגע וואַנדלונגען האָט ער זיך דערלאַנגט

קיין לאַנדאָן, ווו ער האָט שטודירט מעדיצין און איז אויך געוואָרן אַ מיטגליד פון אַ מאַסאָן-לֶאָזשע¹. אַלס דיפּלאָמירטער דאָקטאָר פאַר-לאָזט ער ענגלאַנד, און עס הייבן זיך אָן זיינע נע-זונדריאָרן איבער פאַר-שיידענע אייראָפּעיִשע שטעט. ער האָט פאַרבראַכט אַ שטיק צייט אין פּראָג, ווו ער האָט געהאַלטן פּאַרלעזונגען וועגן מאַטעמאַטיק², האָט אויך באַזוכט בערלין און דאָרט זיך באַקענט מיטן דיכטער וויזעל, און מיט די איבעריקע אַרטיקע משבילים.

די אייראָפּעיִשע בילדונג און וויסנשאַפּטלעכע פּסיאות האָבן ניט וואַקלדיק געמאַכט שיקס שטרענגדאָרטאָדאָקסישן וועלטבאַנעם. אין רע-ליגיעזע פּראָג, אין אָפּהייטן מסורת אָבות האָט זיך דער דאָזיקער געביל-רעטער דאָקטאָר און נאַטורפּאָרשער קאַרג וואָס אונטערנעשיידט פון יעדן אַנדערן תּורני אויס ווילנע אָדער מינסק. אַ הייסער קעמפּער פאַר וועלט-לעכן וויסן, איז אים אַפילו אויפן געדאַנק ניט געקומען, אַז דאָס קאָן ברענגען אין סתירה מיטן רעליגיעזן וועלטבאַנעם. שיקס ערשטער אַרויס-פּאָר אין דער ליטעראַטור איז געווען פאַרבונדן מיטן קאַפיטאַלן ווערק פון דעם רא"ש תּלמיד יצחק הישראלי, „יסוד עולם“³. ביים בערלינער רב, הירשל לעווין, האָט שיק זיך באַקענט מיט אַ כתב-יד (ניט קיין פּול-שטענדיקן) פון דעם דאָזיקן וויכטיקן מאַטעמאַטישן ווערק, וואָס איז נאָך אין ערגעץ ניט געווען געדרוקט. ער האָט גלייך באַשאַפּן עס מאַכן צו-גענגלעך דעם ברייטן לייענערקרייז, און האָט עס פאַרעפּנטלעכט אין 1777 אין בערלין⁴. אין דעם זעלבן יאָר האָט שיק אויך פאַרעפּנטלעכט אין בערלין זיין „עמודי שמים“ — אַ וויסנשאַפּטלעכער פּירוש אויף דעם רמב"ם הלכות קידוש החודש, און אַ קורץ לערנבונך פאַר אַנאַטאָמיע „תּפּארת אדם“. באַלד נאָכדעם פאַרלאָזט שיק בערלין, און דורכפּאַרנדיק ווילנע, באַזוכט ער דעם ווילנער גאון. דער גאון האָט אים געגעבן אַ יישר צוה פאַר זיין אויפּקלערערישע אַרבעט און דערבײַ אָנגעוויזן, אַז וועמען עס פעלן ידיעות אין אַנדערע חכמות, דער בלייבט זייער הינטערשטעליק

1 זע יידיש-רוסישע ענציקלאָפּעדיע, X, 680.

2 אין דער פּאַררעדע צו „קנה הטהר“ דערציילט שיק: „ולמדתי לתלמידי בק"ק פּראָג, כלם אנשים חכמים שלמים בתורה וביראת שמים“.

3 זע אונזער ווערק, באַנד III, ז' 197.

4 חייל דער כתב-יד איז געווען אַ דעפּעקטער, איז דערפּאַר אין דער דאָזיקער גרשטער אויסגאַבע דער „יסוד עולם“ געווען געדרוקט ניט בשלימות, אַ פּולשטענדיקע אויסגאַבע פון ישראלים חערק האָט פאַרעפּנטלעכט אין 1846-1848 ב. גאָלדבערג, וועלכער האָט זיך באַנוצט מיט אַ צווייטן פּתב-יד.

אויך אין חכמת התורה, וואָרעם תורה און חכמה זיינען ענג צוזאַמענגע-
געבונדן.⁵

„דער ווילנער גאון — דערצײלט וויטער ברוך שיק — האָט מיר
געראַטן, איך זאָל זען איבערזעצן אויף אונזער הייליקער שפראַך וואָס
מער וויסנשאַפטלעכע ווערן, בכדי צו פאַרשפּרייטן וויסן צווישן אונזער
פּאָלק ישראל, און זאָלן מער די אומות העולם ניט האָבן קיין פּתחון פּה
צו מאַכן חוזק פון אונז פאַר אונזער אומוויסן און מער ניט פּרעגן אונז
מיט גאָוה: וווּ איז אַייער חכמה?“⁶

פאַרשפּרייטן וועלטלעך וויסן צווישן יידן און „פאַרמאַכן די
מײלער“ די אומות העולם, זיי זאָלן מער ניט חוזק מאַכן פון דעם „אויס-
דערווײלטן פּאָלק“ פאַר זיין אָפּגעשטאַנענקייט אין „חכמות היצוניות“—
אַט די צוויי מאַטיוון קלינגען ניט נאָר אין די אָקאַרשט ציטירטע רייד
פון דעם ווילנער גאון, זיי קאָזן זיך אויך הערן ביי פּילע אַנדערע תּלמידי
חכמים פון יענער צײַט. דער סלאָנימער רב ר' שמשון, וואָס האָט אין די
יונגע יאָרן פאַרבראַכט אַ צײַט לאַנג אין דײַטשלאַנד און פּלעגט דערנאָך
פּאַהאַלטענערהײט פּלייסיק שמוּדירן דײַטשע וויסנשאַפטלעכע ביכער,⁷
לויבט שטאַרק אין זיין הספּמה צו דער „אוקלירוס“—איבערזעצונג ברוך
שיקן פאַר זיין אויפּקלערערישער אַרבעט. דער אויפּגעקלערטער רב איז
זיכער, אז אַדאַנק שיקס וויסנשאַפטלעכע אויסגאַבן וועט ביסלעכווייז
„אָפּענטאַן ווערן אונזער זינד“, וואָס מיר האָבן זיך אזוי דערווײטערט
פון אַלע וועלטלעכע חכמות. ער האָפט, אז מיר וועלן אינגיכן ווערן
„לײַטן גלײַך“ און בײַ יידן וועט זיך מערן די חכמה „כמים לים מכמים“.
ער האַלט אָבער פאַר נײַטיק גלײַך דערבײַ מוסיף צו זיין, אז אַדאַנק
שיקס מעטיקייט, וועט „פאַרשטומט ווערן דעם שונאס חוצפּהדיק מויל“;
ער וועט שוין ניט האָבן די מעגלעכקייט אָפּצולאַכן פון דעם אויסדער-
ווײלטן פּאָלק, וואָס אויף אים איז געזאַנט געוואָרן „רק עם חכם ונבון

⁵ ברוך שיק דערצײלט זענן דעם אין דער הקדמה צו זיין „אוקלירוס“—איבער-
זעצונג: „והנה בהיותי בק"ק ווילנא המעטירה אצל הרב המאור הגאון הגדול מאיר
עיני הגולה החסיד המפורסם כסוה"ר אליהו נר"ו בחדש סבת תקל"ח שמעתי מפי קדוש
כי כפי מה שיחמר לאדם ידעות משארי החכמות לעיבת זה יחמר לו באה ידות בחכמת
התורה, כי התורה והחכמה נצטבים יחד“.

⁶ דאָרפּן: „ותוסף גאון עוזם וגאות עריצים המון עמים ולשון לאוטים אשר
כשאין מים רבים ישאון לעומתיהו איפה חכמתם? ונמצא שם שמים מתחלל“.

⁷ צו דעם דאָזיקן אויפּגעקלערטן רב האָט זיך דער יונגער וויסנדרוששיקער
שלמה טיימון געלאָזט צופּוס אין רעכטן מיטן ווינטער פון נעסוויזש קיין סלאָנים, צו
באַקומען בײַ אים אַ פּאָר דײַטשע וויסנשאַפטלעכע ביכער (זע „שלמה טיימוןס לעבנס-
באַשרײַבונג“, I, 105—106).

הגוי הגדול הזה", און אים פרעגן מיט חוזק: „ווי איז אייער חכמה? ווי איז אייער פארשטאנד?"

אין דעם זעלבן טאָן זיינען אויך געשריבן די הסכמות פון די שקלאָ-ווער רבנים, צבי הירש און חנוך הענאך, צו שיקס „קנה המדה" (וועגן טריגאָנאָמעטריע). „מען דארף באַגרייבן אזוינע ביכער, וואָס אַדאַנק זיי טוט זיך ביי אונז דאָס וויסן פאַרמעדן, און מיר וועלן זיך ניט נייטיקן שעפן פון פרעמדע קוועלן". און דער מינסקער רב, ר' ישראל, ווייזט אויך אָן, אז אַדאַנק שיקס ווערס וועט ווי אַ שפרודלדיקער קוואַל די חכמה ביי אונז שטייגן, און איבערצייגן וועלן זיך די פעלקער, אז אויך אויף אונזער אויסדערוויילטער שפראַך קאָן מען פריי באַהאַנדלען אַלע וויסנ-שאַפטלעכע פראַגן.⁸

פעסט איבערצייגט אין דער וויכטיקייט און גרויס נוצלעכקייט פון זיין אויפקלערענישער אַרבעט, טרעט שיק זייער שאַרף אַרויס אין זיין אויבן-ציטיריטער פאַררעדע צו „אוקלידוס" קעגן די קעגנער פון וועלט-לעבן וויסן. „אין דעם ביטערן גלות — קלאַנט זיך ברוך שיק — פרעמדע, פאַרלאָזענע גרים, זיינען מיר הינטערשטעליק געבליבן אויף אַלע געביטן פון וויסן. אבדה חכמת חכמינו ובינת נבונינו, פאַרגעסן און פאַרקריפּלט איז די יידישע וויסנשאַפט (נשתבשה חכמת עברית). און ווען איינער האָט דעם מוט צו נעמען אויף זיך דעם טאַפּלטן יאָך פון תורה און חכמה, פאַלט מען אויף אים אָן פון אַלע זייטן. אַט די גרויסע מחנה קעגנער באַשטייט אויס צוויי פּיות. נו דער ערשטער געהערן מענטשן, וואָס פאַר זיי זיינען פאַרבאָרגן אַלע וועגן פון וויסן, דערפאַר טוען זיי מבזה זיין יעדע חכמה; אָפּן, אָן בוישע באַשפּאַטן זיי וויסן און בילדונג, דערקלערן חכמים פאַר טפשים און נאַדאַנים, אין בכדי זיי נמאס מאַכן אין די אויגן פונם פשוטן המון (ההמוניים), דערקלערן זיי זיי פאַר מינים און אפיקורסים.⁹ אָבער פיל ערגער פון זיי אַלע זיינען די, וואָס געהערן צו דער צווייטער פּיות. דאָס זיינען די פאַלשע צבועקעס, וואָס הילן זיך איין אין דעם מאַנטל פון פרומקייט און עניוּת, נאָר זיינען גוואַלטיקע בעלי גאוּוהס און ניט פאַרגינערס, און קאָנען קיינעם ניט מוחל זיין טאַמער זאָגט מען אויף יענעם, אז ער האָט מער חכמה פון זיי. זיי רע-כענען, אז די גאַנצע וועלט איז באַשאַפּן זי יאָל פאַלן פורעים פאַר זיי ולהתאבק בעפר רגליהם — און וואַלגערן זיך אין שטויב פון זייערע פיס.

⁸ „ותרבה הדעת ויפוצו החכמה בישראל כמעין הנובעת להראות לעיני העמים כי נובל לדבר צחות ככל חכמה ומדע גם כלשונו הנבחר ולא יצפרכו ישראל לעם אחר".
⁹ „לרובם בחלאת המינות ואפיקורבות לפען יהיו לזרא ולהבאיש ריחם בעיני

און וואָס מער חכם יענער איז, אַלץ מער טוען זיי אים האַסן, שטילער-
הייט גראָבן זיי אונטער אים, טוען מערן מחלוקת, רודפן אַלע מענטשן
פון זויסן, בכדי זיך צו גרויסן און זיין אויבנאָן. און עס אַרט זיי פֿלל
ניט דער חילול השם, וואָס זיי זיינען גורם דערמיט... אָט זיי, די צבועקעס
און רמאים, זיי האָבן עס געבראַכט דערצו, וואָס דאָס פֿאַלק ישראל האַסט
אַלע חכמות און איז געשלאָגן מיט דער „מנפת העורון“ (מיט דער מניפה
פון בלינדקייט). זיי האָבן עס גורם געווען, וואָס מיר זיינען צו שפּאַט
און צו שאַנד אין די אויגן פון אַלע פעלקער, זוייל מיר האָבן זיך דער-
ווייטערט פון אַלע וויסנשאַפטן, וואָס זיינען דאָך אין אַמאָליקע צייטן
געווען דער שטאַלץ און די קרוין פון אונזערע אַבות, און איצט געפינען
זיי זיך בלויז אין דעם רשות פון די אומות העולם”¹⁰.

שיק, וואָס האָט זיך פיל באַשעפטיקט אַלס פראַקטישער דאָקטאָר,
און איז דערפאַר אין דער גאַנצער געגנט געווען באַקאַנט אונטערן נאָמען
„רבי ברוך דער דאָקטאָר”¹¹, האָט אויך בדעה געהאַט צו פאַרפאַסן
אַ פּאָפּולער האַנטבוך „ספר רפואות”. אין זיין קורצן לערנבוך פאַר
היינענע און מעדיצין „דרך ישרה” (האַג, 1779), זוייזט ער אַפילו אָן, אַז
זיין „ספר רפואות” איז שוין גרייט צום דרוק, דאָך האָט ער דאָס דאָזיקע
ווערט ניט פאַרענטלעכט. דאָס, וואָס שיק האָט ניט מקיים געווען, האָבן
מיט ערפאַלג פאַרווירקלעכט צוויי אַנדערע אויפפאַרער פון יענעם דור —
ד"ר משה מאַרקווי, „דער קייניגספּערנער דאָקטאָר”, וועגן וועלכן מיר
וועלן באַריכות ריידן אין די ווייטערדיקע טיילן פון אונזער ווערק, און
מענדל לעפּין.

מענדל בן יהודה־לייב לעפּין איז געבאָרן אין 1749 אין דעם
קליינעם פּאָראָליער שטעטל סאַטאַנאָוו, דערפאַר האָט ער אויך געהייסן
סאַטאַנאָווער, און ווייל ער האָט דערנאָך געלעבט אַ לענגערע צייט אין
דעם שטעטל מיטאָלאַיעוו, איז ער אויך באַקאַנט אונטערן נאָמען מיטאָ-
לאַיעווער¹². דערצויגן אויפן אַלטן, שטרענגפּרומען שטייגער, האָט

¹⁰ הן חכה היו לבני ישראל למעול מעל בחכמות ולנפס במנסת העורון, לתתם
חרפה ובוז בעיני העמים להשליך אחרי נפסם עשרת צבי וצבירת תפארתם לעובד את
הלמדויות והאלקית אשר המה נחלת אבותינו מעולם והדר תפארתנו בירי זרים”.

¹¹ אייניקע קהעלן ניבן אַפילו אָן, אַז ברוך שיק, בעת ער האָט געלעבט אין
סלוצק און דאָס פאַרנום אַ דיין־שעלע, איז אויך צו דער זעלבער צייט געווען לייב-
דאָקטאָר ביים פירשם ראַדווייל.

¹² ביבליאָגראַפֿישע ידיעות וועגן מענדל לעפּין, זע: גאָסלאָבער אין „המניח”,
1873, נומ' 28-40, אין אין „האסיף”, 1, 6-7; מ. לעסערס אין „זכרון בספר”, 38-40,
אין „המאסף”, 1, אויסגאַבע, 1862, 96-97, 182-186; ישראל חיינלעז (העולם, וואַ-

לעפין פארבראכט זיינע יונגע יאָרן אויסשליסלעך איבערן תלמוד און פוסקים. צופעליק איז אים צו די הענט געקומען יש"ר מאַנריאס, „אלים", און דאָס ווערק פון גאַלילייס טאַלאַנטפולן שלער האָט אין דעם יונגן סאַטאַנאַווער דערוועקט דעם אינטערעס צו מאַטעמאַטיק און אַנדערע וויסנשאַפטן. ער שטודירט מיט גרויס התמדה די ווערק פון די יידישע מיטאַלאַטערלעכע רעליגיעזע דענקער; דעם גרעסטן רושם מאַכט אויף אים דעם רמב"ם, „מורה נבוכים", און אין די שפעטערדיקע יאָרן, בכדי מאַכן מיימונים ווערק צוגענגלעך אויך פאַר די, וואָס קאָנען ניט אייניג בייסן דעם האַרפן, שווערוואַניקן תיבוננישן סטיל, האָט ער איבערגעאַרבעט דעם „מורה נבוכים" אויף אַ קלאָרער און פאַרשטענדלעכער משנה-שפראַך.¹⁰ בכדי נאָך פאַרשטענדלעכער צו מאַכן מיימונים פילאָזאָפיש ווערק, האָט לעפין געשריבן אַ ספעציעלע אַרבעט „אלון מורה" — אַ מין אַריוניפיר צו „מורה נבוכים". די אַרבעט איז אָבער געבליבן אין מאַנר-סקריפט, ווי אויך די לעצטע צוויי טייל פון זיין „מורה נבוכים" פאַר-ראַפראַזע. ווי פנחס הורוויטש, אַזוי האָט אויך לעפין ביי זיין גרויסער התמדה צו פיל אָנגעשטרענגט די ראייה און קראַנק געוואָרן אויף די אויגן. בכדי צו היילן זיין אויגן-קראַנקהייט האָט ער זיך געלאָזט קיין בערלין (1780), וואָס האָט שוין פון לאַנג געצויגן צו זיך דעם קליינשטעטלדיקן משפּיל אַלס וויכטיקער קולטור-צענטער. דאָרט פלעגט ער אָפט באַזוכן מענדעלסאָנס הויז, וווּ ער האָט זיך באַקענט מיט שלמה מיימון, לעסינג, ריימאַרוס, טעלער און מיט פילע אַנדערע דייטשע שריפטשטעלער. נאָנצע פיר יאָר האָט לעפין אין בערלין פאַרבראַכט, און די דאָזיקע יאָרן זיינען געווען זיינע פרוכטבאַרסטע לערניאָרן. ער האָט גרינטלעך שטודירט דייטש און פראַנצויזיש,¹¹ און זיי האָבן אים געגעבן די פולע מעגלעכ-קייט זיך צו באַקענען מיט דער מאָדערנער ליטעראַטור און וויסנשאַפט. די ראַציאָנאַליסטישע אידעען פון די דעמאָקראַטיקע „אויפקלערער" האָבן אין אים געפונען אַ הייסן אָנהענגער. אין 1784 האָט לעפין פאַרלאָזן בערלין, און לאַנגע יאָרן געפירט אַ נעזונדלעכן. אַ לענגערע צייט האָט ער פאַרבראַכט אין דעם שטעטלעך מיקאָלאַיעוו, וואָס האָט געהערט צום

גומ' 39-42), וועלכער האָט זיך באַנוצט סײַס לעפינס נאָך ניס פאַרענטלעכטן אַרכיוו; ד. נעלכער, „אויס צוויי יאָרהונדערטען", 39-57; י. הייסבערג, „סאַנאַסטישיס", 1927, 54-62.

10 דעם ערשטן טייל פון דער דאָזיקער פאַרפראַזע האָט נאָך לעפינס סײַס פאַרענטלעכט ויין תלמיד כוכאַסאָווער (אין 1829).
11 מענדל לעפינס בקיאות אין דער פראַנצויזישער שפראַך שטרייכט אונטער סענ-דעלסאָן אין זיין הספּדה אויף דעם „ספר רפואות".

פירשט אראם טשארטאָריסקי. אין נאָמען פון לעפינס הלמיר, מרדכי סוכאָכטאווער, גיט גאָטלאָבער איבער פּאָלגנדיקן אינצידענט אויס לעפינס לעבן אין מיקאָלאַיעוו: דער פירשט טשארטאָריסקי האָט אמאָל צופעליק באַזוכט אין מיקאָלאַיעוו אַ געפעסיקראָם, וואָס האָט געהערט לעפינס ווייב, דער אשת חייל, וועלכע איז געווען די פרנסה-געבערין. אויפן מיט האָט ער דאָרט באַמערקט אַ דיק דייטש בוך — דעם באַוווסטן געלערנטן וואָלפס אַ מאַטעמאָטיש ווערק. דערוויסנדיק זיך, אז דאָס דאָזיקע בוך שטודירט דער קרעמערקעס מאַן, איז ער געווען טשעקאווע מיט אים זיך צו באַקענען. דער פירשט איז געווען שטארק איבערראַשט, בעת ער האָט אין דעם קליינשטעטלדיקן קרעמער דערזען אַן אייראָפּעיִש געבילדעטן מאַן, מענדעלסאָנס אַ פּריינד און אַ גרינטלעכער קענער פון קאַנטס פּילאָג-זאַפּיע. לעפּין איז געוואָרן אַ בן-בית ביי טשארטאָריסקין; יענער פלעגט אים אָפט מאַטעריעל שטיצן, געבן אים די מעגלעכקייט דרוקן זיינע חיבורים¹⁵, און לעפּין פלעגט זיין באַשיצער באַקענען מיט די רייכע ידיעות, וואָס ער האָט אָנגעזאַמלט אין בערלין און אין די שפעטערדיקע יאָרן. דער דיכטער לעטערס דערציילט¹⁶, אז ער האָט אַליין געזען ביי נחמן קראַכמאַלן לעפינס אַ האַנטשריפּטלעכע אָפּהאַנדלונג וועגן קאַנטס פּילאָגאַפּיע, געשריבן אויף פּראַנצויזיש ספּעציעל פאַרן פירשט טשארטאָריסקי. העכסט וואָרשיינלעך האָט אויך אויף טשארטאָריסקיס פּאַרשלאָגן, בעת עס האָט זיך געעפּנט דער „פּיריאָריקער סייס“ (1789—1792), וועלכער האָט זיך אויך פאַרנומען מיט דער פּראַגע וועגן יידישער דע-פּאַרם — מענדל לעפּין פאַרפאַסט זיין פּראַנצויזישע בראַשור, וווּ ער טרעט אַרויס פאַר דער פּוילישער רעגירונג מיט זיין פּראָיעקט ווי אַזוי צו דע-פּאַרמירן די יידישע לאַגע¹⁷. בעת דער מיסטיקער פּנחס הורוויטש

15 אין דער הקדמה צו זיין „רפואות העם“ ווייזט לעפּין אָן: והנה הטר ד' את רוח הדוכס הגדול אַראָם טשארטאָריסקי יר"ה ונתנדב סאוצרו סך שלשים אדומים להדפסת הספר הזה לסובת אחינו בני ישראל. אין זיין בריוו צו שמעון פייס ווייזט לעפּין אָן: והערדע פאן טיינעם נוסן פערטען נאך איבער אונסערשטיצ'ע (היום-טאָרישע שריפטן, 1, 813).

16 זכרון בשר, 40.

17 די בראַשור, וואָס איז איצט איינע פון די גרעסטע יקר-המציאות, הייסט: „Essai d'un plan de réforme, ayant pour objet de declarer la nation juive en Pologne et la redresser par ses moeurs“ (וואַרשע, 1789). עס איז אויסער ספק, אז לעפּין האָט זיין בראַשור געשריבן אין פּראַנצויזיש, הייל אין דער פּוילישער שפּראַך איז ער געווען זייער הייניק באַהאַונט. דער גרעסער, וואָס האָט אָנגעוויזן, אז לעפּין איז געווען דער אַרפּאַסער פון דער דאָזיקער העכסט זעלטענער בראַשור און האָט אויך באַקענט מיט איר אנהאַלט — איז געווען נ. געלבער (סיסטמילונג צ. יודישען פּאָלקסקונדע, 1914).

שטרייכט אונטער די אומנאָרמאַלע עקאָנאָמישע לאַגע פונם יידישן קיבוץ, און אז קודם־כל מוזן איבערגעבויט ווערן די סאָציאַלע יסודות פונם יידישן לעבן, אינטערעסירט דעם ראַציאָנאַליסט לעפּין אין דער יידישער רעפאָרם פריער פון אַלץ די קולטורעלע זייט. ער שטרייכט אַנגער טער אין זיין בראַשור, אז מיימוני איז געווען איינער פון גרעסטע לערער און פירער פונם יידישן פאָלק, דער מיסטיציזם האָט אָבער ליידער פאַר־ווילדעט דאָס פאָלק און עס אַראָפּגעפירט פון דעם גלייכן וועג. און איצט אין דער אויפקלערונג־צייט, בעת אין דייטשלאַנד רופט מענדעלסאָן און זיינע תלמידים דאָס יידישע פאָלק צוריק אויף מיימונים ראַציאָנאַל־ליכטישע וועגן, האָט זיך ביים פּויליש־יידישן קיבוץ געשטאַרקט אַ נייע מיכטישע באַוועגונג, וואָס איז פול מיט ווילדן אָבערגלויבן און פאַרהאַלט זיך פינדלעך צו בילדונג און אויפקלערונג. דאָס ראַדיקאַלסטע מיטל איז דערפאַר רעפאָרמירן דעם יידישן חינוך. די דערציאָונגס־פראַגע שטעלט לעפּין אַרויס אַלס דעם ווינקלשטיין פון דער יידן־רעפאָרם. מען דאַרף אויפבויען אַ גאַנצע נעץ פון נאָרמאַל־שולן, אויך פיל זיך אָפּגעבן מיט אויפקלערענישער אַרבעט, עפענען דעם פאָלק די אויגן, קעמפן מיט דער בייטש פון סאַמירע קעגן דעם אָבערגלויבן, קעגן די אַלע בעלי נסים און בעל־שמען מיט זייערע השבעות און קמיעות.

לעפּין גופא איז לויט זיין טעמפּעראַמענט געווען ווייניק צוגעפאַסט צו דער ראַלע פון אַ קעמפּער, וואָס באַנוצט זיך מיט דער בייטש פון סאַ־טירע, דערפאַר טאַקע האָט ער פאַר זיך געשטעלט ריין אויפקלערענישע אויפגאַבן — פאַרשפּרייטן און פאַפּולאַריזירן זייסן צווישן זיינע בריר־דער¹⁸. מענדל לעפּין איז פעסט איבערצייגט, אז כבוד און דאַנקבאַרקייט

46-48). אין דעם הורף ישראל וויינלעז פאַרעפנטלעכטן פראַנטענס פון סענדל לעפּינס אַ בריוו („היסטאָרישע שריפטן“, 1, 814) ווייזט לעפּין אָן: „זאָ גאַב איך אַנאָ 91 טיינע פראַנצויזישע בראַשורע צו בעהפּע דער קאָנסטיטוציאָן דעם 3טן מאַייס אין האַרשוי הערויס“, ווי עס שיינט, האָט דאָ לעפּין די דאַמע נים ריכטיק אָנגעגעבן, הייל לויט געלבער איז די בראַשור דערשינען אין 1789.

18 אין אַ נים פאַרענדוקטער העברעישער אַרבעט, וווּ לעפּין באַהאַנדלט די זעלבע פראַגע וועגן רעפאָרמען און וועגן אַיינפירן הויז־אינדוסטריע ביי יידן, געפינט זיך לעפּינס פּאָליטיקע באַראַקטעריסטישע דערקלערונג: „גם עם החכם ר"ם מרסא ז"ל (משה בענדעלסאָן) נמלכתי בנידון זה ולא מצא להניח עלי זולתי בקצת השנות של מרסיס קסנים בעלמא חוק סביר אחר שהקפיד עליו ביותר, דהיינו, שלפי דעתו צריך ליתן עול כלל העסק הזה על חצי השררה יר"ה. ואני לא יהיה לי עסק עמהם, אלא להיות שני לחבר חבורים ומועצות טובות בלבד. שבאם לאו יש לחוש שלא הקפיק עלי קנאה ושנאה מקלקלה השררה וכאבדת כל טובה זו מישראל הו" (מיר ציטירן לויס י. וויינלעז אַרבעט אין „יווּאַ־בלעטער“, 1931, 11, 350).

פארדינט נאָר דער געלערנטער און פאָרשער, וועלכער באַנוגנט זיך ניט דערמיט, וואָס ער האָט געזאַמלט אַ סך וויסן פאַר זיך גופא, נאָר שטרענגט אויך אָן אַלע זיינע פּוּחוֹת בכדי די אַלע ידיעות זיינע פאַרשפּרייטן צווישן די ברייטע שיכטן פונם פּאָלק, באַקענען מיט זיי דעם פשוטן עולם.¹⁹

באַראַקטעריסטיש איז אין דער הינזיכט פּאָלגנדיקער פרט. אין 1819, בעת דער אַלטער לעפּין האָט געלעבט אין בראַד, האָבן די אַרטיקע משפּילים געפּיערט אין אַן ענגן קרייז זיין 70-יאָריקן יוביליי. אויף דעם פייערלעכן אַוונט איז אויך בייגעווען דער טיפּער דענקער נחמן קראַכמאַל, וואָס איז געווען פון לעפּינס תּלמידים און חסידים. קראַכמאַל האָט שוין דעמאָלט געשטמט מיט זיין ברייטן אַלזייטיקן וויסן, ער איז אָבער געווען אַ נחבא אל הכלים, און קיין זאך ניט פאַרעפּנטלעכט. דאָס האָט אים לעפּין ניט געקאָנט מוחל זיין, און טאַקע אין דעם דאָזיקן אַוונט האָט ער אויפן באַנקעט, וואָס מען האָט אַיינגעאָרדנט פון זיין כבוד וועגן, זיך געווענדט צו קראַכמאַלן מיט אַ גאַנצער שטראָף־רעדע. „וואָס וואָלט אונז גענוצט — האָט ער צו אים געזאָגט — די זון מיט איר גאַנצער פּראַכט, ווען זי זאָל ניט איבער אונז אירע שטראַלן פאַרשפּרייטן? וואָס וואָלט אונז אַרויסגעקומען, וואָס איבער די הייליקע נביאים טוט גאָטס גייסט רוען, ווען זיי וואָלטן זיך ניט געפּלייסט זייער רוה הקודש איבער דעם פשוטן פּאָלק צו פאַרשפּרייטן און ניט געפונען פאַר נייטיק, ניט קונדיק אויף אַלע ריפּות און ליידן, צו גיין איבער די גאַסן און געמאַרקן און רופן: קרבו בנים, שובו! שמעו דבר אלהים וראו! דו אָבער, וואָס ביסט ביכולת צו ברענגען ליכט דיין פּאָלק, דו, וואָס גאָט האָט דיך באַשטימט צו עפענען די אויגן פון די, וואָס טאַפן אין דער פינסטער, באַפרייען די נשמות, וואָס שמאַכטן אין געפענגעניש — דו זיצסט פאַרשפּאַרט אי? דיין חדר, באַנוגסט זיך דערמיט, וואָס דו האָסט פאַר זיך פיל וויסן גע־זאַמלט, און דיין האַנט וויל די פּעדער ניט באַנוצן?“

און לעפּין איז טאַקע געווען אַ נאה דורש און נאה מקיים. ווען ער האָט נאָך געלעבט אין בערלין, האָט ער פאַרטראַכט אַ גאַנצע ריי פּאָפּולער־וויסנשאַפּטלעכע אויסגאַבן פאַרן פּאָלק. אין 1789 איז דערשינען זיין „אנרות חכמה“ — פּאָפּולערע אויפזאַצן וועגן נאַטורוויסנשאַפּטן.²⁰

¹⁹ „שטאַם בנה איה, החכמים שנאמר בהם: אם חכמת — חכמת לך, אלא היה מורה כל ימיו לתהכים גם את הסוּן העם ולהוכיח את הכושלים שבדורו על פי כוטר.“

²⁰ פּראָנכענטן פון דעם דאָזיקן הערק זיינען געווען פאַרעפּנטלעכט אין דעם „הבאָקף“, 1789, 81-92, 136-144.

שוין אין דעם דאָזיקן ווערק באַווייזן זיך אַלע מעלות פון לעפינס אייגנ-
אַרטיקן סטיל. די בערלינער „אויפקלערער“, די בעלי „המאספים“ האָבן
זיך געפלייסט צו קאָפירן דעם ריין ביבלישן סטיל, און האָבן פֿלל ניט
געוואָלט זיך רעכענען מיט די גרויסע שינויים, וואָס זיינען פֿאַרגעקומען
אין דער שפראַך-אַנטוויקלונג אין משך פון דער נאָד-ביבלישער תקופה;
לעפּין אָבער האָט מיט גרויס ערפֿאָלג אויסגענוצט די רייכע אוצרות פון
דער קלאַרער, קערנדיקער משנה-שפראַך, און דורך דעם איז זיין סטיל
אַזוי פֿריש און זאַפטיק ²¹. אַלס אמתער סטיל-מיסטער באַווייזט זיך
לעפּין אין זיין שפּעטער דערשינענעם האַנטבוך פֿאַר היינענע און מע-
דיצין, וווּ ער שטרייכט אַליין אונטער אין דער פֿאַררעדע, אַז ער האָט
זיך באַזונדערס געפלייסט צו שרייבן אין אַ קלאַרן פֿאַפולערן סטיל בכדי
זיין ווערק, „התיה קלה ונמרצת להבין“ ²². אויף מענדעלסאָנס פֿאַרשלאָג ²³
האָט לעפּין איבערגעאַרבעט אויף העברעיִש דאָס אין יענער צייט אַזוי
פֿאַפולערע מעדיצינישע ווערק פון דעם דאָקטאָר טיסאָ, און די דאָזיקע
אַרבעט („רפואות העם“) איז געווען אַזוי קונציק געמאַכט, אַז זי איז
גלייך פֿאַרשפּרייט געוואָרן בכל תפוצות ישראל און יידישע קהילות פֿלעגן
קויפֿן מערערע עקזעמפלאַרן „רפואות העם“, זיי פונאַנדערטיילן די
רבנים און די משגיחים פון די שפיטאַלן בכדי צו וויסן, ווי מען דאַרף
אַרומגיין ביי אַ קראַנקן און מקיים זיין אויפֿן געהעריקן אופן די מצווה
פון ביקור חולים ²⁴.

21 „הנה עיקר מלאכת בעלי לשון הללו הוא להלביש תיקף המבוקש עכשיו
לצורך שעה זו בקצוצי פסוקים שונים סכתבי הקודש ופסקי מאכרי חו"ל מצוטטים
ראשו של ח בעקבו של זה, ולא זו כלבד אלא שלפנים הם מקשים את פלאכתם
עוד בהמצאות יתירות בכדי להוציא את הכתובים ממשמעותם ולהכריחם להגיד את
מבוקשם עכשיו ע"י חילוף אותיותיהם באותיות אחרות דומות להן קצת במבטא. והנה
המעייין בלשונות מנומנסים כאלו אי אפשר לו להבין מחוכם כלום, אלא אם כן כבר
ידע תוכן המאורע שבה ע"י סיפור אחר בעל פה.“

22 „ענגן לעפינס שאַפונגען אויף יידיש העם זיין באַריכות די רייד אין די
חייסנדיקע טיילן פון אונזער „נשיכמע“.“

23 מענדעלסאָן נופא חייזם אָן אין זיין הסמכת צו „רפואות העם“: „ואחרי
אשר הועתק (פּוסטעס ווערק) לכל יושבי אירוסא לעם ועם כלשונו, חוקתי ואסחתי אף
אני את לב ירירי החכם נר"ו להעתיקו ללשון הקודש לתועלת אחינו בני ישראל אשר
לא ידעו לקרות בספרי הכתבים. ולהבין את לשונם“. די דאָזיקע הסמכת, וואָס איז
דאָסירט: י"ב אדר הקמ"ח, האָט לעפּין צום ערשטן פֿאַרעפּנסלעכט אין זיין „כירע
לבינה“ (דאָרס ווינען צוואַסן מיט די פֿריער דערמאָנטע „אגרות חכמה“ געדרוקט די
ערשטע קאָפיסלען „רפואות העם“ און דערנאָך אין דער פּולשענדיקער אויסגאַבע פון
„רפואות העם“ (ושאָלקיעוו, 1794) צוואַסען מיט די הסמכות פון די רבנים אויס
לגעבערנ, בראָד, ושאָלקיעוו און פֿראַנקפורט אויף דער אָדער.

24 דער פֿאַרפֿאַסער נופא ווייזט אָן און דער הקדמה צו „רפואות העם“: „וכל

נאכדעם ווי לעפין האָט פאַרענדיקט זיין האַנטבוך ווי צו תיילן פּיזישע קראַנקהייטן, האָט ער באַשלאָסן אַנצושרייבן אַ צווייט, „רפואה בוך“ — אַ רפואה־בוך פאַר דער נשמה, אַ ווערק, וואָס זאָל זיין אַ מורה־דרך אויפן געביט פון עטיק, באַהילפּיק זיין אין דער אַנטוויקלונג פון דעם כּענטשנס מאָראַלישן באַוווסטזיין. „חשבון הנפש“ הייסט דאָס ווערק ³, געשריבן האָט עס לעפין אין די לעצטע יאָרן פונם 18טן י"ה, נאָך פאַר־עפנטלעכט ערשט מיט אַ יאָר צען שפּעטער (1808, לעמבערג). אין דעם סדר פון די מאָראַלישע פּללים און עטישע פּרינציפּן, וואָס ווערן דאָרט באַטראַכט אַלס זיכערער הילפּסמיטל צו „חשבון הנפש“ און „מלאכת חינוך המדות“, שטעלט זיך לעפין אַלס מוסטער דעם באַרימטן בנימין פּראַנקלינס פּאָפּולערע אַרבעטן וועגן „זיטן־פאַרבעסערונגס־סונסט“. ניט אָבער בלויז די פּללים פון זעלבסט־דערציִונג איז אויסן לעפין מיט זיין חיבור. פיל וויכטיקער איז דער אַרט און שטייגער ווי דער בעל „חשבון הנפש“ דערקלערט די יסודות און גרונט־פּרינציפּן פון דער יידישער רעד־ליגייעזער עטיק. די טראַדיציאָנעלע באַגריפּן וועגן דער יידישער אמונה פלעכטן זיך ביי לעפינען צונױף־מיטן נייסט און וועלכבאַנעם פונם סוף אַכצנטן יאָרהונדערט. די יסודות פון דער יידישער עטיק טרעטן ביי לעפינען אַרויס ניט אין אַ מיסטישן אָדער פּילפּוליסטיש־רבנישן לבוש, נאָך אין מער מאַדערנע פאַרמען. ביים דערקלערן די פון אים אַרויכגעשטעלטע פּללים, ברענגט לעפין ניט זעלטן ראיות פון די חכמות הטבע (נאַטורוויסנשאַפטן), שטיצט זיך אויף פּראָבלעמען פון פּסיכאָלאָגיע און פיזיאָלאָגיע פון עמפּינדונגען ⁴. אין פּולן הספּס מיט די אַנשויונגען פון די יידישע מיטלאַלטערלעכע בעלי־מוסר און רעליגיעזע דענקער, שטרייכט אויך לעפין אונטער, אַז דער מענטש שטייט מאָראַליש העכער פון די מלאכים, ווייל דער מלאך האָט ניט קיין פּרייע בחירה, ער איז בלויז אַ פּאַטיווע אָפּשפּיגלונג „ממדת הרחמים“; דער מענטש אָבער, וואָס האָט אַ פּרייען ווילן, קעמפט אויף זיין אייגענעם חשבון, און דורך עקשנותדיקן קאַמף און שווערע מאָראַלישע ליידן און שמערצן דער־

מי יחשקהו נפשו לקיים מצות ביקור החולים שיש בו פיקוח נפש יגמור את החבור הזה ואח"כ ירגיל את עצמו בבתי החולים וישגיח עליהם כפי הטובאר כאן עד שיאורו עיניו לסדר לו הדברים בבירור על פי הראיה ואז יוכל להתחיל אחת אחת לשמור ולעשות בעסקי הרפואות עצמן תקל הקל תחילה והשמי יצליח בידו"

² „חשבון הנפש והיא תחבולה נפלאה להתרפאות כחליי המדות על ידי התמרת הנוך תיקוניהן בדרך חשבון והנהגה נוחה וקלה, ולהתמרות לרפאות גם אחרים ולהקל היגוניהם בדרך הטובה“.

³ זע צום ביישפיל: „חשבון הנפש“, 106, 115, 117 אא"וו (פיר ציטירן לויס דער קרשער אויסגאַבע).

גרייכט ער די „מדת חסד“. „דעם מענטשנס נשמה, פירט לעפין אויס, פארדינט געצאלט פאר אירע שווערע ליידן“²⁷. און בעת לעפין רעדט וועגן דער העכסטער מדרגה פון גליק און פארגעניגן, וואָס דער מענטש קאָן דערגרייכן, טרעט ער פאר אונז אַרויס אלס אמתער זון פונם „אויפֿ-קלערערישן“ 18טן י״ה: צוזאַמען מיטן פאָרגעניגן, וואָס דער מענטש האָט, בעת ער טוט גערעכטע מעשים און טוט גוטס „מיט יעדן באַשעפעניש“, דערמאָנט לעפין מיט התלהבות דאָס העכסטע גליקגעפיל, וואָס דרינגט דורך דעם מענטשן, בעת ער פארטיפט זיך אין די סודות פון דער נאַטור און פאָרשט אויס די געזעצן, וואָס געוועלטיקן איבער אַלץ, וואָס עקסיסטירט²⁸. אינטערעסאַנט איז אויך לעפינס באַמערקונג, אז די אַנטיקע פעלקער האָבן אין גאָט דעם באַשעפער געזען קודמ־כל דעם גאָט פון דער גוואַלטיקער קראַפט, דעם גאָט פון נקמה און גערעכטן משפט (אל שרף, אל נקמות, אלקי הצדק והמשפט); די יידן אָבער האָבן געזען גאָטס אמתע גרויסקייט אין זיין רחמים, אין זיין לייטזעליקייט און הייליקייט; זיי, די קינדער פונם פאָלק ישראל, האָבן די ערשטע איינגעזען, אז די אמתע ידיעת הבורא גרינדעט זיך ניט אויף יראה, נאָר אויף ליבע און איבערגעגעבנקייט²⁹.

דער „חשבון הנפש“ האָט געהאַט אַ גוואַלטיקן דערפאָלג. אין פילע קהילות פון גאַליציע און פאָדאָליע האָבן זיך אין יענער צייט געבילדעטע ספעציעלע חברות, וואָס זייערע תקנות זיינען צונויפגעשטעלט לויט די עטישע פללים פון לעפינס „חשבון הנפש“. און אין צענדליקער יאָרן ארום (1844), ווען מענדל לעפין איז שוין לאַנג אין קבר געלעגן³⁰, האָט דער באַקאַנטער באַגרינדער פון דער „מוסר“ באַוועגונג, ר' ישראל סאַ-לאַנטער, איבערגעדרוקט דעם „חשבון הנפש“ אלס אויסגעצייכנט האַנט-בוך פאר עמישער זעלבסטדערציגונג.

אַן איבערצייגטער ראַציאָנאַליסט און גרויסער פריינד פון דער

27 דאָרטן 5: כדאי היא הנשמה האנושית ליסיל לפום צערא אנרא״.

28 דאָרטן, 5 און 29: „אותו תענוג הנפלא בעין שלטעלה לנשות צדקה עם כל בשר ורוח, ואותו נועם הנראה בשלימיותו יתברך דהיינו ביכלתו, הכנתו וחסדו הנשגבים על ידו הבחינה בהרכבת היצורים כגון הקישר הפירוד השילוב והגילגול התמידו בעולם הרוממים הנקראה היטיאה וזיעה קליסה פון גידול וזיווג הצמחים, תהלוכות איברי בעה״ה וקישורי אלפי חוליותיהן“.

29 דאָרטן, 90.

30 לעפין איז געשטארבן אין יולי 1876 אין סאַרגאַפּאָל, ווו ער האָט ניס לאַנג פאר זיין טויט פאָרענדקס זיין אין דייטש געשריבענע און ביי אַיצם נאָך ניס פאָר-עפנטלעכע זעלבסטבאַגראַפיע, נאַכלאָס איינעם זאָגנדיגלינגס צו אַבעראַד, וואָס פאָר-געבט זיך מיט פילאָזאָפישע חקירות איבער קאָנסט סיטעס״.

בערלינער „השכלה“, איז דאך מענדל לעפין געשטאנען נענטער צו די פארפאסער פון „עמודי בית יהודה“ און „טל אורות“ ווי צו מענדל-סאָנס תלמידים. אין זיין פראַנצויזישן „עסיי“, וואָס ער האָט געשריבן בלפי חוץ, פאר די פאָרשטייער פון דער רעגירונג, פראַיעקטירט ער טאָקע נאָרמאַל-שולן מיט פּויליש אַלס אונטערריכט-שפראַך (זע געלבער, צ. וו. 47), ער גופא שטעלט זיך אָבער, ווי מיר וועלן ווייטער זען, די אויפגאבע צו באַקענען דאָס פּאָלע מיט זיינע בעסטע קולטור-אוצרות — מיט דער ביבֿל, אויף דער אומגאַנגס-שפראַך פון די ברייטע פּאָלקסשיכטן, דעם „זשאַנגאַן“, וואָס איז געווען אזוי פאַרהאַסט ביי די בערלינער „אויפֿ-קלערער“. ווי ראַציאָנאַליסטיש לעפין איז ניט געווען געשטימט, דאָך האַלט ער פאַר נייטיק באַזונדערס אונטערצושטרייכן די גרויסע ראָלע, וואָס דער רעליגיעזער קולט שפּילט אין דער סיסטעם פון זעלבסט-דערציִונג.⁸¹

בעת מען שאַצט אָפּ לעפינס אויפקלערענישע טעטיקייט, טוו מען אויך נעמען אין באַטראַכט לעפינס באַטייט אַלס פאַרבינדונגס-דינג צווישן די גאַליצישע און ליטווישע ערשטע אָנזאָגער פון דער השכלה-באַוועגונג. מענדל לעפין האָט זיינע עלטערע יאָרן פאַרבראַכט אין בראַד, און דאָרט איז ער באַלד געוואָרן דער צענטראַל-פונקט, אַרום וועלכן עס האָבן זיך גרופירט אַלע, וואָס האָבן געשטרעבט צו וויסן און בילדונג;⁸² ער איז אָבער אויך געווען ענג פאַרבונדן מיט די פראַגדעסיווע פאָרשטייער פון אַ צווייטן וויכטיקן האַנדלס-צענטער — שקלאָוו. אין סוף פונם אַ1טן י"ה האָט אין וויסרוסלאַנד שקלאָוו געשפּילט אַלס האַנדלס-צענטער ניט קיין קלענערע ראָלע ווי בראַד אין גאַליציע. דאָרט פלעגן פאַרקומען גרויסע ירידים און די שקלאָווער יידישע סוחרים האָבן געפירט אַ פּילגרימיקען, פאַרצווייגטן מסחר. דער אַקאַדעמיקער וואַסיליאַ סעווערין, וואָס האָט אין יענער צייט באַזוכט שקלאָוו, דערציילט אין זיינע מעמואַרן: „די שקלאָ-ווער באַפעלקערונג באַשטייט הויפּטזעכלעך פון יידן, און זייער צאָל דער-גרייכט ביז 1200 נפשות. זייער באַשעפּטיקונג באַשטייט דער עיקר אין מסחר; זיי האַנדלען מיט זיידנשטאַפּן, שפּיצן, לייוונט און פלערליי גאַ-לאַנטעריי-זאַכן“⁸³. אַז די בוכאַרער יידן האָבן אין 1802 זיך געווענדט צו דער שקלאָווער קהילה נאָך אייניקע ידיעות, אין וועלכע זיי האָבן זיך

⁸¹ זע לעפינס אינטערעסאַנטן בריוו פון יאָר 1817, האָס איז פאַרענפּלעכט

אין „בכורי העתים“, 1827, 5-8.

⁸² צהישן לעפינס מקורבים און תלמידים איז אויך געווען דער יונגער נחמן

קראַכמאַל, דער שפּעטערדיקער פאַרפּאָסער פּונם קלזסישן ווערק „כורה נכוכי הוֹסן“.

⁸³ מיר ציטירן לויט קאַראַקאָווס אַרבעט אין „יחודים-קאָיאַ סאַרינאַ“, 1910, 262.

גענייטיקט צום האנדל, וואָס זיי האָבן דעמאָלט פאַרבונדן מיט געוויסע רוסישע צענטערס, האָבן די שקלאָווער יידן אין זייער לאַנגן ענטפער " געפונען פאַר ניטיק אונטערצושטרייכן, אַז שקלאָוו איז אַ עיר ואם בישראל, אַ שטאָט פול מיט חכמים וסופרים; די אַינוווינער פון דער שטאָט זיינען רייכע האַנדלסלייט. דער גרעסטער רוב סוחרים זיינען יידן, וואָס פאָרן אין די ווייטע מדינות, ברענגען פון דאָרטן אַלע מיני סחורות און פאַרשפּרייטן זיי איבער דער גאַנצער אומגעגנט ⁸⁴. אַט די וויכטיקע האַנדלס־דאָלע פון שקלאָוו, דער ענגער פאַרבאַנד מיט אויסלענדישע אייראָפּעיִשע צענטערס, האָט עס טאַקע גורם געווען, וואָס שקלאָוו איז געוואָרן אַ „עיר מלאה חכמים וסופרים". די ראָלע פון שקלאָוו אַלס קולטור־צענטער איז נאָך מער געשטיגן, ווען עס האָט זיך דאָרט אין די אַכציקער יאָרן פונם 18טן י"ה געגרינדעט אַ העברעיִשע דרוקעריי. בראש פון דעם שקלאָווער קולטור־צענטער איז דעמאָלט געשטאַנען דער רייכער סוחר און חרפותדיקער תלמודי, יהושע צייטלין ⁸⁵. אַ גרויסער חשוב ביים פירשט פאַטיאָמקין, האָט צייטלין באַקומען דעם אויפטראַג צו באַזאָרגן בשעת דער טערקישער קריג דאָס רוסישע הייל מיט פּוראָזש און פּראָווי־אַנט. אַלס הורט־פאַדריאָטישק, וואָס האָט געפירט די ברייטע געשעפטן, האָט צייטלין זיך דערוואָרבן אַ גאַנץ גרויס פאַרמעגן און איז געוואָרן איינער פון די רייכסטע יידן אין רוסלאַנד. ער האָט זיך באַזעצט אין זיין אייגן גוט אַוסטיע, וואָס געפינט זיך אין דער שקלאָווער אומגעגנט, און עס האָט זיך דאָרט מיט דער צייט געבילדעט זי מין „פרייע אַקאַדעמיע". צייטלין האָט ביי זיין הויף אויפגעבויט אַ באַזונדער בית־מדרש מיט די טייערסטע פּליקודש און ספּרי־תורות, וואָס ער האָט געבראַכט מיט זיך פון טערקיי. פילע לומדים און תלמידי חכמים האָט צייטלין פאַרזאָרגט מיט אַלע זייערע הצטרכות, בכדי זיי זאָלן קאָנען רויס זיצן און לערנען. צו זייער וויסנשאַפטלעכער אַרבעט האָבן זיי געהאַט ביי דער האַנט אַ זייער רייכע ביבליאָטעק ⁸⁶. אַרום דער דאָזיקער אייגנאַרטיקער „פרייער אַקאַדעמיע" האָבן זיך גרופירט מענטשן מיט די פאַרשיידנסטע נייסטיקע אינטערעסן. דאָרט האָט דער רב מנחם נחום געשריבן זיין פירוש אויף תוספתא „תוספת בפורים", און אין דער זעלבער צייט האָט דאָרט

⁸⁴ אַ פּאָסאַנרעטישער אָפּצוג פון דעם דאָזיקן געררוקסן ענטפער איז פאַר־עפּנלעכט אין צווייטן באַנד „פּערעושיסאַיע", II, 276—277.

⁸⁵ „ורובם ככולם סוחרים מבני ישראל אשר יסעו עד קצי הארץ להביא משב כל מיני סחורה והיא תחלק שלל סחורותיה לכל הארצות אשר סביבותיה כסחיר".

⁸⁶ געבאָרן אין שקלאָוו אין 1742, געשטאָרבן אין 1822.

⁸⁷ זע ש. י. פיין, „קריה נאכנה", 477.

מענרל לעפין זיין „חשבון הנפש“ געשריבן און ברוך שיק האָט פאר זיך אַ ספעציעלע לאַבאָראַטאָריע איינגעאָרדנט, כעמישע פרווון דאָרט צו מאַכן. צווישן זיי האָט זיך אַרומגעדרויט מיט שטילע טריט אַ גאַנץ אייגנע אַרטיקע פיגור — בנימין זלמן ריבהלעס, דעם ווילנער גאונס אַ הלמיד. ער האָט געפירט אַ לעבן פון אַן אַסקעט, ניט גענעסן קיין פלייש און ניט צוגערירט זיך צו קיין שום משקאות. אַ פאַרמעגלעכער מענטש, האָט ער אַוועקגעוואָרפן אַלע געשעפטן און באַזעצט זיך אין צייטלינס גוט, בכרי זיך קאָנען אָפּגעבן אומגעשטערט מיט דברי חכמה. ער האָט זיך ניט פאַנגנט בלויז מיט תלמודיש-רבנישער ליטעראַטור⁸⁸; די באַקאַנטשאַפט מיט אייראָפּעיִשע שפּראַכן וואָבן אים געגעבן די מעגלעכקייט פליסיק שטודירן נאַטורוויסנשאַפטן. באַזונדערס האָבן אים אינטערעסירט מע-דיצין און באַטאַניק, און ער האָט אַפילו אין אוסטע פאַר זיך איינגע-אָרדנט אַ ספעציעלן גערבאַריום, וווּ עס זיינען ביי אים געווען צונויפגע-זאַמלט די פאַרשיידנאַרטיקסטע פלאַנצן. פון די פלאַנצן און קרייטעכצער פלעגט ער קאָכן אַלע מיני היילמיטלען און היילן מיט זיי זיינע באַקאַנטע „מיט זיינע מידות און סדר לעבן — שרייבט וועגן אים יהושע צייטלינס איידעם, מרדכי נאַטאַנאָן — דערמאַנט ריבהלעס די קדמונישע חסידים און פירושים, וואָס זיינען באַקאַנט אונטערן נאָמען אַסיים“⁸⁹.

דאָס, וואָס די שולאָווער יידישע סוחרים האָבן ניט נאָר געפירט געשעפטן מיט אויסלענדישע פירמעס, נאָר זיינען אויך געווען פאָדריאַ-טשיקעס און מקורבים ביי די רוסישע שררות, מאַכט גאַנץ באַגרייפליך, וואָס שוין אין די לעצטע צוויי יאָרצענדליקער פונם 18טן יאָרהונדערט האָבן זיך אין דעם דאָזיקן וויכטיקסטן וויסרוסישן צענטער געפונען אַזוינע יחידים סגולה, וואָס זיינען געווען באַהאַוונט ניט בלויז אין אייראָ-פּעיִשע שפּראַכן, נאָר אויך אין דער רוסישער. איינער פון די ערשטע אויף דעם געביט איז געווען נפתלי הערץ שולמאַן. דער היסטאָריקער ש. י. פיין פאַרזיכערט, אַז שולמאַן איז געווען אַזאַ גרינטלעכער קענער פון דער רוסישער שפּראַך, אַז ער האָט אַפילו פאַרפאַסט אַ ווערק אויף רוסיש⁹⁰ מיר האָבן אָבער זייער קנאַפע ידיעות וועגן דער דאָזיקער אינטערעסאַנטער פערזענלעכקייט. מיר ווייסן בלויז, אַז די יונגע יאָרן האָט שולמאַן פאַר-בראַכט אין ווילנע, וווּ ער האָט געשטמט אַלס גרויסער בעל-דיקדוק און אין איינעם פון די אַרטיקע בתי-מדרשים האָט ער מיט אַן ענגן קרייז וויסנ-

88 ריבהלעס האָט אין 1804 פאַרענטלעכט אַ תלמודיש זערק, גביעי גביע פסקי.

89 „קריה נאטנה“, 279.

90 „שה לנאמנים“, 147.

באגריקע יונגעלייט געלערנט מיימונים, „מורה נבוכים“⁴¹. שולמאן איז אויך געווען באקאנט אלס גוטער קענער פון לאטיין. אין סוף פון 18טן י"ה געפינט זיך שוין שולמאן אין שקלאָוו, ווו ער האָט אין 1803 איי-בערגעדרוקט מיט פאַרשיידענע הוספות בנימין מוספּיאס באקאנט לעד-סיקאָנראַפּיש ווערק, „זכר רב“. אינטערעסאַנט איז שולמאַנס הקדמה צו דעם דאָזיקן ווערק. קודם-כֹּל ווערן מיר אויס איר געוואָר, אז שולמאַן האָט אויך פאַרפאַסט, נאָר ניט פאַרעפנטלעכט, אייניקע ווערק, צווישן זיי אַ ווערטערבוך, ווו עס ווערן דערקלערט אלע ווערטער, וואָס קומען פאַר אין די תרגומים, תלמוד בבלי און ירושלמי, זוהר, מדרשים, ספרי קבלה און ספרי מחקר. ער האָט אויך פאַרפאַסט אַ ווערק כפּעציעל וועגן „דרכי הלימוד“. וועגן רעפּאָרטירן די קינדער-דערציִונג רעדט אויך שולמאַן אין דער הקדמה צו „זכר רב“. ווי דער ווילנער נאון, ווייזט אויך שולמאַן אָן אויף דעם אומנאָרמאַלן סדר פון קינדער-דערציִונג ביי יידן; ביי שולמאַנען הערן זיך אָבער דערביי אויך נייע מאָטיוון, אין וועלכע עס פילט זיך די השפּעה פון דער „בערלינער השפּלה“; קודם-כֹּל די שנאה צו „זשאַרגאָן“. ער שטרייכט אונטער, אז די ביבלישע ווער-טער ווערן ביי אים איבערזעצט אויף לאַטיין⁴², רוסיש און „אויף ריינער דייטשער שפּראַך ניט אויף דעם זשאַרגאָן (בלעגני שפה), וואָס מיר ריידן“. ער וואָרנט אויך דערביי, אז מען זאָל די קינדער צוגעוויינען דערקלערן די ביבלישע ווערטער פלוז אויף ריין דייטש, ניט צוטראַכטן קיין אַנדערע ווערטער, ווייל מיר ריידן אויף אַ געמישטער פאַרדאָרבענער שפּראַך⁴³. נאָך אינטערעסאַנטער איז דער אויפרוף, וואָס איז אָפּגע-דרוקט צום סוף פונם „זכר רב“. ווי עס שיינט, האָבן די שקלאָווער אויפ-עקלערטע זיך דעמאָלט אַרומגעטראָגן מיטן געדאַנק גרינדן אַ וואַכנשריפט אויף העברעיִש. האָט דערפאַר שולמאַן אויסגענוצט דעם „זכר רב“ און אויף דער לעצטער זייט פאַרעפנטלעכט אַ מודעה וועגן דער פּראָיעקטיר-טער צייטונג. די דאָזיקע מודעה האָט פלייכפּא אַ קולטור-היסטאָרישן באַטייט און מיר ברענגען זי דערפאַר אין ווערטלעכער איבערזעצונג:

„ברידער מייענע! עס זיינן איצט פאַראַנען אין יעדער שטאָט און אפילו אין די קליינע שטעטלעך ניט ווייניק מענטשן, וואָס דורשטן נאָך וויסן. די גרויסע מניעה באַשטייט אָבער אין דעם, וואָס עס פעלן די

⁴¹ וועגן שולמאַנס באַזיך ביים ווילנער נאון, זע ב פּלונגיאַנס „בן-סורת“, 58.

⁴² בכרו צו פאַרקלענערן די דרוק-קאָסטן האָט שולמאַן געדרוקט דעם „זכר

רב“ פלוז מיט דער דייטשער דערקלערונג, אָבער אָן די לאַטיינישע און רוסישע.

⁴³ „והצינו מדברים שפת פולין וחצינו שפת רוסיא ועוד מלשונות אחרים

דרכיים רבים אשר לא ידענו באין השת לנו“.

פאסנדע ביכער און עס איז ניטאָ ביי וועמען צו באַקומען די נייטיקע ידיעות, ווי אזוי זיך צו פאַרפּולקומען אויפן געביט פון וויסן. האָב איך דערפאַר באַשלאָסן פאַרשפּאַנטלעכן יעדע וואָך ידיעות וועגן אַלע ניסן, וואָס געשעען אויף דער גאַרער וועלט. די ידיעות וועלן גענומען ווערן פון די צייטונגען, וואָס דערשיינען אין האַמבורג, פעטערבורג און בערלין און אויך פון ניי געדרוקטע וויסנשאַפטלעכע ביכער. אויף אזא אופן וועט יעדער געפינען אין דער וואַכנציטונג דאָס, וואָס אים אינטערעסירט אַמ מיסטן: דער סוחר וועט לייענען וועגן מסחר און פּאָליטישע געשעענישן, און דער ליבהאַבער פון חכמה — וועגן וויסנשאַפטלעכע ניסן. און יעדער זוער עס וועט האָבן עפעס מחדש צו זיין אויפן געביט פון וויסן, זאָל ער מיר וועגן דעם מעלדן און איך וועל דערמיט דורך דער צייטונג באַקענען אַלע אונזערע לייענער. דורך דעם וועט צווישן אונזער פּאָלק פאַרשפּרייט ווערן פיל וויסן אויף די געביטן פון פאַרשיידענע שפּראַכן, מאַטעמאַטיק, געאָגראַפיע, נאַטורוויסנשאַפטן אַאז"וו. ווער עס וויל זיך אונטערשרייבן אויף דער דאָזיקער צייטונג, זאָל ער זיך ווענדן קיין שקלאָוו אויפן אַדרעס פון מיין תלמיד חיים במהר"ץ און ווען עס וועט זיך אָנזאַמלען אַ געוויסער סך סכום חתימות, וועל איך מעלדן אַלע ווייטערדיקע פרטים".⁴⁴

די פאַרשפּראַכענע „ווייטערדיקע פרטים" האָט אָבער שולמאַן מער ניט געמעלדעט, און פון דער פּראַיעקטירטער צייטונג איז גאַרניט גע- וואָרן. עס איז אויך ניט שווער דערניין די סיבות, וואָס האָבן גורם געווען דעם דורכפאַל פון דער דאָזיקער ליטעראַרישער אונטערנעמונג. גראַד דעמאָלט, ווען שולמאַנס אויפרוה איז דערשינען, האָט זיך שוין גאַנץ בולט אַרויסגעוויזן, אַז עס נעמט אַ סוף מיטן פּירדלעכן צוזאַמענלעבן צווישן „תורה וחכמה", צווישן דעם פאַטריאַרכאַלישן יראַת שמים און אָרטאָ- דאָקסישן וועלטבאַנעם מיט די „חכמות היצונית" און די נייע אויפסקע- רונגס-אידעען. און מיר וועלן טאַקע אין די ווייטערדיקע טיילן פון אונזער ווערק זען, אַז גראַד די „משפּילי שקלאָוו" האָבן אין דעם אַ געוויסע ראָלע געשפּילט.⁴⁵ לאַנגזאַם איז דער דאָזיקער סיכסוך געוואַקסן, ער איז אָבער געוואָרן אומפאַרמיידלעך ווי גאַר עס האָבן זיך קלאַר און בולט אַרויסגע- וויזן די גרונט-טענדענצן פון דער „בערלינער השפּלה", וואָס איר השפּעה האָט זיך געלאָזט אַלץ מער פילן ביי די „חכמים וסופרים" פון דער ווייט- רוכישער „עיר ואם בישראל".

מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, אַז די ערשטע השפּלה-אָנזאַנער, וואָס האָבן זיך באַוויזן אינם קאָמפּאַקטן פּויליש-ליטווישן יידנטום, זיינען

⁴⁴ דער אָריגינאַל פון דעם אויסרוף, זע ביילאָגע נומ' 8.

⁴⁵ זע העגן דעם אונזער אַרבעט אין „יעהירעסקיאַ ספּאַרינאַ", ב' וו. x.

נאך מיט ביידע פיס געשטאנען אויפן באָדן פונם טראַדיציאָנעלן וועלט־
 באַנעם; דאָס וועלטלעכע וויסן איז געשטאנען ביי זיי אונטער דער אייבער־
 השגחה פון דעם דת און מסורת אָבות. זיי האָבן נאָך געלעבט אין דעם
 אלטן אָפגעזונדערטן קולטורעלן שטייגער לעבן, די נייע שטרעמונגען פון
 יענער צייט האָבן בלוז אויף אזוי פיל געווירקט אויף זיי, אז זיי האָבן
 געפרוּווט צופאַסן צו זייער אלטן וועלטבאַנעם געוויסע עלעמענטן פון
 וועלטלעכן וויסן. מיר האָבן געזען, ווי שמאַרק עס האָבן זיי פאַראַינטערע־
 סירט די נאַטורוויסנשאַפטן מיט זייערע גרויסע אַנטדעקונגען, ווי גערן
 זיי האָבן אויפגענומען די הומאַניטאַרע אידעען פון די „אויפקלערער“
 אויס יענער צייט; זיי האָבן אָבער אַנטשיידן אָפגעוואָרפן די ראַציאָנאַל־
 ליסטישע תורה, און דעם מאַטעריאַליסטיש־אויטיליטאַריסטישן וועלט־
 באַנעם האָבן זיי אַנטקעגנגעשטעלט אַ ראַמאַנטיש־מיסטישן, וואָס שטיצט
 זיך אויף דעם עמאָציאָנעל־אינטוּיטיוון...

נאָנט אַנדערע פּאַרמען האָט אָבער אָנגענומען די גייסטיקע דער־
 וואַכונג אין דעם לעצטן פּערטל פון דעם 18טן י"ה ביים פּרייסישן יידנטום
 מיט זיין וויכטיקסטן בערלינער קולטור־צענטער. אַ גאַנצע קייט פון קול־
 טורעלע און סאָציאַלע סיבות, וועגן וועלכע עס וועט זיין די רייד אין
 איינעם פון די זויטערדיקע טיילן פון אונזער ווערק, האָט דעמאָלט
 זייער פאַרשטאַרקט אין דער יידישער באַפעלקערונג אין דייטשלאַנד דעם
 דראַנג וואָס ניכער זיך אַרויסרייסן אויס די ענגע ד' אַמות פון דעם אָפֿ־
 געזונדערטן געטאָ און פאַרבינדן זיך מיט דער אייראָפּעיִשער קולטור.
 ערשט אין פּרידריך דעם צווייטנס צייטן האָט אין דער רעזידענץ־שטאָט
 פון דעם עקאָנאָמיש אָפגעשטאַנענעם פּרייסן אָנגעהויבן צו שפּילן אַן אָנ־
 געזעענע ראָלע די פינאַנסיעלע און אינדוסטריעלע ברוזשואַזיע. און דעם
 נאַצן אויבנאָן האָבן ביי דעם דאָזיקן יונגן און שנעל וואַקסנדיקן שטאַנד
 פאַרנומען, אויסער פּראַנצויזן, אויסשליסלעך יידישע באַנקירן, פאַבריק־
 קאַנטן און גרויסהענדלער. די יידישע קאָלאָניע איז געוואָרן דער רוב
 בנין און רוב מנין פון דער בערלינער אינטעליגענץ און פינאַנציעלער אַר־
 סטאָקראַטיע. פּרידריך דער צווייטער, וואָס האָט באַדייטנדיק פאַרשטאַרקט
 מיט זיינע שטרענגע געזעצן די רעכטלאָזיקייט פון דער יידישער באַפעל־
 קערונג, און זיי באַדריקט מיט גוואַלטיק גרויסע שטייערן, האָט אין דער
 זעלבער צייט באַשאַנקען מיט „גענעראַל־פּרווילעגיעס“ די יידישע רייכע
 אונטערנעמער און גרויסהענדלער. אַדאַנס דעם איז אין דער פּרייסישער
 רעזידענץ אַלץ מער געוואַקסן די צאָל פון די „פרוויילעגירטע“ יידן, פון
 מענטשן מיט גרויסע פאַרמעגנס. פּרידריך דער צווייטער איז טאַקע גע־
 ווען אַ פאַרפּיסענער יידן־פּיינד, אָבער זיין הייסער פאַרלאַנג, וואָס ניכער

בארייכערן דאָס לאַנד, פאַרוואַנדלען פּרייסן אין אַן אינדוסטריעלע מלוכה, האָט פיל מיטגעהאַלפּן, אַז די יידן, פּרט די בערלינער, האָבן באַקומען די מעגלעכקייט אָנצומלען גרויסע רייכטימער. דער זיבניאָריקער קריג, וואָס אַדאָקס אים זיינען פיל יידן שטאַרק נתעשר געוואָרן ביי פּאַדריאַדן און אַנדערע אונטערנעמונגען, האָט נאָך מער פאַרשטאַרקט די סאַציאַלע פּאַזיציעס פון די בערלינער יידן. ניט קוקנדיק אָבער דערויף, וואָס אויסן עקאָנאָמישן געביט האָבן זיי פּאַרנעשטעלט אַ גאַנץ חשובע קראַפט, זיינען דאָך די בערלינער יידן פאַרבליבן אונטער דעם שווערן יאָך פון מיטלאַל-טערלעכער רעכטלאָזיקייט און „קאָמערסנעכטישע“ באַגרענעצונגען. די בערלינער יידן, אפילו די רייכסטע צווישן זיי, האָבן געהאַט געשענקטע „פּריווילעגיעס“, אָבער ניט קיין מענטשן-רעכט. דער יונגער דור, די קינד-דער פון די יידישע באַנקירן און נעגאַציאַנטן, האָבן שוין אָבער אויסער רייכטום באַזעסן אויך בילדונג, מאָדערנע אייראָפּעיִשע בילדונג. אויסגע-וואַקסן אין דעם ענגן אַלטיפּרענקישן געטאָ, זיינען זיי ממש געווען גע-בלענדט פון דער קריסטלעך-אייראָפּעיִשער וועלט מיט איר אויסערלעכן גלאַנץ. צו גרויס איז געווען דער קאָנטראַסט צווישן דעם פּריווילעכען און לעבנסלוסטיקן בערלין פון פּרידריכס צייטן און דער אַסקעטיש-מיטל-אַלטערלעכער יידישער גאַס. מענדעלסאָן האָט, ווי מיר וועלן ווייטער זען, נאָך מער פאַרגרינגערט דעם דאָזיקן אייראָפּעיִזירונג-פּראָצעס, די פּאַר-בינדונג פון דער יידישער יוגנט מיט דער קריסטלעכער וועלט, מיט דער דייטשער קולטור. די אין די בערלינער סאַלאָנען זייער אָנגענומענע ראַציאַ-נאַליסטישע אידעען פון די פּראַנצויזישע „אויפּקלערער“, זיינען געוואָרן שטאַרק פּאַפּולער אויך אין די יידישע פּראָגרעסיווע קרייזן. באַזונדערס באַליבט און חשוב איז דאָרט געווען וואַלטער. זיינע שאַרפּזיניקע אייני-פּאַלן, זיין סאַרקאָסטישער שפּאַט און חזק־שמיכל זיינען געווען אזוי צום האַרצן דער יידישער יוגנט, וואָס איז אויפּגעוואַקסן אויף דעם פּילפּול מיט זיינע שאַרפּשפיציקע המצאות⁴⁶. אין דעם טראַדיציאָנעלן, אין דעם דורך מסורת אָבות געירשנטן, האָט מען אָנגעהויבן צו זען לויטער „שימל“, דאָס אויסשליסלעך רעאַקציאָנערע און אָפּגעלעבטע, וואָס דאַרף וואָס גיכער באַזייטיקט ווערן. ווען אַלץ ווערט אָפּגעשאַצט פון דעם אייני-זייטיקן ראַציאָנאַליסטישן שטאַנדפּונקט, וועלכער וואַרפט אָפּ אַלץ, וואָס קאָן ניט שאַרמיידיקן זיין עקסיסטענץ מיט אוטיליטאַריש-לאַגישע ראיות, איז נאָנץ באַגרייפלעך, אַז די מסורת אָבות, דאָס טראַדיציאָנעלע מוז אָפּ-

46. וואַלטער — הייסט ריכטיק אָן דער היסטאָריקער גרעץ — האָט אין די יידישע הייזער געהאַט פיל מער אָנהענגער און פאַרערער, ווי אין די דייטשע.

געלייקנט ווערן — עס קאן דאך ניט באווייזן זיין ראציאנאליסטישן יש, זיין לאַגישן מוז...

אין סוף זיבעציקער יאָרן פונם 18טן י"ה איז נאָך דער דאָזיקער פראָצעס געווען אין זיין ערשטן אָנהייב, און עס איז נאָך דערווייל שווער געווען פאָרויסצוזען, וואָסערע פאָרמען דער פראָצעס וועט ווייטער אָנ-נעמען. דאָך האָבן שוין אפילו דעמאָלט די מער שאַרפזיכטיקע איינגעזען, אז די וועגן פון די בערלינער „אויפקלערער“ און פון זייערע פּויליש-ליטווישע חברים גייען זיך פונאָנדער. און דאָס האָט זיך טאַקע בולט ארויסגעוויזן ביי דער ערשטער וויכטיקער קולטור-ליטעראַרישער אונטער-נעמונג, אין וועלכער די דאָזיקע צוויי גרופן האָבן געזאָלט צוזאַמען אָנ-טיילנעמען. דאָס איז די אויסנאַבע פון מענדעלסאָנס תורה-איבערזעצונג מיט דעם נייעם „ביאור“, וועלכן עס האָט געזאָלט באַזאָרגן דער מדרשק שלמה דובנאָ. דאָס געהערט שוין אָבער צו דער שפּעטערדיקער תקופה — צו דער תקופה פון די „בערלינער אויפקלערער“, וועגן וועלכע עס וועט זיין די רייד אין די ווייטערדיקע טיילן פון אונזער ווערק.

פ י י ל א ג ן

ביילאגע נומ' 1

(זע זייט 13)

אברהם קרימי און זיין „שפת אמת“

א

אין דער ערשטער פירקאָוויטש-שקאַלעקציע געפינט זיך אונטערן נומ' 50 א גרויסע יקרהמציאות — אברהם קרימיס פירוש אויף תורה „שפת אמת“. דער כתב-יד באשטייט אויס 277 פאָליאָ-בלעטער פון שיין פארמעט-פאפיר. דער אָפּשרייבער, מיטן נאָמען זכריה, איז געווען אַן אמתער מייסטער אין זיין פאך. די אותיות זיינען ווי געטאַקט. יעדער אות אין אָנהייב פרשה, ווי אויך די שירים צום סוף און אין דער התחלה פון יעדער פרשה, זיינען געשריבן מיט אַ שיינעם העלרויטן צינאָבער. אויפן 126טן בלאַט איז אויסגעמאַלט מיט צארטע, ליבלעכע פאַרבן אַ שלאַנקע מנורה. דער כתב-יד איז קיינמאָל ניט געווען געדרוקט און איז בכלל ביז דער נייערער צייט געווען אומבאַקאַנט. דער ערשטער, וואָס האָט אָנגעוויזן אויף דעם דאָזיקן אינטערעסאַנטן ווערק, איז געווען אברהם פירקאָוויטש, וועלכער האָט אין „הפרמל“ (III, 53—54) פאַרעפנטלעכט די פאַררעדע צו „שפת אמת“. צום אָנהייב און צום סוף פון יעדער פרשה און אויך פון יעדן ספר געפינט זיך אַ קורצער שיר. צום ביישפּיל פאַר פרשה בראשית גייט פאָלגנדיקער טאַפּלפּערז:

בעוז אשר אין לו אחרית וראשית

אחל לכתוב פירוש פרשת בראשית.

דער ספר בראשית פאַרענדיקט זיך מיט פאָלגנדיקן שבה דעם בורא עולם:

אמת אל אחרית אין לו וראשית—אשר החל וכלה כל בששית

הלא עד כה עזרני בטובו — וזכני כתוב ספר בראשית.

דער פירוש אויף ספר „במדבר“ הייבט זיך אָן מיט פאָלגנדיקע

סטראָפּן:

אהלל אל וחילי שכלי אנבר — להודות לו ושיר מכתם אחבר
לעזרני ברוב טובו וחסדו — במשכי עט בספר וידבר

אמת חסדו אשר גדול וגבר — אהודנו בשיר נאווה ומדבר
ובו אבטח ולא אכחד ואחל — אמשוך עמי בפרשת במדבר.

ב

וועגן דעם געבאָט וואהבת את ד' אלהיך

(בלי 242, פרשה ואתחנן):

ואהבת את ד' אלהיך, מצוה לעבדו מאהבה ומה היא אהבה שיסוים מצותיו יתברך לא לתקות הגמול ולא מיראת העונש כונתו לצורך עצמו, וידוע וברור שאין מי שיגיע אל עבודתו יתעלה מאהבה אלא מי שעלתה בידו ידיעת המציאות כלו מראש ועד סוף ועל פי הדיעה תהיה האהבה כי שיתכונן האדם כמעשי השם יתברך הגדולים והנוראים ויראה מהם חכמתו יתברך יוסף אהבה בשם ותצמא נפשו ויכמה בשרו אליו ויעזוב כל דבר שבעולם חוץ ממנה כמאמר דוד: צמאה לך נפשי כמה לך בשרי וכו' וכו', ואז יסוים כל מצותיו מאהבה, ומי שלא עלתה בידו המעלה הזאת יעבדנו מיראה או מפני קבלת הגמול. ומפני שמעטים מהם בני עליה ואין מי שיגיע אל מעלת עבודתו ית' מאהבה רק אחד מעיר ושנים ממשפחה צוה הכתוב לעבדו מיראה ככתוב: את ד' אלהיך תירא אותו תעבוד יתב', גם צוה לעבדו מצד הגמול כאמור למען ייטב לך ולמען יאריכך, כאשר מרגילים את הקטנים בלמוד התורה לתקות נתינת להם קלויות ואנוזים ושאר ענינים עד שיתגדל.

ג

אברהם קרימים דערקלערונג פון וואָנען ס'נעמט זיך דער רעגנבויע

(פרשה נח)

וחכמי המחקר אומרים כי הקשת תתחייב מלהט השמש, כי העבים ישתנה מהם להיות רביבים אם קורם המטר הוא מפני שעדיין לא נשתנה האיר הלח אליו ואם אחריו מפני היותר הנעצר בעבים אחר המטר, וכשתזרח השמש כנגד אותם הרביבים והעבים יזרח אורה בשניהם ויעשו כדמות המראה הלטושה ויראו מאותן הרביבים מניצוץ האש השמש דמיות ומראים משונים ואחר כן יגיעו אותם המראים מאותה המראה הלטושה אל האויר ומן האויר אל מראיתו כמראה מה שנראה בה אל מראה אחרת כמותה מקבלת אורה וכשיסרה זה המסרה בעבים תראה הקשת בעבים.

ד

אַברעם קרימים דערקלערונג פון וואַגען סינעמט זיך דער האַגל

(פרשה ורא, דף 78)

וימטור ד' ברד הוא הנופל בימות קיץ כרמות נרגיר הכדלת, ואכתוב מה שכתבו החוקרים בספריהם בענין היות הרעם והברק והברד ובסבותיהם ובסבת רדת האש למטה עד היות טבעה לעלות. ונאמר כי ששיתעבה האיד הלח העולה מן הארץ ויאצר בבטן איד יבש והוא כבר הגיע למקום הווי העבים ובקש לצאת ממנו יסתער האיד החם היבש בבטן העב בלח ויכה בו ויסדקהו וישמע ממנו בעבור ההכאה ההיא קול וחוא הרעם, אבל הברק יהיה מפני יציאת האד היבש הנעצר בעב מן בטן העב בלחץ ובחזק כי ביציאתו בלחץ וברחוק יתלהב ויעשה אש ואחר כן יככה באיד הקר וישמע לאותו הכבוי קול כקול הברזל החם הכבוי במים ע"כ קול הקרע והכבוי הוא הרעם והאש היוצאת מן העבים הוא הברק ואמנם אור הברק יגיע אלינו קודם הרעם ואע"פ שהברק נעשה אחרי הרעם כי הראות לדקותו יקדים להרגיש קודם השמע וסבת רדת הברק למטה ואם הוא אש ובטבע האש לעלות היא מפני שיש בו חלק מן האיד העבה הארצי והוא המורידו למטה לכבודו.

ה

וועגן די מלאכים, וואָס האַבן באַזוכט אַברעם אבינו

(אָנהייב פרשה ורא, בל' 28)

בעזו ההיכל מלאים שוליו — אהל פרשת וירא אליו. דע והבן כי כמו שיראה איש בחלום שנסע ממקומו והלך למדינה פלוגית ועמד שם מדת זמן ובנה בתים ונשא אשה והוליד ממנה בנים ופעל פעלות אחרות ומן הענינים ההם מה שהוא בפועל מורגש, אמנם כלם הם חלום, כן הוא ענין הנבואה תהיה במראה או בחלום. כי הענינים אשר יראו או יעשו במראה הנבואה או בחלום של נבואה אינם פעלים נמצאים לחושים אמנם יבא זכר קצתם בספרי הנבואה מוחלטי כאלו היו בהקיצ ויחשבו ההמון שהענינים ההם מה שהוא בפועל מורגש, אמנם כלם הם חלום. ואשר ארצהו בזה המאמר כי המעשים והמאמרים המסופרים מתחלת הפרשה הזאת עד וישכם אברהם בכקר כלם הם במראה הנבואה אין מהם מה שהוא בהקיצ. והנה אחר שאמר דרך כלל וירא אליו ד' החל לפרט ולפרוט המאמרים לנלות לך צורת הנבואה ואמר שראה תחלה שלשה אנשים. וכתב הרב בפרק מ"ב מהחלק הב' מספרו הנכבד כי בכל מקום שנזכרה בו ראית מלאך... ואמר לנזול שבהם אמרו. עד כאן לשונו והבן זה ודע שיעורו.

1

אברהם קרימי וועגן די נביאים.

אין דרך הנביאים הנשלחים אל ההמון ללמדם דבריהם בדרך העיון והמופתים השכליים כי לא יקבלום ולא יספיקו להטות לבכם אל דבריהם, כי ההמון לא ישכילו מופתים מושכלים ולא עיונים רק מורגשים ונראים ואעפ"כ שאפשר להיות בין ההמון יחידים משכילים ולהם יועילו המופתים המושכלים... הלא אין התאמתות הנביא תלויה באנשים יחידים רק בהמון העם וטף ונשים.

ביולאגע נומ' 2

(זע זייס 18)

קונטרס של שבת וימים טובים.

אין דער צווייטער פירקאווויטש-זאמלונג געפינט זיך אונטערן נומ' 174 א פראגמענט פון אן אלטן כתב-יד. דער מאָנסקריפט באַשטייט פלויז אויס 4 קליינע פאַרמעטענע בלעטער; אויפן שער-בלאַט, וואָס איז באַצירט מיט אַ גאַנץ פרימיטיוון אָרנאַמענט, געפינט זיך פּאָלגנדיקע אויפשריפט: „קונטרס של שבת וימים טובים לקרות בו כתיבה ענין של ס"ת וברכת ההפטורה וכל מה דצריך".

ווייל עס ווערט דאָרט דערמאָנט אַלס קייניג פונם לאַנד דער סולטאַן מאַכמעד (וואָרשיינלעך דער צווייטער), איז לייכט צו באַשטימען, אַז דער כתב-יד איז געשריבן אין דער מיט פונם 15טן י"ה. אויף דער לעצטער זייט פונם פראגמענט געפינט זיך פּאָלגנדיקע יזכר-תפילה: זכר צדיקים לברכה וזכר חסידים לברכה וזכר קדושים לברכה וזכר גאונים לברכה וזכר כבוד חכמינו משכילנו חשובינו וישישינו הרב הגדול רבנו משה בן מרנא ורבנא מיימון לברכה וזכר ענותן דורנו החכם הרב רבנו אברהם בן עזרא לברכה שמשנו וסחרנו צנצנת המן תפארת עם לא אלטן צור ישראל יחוס על נשמתן ועם הצדיקים אשר בגן עדן ישום מחיצתם יחד עם כבוד מעלת גדולת אדוננו החכם הרב מורנו ורבנו כ"ד אברהם קרימי לברכה וחתנו כ"ד אליקים לברכה לקיים (להדיתם קיא?) הכתוב והמשכילים יזהירו כזוהר. הרקיע ומצדיקי הרבים ככוכבים לעולם ועד. זכר צדיקים לברכה וזכר חסידים לברכה וזכר קדושים לברכה וזכר...

דאָ רייסט זיך איפּער דער כתב-יד.

ביילאגע נומ 3

(זע זייס 22)

אליהו באשיצט בריוו צו משה קיעווער

(ערשטע פירקאָוויטש-קאָלעקציע נומ' 44)

נוסח בתב החכם ז"ל למשה היוני:

אַני חצים אורה — למשה המורה — בעיניו הוא מורה — ומסית הישרים
 לבבו יתחמץ — וחמצו יתאמץ — בשמעם השמץ — אשר לו הגברים
 ינקר את עיניו — ביחד אישונו — וישים על אזניו — ארסים ומרורים.
 קלא כי חרפתו — הכי היא—טליתו—אלי תוך חברתו—אהובים עם זרים
 ולא יוסיף לחטוא — לכל דברי בשוא — וישים מבטו — לגשת המהורים.

אם תגביה כנשר מזדון לבך, ואם בין כוכבים שים קנך, משם
 אורידך ואם רכב על כמתי ארץ ופילהו בעמקים כשרץ השורץ יתן בעפר
 פיהו יעמוד ולא יכיר מראהו וישים אריות בחבלו וחבלי יולדה נבואו לו
 ישפך לארץ כבדו ומעליו ירוחק כבודו, כי גאות לבש וגדולה נתבש ושת
 פיו בשמים ולבו בין תנור וכירים וישוך הנחש בלי נחש אכל פרי כחש,
 והנה אנכי בא אליך בעב הענן למען ישמע העם בדברי עמך וגם כך לא
 יאמינו לעולם מקטנם ועד גדולם כי אתה לבוש הבדיאות והשקרים כפי
 מה שיוויו המאמרים באגרת המטעה שכתבת ובתוך מצולה ואין מעמד
 טבעת ורציון להעמיד השקר והרבית ממנו לאין חקר ועם זה נפלת במה
 שברחת וכוונת להחשיך האור ולהקדיר המאור ותכהינה עיניך מראות
 אוי לעינים שככה רואות והוכת בסגורים ותגשש קיר כעורים כי המעיו
 ברבו בקרבו ישים ארבו ולשונו תהלך בארץ ומאכל השרץ השורץ כ"ש
 בהיות האיש ההוא רע היצירה חבורה תחת חבורה ועיניו לבנות ושערותיו
 למראה הצהיבות פונות ואיש כזה אמרו החכמים שהוא מבוער היצירה.
 למען ספות הרוה את המצאה ולכן אין לתמוה על גנותך כי אתה נראה
 מפרצופך... וכו' וכו'.

ביילאגע נומ' 4

(זע זייס 29)

משה קיעווער און זיין „אוצר נחמד“.

פון משה קיעווערס פירוש געפינען זיך אין לענינגראדער מלוכה-
 ביבליאָטעק צוויי האַנטשריפטן. די עלטערע פון זיי (פארצייכנט אין דער
 ערשטער פירקאָוויטש-קאָלעקציע אונטערן נומ' 71), באַשטייט אויס
 304 בלעטער אין קוואַרטאָ. דער דאָזיקער מאַנוסקריפט איז העכסט-וואַר-

שיינלעך דעם מחברס אן אייגנהענטיקע אָפּשריפט, זי איז אָבער ליידער נישט אויפגעהיט בשלימות: עס פעלט אין אָנהייב ביז סדרה „לך לך" און צום סוף פון פרשה „ואתחנן". פולשטענדיק דערהאלטן איז דערפאר די צווייטע האנטשריפט, וואָס באַשטייט אויס 225 בלעטער פארמעט פאפיר אין פאָליע (צווייטע פירקאָוויטש-קאָלעקציע נומ' 3). אויסער די פאָרערע, וואָס פירקאָוויטש האָט בשעתו אָפּגעררוקט אין „הברמל" (III, 61—62), געפינט זיך נאָך פארן פירוש אַ לאַנגער אַריינפיר, אין וועלכן דער פארפאסער פאָלעמזיירט מיט די קאראימען און דערקלערט פאר פאָלש זייערע מאַטעמאטישע חשבונות בנוגע „חידוש החודש". צום סוף פונם פירוש געפינט זיך דעם פארפאסערס פאָלגנדיקע דערקלערונג:

„ופה נשלם פירוש סתימות פרשת וזאת הברכה ועם זה נשלם פיר' כל חמשה חומשי תורה יום ה', כ"ח לאדר בעיר קרים שנת האלהים ה'רע"א אותי מעודי עד היום הזה. ועלי לשבח לארזן הכל ולתת גדולה ליוצר בראשית ששם חלקי מיושבי בית המדרש והאיר עיני שכלי במאור תורתנו התמימה המשיבת נפש. והשם שזכה אותי להשלימו כן יזכני להגות בו בעיר ד' אלהים יכוננה עליון ויזכני לראות יה בארץ החיים אמן נצח סלה, ברוך ד' לעולם אמן ואמן".

דערנאָך נייט אַ גאַנצער סכום שירים, אין וועלכע דער פארפאסער דריקט אויס זיין פרייד און דאַנקבאַרקייט, וואָס ער האָט זוכה געווען זיין ווערק צו פארענדיקן. מיר ברענגען דאָ די דאָזיקע שירים בשלימות:

I אז ישיר משה את השירה בהשלימו פירוש לפירושו התורה:

אתן שירה — אל אל נורא — כי הוא ברא — חמר צורה
בהם השלים — כל מפעלים — יורדים עולים — מכל נברא
לכבוד בניו — על יד ענו* — במאור פניו — נתן תורה
עלת עלות — רב העלילות — הראם קולות — אז בנבורה
השלימם בה — בזה ובה — לא חסר בה — מכל סתרה
ובה נשלם — צורת עולם — עד העולם — מיום נברא.

II עשר קבין ירדו שכל — על כל מבין חוקר חידות
רבינו אכרם נכבד בן — עזרא נטל תשע ידות
בהם חקר תורת משה — דקדוק עם פשט עם כל סודות.

* אין פת-בית שמים, עניו, דאָס איז בלי-פסק אַ נריי.

III לְמִשָּׁה בְּשִׁנּוּתוֹ אֶת טַעְמוֹ.

שמעו נבונים — רוזנים ומשנים — שירים נבונים — משיר אדוני
ראשית אצולים — הם חשמלים — גם אראלים — כסא אדוני
נדול ונורא תמיד במורא — אוסרים בשירה — ברוך אדוני
מודים פלכים — כורעים ובורכים — מלך מלכים — אדיר אדוני
דרי שפלים — ארבע דגלים — מודים ונופלים — לפני אדוני
כל השלשה — כלה בשישה — תורת קדושה — נתן בסיני
על עם קרובו — זרע אוהבו — טמון בחובו — יראת אדוני
על יד נשיאו — הוא שר צבאו — משה נביאו — עבד אדוני
עברו זמנים — נפלו אמונים — אל יד אדונים — אויבי אדוני
אברו חכמים — דורשי רשומים — לפרוש סתומים — תורת אדוני
עד בא טהור לב — נבון חכם לב — אוהב בכל לב — דברי אדוני
גלה סתומים — גם נעלמים — רבים עצומים — מסוד אדוני
כדכוד ושוהם — שר אברהם — פחד ונהם — לדבר אדוני.

IV ויוסף משה שאת משלו ויאמר:

סודות בנועזות — עמקו וגם גבהו — ילאו נבוני לב — לראות ויתמהו
סודות פלאותיו — יכלו ויכמהו — אנשי לבב מהם — לא ידעו מה הוא
האיר בסודותיו — עיני אשר כהו — שכל אשר היה — תהו וגם בהו
מתוק אלי נפש — מתק דבר פיהו — מרפא לכל על — טעמו כמו מן הוא.

V טוב להודות לד' ולומר לשמך עליון:

להודות אל בתוך קהל ועדה — אשורר שיר ואפתח פי בתורה
אשר ברא ויצר כל ועשה — ושם קצב לכל נמצא במדה
ובחר עם בתוך עמים מרובים — והנחילם לתורה ותעורה
והישירם בהצלחת שתים — בעולם זה ועולם בא בצדה
דרכיה מאוד גבהו ורמו — ומי יכול לספור כל כבודה
וכוללת לכל עבר והווה — וכל עתיד בתוכה באגודה
רחבת יד כמו ים וארוכה — כארץ ולא שעור ומדה
וחתרו רעיוני הנבונים — לגלות רז סתריה וסודה
ולא יכלו וכל אחד מפרש — כפי שכלו מעט מזיז כבודה
תשע מאות לאלף החמישי — וכ"ז שנים בסימן טוב וגדא
אזי האיר אלהים חי לרוח — לבב מבין יקר דת החמורה
והוא אברם בנו מאיר ועזרא — אשר חפש בנרו כל למידה
והוא סקל לכל אבן בדקדוק — לכל באור הכי מצא אבירה

והחזיר את אבירתו לבעלי — נבונים נסתרה לזמן ואברה
 וקבלה תנצח בפיהו — הכי אמר להסיר כל חלודה
 וכוד האל הכי הסתיר ואמר — כבוד האל היה לכם חרדה
 חרדה תאחוז אתכם בסודיו — ונפלו על פניכם לו בקידה
 ודקדקו ופירושו וסודיו — סתומים וחתומים הם בחידה
 אני משה בכר יעקב חדריו — הכי באתי בקול רנה ותודה
 ודפקתי בדלתותיו בחשק — כחושקת מדפקת בדודה
 והוצאתי כלי הפצו למעשה — באור שמש בעזרת אל לברה
 שנת שבע וששים משנותי — שנת רצון חזרת העבודה
 שנת שלום שנת רעה מבשר — לישב את שכולה גלמודה
 בעשרים ושמונה בחמישי — ימהר צור נאלה העתידה
 ינהל אל יקבץ שה פזורה — ויובל לה בלו הלך ומנרא
 ואז נשיר בקול רנה ותודה — נברך אל בתוך קהל ועדה.

VI ויאמר עבד אברהם אנכי:

באורי יקר הנו נשלם — גלי רז תורת משה
 יד בן יעקב נכד משה — כתבה כל סוד דבר יקשה
 קרא עצמו עבד אבר — הם אני ומשרת משה.

ביילאגע נומ' 5

(זע זייט 94)

אויס יוזפא שמשם „מנהגים דק"ק ווירמישא".

בל' 67: הושענא רבא מכינים שלחן ערוך תחת הבר'ייט היין
 לושלוח עליו חתן תורה וחתן בראשית בשמחת תורת... בל' 72: אחר סעודת
 שחרית (בשמחת תורה) נער של שמש מכריז דרך הרחוב בזה הלשון:
 חתן וכלה אונטר די בר'ייט היין וירן! ואז חתן תורה ואוהביו וקרוביו
 גם חתן תורה ובראשית ועמהן פירות חשובים להעמידן על השלחן וגם
 לזורקן לפי הנערים תחת הברייטיהויז וילקטו בשמחה. גם שני גבאי
 צדקה באים עם פירות נאים ומשימים על השלחן. פעם אחת ראתה ערלה
 אחת בשמחת זו וצוותה קודם מותה: נן אחד היתה לה סמוך לקברות
 היהודים, אותו הגן יהיה להן ליהודים במתנה גמורה בתנאי זה שבכל
 שמחת תורה יקהו הפירות של אותו הגן וישימו על השלחן ויזרקו פני
 הנערים תחת הברייטיהויז בשמחת תורה עד ביאת הגואל. וכן ראיתי
 בעיני אני הכותב ואכלתי מפירות ההמה; ועתה מזמן קרוב נחרב הגן

ההוא מטעם המלחמה. ואותן הפירות היו ב' ג'צ' (גבאי צדקה) מביאין, ומשחרב הגן הביאו משלהן, ועדיין המנהג לב' ג'צ' להביא משלהן. והחתנים והבאים עמם יושבין סביב השלחן ובפרט הרב והקבנים באים כולם לכבוד התורה, ורוב הב'ב' כמעט כולם, ויושבין ומקצתן עומדין סביב לשלחן ומי שיש לו חביתי יין במרפתה יביא עמו קנקן מלא יין והחתנים מביאין יין לרוב אל יחסר המזג, ואוכלין מהפירות ושותין ושמתין, ועושין מדורה של אש גדולה בחצר שלפני הברייתיהויו וכשאש דולק יפה יפה כמו חצי שעה אחר שהדליק, הרב עם הרבנים והחתנים וכולם יוצאין ורואין בשמחה היא, והב'ב' מרקדין סביב האש ומחננין כל מיני שמחות. לפעמים גם הרב מתחבר עמם בחינא סביב האש לכבוד התורה, ושוהין שם עד מנחה ושותין שם יין אצל האש והחתנים נותנים היין, ועצי המדורה השמש נותנן והחתנים פורעים לו.

ב' 82: שבת שאחר פורים בכניסתו הבחורים הולכין לבית אחד רחוק מב'ה (מבית הפנסת) ולובשין שבת סרבל שקורין זייטימאנטיל, ומטרו בראש כל אחד כדרכו לא דרך אבל, ויוצאין מבית ההוא זה בצד זה. ובראשם נער משרתם שקורין קנעל-גבאי מרדכי לפניהם ומשתטה לפניהם במלבושין ובעינינו כשוטה; והגבאים לפני הבחורים, וביד כל גבאי מקל מצוייר, ואחריהם כל הבחורים, וכך בשמחה רבה באין לב'ה וישיבתן על הבימה, אף אם כל השנה יושבין על הבימה בעלי בתים מכל מקום בכניסת שבת זה צריכין לירד כדי שישבו שם הבחורים. וכשמתחיל החזן ברכת מגן אבות יורדין ובאין אצל האב ב'ר על מקומו, והאב ב'ר משים ידיו על ראש כל בחור ומברכו בדרך שמברך כל ליל כניסת שבת להבנים. ואח'כ נכנסים הבחורים לב'ה דנשים ואם ירצו נכנסו דרך פתח היודש-טיר לב'ה דנשים ובאין למקום שהרבנית אשת האב ב'ר, והרבנית מניחה ידה על ראש כל בחור ומברכו, ואח'כ מסבבין כל שורת ב'ה דנשים ויוצאין והולכין. ותמיד הגבאין נכנסין ויוצאין ראשון לפני הבחורים האחרים.

שחרית שבת הגבאים מתעטפין בטלית גדול(ה) כמו הפעלי בתים ובעת שמומדין פסוקי דזמרא הגבאים מחזרין תדיר לכל ב'ב' שיש לו דרך משל למי שזכה בשבת ההוא בגלילה או בהגבהה וכן כולם, ובקשו מאתו למחול כהיום על מצותו, כי חס הוא לבחורים ביום זה בכל שנה לחלק כל המצות ביניהם. וכן ילכו לגבאי צדקה ויבקשו מאתו למחול על אותן המצות הנמכרים כהיום. וכן יבואו לפרנס החודש ויבקשו מאתו למחול על הסגן, כי הסגן הוא ג'כ בשבת זה לבחורים. ואף אם יעמוד אחד או שנים כנגדם ולא ימזלו, יסחו הבחורים המצות להסגן אפילו נגד רצונם. ואם יש חיוב לקרותו לתורה כגון מי שאשתו יוצאת מלידתה

לב"ה או יארצייט, אין הבחורים מחוייבין לקרותו אם לא יתן להם לפחות מדה יין אחת, אבל אם יתן להם מחוייבין לקרותו, אבל נומל לא כי יוכל לכרך הגומל פעם אחרת. כללו של דבר שבת הבחורים עיקר, ומנהג עוקר הלכה ויד הבחורים על העליונה.

סגן לוקח גבאי אחד מהבחורים וקורא להבחורים, רק השביעי הוא הרב. גם המצוות נחלקין ע"י הגבאים לבחורים אחרים. גלילה בס"ת ראשונה היא להרב. עוד יש מנהג וחירות גדול לבחורים שהפרנסים מחוייבין ליתן להם צעטיל מה יתן להם כל ראש הבית סך יין, זה חצי מדה וזה מדה וזה ב' או ג' מדות, הכל לפי הערך ולפי ריבוי הבחורים, וכל ב"ב מחוייב ליתן כאשר יושת עליו בצעטיל ההוא ואם לא — כופין אותו עד שיאמר רוצה אני, ורשות לבחורים למשכנו על ככה בלתי התרת הרב וקהל. וצעטיל ההוא נעשה ע"י פרנס הישיש הנמון פרנס (יודעני בישאף) ופרנס החודש, ושניהם חתומים עליו לראיה. ואחר פורים איזו ב"ב מכובדים מכניסים הבחורים לבתיים ומאכילין סעודת פורים, והבחורים מביאין יין לרוב מיין הצעטיל הנ"ל ושותין ושמחים היום אצל ב"ב זה ומחר אצל ב"ב אחר. וסעודות אלו המה סעודות הרשות אין כופים לב"ב שיקרא לבחורים ויעשה סעודה, רק מי שירצה לעשות המצוה לשמוח עם בחורים לומדים תורה — אשרי לו. והבחורים תופרין בפורים במצנפת שעל ראשם עגול קטן הנקרא בל"א קרענצכין מיט ולינדראליך, ואיזו מסירו כל זמן שיש להם עוד יין שבצעטיל הנ"ל.

ביילאגע נומ' 6

(זע זייט 133)

נח טראָקן, יוסף מאַלינגאָוסקיס תלמיד.

אין דער צווייטער פירקאָזיטשקאָלעקציע געפינט זיך אונטערן נומ' 71 א קליינע האַנטשריפט אויס 43 בלעטלעך. אויפן שער-בלאָט געפינט זיך פּאָלגנדיקע צושריפט מיט פירקאָזיטשעס האַנט: „ספר המליצה בלשון הקודש ובלשון צאנזי, חבורו של כה"ר נח בר' ישעיה נ"ע, חברוה בעיר בירזיס בשנת השס"ג לברואה, 1603 לספ"ה". דער מחבר נופא, נח בן ישעיה, ווייזט מערערע מאָל אָן, אז ער איז אַ געבאָרענער אויס טראָקן (אמר נח הטרוקי בר ישעיהו), פון וואַנען ער האָט זיך צוזאַמען מיט אַ גאַנצער גרופע טראָקער קאַראַימען באַזעצט אין דער שטאָט בירזיס. די סיבות, אויס וועלכע זיי האָבן זייער היים פאַרלאָזן און זיך אין בירזיס באַזעצט, זייען ניט אין גאַנצן קלאָר אויס נח טראָקיס

שטארק מליצהדיקע פראזן: „ונשאתי עיני והנה ארחת מדנים באה מתן-חרלא וגמליהם נושאי מדנים וריבות ואבות הולכים להוריד לקרתא דבירזים... עברו משכיות נהר ובאו למקום אשר לא ידעו הם ואבותיהם בערים ובכפרים ורובם שמו מגמת פניהם לקרתא דבירזים... והרב... שם פניו להורות פליטי אפרים אשר נמלטו ממעברות קהל טרוקי“.

אזעלכע אויסדרוקן ווי „נושאי מדנים וריבות ואבות“ און „פליטי אפרים אשר נמלטו ממעברות קהל טרוקי“ דערלויבן צו מאכן די השערה, אז דא האנדלט זיך וועגן א מחלוקת אין דער טראַקער קאראַימער קהילה און א טייל פון די אַרטיקע קאראַימער זיינען מהאי טעמא געצווונגען געווען צו פאַרלאָזן טראַק און זיך באַזעצן אין דער שכנותדיקער בירזער קהילה. מיר זייסן דאָך, אז שוין מיט אַ יאָר עטלעכע און דרייסיק צוריק (1569—1570) איז אין טראַקער קאראַימער קהילה אויך פאַרגעקומען אַ פאַרביטערטער קאַמף, וועלכער האָט צעטיילט די אַרטיקע קאראַימישע באַפעלקערונג אויף צוויי פיינדלעכע צדדים.¹

דאָס גאַנצע ווערק איז געשריבן אין פאַרם פון אַ בריוו, וואָס דער פאַרפאַסער, נח טראַקסי, שיקט זיין רבין, וועלכן ער רופט אויף איין אָרט (בל' 19) מיטן נאָמען „יוסף גין יוסף“ און דאָס צווייטע מאָל מיטן נאָמען יוסף בן מרדכי. עס איז אויסער ספק, אז דער דאָזיקער יוסף בן מרדכי איז דער זעלבער יוסף בן מרדכי מאַלינאָווסקי, וואָס האָט רעדאַקטירט דאָס באַווסטע פּאָלעמישע ווערק „חזוק אמונה“. נח טראַקסי, בעת ער דערמאָנט זיין רבין, איז מוסיף מיט גרויס התפעלות: „הרב הגדול רועה ישראל מורי ורבי... אשר הקדימני השקני מי סמי התבונה ועוד ריחו תקוע בלבי“. זיין געגראַמטע פאַררעדע פאַרענדיקט דער פאַרפאַסער מיט דער אָנווייזונג:

וארים פני רב בתשורה קטנה
וארים צדקי כמו פי ברינה
ואשלח אותה מפני במנה
ליד הרב נתונה
וזו היא המליצה
ולשומעים רוב דיצה.

דאָס ווערק צעפאַלט אויף צוויי טיילן, נאָך דער צווייטער טייל איז אָנגעשריבן מיט עטלעכע חדשים פריער פונם ערשטן. צום סוף פונם מאַ-נוסקריפט ווערט געמלעך אָנגעוויזן: „והשלמתי זה החבור פה בישוב בירזים יום ד' למלאכה ו'ט לחודש שבט חמשת אלפים ושלש מאות

1 וע י. קליינמאַנס אַרבעט אין „יעזרעסקאַיאַ סטאַרינאַ“, XIII, 38—49.

ששים ושלש לתאריך בריאת העולם". אויף בלאַט 9 געפינט זיך אַבער א צווייטע צושריפט מיט אַן אַנדער דאַטע, און די דאָזיקע צושריפט איז אַזוי כאַראַקטעריסטיש, אַז מיר ברענגען זי דאָ בשלימות מיט אַ ווערט לעכער איבערזעצונג: „וכזה סימתי מלאכתי פה בק"ק דבירזים עיר המהוללה בקיומיה אשר היא תחת ממשלת הדוכים ותותמו נשר שהור בצירורו אשר מקנו מתקן נוצת איבריו, ושם הדוכים קרישטוף רדוויל ועל דגלו מצוייר צביון נשר הנדול בצירור שחור לשם גרלו ולרוב שררתו, וד' יברך אותו ואת נחלתו וישלח עליו ברכתו ויעלה למרום הדרתו ותפארתו וישתחוו לו כל משפחתו וכל בני עמו ירוצו לקראתו לְהַדָּר ולכבד פני הדרת מעלתו ויקוים עליו הנאמר ד' יאר'... יום ב' למלאכה כ"ו לחדש מנחם שנת המשים אלפים ושלש מאות ששים ושלש לתאריך בריאת העולם. נאם נח באא"ב ישעיה יש"י עמה"ן" (דערמיט האָב איך פאַר-ענדיקט מיין אַרבעט דאָ אין דער הייליקער קהילה פון דער מיט אירע איינאַרדענונגען באַרימטער שטאָט בירזים, וואָס געפינט זיך אונטער דער ממשלה פונם פירשט, וועמעס הערפ ס'איז אַ שוואַרצער אָדלער, וואָס פּוצט זיך די פליגל זיצנדיק אין זיין נעסט. און דער נאָמען פונם דוכום איז קרישטוף רדוויל און אויף זיין פאָן איז אויסגעמאַלט אַ גרויסער שוואַרצער אָדלער אַלס צייכן פון זיין שטאַרקער מאַכט און גרויסקייט. זאָל נאָט בענטשן אים און זיין לאַנד, זאָל ער אים באַגענדיקן מיט זיין ברכת און דעהויבן אין דער הויך זיין גלאַנץ און שיינקייט. זאָל זיך בוסן פאַר אים אַלע מיטגלידער פון זיין פאַמיליע און דאָס גאַנצע פאָלק זאָל לויפן אים אַנטקעגן און באַגריסן, און זאָלן אויף אים מקויים ווערן די ווערטער: נאָט זאָל אים דערלענגערן די יאָרן אַז'וּ. מאָנטאָג, 26 טעג אין אָב, פינף טויונט דריי הונדערט דריי און זעכציק לויט דער יידישער רעכענונג).

דער דאָ דערמאָנטער קרישטוף רדוויל — איז דער באַקאַנטער קרישטאָף ראַדוויל דער ערשטער (ניקאָלאָיוס דעם געלנס זון), וואָס האָט אויסגעבויט אַ שטאַרק באַפעסטיקטן פּלאַץ אין בירזים און געשענקט דער שטאָט פילע פּריווילעגיעס. אַדאַנט די דאָזיקע פּריווילעגיעס און וואָס בירזים איז געוואָרן די רעוירענץ-שטאָט פון דער גאַנצער געגנט, איז די שטאָט זיך שטאַרק צעוואַקסן און צוגעצויגן צו זיך פילע איינוווינער פון די שכנותדיקע ערטער. אויך די קאַראַנמישע קהילה האָט זיך דאָרט שטאַרק פאַרגרעסערט און, ווי מען קאָן זיך משער זיין אויס נח טראַקיס האַנטשריפט, איז אַפילו אַהין ספּעציעל געקומען צו פאַרן אויס טראַק יוסף מאַלינאָוסקי, בכדי צו ברענגען אין סדר די קולטורעלע באַדערפֿע-נישן פון דער מיט אַמאָל אויסגעוואַקסענער קהילה. אויף מאַלינאָוסקיס

פאַרשלאָגן איז נח טראַקסי באַשטימט געוואָרן פאַרן דערציער און מדריך פון דער קאַראַיִמער יונגט. אין דער יונגער קהילה האָט זיך אָבער באַלד אָנגעהויבן פאַרשיידענע סיכסוכים. אונזער באַרפאַסער, נח טראַקסי, האָט גערעכנט, אז ער וועט אויך ווערן חזן אין דער קהילה, האָט מען אָבער אויף דער דאָזיקער שטעלע באַשטימט אַן אַנדערן. דאָס האָט נח טראַקסין שטאַרק פאַרדראָסן און ער האָט באַשלאָסן זיך אָפּרעכענען מיט זיין קאָנ-קורענט. דער צווייטער, גרעסערער טייל פון דער האַנטשריפט, איז אַ גאָל-ליקער פאַמפלעט קעגן אַט דעם ניט געוונטשענעם קאָנקורענט און זיין יונגער פרוי. איידער מיר גייען איבער צו דעם דאָזיקן פאַמפלעט — אייניקע ווערטער וועגן דעם ערשטן טייל פון נח טראַקסיס האַנטשריפט. דער דאָזיקער טייל באַשטייט הויפטזעכלעך פון רעליגיעזע לידער געשריבן מיט יידישע אותיות, נאָר אין דזשאַקטאַישן דיאַלעקט (בלשון צאַנטיי). נאָך יעדן ליד גייען דערקלערונגען און דברי מוסר אויף העברעיִש. די דאָזיקע דערקלערונגען זיינען געשריבן אין אַ געקוינטלעכער מליצה-שפראַך, וואָס דערמאָנט דעם סטיל פון די שפּעטערדיקע בעלי „המאספים“. דער פאַרפאַסער רעדט מיט גרויס התפעלות וועגן דער זיסקייט פון חכמה און נוצלעכקייט פון וויסן, וועגן ביאת המשיח און זיין גאולה אאז'וו. אין אַ גאַנץ אַנדער סטיל איז געשריבן דער צווייטער טייל, וווּ ער רעכנט זיך אָפּ מיט זיין קאָנקורענט און נאָך מער מיט יענעם ווייב. ער שיל-דערט די דאָזיקע פרוי אַלס אויסגעלאַסענע גאַסנפרוי, און אָט דער קליינ-שטעטליקער מדריך און דערציער פון דער קאַראַיִמישער יונגט דערלויבט זיך דערביי צו ריידן מיט אַזאַ הפקדיש-צינישער שפראַך, וואָס שטייגט אַפילו איבער די פרויִוואַלסטע לידער פון דעם לעבנסלוסטיקן רענעסאַנס-דיכטער עמנואל רומי. בכדי צו געבן אַ באַגריף פון נח טראַקסיס פּאָלע-מישן שטייגער ברענגען מיר דאָ אַן איבערזעצונג, פאַרשטייט זיך) פּאָלנדי-דיקע שורות: „ואשתו שלחה מגותיה למאהביה... והנה נחרפת לאיש אחר כשפחה אוהבת ערלות הגידים במקום שליותה, עמרו הגידים כמו וורדים המרוים את צמאונה ותאותה“ (פ' 28).

דאָך קאָן מען ניט לייקענען, אז נח טראַקסי באַזיצט אין געוויסער מאָס אַ פּאָלעמישן טאַלאַנט. אין אייניקע פון זיינע שפּאַט-לידער קעגן זיין פאַרהאַסטן קאָנקורענט* הערט זיך דער ווידערקאָפּ פון דעם בעל „החכמונים“ פאַמפלעטן. מיר וועלן דערפאַר ברענגען בישלימות צוויי פון נח טראַקסיס שפּאַט-לידער, נאָר קודם-כל האַלטן מיר פאַר נייטיק זיך נאָך

* דעם קאָנקורענט רופט ער מיין געקירעטן נאָמען צאָ"ל (אזא ישרי קראי שיש פ' 28).

אָפּשטעלן אויף איין פרט, וועלכער האָט בלייבן אַ געוויסן היסטאָרישן אינטערעס. דאָס וואָרט „קראים“ (קאראַימען) באַגעגענען מיר אין נח טראַקס פּת־כִּיד נישט מער ווי אין איינציג מאָל (ראיתי שקצת מבני הקראים), אין אַלע אַנדערע ערטער רעדט דער פּאַרפּאַסער וועגן „אונזערע ברידער פונם הויז ישראל“ (שאר אחינו בית ישראל), וועגן דעם „יידישן נייסט“ (רוח ישראל) אאז״וו; אויך דערמאָנט ער מיט גרויס יראת־הפּכוד דעם פרומען מקובל, דעם בעל „ראשית חכמה“, דיִוויִדאַש (מה מאוד נחמד זה הספור מדברי החסיד האלקי בעל ספר ראשית החכמה). דאָך קאָן קיין שום ספק נישט זיין, אַז נח טראַקי איז נישט קיין רבני נאָר אַ קאראַי. דערויף זאָנט שוין עדות דער פּאַקט, וואָס אין יענער צייט, אויף דער שוועל פונם 17טן י״ה, איז נאָך אין בירזים בכלל נישט געווען קיין יידישער ישוב. נאָר דער פּת־כִּיד גופא זאָנט גאַנץ קלאַר, אַז זיין פּאַרפּאַסער איז אַ קאראַי. באַזונדערס אינטערעסאַנט איז אין דער הינד זיכט די שטעלע אויף בלאַט 40, וווּ עס ווערן געבראַכט גאַנץ באַראַקטער־ריסטישע פרטים בנוגע דער דורות־לאַנגער מחלוקת, וואָס איז פּאַרנעקומען ביי די קאראַימען וועגן „קידוש השבת“. דער פּאַרפּאַסער רעכנט דערפּיי אויס ביי די נעמען אייניקע אָנגעזעענע קאראַימישע געלערנטע פון יענער צייט, צווישן זיי אויך זיין רבין יוסף בן מרדכי (מאַלינאָוסקי). מיר ברענגען דאָ דיִדאָזיקע שטעלע מיט אייניקע קירצונגען:

„לא כשאר קצוצי פאה המתחכמים... הנקראים בשם רבי לא לתורה ולא לזכות ולא למצוה אלא להרכות זעם ודאבה... ואזכור בשם טוב את הרב הגדול רועה ישראל מורי ורבי כהר״ר יוסף בר׳ מרדכי יעמ״ש ואת כ״ר יוסף הנבאי בכה״ר אברהם החזן יעמ״ש ואת כ״ר אלקנה השופט בכ״ר יצחק יעמ״ש ושאר הצדיקים והחסידים אשר היו בדורי רבו מספר בעלי תורה אשר היו מתנהגים במנהג הקדום כפי הוראת החכם רבנו אהרן בע״ח¹ עד חליפתם ובל הדליקו נר בערב השבת וגם בימי הקור גם כן לא הבעירו אש בביתם לחמם ביום השבת ומאכלם היה קר ולא חם כאשר זה נודע לכל בר אבהן שתורת ד׳ בלבן כאשר זכותם וצדקתם עד היום נזכרים... ושאר הפושעים והרעים המשומדים עקודים נקודים ובורדים במיניהם אשר היו בזמניהם היו מדליקים נרות בערב שבת ובשבת עצמו כ״כ היו מבערים אש ומאכלם היה חם ולא קר ולא היו נשמרים ממלאכה, ובשם אזכור את אהרן העור וכל זרעו בניו הבאים אחריו בעון הכו בסנורים אש ד׳ אכלה בערב שבת ונשרף ביתו וכל הונו עד שברחו יחפים, וקצת הנשארים אחריהם לא יזכרו שמם בעדתם

¹ דער באַקאַנטער קאראַימישער געלערנטער ר׳ אהרן דער יונגערער, דער בעל „עץ חיים“.

ההולכים אחר עקבות העור... ועתה הנבירו לחטוא ופרשו שמלה מגוללה בקהל בירזיש נגואלו ברמי החטא והוסיפו צרה ומרה על בני עמם מחזיקים זה הנימוס ונחלשים בחמת העון ומדליקים גרות בערב השבת ובשבת עצמו כ"כ מבערים ביתם לחמם"...

צום סוף פרענגען מיר דאָ דעם פאַרפאַסערס צוויי פּאָלעמישע לידער קעגן זיין פאַרהאַסטן קעגנער :

I

כמו פי אדבר אמרים אחבר
ואויבי ואורבי בידי אשבר
ואשליך בחוצות בכל הארצות
ואניד קלוננו לכל שב ועובר
ואעבור בקומה בלי תעלומה
ואכתוב ואחתום ואשלח לחבר.

II

ובהם אכה את הקפ"י אל הדבקים :

ראו האיש וצלמו ודמותו
מ'וער הוא כמו שטן בלכתו
ראיתיהו ופחד הלכבי (ש)
בעת קראו כמו חתול בלדתו
ודברו כמו בוכה במדבר
אשר כועס ורוגז בחמתו
ומתנאה בהגיון פיו ואינו
כמו חלש אשר תופש חניתו
קריאתו באות שקר לריעיו
ועמהם מגלה את ננותו
כמו כלב אשר חורק בשניו
והוא צועק ומרים גערותו
ומתחכם כבן כושי בזמה
בלי בושת כמו נגב בלכתו
ושם חלקו בתוך דדי ירדיו
כבן מרי אשר כפר לדתו
ומתהפך ומתעצל בזעמו
כאוב קולו אשר יושב בביתו
ומתחסד כמו תמים בדורו
ושם חסד עלי ראשו זנותו

ונתער על זמן אינו בחלקו
 ומתפאר בגלוי חטא לאשתו
 ומתנאל בניאולי טמאים
 בקרוב אח וצעד על נבירתו
 והרביק אל שאר האח לאמו
 אסרהו ושם אסור פדותו
 בדיבוק אח כבר נאמר ועמד
 עלי פרח והכל את בריתו
 ושכח את בני האח בקירוב
 ואחר גם אחרים בעצתו
 וזה פרח אשר נכתב בערוה
 בזרע רע אשר יצא לכשתו
 ושקר נלכד בכנף מעילו
 כנפיו הם בני שקר זכותו
 והסתיר את זדונו בעונו
 וכסהו ואין עין ראותו
 -וכל רואיו קללה נושאים לו
 וארור הוא בבואו גם בצאתו
 שמו נכלל בתוך קופת רשעים
 אבוי עליו ואוי לו מ — קהו
 תהרימו עלי אפיו זדונו
 כמו מנה ומהר תאותו
 וסתם עין ימינו בחרי אף
 ונשא קול בזעם על חברתו
 וחמדו לו חבריו האסורים
 ושמהו כאיש גדהם ברדתו
 וארים עם במכתבי גאונו
 לדור אחר לזכרון בערתו.

ביילאגע נומ' 7

(זע זייט 179)

שלמה העטים החנצלות-בריוו.

אמר המחבר: הנה כשלתי בלשוני בה שנותי אשר השנתי על
 המחברים והרביתי מלון ונגעתי בכבוד חכמים — אך לא במרד ובמעל
 עשיתי זאת ולא עלתה על דעתי שום מחשבת חוץ או פגול לבזות חכמים

כאלה רק נתכוונתי להלתיב נפש המעיין ולהעיר אזנו לשמוע בלמודים —
על כן באתי לבקש מהם מחילה:

על השר דון יצחק אפרבנל כתבתי: לא בדעת ידבר ודבריו לא
בהשכל, ובמקום אחר כתבתי עליו הנה זאת באתהו מסאת חסרון ידיעתו
שלא ירד לסוף דעת הנביא, וכל זה יצא מאתי כשנגה היוצא מלפני השליט
ומשתטח אני לפניו ומבקש מחילה מעצמותיו הקדושים ובטוח אני
בחכמת וחסידות השר שיסלח לי האדון על דברים כאלה.

על החכם אבן עזרא בתבתי: לא בחן ברוחב דעתו, ובמסו אחר
ומתעשר ואין כל ובמקום אחר ואשתמיטתי/ מקרא מלא, ולא היה לי
להפריז על צדוטי ולהרחיב מי נגד החכם ההוא אשר קטנו עבה ממתני,
אף כי חכמתו עמדה לי שלא יחוש לדברים כאלה מצד חסרון ידיעתי כי
שונג אני לכל פשע.

על הרב רבנו דוד קמחי כתבתי לפעמים ולא דק, או לא חש לקמחיה
או קמחא טחניא טחין, אוסף מיא ואוסף קמחא, בודאי עוונותי הטו
אלה שיצאו דברים כאלה מפי, שרא לי מרי וטר עוני וחטאתי תכופר.

על המרדקס רבי אליה בחור כתבתי לפעמים בדבריו לא בחרתי או
וטעמו כריר חלמות, או אליה וקוץ בו, ואף הוא יענה ויאמר סלחתי.

על הרב בעל „שיח יצחק" כתבתי לפעמים למי מדנים למי שיח או
והרבה שיחה או וכל השומע יצחק וכרומה לזה פגעתי בכבוד הרב אף
כי קלותי לדבר נגדו, נחמתי כי עשיתי וכבוד הרב במסחמו מונה במעלה
העליונה ידע ולא איכפת ליה וחלילת לי מהחרל לבקש מעצמותיו הקדושים
ורב שמחל על כבודו כבודו מחל.

על שאר המחברים כאשר השנתי עליהם והוצאתי רוחי במלין כביר
מה מאוד הנני עומד ומתחרט על דברים כאלה ושניאות מי יבין, לכן
זמותי בעל יעבור פי לדבר עוד כדבריהם האלה והאל יכפר בעדי.

ביילאגע נומ' 8

(זע זייט 335)

נפתלי שולמאנס מודעה וועגן אַ פראַיעקמירטער ציימונג.

אחי! הן רבים אשר אתנו בכל עיר ועיר השוקדים על דלתות
השלמות וגם בעירות הקטנים, אמנה המניעה הגדולה העדר הספרים
והעדר הידיעה מהשלמות כי אין איש מעיר אותם; ע"כ עלה ברעיוני
לסבץ חתימות להרפס בכל שבוע ושבוע החדשות הנעשים על פני האדמה
הן מהעתק ספורי העתים מהאמבורג פעטרבורג ברלין הדברים היותר

הכרחים וחדושים מספרי החכמים. והנה הסותר יקרא עניני המלחמות והמסחר ואוהבי החכמה יקראו מעניני החכמות ושאר חדושים. וכל איש אשר יהיה לו איזה חידוש נכון יודיעני וממני יודע כל עיר ועיר אשר אנחנו חוסים בצל הקיסר יר"ה ומזה יתפרסם באומתנו חכמת הדקדוק מלשונות שונות וחשבון ומדידה ומכתב הארץ וחכמת הטבע ושאר ענינים. ומי שירצה לשלוח חתימות ישלח לק"ק שקלאוו על ארעש תלמידי הנגיד מ' חיים במהר"ץ וכשיתקבצו החתימות אז אודיע אל נכון כל ענינים השייכים לזה.

נאום נפתלי הערץ במו"ה אברהם זצ"ל.

הוֹסְפוֹת

צו זייט 40, הערה 18. וועגן ערשטע יידישע דרוקערייען אין פוילן, זע: ח. ד. פרידברג „תולדות הדפוס העברי בפולניא“ (אנטווערפן 1932); יצחק ריבקינד „לתולדות הדפוס העברי בפולין“. קרית ספר, XI; דערזעלבער: אומפאקאנטע קראַקעווער דרוקן (ביבליאָטעק-בוך, מאָנט-רעאַל, יולי 1934, ז' 49—53).

צו ז' 187, הערה 6. דער יידישער טעקסט פונם „קב הישר“ איז דערשינען צוזאַמען מיטן העברעישן אין 1805 (זע וועגן דעם די נאָ-טיץ פון י. א. יאפע אין די „ייוואָ-בלעטער“ VII, נומ' 1—2, ז' 78—87).

צו ז' 325, הערה 13. דער ערשטער טייל פון מענדל לעפּינס מורה נבוכים-פּאַראַפּראָזע איז דערשינען נישט אין 1829 נאָר אין 1833. זע וועגן דעם ביי מ. לעטעריסן אין זיין פּאַררעדע צו דער צווייטער אויסגאַבע „מורה נבוכי הומן“, 13 (לעמבערג, 1863).

צו ז' 326, הערה 17. מענדל לעפּינס פּראָנציווישע בראָשור איז דערשינען נישט אין 1789 נאָר אין 1792. זע וועגן דעם: מ. עריק, „עמידן צו דער געשיכטע פון דער האַסקאַלע“ 1934, ז' 138.

ז ו ך - צ ע ט ר

רשימה פון לעמען און זאכן אין באַנד V.

<p>בנימין זלמן ריבהלעם, 334.
 ברוך שיק (שקלאַזער), 320-324.
 ברביה גרוך שפיראָ, 165-166.
 בריעלי, יהודה ליוון, 175-176.
 נאַליאַסאַזשסקי, 186.
 גאַנז, רוד בן שלמה, 59-64.
 גאַרדאַן, יקותיאל, 214, 215.
 גבריאל שוסבורג (דער בעל „פתח תשובה“),
 156.
 גבירול, שלמה, 295.
 גרשון אַשכנזי (דער בעל „תפארת הגרשוני“),
 164.
 דוד הלוי (דער „טיו“), 82.
 דיר נעטן, 174-175).
 דעלאַקרוס, בתתיהו, 136.
 הורוויטש, אַברהם הלוי, 50, 64-72.
 הורוויטש, יהודה בן טרדכי, 294-302.
 הורוויטש, ישעיה, 50, 139-146.
 הורוויטש, שנתח אליהו (דער בעל „טדר
 חברית“), 307-319, 320.
 היילפערין, יחיאל בן שלמה, 182.
 הלל בר נשחלי הערק, 163.
 וואַנענזיל, 134.
 האַלבער, 134, 338.
 חיינלעו, ישראל, 327, 329.
 זאַטאַשט, ישראל, 287-289.
 חיון, נחמיה, 175-176, 202.
 חנוק אבינו, זע יצחק בן אַברהם טראָקי.
 חיליק אין פּאַפּול (אַלם לערן-סעאַדע),
 37-38, 53, 78, 84-85, 94, 108-110.
 113, 163-164.</p> | <p>אַבא גלוסק, 289-291.
 אַברהם אבלי נאַמבינער, 163.
 אַברהם בן אליהו, 22.
 אַברהם צרפתי, 21.
 אַברהם בן שבתאי כּחן אויס זאַנסי, 207.
 אַברהם בן שמואל אַשכנזי (דער בעל „צער
 בת רביס“), 154-156.
 אַבלהם קריסי, 13-18, 346-348.
 אהרן ראש ישיבה אין פּוּיוּן, 66-67.
 אהרן שמואל קוידאַנאַזער (דער כּהרש“ק), 163.
 אהרן תאומים, בעל דרשן, 166.
 אור זרוע, 9.
 אַייזנשטאַט, מאיר, 227.
 איקריסי שטרית בן אליהו, 14, 15.
 אַלנאַדעו, מאיר, 303.
 אירנאַט, יוסף, 217, 241.
 אליהו הכּהן (דער בעל „שבת מוסר“),
 196-200.
 אליהו בר שלמה זלמן (דער הילנער נאון)
 260, 273, 274, 281, 321-322.
 אקיעור אויס בעכען, 11.
 אַלסערי עלי בן חסין, 7.
 אַסונדופולו, פּלב, 20, 21, 22.
 אפרים לענטשיצער, 115-119, 120.
 אריה די סאַדענאַ, 217.
 אריה לייב בן אשר ודער „שאנת אריה“,
 254-255.
 אריסטו, 58, 59.
 באַזילא אבוי עד שר שלום, 176-177.
 באַס, שבתאי, 180-181.
 באַשיצי, אליהו, 20, 21, 22, 347-348.</p> |
|---|---|

לוצאטו, משה חיים, 205-204.
 לעמבערג אלס קולטור-צענטער, 30-31.
 מאיר אויס שענערשין (דער בעל צוק העתים^ט), 154.
 מאיר פהן אינפניו (דער בעל גבורות אנשים^ט), 83.
 מאלינאווסקי, יוסף, 133, 353-355.
 מדונה, שמשון, 206.
 מהר"ל ספראג, 94-115, 127.
 מהר"ם מלובלין, 79-80.
 מהרש"א (שמואל בן אליעזר איידלש) 78-79.
 מייסון שלמה, 288, 291-292, 293.
 מינץ יהודה, 35.
 מפורנה שביון, 177.
 מנהנים-ביכער, 86-87.
 מנחם די פאגו, 229, 230.
 מנחם נחום (דער בעל 'הוספות בכורים'), 333.
 מענדל לעפין, 324-332, 334.
 מענדעלסאָן, משה, 280, 286, 288, 290, 294, 327, 329, 338.
 מרגליות, יהודה, 257-259, 302-307.
 מרגליות, יעקב, 35.
 מרגליות, יעקב־פאָפּ, 157, 5.
 מרדכי יפה, 72-75, 78, 13.
 משה איסערליס (דער רמ"א) 39-51, 55-56, 58, 59, 60, 64, 72, 135.
 משה בן אליעזר הבהן אויס נאָראַל, 157-158.
 משה הגולה (משה קיעווער), 18-29, 347-350.
 משה חניו, 215, 216.
 משה מאַרקוו, 324.
 משה בן מייסון (דער רמב"ם), 15, 16, 18, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 56, 65, 67-69, 74, 95, 120, 121, 122, 246, 263, 284, 286, 287, 291, 325.
 משה בן נחמן (דער רמב"ן), 24.
 משה קיעווער, 10.
 משה רבקהש, 163.
 נח טראַק, 352-358.
 נחמן יעקב אויס בעלשיץ, 128.

חכם צבי, 174, 243, 244.
 חסידים און חסידות, 271-273, 282, 301.
 חוביה בן משה פהן (דער בעל 'מעשה טוביה^ט'), 169-173.
 סיקאָ דע בראַהע, 60, 308.
 שטארמאָריסקי, אַדאַם, 326.
 שטענאַוויטש, באַרשין, 128.
 יאיר חיים באַכראַך, 166-168.
 יהודה הסיד, 186-187.
 יהודה חסיד (דער בעל 'ספר חסידים^ט'), 9.
 יהושע הכשל בן יוסף, 82.
 יהושע פאָלק (דער 'מב"ע^ט'), 82.
 יואל סירקיס (דער 'ב"ח^ט'), 80-81.
 יוולמאַן אויס רָפּסהיים, 127.
 יום-טוב העלער (דער 'הוספות יום טוב^ט'), 119, 123-125, 126, 156.
 יונתן בן יוסף פון ראָזינאי (דער בעל 'השועה בישראל^ט'), 168.
 יונתן בן נתן אייבשיץ, 226-242, 248-252, 261.
 יוסף אַשבנוי, 65-66.
 יוסף בן יהודה (דער בעל 'יסוד יוסף^ט'), 188, 189, 194.
 יוסף בן יצחק הלוי (דער בעל 'נבעת המורה^ט'), 119-123.
 יוסף בן משה הבהן, 21.
 יוסף גינזבורג (דער בעל 'לקם יוסף^ט'), 164-165.
 יוסף יוזפא מנצפך, 89-94, 350-352.
 יוסף יוזפא נויירלינג, 87-89.
 יחזקאל פייבל אויס דראַפּאָשין, 263, 272.
 יעקב עבדן (יעב"ק), 180, 196, 243-252.
 יעקב פּאַלאַק, 31, 34-39.
 יצחק בן אַברהם (דער בעל 'חיווך אכונה^ט'), 129-135.
 יצחק בן אַברהם סאַנאַרי, 12.
 יצחק הלוי (דער בעל 'שיח יצחק^ט'), 119, 359.
 יצחק ישראל, 321.
 יצחק כרוסיא, 10.
 כעלמאָ, שלמה, 284-286.
 לַצַּפּוֹרְנוֹסִי, יצחק, 182-183.
 לוי בן גרשון (דער רלב"ג), 143, 173.
 לוי בן יצחק קיקיניש, 31.

- ניקאלאי פרידריך, 188.
 ניקאלאוס פארוסא, 128.
 נעםסאָר, 8.
 נרבוני, משה, 177.
 נתן האַנאווער, 76, 148, 152.
 נתן שאַפיראָ, 137—139.
 Seniores און „ידישע דאָקטוירים“, 32.
 סיסאָן בודניא, 128.
 עזרא אַברהם אבן, 8, 14, 18, 23, 25, 28, 177, 359.
 עזריה סן האדומים, 63, 97, 246.
 פרענסוס עטנואל, 211.
 צייטלין, יהושע, 333.
 קאַנס, עטנואל, 291, 312.
 קאַצענעלענבוניג, יחזקאל, 247.
 קאַראָ, יוסף, 48—50, 54.
 קב הישר, זי צבי הירש קוידאַנאווער.
 קוידאַנאווער, צבי הירש, 187—196.
 קיעזער צענסער, 8—9.
 „הקנה“ (קבלה-סדר), 25—26.
 קראַכמאַל, נחמן, 328.
 קראַנץ יעקב (דער דובנער כּניד), 273—281.
 ראַדאַניסן, 8—9.
 ראַציאָנאַליססן, 313—314.
 רפאל הלוי האַנאווער, 286—287.
 שאַמיסאָ אַדאַלבערט, 289—290.
 שבס כּוסר, זע אליהו פּהן.
 שבתי דונולו, 12.
 שבתי-צביניקעס, 291—292, 229.
 שולחן ערוך, 48—50, 73, 80, 81, 82, 254.
 שולמאָן, נפּהלי הערק, 334—336, 359—360.
 שכנא פּהן (דער ש"ך), 83—84, 147, 153—154, 157.
 של"ה (שני לוחות הברית), זע הורחיש
 ישעיה
 שלמה (סלימן) אלסיוגרי, 12.
 שלמה בן אַברהם אויס קאַפּאָ, 19.
 שלום גרשון, 25.
 שלמה דובנאָ, 333.
 שלמה זלמן הענאָ, 177—180, 358—359.
 שלמה יצחקי (רש"י), 15.
 שלמה לודיע (דער רש"ל), 39, 51—57, 58, 135.
 שלים שכנא, לובלינער ראשי-ישיבה, 39.
 שמואל בן אַביגדור, דער לעצער ווילנער
 רב הפּולל, 256, 261, 271.
 שמואל פּיוויש פּייסל (דער בעל „סיפּ
 היון“), 148.
 שמשון אָסטראַפּאָליער, 148.
 שעפּסל הורחיש, 140, 156, 181.
 שנאָבער נוספּעל, 314.
 חקו משה, 9.

אינה אל ט:

זיבעטער טייל

דער דייטש-פּוילישער קולטור-צענטער.

ערשט בוך

ערשטער קאפיטל זייט

די עקאָנאָמישע רָאָלע פֿון די יידן אין מורח-אייראָפּענישן מיטלאַלמער. —
 די קיעזער קהילה אלס קולטור-צענטער. — די יידישע קאָלאָניע אין קרים. —
 די איסאַליענישע השפּעה. — אברהם אויס קרים און זיין „שפת אמת“. — משה
 קיעזער, זיין גע-ונד-לעבן און זיין ליסעראַיש-געזעלשאַפּטלעכע פעסיקויס —
 די ירידה פֿונם קיעזער צענטער 7

צווייטער קאפיטל

די ירידה פֿונם קיעזער צענטער. — די רָאָלע פֿון לעמבערג (לחצ'וו). —
 די רעזידענץ-שטאָט פֿון מורח-נאַליציע. — די ערשטע אכסניות של תורה אין
 פּוילן. — די עקאָנאָמישע לאַגע פֿון די יידן אין פּוילן. — די נייע מערצע-
 פּאָליע פֿאַר יידישער קולטור. — יעקב פּאָלאַק דער גרינדער פֿון ישיבות אין
 פּוילן. — זיין סדר הלימוד; „חילוק“ און „פילפול“ אלס איינגאַרטיקער ראַציאָ-
 נאַליים. — שלום שכנא און זיין ישיבה. — משה איסערליס (רמ"א) און זיין
 ליסעראַיש שאַפּן. — איסערליס און טיימוני. — דעם רמ"א סעקאָלאָניש-פּילאָ-
 זאָפּיש ווערק „תורה העולה“. — דער רמ"א אלס פּוסק. — הלמא לוריא
 (רש"ל) און זיין שאַפּן 30

דריטער קאפיטל

נאַכקלאַנגען פֿון דער רענעסאַנס-תּקופּה. — דער אַפּאָקריפּישער אַריסטו-
 בריוו. — בין השמשות — דוד גאַנז און זיין „צמח דוד“. — אברהם הורוויטש
 אַלס נאַציאָנאַליסט. — דער ראַציאָנאַליסט אלס בעל-תּשובּה. — אַברהם הורוויטש
 אַלס פּאַרפּאַסער פֿון „ברית אברהם“ אין „יש נוהלין“. — ברכני יפה אַלס
 עקלעקטיקער. — די רעאַקציאָנערע שטימונגען און זייערע סיבות. — דער
 מהרש"א און דער כּהר"ם פֿון לובלין. — די ספרשים פֿון „שולחן ערוך“ יואל
 סירקיס (דער ב"ה) יהושע פּאַלק (דער סמ"ע) און שכנא פּחן (דער ש"ך). —
 די שאַפּן-זייסן פֿון דער רבנישער ליסעראַטור אין פּוילן. — דער איבערנע-
 שפּיצער פּילפול 58

פערטער קאפיטל

בנהנים-ביכער, — יוסף יוסף פון נירלינגן און זיין יוסף אומק" — יוסף שטש אין זיין בנהנים דק"ק חרמייש" דער בהר"ל ספראג אלס העלד פון פאלקס-לענגדעם; דער בהר"ל אלס געלערנטער; זיינע אָנפאלן אויף עזריה די-רוסי, — דעם בהר"לס וועלטבאָגעם. — די תורה אלס יסוד פון דער העלפ. — די מיסערע פון נאַציאָנאַלן קיבוץ; בני בכורי ישראל" — די מיסע פונם איינציקן אויסדערחייטן פאלק — דעם סהר"לס קאָמפ קעגן פילפול; זיין ספראַלע; ווי אזוי צו רעפארטירן די דערציִונג פון קינדער. — דעם סהר"לס מיסקעמפער — דער בעל-דרשן אפרים אויס לענטשיק. — דעם סהר"לס תלמיד און נאָכפאלגער ר' יום-טוב העלער. — אָנצייטעסיקע סיגור — יוסף פן יצחק הלוי; אַ טיימוניס אלס טיימוני-קריטיקער. — יום-טוב העלער אלס גע- לערנטער און טשנה-דערקלערער. — זיינע טעמאָרן, טגלת איבה" 96

פינפטער קאפיטל

יוזבחים וועגן תלמוד, — דעם סהר"לס אָפּפאלגעמיש הערק באר הגולה". — ראָציאָנאַליסטישע שטרעמונגען אין פוילן. — יצחק סראָקי און זיין חינוק אמונה". — די פארשטארקונג פון דער רעאָקציע אין אָנהייב פונם 17טן י"ה. — די יודישע מיסמישע שטרעמונגען פון יענער צייט. — דער מיס- סיקער און בעל הפילפול נתן שאַפיראָ. — ישעיה הורוויטש און זיין לימע- דאָרש שאַפן. — די לערע פון אַסקעטיק און געהייליקטן לעפן. — דער „שני לוחות הברית" און זיין באַטייט. 126

זעקסטער קאפיטל

די גזירות ת"ח און זייער אָפּפאלגן אין דער ליסערטאָר. — די טעמאָרן פון נתן האַנאווער, שמואל פייזיש פייסל, שבתי פהן, אברהם אַשנזני, סאיר שעברשין און נביאל טומבורג. — די קינות און עלעיעס פון שבתי פהן (ש"ך), יום-טוב העלער, שעפּל הורוויטש, משה נאָראָל א"א. — די נייסטיקע ירידה פונם פוילישן יידנטום. 147

צווייט בוך

ערשטער קאפיטל

די עקאָנאָמישע און נייסטיקע ירידה. — די שעלעכע השפעה פונם דרך הפילפול אויף די דרשנים. — דער הענחיווער פאר דרשנים, לאָס יוסף; זיין געשאַפּלע-פארדערבענער סטיל. — די קעגנער פון פילפול ברכיה ברוך שפיראָ און יאיר-חיים באַבראָך, — יונתן בן יוסף און זיין ישועה בישראל". — דער געלערנטער דאָקטאָר סוביה פהן און זיין מעשה סוביה". — דוד נעטו, יהודה בריעלי, אבי-עד שר-שלום באַזילה און שלמה הענץ. — שבתי באַס, יחיאל היילפערין און יצחק לאַמפּרונטי. 171

צווייטער קאפיטל

דער וואָקס פון די כשיחיש-מיסמישע שטרעמונגען. — יהודה חסיד" און זיינע אָנהענגער. — דרשנים-מיסטיקער און מוסר-ליסערטאָר, — הירש קוידאָ-

דאָזער און זיין „קב הישר“ — דער אַסקעטישער און מרה-שמורתהדיקער כאַ-
 דאָקטער פון דעם דאָזיקן טורס-ספר. — אליהו הנחן און זיין „טוב מוסר“ —
 דער נאָם פון חסד און דער מענטש פול מיט זינד. — די „חשבוני קצין“ און
 מיטטיקער-מעקאָנאָן. — דער קאָכף פון די רבנים קעגן די באַהאַלענע „שבת-
 צויניקס“ 184

דריטער קאפיטל

סתהחיים לוצאטו אַלס דויכטער און מיטטיקער. זיין פּאָעמע „יה ויבשת“.
 לוצאטוס נייע פּאָעמישע פּאָרמען. זיין נייבלישע דראַמע „מעשה שמשון און דראַ-
 מאַטישע איריליע „מנדל עוז“ — די דויכטער שמשון פּרונה און אַנרחם בן
 שבתאי אַויס זאָנסט. — לוצאטו אַלס מיטטיקער. — זיינע משיחיש-מיסטישע
 ווערק. — לוצאטו אין „חרם“ — זיין ווייסערדיקע ליסעראַרישע מעטיקויס. —
 דער באַטייט פון זיין אַלגענאָרישער דראַמע „לישרים תחלה“ — דעם דויכטערס
 אומדערנאָרמער טויס 204

פערטער קאפיטל

דער „שולחן-ערוך“-רבנות אין זיין ייִדוּה-תּקוּפה. — די מאַכטלאַיקייט
 פון די „מנהיגי הדור“ — ר' יונתן אייבשיץ און זיין באַטייט. — אייבשיץ
 אַלס „וויכער“; זיין גסיה צו קבלת. — אייבשיצערס קבלה-חזק „שם עולם“ —
 ווי קאָן מען אַ פּשרה מאַכן צמישן דעם „נאָם פון אַריסטו“ און דעם „נאָם
 פון אַברחם“? — ווי אַיז צו פּאַרענספּערן די שאַה וועגן „הגל צפון“ און
 בחירה חפּשית. — אייבשיצערס וועלטבאַנעם. — „סיבה ראשונה“ און „אלהי
 ישראל“ — אייבשיצערס גלויבן אין צירופי אותיות. — ר' יעקב עבדן אַשנזוי
 אַלס מענטש און טריבשטעלער; זיין ועלטסביאָגראַפיע „כנילה ספר“; זיין
 קאָכף קעגן יונתן אייבשיץ. — דער באַטייט פון דעם דאָזיקן קאָכף 225

פינפטער קאפיטל

די ייִדוּה פון דער פּויליש-ליטווישער רבנים-וועלט. — דער בעל „שאגת
 אריה“ און זיין מחלוקת מיט דער קהילה. — דער פּראָפּטעס פון יהודה כּרנולית
 און די מלחמה פונם ווילנער קהל מיטן „רב האחרון“ — על פרשת דרכים. —
 דער ווילנער נאָון זיין ראָלע און באַטייט. — דער „רשפרצוין“ 254

זעקסטער קאפיטל

דעם ווילנער נאָונס תּלמידים. — דער דובנער מנין. — נייע שטרעק
 מונגען. — צוריק צו משה בן טייטבן. — די אסתאָזוכערס. — דער רב שלמה
 בעלמאָ, רפאל לעווי דער „בעל חשבון“ און ישראל אַויס זאָפּאָשטש. — אַבא
 נאָקס און ישלמה טייטבן 274

זיבעטער קאפיטל

די אָנאָנער פון דער נייער תקופה. — יהודה הורוויטש אַלס סטיליס
 אין אויפקלערער. — זיין „למודי בית יהודה“ — הורוויטשעס שפּאַנדפּונקט
 וועגן „בית המשיח“ — זיין „מגלת סדרים“ — דער רב יהודה-לייב כּרנולית
 אַלס אויפקלערער. — זיין עשיש הערק „בית מידת“ און זיין „אור עולם“ העגן
 תּבנית הבגד. — פּנחס הורוויטש און זיין „ספר הבריה“ — זיין סאַרהאַלפּן

זיך צו מיסטיק און נאטורזיסנסשאפטן. זיין קאמף קעגן ראציאנאליזם. — זיין
פראגראם וועגן איבערבויען די סאציאלע יסודות פונם יידישן לעבן. — וועגן
דעם גרונס-פרינציפ „ואהבת לרעך כמוך“. — „די ליבע צום מענטשן איז די
גרעסטע פרייד פאר דער נשמה“ : 293

א כ ט ע ר ק א פ י ט ל

ברוך שקלאָווער אַלס אויפקלערער. — מענדל לעפּין אַלס סטיליסם. — זיין
טעטיקייט אַלס אויפקלערער. — זיין „חכמת הנפש“. — שקלאָווער אַלס אויפקלע-
רונגס-צענטער. — יהושע צייסלין אַלס בעצענאַט. — די „פרייע אַקאָדעמיע אין
אוסטיע“. — גפּתלי שולטאַן. — די אויפקלערער אויפן שיידוועג. 320

